

พาลาวตารมัญชรี

คัมภีร์อธิบายพาลาวตาร สนธิกัณฑ์ – นามกัณฑ์ เล่ม ๑

พระธรรมกิตติ รจนา

พระคณธสภาราภิวงศ์ แปลและอธิบาย

โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสนา

จัดพิมพ์เป็นธรรมบรรณาการเนื่องในโอกาสบำเพ็ญกุศลมรณกาลครบ ๑ ปี

พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต

๖ กรกฎาคม ๒๕๕๖

พาลาวตารมัญชรี

คัมภีร์อธิบายพาลาวตาร
สนธิกัณฑ์ - นามกัณฑ์ เล่ม ๑

พระธรรมกิตติ ोजना

พระคันธसारากิวงส์ แปลและอธิบาย

โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสนา

จัดพิมพ์เป็นธรรมบรรณาการเนื่องในโอกาสบำเพ็ญกุศลมรณกาลครบ ๑ ปี

พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต

๖ กรกฎาคม ๒๕๕๖

พาลาวตารมัญชรี

สนธิกัณฑ์ – นามกัณฑ์ เล่ม ๑

แปลและอธิบาย พระคันธสाराภิงค์
วัดท่ามะโอ ตำบลเวียงเหนือ อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง

ISBN 9999999999

จัดพิมพ์ เนื่องในโอกาสบำเพ็ญกุศลมรณกาลครบ ๑ ปี
พระธัมมานันทมหาเถระ ธรรมาจารย์ อัครมหาบัณฑิต
วันที่ ๖ กรกฎาคม ๒๕๕๖

พิมพ์ครั้งที่ ๑ ๒,๐๐๐ เล่ม

คอมพิวเตอร์/รูปเล่ม

พระคันธสाराภิงค์

พิมพ์ที่ ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาสน์ไทย การพิมพ์
๔๔/๑๓๒ หมู่ ๖ ถ.ก้านันแม่น้ แขวงบางขุนเทียน
เขตจอมทอง กรุงเทพมหานคร ๑๐๑๕๐
โทรศัพท์. ๐-๒๘๐๒-๐๓๔๔ โทรสาร. ๐-๒๘๐๒-๐๓๔๔
Email. doramaon1914@yahoo.com

คำอนุโมทนา

ศาสนาต่าง ๆ ในโลกนี้ล้วนจารึกคำสอนของศาสดาด้วยภาษาที่ใช้ประจำศาสนานั้น ศาสนาพุทธใช้ภาษาบาลีเป็นหลักในการจารึกพระพุทฺธพจน์ เมื่อใดก็ตามที่ภาษาบาลีสาบสูญ เมื่อนั้นคงเป็นเวลาที่ศาสนาพุทธดับสูญไปเช่นกัน ในประเพณีการสืบทอดศาสนาด้วยการบวช ทั้งที่เป็นสามเณรและพระภิกษุเพื่อเป็นศาสนทายาทนั้น ต้องผ่านขั้นตอนการเปล่งเสียงอย่างถูกต้องตามภาษาบาลี แม้ผู้ที่จะปฏิญาณตนเป็นชาวพุทธก็ต้องกล่าวประโยคว่า พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ (ข้าพเจ้าขอถึงพระพุทฺธเจ้าเป็นที่พึ่ง) เป็นต้น จึงจะนับว่าเข้าถึงพระไตรรัตน์เป็นที่พึ่ง

ภาษาบาลีมีข้อความที่สุขุมลุ่มลึกด้วยอรรถและพยัญชนะ ยากนักที่ผู้คนทั่วไปจะเข้าใจได้เพียงอ่านจากคำแปล เช่นเดียวกับที่คนทั่วไปไม่อาจเข้าใจความในข้อกฎหมายได้ลึกซึ้งเท่ากับนักกฎหมาย ดังนั้น ตลอดเวลากว่า ๓๐ ปีมานี้ข้าพเจ้าจึงอุทิศเวลาให้กับการสอนภาษาบาลีเป็นหลัก เมื่อข้าพเจ้าชราภาพลง พระคันธสราภิวังศ์ศิษย์ของข้าพเจ้าได้ช่วยสืบทอดการศึกษาบาลีใหญ่จนถึงปัจจุบัน ท่านรูปนี้ได้เดินทางไปสืบทอดพระศาสนาที่ประเทศเมียนมาร์เป็นเวลา ๑๐ ปีโดยสำเร็จการศึกษาชั้นธรรมาจริยะ (เทียบเปรียญธรรม ๙ ประโยคของไทย) จากสถาบันของรัฐบาลพม่าและสมาคมเอกชนเจดีย์ยงค์ตะ ทั้งได้รับพระราชทานเสมาธรรมจักร สาขาการแต่งหนังสือพระพุทฺธศาสนา และปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิตกิตติมศักดิ์ สาขาวิชาบาลีพุทธศาสตร์ จากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ใน พ.ศ. ๒๕๕๐

อนึ่ง พระคันธสราภิวังศ์ได้ร่วมกับคณะศิษย์วัดท่ามะโอริเริ่มโครงการแปลคัมภีร์พุทฺธศาสน์ เพื่อแปลและอธิบายคัมภีร์ที่สำคัญทางศาสนา ทั้งนี้เพื่อเป็นพุทฺธบูชาและสืบทอดอายุพระพุทฺธศาสนา ข้าพเจ้าขอชื่นชมอนุโมทนาผลงานและความอุตสาหะของคณะแปลคัมภีร์เป็นอย่างยิ่ง เพราะงานแปลคัมภีร์ต้องอาศัยความเชี่ยวชาญในบาลีใหญ่ ภาษาสันสกฤต และพระอภิธรรม อีกทั้งยังต้องมีความประณีตในการแปลและอธิบายให้สอดคล้องเป็นแนวเดียวกันทั้งพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา ความยากลำบากในการแปลคัมภีร์ทั้งหลายนี้เป็นที่เข้าใจกันเพียงในกลุ่มนักวิชาการ ดังโบราณจารย์กล่าวว่า

วิฑูวา เอว วิชานาติ

วิฑูวชชนปรีสุสม์

น หิ วณฺณา วิชานาติ

ครุํ ปสวเวทน์

“บัณฑิตย่อมรู้เห็นความเหนื่อยยากของบัณฑิต โดยแท้จริงแล้ว
หญิงหมั้นย่อมไม่รู้ถึงความทุกข์อย่างใหญ่หลวงในการคลอดบุตรได้เลย”

หวังว่าตำราเล่มนี้จะเป็นส่วนหนึ่งแห่งประกายปัญญา ที่ช่วยเอื้อให้หลักธรรมคำสอน
ของพระบรมศาสดาได้แพร่หลายในวิถีทางที่ถูกต้องสืบไป

พระธัมมานันทะมหาเถระ

(พระธัมมานันทะมหาเถระ)

อัครมหาบัณฑิต

เจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ

วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง

ตุลาคม ๒๕๕๐

อนุโมทนา

เมื่อได้รับจดหมายจากพระคันธสาราภังค์ ในเรื่องการแปลและจัดพิมพ์คัมภีร์อภิ-
ธัมมวาทารเป็นต้นในโครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์กัอนุโมทนาเป็นอย่างยิ่ง จึงเขียนอนุโมทนา
ไว้ ณ ที่นี้ เพราะเป็นกุศลสำคัญอันนับว่าเป็นงานของพุทธบุตรที่ต้องช่วยกันหล่อเลี้ยงรากแก้ว
ของพระพุทธศาสนา อีกทั้งยังเป็นการทำหน้าที่สืบทอดพระพุทธศาสนาขึ้นพื้นฐาน ซึ่งควร
ช่วยกันส่งเสริมสนับสนุน

ที่กล่าวอย่างนี้เพราะว่างานแปลและพิมพ์หนังสืออรรถกถาและฎีกาของพระคันธ-
สาราภังค์นี้ ทำให้หวนระลึกย้อนไปนึกถึงสภาพการพระศาสนาในเมืองไทยของเราเมื่อ ๔๐-
๕๐ ปีก่อนโน้น เวลานั้นเรามีพระไตรปิฎกบาลีอยู่ฉบับหนึ่งคือฉบับสยามรัฐซึ่งเพิ่งพิมพ์ครบชุด
ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ.๒๔๖๔-๒๔๗๐ (คือ หลังจากรัชกาลที่ ๕ ทรงโปรดฯ ให้พิมพ์เป็นเล่มหนังสือ
แต่ยังไม่เต็มชุด คือ เพียง ๓๙ เล่ม เมื่อ พ.ศ.๒๔๓๑-๒๔๓๖) พิมพ์ออกมาเพียง ๑,๐๐๐ ชุด
แล้วก็ใช้กันมา จนมาถึง พ.ศ. ๒๕๐๓ จึงมีการพิมพ์เป็นครั้งที่ ๒ จำนวน ๕๐๐ ชุด ส่วนพระ
ไตรปิฎกฉบับแปลภาษาไทยที่พิมพ์ให้ครบชุดครั้งแรกคือฉบับ ๒๕ พุทธศตวรรษ ซึ่งกว่า
จะพิมพ์เสร็จก็หลัง พ.ศ. ๒๕๐๐ หลายปี

ยิ่งคัมภีร์ในชั้นถัดจากพระไตรปิฎกลงมา แทบไม่ต้องพูดถึงเลย อรรถกถา ฎีกา และ
คัมภีร์อื่นๆ ที่รู้จักและมีใช้กันจริงก็เฉพาะที่เป็นแบบเรียนตามหลักสูตร ป.ธ. ๓-๙ อรรถกถา
นอกจากนั้นมีแต่ที่พิมพ์ไว้ตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ ๖ ประมาณ พ.ศ.๒๔๖๖ ซึ่งแม้จะพิมพ์ด้วย
กระดาษอย่างดีของเราแต่เมื่อผ่านเวลามาราวครึ่งศตวรรษก็ผุเพราะใช้ลำบากต้องค่อยๆ พลิก
อย่างระมัดระวัง นอกจากจะหลุดออกมาเป็นแผ่นๆ แล้ว แต่ละแผ่นเวลาจับพลิกถ้าไถ้งอ
นิดเดียวก็หักหลุดออกมาเป็นชิ้นๆ

ยิ่งกว่านั้นแม้แต่อรรถกถาอย่างเดียวยังพิมพ์ไม่ครบ (พิมพ์ปฏิสมภิทามัคคัฎฐกถาเพียง

ตอนที่หนึ่ง และยังไม่ได้พิมพ์อรรถกถาแห่งเถรคาถา-เถรีคาถา-วิมานวัตถุ-เปตวัตถุ-อุปทาน-พุทธวงศ์-จริยาปิฎก) ไม่ต้องพูดถึงคำแปลซึ่งมีอยู่บ้างก็เป็นของเก่าแก่มาก ต้องไปหาในหอสมุดแห่งชาติ

อย่างไรก็ดี การที่คัมภีร์ซึ่งพิมพ์มานานแล้วและจำนวนพิมพ์ไม่มาก เวลาล่วงมาถึงครึ่งก่อนศตวรรษยังจำหน่ายแจกจ่ายไม่หมด ก็แสดงให้เห็นว่ามีความต้องการน้อย คือ มีการศึกษาค้นคว้ากันน้อยนั่นเอง

เพราะเหตุที่คัมภีร์ในภาษาบาลีเดิมพิมพ์ออกมาไม่ครบ และคำแปลก็หาได้ยาก ผู้ที่ศึกษาค้นคว้าและทำงานด้านตำรับตำราทางพระพุทธศาสนาจึงยากลำบาก ต้องสูญเสียเรี่ยวแรงและเวลามากมาย และต้องแสวงหาพึงพาคัมภีร์จากต่างประเทศโดยใช้เหตุทั้งด้านพม่าและยุโรป

จนกระทั่งถึงช่วง ๒๕ ปีมานี้ จึงมีสำนักวัดบางแห่งและพุทธบริษัทกลุ่มเล็กๆ ซึ่งไฝ่ธรรม ไฝ่ศึกษา ที่โน่นบ้าง ที่นี้บ้าง รวมตัวกันขึ้นหรือตั้งกันขึ้นเองดำเนินการแปลและพิมพ์อรรถกถาเป็นต้น เป็นส่วนของงานเอกชนที่เข้าไปตามกำลังของตน แม้ว่าบางทีก็ทำงานกันแบบลั้มๆ ลุกๆ และไม่ตลอดรอดฝั่ง แต่ก็เป็มนิมิตดีที่แสดงว่าความตื่นตัวในการศึกษาค้นคว้าภาษาบาลีและพระธรรมวินัยได้เกิดขึ้นแล้ว

เวลาล่วงมาตามลำดับ จนกระทั่งเมื่อสถาบันใหญ่ๆ ทั้งมหาวิทยาลัยและมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเข้ามาจ้างงานชำระ-แปล-พิมพ์คัมภีร์ ในเมืองไทยจึงมีพระไตรปิฎกและอรรถกถาเป็นต้น ที่ผู้ศึกษาค้นคว้าจะได้สะดวกขึ้น

แต่กระนั้น คัมภีร์ชั้นฎีกา อนุฎีกา ลงมา ตลอดถึงสัตตศาสตร์ทั้งหลาย ส่วนใหญ่ก็ยังไม่ได้แปล และคัมภีร์ที่ยังไม่ได้พิมพ์เป็นอักษรไทยก็ยังมีอีกมาก จึงยังเป็นภาระของสำนักวัดบางแห่ง และกลุ่มพุทธบริษัทต่างๆ ที่ยังต้องทำงานสืบต่อมา

ในบรรดาสำนักรับการศึกษาค้นคว้าทั้งหลาย วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง เป็นศูนย์กลางใหญ่สำคัญ ซึ่งเป็นที่รู้จักและยอมรับกันอย่างกว้างขวางว่า ได้ชูประทีปแห่งการศึกษาค้นคว้าภาษาบาลีและพระธรรมวินัยต่อเนื่องมาเป็นเวลายาวนาน ได้ผลิตครู อาจารย์ผู้รู้บาลี เชี่ยวชาญพระคัมภีร์ซึ่งได้ออกไปมีส่วนสำคัญในการสืบทอดพระพุทธศาสนา

การที่พระคันธสาราภังค์ได้แปลและอธิบายคัมภีร์อภิธัมมวาทารเป็นต้น โดยได้รับ

ความร่วมมือศรัทธาจากพุทธบริษัททั้งอุบาสกและอุบาสิกาพากันอุปัฏฐากจัดพิมพ์เผยแพร่เป็น
เครื่องยืนยันความที่ได้กล่าวแล้ว

ขอแสดงความชื่นชมอนุโมทนาต่อพระคันธसारภิงค์ ที่ได้บำเพ็ญกิจของพุทธบุตร
ในการเสริมรากแก้วแห่งพระพุทธศาสนา และต่อพุทธบริษัททั้งอุบาสกและอุบาสิกาที่ได้ร่วมกัน
หล่อเลี้ยงรากแก้วนั้น เพื่อให้พระพุทธศาสนามีกำลังแข็งแกร่งมั่นคงที่จะแผ่ขยายประโยชน์สุข
แก่พหุชนได้กว้างขวางยั่งยืนนาน

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

๒๓ ตุลาคม ๒๕๔๘

เตโชพลเนน มหตา รตนตตยสฺส

โลกตตยํ สมธิคจฺจติ เยน โมกฺขํ

รทฺธา น จตฺถิ จ สฺมา รตนตตยสฺส

ตสฺมา สทา ภาชถ ตํ รตนตตยํ โภ.

เตลภฺญาหคาถา คาถา ๓

“ความคุ้มครองเช่นกับพระรัตนตรัยซึ่งทำให้โลกสามบรรลุแดนเกษม
ด้วยเดชานุภาพอันยิ่งใหญ่แห่งพระรัตนตรัยนั้น หามีไม่ ด้วยเหตุนี้แล เชิญ
ท่านทั้งหลายชอ่งเสพพระรัตนตรัยนั้นเป็นนิตย์”

คำนำ

ทุกภาษาในโลกล้วนมีหลักภาษาแสดงระเบียบทางภาษาของตน ภาษาบาลีก็มีไวยากรณ์เป็นหลักภาษาที่รักษาพระพุทธพจน์ไว้ให้ดำรงอยู่จนถึงปัจจุบัน เพราะช่วยให้อนุชนเข้าใจภาษาบาลีที่ใช้จารึกในพระไตรปิฎก ภาษาบาลีนั้นถือว่าเป็นภาษาที่สำคัญของชาวพุทธ ถ้าภาษานี้สาบสูญไป ศาสนาพุทธก็จะพลอยสาบสูญไปด้วย จะเห็นได้ว่า เมื่อไม่มีการออกเสียงภาษาบาลีอย่างถูกต้องในการบวชสามเณรและอุปสมบท ศาสนทายาทก็จะสาบสูญไป หรือเมื่อไม่มีการเปล่งวาจาเข้าถึงไตรสรณคมน์ว่า พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ เป็นต้น ก็จะไม่มีการปรากฏอยู่ในโลก

คัมภีร์ไวยากรณ์ที่มีสูตรหรือกฎข้อบังคับเพื่อประกอบรูปศัพท์เป็นเอกเทศ มี ๔ ฉบับ คือ

๑. กัจจายนไวยากรณ์	มี ๖๗๓	สูตร
๒. โมคคัลลานไวยากรณ์	มี ๑,๑๓๗	สูตร
๓. สัททนีติปกรณ์	มี ๑,๓๔๗	สูตร
๔. สัททสังคหะ	มี ๔,๐๐๐	สูตร

คัมภีร์ไวยากรณ์ทั้ง ๔ คัมภีร์เหล่านั้นมีองค์ประกอบสำคัญ ๓ เรื่อง คือ

๑. สูตร	กฎหรือข้อบังคับให้ปฏิบัติตาม
๒. วุตติ	คำอธิบาย
๓. อุทาหรณ์	ตัวอย่าง

จึงได้ชื่อว่า ไวยากรณ์ใหญ่ หรือ มหาไวยากรณ์ ส่วนไวยากรณ์น้อยเป็นตำราที่เขียนด้วยภาษาบาลีบ้าง ด้วยภาษาท้องถิ่นบ้าง แสดงกฎไวยากรณ์โดยไม่มีสูตรเป็นเอกเทศ

นอกจากนั้น มีบางคัมภีร์นำสูตรของกัจจายนะไวยากรณ์มาลำดับใหม่เพื่อให้อ่านง่ายขึ้น เช่น ปทรูปสิทธิปกรณ์ คัมภีร์นี้เป็นไวยากรณ์ที่ใช้กัจจายนสูตรทั้งหมด และอธิบาย

ความในสูตรต่างๆ โดยละเอียด จัดเป็นไวยากรณ์ที่ศึกษาง่าย แต่มีเนื้อหาสาระมาก ผู้ที่มีเวลาเรียนน้อยไม่อาจทรงจำทั้งคัมภีร์ได้ ดังนั้น ท่านพระธรรมกิตติ จึงรจนา คัมภีร์พาลาวดาร เพื่อให้เยาวชนศึกษาและทรงจำง่าย โดยมีลำดับสูตรคล้ายคลึงกับปทฐปสิทธิปกรณ์ ท่านจึงตั้งชื่อคัมภีร์นี้ว่า พาลาวดาร แปลว่า “คัมภีร์ที่เป็นเหตุให้เยาวชนข้ามมหาสมุทรที่เปรียบดังคัมภีร์ไวยากรณ์”

ท่านพระธรรมกิตติผู้รจนาได้เลือกเฉพาะกัจจายนสูตรที่สำคัญในการประกอบรูปศัพท์ จึงตัดกัจจายนสูตรหลายสิบสูตรออกไปเพื่อย่อคัมภีร์ และได้อธิบายความในสูตรต่างๆ โดยย่อ นอกจากนั้น ในปริจเฉทหนึ่งๆ ก็มีการเรียงลำดับข้อความตามขั้นตอนที่เหมาะสม โดยไม่เรียงตามกัจจายนไวยากรณ์และปทฐปสิทธิปกรณ์ เช่น

๑. ในสนธิกัณฑ์ท่านแสดงชื่อมีอักษร, สระ, รัสสะ, ที่ชนะ และพยัญชนะเป็นต้นก่อน แล้วจึงแสดงวิธีเชื่อมคำตามลำดับ คือ สรสนธิ (การเชื่อมสระ), พยัญชนสนธิ (การเชื่อมพยัญชนะ), นิคคหิตสนธิ (การเชื่อมนิคคหิต), และโวมิสสกสนธิ (การเชื่อมผสม)

๒. ในสมาสกัณฑ์ท่านได้แสดงกรรมธารยสมาสที่เข้าใจได้ง่ายก่อน จากนั้นจึงแสดงอัพยयीภาวสมาสที่เข้าใจยากไว้ท้ายสุด

๓. ท่านแสดงการกัณฑ์ที่ลึกซึ้งซึ่งเข้าใจยากไว้เป็นปริจเฉทสุดท้ายของคัมภีร์

ดังนั้น คัมภีร์นี้จึงได้รับการยกย่องจากนักปราชญ์ตั้งแต่โบราณกาลเป็นต้นมา และเป็นหลักสูตรเรียนไวยากรณ์ของเยาวชนที่ประเทศลังกาและประเทศพม่า โดยประเทศพม่านิยมเรียนคัมภีร์นี้ในรัฐมอญ ได้แก่ วัดต้องปอก เมืองมอญลำไย เป็นต้น ตั้งแต่สมัยโบราณเป็นต้นมา จวบจนถึงปัจจุบัน

คัมภีร์นี้มีมากกว่า ๔ ภาณวารตามที่ท่านกล่าวไว้ในนิคมของคัมภีร์ ประกอบด้วย ปริจเฉท ๗ ตอน คือ

๑. สนธิกัณฑ์ ว่าด้วยการเชื่อมคำโดยไม่ลบวิภัตตินาม

๒. นามกัณฑ์ ว่าด้วยการกระจายคำนามที่ทำหน้าที่ต่างๆ ในประโยค

๑ ภาณวาร คือ วาระแห่งการสวด และ ๑ ภาณวาร หมายถึง วาระแห่งการสวด ๑ จบ ซึ่งได้แก่ คาถา ๒๕๐ บท นับได้ ๘,๐๐๐ พยางค์ต่อ ๑ ภาณวาร

๓. สมาสกันท์ ว่าด้วยการเชื่อมคำนามสองบทขึ้นไปให้เป็นบทเดียว โดยลบ
วิภัตตินาม

๔. ตัทธิกกันท์ ว่าด้วยการลงปัจจัยท้ายคำนามเพื่อการสร้างคำใหม่

๕. อาชยาตกันท์ ว่าด้วยคำกริยาที่ลงวิภัตติอาชยาต

๖. กิตกกันท์ ว่าด้วยคำกริยาที่ลงกิตกปัจจัย

๗. การกกันท์ ว่าด้วยหน้าที่ของวิภัตตินาม

คัมภีร์นี้ไม่ปรากฏหลักฐานปรากฏโดยตรงในนิคมคาถาว่า ท่านผู้ใดรจนาไว้และรจนา
ในสมัยใด ทำให้ไม่ทราบชื่อผู้รจนา และเวลาที่มีการแต่งขึ้นอย่างแน่นอน แต่อย่างไรก็ตาม
โบราณจารย์ชาวสิงหลได้กล่าวกันต่อๆ มาว่า คัมภีร์นี้รจนาโดยพระธรรมกิตติ ท่านเป็นพระ
นิกายมหายาน ท่านพักอยู่ที่วัดกัลยาณี ใกล้เมืองเสฉณฑเสละ มณฑลมายา แถบภาคกลางของ
ประเทศลังกา ท่านเป็นพระสังฆราชปกครองคณะสงฆ์ลังกาในรัชสมัยพระเจ้าปราคัมมาพาหุที่ ๒
(พ.ศ. ๑๗๗๙-๑๘๑๑) ตำราพม่าบางฉบับกล่าวว่า ท่านเป็นพระสังฆราชในรัชสมัยพระเจ้า
ปราคัมมาพาหุที่ ๑ (พ.ศ. ๑๖๙๖-๑๗๒๙)

ท่านพระธรรมกิตติได้รับคำอาราธนาจากพระเจ้าปราคัมมาพาหุที่ ๑ จึงรจนาเพิ่มเติม
ความในคัมภีร์มหาวงศ์ ปริจเฉทที่ ๓๘ คาถาที่ท่านแต่งมีทั้งหมด ๕๙ คาถา นอกจากนั้น ท่าน
ยังได้รับอาราธนาจากเสนาบดีชื่อ ปราคัมมา ผู้ช่วยกษัตริย์แห่งพระนางสิริลลิตาเป็นครั้งที่ ๓ ใน
พ.ศ. ๑๗๕๔ จึงประพันธ์คัมภีร์มหาวิงสะโดยแปลจากพงศาวดารสิงหล จัดเป็นวรรณกรรม
ประเภทร้อยกรองเกี่ยวกับประวัติของพระเชี้ยวแก้ว ประกอบด้วยคาถาที่ไพเราะสละสลวย
เพียบพร้อมด้วยรสคำและรสความ ๔๑๕ บท ส่วนใหญ่เป็นคาถาที่มีพยางค์เกิน ๘ พยางค์มี
วิงสะกฐิตาเป็นต้น ปัจจุบันคัมภีร์เหล่านั้นได้รับการตรวจชำระเป็นอย่างดีจากฉบับโบราณพม่า
และเทียบเคียงกับฉบับสิงหล จัดพิมพ์ขึ้นโดยท่านพระกุมาระ อัครมหาบัณฑิต รองอธิการบดี
มหาวิทยาลัยย่างกุ้ง ใน พ.ศ. ๒๕๕๒

อนึ่ง หนังสือปฏิกัตต่อตะมาย (ข้อ ๓๓๑) กล่าวว่า ท่านผู้แต่งเป็นศิษย์ของพระสารี-
บุตรเถระ ผู้รจนาคัมภีร์สารัตถทีปนีเป็นต้นในรัชสมัยพระเจ้าปราคัมมาพาหุที่ ๑ ข้อความนี้
สอดคล้องกับคำลงท้ายของคัมภีร์ ๗ บท (คาถา ๔๐๙-๑๕) ที่กล่าวว่า

โย จนฺทโคมิรจิตฺเต วรสทฺทสฺสเถ
 ฎีกํ ปสฺสตุถมกริตฺถ จ ปญฺจิกาย
 พุทฺธปฺปภาวชนนี จ อกา สมฺนต-
 ปาสาทิกาย วินยญฺจกถาย ฎีกํ.

“พระเถระใดรจนาฎีกาของคัมภีร์ปัญจิกาแห่งไวยากรณ์อันดีเลิศ [ชื่อ
 จานทรไวยากรณ์] ที่ท่านจันทรโคมินประพันธ์ไว้ และฎีกาของอรรถกถา
 พระวินัยชื่อสมันตปาสาทิกา อันก่อให้เกิดปัญญาเชี่ยวชาญ”

องฺคุตฺตตราคมวรญฺจกถาย ฎีกํ
 สมฺโมหวิพฺภววิฆาตกรี อกาสิ
 อตฺถาย สํยมิคณสฺส ปธานิกสฺส
 คนฺถํ อกา วินยสงฺคหนามธฺเวยยํ.

“ท่านรจนาฎีกาของอรรถกถาอังคุตตรนิกายอันงามเลิศ ซึ่งทำการ
 ขจัดความสับสนหลงผิด และประพันธ์อรรถกถาชื่อ วินยสังคหะ เพื่อ
 ประโยชน์แก่หมู่พระวินัยธรผู้เพียรปฏิบัติ”

สนฺตินทฺริยสฺส ปฏฺิปปตฺติปฺรายนสฺส
 สลฺเลขวฺตุตฺตินิรตสฺส สมฺมาหิตสฺส
 อปฺปิจุตฺตาทิคุณโยควิภูสณสฺส
 สมฺพุทฺธสาสนมโหทยการณสฺส.
 สพุเพสฺสุ จาจริยตํ ปรมํ คตสฺส
 สตฺเถสฺสุ สพุพสมยนฺตรโกวิทสฺส
 สิสฺสเสน สาริตนุชสฺส มหาทิสามิ-
 ปาทสฺส ตสฺส วิมลนวยสมฺภวสฺส.

“ท่านชื่อว่าพระสารีบุตรมหาสามีปาละ มีอินทรีย์สงบ มุ่งการปฏิบัติ
 วัตรมัยในความประพฤติขัดเกลากิเลส มีจิตมั่นคง ประดับด้วยหมู่คุณมี
 ความมักน้อยเป็นต้น ส่งเสริมความเจริญรุ่งเรืองอันใหญ่หลวงแก่ศาสนา

ของพระสัมพุทธเจ้า บรรลุความเป็นอาจารย์ผู้ยอดเยี่ยมของชนทั้งปวง
แตกณาลัทธิอื่นทั้งหมดในคัมภีร์ทั้งหลาย เกิดจากวงศ์อันหมดจด”

สุทฺธนฺวเณ กรุณาทิกุโณทเณ

ตกฺกาคมาทิกุสเลน วิสารเทน

สพฺพตถ ปตฺถสฺสฐาการริสชาล-

สงฺกาสกิตฺติวิสเรน ปริกฺขเกณ.

สทฺธาธเนน สขิเลน จ ธมฺมกิตฺติ-

นาเมน ราชครูนาจริเณ เอโส

โสตุปปสาทชนโน ชินทนฺตธาตุ-

วโส กโต นิขิลทสฺสีปภาวทีโป.

“อาจารย์ผู้เป็นพระราชครูนามว่าพระธรรมกิตติ ผู้เป็นศิษย์ของท่าน
มีวงศ์อันหมดจด เจริญด้วยคุณมีกรุณาเป็นต้น เชี่ยวชาญองอาจในคัมภีร์
ตรรกะและปริยัติธรรมเป็นต้น ทรงปัญญาเมื่เกิดดิคุณแผ่ไปประดุจข่ายรัศมี
แห่งทิวากรที่ชันไปทุกหนแห่ง มีศรัทธาเป็นทรัพย์ อ่อนโยน ได้ประพันธ์
วงศ์แห่งพระทันตธาตุของพระชินเจ้านี้ ที่ก่อให้เกิดความเลื่อมใสแก่ผู้ฟัง อัน
ประกาศอานุภาพของพระพุทธเจ้าผู้รู้เห็นธรรมทั้งปวง”

ธมฺโม ปวตฺตตฺถ จิราย มฺหิสรสฺส

ธมฺเม จิตา วสฺมตีปตโย ภวนตุ

กาเล ปวสฺสตุ มฺโห นิขิลา ปชาปี

อภฺยเมตฺตเมตฺตปิฎฺฐิลาภสฺสํ ลภนตุ.

“ขอธรรมของพระจอมมุนีจงดำเนินไปตลอดกาลนาน ขอพระราช
ทั้งหลายจงดำรงอยู่ในธรรม ขอฝนจงตกตามฤดูกาล แม้เหล่าสัตว์ทั้งปวง
จงประสบสุขที่ได้รับด้วยเมตตาต่อกัน”

ท่านพระธรรมกิตติได้แต่งคัมภีร์นี้ขึ้นก่อนสัททนีติปกรณ์ เรื่องนี้ทราบได้จากข้อความ

ของสัททนีติปกรณ์ที่คัดค้านความเห็นของคัมภีร์นี้ไว้โดยใช้ศัพท์ว่า อาจารย์ยา (อาจารย์ทั้งหลาย) กล่าวคือ ในสัททนีติปกรณ์ สุตตมาลา (สูตร ๑๖๐) กล่าวว่า

ตถา “สา อิตถิ, โสตถิ”ติ อาการสส โอการตตมิจจนติ. มยฺ ปน “สา อิตถิ”ติ อตถวณฺตํ โสตถิตฺติ ปทํ น ปสฺสาม. “สุนฺทริตถิ”ติ อตถวณฺตเมว โสตถิตฺติ ปทํ ปสฺสาม. อตฺตารยํ ปาฬิ “น จาปิ โสตถิ ภาตฺตารํ, อิสฺสาจาเรน มณฺณตฺติ”ติ. ตตฺตารยํ สํหิตาปทจฺเณโท “สุอิตถิ, โสตถิ”ติ.*

“นอกจากนั้น อาจารย์ทั้งหลายปรารภนาการแปลง อา อักษร เป็น โอ อักษร ในตัวอย่างว่า สา + อิตถิ = โสตถิ แต่ข้าพเจ้าไม่เห็นบทว่า โสตถิ ที่มีความหมายว่า หญิงนั้น ข้าพเจ้าเห็นบทว่า โสตถิ ที่มีความหมายว่า หญิงผู้ดีงาม เท่านั้น มีพระบาลีในเรื่องนี้ว่า น จาปิ โสตถิ ภาตฺตารํ, อิสฺสาจาเรน มณฺณตฺติ (และหญิงที่ดีงามย่อมไม่สำคัญสามี่ด้วยความประพฤติริชยา) การตัดบทสนธิในคํานั้นมีอย่างนี้ว่า สุ อิตถิ = โสตถิ”

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า โสตถิ ควรตัดบทเป็น สุ + อิตถิ (หญิงที่ดีงาม) จึงจะสอดคล้องกับอุทาหรณ์ในพระบาลีว่า น จาปิ โสตถิ ภาตฺตารํ, อิสฺสาจาเรน มณฺณตฺติ (และหญิงที่ดีงามย่อมไม่สำคัญสามี่ด้วยความประพฤติริชยา) แต่พาลาวตารแสดงการตัดบทเป็น สา อิตถิ (หญิงนั้น) ดังข้อความในคัมภีร์พาลาวตารว่า

ปรโลเป อาการสส โอ. โสตถิ.^๑

“เมื่อการลบสระหลัง [อันท่านกระทำแล้ว] แปลง อา อักษร เป็น โอ เช่น โสตถิ [สา + อิตถิ] (หญิงนั้น)”

การที่สัททนีติปกรณ์กล่าวแย้งความเห็นของพาลาวตารไว้ ก็แสดงว่าสัททนีติปกรณ์ แต่งหลังคัมภีร์นี้ เพราะความเห็นที่กล่าวถึงรูปว่า สา อิตถิ = โสตถิ พบในคัมภีร์นี้เท่านั้น

นอกจากนั้น สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา) ยังกล่าวถึงการแปลงนิคคหิตเป็น เอ เช่น สุขฺ = สุขํ, ทุกฺ = ทุกํ และการแปลงสระ โอ เป็น เอ เช่น ชีเว = ชีโว โดยคล้อยตาม

๑ นิตฺติ.สุตฺต. สูตร ๑๖๐

๒ พ.า. สูตร ๔๒

ข้อความในคัมภีร์นี้ กล่าวคือ ในคัมภีร์พาลาวตารกล่าวว่า

พินทุโน โอการสฺส จ เอ. สุขฺเข, ทุกฺเข, ชีเว.^๑

“แปลงนิคคหิตและ โอ อักษร เป็น เอ เช่น สุขฺเข [สุข] (ความสุข), ทุกฺเข [ทุก] (ความทุกข์), ชีเว [ชีโว] (สัตว์)”

แม้สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๖๐) ก็ตั้งสูตรว่า สุตฺเต สุขุจฺจารณตฺถมกฺขรโลโป วิปริตตา จ (ลบอักษรและสับเสียงเพื่อการออกเสียงได้สละสลวยในพระบาลี) และแสดงอุทาหรณ์ของ สุขฺเข, ทุกฺเข, ชีเว ไว้เช่นเดียวกัน

คัมภีร์พาลาวตารนี้มีอธิบายเป็นภาษาบาลี ๒ ฉบับ คือ

๑. ฉบับฎีกาเก่า ชื่อว่า สารัตถสังคหา

รจนาโดยพระพุทธโฆษา ท่านเป็นพระภิกษุชาวพม่า มีฉายาเดิมว่า พระอุตตมมงคล ท่านก้อยู่ที่เมืองมะโยเตด (อภินวปุระ) ท่านเป็นที่เคารพนับถือของเจ้าเมืองมะโยเตด ไม่มีหลักฐานปรากฏชัดว่าคัมภีร์นี้รจนาในสมัยใด คัมภีร์นี้มีลักษณะพิเศษคือ ท่านผู้รจนาเป็นผู้นิยมมติของคัมภีร์นยาสะและโมคคัลลานไวยากรณ์ จึงไม่เห็นด้วยกับกฎไวยากรณ์ที่ขัดแย้งกับมติของคัมภีร์เหล่านั้นในปทฐุปสัทธิปกรณ์

๒. ฉบับฎีกาใหม่ ชื่อว่า สุโพธิกา

รจนาโดยพระสุมังคละ ท่านเป็นพระภิกษุชาวสิงหล สังกัดสยามนิกาย (นิกายที่ภิกษุชาวไทยไปสืบทอดศาสนาที่ประเทศลังกา) ท่านเกิดวันที่ ๒๐ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๕ ท่านก้อยู่ที่วัดวิชโชทัย เมืองโคลัมโบ ภายหลังสำนักเรียนแห่งนี้ได้รับสถาปนาเป็นมหาวิทยาลัยสงฆ์ใน พ.ศ. ๒๕๐๓ มีชื่อว่า วิชโชทยปริเวณะ^๒ ปัจจุบันมีรูปหล่อเหมือนรูปจริงที่ทำขึ้นจากทองเหลืองของท่านที่ด้านหน้าของมหาวิทยาลัยสงฆ์แห่งนี้ และมีคำจารึกว่า

วิชโชทยปริเวณสฺส อาทิตฺตฺตา หิภฺกทฺทุกฺคามโช สิริสุมังคฺลนํายกมฺหาเถโร.

“พระสิริสุมังคลนายกมหาเถระผู้สถาปนาวิชโชทยปริเวณะ ผู้เกิดที่หมู่บ้านหิกักททุ”

พาลาวตารฎีกาเก่าและฎีกาใหม่ทั้งสองฉบับนี้จัดพิมพ์รวมเล่มไว้ในหนังสือ ปทสาธนะ ปทสาธนะฎีกา สัมพันธ์จินตา สัมพันธ์จินตาฎีกา พาลาวตาร พาลาวตารฎีกา และพาลาวตาร-นิสสัย ๗ คัมภีร์ โรงพิมพ์ธนาวดี จัดพิมพ์ใน พ.ศ. ๒๕๑๐ ตามฉบับที่ตรวจชำระโดยพระอัคร-ธัมมาภิวังศ์ อัครมหาบัณฑิต อดีตเจ้าอาวาสวัดอภัยาราม มั่นดลีย์ ที่ได้ตรวจชำระจากฉบับ สิงหลและฉบับโบราณของพม่า

ท่านพระสุมังคละได้รับคำอาราธนาจากพระโสภิตะ เจ้าอาวาสวัดบุปผาราม จึงรจนา คัมภีร์ฎีกานี้ขึ้นโดยแปลคัมภีร์อธิบายพาลาวตารเป็นภาษาสิงหลฉบับแรกสุดชื่อ กัลยาณี เป็น ภาษาบาลี คัมภีร์ดังกล่าวแต่งโดยท่านพระธรรมกิตติที่ ๒ ซึ่งเป็นศิษย์ของท่านพระธรรมกิตติ ผู้รจนาพาลาวตาร นอกจากนั้นแล้ว ท่านพระสุมังคละยังอาศัยคัมภีร์อธิบายพาลาวตารอีกหลาย ฉบับที่โบราณจารย์ชาวสิงหลแต่งไว้ และอาศัยไวยากรณ์บาลีสันสกฤตอีกมากมายเป็นหลักฐาน ในการอธิบายความของคัมภีร์นี้

กฎไวยากรณ์บางอย่างท่านได้สอบถามเทียบเคียงกับนักปราชญ์หลายท่าน แล้วสรุป กฎไวยากรณ์ที่ได้เห็นพ้องต้องกัน ในฐานะเช่นนี้ท่านใช้คำพหูพจน์ว่า อยัม อมฺหากัม ขนฺติ (นี้เป็น ความเห็นของเราทั้งหลาย) ในบางแห่งก็เป็นความเห็นส่วนตัวที่ท่านได้บัญญัติโดยคล้อยตาม พระพุทฺธพจน์ ในฐานะเช่นนี้ ท่านใช้คำเอกพจน์ว่า อयัม เม ขนฺติ (นี้เป็นความเห็นของเรา) คัมภีร์นี้มีลักษณะพิเศษคือ ท่านผู้รจนาเป็นผู้นิยมความเห็นของปทรูปสิทธิปกรณ์ที่สอดคล้องกับ พาลาวตาร จึงกล่าวแย้งข้อความของคัมภีร์นยาสะและโมคคัลลานไวยากรณ์ในที่บางแห่ง

ผลงานของท่านพระสุมังคละยังมีปรากฏอีกคัมภีร์หนึ่ง คือ ท่านรจนาเพิ่มเติมความ ในคัมภีร์มหาวงศ์ ตั้งแต่ปริทเทศที่ ๙๙-๑๐๑ ปริจเฉทเหล่านี้ได้ลำดับเรื่องราวที่ชาวต่างชาติ เข้ามารุกรานลังกา จนกระทั่งสิ้นราชวงศ์กษัตริย์สิงหฬใน พ.ศ. ๒๓๕๘ เมื่อประเทศนี้ได้ตก เป็นเมืองขึ้นของอังกฤษ คาถาที่ท่านแต่งมีทั้งหมดเกือบ ๑ พันบท

คัมภีร์พาลาวตารนี้มีคำอธิบายเป็นภาษาพม่า ๔ ฉบับ คือ

๑. ฉบับนิสสัยเก่า เป็นฉบับแปลยกศัพท์โดยสังเขป คัมภีร์นี้ไม่ปรากฏชื่อและ สถานที่อยู่ของผู้แต่ง จึงไม่อาจทราบชื่อผู้แต่งและสถานที่แต่งโดยละเอียด ฉบับนี้มี ๑๒๖ หน้า จัดพิมพ์โดยโรงพิมพ์ธนาวดี มั่นดลีย์ พ.ศ. ๒๕๑๐

๒. ฉบับนิสสัยใหม่ เป็นคัมภีร์แปลและอธิบายพาลาวตารโดยสังเขป รจนาโดย

ท่านอาจารย์เวฬุวัน วัดเวฬุวัน จังหวัดโจงปะยอ ประเทศสหภาพพม่า เมื่อเดือน ๖ พ.ศ. ๒๔๙๗
ท่านมรณภาพเมื่ออายุ ๗๕ พรรษา ๓๕ ในวันขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือน ๗ พ.ศ. ๒๔๙๙ ฉบับนี้มี
๒๔๘ หน้า จัดพิมพ์โดยโรงพิมพ์ปิฎกัต อย่างกึ่ง พ.ศ. ๒๕๐๑

๓. ฉบับนิสสัยสังเขป เป็นคัมภีร์แปลยกศัพท์โดยย่อ โดยปริวรรตมาจากคัมภีร์แปล
ภาษาสิงหลฉบับวัดกัลยาณี วจนาโดยท่านพระจกपालะ อดีตเจ้าอาวาสวัดตองปอก (วัดทางขึ้น
เขา) จังหวัดมอญลำไย ชาวพม่ามักเรียกว่า ตองปอกสยาดอ (พระอาจารย์วัดตองปอก) ท่านได้
รับสมณศักดิ์ อัครมหาบัณฑิต เกิดในวันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๒ พ.ศ. ๒๔๒๑ ณ จังหวัดมะยีนกวณ
มรณภาพในวันแรม ๓ ค่ำ เดือน ๘ พ.ศ. ๒๔๙๗ ฉบับนี้มี ๒ เล่ม เล่ม ๑ มี ๑๑๐ หน้า เล่ม ๒
มี ๑๐๑ หน้า จัดพิมพ์ไว้ท้ายฉบับพาลาวตารคัมภีร์ทั้งสองเล่ม โดยโรงพิมพ์กระทรวงมหาดไทย
และการศาสนา อย่างกึ่ง พ.ศ. ๒๕๑๖

๔. ฉบับพาลาวตารคัมภีร์ เป็นคัมภีร์อธิบายพาลาวตารโดยพิสดารวจนาโดยพระ
จกपालะผู้แต่งนิสสัยสังเขป คัมภีร์นี้มีชื่อเต็มว่า พาลาวตารคัมภีร์/ทัตถวินิจนยสาระ ในคำนำ
ของคัมภีร์กล่าวว่า ท่านผู้แต่งอาศัยฉบับแปลและอธิบายภาษาสิงหลหลายฉบับ คือ

- ฉบับวัดกัลยาณี
- ฉบับโอกันทโปละ
- ฉบับพาลาวตารสุคัณฐีสาระ
- ฉบับพาลาวตารปุจฉาวิสัชนา
- ฉบับพาลาวตารสังคหะ
- ฉบับพาลาวตารสุตตนิเทศ

รวมทั้งได้อาศัยฎีกาเก่าและฎีกาใหม่ของพาลาวตาร พร้อมทั้งเทียบเคียงกับคำอธิบาย
ในปทรูปสิทธิปกรณ์ สัททนีติปกรณ์ โมคคัลลานไวยากรณ์ ไวยากรณ์สันสกฤต และไวยากรณ์ปรากฤต
ดังนั้น คัมภีร์นี้จึงได้รับการยกย่องจากนักวิชาการเป็นอย่างสูง ฉบับนี้มี ๒ เล่ม เล่ม ๑ มี ๓๙๗
หน้า เล่ม ๒ มี ๒๕๘ หน้า จัดพิมพ์โดยโรงพิมพ์กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา อย่างกึ่ง พ.ศ.
๒๕๑๖

หลวงพ่อดิเรกมานันท์มหาเถระ ธรรมาจารย์ อัครมหาบัณฑิต อดีตเจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ
เล็งเห็นความสำคัญของคัมภีร์พาลาวตาร จึงสอนคัมภีร์นี้ที่วัดท่ามะโอใน พ.ศ. ๒๕๒๑ โดยใช้

เวลาสอน ๘ เดือน ผู้แปลเห็นว่า คัมภีร์นี้เป็นตำราเรียนง่ายและไม่ละเอียดมากเหมือนปทรูป-
 ลีทธิปกรณ์ เหมาะกับนักศึกษาที่เริ่มเรียนภาษาบาลี จึงแปลและอธิบายคัมภีร์นี้โดยอาศัยนิสสัย
 พม่า ฎีกาเก่าและฎีกาใหม่ของพาลาวตาร พร้อมทั้งไวยากรณ์บาลีและสันสกฤตอย่างครบถ้วน
 อีกทั้งได้สอดแทรกข้อวินิจฉัยและข้อคิดวิจารณ์เกี่ยวกับหลักภาษาตามความเห็นของผู้แปลไว้ใน
 ที่ต่างๆ ตามสมควร

ไวยากรณ์เป็นศาสตร์สำคัญต่อการเข้าใจหลักภาษา เป็นหนึ่งในวิชาพื้นฐานของพระไตร-
 ปิฎก ๔ วิชา คือ

๑. ไวยากรณ์

วิชาภาษาว่าด้วยรูปคำและระเบียบในการประกอบรูปคำให้เป็นประโยค นิยมเรียน
 ปทรูปลีทธิปกรณ์เป็นหลัก ใช้เวลาเรียนประมาณ ๒ ปี โดยเฉลี่ยต้องเรียน ๒ รอบจึงจะเข้าใจ
 ชัดเจน หรือถ้าเรียนพาลาวตารก็ใช้เวลาเรียน ๑ ปี

๒. นิษัณฺฑุ หรือโกสะ

วิชาว่าด้วยนามศัพท์ (นาม) และเพศทางไวยากรณ์ประจำศัพท์ (ลิงค) นิยมท่องจำ
 คัมภีร์อภิธานปิฎกเป็นหลัก ใช้เวลาท่องจำประมาณ ๒ ปี

๓. จันทศาสตร์

วิชาว่าด้วยการวางครุหลุในกวีนิพนธ์ นิยมเรียนนวุตโตทยปกรณ์เป็นหลัก ใช้เวลาเรียน
 ประมาณ ๓ เดือนหลังเรียนปทรูปลีทธิปกรณ์จบแล้วหนึ่งรอบ

๔. อลังการศาสตร์

วิชาว่าด้วยรสคำและรสความเพื่อประดับคำให้ไพเราะสละสลวย เหมาะเจาะด้วยเสียง
 และความหมาย นิยมเรียนคัมภีร์สุไพธาลังการเป็นหลัก ใช้เวลาเรียนประมาณ ๖ เดือนหลัง
 เรียนนวุตโตทยปกรณ์จบแล้ว

คัมภีร์ทั้ง ๔ เหล่านี้มีอุปการะเกื้อกูลต่อการศึกษาศาสตร์พระไตรปิฎกเป็นอย่างมาก เปรียบได้
 กับแนวทางศาสตร์ คือ วิชาประกอบการศึกษาพระเวท ๖ อย่างมีไวยากรณ์เป็นต้นซึ่งเกื้อกูลต่อ
 การศึกษาพระเวทในฝ่ายพราหมณ์เช่นกัน หลวงพ่อวัดท่ามะโอได้กล่าวเปรียบว่า

“พระไตรปิฎกนั้นลุ่มลึกด้วยอรรถและพยัญชนะ เหมือนป่าใหญ่ที่อันตรายมีสัตว์ร้าย
รอบด้าน บุคคลผู้เข้าไปสู่ป่าใหญ่คือพระไตรปิฎกต้องเพียบพร้อมด้วยอาวุธป้องกันตัวคือคัมภีร์
ทั้ง ๔ เหล่านี้ จึงจะสามารถเดินผ่านป่าใหญ่โดยสวัสดิภาพได้”

แม้คัมภีร์สุโขธาหลังการก็แสดงถึงความสำคัญของคัมภีร์เหล่านี้ว่า

โย สทฺทสฺสทฺถกฺขลโ กฺขลโ นินฺนณฺตฺต-
ณฺโทลลฺกตฺติสฺส นิจฺจกตฺตาทิโยโค
โสยํ กวิตฺตวิกฺโขปิ กวีสุ สงฺขย-
โมคฺยห วินฺทติ หิ กิตฺติมฺมณฺทฺรปํ^๑

“ชนผู้ฉลาดในคัมภีร์ไวยากรณ์ ฉลาดในนิพนธ์ทศศาสตร์ ฉันทศาสตร์ และ
อลังการศาสตร์ กระทำความเพียรเป็นนิจศีล แม้เขาจะบกพร่องจากความ
เป็นกวี ก็ยังลงสู่ความนับในหมู่กวี ย่อมจะประสบเกียรติคุณหาไม่น้อย”

มีคาถาประพันธ์บทหนึ่งกล่าวว่า

อเวยยากรโณ ตฺวนฺโร พริโร โกสวชฺชิโต
สาหิจฺจรหิโต ปงฺคุ มุโค ฉนฺทวิวชฺชิโต^๒

“ผู้ไม่รู้ไวยากรณ์ เหมือนคนบอด ผู้เว้นจากคัมภีร์โกสะ เหมือนคนหนวก
ผู้เว้นจากอลังการศาสตร์ เหมือนคนง่อยเปลี้ย ผู้เว้นจากคัมภีร์ฉันทน์ เหมือน

๑ สุโขธา. คาถา ๑๖๓

๒ คาถานี้มาจากคัมภีร์กวิทัปปณินิธิ (ปัณชิตกัณท์ คาถา ๓๐) แต่งโดยท่านพระเกลสาสะ มีข้อความ
ในบาทที่ ๔ ว่า มุโค ตกฺกวิชฺชิโต (ผู้เว้นจากตรรกศาสตร์ เหมือนคนใบ้) แต่หลวงพ่อดำมะโอเปลี่ยน
จากตรรกศาสตร์เป็นคัมภีร์ฉันทน์เพื่อให้ครบ ๔ คัมภีร์อันเป็นวิชาพื้นฐานของพระไตรปิฎก ความจริงแล้วใน
คัมภีร์กวิทัปปณินิธิข้างต้น ท่านผู้แต่งกล่าวนำมาจากคัมภีร์อภิธานปิปปิกานิสสัย ฉบับต้องปก (หน้า
๗๖) แต่ผู้แปลเข้าใจว่าคัมภีร์ดังกล่าวคงจะนำมาจากตำราสันสกฤตอีกทอดหนึ่ง เพราะท่านอ้างคาถาไว้โดย
ไม่ได้ระบุว่าเป็นรจนาคาถา คือ คาถาที่ท่านแต่งเอง ดังนั้น จึงเป็นคาถาที่นำมาจากตำราสันสกฤต ขอฝาก
ให้ผู้รู้สืบค้นเพื่อเป็นหลักฐานทางวิชาการต่อไป

คนไป”

ผู้ที่ต้องการศึกษาคัมภีร์ทั้ง ๔ ดังกล่าวให้แตกฉานต้องใช้เวลาอย่างน้อย ๕ ปี จึงจะประสบความสำเร็จขั้นพื้นฐานอย่างบริบูรณ์ หัวใจสำคัญที่หลวงพ่อใช้สอนลูกศิษย์เสมอๆ มี ๓ ข้อ คือ

๑. อย่าตีกรอบความรู้ด้วยการสอบ

นักเรียนที่มุ่งจะเรียนเพื่อให้สอบได้ มักตีกรอบตัวเองว่ารู้เพียงใดจึงจะสอบได้ แต่ผู้ที่ต้องการความแตกฉานจริงๆ ต้องสนใจเรียนรู้ทุกๆ อย่างที่ครูสอน เพื่อความเข้าใจอย่างชัดเจน ไม่ใช่เรียนรู้เพียงเพื่อให้สอบผ่านเท่านั้น (ตามปกติหลวงพ่อก็จะไม่สนับสนุนการสอบบาลีสนามหลวงไทย แต่ถ้านักเรียนประสงค์จะสอบ ท่านก็ไม่ห้าม เพียงแต่แนะนำให้เรียนไวยากรณ์จนเก่งแล้วจึงสอบ นักเรียนก็就不用เตรียมตัวอ่านหนังสือสอบมากนัก เพราะเข้าใจหลักภาษาดีอยู่แล้ว จะทำให้ทำข้อสอบได้ง่ายขึ้น)

๒. รู้จักพัฒนาองค์ความรู้

นักเรียนต้องนำความเข้าใจที่ได้รับจากครูสอนไปต่อยอดด้วยการอ่านเนื้อหาเรื่องนั้นๆ จากคัมภีร์ที่เกี่ยวข้อง ไม่ใช่รับจากครูสอนเท่านั้น ตามสุภาษิตพม่ากล่าวว่า “บอกคือรู้ตอกบอกตอกรู้” และสอดคล้องกับถ้อยคำของโบราณจารย์ว่า

อาจารย์ ปาทมาทตเต

ปาทำ สีสุโส สขานนา

ปาทำ สพุรหมจารีหิ

ปาทำ กาลกุกเมณ จ.^๑

“ศิษย์ย่อมเรียนรู้ศิลปะส่วนหนึ่งจากครู ส่วนหนึ่งด้วยความเข้าใจของตน ส่วนหนึ่งจากเพื่อนร่วมชั้น และส่วนหนึ่งตามกาลเวลา (ประสบการณ์)”

๑ คาทาข้างต้นพบในคัมภีร์สันสกฤตชื่ออาปัสตัมภธรรมสูตร (หน้า ๕๗) ดังข้อความในต้นฉบับภาษาสันสกฤตว่า

อาจารย์ ปาทมาทตเต

ปาทำ ศิษฺเย สวเมธยา

ปาทำ สพุรหมจาริภฺยะ

ปาทำ กาลกฺรเมณ จ.

๓. นำไปใช้จริงให้ได้

นักเรียนต้องรู้จักสังเกตคำศัพท์และหลักภาษา ที่เกี่ยวข้องในเวลาอ่านตำราบาลีจริง เช่น อรรถกถาธรรมบท โดยนำกฎไวยากรณ์ทุกอย่างที่เรียนรู้จากคัมภีร์มาใช้จริงให้ได้ จึงจะนับว่าแตกฉานอย่างแท้จริง เพราะถ้าเรียนไวยากรณ์แล้วนำไปใช้จริงไม่ได้ ก็จะเสียเวลาเปล่าๆ

หลวงพ่อบอกว่า องค์ความรู้ทางการศึกษาต้องได้รับการพัฒนาต่อยอดขึ้นไปเรื่อยๆ ดังนั้น ศิษย์จึงต้องรู้จักพัฒนาตนให้เก่งกว่าครู จึงจะถือว่าองค์ความรู้ไม่เสื่อมถอยหรือหยุดนิ่ง แต่ได้รับการพัฒนาให้ก้าวหน้ายิ่งขึ้น ถ้าศิษย์คิดว่าเก่งไปกว่าครูไม่ได้ อาจทำให้เขาขาดโอกาสในการพัฒนาศักยภาพของตนอย่างน่าเสียดาย

ผู้แปลขออนุโมทนาขอบคุณ คุณอุดมพร สิริสุทธิ ผู้ช่วยตรวจแก้คำผิดทั้งหมดและจัดทำบรรณานุกรมในหนังสือเล่มนี้ พร้อมทั้งขอขอบคุณกุศลเจตนาของ พระมหาพิเชษฐ กนตสีโล (ป.ธ. ๙) ที่ช่วยตรวจแก้คำผิดเพิ่มเติม

ขออนุโมทนากุศลจิตท่านเจ้าภาพผู้อุปถัมภ์การจัดสร้างต้นฉบับไว้เป็นสมบัติในวาระพระพุทธศาสนา พร้อมด้วยเจ้าภาพท่านอื่นๆ ที่ร่วมจัดพิมพ์ในครั้งนี้ ขอให้ทุกท่านที่ได้บำเพ็ญบุญร่วมกัน จงมีความสุขสวัสดิ์ และเจริญรุ่งเรืองในธรรมของพระอริยเจ้าทั้งปวง

หวังว่าคัมภีร์พาลาวตารมัญชรี ฉบับแปลและอธิบายพาลาวตาร ที่ออกมาสู่บรรณพิภพในครั้งนี้ จะอำนวยประโยชน์แก่กุลแก่นักศึกษา เพื่อผลิตศาสนทายาทผู้รอบรู้หลักภาษาบาลี หากมีข้อบกพร่องใดอันเกิดจากความพลั้งเผลอของผู้แปลหรือเนื่องด้วยกระบวนการพิมพ์ ผู้แปลขออภัยรับคำแนะนำจากท่านผู้รู้เพื่อนำมาปรับปรุงในโอกาสต่อไป

พระคันธสารภิกขุ

(พระคันธสารภิกขุ)

วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง

สจจํ ปุณปิ สจจนติ
สगतํโก นตติ นตเถว

ภุขมุกขิปป วุจจเต
ปรสฺสตุถมกฺกพฺโต.

สารตถวิลาสินี. หน้า ๑๐

“บุคคลอาจชูแขนขึ้นกล่าวว่า เป็นความจริงแน่นอน ประโยชน์ของ
ตนย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่กระทำประโยชน์เพื่อผู้อื่นโดยแท้”

โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสนา

ความเป็นมา

แม้พระบรมศาสดาจะเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พระธรรมวินัยซึ่งเป็นคำสั่งสอนของพระองค์ยังคงดำรงอยู่จนถึงปัจจุบันนี้ จึงกล่าวได้ว่าพระองค์ยังคงดำรงพระชนม์ชีพอยู่เพื่อโปรดเวไนยชนผู้ประพฤติตามคำสอน ทั้งคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาที่อธิบายพระไตรปิฎก ซึ่งบูรพาจารย์รจนาไว้เพื่อให้อนุชนรุ่นหลังเข้าใจความหมายอย่างถูกต้องก็มีอยู่ครบถ้วน นับว่าเป็นโชคดีของชาวพุทธที่มีคัมภีร์ทางศาสนาบริบูรณ์

โดยเหตุที่พระไตรปิฎก อรรถกถาและฎีกาจารึกด้วยภาษาบาลี คนในยุคนี้จึงไม่อาจเข้าใจความหมายได้ แม้ว่าในปัจจุบันจะมีคัมภีร์แปลพระไตรปิฎกและอรรถกถาแล้ว แต่ก็เป็นการแปลตามศัพท์เท่านั้น ไม่มีคำอธิบายเกี่ยวกับหลักภาษาและหลักธรรม ทำให้ผู้ที่ไม่มีความรู้ภาษาบาลีและพระอภิธรรมไม่อาจเข้าใจเนื้อหาได้อย่างถ่องแท้ ส่วนคัมภีร์ฎีกาแทบจะไม่มีแปลเป็นภาษาไทย

ดังนั้น การแปลและอธิบายคัมภีร์สำคัญทางศาสนาจึงเป็นศาสนกิจที่สำคัญมาก ทางวัดท่ามะโอได้ดำเนินการแปลคัมภีร์ครบ ๙ เล่มมีเนตติปกรณ์เป็นต้นตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๔๘ - ๒๕๕๔ บัดนี้ จะดำเนินการแปลและอธิบายคัมภีร์อีก ๑๒ เล่มตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๕๔-๒๕๖๐

วัตถุประสงค์

- เพื่อการศึกษาค้นคว้าของพุทธศาสนิกชนทั่วไป
- เพื่อเป็นแหล่งข้อมูลความรู้ทางพระพุทธศาสนา
- เพื่อป้องกันสัทธรรมปฏิรูปที่อาจเกิดขึ้นจากการตีความผิดพลาด
- เพื่อสร้างมรดกธรรมไว้ในพระพุทธศาสนา

- เพื่อสร้างศาสนทายาทที่เพียบพร้อมทั้งด้านปริยัติและปฏิบัติ อันจะเป็นผู้สืบทอดพระศาสนาสืบไป

วิธีดำเนินงาน

คณะศิษย์ของวัดท่ามะโอที่ได้ศึกษาบาลีใหญ่ และมีความเชี่ยวชาญพระอภิธรรมจะร่วมกันดำเนินงานเพื่อให้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี โดยมีพระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต (เจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ) เป็นประธานที่ปรึกษา โดยมีคณะกรรมการแปล ดังนี้

- พระคันธสราภิวังศ์ (ธรรมาจริยะ, ป.ธ. ๙) - อาจารย์จำรูญ ธรรมดา (ป.ธ. ๕)
- พระมหาประวัติ ภาวโรจิตโต (ป.ธ. ๗) - อาจารย์นิมิตร โพธิพัฒน์ (ป.ธ. ๙)
- อาจารย์เวทย์ บรรณกรกุล (ป.ธ. ๙) - อาจารย์บุญญอนอม นพโสภณ (ป.ธ. ๗)

คณะกรรมการฝ่ายอุปัถุมภ์ มีดังนี้

- คุณปราณี รัตนกุล
- คุณช่อพิภพ โอสธานุเคราะห์
- คุณสุวรรณา เตชะวิบูลย์
- คุณดรุณี ไตสมภาค
- คุณปรารค์มาศ นิตินธรรม
- คุณประสิทธิ์ศักดิ์ กลิ่นสุนทร
- คุณเสริมสุข ปัทมสถาน
- คุณสุกาญจนา ลิ้มปิสวัสดิ์
- คุณเนาวนุช ไตรนรพงศ์
- คุณอรอาภา โรจนภาณุกร

ระยะเวลา

ระยะเวลาในการแปลนั้น ใช้เวลา ๖ ปี ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๕๔-๒๕๖๐

งบประมาณ

จากการบริจาคโดยมีวัตถุประสงค์ของสาธุชนผู้ให้การสนับสนุนโครงการนี้

ประโยชน์ที่จะได้รับ

- ทำให้พุทธศาสนิกชนเข้าใจหลักธรรมอย่างถูกต้อง
- เป็นตำราค้นคว้าของผู้สนใจใฝ่รู้ในพระพุทธศาสนา
- ทำให้สัทธรรมปฏิรูปเสื่อมสูญไป

- ได้มรดกธรรมไว้ในพระพุทธศาสนา
- ได้ศาสนายาทที่เพียบพร้อมด้วยปริยัติและปฏิบัติในพระศาสนา

คัมภีร์ในโครงการ

คัมภีร์ที่สำคัญในการแปลและอธิบายในโครงการ ๑๒ คัมภีร์ คือ

๑. พาลาวตาร เป็นตำราเรียนบาลีใหญ่ที่เข้าใจได้ง่าย และไม่พิสดารมากนัก มี ๑๒๖ หน้า
๒. กังขาวิตรณ คัมภีร์อรรถกถาที่แต่งอธิบายวินัยของภิกษุและภิกษุณี มี ๔๑๔ หน้า
๓. สัมโมหวิโนทนี คัมภีร์อธิบายวิภังค์ของพระอภิธรรมปิฎก มี ๕๗๒ หน้า
๔. ปัญจปกรณ์ คัมภีร์อธิบายกถาวัตถุเป็นต้น ๕ คัมภีร์ของพระอภิธรรม-ปิฎก มี ๕๗๖ หน้า
๕. ปฏิสัมภิทามรรค คัมภีร์อธิบายวิปัสสนาญาณ ๑๖ และแนวทางในการบรรลุปฏิ-สัมภิทาญาณ ท่านพระสารีบุตรภาษิตไว้ นับเข้าในพระสูตรตันต-ปิฎก สวากภาษิต มี ๔๕๔ หน้า
๖. ปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถา (เล่ม ๑) คัมภีร์อธิบายปฏิสัมภิทามรรค มี ๔๐๑ หน้า
๗. ปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถา (เล่ม ๒) คัมภีร์อธิบายปฏิสัมภิทามรรค มี ๓๗๖ หน้า
๘. ปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถาคันฐี คัมภีร์อธิบายปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถา มี ๔๐๒ หน้า
๙. วิสุทธีมรรค (เล่ม ๑) มี ๔๑๓ หน้า
๑๐. วิสุทธีมรรค (เล่ม ๒) มี ๔๐๓ หน้า
๑๑. วิสุทธีมรรคมหาฎีกา (เล่ม ๑) มี ๕๑๕ หน้า
๑๒. วิสุทธีมรรคมหาฎีกา (เล่ม ๒) มี ๕๙๑ หน้า

สาธุ ปโกปิตสุสาปิ
มโน นายาติ วิกิริยัม
น หิ ตาปยิตุํ สกุกา
สาครมฺโภ ติณฺณุกฺกยา.

หิโตปเทศ

“จิตของสัตว์บุรุษ แม้ถูกรบกวนก็มันคงไม่เปลี่ยนแปลง ดังเช่นน้ำ
ในสาครจะถูกเผาให้เหือดแห้งด้วยคบไฟ หาได้ไม่ว

ตารเย ภวສາຄຣາ.

- ## คุณสมบัติทั่วไป

กถามุข

๑. พระสัทธรรมนี้กำจัดทุกข์[ในสังสารวัฏ] ได้รับการสมมติว่าเป็นพระธรรมอันดีเลิศ ขอพระสัทธรรมจงนำประโยชน์ที่ติงามแก่ชาวโลก ยังชาวโลกให้ข้ามมหาสมุทรคือภพ

๒. พระเวทที่พราหมณ์สืบทอดกันต่อๆ มา ได้รับพิทักษ์ให้ดำรงอยู่ตราบเท่าปัจจุบันนี้ ด้วยคัมภีร์ ๖ ประเภทที่ปรากฏโดยชื่อว่า เวททางคศาสตร์ ฉันทไค

๓. ศาสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้รับการพิทักษ์ให้ดำรงอยู่ตราบเท่าปัจจุบันนี้ ด้วยคัมภีร์ ๔ ประเภท คือ ไวยากรณ์ นิษัณฺฑุ ฉันทโปกรณ์ และอลังการ ฉันทัน

๔. ในบรรดา ๔ คัมภีร์เหล่านี้ กัจจายนไวยากรณ์เป็นตำราไวยากรณ์ที่งดงาม รจนาขึ้นนาน[กว่าคัมภีร์อื่น] ประดับด้วยคัมภีร์ขยายความ เปรียบดังดวงเดือนที่หมู่ดาราห้อมล้อม

๕. พระธรรมกิตติเถระได้อาศัยคัมภีร์กัจจายนะนั้น กระทำให้เข้าใจกัจจายนไวยากรณ์โดยง่าย จึงรจนาคัมภีร์พาลาวตาร เพื่อความรู้ของเยาวชน

๖. คัมภีร์นี้ก่อให้เกิดประโยชน์[แก่นักศึกษา] ได้รับการท่องจำและศึกษาต่อๆ กันมาในประเทศลังกาและพม่า จำเดิมแต่โบราณกาลตราบเท่าปัจจุบันนี้

๗. คัมภีร์อธิบายเนื้อความของพาลาวตารนั้น อันเพียบพร้อมด้วยคำอธิบาย และข้อวินิจฉัย ผู้รู้เนื้อความรุ่นก่อนได้ประพันธ์ไว้เป็นภาษาพม่าในกาลก่อน

๘. คัมภีร์เหล่านั้นไม่ให้สำเร็จประโยชน์แก่ประชาชนชาวสยาม ดังนั้น ข้าพเจ้าอาศัยคัมภีร์อธิบายเหล่านั้นและคัมภีร์อธิบายอื่นทั้งภาษาบาลีและสันสกฤตแล้ว จะประพันธ์คัมภีร์อธิบายฉบับใหม่ที่เข้าใจง่ายเป็นภาษาไทย

พระคันธสาราภิงค์

อักษรย่อชื่อคัมภีร์

(พระไตรปิฎก = เล่ม/ข้อ/หน้า, อรรถกถาและฎีกา = เล่ม/หน้า)

พระวินัยปิฎก

วิ.มหา.	วินัยปิฎก มหาวิภังคปาติ
วิ.ภิกขุณี.	วินัยปิฎก ภิกขุณีวิภังคปาติ
วิ.ม.	วินัยปิฎก มหาวคคปาติ
วิ.จุ.	วินัยปิฎก จุฬวคคปาติ
วิ.ป.	วินัยปิฎก ปริวารวคคปาติ

พระสุตตันตปิฎก

ที.สี.	ทีฆนิกาย สีลขันธวรรคคปาติ
ที.ม.	ทีฆนิกาย มหาวคคปาติ
ที.ปา.	ทีฆนิกาย ปาฏิกวรรคคปาติ
ม.มุ.	มชฺฉิมนิกาย มูลปณณาสปาติ
ม.ม.	มชฺฉิมนิกาย มชฺฉิมปณณาสปาติ
ม.อุ.	มชฺฉิมนิกาย อุปริปณณาสปาติ
ส.ส.	สยฺยตฺตนิกาย สคาถวรรคคปาติ
ส.นิ.	สยฺยตฺตนิกาย นิทานวรรคคปาติ
ส.ข.	สยฺยตฺตนิกาย ขนธวรรคคปาติ
ส.สพ.	สยฺยตฺตนิกาย สฬายตนวรรคคปาติ
ส.ม.	สยฺยตฺตนิกาย มหาวคคปาติ
อง.เอกก.	องฺคฺคตฺตรนิกาย เอกกนิปาต
อง.ทุก.	องฺคฺคตฺตรนิกาย ทุกนิปาตคปาติ

อง.ติก.	องคฺตุตฺรนิกาย ติกนิปาตปาลี
อง.จตุกก.	องคฺตุตฺรนิกาย จตุกกนิปาตปาลี
อง.ปมฺจก.	องคฺตุตฺรนิกาย ปมฺจกนิปาตปาลี
อง.ฦก.	องคฺตุตฺรนิกาย ฦกนิปาตปาลี
อง.สตฺตก.	องคฺตุตฺรนิกาย สตฺตกนิปาตปาลี
อง.อฏฺจก.	องคฺตุตฺรนิกาย อฏฺจกนิปาตปาลี
อง.นวก.	องคฺตุตฺรนิกาย นวกนิปาตปาลี
อง.ทสก.	องคฺตุตฺรนิกาย ทสกนิปาตปาลี
อง.เอกาทสก.	องคฺตุตฺรนิกาย เอกาทสกนิปาตปาลี
ขุ.ขุ.	ขุทฺทกนิกาย ขุทฺทกปาจปาลี
ขุ.ธ.	ขุทฺทกนิกาย ธมฺมปทปาลี
ขุ.อุ.	ขุทฺทกนิกาย อุทานปาลี
ขุ.อิติ.	ขุทฺทกนิกาย อิติวุตฺตกปาลี
ขุ.สุ.	ขุทฺทกนิกาย สุตฺตนิปาตปาลี
ขุ.วิ.	ขุทฺทกนิกาย วิมานวตฺตปาลี
ขุ.เป.	ขุทฺทกนิกาย เปตวตฺตปาลี
ขุ.เถร.	ขุทฺทกนิกาย เถรคาถาปาลี
ขุ.เถรี.	ขุทฺทกนิกาย เถรีคาถาปาลี
ขุ.ชา.	ขุทฺทกนิกาย ชาตกปาลี
ขุ.ม.	ขุทฺทกนิกาย มหานิทฺเทศปาลี
ขุ.จุ.	ขุทฺทกนิกาย จุฬนิทฺเทศปาลี
ขุ.ป.	ขุทฺทกนิกาย ปฏฺิสมภิทามคฺคปาลี
ขุ.อป.	ขุทฺทกนิกาย อปทานปาลี
ขุ.พฺทธ.	ขุทฺทกนิกาย พฺทธวสฺสปาลี
ขุ.จริยา.	ขุทฺทกนิกาย จริยาปิฎกปาลี

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สง.	อภิธัมมปิฎก ธมฺมสงคณีปาติ
อภิ.วิ.	อภิธัมมปิฎก วิภังคปาติ
อภิ.ชา.	อภิธัมมปิฎก ชาติกถาปาติ
อภิ.ปุ.	อภิธัมมปิฎก ปุคฺคลปณฺณตฺติปาติ
อภิ.ก.	อภิธัมมปิฎก กถาวตฺถุปาติ
อภิ.ย.	อภิธัมมปิฎก ยมกปาติ
อภิ.ป.	อภิธัมมปิฎก ปญฺจานปาติ

ปกรณ์วิเสส

เนตฺติ.	เนตฺติปกรณ์
เปฏฺโง.	เปฏฺโงเทศปกรณ์
มิลินฺท.	มิลินฺทปณฺหปกรณ์
วิสุทฺธิ.	วิสุทฺธิมคฺคปกรณ์
มหาวิส.	มหาวิสตารปกรณ์

อรรถกถาพระวินัยปิฎก

วิ.มหา.อ.	สมนฺตปาสาทิกา มหาวิภังคอฏฺฐกถา
วิ.ภิกฺขุณี.อ.	สมนฺตปาสาทิกา ภิกฺขุณีวิภังคอฏฺฐกถา
วิ.ม.อ.	สมนฺตปาสาทิกา มหาวคฺคอฏฺฐกถา
วิ.จุ.อ.	สมนฺตปาสาทิกา จูฬวคฺคอฏฺฐกถา
วิ.ป.อ.	สมนฺตปาสาทิกา ปริวารวคฺคอฏฺฐกถา

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

ที.สี.อ.	ทีฆนิกาย สุมงฺคลวิลาสินี สีลกฺขนธวคฺคอฏฺฐกถา
ที.ม.อ.	ทีฆนิกาย สุมงฺคลวิลาสินี มหาวคฺคอฏฺฐกถา
ที.ปา.อ.	ทีฆนิกาย สุมงฺคลวิลาสินี ปาฏิกาวคฺคอฏฺฐกถา
ม.มุ.อ.	มชฺฌิมนิกาย ปปญฺจสุทฺถี มุลปณฺณาสอฏฺฐกถา

ม.ม.อ.	มชุณฺนิมินิกาย ปปญฺจสุทฺถนี มชุณฺนิมปณฺณาสอฏฺฐกถา
ม.อุ.อ.	มชุณฺนิมินิกาย ปปญฺจสุทฺถนี อุปริปณฺณาสอฏฺฐกถา
สํ.ส.อ.	สํยุตฺตินิกาย สารตฺถปกาสิณี สคาถวคฺคสอฏฺฐกถา
สํ.น.อ.	สํยุตฺตินิกาย สารตฺถปกาสิณี นิทานวคฺคสอฏฺฐกถา
สํ.ข.อ.	สํยุตฺตินิกาย สารตฺถปกาสิณี ขนธวคฺคสอฏฺฐกถา
สํ.สพฺวา.อ.	สํยุตฺตินิกาย สารตฺถปกาสิณี สพฺวายตนวคฺคสอฏฺฐกถา
สํ.ม.อ.	สํยุตฺตินิกาย สารตฺถปกาสิณี มหาวคฺคสอฏฺฐกถา
องฺ.เอกก.อ.	องฺคฺคตฺตรนิกาย มโนรธปุรณิ เอกกนิปาตอฏฺฐกถา
องฺ.ทุก.อ.	องฺคฺคตฺตรนิกาย มโนรธปุรณิ ทุกนิปาตอฏฺฐกถา
องฺ.ติก.อ.	องฺคฺคตฺตรนิกาย มโนรธปุรณิ ติกนิปาตอฏฺฐกถา
องฺ.จตุกก.อ.	องฺคฺคตฺตรนิกาย มโนรธปุรณิ จตุกกนิปาตอฏฺฐกถา
องฺ.ปญฺจก.อ.	องฺคฺคตฺตรนิกาย มโนรธปุรณิ ปญฺจกนิปาตอฏฺฐกถา
องฺ.ฉก.อ.	องฺคฺคตฺตรนิกาย มโนรธปุรณิ ฉกนิปาตอฏฺฐกถา
องฺ.สตฺตก.อ.	องฺคฺคตฺตรนิกาย มโนรธปุรณิ สตฺตกนิปาตอฏฺฐกถา
องฺ.อฏฺฐก.อ.	องฺคฺคตฺตรนิกาย มโนรธปุรณิ อฏฺฐกนิปาตอฏฺฐกถา
องฺ.นวก.อ.	องฺคฺคตฺตรนิกาย มโนรธปุรณิ นวกนิปาตอฏฺฐกถา
องฺ.ทสก.อ.	องฺคฺคตฺตรนิกาย มโนรธปุรณิ ทสกนิปาตอฏฺฐกถา
องฺ.เอกาทสก.อ.	องฺคฺคตฺตรนิกาย มโนรธปุรณิ เอกาทสกนิปาตอฏฺฐกถา
ขุ.ขุ.อ.	ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถโชติกา ขุทฺทกปาจอฏฺฐกถา
ขุ.ธ.อ.	ขุทฺทกนิกาย ธมฺมปทอฏฺฐกถา
ขุ.อุ.อ.	ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถทีปนี อุทธานอฏฺฐกถา
ขุ.อิติ.อ.	ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถทีปนี อิติวุตฺตอฏฺฐกถา
ขุ.สุ.อ.	ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถโชติกา สุตฺตนิปาตอฏฺฐกถา
ขุ.วิ.อ.	ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถทีปนี วิมานวตฺถอฏฺฐกถา
ขุ.เป.อ.	ขุทฺทกนิกาย เปตวตฺถอฏฺฐกถา
ขุ.เถร.อ.	ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถทีปนี เถรคาถาอฏฺฐกถา

ขุ.เถรี.อ.	ขุทุททกนิกาย ปรมตฺถทีปนี เถรีคาถาอฏฺฐกถา
ขุ.ชา.อ.	ขุทุททกนิกาย ชาตกอฏฺฐกถา
ขุ.ม.อ.	ขุทุททกนิกาย สทฺธมฺมปฺปชฺโชติกา มหานิเทศอฏฺฐกถา
ขุ.จุ.อ.	ขุทุททกนิกาย สทฺธมฺมปฺปชฺโชติกา จุฬนิเทศอฏฺฐกถา
ขุ.ป.อ.	ขุทุททกนิกาย สทฺธมฺมปฺปกาสิโน ปฏิสมฺภิตามคฺคอฏฺฐกถา
ขุ.อป.อ.	ขุทุททกนิกาย วิสฺสุทฺตชนวิลาสินี อปทานอฏฺฐกถา
ขุ.พทุธ.อ.	ขุทุททกนิกาย มรฺตรตฺถวิลาสินี พุทฺธวํสอฏฺฐกถา
ขุ.จริยา.อ.	ขุทุททกนิกาย ปรมตฺถทีปนี จริยาปิฎกอฏฺฐกถา

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สง.อ.	อภิธมฺมปิฎก ธมฺมสงฺคณี อฏฺฐสาลินีอฏฺฐกถา
อภิ.วิ.อ.	อภิธมฺมปิฎก วิภงฺค สมฺโมหวิโนทนีอฏฺฐกถา
อภิ.ธ.อ.	อภิธมฺมปิฎก ปญฺจปกรณ ธาตุกถาอฏฺฐกถา
อภิ.ปุ.อ.	อภิธมฺมปิฎก ปญฺจปกรณ ปุคฺคลปณฺตติอฏฺฐกถา
อภิ.ก.อ.	อภิธมฺมปิฎก ปญฺจปกรณ กถาตฺถอฏฺฐกถา
อภิ.ย.	อภิธมฺมปิฎก ปญฺจปกรณ ยมกอฏฺฐกถา
อภิ.ป.	อภิธมฺมปิฎก ปญฺจปกรณ ปฏฺฐานอฏฺฐกถา

ปกรณวิเสส

มิลินท.อ.	มิลินทปณฺหอฏฺฐกถา
สงฺคห.	อภิธมฺมตฺถสงฺคห
เนตฺติ.อ.	เนตฺติอฏฺฐกถา
อภิ.วตาร.	อภิธมฺมวตาร
จตุภาณ.อ.	สารตฺถสมฺมุจฺย จตุภาณวารอฏฺฐกถา
สจฺจสงฺเขป	สจฺจสงฺเขป

ฎีกาพระวินัยปิฎก

วชิร.ฎีกา	วชิรพุทฺธิฎีกา
สารตฺถ.ฎีกา	สารตฺถทีปนีฎีกา

วิมตติ.ฎีกา	วิมตติวินทนิฎีกา
กงฺขา.ฎีกา	กงฺขาวิตฺตนิปุราณฎีกา
กงฺขา.อภิณฺวฎีกา	วินยตถมณฺชสา กงฺขาวิตฺตนิอภิณฺวฎีกา
วินย.ฎีกา	วินยาลงฺการฎีกา
วิ.ฎีกา	วินยวินิจฺจนฎีกา
อุตฺตร.ฎีกา	อุตฺตรวินิจฺจนฎีกา
ขุทฺท.ฎีกา	ขุทฺทสิกฺขาปุราณฎีกา
ขุทฺท.อภิณฺวฎีกา	ขุทฺทสิกฺขาอภิณฺวฎีกา
มูล.ฎีกา	มูลสิกฺขาปุราณฎีกา

ฎีกาพระสุตตันตปิฎก

ที.สี.ฎีกา	ทีฆนิกาย ลินตฺถปกาสนี สีลขนฺธวคฺคฎีกา
ที.สี.อภิณฺวฎีกา	ทีฆนิกาย สารุวิลาสินี สีลขนฺธวคฺคอภิณฺวฎีกา
ที.ม.ฎีกา	ทีฆนิกาย ลินตฺถปกาสนี มหาวคฺคฎีกา
ที.ปา.ฎีกา	ทีฆนิกาย ลินตฺถปกาสนี ปาฎิกวคฺคฎีกา
ม.มุ.ฎีกา	มชฺฉิมนิกาย ลินตฺถปกาสนี มูลปณฺณาสฎีกา
ม.ม.ฎีกา	มชฺฉิมนิกาย ลินตฺถปกาสนี มชฺฉิมปณฺณาสฎีกา
ม.อุ.ฎีกา	มชฺฉิมนิกาย ลินตฺถปกาสนี อุปริปณฺณาสฎีกา
สํ.ส.ฎีกา	สํยุตฺตนิกาย ลินตฺถปกาสนี สคาถวคฺคฎีกา
สํ.นิ.ฎีกา	สํยุตฺตนิกาย ลินตฺถปกาสนี นิทานวคฺคฎีกา
สํ.ข.ฎีกา	สํยุตฺตนิกาย ลินตฺถปกาสนี ขนฺธวคฺคฎีกา
สํ.สพ.ฎีกา	สํยุตฺตนิกาย ลินตฺถปกาสนี สพายตนวคฺคฎีกา
สํ.ม.ฎีกา	สํยุตฺตนิกาย ลินตฺถปกาสนี มหาวคฺคฎีกา
องฺ.เอกก.ฎีกา	องฺคฺคตฺตรนิกาย เอกกนิปาตฎีกา
องฺ.ทุก.ฎีกา	องฺคฺคตฺตรนิกาย ทุกนิปาตฎีกา
องฺ.ติก.ฎีกา	องฺคฺคตฺตรนิกาย ติกนิปาตฎีกา
องฺ.จตุก.ฎีกา	องฺคฺคตฺตรนิกาย จตุกนิปาตฎีกา

อง.ปญจก.ฎีกา	องคฺตุตฺตฺรนิคาย ปญจกนิปาตฎีกา
อง.ฦก.ฎีกา	องคฺตุตฺตฺรนิคาย ฦกนิปาตฎีกา
อง.สตตก.ฎีกา	องคฺตุตฺตฺรนิคาย สตตกนิปาตฎีกา
อง.อฏฺจก.ฎีกา	องคฺตุตฺตฺรนิคาย อฏฺจกนิปาตฎีกา
อง.นวก.ฎีกา	องคฺตุตฺตฺรนิคาย นวกนิปาตฎีกา
อง.ทสก.ฎีกา	องคฺตุตฺตฺรนิคาย ทสกนิปาตฎีกา
อง.เอกาทสก.ฎีกา	องคฺตุตฺตฺรนิคาย เอกาทสกนิปาตฎีกา
ขุ.ธ.ฎีกา	ธมฺมปทมหาฎีกา
ขุ.ธ.ฎีกา	ขุทฺทกนิคาย ธมฺมปทฎีกา

ฎีกาพระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สง.มูลฎีกา	อภิธมฺมปิฎก ธมฺมสงคฺคณีสูลฎีกา
อภิ.วิ.มูลฎีกา	อภิธมฺมปิฎก วิภังคมูลฎีกา
อภิ.ปญจ.มูลฎีกา	อภิธมฺมปิฎก ปญจปกรณมูลฎีกา
อภิ.สง.อนฎีกา	อภิธมฺมปิฎก ธมฺมสงคฺคณีนุฎีกา
อภิ.วิ.อนฎีกา	อภิธมฺมปิฎก วิภังคอนฎีกา
อภิ.ปญจ.อนฎีกา	อภิธมฺมปิฎก ปญจปกรณอนฎีกา
ม.ฎีกา	มณิทีปฎีกา
มธ.ฎีกา	มธฺสารตถทีปนีฎีกา

ฎีกาปกรณ์วิเสส

มิลินท.ฎีกา	มธฺรตถปกาสิณี มิลินทปญฺหฎีกา
วิสุทฺธิ.มหาฎีกา	ปรมตถมณฺยชฺชสา วิสุทฺธิมคฺคมหาฎีกา
สงคฺค.ฎีกา	อภิธมฺมตถสงคฺคหฎีกา
วิภาวินี.	อภิธมฺมตถวิภาวินี
สงเขป.ฎีกา	สงเขปวณฺณนาฎีกา
มณิสาร.ฎีกา	มณิสารมณฺยชฺชสาฎีกา
สงคฺค.ทีปนี	อภิธมฺมตถสงคฺคทีปนี

วิภาวีนีโยชนา	อภิมมุตตวิภาวีนีฎีกา อตถโยชนา
ปรมตฎฎีกา	ปรมตฎทีปนี อภิมมุตตสงคหมหาฎีกา
ปริ.ฎีกา	ปริตตฎีกา
นม.ฎีกา	นมกการฎีกา

คัมภีร์สัททาวิเสส

กจ.	กจายนเวยยาकरण
โมค.	โมคคูลลานเวยยาकरण
ฐป.	ปฐุปสัทธิปปकरण
นีติ.ปท.	สททนีติปปकरण ปทมาลา
นีติ.ธาตุ.	สททนีติปปकरण ธาตุมาลา
นีติ.สุตต.	สททนีติปปकरण สุตตมาลา
พา.	พาลาวตาร
อภิธาน.	อภิธานปปทีปิกา
อภิธาน.ฎีกา	อภิธานปปทีปิกาฎีกา
อภิธาน.สุจิ	อภิธานปปทีปิกาสุจิ
นिरุตติ.	นिरุตติทีปนี
วุตโต.	วุตโตทยฉนโทปปकरण
สุโพธา.	สุโพธาลงการ
คนธ.	คนธการณ
เกทจินดา.	สททตถเกทจินดา
สมพนธ.	สมพนธจินดา
ชาลินี.	สททสารตถชาลินี

กัจจายนสูตร

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส

๑. สนธิกปป สนธิกณฺหา

- ๑ : *๑. อตุโถ อกฺขรสนฺญาโต.
- ๒ : ๒. อกฺขราปาทยเ อกฺกตฺตาลีสี.
- ๓ : ๓. ตตฺถิหนฺตา สรา อฏฺฐ.
- ๔ : ๔. ลหฺมตฺตา ตโย รสฺสา.
- ๕ : ๕. อณฺเณ ทิฆมา.
- ๖ : ๘. เสสา พยฺยชนา.
- ๗ : ๙. วคฺคา ปณฺจปณฺจโส มนฺตา.
- ๘ : ๑๐. อํ อิติ นิคฺคหิตํ.
- ๙ : ๑๑. ปรสมณฺญา ปโยเค.
- ๑๐ : ๑๒. ปุพฺพมโรจิตฺมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย.
- ๑๑ : ๑๔. นเย ปรี ยุตฺเต.

อิติ สนธิกปป ปจโม กณฺโฑ.

- ๑๒ : ๑๓. สรา สเร โลปี.
- ๑๓ : ๑๕. วา ปโร อสฺฐปา.
- ๑๔ : ๑๖. กฺวาจาสวณฺณํ ลุตฺเต.
- ๑๕ : ๑๗. ทิฆม.
- ๑๖ : ๑๘. ปุพฺโพ จ.
- ๑๗ : ๑๙. ยเมทหนฺตฺสสาเทโส.
- ๑๘ : ๒๐. วโมทหนฺตานํ.

- ๑๙ : ๒๒. สพุโพ จํ ติ.
- ๒๐ : ๒๗. โท ธสฺส จ.
- ๒๑ : ๒๑. อิวณฺโณ ยํ นวา.
- ๒๒ : ๒๘. เอวาทิสฺส วิ ปุพฺโพ จ รสฺโส.
- อิติ สนธิกปป เทติโย กณฺโฑ.
- ๒๓ : ๓๖. สรา ปกฺติ พยฺยชเน.
- ๒๔ : ๓๕. สเร กฺวาจิ.
- ๒๕ : ๓๗. ทิฆม.
- ๒๖ : ๓๘. รสฺสี.
- ๒๗ : ๓๙. โลปณฺจ ตตฺราราโร.
- ๒๘ : ๔๐. ปร เทวภาโว จาเน.
- ๒๙ : ๔๒. วคฺเค โฆสาโฆसानํ ตติยปจมา.

อิติ สนธิกปป เทติโย กณฺโฑ.

- ๓๐ : ๕๘. อํ พยฺยชเน นิคฺคหิตํ.
- ๓๑ : ๔๙. วคฺคหนฺตํ วา วคฺเค.
- ๓๒ : ๕๐. เอเห ฌม.
- ๓๓ : ๕๑. ส เย จ.
- ๓๔ : ๕๒. มทา สเร.
- ๓๕ : ๓๔. ยวมทหนฺตรลา จาคมา.
- ๓๖ : ๔๗. กฺวาจิ โอ พยฺยชเน.

* เลขแถวหน้าเป็นลำดับสูตร : เลขแถวหลังเป็นลำดับสูตรในคัมภีร์ปทฐปฐิทธิ

๓๗ : ๕๗. นิคคหิตถจ.
 ๓๘ : ๕๓. กุวลิ โลป.
 ๓๙ : ๕๔. พยณฺชนเ จ.
 ๔๐ : ๕๕. ปโร วา สโร.
 ๔๑ : ๕๖. พยณฺชนเ จ วิสณฺโณโค.

อิติ สนฺธิกปเป จตุตฺถโก กณฺโฑ.

๔๒ : ๓๒. โค สเร ปุณฺณสาคโม กุวลิ.
 ๔๓ : ๓๓. ปาสส จนฺโต รสฺโส.
 ๔๔ : ๒๔. อพฺโหม อภิ.
 ๔๕ : ๒๕. อชฺโหม อธิ.
 ๔๖ : ๒๖. เต น วา อิวณฺเณ.
 ๔๗ : ๒๓. อติสฺส จนฺตสฺส.
 ๔๘ : ๔๓. กุวลิ ปฏิ ปติสฺส.
 ๔๙ : ๔๔. ปุณฺณสฺส พยณฺชนเ.
 ๕๐ : ๔๕. โอ อวสฺส.
 ๕๑ : ๕๙. อนุปทิจฺฉานํ วุตตโยคโต.

อิติ สนฺธิกปเป ปณฺจโม กณฺโฑ.

สนฺธิสฺสตุตฺตํ นิฏฺฐิตํ.

๒. นามกปเป นามกณฺฑ

๕๒ : ๖๐. ชินวจนฺยุตฺตํ หิ.
 ๕๓ : ๖๑. ลิงฺคณฺจ นิปจฺเจเต.
 ๕๔ : ๖๒. ตโต จ วิภตฺติโย.
 ๕๕ : ๖๓. สิ โย อํ โย นา หิ ส นํ สุมา หิ ส
 นํ สฺมึ สฺ.
 ๕๖ : ๖๔. ตทณฺุปรโรเณ.
 ๕๗ : ๗๑. อาลปนเ สิ คสณฺโณ.
 ๕๘ : ๒๙. อิวณฺณวณฺณา ฌลา.
 ๕๙ : ๑๙๒. เต อิตฺถิยา โป.
 ๖๐ : ๑๗๗. อา โฆ.

๖๑ : ๘๖. สาคโม เส.
 ๖๒ : ๒๐๖. สํสาเสวกวจเนสุ จ.
 ๖๓ : ๒๑๗. เอติมาสมิ.
 ๖๔ : ๒๑๖. ตสฺสา วา.
 ๖๕ : ๒๑๕. ตโต สสฺส สฺสาย.
 ๖๖ : ๒๐๕. โฆ รสฺสํ.
 ๖๗ : ๒๒๙. โน จ ทฺวาทิตอ นฺมฺหิ.
 ๖๘ : ๑๙๔. อมา ปโต สฺมึสฺमानํ วา.
 ๖๙ : ๑๙๖. อาทิตอ โอ จ.
 ๗๐ : ๓๐. ฌลานมียฺวา สเร วา.
 ๗๑ : ๕๐๕. ยวการา จ.
 ๗๒ : ๑๙๕. ปสณฺณสฺส จ.
 ๗๓ : ๑๗๔. คาว เส.
 ๗๔ : ๑๖๙. โยสุ จ.
 ๗๕ : ๑๗๐. อวํหิ จ.
 ๗๖ : ๑๗๑. อวสฺสุ วา.
 ๗๗ : ๑๗๕. ตโต นมํ ปติมฺหาลูตฺเต จ สฺมาเส.
 ๗๘ : ๓๑. โอ สเร จ.
 ๗๙ : ๔๖. ตพฺพิปริตฺตูปเท พยณฺชนเ จ.
 ๘๐ : ๑๗๓. โคณ นมฺหิ วา.
 ๘๑ : ๑๗๒. สุหิณาสฺ จ.
 ๘๒ : ๑๔๙. อํโม นิคฺคหิตํ ฌลเปหิ.
 ๘๓ : ๖๗. สรโลโปมาเทสปปจฺยาทิมฺหิ
 สรโลเป ตฺ ปกติ.
 ๘๔ : ๑๔๔. อโฆ รสฺสํเมกวจนโยสฺวาปิ จ.
 ๘๕ : ๑๕๐. น สิสฺสมิมนปฺสกาณิ.
 ๘๖ : ๒๒๗. อุภาทิตอ นมฺินํ.
 ๘๗ : ๒๓๑. อิกฺกณฺณมณฺณนํ ตีหิ สงฺขยาหิ.
 ๘๘ : ๑๔๗. โยสุ กตนิการโลเปสุ ทิฆํ.

- ๘๙ : ๘๗. สุนฺหิสฺสุ จ.
 ๙๐ : ๒๕๒. ปญฺจาทีนํมตฺตํ.
 ๙๑ : ๑๙๔. ปติสฺสสินิมฺหิ.
 ๙๒ : ๑๐๐. นุตฺตสฺสนโต โยสฺสุ จ.
 ๙๓ : ๑๐๖. สพฺพสฺส วา อํเสสฺสุ.
 ๙๔ : ๑๐๕. สิมฺหิ วา.
 ๙๕ : ๑๔๕. อคฺคิสฺสินิ.
 ๙๖ : ๑๔๘. โยสฺว'กตรสฺโส โณ.
 ๙๗ : ๑๕๖. เววสฺสุ โล จ.
 ๙๘ : ๑๘๙. มาตุลาทีนํมานตฺตมิกาเร.
 ๙๙ : ๘๑. สฺมาหิสฺสินิ มฺหาภิมนฺนิ วา.
 ๑๐๐ : ๒๑๔. น ติเมหิ กตกาเรหิ.
 ๑๐๑ : ๘๐. สฺหิสฺสว'กาโร เอ.
 ๑๐๒ : ๒๐๒. สพฺพนามานํ นมฺหิ จ.
 ๑๐๓ : ๗๙. อโต เนน.
 ๑๐๔ : ๖๖. โส.
 ๑๐๕ : ๐. โส วา.
 ๑๐๖ : ๓๑๓. ทีโฆเรหิ.
 ๑๐๗ : ๖๙. สพฺพโยนินฺมาเอ.
 ๑๐๘ : ๙๐. สฺมาสมินฺ วา.
 ๑๐๙ : ๓๐๔. อาย จตฺตเถกวจนสฺส ตฺ.
 ๑๑๐ : ๒๐๑. ตโย เนว จ สพฺพนาเมหิ.
 ๑๑๑ : ๑๗๙. สมฺโต นาทีนํ.
 ๑๑๒ : ๑๘๓. ปโต ยา.
 ๑๑๓ : ๑๓๒. สวโต คสฺเส วา.
 ๑๑๔ : ๑๗๘. สมฺเต จ.
 ๑๑๕ : ๑๘๑. น อมฺมาทีโต.
 ๑๑๖ : ๑๕๗. อกตรสฺสา ลโต ยวาลปนสฺส
 เวโว.
 ๑๑๗ : ๑๒๔. ฌลโต สสฺส โน วา.
 ๑๑๘ : ๑๔๖. สมฺปโต จ โยนํ โลโป.
 ๑๑๙ : ๑๕๕. ลโต โวกาโร จ.
 อิติ นามกปเป ปจฺโม กถฺโທ.
 ๑๒๐ : ๒๔๓. อมฺหสฺส มมํ สวีกตฺติสฺส เส.
 ๑๒๑ : ๒๓๓. มยํ โยมฺหิ ปจฺเม.
 ๑๒๒ : ๙๙. นุตฺตสฺส นโต.
 ๑๒๓ : ๑๐๓. นุตฺตสฺส เส วา.
 ๑๒๔ : ๙๘. อา สิมฺหิ.
 ๑๒๕ : ๑๙๘. อํ นปฺปฺสเก.
 ๑๒๖ : ๑๐๑. อวณฺณา จ เค.
 ๑๒๗ : ๑๐๒. โตติตา สสฺมีนาสฺ.
 ๑๒๘ : ๑๐๔. นมฺหิ ตํ วา.
 ๑๒๙ : ๒๒๒. อิมฺสฺสิท'มฺสฺส นปฺปฺสเก.
 ๑๓๐ : ๒๒๕. อมฺสฺสา'หุ.
 ๑๓๑ : ๐. อิตฺถิปฺပมนปฺปฺสกสงฺขยํ.
 ๑๓๒ : ๒๒๘. โยสฺสุ ทฺวินฺนํ เทว จ.
 ๑๓๓ : ๒๓๐. ติจฺจุนฺนํ ติสฺโสจตฺสโสโตโยจตฺตาโร-
 ตีนิจฺจตฺตาริ.
 ๑๓๔ : ๒๕๑. ปญฺจาทีนํมกาโร.
 ๑๓๕ : ๑๑๘. ราชสฺส รมฺยโฆราชิโน เส.
 ๑๓๖ : ๑๑๙. รมฺยํ นมฺหิ วา.
 ๑๓๗ : ๑๑๖. นามฺหิ รมฺยา วา.
 ๑๓๘ : ๑๒๑. สฺมิมฺหิ รมฺยเอวราชิณี.
 ๑๓๙ : ๒๔๕. ตุมฺหํหํ ทยิมฺยิ.
 ๑๔๐ : ๒๓๒. ตวฺมํหํ สิมฺหิ จ.
 ๑๔๑ : ๒๔๑. ตวฺมม เส.
 ๑๔๒ : ๒๔๒. ตฺยํหํมฺยหญฺจ.
 ๑๔๓ : ๒๓๕. ตมฺมํมฺหิ.

- ๑๔๔ : ๒๓๔. ตวัมมณฺจ นวา.
 ๑๔๕ : ๒๓๘. นามฺหิ ตยามยา.
 ๑๔๖ : ๒๓๖. ตุมฺหสฺส ตูวํตวํมฺหิ.
 ๑๔๗ : ๒๔๖. ปทโต ทุตฺติยาจตุตฺถิณฺณจฺจิสฺส วโน.
 ๑๔๘ : ๒๔๗. เตเมกวจเนสฺส จ.
 ๑๔๙ : ๒๔๘. น อัมฺหิ.
 ๑๕๐ : ๒๔๙. วา ตติเย จ.
 ๑๕๑ : ๒๕๐. พหฺวจเนสฺส วโน.
 ๑๕๒ : ๑๓๖. ปุมนุตฺตสสา สิมฺหิ.
 ๑๕๓ : ๑๓๘. อมฺลอปเนกวจเน.
 ๑๕๔ : ๐. สมาสเ จ วิภาสา.
 ๑๕๕ : ๑๓๗. โยสฺวโน.
 ๑๕๖ : ๑๔๒. อาเน สุมฺมฺหิ วา.
 ๑๕๗ : ๑๔๐. หิวิฏตฺติมฺหิ จ.
 ๑๕๘ : ๑๔๓. สฺสุมฺมา วา.
 ๑๕๙ : ๑๓๙. อฺญ นามฺหิ จ.
 ๑๖๐ : ๑๙๗. อ กมฺมนุตฺตสฺส จ.
 ๑๖๑ : ๒๔๔. ตุมฺหเมหิ นมฺกํ.
 ๑๖๒ : ๒๓๗. วา ยวปฺปจโม.
 ๑๖๓ : ๒๔๐. สสฺสํ.
 ๑๖๔ : ๒๐๐. สพฺพนามการเต ปจโม.
 ๑๖๕ : ๒๐๘. ทวนฺทญฺจา วา.
 ๑๖๖ : ๒๐๙. นามฺยํ สพฺพนามิกํ.
 ๑๖๗ : ๒๑๐. พหฺพพิหฺมฺหิ จ.
 ๑๖๘ : ๒๐๓. สพฺพโต นํ สํสํ.
 ๑๖๙ : ๑๑๗. ราชสฺส ราชฺ สุณฺหิสฺส จ.
 ๑๗๐ : ๒๒๐. สพฺพสฺสิมฺสฺเส วา.
 ๑๗๑ : ๒๑๙. อนิมิ นามฺหิ จ.
 ๑๗๒ : ๒๑๘. อนปฺุสกสฺสายํ สิมฺหิ.
 ๑๗๓ : ๒๒๓. อมฺุสฺส โม สํ.
 ๑๗๔ : ๒๑๑. เอตเตสํ โต.
 ๑๗๕ : ๒๑๒. ตสฺส วา นตฺตํ สพฺพตฺถ.
 ๑๗๖ : ๒๑๓. สสฺมาสมฺมํสํสํวตฺตํ.
 ๑๗๗ : ๒๒๑. อิมฺสพฺพสฺส จ.
 ๑๗๘ : ๒๒๔. สพฺพโต โก.
 ๑๗๙ : ๒๐๔. ชมฺปโต สุมฺมํสํ สํสา.
 ๑๘๐ : ๒๐๗. เนตาหิ สุมฺมํมายยา.
 ๑๘๑ : ๙๕. มโนคณาทีโต สมนํนามิอา.
 ๑๘๒ : ๙๗. สสฺส โจ.
 ๑๘๓ : ๔๘. เอตเตสโม โลเป.
 ๑๘๔ : ๙๖. ส สเว วาคโม.
 ๑๘๕ : ๑๑๒. สนฺตสพฺพสฺส โส เก โพ จนฺเต.
 ๑๘๖ : ๑๐๗. สิมฺหิ คจฺจนฺตาทินํ นุตฺตสพฺพ อํ.
 ๑๘๗ : ๑๐๘. เสเสสฺสุ นฺตฺว.
 ๑๘๘ : ๑๕๕. พุทฺธมฺมตฺตสพฺพราชาทิโต อมานํ.
 ๑๘๙ : ๑๑๓. สฺยา จ.
 ๑๙๐ : ๑๑๔. โยนํมาโน.
 ๑๙๑ : ๑๓๐. สขโต จาโยโน.
 ๑๙๒ : ๑๓๕. สุมิเม.
 ๑๙๓ : ๑๒๒. พุทฺธมฺมโต คสฺส จ.
 ๑๙๔ : ๑๓๑. สขนฺตสฺสลิ โนนํนํสฺส.
 ๑๙๕ : ๑๓๔. อาโร หิมฺหิ วา.
 ๑๙๖ : ๑๓๓. สุนมํสฺส วา.
 ๑๙๗ : ๑๒๕. พุทฺธมฺมโต ตฺ สุมิ นิ.
 ๑๙๘ : ๑๒๓. อุตฺตํ สนาสฺ.
 ๑๙๙ : ๑๕๘. สตฺถุปีตาทินํมา สิสฺมํ สิลโป จ.
 ๒๐๐ : ๑๕๙. อณฺเณสฺวารตฺตํ.

๒๐๑ : ๑๖๓. วา นัมมิ.
 ๒๐๒ : ๑๖๔. สตุฏฺฐนตฺตญฺจ.
 ๒๐๓ : ๑๖๕. อุ สสฺสมี สโลโป จ.
 ๒๐๔ : ๑๖๖. สกมณฺหาตาทีนญฺจ.
 ๒๐๕ : ๑๖๗. ตโต โยนโม ตฺ.
 ๒๐๖ : ๑๖๘. ตโต สฺมิมิ.
 ๒๐๗ : ๑๖๙. นา อา.
 ๒๐๘ : ๑๗๐. อาโร รสฺสํมิกาเร.
 ๒๐๙ : ๑๗๑. ปีตาทีนํมสฺสิมิ.
 ๒๑๐ : ๑๗๒. ตยาตยีนํ ตกาโร ตฺวตฺตํ วา.

อิติ นามกปฺเป ตติโย กณฺโฑ.

๒๑๑ : ๑๗๓. อตฺตโนโต หิสฺสิมํนตฺตํ.
 ๒๑๒ : ๑๗๔. ตโต สฺมิมิ นิ.
 ๒๑๓ : ๑๗๕. สสฺส โน.
 ๒๑๔ : ๑๗๖. สฺมา นา.
 ๒๑๕ : ๑๗๗. ฌลโต จ.
 ๒๑๖ : ๑๗๘. ฌปโต สฺมิมิ ยํ วา.
 ๒๑๗ : ๑๗๙. โยนํ นิ นปฺปสฺสเกหิ.
 ๒๑๘ : ๑๘๐. อโต นิจฺจํ.
 ๒๑๙ : ๑๘๑. สํ.
 ๒๒๐ : ๑๘๒. เสสโต โลโป คสิปิ.
 ๒๒๑ : ๑๘๓. สพฺพาสํมาวุโสปสฺสคฺคินิปาตาทีหิ
 จ.
 ๒๒๒ : ๑๘๔. ปุมสฺส ลิงฺคาทีสุ สฺมาเสสุ.
 ๒๒๓ : ๑๘๕. อํ ยํมโต ปสฺสณฺนโต.
 ๒๒๔ : ๑๘๖. นํ ฌโต กตฺตสฺสา.
 ๒๒๕ : ๑๘๗. โยนํ โน.
 ๒๒๖ : ๑๘๘. สฺมิมิ นิ.
 ๒๒๗ : ๑๘๙. กิสฺส ก เว จ.

๒๒๘ : ๑๙๐. กุ หีหํสุ จ.
 ๒๒๙ : ๑๙๑. เสเสสุ จ.
 ๒๓๐ : ๑๙๒. ตฺวโตเถสุ จ.
 ๒๓๑ : ๑๙๓. สพฺพสฺสเสตฺตสฺสากาโร วา.
 ๒๓๒ : ๑๙๔. ตฺวโร นิจฺจํ.
 ๒๓๓ : ๑๙๕. เอ โตเถสุ จ.
 ๒๓๔ : ๑๙๖. อิมสฺสํสํ กํทาณิโตเถสุ จ.
 ๒๓๕ : ๑๙๗. อ ภูณามิ จ.
 ๒๓๖ : ๑๙๘. เวต รหิมิ.
 ๒๓๗ : ๑๙๙. อิตฺถิมโต อาปจฺโย.
 ๒๓๘ : ๒๐๐. นทาทีโต วา อี.
 ๒๓๙ : ๒๐๑. ฌน-ฌน-ฌน-ฌน-ฌน.
 ๒๔๐ : ๒๐๒. ปตฺติภิกฺขุราชํการณฺเตหิ อีนํ.
 ๒๔๑ : ๒๐๓. นตฺตสฺส ตํมิกาเร.
 ๒๔๒ : ๒๐๔. ภาโต โภโต.
 ๒๔๓ : ๒๐๕. โภ เค ตฺ.
 ๒๔๔ : ๒๐๖. อการปิตาทุยนฺตานํมา.
 ๒๔๕ : ๒๐๗. ฌลปา รสฺสํ.
 ๒๔๖ : ๒๐๘. อากาโร วา.

อิติ นามกปฺเป จตฺตโถ กณฺโฑ.

๒๔๗ : ๒๐๙. ตฺวาทโย วิภตฺติสฺสณฺนโย.
 ๒๔๘ : ๒๑๐. กฺวจิ โต ปญฺจมยตฺเถ.
 ๒๔๙ : ๒๑๑. ตฺวโร สตฺตมียา สพฺพนาเมหิ.
 ๒๕๐ : ๒๑๒. สพฺพโต อี.
 ๒๕๑ : ๒๑๓. กิสฺมา โว.
 ๒๕๒ : ๒๑๔. หีหํหิณฺจํ.
 ๒๕๓ : ๒๑๕. ตมฺหา จ.
 ๒๕๔ : ๒๑๖. อิมสฺมา ทฺวา จ.
 ๒๕๕ : ๒๑๗. ยโต หี.

- ๒๕๖ : ๐. กาเล. โยค-พนุณ-คุณวจน-ปญห-กณ-
- ๒๕๗ : ๒๗๖. กีสพพญเมกยภุหิ ทาทาจน. โถกาทตุสุ จ.
- ๒๕๘ : ๒๗๘. ตมหา ทานี จ. ๒๗๖ : ๘๔ (๓๐๒). ยสส ทาทูกาโม โรจเต
- ๒๕๙ : ๒๗๙. อิมสุมา รหิฐนา จ. ธารยเต วา ตัม สมปทาน.
- ๒๖๐ : ๒๗๗. สพพสส สเ ทามหิ วา. ๒๗๗ : ๓๐๓. สิลาม-หนุ-จา-สป-ธาร-ปัท-ภุ-
- ๒๖๑ : ๓๖๙. อวณโณ เย โลปณจ. พุหิสสสุย-ราธิภ-ปจจาสุณ-
- ๒๖๒ : ๓๙๑. วุฑฒสส โห อียัญเจสุ. อนุปติคิน-ปพพกตดา-โรจนตถ-
- ๒๖๓ : ๓๙๒. ปสตุตสส สเ จ. ตทตถ-ตุมตถาลมตถ-มณเภา-
- ๒๖๔ : ๓๙๓. อนตีกสส เนโท. นาทรปปานินิ คตยตถกมมณี
- ๒๖๕ : ๓๙๔. พาทุสส สโร. อาสสตถ-สมมุติ-ภีย-สตุตม-
- ๒๖๖ : ๓๙๕. อปปสส กณ. ยตเถสุ จ.
- ๒๖๗ : ๓๙๖. ยวณณจ. ๒๗๘ : ๙๓ (๓๒๐). โย'ธโร ต'โมกาฬ.
- ๒๖๘ : ๓๙๗. วณตุมนตฺวินณจ โลโป. ๒๗๙ : ๘๒ (๒๙๒). เยน วา ภยเรเต ตัม กรณ.
- ๒๖๙ : ๔๑. ยวตัม ตลนทการานัน พยณชนานิ ๒๘๐ : ๗๕ (๒๘๕). ยัม กโรติ ตัม กมม.
- จลนชการตต. ๒๘๑ : ๗๗ (๒๙๔). โย กโรติ ส กตดา.
- ๒๗๐ : ๑๒๐. อมฺห ตุมฺห นตฺ ราชน พุรหมตต ๒๘๒ : ๒๘๕. โย กาวเรติ ส เหตุ.
- สช สตถ ปิตาทิหิ สฺมา นาว. ๒๘๓ : ๙๑ (๓๑๖). ยสส วา ปรีคคโห ตัม สามี.
- อิตติ นามกปเป ปณจโม กณโท. ๒๘๔ : ๖๕ (๒๘๓). ลิงคตเถ ปจมา.
- นามสตุตตัม นิฏฐิต.
- ๒๘๕ : ๗๐. อาลปเน จ.
- ๒๘๖ : ๘๓ (๒๙๑). กรณเ ตติยา.
- ๒๘๗ : ๒๙๖. สหาทโยเค จ.

๓. นามกปเป การกณช

- ๒๗๑ : ๘๘ (๓๐๘). ยสฺมา'ทเปติ ภย'มาทตเต วา ๒๘๘ : ๗๘ (๒๙๓). กตฺตวิ จ.
- ต'ทปาทาน. ๒๘๙ : ๒๙๗. เหตุวตเถ จ.
- ๒๗๒ : ๓๐๙. ธาตุนามานมฺปสคฺโยคาที่สุวปี จ. ๒๙๐ : ๒๙๘. สตุตมยตเถ จ.
- ๒๗๓ : ๓๑๐. รกฺษณตถาน'มิจินิต. ๒๙๑ : ๒๙๙. เยนนฺควิกาโร.
- ๒๗๔ : ๓๑๑. เยน วา'ทสสน. ๒๙๒ : ๓๐๐. วิสเสเน จ.
- ๒๗๕ : ๓๑๒. พุรณตีกทธกณนิมมาน-ตวาโลป- ๒๙๓ : ๘๕ (๓๐๑). สมปทานเ จตุตถี.
- ทิสโยค-วิกตตารปโยค-สุทฺธ- ๒๙๔ : ๓๐๕. นโมโยคาที่สุวปี จ.
- ปโมจน-เหตุ-วิวิตตปปมาณปพพ- ๒๙๕ : ๘๙ (๓๐๗). อปาทานเ ปณจมี.

- ๒๙๖ : ๓๑๔. การณตุเถ จ.
- ๒๙๗ : ๓๑๕. กัมมตุเถ ทุตติยา.
- ๒๙๘ : ๓๑๖. กาลทุธาน'มจจนตัสโยเค.
- ๒๙๙ : ๓๑๗. กัมมปุปวเจนียยตุเต.
- ๓๐๐ : ๓๑๘. คติพุทธิกุชปจหกรสยาทีนั
การิตะ วา.
- ๓๐๑ : ๓๑๙. สามิสมี ญญจี.
- ๓๐๒ : ๓๒๐. โอภาเส สตุตตี.
- ๓๐๓ : ๓๒๑. สามิสสรวิปติ-ทายาท-สกุช-ปติฏ-
ปสุต-กุสเลหิ จ.
- ๓๐๔ : ๓๒๒. นิทธารเณ จ.
- ๓๐๕ : ๓๒๓. อนาทาเร จ.
- ๓๐๖ : ๓๒๔. กุวัจิ ทุตติยา ญญจี'นตเถ.
- ๓๐๗ : ๓๒๕. ตติยาสตุตตี'นตเถ.
- ๓๐๘ : ๓๒๖. ญญจี จ.
- ๓๐๙ : ๓๒๗. ทุตติยาปญจมี'นตเถ.
- ๓๑๐ : ๓๒๘. กัมมกรณนิมิตตตเถสุ สตุตตี.
- ๓๑๑ : ๓๒๙. สมุปทาเน จ.
- ๓๑๒ : ๓๓๐. ปญจมยตเถ จ.
- ๓๑๓ : ๓๓๑. กาลภาเวสุ จ.
- ๓๑๔ : ๓๓๒. อุปธยายวิภังคสรวาเน.
- ๓๑๕ : ๓๓๓. มณฺฑิตุสสุกเกสุ ตติยา จ.
อิติ นามกปเป การกปโป ญญโจ กณฺโฑ.
การกสตุตตี ญญจี.
- ๔. นามกปเป สมาสกณฺฑ**
- ๓๑๖ : ๓๓๔. นามานํ สมาสโย ยุตตตเถ.
- ๓๑๗ : ๓๓๕. เตสํ วิภังคิโย โลปา จ.
- ๓๑๘ : ๓๓๖. ปกติ จสส สรวนตสส.
- ๓๑๙ : ๓๓๗. อุปสัคคินิปาตปุพพโก อพยียาโว.
- ๓๒๐ : ๓๓๘. โส นปุสกลิงโก.
- ๓๒๑ : ๓๓๙. ทิคุสเส'กตต.
- ๓๒๒ : ๓๔๐. ตถา ทวนเท ปาณิ-ตุนิ-โยค-
เสนงค-ชุตทชนตูก-วิวิธ-วิรุท-
วิสภาคตถาทีนตเถ.
- ๓๒๓ : ๓๔๑. วิภาสา รุกข-ติณ-ปสุ-ธน-ธม-
ชนปทาทีนตเถ.
- ๓๒๔ : ๓๔๒. ทวิเป ตุลยวิกรเณ กัมมธารโย.
- ๓๒๕ : ๓๔๓. สงฺขยาปุพเพ ทิคุ.
- ๓๒๖ : ๓๔๔. อุกะ ตปุปริสา.
- ๓๒๗ : ๓๔๕. อมาทโย พรปเท.
- ๓๒๘ : ๓๔๖. อณฺณปทตเถสุ พหุพพี.
- ๓๒๙ : ๓๔๗. นามานํ สมฺมจโย ทวนโธ.
- ๓๓๐ : ๓๔๘. มหตํ มหา ตุลยวิกรเณ ปเท.
- ๓๓๑ : ๓๔๙. อิตฺถิโย ภาสิตปุณฺณิ ปุมาว เจ.
- ๓๓๒ : ๓๕๐. กัมมธารยสยเม จ.
- ๓๓๓ : ๓๕๑. อตฺตํ นสฺส ตปุปริเส.
- ๓๓๔ : ๓๕๒. สโร อน.
- ๓๓๕ : ๓๕๓. กท กุสส.
- ๓๓๖ : ๓๕๔. กปปตเถสุ จ.
- ๓๓๗ : ๓๕๕. กุวัจิ สมาสสนตตตาน'มการนโธ.
- ๓๓๘ : ๓๕๖. นทิมหา จ.
- ๓๓๙ : ๓๕๗. ชายาย ตุทฺธานิ ปติมฺหิ.
- ๓๔๐ : ๓๕๘. ธนฺมมหา จ.
- ๓๔๑ : ๓๕๙. อํ วิภังคิ'น'มการนตา อพยียาภา.
- ๓๔๒ : ๓๖๐. สโร รสโส นปุสเก.
- ๓๔๓ : ๓๖๑. อณฺณสุม่า โลโป จ.
อิติ นามกปเป สมาสกปโป สตุตโม กณฺโฑ.
สมาสสตุตตี ญญจี.

๕. นามกบุป ตฤติตถกณ

- ๓๔๔ : ๓๖๑. วา ฌ'ปจฺเจ.
 ๓๔๕ : ๓๖๖. ฌายนณนาน วจฺจาทิโต.
 ๓๔๖ : ๓๖๗. ฌเญโย กตฺติกาทีหิ.
 ๓๔๗ : ๓๖๘. อโต ฌิ วา.
 ๓๔๘ : ๓๗๑. ฌโว'ปคฺวาทิหิ.
 ๓๔๙ : ๓๗๒. ฌเณร วิธวาทิโต.
 ๓๕๐ : ๓๗๓. เยน วา สํสฺสจฺ จรติ จรติ วหติ ฌิโก.
 ๓๕๑ : ๓๗๔. ตมวีสเต เตณกตาที-สนฺนิธาน-
 นิโยค-สิปป-ภณฺฑ-ชฺวีกตฺเตสุ จ.
 ๓๕๒ : ๓๗๖. ฌ ราคา ตสฺสเทวมณฺณตฺเตสุ จ.
 ๓๕๓ : ๓๗๘. ชาตาทิน'มิมิยา จ.
 ๓๕๔ : ๓๗๙. สฺมฺหตฺเต ภณฺฑา
 ๓๕๕ : ๓๘๐. คามชนพนฺธฺสหายาทิหิ ตา.
 ๓๕๖ : ๓๘๑. ตทสฺส จานมิโย จ.
 ๓๕๗ : ๓๘๒. อุปมตฺถายิตตฺตํ.
 ๓๕๘ : ๓๘๓. ตนฺนิสฺสิตตฺเต โล.
 ๓๕๙ : ๓๘๔. อาลู ตพฺพหฺล.
 ๓๖๐ : ๓๘๗. ฌย-ตฺต-ตา ภาเว ตฺ.
 ๓๖๑ : ๓๘๘. ฌ วิสฺมาทีหิ.
 ๓๖๒ : ๓๘๙. รณณียาทิโต ภณ.
 ๓๖๓ : ๓๙๐. วิเสเส ตรตฺตมิสิกฺยิฏฺฐา.
 ๓๖๔ : ๓๙๘. ตทสฺสตฺถิตฺติ วี จ.
 ๓๖๕ : ๓๙๙. ตปาทิโต สี.
 ๓๖๖ : ๔๐๐. ทณฺฑาทิโต อิกอี.
 ๓๖๗ : ๔๐๑. มฏฺฐาทิโต โร.
 ๓๖๘ : ๔๐๒. ฌณฺฑาทิโต วนฺตฺ.
 ๓๖๙ : ๔๐๓. สตฺยาทิหิ มนฺตฺ.
 ๓๗๐ : ๔๐๕. สทฺฐาทิโต ฌ.
 ๓๗๑ : ๔๐๕. อายุสฺสการาส มนฺตฺมฺหิ.
 ๓๗๒ : ๓๘๕. ตปฺปกตฺตวณฺ มโย.
 ๓๗๓ : ๔๐๖. สงฺขยาปฺรณฺ โม.
 ๓๗๔ : ๔๐๘. ส ฌสฺส วา.
 ๓๗๕ : ๔๑๒. เอกาทิโต ทสฺสสี.
 ๓๗๖ : ๒๕๗. ทเส โส นิจฺจณฺจ.
 ๓๗๗ : ๐. อนฺเต นิคฺคหิตฺตณฺจ.
 ๓๗๘ : ๔๑๔. ตี จ.
 ๓๗๙ : ๒๕๘. ล ทฺรานํ.
 ๓๘๐ : ๒๕๕. วิสฺตฺติทเสสุ พา ทฺวิสฺส ตฺ.
 ๓๘๑ : ๒๕๔. เอกาทิโต ทสฺส ร สงฺขยาเน.
 ๓๘๒ : ๒๕๙. อฏฺฐาทิโต จ.
 ๓๘๓ : ๒๕๓. เทวณฺณจฺจาน'มกาทโร วา.
 ๓๘๔ : ๔๐๗. จตฺตฺเจหิ ฌจา.
 ๓๘๕ : ๔๐๙. ทฺวิตฺติหิ ติโย.
 ๓๘๖ : ๔๑๐. ติเย ทฺตปฺปิ จ.
 ๓๘๗ : ๔๑๑. เตส'มทฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต-
 ทิวดฺตฺต-ทิตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต.
 ๓๘๘ : ๖๘. สฺรฺพาน'เมกเสสฺสวสี.
 ๓๘๙ : ๔๑๓. คณฺเน ทสฺสส ทฺวิ-ติ-จตฺต-ปณฺจ-ฌ-
 สตฺต-อณฺจ-นวกานํ วี-ติ-จตฺต-
 ปณฺณ-ฌ-สตฺต-ตาส-นวา โยสุ
 โยณณจิสฺมาสํ จิตฺตฺตฺตฺต.
 ๓๙๐ : ๒๕๖. จตฺตฺตปทสฺส โลโป ตฺตฺตฺตฺตปทา-
 จสฺส จุจฺปิ นวา.
 ๓๙๑ : ๔๒๓. ย'ทฺตฺตปทฺตนา นิปาตนา สิตฺตฺตฺต.
 ๓๙๒ : ๔๑๘. ทฺวาทิโต โก'เนกตฺเต จ.
 ๓๙๓ : ๔๑๕. ทสฺสทสฺสํ สตฺ ทสฺสทสฺสํ สตฺ สทฺสฺสณฺจ
 โยมฺหิ.

๓๙๔ : ๔๑๖.	ยาว ตฤตฤติ ทสคณิตถญจ.	๔๑๔ : ๔๒๘.	วตฺตมานา ปจฺจุปปนเน.
๓๙๕ : ๔๑๗.	สภนาเมหิ.	๔๑๕ : ๔๕๑.	อาณตฺยาสิญฺเฐนฺตฺตกาเล ปณฺจมี.
๓๙๖ : ๓๖๓.	เตสํ โณ โลป.	๔๑๖ : ๔๕๔.	อนุมติปริกปฺปตฺเตสฺส สตฺตมี.
๓๙๗ : ๔๒๐.	วิภาเค ธา จ.	๔๑๗ : ๔๖๐.	อปจฺจกุเข ปโรกฺขาตีเต.
๓๙๘ : ๔๒๑.	สพฺพนาเมหิ ปการวเจเน ตฺถ ภา.	๔๑๘ : ๔๕๖.	หิโยปภฺยติ ปจฺจกุเข หิโยตฺตนี.
๓๙๙ : ๔๒๒.	กิมเมหิ ถ.	๔๑๙ : ๔๖๙.	สมิเปชฺชตฺนี.
๔๐๐ : ๓๖๔.	วฺจุทฺธาทิสฺสวสฺส วาสโยคนตฺสส	๔๒๐ : ๔๗๑.	มาโยเค สพฺพกาเล จ.
	สเถเน จ.	๔๒๑ : ๔๗๓.	อนาคเต ภวิสฺสนฺตี.
๔๐๑ : ๓๗๕.	มา ยฺจนฺมฺกโม จาเน.	๔๒๒ : ๔๗๕.	กฺริยาติปนฺเนตีเต กาลาติปตฺติ.
๔๐๒ : ๓๗๗.	อาตฺตถญจ.	๔๒๓ : ๔๒๖.	วตฺตมานา ติ อนฺติ สิ ธ มิ ม, เต
๔๐๓ : ๓๕๔.	กฺวจา'ทิมชฺชตฺตรานํ ทิฆรฺสสา		อนฺเต เส วฺเห เอ มฺเห.
	ปจฺจเยสฺส จ.	๔๒๔ : ๔๕๐.	ปณฺจมี ตฺถ อนฺตุ หิ ธ มิ ม, ตํ
๔๐๔ : ๓๗๐.	เตสฺส วฺจุทฺธิโลปาคมฺวิการวิปริตา-		อนฺตํ สฺสวฺวฺเห เอ อามเส.
	เทสา จ.	๔๒๕ : ๔๕๓.	สตฺตมี เอยฺย เอยฺยํ เอยฺยาสิ
๔๐๕ : ๓๖๕.	อยฺยวณฺณนณฺจาโย วฺจุทฺธิ.		เอยฺยถ เอยฺยามี เอยฺยาม, เอถ
	อิติ นามกปฺเป ตฺทฺธิตฺกปฺโป อญฺจโม กณฺโฑ.		เอวํ เอถ เอยฺยวฺวฺเห เอยฺยํ
	ตฺทฺธิตฺสฺสฺส ตํ นิฏฺฐิตํ.		เอยฺยามฺเห.
๖. อาชฺชยาดกปฺป อาชฺชยาดกณฺฑ		๔๒๖ : ๔๕๙.	ปโรกฺขา อ อุ เอ ตถ อํ มฺห, ตถ
๔๐๖ : ๔๒๙.	อถ ปุพฺพพานิ วิภตฺตีเน นฺ ปรฺสส-		เร ตฺถ วฺวฺเห อี มฺเห.
	ปทานิ.	๔๒๗ : ๔๕๕.	หิโยตฺตนี อา อุ โอ ตถ อํ มฺหา,
๔๐๗ : ๔๓๙.	ปฺราณยตฺตโนปทานิ.		ตถ ตฺถํ เส วฺหํ อี มฺหเส.
๔๐๘ : ๔๓๑.	เทว เทว ปจฺมมชฺชมิมฺมตฺตมปริสา.	๔๒๘ : ๔๖๘.	อชฺชตฺนี อี อุ โอ ตถ อี มฺหา, อา
๔๐๙ : ๔๔๑.	สพฺพเพสฺสเมกาภิธานे ปโร ปฺริโส.		อุ เส วฺหํ อ (อ) มฺเห.
๔๑๐ : ๔๓๒.	นามมฺหิ ปญฺชชฺมาเนปิ ตฺถฺยาริ-	๔๒๙ : ๔๗๒.	ภวิสฺสนฺตี สฺสติ สฺสนฺติ สฺสสิ สฺสถ
	การเณ ปจฺโม.		สฺสามี สฺสาม, สฺสเต สฺสนฺเต
๔๑๑ : ๔๓๖.	ตฺถฺมเห มชฺชมิโม.		สฺสเส สฺสวฺเห สฺสํ สฺสามฺเห.
๔๑๒ : ๔๓๗.	อมฺเห อุตฺตโม.	๔๓๐ : ๔๗๔.	กาลาติปตฺติ สฺสา สฺสํ สฺสเส สฺสถ
๔๑๓ : ๔๒๗.	กาเล.		สฺสํ สฺสามฺหา, สฺสถ สฺสสิ สฺสเส
			สฺสวฺเห สฺสํ สฺสามฺเห.

- ๔๓๑ : ๔๕๘. หิยตตนิสตุตมปีปญจมีวตฺตมานา
สพฺพธาคฺคํ.
อิติ อาขยาตกปเป ปจโม กณฺโฑ.
- ๔๓๒ : ๓๖๒. ธาตุลึงเคหิ ปรา ปจฺจยา.
- ๔๓๓ : ๕๒๘. ติช-คฺป-กิต-มานะหิ ขณฺสา วา.
- ๔๓๔ : ๕๓๔. ภูษ-สมส-หฺร-สุปาทีหิ ตุมิจฺจนฺตฺเถสุ.
- ๔๓๕ : ๕๓๖. อาย นามโต กตฺตูปมานาทาจาเร.
- ๔๓๖ : ๕๓๗. อีญฺปมานา จ.
- ๔๓๗ : ๕๓๘. นามมหาตฺติจฺจนฺตฺเถ.
- ๔๓๘ : ๕๔๐. ธาตุหิ เณ-ณฺย-ณาเป-ณาปยา
การิตานิ เหตุวตฺตเถ.
- ๔๓๙ : ๕๓๙. ธาตุรูป นามสฺมา ญโย จ.
- ๔๔๐ : ๔๔๕. ภาวกมฺเมสุ โย.
- ๔๔๑ : ๔๔๗. ตสฺส จวคฺค-ยการ-วการตฺตํ
สธาวนฺตสฺส.
- ๔๔๒ : ๔๔๘. อิวณฺณาคโม วา.
- ๔๔๓ : ๔๔๙. ปุพฺพรูปญจ.
- ๔๔๔ : ๕๑๑. ตถา กตฺตริ จ.
- ๔๔๕ : ๔๓๓. ภูวาทิตฺ อ.
- ๔๔๖ : ๕๐๙. ฐาติโต นิคฺคหิตฺ ปุพฺพญจ.
- ๔๔๗ : ๕๑๐. ทิวาทิตฺ โย.
- ๔๔๘ : ๕๑๒. สุวาทิตฺ ญฺณาอุณา จ.
- ๔๔๙ : ๕๑๓. กิยาติโต นา.
- ๔๕๐ : ๕๑๗. คหาติโต ปฺป-ณฺหา.
- ๔๕๑ : ๕๒๐. ตนาติโต โอยฺรา.
- ๔๕๒ : ๕๒๕. จฺราติโต เณณฺยา.
- ๔๕๓ : ๔๔๔. อตฺตโนปทานิ ภาเว จ กมฺมณิ.
- ๔๕๔ : ๔๔๐. กตฺตริ จ.
- ๔๕๕ : ๕๓๐. ธาตุปฺปจฺเจยหิ วิมตฺติโย.
- ๔๕๖ : ๔๓๐. กตฺตริ ปฺรสุสฺสพํ.
- ๔๕๗ : ๔๒๔. ภูวาทโย ธาตฺโว.
อิติ อาขยาตกปเป ทฺตโย กณฺโฑ.
- ๔๕๘ : ๔๖๑. กฺวาทิวณฺณาน'เมกสฺสรานํ เทว-
ภาโว.
- ๔๕๙ : ๔๖๒. ปุพฺพโพพฺภาโส.
- ๔๖๐ : ๕๐๖. รสโส.
- ๔๖๑ : ๔๖๔. ทฺตฺติยจตฺตฺถานํ ปจฺมตฺติยา.
- ๔๖๒ : ๔๖๗. กวคฺคสฺส จวคฺโค.
- ๔๖๓ : ๕๓๒. มานกิตานํ วตตฺตํ วา.
- ๔๖๔ : ๕๐๔. หสฺส โข.
- ๔๖๕ : ๔๖๓. อนตฺสสิ'วณฺณากาโร วา.
- ๔๖๖ : ๔๘๙. นิคฺคหิตฺตญจ.
- ๔๖๗ : ๕๓๓. ตโต ปามาณานํ วามํ เสสุ.
- ๔๖๘ : ๔๙๒. จา ติฏฺโฐ.
- ๔๖๙ : ๔๙๔. ปา ปิโป.
- ๔๗๐ : ๕๑๔. ฌาสฺส ชาชนา.
- ๔๗๑ : ๔๘๓. ทิสฺสสฺส ปสฺส-ทิสฺส-ทกฺขา วา.
- ๔๗๒ : ๕๓๑. พยฺยชนนตฺสสฺส ใจ นปฺปจฺเจยฺสุ จ.
- ๔๗๓ : ๕๒๙. โก เข จ.
- ๔๗๔ : ๕๓๕. หรฺสฺส คี เส.
- ๔๗๕ : ๔๖๕. พฺรภูณ'มาหฺภูวา ปโรกฺขายํ.
- ๔๗๖ : ๔๔๒. คมิสฺส'นโต จโณ วา สพฺพาสฺสุ.
- ๔๗๗ : ๔๗๙. วจฺสสฺสชฺชตฺถนิมฺหิ มกาโร โอ.
- ๔๗๘ : ๔๓๘. อกาโร ทิฆํ หิมิเมสุ.
- ๔๗๙ : ๔๕๒. หิ โลปํ วา.
- ๔๘๐ : ๔๙๐. โหติสฺส'เรโหเห ภวิสฺส'นตฺถิมฺหิ
สฺสสฺส จ.
- ๔๘๑ : ๕๒๔. กรสฺส สปฺปจฺเจยฺสสฺส กาโห.
อิติ อาขยาตกปเป ตติโย กณฺโฑ.
- ๔๘๒ : ๕๐๘. ทาทนตฺสสํ มิเมสุ.

- ๔๘๓ : ๕๒๗. อสโยคนตสฺส วุฑฺธิ การิเต.
 ๔๘๔ : ๕๔๒. ฌฎฺฐาถินํ วา.
 ๔๘๕ : ๔๓๔. อณฺเณสุ จ.
 ๔๘๖ : ๕๔๓. คุหฺทุสฺสานํ ที่ฌมฺ.
 ๔๘๗ : ๔๗๘. วจ-วส-วหาที่นํมุกาโร วสฺส เป.
 ๔๘๘ : ๔๘๑. หวิปริยโย โล วา.
 ๔๘๙ : ๕๑๙. คหสฺส ฌเป ปเป.
 ๔๙๐ : ๕๑๘. ฬโลโป ฌหามฺหิ.
 ๔๙๑ : ๕๒๓. กรสฺส กาสตฺตมฺชชตนิมฺหิ.
 ๔๙๒ : ๔๙๙. อสสฺมา มิมานํ มฺหิ-มฺหานุตโลโป
 จ.
 ๔๙๓ : ๔๙๘. ถสฺส ตถตฺตํ.
 ๔๙๔ : ๔๙๕. ติสฺส ตถิตฺตํ.
 ๔๙๕ : ๕๐๐. ตุสฺส ตถุตฺตํ.
 ๔๙๖ : ๔๙๗. สิมฺหิ จ.
 ๔๙๗ : ๔๗๗. ลภสฺมา อีอีนํ ตถ-ตถํ.
 ๔๙๘ : ๔๘๐. กุสฺสฺมา ที่ จนิ.
 ๔๙๙ : ๕๐๗. ทาธาตฺสฺส ทชฺชํ.
 ๕๐๐ : ๔๘๖. วทสฺส วชฺชํ.
 ๕๐๑ : ๔๔๓. คมิสฺส ฌมฺมํ.
 ๕๐๒ : ๔๙๓. ยมฺหิ ทาธามาจาหาปามหมถา-
 ที่นํมี.
 ๕๐๓ : ๔๘๕. ยชฺสฺสา'ทิสฺสิ.
 ๕๐๔ : ๔๗๐. สพฺพโต อุมฺ อีสฺ.
 ๕๐๕ : ๔๘๒. ชรมฺรานํ ชีรชฺชียมฺมียา วา.
 ๕๐๖ : ๔๙๖. สพฺพตฺถา'สสฺสา'ทิลโป จ.
 ๕๐๗ : ๕๐๑. อสพฺพธาตฺเก ภู.
 ๕๐๘ : ๕๑๕. เอยฺยสฺส ฌาโต อียาธา.
 ๕๐๙ : ๕๑๖. นาสฺส โลโป ยการตฺตํ.
 ๕๑๐ : ๔๘๗. โลปณฺเจตฺตมฺกาโร.
 ๕๑๑ : ๕๒๑. อุตฺต'โมกาโร.
 ๕๑๒ : ๕๒๒. กรสฺสา'กาโร จ.
 ๕๑๓ : ๔๓๕. โอ อว สเร.
 ๕๑๔ : ๔๙๑. เอ อย.
 ๕๑๕ : ๕๔๑. เต อาวยา การิเต.
 ๕๑๖ : ๔๖๖. อิการาคโม อสพฺพธาตฺกมฺหิ.
 ๕๑๗ : ๔๘๘. กุวจิ ธาตุวิภตฺติปปจฺยานํ ที่ฌ-
 วิปริตาเทสโลปาคมา จ.
 ๕๑๘ : ๔๔๖. อุตฺตโนปทานิ ปรสฺสพทตฺตํ.
 ๕๑๙ : ๔๕๗. อการาคโม หิยฺยตฺตนิ-อชฺชตนิ-
 กาลาติปตฺตีสฺ.
 ๕๒๐ : ๕๐๒. พฺรุโต อี ติมฺหิ.
 ๕๒๑ : ๔๒๕. ธาตฺสฺสนฺโต โลโป'เนกสฺสรสฺส.
 ๕๒๒ : ๔๗๖. อีสฺยมนฺม'นฺโต จโน วา.
 ๕๒๓ : ๕๒๖. การิตานํ โณ โลโป.
 อิติ อาขยาตกปเป จตฺตโต กณฺโฑ.
 อาขยาตสฺสฺสฺสํ นิฏฺฐิตํ.
 ๗. กิพฺพิธานกปเป กิพฺพิธานกณฺฑ
 ๕๒๔ : ๕๖๑. ธาตุยา กมฺมาทิมฺหิ โณ.
 ๕๒๕ : ๕๖๕. สณฺณาย'ม นุ.
 ๕๒๖ : ๕๖๗. ปุเร ททา จ อี.
 ๕๒๗ : ๕๖๘. สพฺพโต ฌวฺ-ตฺวา-วี่ วา.
 ๕๒๘ : ๕๗๗. วิส-รฺช-ปทาทีโต ฌ.
 ๕๒๙ : ๕๘๐. ภาเว จ.
 ๕๓๐ : ๕๘๔. กวี จ.
 ๕๓๑ : ๕๘๙. ธราที่หิ รมฺโม.
 ๕๓๒ : ๕๙๐. ตสฺสีลาที่สุ ฌี-ตฺวา-วี่ จ.

- ๕๓๓ : ๕๙๑. สทท-ภู-จล-มณฑุตถ-รฺจาที่หิ ญ.
 ๕๓๔ : ๕๙๒. ปาราทิคิมิมา รุ.
 ๕๓๕ : ๕๙๓. ภิกขาทีโต จ.
 ๕๓๖ : ๕๙๔. หนตยาทีน ญโก.
 ๕๓๗ : ๕๙๖. นุ นิคคหิตํ ปทนเต.
 ๕๓๘ : ๕๙๕. สंहณณาย วา โร โฆ.
 ๕๓๙ : ๕๕๘. รุมฺหิ รนฺโต ราทิ โน.
 ๕๔๐ : ๕๔๕. ภาวกมเมสุ ตพฺพานียา.
 ๕๔๑ : ๕๕๒. ญโย จ.
 ๕๔๒ : ๕๕๗. กรมฺหา ริจฺจ.
 ๕๔๓ : ๕๕๕. ภูโตพพ.
 ๕๔๔ : ๕๕๖. วท-มท-คมฺ-ยฺช-ครหาการาที่หิ
 ชฺช-มฺม-คฺค-ยฺเหยยาคาโร วา.
 ๕๔๕ : ๕๔๘. เต กิจฺจา
 ๕๔๖ : ๕๖๒. อณฺเณ กิตฺ.
 ๕๔๗ : ๕๙๖. นนฺทาที่หิ ญ.
 ๕๔๘ : ๕๙๗. กตฺตุกรณปเทเสสุ จ.
 ๕๔๙ : ๕๕๐. รหาทีโต ฌ.
 อิติ กิพฺพิธานกปเป ปจฺโม กณฺโฑ.
 ๕๕๐ : ๕๕๖. ฌาทยเ เตกาลิกา.
 ๕๕๑ : ๕๙๘. สณฺณายํ ทาธาโต อี.
 ๕๕๒ : ๖๐๙. ตี กิจฺจาสิญฺเ.
 ๕๕๓ : ๕๙๙. อิตฺถิยํมตฺติว วา.
 ๕๕๔ : ๖๐๑. กรโต ริริย.
 ๕๕๕ : ๖๑๒. อตีเต ต-ตฺวานตฺ-ตาวี.
 ๕๕๖ : ๖๒๒. ภาวกมเมสุ ต.
 ๕๕๗ : ๖๐๖. พุทธมาทิตฺเต กตฺตริ.
 ๕๕๘ : ๖๐๒. ชีโต อินฺ สพฺพตฺถ.
 ๕๕๙ : ๖๐๓. สุปโต จ.
 ๕๖๐ : ๖๐๔. อีสํหฺสุหิ ข.
 ๕๖๑ : ๖๓๖. อิจฺจนฺตฺเตสุ สมานกตฺตฺเตสุ ตเวตฺตํ
 วา.
 ๕๖๒ : ๖๓๘. อรหสฺสกาที่สุ จ.
 ๕๖๓ : ๖๓๙. ปตฺตฺวเจเน อลฺมตฺเตสุ จ.
 ๕๖๔ : ๖๔๐. ปุพฺพกาเลกตฺตฺตฺกานํ ตฺน-ตฺวาน-
 ตฺวา วา.
 ๕๖๕ : ๖๔๖. วตฺตมาเน มานนฺตา.
 ๕๖๖ : ๕๗๔. สาสาที่หิ รตฺถ.
 ๕๖๗ : ๕๗๕. ปาทีโต ริตฺ.
 ๕๖๘ : ๕๗๖. มานาที่หิ ราตฺ.
 ๕๖๙ : ๖๑๐. อาคมา ตฺโก.
 ๕๗๐ : ๖๑๑. ภพฺเพ อิก.
 อิติ กิพฺพิธานกปเป ทฺตฺติโย กณฺโฑ.
 ๕๗๑ : ๖๒๔. ปจฺจยาทนิญฺจา นิปาตนา
 สิขณฺนติ.
 ๕๗๒ : ๖๒๕. สาส-ทิสโต ตสฺส วิญฺโ จ.
 ๕๗๓ : ๖๒๖. สาทิ-สนฺต-ปฺจณ-ภนฺช-หํสาที่หิ
 ญฺโ.
 ๕๗๔ : ๖๑๓. วสโต อุตฺถ.
 ๕๗๕ : ๖๑๔. วสฺส วา วุ.
 ๕๗๖ : ๖๐๗. ฐมฺภเหหิ ฐตฺมา จ.
 ๕๗๗ : ๖๒๘. ภนฺชโต คฺโค จ.
 ๕๗๘ : ๕๖๐. ภูชาที่นํมนฺโต โน ทฺวิ จ.
 ๕๗๙ : ๖๒๙. วจ วา วุ.
 ๕๘๐ : ๖๓๐. คฺพาที่นญฺจ.
 ๕๘๑ : ๖๑๖. ตฺราที่หิ อธิญฺเ.
 ๕๘๒ : ๖๓๑. ภิภาทีโต อินฺ-อนฺน-อึณา วา.
 ๕๘๓ : ๖๑๗. สฺส-ปจ-สกโต กฺข-กฺกา จ.

๕๘๔ : ๖๑๘. ปกุกมาทีหิ นโต จ.
 ๕๘๕ : ๖๑๙. ชนาทีน'มา ติมฺหิ จ.
 ๕๘๖ : ๖๐๐. คม-ชน-หน-รมาทีน'มนโต.
 ๕๘๗ : ๖๓๒. รกาโร จ.
 ๕๘๘ : ๖๒๐. จาปาน'มอี จ.
 ๕๘๙ : ๖๒๑. หนเตหิ โห หสฺส โพ วา อท-
 หนหานัน

อิติ กิพฺพิธานกปฺเป ตติโย กณฺโฑ.

๕๙๐ : ๕๗๙. ฌมฺหิ รนฺชสฺส โช ภาวกรณฺสฺ.
 ๕๙๑ : ๕๔๔. หนสฺส ฌาโต.
 ๕๙๒ : ๕๐๓. วโร วา สพฺพตฺถ.
 ๕๙๓ : ๕๖๔. อาการนฺตาน'มาโย.
 ๕๙๔ : ๕๘๒. ปฺร-สมฺป-ปรีหิ กโรตฺติสฺส ขชรา วา
 ตปฺจฺเจสฺส จ.
 ๕๙๕ : ๖๓๗. ตเวตฺตนาทีสฺส กา.
 ๕๙๖ : ๕๕๑. คม-ชน-หนาทินฺ ตํตฺตพฺพาทีสฺส น.
 ๕๙๗ : ๖๔๑. สพฺเพหิ ตฺตนาทีนฺ โย.
 ๕๙๘ : ๖๔๓. จนฺนเตหิ รจฺจํ.
 ๕๙๙ : ๖๔๔. ทิสสา สฺวาน-สฺวาน'นฺตโลโป จ.
 ๖๐๐ : ๖๔๕. มหฺทาเกหิ มฺม-ยห-ชฺช-พฺภ-ทฺธา จ.
 ๖๐๑ : ๓๓๔. ตทฺธิต-สฺมาส-กิตฺตา นามํว'ตเว-
 ตฺตนาทีสฺส จ.
 ๖๐๒ : ๖. ทุมฺหิ คจฺจุ.
 ๖๐๓ : ๗. ทีโฆ จ.
 ๖๐๔ : ๖๘๔. อกฺขเรหิ การ.
 ๖๐๕ : ๕๔๗. ยถาคมฺมิกาโร.
 ๖๐๖ : ๖๔๒. ทรฺนฺตโต โย กฺวจิ.
 อิติ กิพฺพิธานกปฺเป จตฺตฺโถ กณฺโฑ.
 ๖๐๗ : ๕๗๘. นิคฺคหิต สโยคาคิ โน.

๖๐๘ : ๖๒๓. สพฺพตฺถ เค คี.
 ๖๐๙ : ๔๘๔. สทสฺส สิทฺตํ.
 ๖๑๐ : ๖๒๗. ยชสฺส สรสฺส ฏฺเฐ.
 ๖๑๑ : ๖๐๘. หจฺจตฺตฺถาน'มนฺตานํ โท ธี.
 ๖๑๒ : ๖๑๕. โท ฌมฺกาเร.
 ๖๑๓ : ๕๘๓. คหสฺส ฌร ฌเ วา.
 ๖๑๔ : ๕๘๑. ททสฺส โท พฺ.
 ๖๑๕ : ๕๘๖. ฐาตฺวนฺตสฺส โลโป กฺวิมฺหิ.
 ๖๑๖ : ๕๘๗. วิทเนเต อู.
 ๖๑๗ : ๖๓๓. นมฺกราน'มนฺตานํ นียุตฺตตฺตมฺหิ.
 ๖๑๘ : ๕๗๑. น กคตฺตํ จชา ฌนฺนํ.
 ๖๑๙ : ๕๗๓. กรสฺส จ ตตฺตํ ตฺสฺมึ.
 ๖๒๐ : ๕๔๙. ตฺจฺ-ตฺน-ตพฺเพสฺส วา.
 ๖๒๑ : ๕๕๓. การิตํ วีย ฌนฺนํ.
 ๖๒๒ : ๕๗๐. อนกา ยฺ-ณฺวณฺ.
 ๖๒๓ : ๕๕๔. กคา จชานัน

อิติ กิพฺพิธานกปฺเป ปญฺจโม กณฺโฑ.

กิพฺพิธานสฺส ตํ นิฏฺฐิตํ.

๘. กิพฺพิธานกปฺป อฺณาทิกณฺฑ

๖๒๔ : ๕๖๓. กตฺตริ กิตฺ.
 ๖๒๕ : ๖๐๕. ภาวกมฺเมสฺส กิจฺจ-กฺต-ชตฺถา.
 ๖๒๖ : ๖๓๔. กมฺมฺนิน ทฺตฺติยาโย กโต.
 ๖๒๗ : ๖๕๒. ขฺยาทีหิ มนฺ ม จ โต วา.
 ๖๒๘ : ๖๕๓. สฺมาทีหิ ฌมา.
 ๖๒๙ : ๕๖๙. คหสฺส'ปฺธสฺเส วา.
 ๖๓๐ : ๖๕๔. มสฺสสฺส สฺสสฺส จนฺร-จฺเนรา.
 ๖๓๑ : ๖๕๕. อาปฺพุพฺพจรฺสฺส จ.
 ๖๓๒ : ๖๕๖. อล-กฺล-สเลหิ ลยา.
 ๖๓๓ : ๖๕๗. ยานฺลาณนา.

สารบัญ

คำอนุโมทนา	[๑]
อนุโมทนา	[๓]
คำนำ	[๗]
โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสนา	[๒๑]
กถา मुख	[๒๕]
กถา मुख	[๒๖]
อักษรย่อ	[๒๗]
กัจจายนสูตร	[๓๕]
สารบัญ	[๔๙]
คันถารัมภะ	๑
๑. สนธิกัณฑ์	๔
สัญญา	๔
สรสนธิ	๔๗
พยัญชนสนธิ	๑๐๐
นิกคหิตสนธิ	๑๑๐
โวมิสสกสนธิ	๑๓๔
๒. นามกัณฑ์	๑๕๗
ปุงลึงค์	๑๖๐
อิตถิลึงค์	๓๗๕
นปุงสกลึงค์	๔๑๕
ปุงลึงค์และอิตถิลึงค์....	๔๔๒
ปุงลึงค์และนปุงสกลึงค์	๔๔๖

อิติถิลិងค์และนปุงสกิลិងค์	๔๔๘
สรรพลិងค์	๔๕๐
สรรพนาม	๔๕๒
สังขยา	๔๕๘
อลិងค์	๕๙๒
อุปสรรคและนิบาต.... ..	๖๓๘
เชิงอรรถ	๖๔๕
ดัชนีค้นคำ	๖๖๓
บรรณานุกรม	๖๖๙
รายนามผู้จัดพิมพ์.....	๖๗๓

พาลาวตารมัญชรี

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาค ผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง พระองค์นั้น

คันถารัมภะ

คำเริ่มต้นแห่งคัมภีร์

พุทฺธํ ติธาภิวนฺทิตฺวา

พุทฺธมฺพุชฺฉิโวจนํ

พาลาวตารํ ภาสิสฺสํ

พาลานํ พุทฺธิวูทฺธิยา.

“ข้าพเจ้าขอถวายพระพุทฺธเจ้าผู้มีพระเนตร[งาม]ดูจวบวานด้วยทวาร
๓ จักกล่าวคัมภีร์นามว่า พาลาวตาร เพื่อความเจริญแห่งความรู้ของเยาวชน”

คำว่า ติธาภิวนฺทิตฺวา ตั้ดบทเป็น ติธา + อภิวนฺทิตฺวา คำว่า ติธา แปลตามศัพท์ว่า “โดยอย่าง
๓” คือ โดยทวาร ๓ นั้นเอง

คำว่า อภิวนฺทิตฺวา แปลตามศัพท์ว่า “ให้แล้วโดยพิเศษ” คือ ให้ด้วยความเคารพเลื่อมใส
อย่างแท้จริง ปราศจากความต้องการลาภ ยศ สรรเสริญ หรือให้ด้วยความกลัวเป็นต้น

คำว่า พุทฺธมฺพุชฺฉิโวจนํ ประกอบรูปศัพท์มาจาก พุทฺธ (แย้มบานแล้ว) + อมฺพุช (ดอกบัว) +
วิโวจน (จักขุ)

คำว่า พาลาวตารํ เป็นนามศัพท์ คือ ศัพท์ระบุถึงชื่อ ฉะนั้น จึงแปลว่า “คัมภีร์ชื่อพาลาวตาร”
ไม่แปลว่า พาลาวตาร โดยตรง

คำว่า พาลาวตาร ตั้ดบทได้เป็น พาล (เยาวชน) + อวตาร (เหตุ/ที่ข้าม) แปลตามศัพท์ว่า
“คัมภีร์เป็นเหตุหรือเป็นที่ข้ามมหาสมุทร” คือ คัมภีร์ไวยากรณ์ของเยาวชน หมายความว่า คัมภีร์ที่ทำให้
เยาวชนข้ามมหาสมุทรคือคัมภีร์ไวยากรณ์ได้นั้นเอง มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อวตฺรณฺติ เอเตน เอตฺถ วาติ อวตารโ.

(อว บพหน้า + ตร ธาตุ = ข้าม + ณ ปัจจัยในการณสาธนะหรืออธิการณสาธนะ)

- พาลานํ อวตารโ พาลาวตารโ (นฺทฺลิตฺตํปฺริสสฺมาส)

คำว่า พาล มีความหมาย ๒ อย่าง คือ เยาวชน และคนไม่มีปัญญา (คนเขลาหรือคนพาล) ดัง คัมภีร์อธิบายที่ปีศาจกล่าวว่า

พาลโ ติสฺวาทิวสา

สมฺมุคฺนิ อปณฺทิตเ.

“พาล ศัพท์ เมื่อเป็นไปในไตรลิงค์ ย่อมเป็นไปในบุคคลที่ถึงพร้อมด้วยปฐมวัย (ตั้งแต่เกิดถึง ๓๓ ปี) และผู้ไม่มีปัญญา”

คัมภีร์มณะ คือ การเริ่มต้นคัมภีร์ ในที่นี้ท่านแสดงปณามะ คือ การนอบน้อมต่อบุคคลที่เคารพ และปณินญาคือการรับรองว่าจะรักษาคัมภีร์

ปณาม คือ กิ่งคาถาแรกว่า

พุทฺธํ ทิธาวินฺทิตฺวา

พุทฺธมฺพุทฺธิโลจนํ

“ข้าพเจ้าขออภิวาทพระพุทธเจ้าผู้มีพระเนตร[งาม]ดุจบัวบานด้วยทวาร ๓”

ปณินญา คือ กิ่งคาถาหลังว่า

พาลาวตารํ ภาสิสฺสํ

พาลานํ พุทฺธิวฺทฺธิยา

“จักกล่าวคัมภีร์นามว่า พาลาวตาร เพื่อความเจริญแห่งความรู้ของเยาวชน”

การนอบน้อมพระพุทธเจ้าของท่านผู้แต่งคัมภีร์นี้ มีประโยชน์เพื่อขจัดอุปสรรคอันตราย ที่อาจเกิดขึ้นในระหว่างประพันธ์คัมภีร์ หมายความว่า บุคคลย่อมชำระจิตของตนให้ผ่องใสด้วยการนอบน้อมพระรัตนตรัย ในขณะที่เกิดมหากุศลจิตนั้น ปัญญาที่มีกระแสจิตอันผ่องใสเป็นที่ตั้งย่อมจะสามารถชักนำการแต่งคัมภีร์ให้สำเร็จตามต้องการได้ เพราะมีความชัดเจนแก่กล้า นอกจากนั้น กรรมชั่วที่บุคคลได้เคยสั่งสมไว้ในภพก่อน ก็ไม่อาจขัดขวางการแต่งคัมภีร์ได้ เพราะขาดปัจจัยที่เกื้อหนุน ทั้งนี้เพราะมหากุศลที่เกิดในขณะนอบน้อมพระรัตนตรัยย่อมจะทำหน้าที่อุปถัมภ์กรรมดีที่เคยได้ทำมาก่อน และขัดขวางกรรมชั่วในอดีต คำอธิบายนี้กล่าวตามฎีกาใหม่ของกังขาวิตรณี (หน้า ๑๒๘)

คัมภีร์ปรมัตถทีปนี (หน้า ๓-๔) อธิบายเรื่องนี้ตามข้อความข้างต้นว่า

“การนอบน้อมพระรัตนตรัยเป็นกระแสแห่งบุญอันใหญ่หลวงที่ยังกิริยานอบน้อมให้สำเร็จ เป็นไปทุกๆ [ชวนจิต] ๗ ขณะตลอดหลายแสนโกฏีครั้ง กระแสบุญนั้นเป็นบุญไพศาลมีอานุภาพมาก มีผลมาก มีอานิสงส์มาก เพราะเจริญในนาบุญอันสูงสุดมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น และพระอรหันตสาวกได้อบรมบ่มไว้

ด้วยคุณ คือ ฉันทะ ศรัทธา และปัญญาอันใหญ่หลวง บุญอันไพศาลนั้นดำรงอยู่ในความถึงพร้อมด้วยความเพียร กำจัดเหตุวิบัติในภายนอก เป็นเหตุให้ได้รับสมบัติ กระทำความเจริญแก่ธาตุ[ทั้ง ๔] ที่ดำรงอยู่ในร่างกายอันเกิดจากอตุ จิต และอาหารอันประณีต สนับสนุนชนกกรรมที่ได้รับโอกาสตั้งแต่ปฏิสนธิกาล อีกทั้งให้โอกาสแก่กุศลอื่นที่ยังไม่ได้โอกาส

ลำดับนั้น กระแสรูปนามอันเกิดจากบุญทั้งสองที่ได้รับกำลังสนับสนุนและได้โอกาส[ส่งผล] มีกำลังยิ่งนัก ดำเนินไปต่อเนื่องตั่งแต่น้ำใหญ่สองสายในกระแสจิตของพระอนุรุธาจารย์ ทำให้อุปสรรคคือโรคเป็นต้นที่เป็นผลไม่ดีไม่มีโอกาสเกิดขึ้นในกระแสจิตของพระเถระที่เต็มเปี่ยมด้วยผลดี ดังนั้น อกุศลกรรมอันจะทำลายผลดีและก่อให้เกิดผลไม่ดีจึงถูกกำจัดไป เพราะกุศลกรรมและอกุศลกรรมย่อมไม่ส่งผลเมื่อไม่มีโอกาสให้ผล

ด้วยเหตุนั้น ธรรมอันเป็นผลดีมีอายุและวรรณะ เป็นต้น จึงดำรงอยู่ในฝ่ายเจริญในกระแสจิต จวบจนกระทั่งเวลาแต่งคัมภีร์สำเร็จ หรือแม้ที่สุดแห่งอายุกับ ดังพระพุทธรูทจะว่า

อภิวาทนสลิลส

นิจจํ วุฑฒาปจายโน

จตุตาโร ธมฺมา วฑฺฒนติ

อายุ วณฺโณ สุขํ พลํ^๒

‘ธรรม ๔ ประการ คือ อายุ วรรณะ สุขะ พละ ย่อมเจริญแก่บุคคลผู้นอบน้อม [ต่อพระรัตนตรัย] และอ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่เป็นนิตย์’”

คัมภีร์นี้มี ๗ ปริจเฉท คือ

๑. สนธิกัณฑ์ ว่าด้วยการเชื่อมคำโดยไม่ลบลวิวัตตินามในระหว่างบททั้งสอง
๒. นามกัณฑ์ ว่าด้วยการกระจายคำนามที่ทำหน้าที่ต่างๆ ในประโยค
๓. สมาสกัณฑ์ ว่าด้วยการเชื่อมคำนามให้เป็นบทเดียวโดยลบลวิวัตตินาม
๔. ตัทธิตกัณฑ์ ว่าด้วยการลงปัจจัยท้ายคำนามและคำกริยาเพื่อสร้างคำใหม่
๕. อาชยตกัณฑ์ ว่าด้วยคำกริยาที่ลงวิวัตติอาชยตท้ายธาตุ
๖. กิตกัณฑ์ ว่าด้วยคำกริยาที่ลงกิตกปัจจัยท้ายธาตุ
๗. การกัณฑ์ ว่าด้วยหน้าที่ของวิวัตตินาม

สนธิ คือ การเอาศัพท์ตั้งแต่ ๒ ศัพท์ขึ้นไปมาเชื่อมเสียงให้กลมกลืนกันตามหลักไวยากรณ์บาลี และสันสกฤต เช่น พจน + อนุกรม เป็น พจนานุกรม, ราช + อุปถัมภ์ เป็น ราชูปถัมภ์

ในคัมภีร์นี้ สนธิกัณฑ์มี ๕ หมวดคือ

๑. สัญญา การตั้งชื่อ
๒. สรสนธิ การเชื่อมสระ

๓. พยัญชนสนธิ	การเชื่อมพยัญชนะ
๔. นิคคหิตสนธิ	การเชื่อมนิคคหิต
๕. โวมิสสกสนธิ	การเชื่อมผสม

๑. สนิธิกัณฑ์

กัณฑ์ว่าด้วยการเชื่อมคำ

สัญญา

[๑ : ๒] อกฺขรปาทโย เอกจตุตทาลีสํ.

[เสียงทั้งหลาย]มี อ เป็นเสียงแรก ๔๑ เสียง ชื่อว่า อักษรที่กล่าวถึงในสูตรก่อน

วณฺณ อ.เสียง ท. อาทโย อันมี อ เป็นเบื้องต้น เอกจตุตทาลีสํ ๔๑ เสียง อกฺขร อปิ ชื่อว่า อักษรที่กล่าวไว้ในสูตรก่อน

คำว่า อกฺขรปาทโย เอกจตุตทาลีสํ นี้เรียกว่า สูตร แปลว่า “คำแสดงอรรถ” หมายถึง กฎ หรือ ข้อกำหนดที่บังคับให้ต้องมีการปฏิบัติตาม มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อดฺธํ สุเจตฺติ สุตฺตํ = คำแสดงเนื้อความ ชื่อว่า สูตร

(สุจ ภาตฺ (แสดง) + ต ปัจจัย ในกัตตุสาธนะ)

สูตรนี้มี ๔ บท คือ อกฺขร, อปิ, อาทโย และ เอกจตุตทาลีสํ แม้ท่านผู้แต่งจะไม่ได้ยกบทประธานมาแสดงให้เห็นชัดเจนก็ต้องเพิ่มคำว่า วณฺณ เข้ามา เพราะ วณฺณ และ การ ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ อกฺขร ศัพท์

สูตรนี้ว่าด้วยการตั้งชื่อเสียง ๔๑ เสียง คือ อ อา ฯลฯ พ อํ ว่า เสียงเหล่านั้น ชื่อว่า อักษร จึงชื่อว่า สัญญาสูตร คือ สูตรตั้งชื่อ

อักษร คือ เสียงพูดที่สื่อความหมาย ส่วนตัวหนังสือที่บัญญัติใช้อยู่นี้เป็นตัวแทนของเสียงพูดในภาษาบาลีมีอักษร ๔๑ เสียง คือ อ อา ฯลฯ พ อํ เสียงเหล่านี้ชื่อว่าอักษรที่กล่าวถึงในสูตรก่อน คือ ในสูตรแรกว่า อดฺธํ อกฺขรสมฺมาโต

สูตรว่า อตโธ อกฺขรสมฺมฉาโต นั้นเป็นสูตรๆ แรกในคัมภีร์กัจจายนะ มีความหมายว่า บุคคลรู้ความหมายได้ด้วยอักษร (เสียง) ทั้งนี้เพราะเสียงเป็นเครื่องสื่อภาษา ถ้าผู้พูดไม่พูด ผู้ฟังก็ไม่สามารถรู้ความหมายได้เลย ท่านพระธรรมกิตติเห็นว่าสูตรนี้ไม่มีความสำคัญนัก เนื่องจากไม่ได้แสดงกฎไวยากรณ์เหมือนสูตรอื่นๆ ท่านจึงไม่กล่าวถึงสูตรนี้ในคัมภีร์นี้

คำว่า อกฺขราปี (อกฺขรา + อปี) ในที่นี้ อปี อุปสรรคทำหน้าที่มองหาความหมายที่ได้กล่าวแล้วในสูตรก่อน เรียกว่า อเปกฺขา (มองหา) จึงแปลว่า “ที่กล่าวถึงในสูตรก่อน”

โดยทั่วไปแล้ว อปี ศัพท์ที่ใช้ในความหมายว่า ยกย่อง (สมภูวนา) หรือตำหนิ (ครหา) แปลว่า “แม่” ส่วนที่ใช้ในความหมายว่า รวบรวม (สมุจฺย) แปลว่า “บ้าง, ด้วย” แต่ความหมายว่า อเปกฺขา นี้ไม่มีคำแปลโดยตรงในภาษาไทย นิสสัยพม่าก็แปลไว้ต่างกัน คือ

๑. กัจจายนสูตรตตถะ (สูตร ๒) และกัจจายนสูตรตตถคณฺฐิ (สูตร ๒)

แปลว่า “ที่กล่าวถึงในสูตรก่อน”

๒. พาลาวตารคณฺฐิปัตถวินิจฺจยสวระ (เล่ม ๑ หน้า ๒๖๑) และปทฺรูปสัทธิตคณฺฐิ (หน้า ๒๘)

แปลว่า “ด้วย” โดยคำว่า อกฺขรา อปี แปลว่า “ชื่อว่าอักษรด้วย”

สูตรนี้จึงแปลตามมติที่สองว่า [เสียงทั้งหลาย] มี อ เป็นเสียงแรก ๔๑ เสียง ชื่อว่า อักษร แม้ปทฺรูปสัทธินิสสัยเก่า ฉบับพม่า ก็แปล อปี ศัพท์ว่า “ด้วย” เหมือนกัน

พาลาวตารคณฺฐิและปทฺรูปสัทธิตคณฺฐิเหล่านี้ แปลไว้ตามคำแปลของฉบับสิงหล เพราะในคัมภีร์ทั้งสองอิงอาศัยฉบับแปลภาษาสิงหลเป็นหลัก จึงเข้าใจได้ว่าโบราณจารย์สิงหลได้แปลไว้เช่นนี้ แต่คัมภีร์กัจจายนสูตรตตถะและกัจจายนสูตรตตถคณฺฐิเห็นว่าควรแปลใหม่เพื่อให้เข้าใจง่าย จึงนำเสนอคำแปลที่ต่างไปจากคำแปลของฉบับสิงหลและฉบับพม่าเก่า

คำว่า อักษร มีความหมาย ๔ ประการ คือ

๑. ไม่สิ้นไป คือ ใช้เขียนใช้พูดโดยไม่หมดสิ้น มีรูปวิเคราะหว่า

- ขรณฺติ ขียนฺตฺติ ขรา, น ขรา อกฺขรา = เสียงที่ไม่สิ้นไป ชื่อว่า อักษร

(ขร ธาตุใช้ในความหมายว่า สิ้นไป)

๒. ไม่วิบัติ คือ เป็นบัญญัติที่ชาวโลกสมมุติขึ้น ไม่แปรปรวนด้วยความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปเหมือนจิต, เจตสิก หรือรูปที่เป็นสภาวะปรมาณู ตัวอย่างเช่น แม้คนจะเสียชีวิตไปแล้ว เสียงพูดคือชื่อหรือโคตรของเขายังดำรงอยู่ มีรูปวิเคราะหว่า

- ขรณฺติ วินสฺสนฺตฺติ ขรา, น ขรา อกฺขรา = เสียงที่ไม่วิบัติ ชื่อว่า อักษร

(ขร ธาตุใช้ในความหมายว่า วิบัติ)

๓. ไม่แข็งกระด้าง คือ เหมาะสมกับความหมายทุกอย่างเหมือนทองคำเหลวที่นำไปหลอมใส่เข้าเพื่อประกอบเป็นเครื่องประดับต่างๆ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ขรณดีติ ขรา, น ขรา อกขรา = เสียงที่ไม่แข็งกระด้าง ชื่อว่า อักษร

๔. ไม่ห้วนไหว คือ สามารถระบุความหมายที่มุ่งสื่อถึงได้อย่างชัดเจน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ขรณติ จลนดีติ ขรา, น ขรา อกขรา = เสียงที่ไม่ห้วนไหว ชื่อว่า อักษร

ภาษาบาลีมีชื่อตั้งเดิมว่า ภาษามคธ หรือ มาครภาษา สมัยพุทธกาลเป็นภาษาที่ใช้ในแคว้นมคธ ที่จริงแล้ว คำว่า ปาฬี มีใช้เป็นครั้งแรกในคัมภีร์อรรถกถาของพระพุทธโฆสจารย์ เช่น ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า ปาฬีย (ในพระบาลี) ซึ่งหมายถึงพระไตรปิฎก ต่อมาชื่อบาลีได้กลายเป็นชื่อของภาษาที่ใช้ในพระไตรปิฎก จึงเรียกว่าภาษาบาลี คือ “ภาษาที่รักษาพระพุทธพจน์” กล่าวไว้ในคัมภีร์ไวยากรณ์บาลีว่า

- พุทธวจนํ ปาเลตติ ปาฬี = ภาษาที่รักษาพระพุทธพจน์ ชื่อว่า ปาฬี

(ปา ธาตุ (รักษา) + พิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ ลงด้วยสูตรว่า ปาโต พิ (ลง พิ ปัจจัยท้ายปา ธาตุ) ในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๗ สูตร ๒๒๘)

- อตถํ ปาเลตติ ปาฬี, ลสฺส พตฺตํ = พระพุทธพจน์ที่รักษาเพื่อความ ชื่อว่า ปาฬี

(แปลง ล เป็น พ ปา ธาตุ (รักษา) + ลิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ กล่าวไว้ในสัททนีติปกรณ์ <ธาตุมาลา หน้า ๔๕๒>)

แม้คำว่า ปาฬี จะมีรูปเป็น พ ตามคำอธิบายของคัมภีร์ทั้งสองนั้นแต่มีความหมายต่างกัน โดยโมคคัลลานไวยากรณ์กล่าวว่าเป็นภาษา แต่สัททนีติปกรณ์กล่าวว่าเป็นพระพุทธพจน์

อนึ่ง คำว่า ปาฬี มีความหมาย ๓ ประการ กล่าวไว้ในสัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา หน้า ๔๕๓) ว่า

๑. พระพุทธพจน์, ปริยัติธรรม (ปาฬิมม) เช่น ปาฬียา อตถมุปปริกขณติ (ย่อมใคร่ครวญเนื้อความของพระบาลี)

๒. ขอบสระ, เชื้อน (ตพากปาฬี) เช่น มหโต ตพากสฺส ปาฬี (ขอบของสระน้ำใหญ่)

๓. ลำดับ, แถว, แนว (ปนฺติ) เช่น ปาฬียา นิสีทิสฺสุ (นั่งตามลำดับ), ปาฬิการโก ภิกฺขุ (ภิกษุผู้จัดลำดับ)

แม้คัมภีร์อภิธานปิปปิกาก็กล่าวถึง ปาฬี ศัพท์ว่า

เสตุมฺหิ ตนฺติปนฺตีสฺสุ

นาริยํ ปาฬิ กถฺยเต.”

“ปาฬิ ศัพท์ กล่าวไว้ในอิตติลึงค์ ในความหมายว่า เชื้อน, พระพุทธพจน์ และลำดับ”

จะเห็นได้ว่า โมคคัลลานไวยากรณ์ สัททนีติปกรณ์ และอภิธานปทีปิกา กล่าวไว้เหมือนกันว่า ปาฬิ ศัพท์ที่มีความหมายว่า พระพุทธพจน์ หรือภาษาบาลี มีรูปเป็น พ อย่างเดียว แต่ความหมายสุดท้ายว่า ลำดับ พบเป็นรูปว่า ปาลิ และ ปาลี ในโมคคัลลานไวยากรณ์ (สูตร ๑๙๘) ว่า อลุลยาทโย (อลุลิ ศัพท์เป็นต้นย่อมสำเร็จ[ด้วย ลิ ปัจจัย]) ดังข้อความว่า ปาเลติ รกขตติ ปาลิ, จิมหิ ปาลี, ปนฺติ (สิ่งที่รักษาไว้ชื่อว่า ปาลิ เมื่อลง จิ ปัจจัย [อี อิตถิปัจจย] ได้รูปว่า ปาลี หมายถึง ลำดับ)

นอกจากนั้น คำว่า ปาฬิ ที่แปลว่า “พระบาลี, พระพุทธพจน์” ยังมีความหมายอีก ๒ ประการตามที่กล่าวไว้ในสัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา หน้า ๔๕๓) ว่า

๑. สิ่งเหมือนขอบสระ = ปาฬิ วียาติ ปาฬิ (ปาฬิ ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต)

๒. ลำดับของกลุ่มคำอันยังยวด = ปกฺกฺจํ วณฺนปฺพนฺธํ อาฬิติ ปาฬิ.

(ัญฐิตปฺปฺริสสมาส ปกฺกฺจ ศัพท์ + อาฬิ ศัพท์ แปลง ปกฺกฺจ เป็น ป)

ความหมายสุดท้ายว่า “ลำดับของกลุ่มคำอันยังยวด” นั้นกล่าวไว้ตามข้อความที่ปรากฏในฎีกาของมูลปัญญาและอังคุตตรนิกายว่า

ปกฺกฺจํ อุกฺกฺจํ สีลาทิตฺถํ โพนฺโต สภาวนิรุตฺติวเสน พุทฺธาทีหิ ภาสิตตฺตา จ ปกฺกฺจํ วณฺนปฺพนฺธํ อาฬิติ ปาฬิ, ปริยตฺติธฺมโม.^๔

“ลำดับของกลุ่มคำอันยังยวด เพราะแสดงเนื้อความมีศีลเป็นต้น อันยังยวด คือ ยอดเยี่ยม และเป็นสิ่งที่พระพุทธเจ้าเป็นต้น ตรัสไว้ด้วยความเป็นสภวานิรุตติ (ภาษาที่กล่าวตามธรรมชาติตั้งแต่ต้นกับเป็นต้นมา) ชื่อว่า ปาฬิ คือ ปริยติธรรม”

ปกฺกฺจํญหิ วณฺนปฺพนฺธํ อาฬิเยว ปาฬิติ วุจฺจติ.^๕

“โดยแท้จริงแล้ว ลำดับของกลุ่มคำอันยังยวดนั้นแหละ ชื่อว่า ปาฬิ”

แม้ศัพท์เดิมจะมีรูปว่า ปาฬิ แต่อักษร พ และ ล อาจจะใช้แทนกันได้ ปัจจุบันจึงใช้เป็น ปาลิ หรือภาษาบาลีนั่นเอง แต่อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาจากข้อความในคัมภีร์โมคคัลลานไวยากรณ์และอภิธานปทีปิกาที่แต่ง ณ ประเทศลังกาในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๖ และสัททนีติปกรณ์ที่แต่งในสมัยพุทธกาลในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ จึงเข้าใจว่าโบราณจารย์สมัยก่อนนิยมเขียนเป็นรูปว่า ปาฬิ

ปราชญ์ตะวันตกนิยมใช้เป็นรูปว่า ปาลิ โดยมีความเห็นหลากหลาย กล่าวโดยสรุปมีรากศัพท์ ๓ อย่าง คือ

๑. มาจากศัพท์บาลีว่า ปาฬฺล = ปาลิ (ลป ฎ อักษร) หมายถึง ภาษาของชาวปาฬฺลบุตร

๒. มาจากศัพท์สันสกฤตว่า ปงฺกฺติ = ปกฺติ = ปภิ = ปณฺธิ = ปลิ = ปาลิ หรือ ปงฺกฺติ = ปตฺติ = ปณฺธิ = ปลฺลิ = ปาลิ หมายถึง ลำดับของพระพุทธพจน์

๓. มาจากศัพท์บาลีว่า ปริยาย = ปลียาย = ปาลียาย = ปาลี หมายถึง เทศนาอันเป็นพระพุทพจน์

ตามความหมายสุดท้าย คำว่า ปาลี มาจาก ปริยาย (เทศนา) พบในคำว่า ธมฺมปริยาย (ธรรมเทศนา) ในมัชฌิมนิกาย มรฺกฏิกสูตรว่า

ตสมฺมาติห ตวํ อานนฺท อิมํ ธมฺมปริยายํ มรฺกฏิกปริยาโยเตว น ฐาเรหิ”ติ.”

“อานนท เพราะเหตุนี้ เธอจงทรงจำว่า ธรรมเทศนาที่ชื่อมรฺกฏิกเทศนา”

อนึ่ง ผู้ที่กล่าวว่า คำว่า ปาลี มาจาก ธมฺมปริยาย ยังอ้างคำที่คล้ายคลึงกันในศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกว่า ธมฺมปลียาย อีกด้วย

อย่างไรก็ตาม ผู้แปลเข้าใจว่า คำบาลีบางศัพท์มักนิยมใช้เป็นมฺุทธอักษรมากกว่าทนต์อักษรเป็นส่วนใหญ่ ถึงแม้ว่าสันสกฤตจะใช้เป็นทนต์อักษรก็ตาม ตัวอย่างเช่น คำว่า โจฬ (ผ้า) ในภาษาบาลีใช้เป็นมฺุทธอักษร แต่สันสกฤตใช้เป็นทนต์อักษรว่า โจล ในวรรณกรรมบาลีจึงมีรูปว่า ปริกฺขารโจฬ (ผ้าบริขาร) ไม่พบเป็นรูปว่า ปริกฺขารโจล ดังนั้น คำว่า ปาฬิ จึงควรมีรูปเป็น พ มฺุทธอักษรตามข้อความที่กล่าวไว้ข้างต้น ขอเปรียบเทียบตัวอย่างอื่นดังต่อไปนี้

บาลี	อทุตฺม	อรุทุธ	สันสกฤต
	วทุตฺม	วฤทุธ	
	วุทุตฺม	วฤทุธ	
	วทุตฺติ	วฤตฺติ	
	ปฏฺธิปตฺติ	ปฺรติปตฺติ	
	ปจฺม	ปฺรถม	
	อฏฺฐกถา	อรุถกถา	
	สงฺฆตฺตฺม	สํสฺกฤตารุถ	
	อุฏฺฐาน	อุตฺถาน	
	วุฏฺฐาน	อุตฺถาน	
	โวฏฺฐปน	วฺยวสฺถาปน	
	คณฺจ	คุรฺนถ	
	คณฺจิ	คุรฺนถิ	

บาลี	นิคฺคฺจ	นิคฺคฺรณฺ	สันสกฤต
	มานว	มานว	

ภาษาบาลีนั้นชื่อว่า ดันติภาษา คือ ภาษาที่มีแบบแผน จัดเป็นภาษาที่ไม่เปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลาเหมือนภาษาอื่นๆ เพราะเป็นภาษาของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย แม้โลกได้ถูกทำลายไปแล้วด้วยไฟบรรลัยกัลป์ น้ำบรรลัยกัลป์ หรือลมบรรลัยกัลป์ ก็ยังคงอยู่ในเทวโลกและพรหมโลก ต่อมาพรหมมากินจวนดินในเวลาทีโลกตั้งขึ้นใหม่ ก็จะเป็นคนต้นกบที่เปื้อนเผ่าพันธุ์ของมนุษยชาติต่อไป ดังข้อความที่ตรัสไว้ในทีฆนิกาย อัคคัณณสูตร

ในสมัยพุทธกาลยังมีอีกภาษาหนึ่งที่คล้ายกับภาษามคธ มีชื่อว่า มาคธี เป็นภาษาของชาวบ้านทั่วไปที่ไม่ได้รับการศึกษา ไม่มีไวยากรณ์กำกับ ไม่มีแบบแผนอย่างถูกต้อง จะเห็นได้ว่า คำสอนของศาสดา ๖ คนในสมัยพุทธกาล คือ ปุณณกัสปะ มัคชลิโคสาล อชิตเกสกะมัล ปกุรกกัจจานะ นิครนถ์นาฏบุตร และสญชัยเพลลฐบุตร เป็นภาษามาคธีที่ไม่ถูกไวยากรณ์ เช่นคำว่า ทวาสนฺจ ฎิฎฺฐา (ฎิฎฺฐา ๖๒) ถูกใช้เป็น ทวฺจ ฎิฎฺฐา หรือคำว่า สุขํ ทุกฺขํ ถูกใช้เป็น สัตตมวิภตฺติว่า สุขํ ทุกฺเข เป็นต้น ต่อมาภายหลังพุทธปรินิพพาน ภาษามาคธีเป็นที่นิยมใช้อย่างแพร่หลายมากกว่าเดิม จะเห็นได้ว่า ศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกที่พบทางเหนือและตะวันออกของราชอาณาจักรในรัชสมัยของพระองค์ได้ใช้ภาษามาคธีเป็นหลัก

ภาษามาคธีนี้นับอยู่ในภาษาปรากฤต ซึ่งบาลีใช้เป็น ปากต มีรูปวิเคราะหฺว่า

- ปกติยา ภวํ ปากตํ = ภาษาที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ ชื่อว่า ปากตะ

คือ เป็นภาษาที่วิวัฒน์ขึ้นตามธรรมชาติโดยเป็นภาษาท้องถิ่นของชาวบ้าน แยกประเภทออกไปตามท้องถิ่นนั้นๆ มีอยู่ด้วยกันหลายชนิด แต่ที่สำคัญมี ๔ อย่าง คือ

๑. มาคธี (Magadhi Prakrit) เป็นภาษาปรากฤตท้องถิ่นแคว้นมคธ ทางตะวันออกเฉียงใต้ของชมพูทวีป

๒. อรรธมาคธี (Ardha Magadhi Prakrit) เป็นภาษาปรากฤตท้องถิ่นเหมือนมาคธี ใช้บันทึกคำสอนของศาสนาเซนซึ่งเป็นศาสนาร่วมสมัยกับพระพุทธศาสนา

๓. เศารเสนี (Sauraseni Prakrit) เป็นปรากฤตท้องถิ่นแคว้นสุรเสนะหรือแคว้นมถุรา ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของชมพูทวีป

๔. มหาราษฏรี (Maharashatri Prakrit) เป็นปรากฤตท้องถิ่นแคว้นมหาราษฏรี ค่อนไปทางทิศตะวันตกของชมพูทวีป

ภาษาปรากฤตเหล่านี้อุบัติขึ้นจากภาษาพระเวทในเวลาอันใกล้เคียงกับภาษาสันสกฤต ที่จริงแล้ว ภาษาปรากฤตก็คือภาษาสันสกฤตแบบพระเวท (Vedic Sanskrit or Old Indo - Aryan) ที่ได้

วิวัฒนาการมาเป็นภาษาใหม่ มีชื่อเรียกรวมๆ ว่า ภาษาปรากฤต ทั้งนี้เป็นไปตามกฎธรรมชาติ ดังนั้น พราหมณาจารย์ซึ่งเป็นผู้พิทักษ์รักษาและสืบทอดมรดกทางวัฒนธรรม ซึ่งปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระเวทจึงเล็งเห็นว่าจะเกิดการสับสนและปะปนกันขึ้นระหว่างภาษาสันสกฤตแบบพระเวท และภาษาสันสกฤตที่ได้แปรรูปไปเป็นภาษาปรากฤต จึงได้จัดการวางรูปแบบของภาษาสันสกฤตแบบเดิมให้รัดกุม และเป็นแบบฉบับมากยิ่งขึ้น ผลที่ได้รับก็คือเกิดภาษาสันสกฤตแบบฉบับ (Classical Sanskrit) ขึ้น ซึ่งมีอายุสืบมาจนถึงปัจจุบัน

ภาษาปรากฤตนี้ตรงกันข้ามกับคำว่า สันสกฤต ซึ่งแปลว่า “ภาษาที่ตกแต่งดีแล้ว” งดงามมีหลักมีเกณฑ์ บาลีใช้เป็น สกฤต หรือ สงขต อนึ่ง ในคำนำปทานุกรมพระไตรปิฎกพม่า (เล่ม ๑ หน้า ๗) กล่าวว่า ภาษาปรากฤตแบ่งออกเป็น ๗ อย่าง คือ ภาษาปรากฤตล้วนๆ เคารเสนี มาคธี อรรธมาคธี ไปศาจี จุลิกา ไปศาจี และอัปรังสะ

คัมภีร์สรัสวดีกำหนดฐานะกล่าวแยกของภาษาสันสกฤตและดูหมิ่นภาษาอื่นว่า

เทวาทุยาสะ สันสกฤต ปฺราหฺ	ปฺราหฺ กิณฺราทโย
ไปศาจาทุยํ ปิสฺจาทุยา	มาคธี หินฺชาตโย.
เทวาทิ สกฤตํ ปาหุ	ปากตํ กิณฺราทโย
เปสฺจาจาที ปิสฺจาจาที	มาคธี หินฺชาตโย.”

“เทวดาเป็นต้น พูตภาษาสันสกฤต กิณฺรเป็นต้น พูตภาษาปรากฤต ปิสฺจาเป็นต้น พูตภาษาไปศาจี ส่วนชนชั้นต่ำพูตภาษามคร”

ในยุคที่กวีเฟื่องฟูในประเทศอินเดีย ภาษาที่ใช้ในวรรณคดีมี ๖ ภาษา คือ สันสกฤต ปราหฺต อัปรังสะ ไปศาจี มาคธี และเศรเสนี บุคคลผู้สามารถแต่งกวีด้วยภาษาทั้ง ๖ อย่างเหล่านี้มีชื่อเรียกว่า กวีราชะ (จอมกวี), ฉัภาสาปรมิสสระ (ผู้เชี่ยวชาญ ๖ ภาษา) หรือวาจิสสระ (ผู้ยิ่งใหญ่ในถ้อยคำ)

ภาษาไปศาจีก็คือภาษาปรากฤตที่ถูกกลุ่มอารยันที่ใช้ภาษาสันสกฤตดูหมิ่นโดยตั้งชื่อว่า ไปศาจี คือ ภาษาผี ภาษาปิสฺจา ส่วนอัปรังสะ คือ ภาษาที่ผันแปรหรือเปลี่ยนรูปไป เกิดขึ้นในคริสต์ศักราชที่ ๖๐๐ ถึงคริสต์ศักราชที่ ๑๐๐๐ ภาษานี้มีหลายรูปแบบตามถิ่นที่ใช้ และเป็นที่มาของภาษาอินเดียที่ใช้กันในปัจจุบัน (ยกเว้นสันสกฤต ทมิฬ กัณณาท เตลุคุ ละมะละยาละม)

คัมภีร์ไวยากรณ์ประกอบด้วยองค์ประกอบ ๓ ส่วน คือ

๑. สูตร คือ กฎข้อบังคับ เช่นคำว่า อกฺษราปาทย เอกจตุตาลีสํ
๒. วุตติ คือ คำอธิบายสูตร เช่นคำว่า อกฺษราปิ อการาทย เอกจตุตาลีสํ สุตฺนโต-

ปการา

๓. อุทาหรณ์ คือ ตัวอย่าง เช่นคำว่า ตั ยถา. อ อา อี อี อู อุ เอ โอ, ก ข ค ฃ ง, จ ฉ ช ฌ ญ, ฎ จ ฏ ฒ ณ, ต ถ ท ฐ น, ป ผ พ ภา ม, ย ร ล ว ส ห พ อ อิติ.

ท่านพระธรรมกิตติประสงค์จะแสดงวุดติของสูตรนี้ จึงกล่าววุดติของสูตรนี้ต่อไป

อภฺรปิ อภฺรปิโย เอกจตุตลีสํ สุตฺตนโตนฺการา.

เสียงทั้งหลายอันมี อ อักษรเป็นเสียงแรก ๔๑ เสียง อันเกื้อกูลแก่พระพุทฺธพจน์ ชื่อว่า อักษรที่กล่าวถึงในสูตรก่อน

หลักการอธิบายความชื่อว่า สังวณฺณา เป็นวิธีอธิบายศัพท์บ้าง ความหมายบ้าง หรือทั้งศัพท์และความหมายบ้าง ตามสมควร หลักการอธิบายสั้นๆ ว่า “เปลี่ยนตัวไหน ไชตัวนั้น” ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงอธิบายสูตรนี้ว่า

- คำว่า อภฺรปิโย ตัดบทเป็น อภฺร + อปิ + อาปิโย และคำว่า อาปิโย ก็ตัดบทเป็น อ + อาปิโย ไม่ใช่มาจาก อาปิโย ศัพท์ล้วนๆ เพราะอธิบายด้วยคำว่า อภฺรปิ อภฺรปิโย

- คำว่า สุตฺตนโตนฺการา (อันเกื้อกูลแก่พระพุทฺธพจน์) อธิบายว่า เสียงเหล่านี้ช่วยให้เข้าใจพระพุทฺธพจน์ได้ คำนี้ติดตตามมาจากสูตรแรกของนามกัณฑ์ว่า ชินวณฺณยุตฺตํ หิ (ข้อความทั้งหมดสมควรแก่พระชินพจน์นั้นเทียว) แต่เปลี่ยนคำว่า ชินวณฺณยุตฺตํ เป็น สุตฺตนโตนฺการา

โมคคัลลานไวยากรณ์เห็นว่า คำว่า อาปิโย ที่กล่าวไว้ในกัจจายนไวยากรณ์ เป็นคำที่คลุมเครือไม่ชัดเจน ท่านจึงตั้งสูตรให้ชัดเจนว่า ออาปิโย ติตลีสว ฏณฺณา (เสียง ๔๓ เสียงมี อ เป็นต้น ชื่อว่า วัณฺณะ) ที่จริงแล้ว เสียง ๔๑ เสียงที่พบในกัจจายนไวยากรณ์ ท่านกล่าวไว้ตามอักษรที่ใช้แทนเสียงว่ามี ๔๑ อย่างเท่านั้น ส่วนเสียง ๔๓ เสียงตามมติของโมคคัลลานไวยากรณ์ท่านกล่าวไว้ตามเสียงพูดจริงๆ ที่มีอยู่ ๔๓ เสียง โดยเพิ่มเสียงสั้นของสระ เอ และสระ โอ ที่มีสังโยคอยู่ท้าย ทำให้ออกเสียงสั้นลงเล็กน้อยเป็นเสียงว่า เอะ, โอะ เช่น เอตุถ, โอฏฺโฐ เป็นต้น

อาทิ ศัพท์ที่มีความหมายที่คล้ายคลึงกัน ๒ ประการ คือ

๑. มริยาทะ (เขตแดน) คือ สื่อถึงความเป็นเบื้องต้นของสิ่งนั้นๆ แปลว่า “เป็นเบื้องต้น, เป็นเบื้องต้นแรก” เช่น

- อาปิโย (มีเสียง อ เป็นต้น, มีเสียง อ เป็นเสียงแรก) หมายถึง เป็นเบื้องต้นแรกของเสียงอื่นอีก ๔๐ เสียงที่เหลือ

๒. ปการะ (ลักษณะเหมือนกัน) คือ สิ่งอื่นๆ ที่มีลักษณะเหมือนกันซึ่งจะไว้ในฐานะที่เข้าใจกันได้ แปลว่า “เป็นต้น” เช่น

- เณยโย กตติกาทีหิ (ลง เณยย ปัจจัยท้าย กตติกา ศัพท์เป็นต้น) อาทิ ศัพท์ ใน กตติกาทีหิ ระบุถึงศัพท์อดีตถึงศัพท์ลง เณยย ปัจจัยเหมือนกับ กตติกา ศัพท์ มีคำว่า วินดา และ โรहिณี เป็นต้น

จะเห็นได้ว่าในคัมภีร์นยาสะกล่าวว่า อาทิ ศัพท์ใน อาทโย (อ + อาทโย) ใช้ในความหมายว่า มริยาทะ แต่ปทรูปสัทธีฎีกากลับกล่าวว่าใช้ในความหมายว่า ปการะ ท่านผู้แต่งปทรูปสัทธีฎีกานิสสัยใหม่ เห็นว่า ข้อความจากปทรูปสัทธีฎีกาจะผิดพลาดอันเกิดมาจากการคัดลอกไปลานผิดต่อๆ กันมา

คำว่า สุตตนโตปการา อธิบายความว่า เสียง อ เป็นต้นเหล่านี้เป็นอุปการะแก่พระพุทฺธพจน์ คำว่า สุตต, สุตตนต โดยทั่วไประบุถึงพระสูตร แต่ในที่บางแห่งก็เป็นคำกลางๆ ที่หมายถึงพระพุทฺธพจน์ ในที่นี้จึงแปลว่า “พระพุทฺธพจน์”

ในที่นี้ท่านประกอบใช้ สุตตนโตปการา เพื่อห้ามเสียงสระและพยัญชนะ ๘ เสียงที่พบในภาษา สันสกฤตอันไม่เกื้อกูลแก่พระพุทฺธพจน์ คือ ฤ ฤ ฤ ฤ ใ อเ อา ศ และ ษ (เสียง ศ ออกเสียงเหมือน sh ในภาษาอังกฤษ ส่วนเสียง ษ ก็คือ sh แต่มีเสียง ห กล้วยอยู่ด้วย)

คำว่า วุตติ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สุตตตฤ วจติ วิวรตีติ วุตติ = คำอธิบายความหมายของสูตร ชื่อว่า วุตติ

มี ๓ อย่าง คือ

๑. สุตตวุตติ คำอธิบายที่เป็นคำของสูตร ในสูตรนี้ คือ อกฺขราปิ อการาทโย เอกจตุตลิสส์
๒. อนุวัตตนวุตติ คำอธิบายที่ตามมาจากสูตรก่อน คือ สุตตนโตปการา
๓. ปักชิปนวุตติ คำอธิบายที่ท่านเพิ่มเติมเข้ามาเพื่อให้ความชัดเจน ไม่มีในสูตรโดยตรง

คำว่า เอกจตุตลิสส์ เป็นคำจำกัดจำนวนว่าอักษรมี ๔๑ เสียงเท่านั้น เรียกว่า คณนปริจฺเณท (เครื่องกำหนดจำนวน) คำนี้เป็นคำที่ห้ามสระและพยัญชนะในภาษาสันสกฤต เช่น สระ เอา, สระ ไอ และ พยัญชนะ ศ, ษ เป็นต้น

ต้ ยถา.

อักษรเหล่านั้น คืออะไร

อ อา อิ อี อุ ฤ เอ โอ, ก ข ค ฌ ง, จ ฉ ช ฌ ญ, ฎ ฐ ฑ ฒ ณ, ต ถ ท ธ น, ป ผ พ ภ ม, ย ร ล ว ส ห พ อ อิติ.

[อักษรเหล่านั้น] คือ อ อา อิ อี อุ ฤ เอ โอ

ก ข ค ฌ ง

จ ฉ ช ฌ ญ

ฎ ฐ ฑ ฒ ณ

ต ถ ท ธ น

ป ผ พ ภ ม

ย ร ล ว ส ห พ อ

รูปสระล้วนๆ คือ อ อา อิ อี อุ ู เอ โอ

รูปสระที่ประกอบใช้ร่วมกับพยัญชนะ คือ -า ิ -ี -ุ ู -เ -โ-

รูปสระที่ผสมกับพยัญชนะ คือ ก กา กิ กี ฤ ฦ เอ โอ (สระ อ นั้นแฝงอยู่ใน ก ถ้าเป็นพยัญชนะล้วนๆ ที่ไม่มีสระ ให้เขียนเป็น ก)

คำว่า ตั ยถา อ อา ฯลฯ อัม อิติ แสดงตัวอย่างของเสียง ๔๑ เสียง

ประโยคว่า ตั ยถา เป็นประโยคพหูพจน์ (คำถาม) ส่วนประโยคว่า อ อา ฯลฯ อัม อิติ เป็นประโยควิเศษนา (คำตอบ) ท่านนิยมประกอบใช้ ตั ยถา เพื่อระบุจำนวนของสิ่งที่กล่าวไว้ในประโยคก่อน ดังคำอธิบายในคัมภีร์ฎีกาว่า

ตั ยถาติ เต กตเมติ สามณเณน วุตตานํ สรูปปฺจุณา.^๔

“บทว่า ตั ยถา เป็นคำถามจำนวนของอักษรที่กล่าวไว้โดยสามัญทั่วไปว่า อักษรเหล่านั้นคืออะไร”

ตั ยถาติ อุทาหรณนิตฺสฺสเน นิปาโต.^๕

“บทว่า ตั ยถา เป็นนิบาตในการแสดงตัวอย่าง”

ตั ยถาติ สรูปปฺจุณา. เต กตเมตฺยตฺถเ.^๖

“บทว่า ตั ยถา เป็นคำถามจำนวน หมายความว่า อักษรเหล่านั้นคืออะไร”

[๒ : ๓] ตตฺโถทนต์ตา สรา อฏฺจ.

ในบรรดาอักษรเหล่านั้น อักษร ๘ เสียง มี โอ เป็นที่สุด ชื่อว่า สระ

ตตฺถ อกฺขเรสุ ในบรรดาอักษร ท. เหล่านั้น อกฺขรา อ.อักษร ท. โอทนต์ตา อันมี โอ เป็นที่สุด อฏฺจ ๘ เสียง สรา ชื่อว่า สระ ๗

สูตรนี้มี ๔ บท คือ ตตฺถ, โอทนต์ตา, สรา และ อฏฺจ เป็นสัญญาสูตร คือ ตั้งชื่ออักษร ๘ เสียง อันได้แก่ อ, อา, อิ, อี, อุ, อู, เอ และ โอ ว่าชื่อ สระ ในบรรดาสูตร ๔ ประเภท คือ

๑. สัญญาสูตร สูตรตั้งชื่อ เช่น อักษร สระ รัสสะ ที่มะ พยัญชนะ เป็นต้น
๒. วิสฺสูตร สูตรประกอบรูปศัพท์ เช่น ลบสระ แปลงสระ เป็นต้น
๓. ปริภาสาสูตร สูตรแสดงกฎทั่วไป เป็นเครื่องสังเกตซึ่งความหมายครอบคลุมเนื้อหาของคัมภีร์ทั้งหมด เช่น สูตรว่า ลิงคณฺจ นิปัจเจเต (นามศัพท์และอื่นๆ ย่อมตั้งไว้คล้ายตามพระชินพจน์) ซึ่งแสดงการตั้งลิงค์และธาตุไว้ตามสมควรแก่พระชินพจน์

๔. อธิการสูตร สูตรติดตามไปปรากฏในสูตรอื่น เช่นสูตรว่า ชินวณฺยุตฺตํ หิ (ข้อความทั้งหมดคล้ายตามแก่พระชินพจน์นั้นเทียว) ซึ่งติดตามไปตลอดทั้งคัมภีร์ เพื่อให้สูตร วุตติ และอุทาหรณ์ทั้งหมดที่กล่าวไว้ในคัมภีร์กระจายนไวยากรณ์คล้ายตามพระชินพจน์

สูตรว่า อกฺขราปาทยเ เอกจตุตาลีสํ เป็นประโยคสังเขปที่แสดงเนื้อหาความโดยย่อ ส่วนสูตรต่อมา คือ ตตฺโถทนต์ตา สรา อฏฺจ ๗เปฯ อํ อิติ นิคฺคหิตํ เป็นประโยควิจารณ์ที่ขยายความโดยจำแนกอักษรเป็นชื่อต่างๆ คือ สระ, รัสสะ, ที่มะ, พยัญชนะ, วรรณ, นิคคหิต

ความจริงแล้ว คำว่า ตตฺถ ตามหลักภาษาเรียกว่า นิทธารณะ คือ กลุ่มที่จะแยกส่วนออกมา แจกแจงทีละอย่าง อาจารย์ก็กระจายนะไม่กล่าวสูตรนี้เป็นว่า โอทนต์ตา สรา อฏฺจ แต่ประกอบใช้ ตตฺถ ศัพท์ เพื่อชี้ให้เห็นว่าข้อความต่อไปนี้จะเป็นการแจกแจงอักษร ๔๑ เสียงเป็นทีละอย่าง คือ สระ ๘ เสียง รัสสะ ๓ เสียง ที่มะสระ ๕ เสียง ดังนี้ เป็นต้น การประกอบใช้ ตตฺถ ในต้นประโยคนี้เป็นธรรมเนียมอย่างหนึ่งของการแต่งประโยคบาลี มีประโยชน์เพื่อแสดงว่าท่านต้องการจะแจกแจงเรื่องใดเรื่องหนึ่งที่ละเอียด ประโยคที่ประกอบด้วย ตตฺถ เช่นนี้เรียกว่า ประโยควิจารณ์ คือ แสดงการขยายความ

คำว่า อฏฺจ เป็นคำจำกัดจำนวนว่า สระมี ๘ เสียง เท่านั้น เรียกว่า คณนปริจฺเจท (เครื่องกำหนดจำนวน) ท่านประกอบไว้เพื่อห้ามสระ เอา และสระ โอ เป็นต้นในภาษาสันสกฤต

คำว่า ตตฺโถทนต์ตา ตตฺถเป็น ตตฺถ และ โอทนต์ตา ลง ทฺ อักษรเป็นอาคมท้าย โอ จึงมีรูปว่า โอทนต์ตา สาเหตุที่ลง ทฺ เป็นอาคมนี้ ก็เนื่องจากสันสกฤตใช้เป็น โอตุ แล้วแปลง ตฺ เป็น ทฺ ในที่มีสระ

อยู่หลัง จึงมีรูปว่า โอทนต เหมือนบาลี เมื่อสันสกฤตมีรูปว่า โอทนต เช่นนี้ ในบาลีจึงต้องลง ทุ อาคม เท่านั้น ไม่ลงอาคมอื่น คือ ย, ว, ม เป็นต้น เพราะทั้งสองภาษานี้ใกล้เคียงกัน

ตตถ อกฺขเรสุ โสการนฺตา อฏฺฐ สรา นาม.

ในบรรดาอักษรเหล่านั้น อักษร ๘ เสียงมี โอ อักษรเป็นที่สุด ชื่อว่า สระ

ในวุตติของสูตรนี้ คำว่า อกฺขเรสุ เป็นอนุวัตตานุตติ แสดงตัวโยกของสรรพนามบพว่า ตตถ เนื่องจากคำว่า อกฺขเรสุ ติดตามมาสู่สูตรนี้โดยความเป็นวิเสสณะของคำว่า ตตถ และเปลี่ยนวิภัตติจาก ปฐมวิภัตติว่า อกฺขรา ในสูตร อกฺขราปาทโย เอกจตฺตาลีสํ เป็นสัตตมวิภัตติว่า อกฺขเรสุ ศัพท์ที่ติดตามมาจากสูตรก่อนนี้ สามารถเปลี่ยนจากวิภัตติเดิมไปเป็นวิภัตติอื่นได้เพื่อให้เหมาะสมกับความหมายของสูตร ถัดไป ดังมีปริภาสาคือกฎทั่วไปที่กล่าวไว้ในปทรูปสิทธิปกรณ์ว่า

อตถวสา วิภตฺติวิปริณาโม.^{๙๑}

“การเปลี่ยนวิภัตติย่อมมีตามอำนาจของเนื้อความ”

คำว่า อตถวสา วิภตฺติวิปริณาโม (การเปลี่ยนวิภัตติย่อมมีตามอำนาจของเนื้อความ) หมายความว่า เปลี่ยนวิภัตติให้เหมาะสมกับเนื้อความตามฐานะนั้นๆ ความจริงแล้ว คำนี้เป็นกฎทั่วไปที่ปรากฏในไวยากรณ์สันสกฤต โดยมีรูปว่า

อรฺถวสาทุ วิภกฺติวิปริณามะ.^{๙๒}

“การเปลี่ยนวิภัตติย่อมมีตามอำนาจของเนื้อความ”

อรฺถวสาทุ วิภกฺติวิปริณาโม ภวิษฺยติ.^{๙๓}

“การเปลี่ยนวิภัตติจักมีได้ตามอำนาจของเนื้อความ”

กฎข้อนี้มีใช้ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาอีกด้วย ขอยกตัวอย่างจากกัณฺหาวิตรณีและฎีกาใหม่ว่า

ภาสตีติ “เอวํ กโรมา”ติ อมฺเหหิ สทฺธิ ภาสติ.^{๙๔}

“คำว่า ภาสติ (จึงกล่าวกับพวกข้าพเจ้า) หมายความว่า จึงกล่าวกับพวกข้าพเจ้าว่าพวกเราจะทำอย่างนี้”

ภาสตีติ เอตถ “โน”ติ อิํ วิภตฺติวิปริณาเมน ยฺชชติ. เตนหา “เอวํ กโรมาติ อมฺเหหิ สทฺธิ ภาสติ”ติ.^{๙๕}

“ในปาฐะว่า ภาสติ นั้น คำว่า โน นี้ ย่อมประกอบด้วยการเปลี่ยนวิภัตติ ฉะนั้นจึงกล่าววว่า เอวํ กโรมาติ อมฺเหหิ สทฺธิ ภาสติ”

ข้อนี้หมายความว่า ในสองประโยคว่า ชานาติ โน, ภาสติ (เธอทราบ[ความต้องการและความ
พอใจ]ของพวกข้าพเจ้า จึงกล่าวกับพวกข้าพเจ้า) คำว่า โน จากประโยคหน้าว่า ชานาติ โน ได้ติดตาม
มาสู่ประโยคหลังว่า ภาสติ โดยเปลี่ยนจากรูปนิจวิภัตติว่า โน เป็นรูปตติยวิภัตติว่า อมฺเห

คำว่า โอการนตา ในวุตติ แม้จะต่างจากคำว่า โอทนต์ ในสูตร ก็ถือว่าเป็นสัทตวุตติ เพราะมี
คำหมายเหมือนกัน ดังมีปริภาสว่า เอกเทศวิกตํ อนณณว (คำที่เปลี่ยนแปลงเพียงบางส่วนเป็นเหมือน
ไม่ใช่คำอื่น) ในวุตตินี้ท่านเพิ่ม การ ศัพท์เพื่อระบุความเป็น โอ อักษร เนื่องจากคำว่า การ แปลว่า อักษร
(แต่ในบางที่ก็แปลว่า ศัพท์ เช่น จกาโร = จ ศัพท์, วากาโร = วา ศัพท์)

คำว่า สรา นาม (ชื่อว่า สระ) ท่านประกอบใช้ นาม ศัพท์เพื่อระบุว่า สรา ศัพท์เป็นนามศัพท์
คือ ศัพท์ที่ระบุถึงชื่อ ดังนั้น คำว่า สรา ในสูตร จึงแปลว่า “ชื่อว่าสระ” ไม่แปลว่า “เป็นสระ”

พึงทราบชื่อและข้อความอันเป็นที่ตั้งของชื่อเป็นต้น ๔ ประเภท คือ

๑. สัญญี เนื้อความอันเป็นที่ตั้งของชื่อ หมายถึง บุคคลหรือสิ่งของ (ทัฬหะ) อย่างใด
อย่างหนึ่งที่เป็นรูปธรรม เช่น อักษร ๘ เสียงกล่าวไว้ด้วยบทว่า อฏฺฐ (อฺกฺขรา) ส่วน โอทนต์ เป็นวิเสส
๒. สัญญีบท บทแสดงสัจญี เช่น คำว่า อฺกฺขรา ที่ติดตามมาจากสูตรก่อน
๓. สัจญี ชื่อที่บุคคลเรียกขานกันอันดำรงอยู่ในทัฬหะ เช่น เสียงสระ
๔. สัจญีบท บทแสดงสัจญี เช่น คำว่า สรา

สมณฺธิ วุจฺเจเต ทฬฺหํ

สมณฺทาติ ตสฺส โวหาโร

สมณฺธิ สมณฺทา สทา เกทา

สมณฺทา นาม น นสฺสตี^{๑๖}

“ทัฬหะ (รูปธรรม) กล่าวว่าชื่อสัจญี ชื่อเรียกของทัฬหะนั้นชื่อว่า สัจญี
สัจญีและสัจญีต่างกันทุกเมื่อ ขึ้นชื่อว่า สัจญี ย่อมไม่พินาศไป”

คำว่า สระ มีความหมาย ๔ นัย คือ

๑. อักษรที่เป็นไปเองโดยไม่ต้องอาศัยพยัญชนะ คือ ออกเสียงว่า อ อา ได้โดยไม่ต้องอาศัย
พยัญชนะใดๆ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปรี อนิสสาย สรณฺติ คจฺจนฺติ ปวตฺตนฺตฺติ สรา = อักษรที่เป็นไปได้ไม่ต้องอาศัยพยัญชนะอื่น
ชื่อว่า สระ (สร ธาตุ = คติจินตํ ไป, คิต) + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๒. อักษรที่ยังพยัญชนะให้เป็นไป คือ ทำให้พยัญชนะออกเสียงได้ เพราะพยัญชนะมีเพียงกึ่ง
มาตรา ออกเสียงไม่ได้ ต้องอาศัยรัสสระที่มี ๑ มาตรา หรือทิมสระที่มี ๒ มาตราจึงจะออกเสียงได้ เช่น ก
(ก + อ) กา (ก + อา) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- พยัญชนฺ สาเรณฺตฺติ สรา = อักษรที่ยังพยัญชนะให้เป็นไป ชื่อว่า สระ

(สร ธาตุ = คติจินตาย (ไป, คิด) + เณ การิตปัจจัย + อ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)

๓. อักษรที่ถูกออกเสียงได้เอง มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สหทัยนุติ สรา = อักษรที่ถูกออกเสียง[ได้เอง] ชื่อว่า สระ

(สห ธาตุ = สหฺทกรเณ (ส่งเสียง) + อ ปัจจัยในกรรมสาธนะ แปลง ทฺ เป็น ร)

๔. อักษรที่รู้เอง คือ เป็นที่อาศัยของพยัญชนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ราชนุติติ สรา = อักษรที่รู้เอง ชื่อว่า สระ

(ราช ธาตุ = ทิตฺติย (รู้เอง) + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ แปลง ราช เป็น สร)

สรนฺตณฺณ'มนิสฺสาย

พฺยณฺชนานิ ชเนนฺติ วา

สทฺทียนฺติ วา สยํ วา

ราชนฺติติ สรา มตา.^{๑๗}

“อักษรเหล่านี้โดยย่อเป็นไป[เอง] ไม่อาศัยพยัญชนะอื่น, ยังพยัญชนะทั้งหลายให้เป็นไป, ย่อมถูกออกเสียง[เอง] หรือย่อรู้เอง เพราะเหตุนั้น บัณฑิตรู้อักษรเหล่านี้ว่าชื่อว่า สระ”

คำว่า สรนฺตณฺณ'มนิสฺสาย ตัดบทเป็น สรนฺติ + อณฺณ + อนิสฺสาย

ตตเถติ วุตเตเต.

บทว่า ตตถ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

คำว่า ตตเถติ ตัตถเป็น ตตถ + อิติ คัมภีร์พาลาวดารมักแปลงสระ อิ หลังเป็น เอ ดังคำว่า เจติ = จ + อิติ แต่ปทรูปสัทธิธิปกรณณ์มักลบสระ อิ หลังแล้วทำที่ชนะสระ อ ข้างหน้าเป็นรูปว่า ตตถาติ, จาติ รูปคำตามปทรูปสัทธิธิปกรณณ์เป็นแบบบาลีที่พบในพระไตรปิฎก ส่วนรูปคำของพาลาวดารเป็นแบบสันสกฤต เพราะสันสกฤตให้รวมสระ อ ข้างหน้ากับสระ อิ ข้างหลังเป็น เอ วิธีใช้ของพาลาวดารนี้มีมาตั้งแต่ยุคของ คัมภีร์นยาสะหรือมุขมัตตทีปนี คือ คัมภีร์ที่แสดงพอเป็นแนวทาง ซึ่งแต่งในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒

คำว่า ตตเถติ วุตเตเต แสดงอิการณัย คือ นัยที่ติดตามมาจากสูตรหน้า ในคัมภีร์พาลาวดารใช้ ศัพท์ ๓ ประเภทเพื่อแสดงอิการณัยนี้ คือ

๑. วุตเตเต (ย่อมตามมา) เป็นบทอาขยาตที่ใช้ในฐานะที่ติดตามได้ ๒-๓ สูตร
๒. เอว (ย่อมตามมา) เป็นบทนิบาตที่ใช้ในฐานะที่ติดตามได้ ๒-๓ สูตร
๓. อธิกาโร (เป็นศัพท์ตามมา) เป็นบทนามที่ใช้ในฐานะที่ติดตามได้มากกว่า ๔ สูตรขึ้นไปจนกระทั่งจบปริจเฉทนั้นๆ

ในปทรูปสัทธิธิปกรณณ์ใช้เพียง ๒ อย่าง คือ

๑. วุตเตเต หรือในที่บางแห่งก็ใช้เป็น อนุวุตเตเต
๒. อธิกาโร ไม่ใช่ เอว ศัพท์เพื่อแสดงการตามมาจากสูตรก่อน

อิการณัย คือ การตามมาปรากฏในสูตรหนึ่งจากสูตรที่กล่าวไว้ก่อนหรือสูตรที่จะกล่าวต่อไป มี ๓ ประการ คือ

๑. ยถานุပ္พุพิกะ การตามไปตามลำดับ กล่าวคือ นำบทในสูตรไปเติมในสูตรต่อมาที่ติดกัน โดยไม่ข้ามลำดับสูตร ในบางแห่งเรียกว่า นทิสิตะ คือ การไหลของสายน้ำ
๒. มัญชูกคติกะ การดำเนินอย่างกบ กล่าวคือ นำบทในสูตรต้นกระโดดไปเติมในสูตรหลังๆ ข้ามสูตรอื่นๆ ไป ๒-๓ สูตร
๓. สีหคติกะ การดำเนินอย่างราชสีห์ กล่าวคือ นำบทในสูตรที่ยังมาไม่ถึงมาย้อนเติมในสูตรข้างหน้า หรือนำบทจากสูตรข้างหน้าไปเติมในสูตรข้างหลัง โดยกระทำอย่างการดำเนินของราชสีห์ที่เอี้ยวคอแลดูข้างหน้าและข้างหลัง (มักใช้ในกรณีนำบทในสูตรที่ยังมาไม่ถึงมาย้อนเติมในสูตรข้างหน้า)

คัมภีร์นยาสะกล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

ติวิธา हि अधिका यथानुपुष्पिका मञ्जुकटिका सिंहटिका ज. तदुत्त यथानुपुष्पिका यथाधिपाणि-

วเสน วตฺตนฺติ. มณฺชุกคตฺติกา ปน อุปฺปติตฺวา อุปฺปติตฺวา คจฺจนฺติ. เอวํ วตฺตนฺติ. สีหคตฺติกา ปน ยถา สีหามิคราชาโน เอกสฺมี จาเน นิสินฺหา ปุพฺพปาปํ อนฺวิโลเกนฺติ, เอวํ มชฺเฌ จิตา ปุพฺพปาปมฺนฺวตฺตนฺติ.”^{๔๔}

“โดยแท้จริงแล้ว การติดตามมี ๓ ประการ คือ ยถานุพุพิกะ มณฺชุกคตฺติกะ และสีหคตฺติกะ ในบรรดาการติดตามทั้งสามนั้น ยถานุพุพิกะย่อมตามมาตามลำดับสูตร มณฺชุกคตฺติกะย่อมตามมาเหมือนนกบกระโดดไป ส่วนสีหคตฺติกะย่อมตั้งอยู่ในท่ามกลางแล้วตามมาสูตรข้างหน้าและข้างหลังเหมือนกับพญามฤค-ราชสีห์ที่หมอบอยู่ ณ ที่แห่งหนึ่ง ย่อมเหยี่ยวดูข้างหน้าและข้างหลังได้”

คัมภีร์มฤคโพรหม์กล่าวเป็นคาถาว่า

สีหาวิโลกิตาขโย จ

มณฺชุกปฺลฺลิตฺเรว จ

คฺงฺคาโสไตรวิ ขยาตา

อิการา ตโย มตา

อากฺขายนฺตุ สพฺเพส-

มฺนฺวตฺติ ปเร ภเว.”^{๔๕}

“อิการณฺยมี ๓ ประเภทปรากฏว่าเหมือนราชสีห์เหยี่ยวดู เหมือนนกบกระโดด และเหมือนกระแสน้ำ หนึ่ง เมื่อมีความปรารถนา การตามมาแห่งศัพท์ทั้งหมดจากสูตรหน้าไปสูตรหลังย่อมมีได้”

[๓ : ๔] ลหุมตฺตา ตโย รสฺสา.

ในบรรดาสระเหล่านั้น สระ ๓ เสียง อันมีระยะสั้น ชื่อว่า รัสสะ

ตตฺถ สเรสุ ในบรรดาสระ ท. เหล่านั้น สรา อ.สระ ท. ตโย สามเสียง ลหุมตฺตา ที่มีระยะสั้น รสฺสา ชื่อว่า รัสสะ ๗

สูตรนี้มี ๓ บท คือ ลหุมตฺตา, ตโย และ รสฺสา เป็นสัญญาสูตร คือ ตั้งชื่อสระ ๓ เสียงอันได้แก่อ, อิ และ อุ ที่มีระยะสั้นว่าชื่อ รัสสะ

คำว่า ตตฺถ ในสูตรว่า ตตฺถโถหนฺตา สรา อฏฺฐ หมายถึง อักษร เพราะ อักษรา ศัพท์ตามมาจากสูตรว่า อักษราปาทย เอกจตฺตาลีส แต่คำว่า ตตฺถ ในสูตรนี้ หมายถึง สระ เพราะ สรา ศัพท์ตามมาจากสูตรก่อนว่า ตตฺถโถหนฺตา สรา อฏฺฐ อย่างไรก็ตาม ถ้าเป็นบทที่ตามมาเพียงสูตรเดียว ท่านผู้แต่งมักไม่ระบุไว้โดยตรงว่า วตฺตเต หรือ เอว เพราะเป็นที่เข้าใจกันได้ว่า บทจากประโยคหน้าอาจติดตามไปสู่ประโยคหลังได้ด้วยอิการณฺย คือ นัยที่ตามมาจากประโยคหน้า

ตตฺถ สเรสุ ลหุมตฺตา อ อิ อุ อิติ ตโย รสฺสา.

ในบรรดาสระเหล่านั้น สระทั้งหลาย ๓ เสียง คือ อ อิ อุ อันมีระยะสั้น ชื่อว่า รัสสะ

ในอุตติข้างต้นมีการเพิ่มคำจากสูตร เพื่อแสดงว่า

๑. คำว่า ตตุถ ตามมาจากสูตรว่า ตตุโถหนตา สรา อฏฐ

๒. คำว่า สเรสุ ตามมาจากสูตรดังกล่าว แต่เปลี่ยนจาก สรา เป็น สเรสุ เพื่อให้สอดคล้องกับ บทที่ลงสัทตมีวิภัติว่า ตตุถ

๓. คำว่า อ อิ อุ เป็นตัวอย่างของสระ ๓ เสียง ซึ่งตามหลักภาษาเรียกว่า อภิเษยัตถะ คือ เนื้อความที่ศัพท์สื่อถึงว่าคืออะไร เป็นองค์ธรรมหรือจำนวนที่ศัพท์แจกแจงออกมานั่นเอง

ประโยคข้างต้นว่า ตตุถ สเรสุ ลหุมตดา อ อิ อุ อิติ ตโย รสสา นั้นมีใจความว่า ตโย [สรา] รสสา (สระ ๓ เสียงชื่อว่า รัสสะ) ในประโยคเช่นนี้ต้องเพิ่มกริยาคุมพากย์ว่า โหนติ (ย่อมเป็น) เข้ามาแปล เพราะถือว่ามีประธาน ๒ ศัพท์ คือ สรา และ รสสา ดังเช่นประโยคว่า ทารโก สามเณโร โหติ (เด็กเป็น สามเณร) บทประธานดังกล่าวคือบทที่ลงปฐมวิภัติเหมือนกัน ต่างกันที่บทแรกเป็นปกติกัตตา คือ กัตตา ปกติ ส่วนบทหลังเป็นวิภัติกัตตา คือ กัตตาที่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม หรืออาจจะเรียกชื่อได้ว่าบทแรกชื่อว่า สามัญญกัตตา คือ กัตตาสามัญทั่วไป ส่วนบทหลังชื่อว่า วิเสสกัตตา คือ กัตตาที่พิเศษไปจากเดิม

ในประโยคที่มีประธานเพียงศัพท์เดียว เช่น ทารโก คาเม โหติ (เด็กมีอยู่ในหมู่บ้าน) บทว่า โหติ แปลว่า “ย่อมมี” ไม่แปลว่า “ย่อมเป็น” เพราะมีประธานเพียงศัพท์เดียวเท่านั้น

คำว่า ลหุมตดา (มีระยะสั้น) หมายความว่า สระสั้นๆ ที่มีระยะสั้น คือ อ อิ อุ หรือสระ ที่ประกอบด้วยพยัญชนะเป็นรูปว่า ก กิ ฤ ชื่อว่า รัสสสระ ระยะสั้นดังกล่าวนี้เทียบได้กับสายฟ้าแลบ, การลืมนตา, การหลับตา, การตืดนิ้ว หรือการพลิกมือที่วางไว้บนเข่า

รัสสสระสั้นๆ คือ อ อิ อุ มี ๑ มาตรา ส่วนรัสสสระที่มีพยัญชนะประกอบรวมคือ ก กิ ฤ ก็มี เสียง ๑ มาตราเช่นกัน ส่วนในฉันทลักษณ์กล่าวว่า รัสสสระที่มีพยัญชนะประกอบรวมจัดว่ามี ๑ มาตรา ครึ่ง อย่างไรก็ตาม เสียงทั้ง ๒ ชนิดเหล่านี้มีเสียงสั้นเหมือนกัน ท่านจึงกล่าวว่า ลหุมตดา (มีระยะไว) ไม่กล่าวว่า เอกมตดา (มีมาตราเดียว) เพื่อให้ครอบคลุมถึงรัสสสระที่มีพยัญชนะประกอบรวมดังกล่าว

เอกมตโต ภเว รสโส

ทุวิมตโต ที่ม อจฺจเต

ติมตโต ตฺ ปฺลโต เญยโย

พฺยญฺชนญจทฺมมตฺก.^{๒๐}

“รัสสสระมี ๑ มาตรา ที่มสระกล่าวว่ามี ๒ มาตรา ส่วนปลุตะพึงทราบว่ามี

๓ มาตรา อนึ่ง พยัญชนะมีกึ่งมาตรา”

หนังสือคู่มือกัจจายนไวยากรณ์กล่าวถึงมาตราเหล่านั้นโดยเทียบกับเสียงร้องของสัตว์ว่า

จาดโก เอกมตฺตกั

ทวิมตฺตํ วายโส วเท

ติมตฺตํ ตุ ลีซี พุรุย

นกุลโล จพฺพมตฺตกั.^{๒๑}

“นางนงแอ่นร้องเสียง ๑ มาตรา การ้องเสียง ๒ มาตรา นกยูงร้องเสียง ๓ มาตรา พังพอนร้องเสียงกึ่งมาตรา”

คำว่า ปลูต คือ เสียงที่ยาวกว่าทิมสระ เป็นเสียงที่ยาวที่สุดในการเปล่งเสียง นิยมใช้ในเวลา ที่ร้องเรียกจากที่ไกล, ขับร้อง หรือคร่ำครวญรำพัน เสียงปลูตะนั้นไม่มีการกล่าวไว้ในกัจจายนไวยากรณ์ โดยตรง

ดั่งคัมภีร์การิกาอธิบายเรื่องนี้ว่า

ทฺรูโต อฺวหาเน คีเต

ตเถว โรทเนปิ จ

ปลูตา ทิมตฺติกา วุตฺตา

สพฺเพ เต เนตฺถ คยฺหเร.^{๒๒}

“เสียงปลูตะกล่าวว่ามี ๓ มาตรา ย่อมมีได้ในการร้องเรียกจากที่ไกล, ในการ ขับร้อง นอกจากนั้น ในการคร่ำครวญรำพันอีกด้วย เสียงปลูตะทั้งหมดนั้นไม่ถูก กล่าวไว้ในกัจจายนไวยากรณ์นี้”

เหตุที่ท่านพระกัจจายนะมิได้กล่าวถึงเสียงปลูตะไว้คงเป็นเพราะเป็นเสียงที่ไม่สมควรแก่พระภิกษุ แม้ในเวลาเทศน์ก็ไม่อาจใช้เสียงปลูตะได้ ดังพระพุทธพจน์ว่า

น ภิกฺขเว อายตเคน คีตฺสฺสเรณ ฐมฺโม คายิตฺตพฺโป โย คาเยยฺย, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส.^{๒๓}

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่ควรขับร้องธรรมด้วยเสียงขับยาว รูปใดขับร้อง ต้องอาบัติทุกกฏ”

เสียงปลูตะดังกล่าวนี้นับเข้าในเสียงทิมสระที่ยาวมากซึ่งเรียกว่า อติทิมะ

ดังข้อความในคัมภีร์อรรถกถาว่า

น ภิกฺขเว อายตเคนาติ เอตฺถ อายตโก นาม ตํ ตํ วุตฺตํ ภินฺทิตฺวา อกฺขรานิ วินาสेतฺวา ปวตฺโต. ฐมฺเม ปน สุตฺตุนฺตวตฺตํ นาม อตฺถิ, ชาตกาวตฺตํ นาม อตฺถิ, คากาวตฺตํ นาม อตฺถิ, ตํ วินาสेतฺวา อติทิมํ กาคฺคํ น วฏฺฏติ.^{๒๔}

“ในคำว่า น ภิกษุเว อายตเคน (ภิกษุไม่ควรขับร้องธรรมด้วยเสียงขับยาว) นี้ เสียงขับที่ดำเนิน ไปทำลายวัตร (ธรรมเนียมออกเสียง) นั้นๆ ทำอักษระให้เสีย ชื่อว่า เสียงขับยาว ส่วนในธรรม วัตรสำหรับ สุตตันตะก็มี วัตรสำหรับชาดกก็มี วัตรสำหรับคาถาก็มี การยังวัตรนั้นให้เสีย ทำเสียงให้ยาวเกินไปไม่ควร”

ในภาษาสันสกฤตถือว่าสระทุกเสียงประกอบด้วยเสียงสูง เสียงกลาง และเสียงต่ำ เช่น คำว่า สมุทฺท อาจออกเสียงเป็นเสียงสูงว่า สะมุฑฺทะ หรือออกเสียงเป็นเสียงต่ำว่า สะหมุฑฺทะ ก็ได้

นอกจากนั้น คำว่า ทพฺห ให้ออกเสียงเป็น ทลฺหะ ไม่ออกเสียงกล้ำว่า ทลฺลหะ เพราะ ห อักษร ไม่อนุญาตให้ออกเสียงกล้ำได้เหมือน ย, ร, ล และ ว เช่น

กตฺวา = กัตตฺวา

คณฺตฺวา = คันตฺวา

อนฺเวติ = อันเวติ

จิตฺร = จิตฺตฺร

กลฺยาณ = กัลยาณ

อักษร ย, ร, ล และ ว เหล่านี้ ชื่อว่า อันตฺฐฐา คือ อักษรที่อยู่ในท่ามกลางวรรคและอวรรค อย่างไม่รู้ตาม ตัวอย่างของ ล ที่ซ้อนอยู่หลังไม่มีตัวอย่างในภาษาบาลี

คำว่า รัสสสระ คือ สระเสียงสั้น มีรูปวิเคราะห์ว่า

- รสฺเสน วตฺตพฺพา รสฺสา = สระที่ควรกล่าวด้วยกาลอันสั้น ชื่อว่า รัสสะ

(รสฺส ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน วตฺตพฺพ ตัทธิต)

- รสฺเส นิยุตฺตา รสฺสา = สระที่ประกอบในกาลอันสั้น ชื่อว่า รัสสะ

(รสฺส ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน นิยุตฺต ตัทธิต)

- รสฺโส เอเตสํ อตฺถิติ รสฺสา = สระที่มีกาลอันสั้น ชื่อว่า รัสสะ

(รสฺส ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน อตฺถิตตัทธิต)

- รสฺยณฺติ อุจฺจารียนฺติ รสฺสา = สระที่ถูกกล่าว[ด้วยเสียงสั้น] ชื่อว่า รัสสะ

(รส ธาตุ (อุจฺจารณ = ส่งเสียง) + ณฺย ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

รสฺสกาเล นิยุตฺตาติ

รสฺเสน วุจฺจเรติ वा

รสฺยณฺตุจฺจารียนฺติ

รสฺสาติ อภิลกฺขิตา.^{๒๔}

“สระที่ประกอบในกาลอันสั้น, ถูกกล่าวด้วยกาลอันสั้นหรือถูกกล่าว[ด้วยเสียงสั้น] ท่านกำหนดว่าชื่อรัสสะ”

รูปวิเคราะห์ที่กล่าวไว้ว่า รสฺเสน วุจฺจเร และ รสฺยณฺตุจฺจารียนฺติ มีความหมายเหมือนกัน แต่ท่านกล่าวไว้ ๒ นัยเพื่อแยกรากศัพท์ให้ต่างกันเท่านั้น]

[๔ : ๕] อณฺเณ ทิฆมา.

ในบรรดาสระเหล่านั้น สระอื่นจากรัสสระ ชื่อว่า ทิฆะ

ตตถ สเรสุ ในบรรดาสระ ท. เหล่านั้น สรา อ.สระ ท. อณฺเณ เหล่าอื่น รสฺเสหิ จา
รัสสระ ท. ทิฆมา ชื่อว่า ทิฆะ ๒

ตตถ สเรสุ รสฺเสหฺอณฺเณ ทิฆมา.

ในบรรดาสระเหล่านั้น สระทั้งหลายอื่นจากรัสสระ ชื่อว่า ทิฆะ

สูตรนี้มี ๒ บท คือ อณฺเณ และ ทิฆมา เป็นสัญญาสูตร คือ ตั้งชื่อสระ ๕ เสียงอันได้แก่ อา, อี, อุ, เอ และ โอ อื่นจากรัสสระว่าชื่อ ทิฆะ

คำแปลของสูตรและวุตติข้างต้นมีความหมายเหมือนกัน เพราะวุตติได้อธิบายสูตรให้ทราบว่

๑. คำว่า ตตถ และ สรา ตามมาจากสูตรว่า ตตฺโถหนตา สรา อฏฺจ โดยเปลี่ยนจากปฐมา-
วิภัติ พหูพจน์ว่า สรา เป็นบทที่ลงสัทตมีวิภัติ พหูพจน์ว่า สเรสุ เพื่อให้เข้ากับบทนิทธารณะว่า ตตถ

๒. คำว่า รสฺสา ตามมาจากสูตรว่า ลหฺมตฺตา ตโย รสฺสา โดยเปลี่ยนจากปฐมาวิภัติ พหูพจน์
ว่า รสฺสา เป็นบทอุปาทานว่า รสฺเสหิ

อนึ่ง อณฺเณ ศัพท์เป็นศัพท์ที่มุ่งหาอุปาทาน คือ บทที่ลงปัญจมีวิภัติ จึงต้องเพิ่มบทดังกล่าว
เป็นปาฐเสส คือ บทที่เหลือจากบทที่กล่าวไว้โดยตรง จะทำให้ได้ความหมายสมบูรณ์ มิฉะนั้นจะก่อให้เกิด
ความสงสัยว่า อื่นจากอะไร แม้คำว่า เสส, อวเสส (เหลือ) ก็เป็นศัพท์ที่มุ่งหาอุปาทานเช่นเดียวกัน

คำว่า ทิฆสระ คือ สระเสียงยาว มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ทิเฆน วตฺตพฺพา ทิฆมา = สระที่ควรกล่าวด้วยกาลอันยาว ชื่อว่า ทิฆะ

(ทิเฆ ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน วตฺตพฺพ ตัทธิต)

- ทิเฆ นิยุตฺตา ทิฆมา = สระที่ประกอบในกาลอันยาว ชื่อว่า ทิฆะ

(ทิเฆ ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน นิยุตฺต ตัทธิต)

- ทิเฆ เอเตสฺ อตฺถิติ ทิฆมา = สระที่มีกาลอันยาว ชื่อว่า ทิฆะ

(ทิเฆ ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอัสสัถิตัทธิต)

- จานํ ทรณฺติ วิทาเลนฺตติ ทิฆมา = สระที่[คล้ายจะ]ทำลายฐาน ชื่อว่า ทิฆะ

(ทร ภาตุ (วิทาเรน = ทำลาย) + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ แปลงสระ อ ใน ท เป็น อี และ
แปลง ร เป็น ฌ)

ที่ขมาเล นียุตดาติ

ที่เขน วุจเวติ วา

จ่าน ทรนุติ วิทาเลนติ

ที่ขมาติ อภิลกฺขิตา.^{๒๖}

“สระที่ประกอบในกาลอันยาว, ถูกกล่าวด้วยกาลอันยาว หรือ[คล้ายจะ]ทำลาย
ฐาน ท่านกำหนดว่าชื่อที่ขมสระ”

สโยคโต ปุพฺเพ เอ-โอ รสฺสา อิวาจฺจนเต.

เอ โอ ที่อยู่ข้างหน้าพยัญชนะสังโยค อันท่านย่อมออกเสียงคล้ายรัสสระ

คัมภีร์พาลาวตารฉบับสิงหลและฉบับพม่าทุกฉบับมี ภาวจิ ศัพท์ในท้ายประโยค แต่พาลาวตาร-
คัณฐี (เล่ม ๑ หน้า ๑๑) กล่าวว่า ฉบับแปลสิงหลไม่มีคำนี้ แม้พาลาวตารฎีกาใหม่ก็ไม่ได้อธิบายคำนี้ไว้
เช่นเดียวกัน ดังนั้น จึงถือว่าเกินมา ท่านผู้แต่งคัมภีร์นั้นสันนิษฐานว่า คำว่า ภาวจิ คงจะเกินมาตามปาฐะ
ที่พบในปทรูปสิทธิปกรณ์ แต่ท่านเห็นว่าไม่ควรจะมี เพราะในโมคคัลลานไวยากรณ์ก็ไม่มีศัพท์นี้เช่นกัน

ตั้งข้อความในโมคคัลลานไวยากรณ์ว่า

เตสุ เอะโอะ สโยคโต ปุพฺพาว ทิสฺสนติ.^{๒๗}

“ในบรรดาสระเหล่านั้น เอ และ โอ ย่อมปรากฏอยู่หน้าพยัญชนะสังโยคเท่านั้น”

อนนฺตรา พยฺยชนา สโยโค.

พยัญชนะทั้งหลายอันไม่มีระหว่างคั่น [คือต่อเนื่องกันไม่มีสระคั่น] ชื่อว่า สังโยค

เอตถฺ เสยโย โฏโจ โสตฺถิ.

[เช่น]

เอตถ (ในที่นี้)

เสยโย (ประเสริฐกว่า)

โฏโจ (ปาก)

โสตฺถิ (ความสวัสดิ)

สังโยค คือ พยัญชนะ ๒ ตัวหรือ ๓ ตัวที่ประกอบร่วมกันโดยไม่มีสระคั่น ได้แก่ ตถ ใน เอตถ, ยโย ใน เสยโย, ฎโจ ใน โฏโจ, ตถิ ใน โสตฺถิ ตัวอย่างเหล่านี้ ที่ขมสระ ๒ ตัว คือ เอ โอ ที่อยู่เบื้องหน้า พยัญชนะสังโยคเหล่านั้น จะออกเสียงเป็นที่ขมสระคือสองมาตราไม่ได้ แต่ต้องออกเสียงคล้ายรัสสระ คือ ออกเสียง ๑ มาตราครึ่ง โดยมีพยัญชนะสังโยคที่ซ้อนอยู่หลังเป็นเสียงกล้ำ ความหมายก็คือ อ่านว่า เอต-ถ, เสย-โย, โฏ-โจ, โส-ตฺ-ถิ เสียง เอ ที่คล้ายรัสสระนี้ก็คือเสียงสระ “เอะ” ส่วนเสียง โอ ที่คล้ายรัสสระก็คือ

เสียง “โอะ” ดังที่โมคคัลลานไวยากรณ์ (อธิบายสูตรที่ ๒) กล่าวว่า สระมี ๑๐ เสียง คือ อ อา อิ อี อุ ฤ
เอ เอะ โอ โอะ

กัจจายนสูตรตัดฎีกา (คำอธิบายสูตร ๒) อธิบายเต็มว่า มติของโมคคัลลานไวยากรณ์นี้เน้น
เสียงสระที่มีได้ทั้งหมด แต่มติของกัจจายนไวยากรณ์เน้นการเขียนสะกดอักษร เพราะเสียง เอะ และ โอะ
มีเพียงเสียงพูด ไม่มีการเขียนเช่นนี้แต่อย่างใด

อนึ่ง ในปัจจุบันมีหลายๆ ท่านออกเสียงคำว่า เสฺโย ว่า สยโย การออกเสียงเช่นนี้คล้ายตาม
รูปศัพท์ในภาษาสันสกฤต เนื่องจากในภาษาสันสกฤตมีรูปว่า สยโย ไม่มีรูปว่า เสฺโย นอกจากนั้น สระ
ไอ ในภาษาสันสกฤตถือว่าเป็นที่ฆสระ ไม่เหมือนกับสระ ไอ ในภาษาไทยที่ถือว่าเป็นรัสสระ ส่วนสระ
อาย จึงเป็นที่ฆสระ ดังนั้น คำว่า เสฺโย จึงอ่านตามที่เขียนไว้นี้ เพราะเสียงว่า เส ยาวกว่าเสียงว่า
สยฺ เสียงว่า สยฺ จึงเป็นที่ฆะที่ออกเสียงสั้นลงกว่าเดิมเล็กน้อย

[๕ : ๘] เสสา พยัญชนา.

อักษรทั้งหลายที่เหลือ[จากสระ] ชื่อว่าพยัญชนะ

อกุขรา อ.อักษร ท. เสสา ที่เหลือ พยัญชนา ชื่อว่า พยัญชนะ ๒

สูตรนี้ว่าด้วยการตั้งชื่ออักษร ๓๓ ตัว คือ ก ข ฯลฯ พ อ ว่าง อักษรเหล่านั้น ชื่อว่า พยัญชนะ

ในสูตรมิได้ระบุโดยตรงว่าอักษรที่เหลือจากอักษรประเภทใดชื่อว่า พยัญชนะ แต่ท่านกล่าวถึงเรื่องของสระแล้วในสูตร ตตโกทนตา สรา อฏฐ ดังนั้น บทอุปาทานของ เสสา ก็คือ สเรหิ โดยให้ สร ศัพท์ตามมาจากสูตรข้างต้น แต่เปลี่ยนจาก โย ปฐมาวิภัตติเป็น หิ ปัญจมีวิภัตติ ทั้งนี้เพราะ เสส (เหลือ), อยณ (อื่น), อิตร (นอกนี้) เป็นศัพท์ที่มองหาอุปาทานว่า เหลือจากอะไร อื่นจากอะไร หรือนอกจากอะไร การอนุญาตให้บทอื่นตามมาจากประโยคต้นนี้ เรียกว่า อธิการนัย (นัยที่ตามมา) ท่านนิยมใช้อธิการนัยเพื่อย่อคำ โดยละไว้ในฐานะที่เข้าใจกันได้

สเร จเปตฺวา เสสา กาทโย นิคฺคหิตฺตนา พยัญชนา.

อักษรทั้งหลายที่เหลือ คือ มี ก เป็นเสียงแรก มีนิคคหิตเป็นที่สุด ยกเว้นสระทั้งหลาย ชื่อว่า พยัญชนะ

คำว่า สเร จเปตฺวา นั้นแสดงอุปาทานของ เสสา ว่า ให้เพิ่มปาฐเสสะ (บทที่เหลือ) เข้ามาว่า สเรหิ ในที่นี้ท่านอาจใช้เป็น สเรหิ โดยตรงก็ได้ แต่ใช้เป็น สเร จเปตฺวา เพื่อแสดงคำไวพจน์ของ สเรหิ ว่า อาจใช้ สเร จเปตฺวา แทน สเรหิ ก็ได้ ดังนั้น บทที่ประกอบด้วย เสส, อยณ และ อิตร จึงอาจประกอบใช้เป็นปัญจมีวิภัตติ หรือใช้ จเปตฺวา เข้ามาแทนก็ได้เหมือนกัน

คำว่า กาทโย นิคฺคหิตฺตนา (มี ก เป็นเสียงแรก มีนิคคหิตเป็นที่สุด) กล่าวเพื่อแสดงถึงจำนวนของพยัญชนะว่า คือ ก เป็นต้น จนถึงนิคคหิต การแสดงเช่นนี้ชื่อว่า อภิเษยัตถะ (เนื้อความที่ศัพท์แสดงเป็นองค์ธรรมหรือจำนวนที่ศัพท์สื่อถึงนั่นเอง)

คำว่า พยัญชน มีรูปวิเคราะหฺว่า

- อดฺถํ พยัญชนนฺตฺติ พยัญชนา = อักษรที่แสดงเนื้อความ ชื่อว่า พยัญชนะ

หมายความว่า สระล้วนๆ ที่ไม่มีพยัญชนะประกอบรวม จะแสดงความหมายไม่ได้ ต้องมีพยัญชนะจึงจะมีความหมาย เช่น ถ้ากล่าวว่ ไอ-โอ-อา ผู้ฟังจะไม่รู้ความหมาย แต่เมื่อกล่าวโดยประกอบพยัญชนะว่า ไป-ไหน-มา ผู้ฟังจึงสามารถรู้ความหมายได้ด้วยพยัญชนะเหล่านั้น คัมภีร์สัททนิติ (สุตตมาลา

สูตรที่ ๖) อธิบายว่า พยัญชนะสามารถแสดงความหมายของสระที่ละพยางค์ในบทเดียว เช่น อี (ปัญญา), ภู (แผ่นดิน), โค (วัว) หรือแสดงความหมายของสระหลายพยางค์ในบทเดียว เช่น พุทฺโธ (พระพุทธเจ้า), ภควา (พระผู้มีพระภาค)

เย อตถํ พยัญชนนฺตติ

สรํ ชเนนฺติ วา ปน

สเร อนฺคจฺจนฺตติ

พยัญชนาติ ปวฺจจเร.^{๒๔}

“อักษรเหล่านี้ แสดงเนื้อความให้ปรากฏ, ยังสระให้เกิดขึ้น หรือไปตามสระ
ท่านเรียกอักษรเหล่านี้ว่าชื่อพยัญชนะ”

คำว่า พยัญชน มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. อักษรที่แสดงเนื้อความให้ปรากฏ = เย อตถํ พยัญชนนฺตติ พยัญชนา.

(วิ บทหน้า + อญ ธาตุ = ไป, ทำให้ปรากฏ + ยุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๒. อักษรที่ยังสระให้เกิดขึ้น = สรํ ชเนนฺตติ พยัญชนา.

(วิ บทหน้า + ชน ธาตุ + ณฺ การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ แปลง วิ เป็น พยญ ด้วยนิรุตตินัย คือ นัยที่ประกอบรูปศัพท์โดยไม่ต้องใช้สูตรทางไวยากรณ์กำกับ)

คือ พยัญชนะเป็นอักษรที่ไม่อาจประกอบใช้อย่างโดดๆ ได้ ต้องมีสระประกอบไปด้วย จึงจะสามารถออกเสียงได้ ทั้งนี้เพราะพยัญชนะมีเสียงเพียงครึ่ง मात्रา เท่านั้น ดังนั้น เมื่อประกอบใช้พยัญชนะก็ต้องประกอบสระไปพร้อมกัน พยัญชนะจึงเหมือนกับเป็นอักษรที่ยังสระให้เกิดขึ้นร่วมกับตน

๓. อักษรที่ไปตามสระ (คือ เป็นไปโดยอาศัยสระ) = สเร อนฺคจฺจนฺตติ พยัญชนา.

(วิ บทหน้า + คมฺ ธาตุ = ไป + ยุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ แปลง วิ เป็น พยญ)

แม้สระบางเสียงก็แสดงความหมายได้ เช่น อ ศัพท์ที่แปลงมาจาก น นิบาต แสดงความหมาย ปฏิเสธ แต่สระเหล่านี้ไม่ได้ชื่อว่า พยัญชนะ เพราะชื่อว่าพยัญชนะปรากฏในอักขระ ๓๓ เสียงเหล่านี้ และเพราะเสียง อ เป็นต้นได้ชื่อเฉพาะว่าสระแล้ว จึงไม่เรียกเสียง อ เป็นต้นว่าพยัญชนะ ข้อนี้เหมือนกับคำว่า อสฺโส (ม้า) ปรากฏในม้า โดยมีความหมายว่า “สัตว์ไปเร็ว” ไม่ปรากฏในวัว เป็นต้น เพราะปรากฏในม้าอย่างเดียว และเพราะวัว เป็นต้นได้ชื่อเฉพาะว่า โค แล้ว จึงไม่เรียกสัตว์อื่นว่า อสฺโส

ดังคำอธิบายในคัมภีร์นยาสะว่า

สรา ปน กิณฺจาปี อตถํ พยัญชนนฺติ. ปฏิลทฺธิวีสฺสนามตฺตา ปน พยัญชนนฺติ อิธ น คหิตาติ ทฏฺฐพฺพา. ยถา ปน อาสฺสคฺมนตฺตา อสฺโสติ วุตเต กิณฺจาปี ควาทโย อาสฺส คจฺจนฺติ, ปฏิลทฺธิวีสฺสนามตฺตา ปน น ตพฺโพหารํ ลภนฺติ, เอวมิธปิ ทฏฺฐพฺพ.^{๒๕}

“อนึ่ง แม้สระก็แสดงเนื้อความให้ปรากฏได้ แต่พึงทราบว่าไม่เรียกว่าเป็นพยัญชนะในที่นี้ เพราะ

ได้รับชื่อเฉพาะแล้ว อุปมาว่าเมื่อกล่าวว่ อสุโส เพราะเป็นสัตว์ไปเร็ว แม้วัวเป็นต้นก็ไปเร็ว แต่ไม่ได้รับชื่อเรียกเช่นนั้น เพราะได้รับชื่อเฉพาะแล้ว ฉนใด ฟังทราบฉนนั้แม่ในเรื่องนี้”

[๖ : ๙] วคฺคา ปณฺจปณฺจโส มนฺตา.

พยัญชนะที่มี ม อักษรเป็นที่สุด ชื่อว่า วรรค โดยกลุ่มละ ๕ เสียง

พฺยณฺชนา อ.พยัญชนะ ท. มนฺตา อันมี ม อักษรเป็นที่สุด วคฺคา ชื่อว่า วรรค ปณฺจ-
ปณฺจโส โดยกลุ่มละ ๕ ๆ ๆ

สูตรนี้ว่าด้วยการตั้งชื่อพยัญชนะ ๒๕ ตัว คือ ก ข ค ฌ ง ษ ฬ ป ผ พ ภ ม ชื่อว่า วรรค

คำว่า วคฺคา สัมพันธ์เป็น สัญญา นามะ ลิงคัตถะ บทที่แสดงสัญญาดังกล่าวนี้ อาจประกอบไว้
ท้ายประโยคหรือต้นประโยคก็ได้ ดังเช่นในสูตรนี้ได้ประกอบไว้ต้นประโยค ส่วนในสูตรว่า อณฺเณ ที่มาเป็น
เป็นต้น ท่านประกอบไว้ท้ายประโยค ในที่บางแห่งก็ประกอบไว้กลางประโยค เช่น ตตฺถโกทมนฺตา สรา อฏฺฐ
แต่มีใช้น้อยมาก

มีข้อสังเกตประการหนึ่ง คือ ประโยคตุลยัตถะ - ลิงคัตถะ ในคัมภีร์อรรถกถามักประกอบบทที่
แสดงตุลยัตถะไว้หน้าลิงคัตถะ แต่ในพระบาลีมักประกอบบทที่แสดงลิงคัตถะไว้หน้าตุลยัตถะ เพราะฉะนั้น
แม้บทที่เป็นสัญญาซึ่งนับเข้าในตุลยัตถะจึงอาจอยู่หน้าประโยคได้ตามวิธีการใช้ทั่วไปในพระบาลี

พฺยณฺชนานํ กาทโย มการนฺตา ปณฺจปณฺจโส อกฺขรวนฺโต วคฺคา.

ในบรรดาพยัญชนะทั้งหลาย พยัญชนะทั้งหลายที่มีอักษรโดยกลุ่มละ ๕ เสียง มี ก
เป็นเสียงแรก มี ม อักษรเป็นที่สุด ชื่อว่า วรรค

คำว่า พฺยณฺชนานํ ลง น วิภัติในอรรถนิทธารณะ (กลุ่มที่จะพึงแยกส่วนออกมา) บทที่มีอรรถ
นิทธารณะดังกล่าวนี้ ให้ลงบัญญัติหรือสัตตมีวิภัติในอรรถนิทธารณะด้วยสูตรว่า นิทธารณเ จ (เมื่อ
ปรากฏอรรถนิทธารณะและอื่นๆ ลงบัญญัติและสัตตมีวิภัติ) ในภาษาไทยแปลว่า “บรรดา” หรือ “ใน
บรรดา” ถ้าลงสัตตมีวิภัติก็มีรูปว่า พฺยณฺชนนฺสุ แทน พฺยณฺชนานํ แต่ท่านใช้เป็นบัญญัติเพื่อให้ได้เสียง
อา ใน นา ของ นานํ จึงจะสอดคล้องกับเสียง อา ในคำต่อไปว่า กา, กา, ตา, คา เพราะในคำต่อไปไม่มี
เสียง เอ เลย จะเห็นว่าการใช้คำทุกคำของคัมภีร์นี้และวรรณกรรมบาลีอื่นๆ มีเหตุผลและความละเอียด
อ่อนในการประกอบคำด้วยความพิถีพิถัน จึงเรียกว่า จุณฺณนิย คือ ร้อยแก้ว เหมือนการเอาแก้วทั้งดงามมา
ร้อยไว้เป็นพวงเส้นเดียว

วรรค คือ พยัญชนะที่เป็นกลุ่มตามฐานที่เกิดเสียง เนื่องจากพยัญชนะที่มีฐานเดียวกันแบ่งออกเป็น
เป็น ๕ กลุ่ม วรรคจึงมี ๕ ประเภท คือ

๑. กวรรค คือ กลุ่ม ก อักษร มี ๕ ตัว คือ ก ข ค ฌ ง เกิดที่คอ (กัณฐฐาน)
๒. จวรรค คือ กลุ่ม จ อักษร มี ๕ ตัว คือ จ ฌ ช ฌ ญ เกิดที่เพดาน (तालुฐาน)
๓. ฎวรรค คือ กลุ่ม ฎ อักษร มี ๕ ตัว คือ ฎ จ ฌ ฌ ฌ เกิดที่ปุ่มเหงือก (มูทฐาน)
๔. ตวรรค คือ กลุ่ม ต อักษร มี ๕ ตัว คือ ต ถ ท ฐ น เกิดที่ฟัน (ทันฐาน)
๕. ปวรรค คือ กลุ่ม ป อักษร มี ๕ ตัว คือ ป ผ พ ภ ม เกิดที่ริมฝีปาก (โอष्ठฐาน)

ตารางแสดงวรรคทั้ง ๕ ตามเสียงสัทเป็นต้น

	อโฆสะ		โฆสะ		
ฐาน	สัท	รณิต	สัท	รณิต	วิมุตตะ
กัณฐฐาน	ก	ข	ค	ฌ	ง
तालुฐาน	จ	ฌ	ช	ฌ	ญ
มูทฐาน	ฎ	จ	ฌ	ฌ	ฌ
ทันฐาน	ต	ถ	ท	ฐ	น
โอष्ठฐาน	ป	ผ	พ	ภ	ม

วิธีออกเสียงพยัญชนะ มีดังต่อไปนี้

อักษร ก ออกเสียงเป็น ก ตามปกติ เหมือนเสียง K ตามอักษรโรมันที่ใช้เขียนบาลี

อักษร ข ออกเสียงเหมือน Kh ตามอักษรโรมัน ซึ่งก็คือเสียง ค ในภาษาไทย เสียง ข นี้เกิดฐานเดียวกันกับ ก จึงควรมีเสียงคล้ายกัน ต่างกันที่ ก เป็นสัท (เสียงอ่อน) ส่วน ข เป็นรณิต (เสียงแข็ง) ซึ่งก็คือ ก ที่ซ้อน ห ซึ่งเกิดที่ฐานเข้ามาเป็นรูปว่า กุห อันได้แก่เสียง ค ในภาษาไทยนั่นเอง (ตามอักษรโรมัน Kh ก็คือ กุห นั่นแหละ)

อักษร ค ออกเสียงเหมือน G ตามอักษรโรมัน ซึ่งก็คือเสียง ก ที่เปิดปากให้กว้างขึ้นกว่า เดิมให้มากที่สุด เพราะเสียง ค เป็นโฆสะ คือ เสียงก้อง เป็นเสียงที่ต้องเปิดปากเต็มที่

อักษร ฌ ออกเสียงเหมือน Gh แต่มี ห เข้ามาซ้อนอีก เพราะเป็นทั้งโฆสะและรณิต

อักษร ง ออกเสียงทางปากร้อยละ ๕๐ และทางจมูกร้อยละ ๕๐ เหมือน Ng ตามอักษรโรมัน

อักษร จ ออกเสียงเหมือน C ตามอักษรโรมัน

อักษร ฌ ออกเสียงเหมือน Ch ตามอักษรโรมัน ซึ่งก็คือ จุห เพราะ ฌ เป็นรณิตที่เหมือน มีเสียง ห กล้าอยู่เพื่อให้เสียงจากอก

- อักษร ช ออกเสียงเหมือน J ตามอักษรโรมัน
- อักษร ฉ ออกเสียงเหมือน Jh ตามอักษรโรมัน ซึ่งก็คือเสียง ชห
- อักษร ฌ ออกเสียงคล้าย ย แต่มีเสียงออกทางปากและจมูกอย่างละครึ่ง ออกเสียงเหมือน Ny ตามอักษรโรมัน
- อักษร ฏ ออกเสียงคล้าย ต แต่ให้วางลิ้นที่เพดานฟันบน แล้วดันลิ้นพุดออกมา เหมือน T ตามอักษรโรมัน
- อักษร ฐ ออกเสียงคล้าย ท ในภาษาไทย แต่ให้วางลิ้นที่เพดานฟันบน แล้วดันลิ้นพุดออกมา และมีเสียงที่เกิดจากอกอีกด้วย ซึ่งก็คือเสียง ฎห นั่นเอง
- อักษร ฑ ออกเสียงคล้าย ด ในภาษาไทย แต่ให้วางลิ้นที่เพดานฟันบน แล้วดันลิ้นพุดออกมา
- อักษร ฒ ออกเสียงคล้าย ฐ แต่ให้วางลิ้นที่เพดานฟันบน แล้วดันลิ้นพุดออกมา และมีเสียงที่เกิดจากอกอีกด้วย ซึ่งก็คือเสียง ฑห นั่นเอง
- อักษร ณ ออกเสียงคล้าย น แต่ให้วางลิ้นที่เพดานฟันบน แล้วดันลิ้นพุดออกมา มีเสียงจมูก ร้อยละ ๕๐ เหมือน N ตามอักษรโรมัน
- อักษร ต ออกเสียงเหมือน Th ในภาษาอังกฤษ เช่น this, that โดยวางลิ้นที่ฟันหน้าด้านใน แล้วดันลิ้นพุดออกมา
- อักษร ถ ออกเสียงเหมือน ท ในภาษาไทย แต่ให้วางลิ้นที่ฟันหน้าด้านใน แล้วดันลิ้นพุดออกมา
- อักษร ท ออกเสียงเหมือน ด ในภาษาไทย เหมือน D ตามอักษรโรมัน โดยให้วางลิ้นที่ฟันหน้าด้านใน แล้วดันลิ้นพุดออกมา
- อักษร ธ ออกเสียงเหมือน ฑห โดยวางลิ้นที่ฟันหน้าด้านใน แล้วดันลิ้นพุดออกมา เหมือน Dh ตามอักษรโรมัน
- อักษร น ออกเสียงคล้าย ณ แต่วางลิ้นที่ฟันหน้าด้านใน แล้วดันลิ้นพุดออกมา มีเสียงจมูก ร้อยละ ๕๐ เหมือน N ตามอักษรโรมัน
- อักษร ป ออกเสียงเหมือน P ตามอักษรโรมัน โดยเม้มริมฝีปากแล้วปล่อยลมออกแรงๆ
- อักษร ผ ออกเสียงเหมือน พ ในภาษาไทย เหมือน Ph ตามโรมัน
- อักษร พ ออกเสียงเหมือน บ ในภาษาไทย เหมือน B ตามอักษรโรมัน
- อักษร ภ ออกเสียงเหมือน พห ในภาษาไทย เหมือน Bh ตามอักษรโรมัน

อักษร ม ออกเสียงเหมือน M ตามอักษรโรมัน โดยเม้มริมฝีปากแล้วปล่อยลมออกแรงๆ มีเสียงจมูกร้อยละ ๕๐

ส่วนการออกเสียง อ วรรค แบ่งออกเป็นโผสะ ๖ เสียง คือ ย, ร, ล, ว, ห และ พ ส่วนเสียง ส เป็นอโผสะ ฟังทราบวิธีออกเสียงดังนี้

อักษร ย ออกเสียงตามปกติ เหมือน Y ตามอักษรโรมัน

อักษร ร ออกเสียงตามปกติ โดยกระดกลิ้นเล็กน้อย เหมือน R ตามอักษรโรมัน

อักษร ล ออกเสียงคล้าย ร แต่วางลิ้นที่ล่างฟันบน แล้วดันลิ้นพุดออกมา เหมือน L ตามอักษรโรมัน

อักษร ว ออกเสียงเหมือน V ตามอักษรโรมัน โดยใช้ฟันบนกระแทกกับริมฝีปากล่าง

อักษร ส ออกเสียงตามปกติ เหมือน S ตามอักษรโรมัน (ศ ออกเสียงเป็น ชุยะ คล้ายกับเสียง sh ในภาษาอังกฤษ ส่วน ษ ก็ออกเสียงคล้ายกับ Sh แต่มีเสียง หุ เพิ่มเข้ามาอีก)

อักษร ห ออกเสียงตามปกติ เหมือน H ตามอักษรโรมัน แม้เสียง ฮ ก็คือเสียง ห นั้นเอง แต่ออกเสียงต่ำลง เพราะเสียงสระทั้งหมดมี ๓ เสียง คือ เสียงสูง (อุทาตุต) เสียงต่ำ (อนุทาตุต) และเสียงกลาง (สุวริต) ดังคำว่า สมุทฺท อ่านเป็นเสียงสูงว่า สะมุททะ หรืออ่านเป็นเสียงต่ำว่า สะหมุททะ ก็ได้

อักษร พ ออกเสียงคล้ายกับ ล แต่วางลิ้นที่ปุ่มเหงือก (โคนฟัน) แล้วดันลิ้นพุดออกมา

อักษร อ ออกเสียงทางจมูก แต่พยัญชนะตัวนี้ต้องประกอบร่วมกับสระ ๓ เสียง คือ สระ อ, สระ อิ และสระ อุ ดังนั้น จึงออกเสียงทางจมูกร้อยละ ๘๐ ร่วมกับคอร้อยละ ๒๐ เมื่อออกเสียงสระ อ, ออกเสียงทางจมูกร้อยละ ๘๐ ร่วมกับเพดานร้อยละ ๒๐ เมื่อออกเสียงสระ อิ และออกเสียงทางจมูกร้อยละ ๘๐ ร่วมกับปากร้อยละ ๒๐ เมื่อออกเสียงสระ อุ

คำว่า กวคฺค มีรูปวิเคราะห์ว่า

- [อาทฺยกุขรฎฺเตน] เกน อุปฺลภฺชิโต วคฺโค กวคฺโค = กลุ่มอักษรที่ถูกกำหนดด้วย ก อักษรที่เป็นอักษรตัวแรก] ชื่อว่า กวรรค

คำว่า จวคฺค เป็นต้น ก็มีวิเคราะห์ตามนัยนี้

คำว่า วคฺค มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- อักษรที่เป็นไปโดยกลุ่มละห้เสียง = ปณฺจปณฺจวิภาเคน วคฺคนฺติ ปวตฺตนฺตํ วคฺคา.

(วคฺค ธาตุ = เป็นไป + อ ปัจจัยในกัตตุสภานะ)

- อักษรอันทำนองรู้โดยความหมายว่าเป็นกลุ่ม = สมฺภูเจน วคฺคียนฺติ คมียนฺตํ วคฺคา.

(วคฺค ธาตุ = รู้ + อ ปัจจัยในกรรมสภานะ)

ตั้งหลักฐานในคัมภีร์กัจจายนสูตรัตถะว่า

ปญฺจปญฺจวิภาเคน

วคฺคฺนฺติ เย ปวตฺตฺนฺติ

วคฺคฺยฺนฺติ คฺมฺยฺนฺติ

สมฺมุญฺเจน วา วคฺคา.^{๓๐}

“อักษรเหล่าใดย่อมเป็นไปโดยกลุ่มละห้ำเสียง เหตุนั้น อักษรเหล่านั้น ชื่อว่า
วรรค อีกอย่างหนึ่ง อักษรเหล่าใดอันท่านรู้โดยความหมายว่าเป็นกลุ่ม เหตุนั้น
อักษรเหล่านั้น ชื่อว่า วรรค”

อีกอย่างหนึ่ง อาจถือว่า วคฺค ศัพท์เป็นอนิปผันนปฏิปทิกะ คือ นามศัพท์ที่ไม่สำเร็จด้วยสมาส
ดัตถิต หรือกิตก์ โดยแยกรากศัพท์และตั้งรูปวิเคราะห์ไม่ได้ ตามที่ปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๙) กล่าวว่า
วคฺโคติ สมฺมุโ (หมู่ ชื่อว่า วรรค) หมายความว่า วรรค คือ กลุ่มอักษรฐานเดียวกันกันที่จำแนกตามคอ
เพดาน ปุ่มเหงือก ฟัน และริมฝีปาก ส่วนอักษร ๘ เสียง คือ ย ร ล ว ส ห พ และ อ เกิดต่าง
ฐานกันจึงรวมเป็นกลุ่มไม่ได้ เรียกว่า อ วรรค คือ ไม่ใช่กลุ่ม ตามความเห็นนี้ถือว่า วคฺค ศัพท์เป็นรูปหีนาม
คือ นามศัพท์ที่ปรากฏทางโลกในความหมายอย่างใดอย่างหนึ่งโดยแยกศัพท์รากศัพท์และตั้งรูปวิเคราะห์
ไม่ได้

อนึ่ง ศัพท์ที่ตั้งรูปวิเคราะห์ไม่ได้ในภาษาบาลี มี ๖ ประเภท กล่าวไว้ในคัมภีร์วินยาลังการว่า

รूपฺหิขยาตํ นิปาตญฺ-

ปสฺสคฺคาลปนํ ตถา

สพฺพพณามิกเมเตสุ

น กโต วิคฺคโห ญสฺ.^{๓๑}

“รูปวิเคราะห์ในศัพท์ ๖ ประเภทเหล่านี้ คือ รูปหิศัพท์ (ศัพท์ที่กล่าวตามใจ
โดยไม่มีเนื้อความตามศัพท์ เช่นคำว่า ติสฺโส <นายติสสะ> เป็นต้น) อาขยาต นิปาต
อุปสรรค อาลปะนะ และสรรพนาม บุคคลกระทำไม่ได้”

อย่างไรก็ตาม การที่ท่านกล่าวว่าบทอุปสรรคและนิปาตไม่มีรูปวิเคราะห์ ก็เพราะว่าไวยากรณ์
บาลีไม่แสดงรูปวิเคราะห์ของบททั้งสองนั้นไว้ แต่ในพจนานุกรมสันสกฤต เช่น คัมภีร์ศัพท์สโตมมหานิ
เป็นต้น พบรูปวิเคราะห์ของบททั้งสองประเภทนั้น

พยัญชนะ ๘ ตัว คือ ย ร ล ว ส ห พ และ อ ชื่อว่า อวรรค คือ พยัญชนะที่ไม่เป็นกลุ่ม
เพราะเกิดในฐานต่างกัน คือ

- ย อักษรเกิดที่เพดาน (तालुस्थान)
- ร อักษรเกิดที่ปุ่มเหงือก (मुथस्थान)
- ล อักษรเกิดที่ฟัน (तन्तुस्थान)
- ว อักษรเกิดที่ฟันและริมฝีปาก (तन्तुस्थानและओष्ठस्थान)

- ส อักษรเกิดที่ฟัน (ทันตฐาน)
- ห อักษรเกิดที่คอ (กัณฐฐาน)
- พ อักษรเกิดที่ปุ่มเหงือก (มูทฐฐาน)
- นิคคหิตเกิดที่จมูก (นาสิกฐาน)

ท่านพระกัจจายณะผู้รจนากัจจายนไวยากรณ์ได้ตั้งชื่อพยัญชนะ ๘ ตัวมี ย เป็นต้นว่า พยัญชนะเหล่านั้น ชื่อว่า อวรรค ด้วยสูตรนี้โดยอ้อม ข้อความที่ทราบได้โดยอ้อมเช่นนี้ เรียกว่า อวุตตสิททินัย คือวิธีที่สำเร็จได้โดยไม่มีการกล่าวไว้โดยตรง

ตโต อญเณ อวคคาติ

อวุตตสิทธี ฌายเต

วคคสมณิกสูตรเตน

อวคคาปิ กถียเร.^{๓๒}

“บัณฑิตทราบความสำเร็จ[แห่งเนื้อความ]ที่ไม่มีการกล่าวไว้[โดยตรง]ว่า พยัญชนะอื่นจากวรรคพยัญชนะนั้น ชื่อว่า อวรรค แม้ท่านพระกัจจายณะได้กล่าวอวรรคไว้ [โดยอ้อม]ด้วยสูตรที่ตั้งชื่ออวรรค”

พระกัจจายณะมิได้ตั้งสูตรว่า ตโต อญเณ อวคคา (พยัญชนะอื่นจากวรรคพยัญชนะนั้น ชื่อว่า อวรรค) ต่อจากสูตรว่า วคคา ปญจปญจโส มนตา เพราะรู้ได้โดยอ้อมว่าพยัญชนะที่ไม่อยู่ในกลุ่มก็ชื่อว่า พยัญชนะไม่ใช่อักษร หรืออวรรคนั้นเอง ข้อนี้ไม่เหมือนกับการตั้งชื่อพยัญชนะด้วยสูตรว่า เสสา พยัญชนะ ถ้าพระกัจจายณะประสงค์จะใช้ชื่อว่า อสระ แทนพยัญชนะ ก็ไม่จำเป็นต้องตั้งสูตรข้างต้นไว้ เพราะ อ เป็นอักษรที่ใช้สำหรับปฏิเสธได้อยู่แล้ว

คำว่า ปญจปญจโส ประกอบรูปศัพท์มาจาก ปญจปญจ ศัพท์ + โส ปัจจัย ลง โส ปัจจัยในอรรถว่า วิภาคะ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า วิภาเค ธา จ หรือลง โส ปัจจัยในอัสสัถิตัตถิต ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า ตทสสัถิตี วิ จ คำนี้มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- โดยกลุ่มละ ๕ เสียง = ปญจปญจวิภาเคนาติ ปญจปญจโส.
- มีอักษรกลุ่มละ ๕ เสียง = ปญจปญจ เอเตสมตถิตี ปญจปญจโส.

ส่วน ปญจปญจ ไม่ใช่วาทวันทสมาสที่มีรูปวิเคราะห์ว่า ปญจ จ ปญจ จ ปญจปญจ (๕ กับ ๕ ชื่อว่า ปัญจปัญจะ) เพราะ ๕ บวกกับ ๕ ก็เท่ากับ ๑๐ แต่คำนี้เป็นคุณวิจนา คือ คำซ้ำที่กล่าวถึงคุณลักษณะเป็นหลัก ดังเช่น คำว่า คาโม คาโม รมณีย (หมู่บ้านทุกๆ แห่งน่ารื่นรมย์) ดังนั้น จึงลง โย วิภัตติและประกอบรูปศัพท์เป็น ปญจ แล้ว ให้ซ้อน ปญจ เป็น ปญจปญจ ด้วยมหาสูตรว่า ยทนุปนนา นิปาตนา ลิขฺมนฺติ (ศัพท์ที่มีได้สำเร็จ[ด้วยสูตร] ย่อมสำเร็จด้วยนิปาตนาสูตร [คือสูตร ยทนุปนนา นี้]) ดังคัมภีร์พาลาวตาร (หน้า ๑๐๖) กล่าวว่า

ยथाทินา วิจนายํ รุกฺขมิจฺจสฺส สวิภตฺติสฺส ทฺวิตฺตํ. เอวํ สพฺพตฺถ วิจนายํ ทฺวิตฺตํ.”^{๓๓}

“ข้อบทว่า รุกฺขํ นั้นพร้อมกับวิภัตติในวิจนายด้วยสูตรว่า ยท เป็นต้น การซ้อนพยางค์ได้ในวิจนา
ในบททั้งหมดอย่างนี้”

วคฺคานํ ปจฺม-ทฺติยา โส จาโฆสา,

อักษรที่ ๑ และที่ ๒ ของวรรคทั้งหลาย และ ส ชื่อว่า อโฆสะ

พฺนตฺตาณฺเณ โฆสา.

อักษรทั้งหลายเหล่านี้นอกนี้ อันมี พ เป็นที่สุด ชื่อว่า โฆสะ

พยัญชนะ ๓๓ ตัวเหล่านั้น แบ่งออกเป็น ๒ ประเภทตามเสียง คือ

๑. อโฆสะ คือ พยัญชนะเสียงไม่ก้อง ได้แก่

- อักษรตัวที่ ๑ ของวรรค (ก จ ฎ ต ป)
- อักษรตัวที่ ๒ ของวรรค (ข ฉ ฐ ถ ผ)

๒. โฆสะ คือ พยัญชนะเสียงก้อง ได้แก่

- อักษรตัวที่ ๓ ของวรรค (ค ช ซ ท พ)
- อักษรตัวที่ ๔ ของวรรค (ฆ ฌ ฌ ฐ ภา)
- อักษรตัวที่ ๕ ของวรรค (ง จ ฉ น ม)
- อักษรวรรค ๖ ตัว (ย ร ล ว ห พ)

นอกจากนี้ พยัญชนะยังมี ๒ ประเภท คือ

๑. สนิท คือ พยัญชนะเสียงหย่อนหรือเบา ได้แก่

- อักษรตัวที่ ๑ ของวรรค
- อักษรตัวที่ ๓ ของวรรค

๒. ธนิต คือ พยัญชนะเสียงแข็งหรือหนัก ได้แก่

- อักษรตัวที่ ๒ ของวรรค
- อักษรตัวที่ ๔ ของวรรค

โฆสะเป็นพยัญชนะที่ผู้พูดต้องเปิดปากให้กว้างแล้วเปล่งเสียงออกมา เป็นอักษรที่ออกเสียงตาม
ปรกติ ไม่กระแทกเสียง จึงเรียกว่า สภาวสิทฺฐ (เสียงที่สำเร็จตามปรกติ) ส่วนธนิตเป็นพยัญชนะที่ผู้พูดต้อง
เปล่งเสียงออกมาให้เกิดจากอก มีเสียง หุ เกิดร่วมด้วย จึงเรียกว่า ปโยคสิทฺฐ (เสียงที่สำเร็จด้วยความพยายาม)

เช่น ข ออกเสียงเป็น กุห ในอักษรโรมันจึงเขียนว่า kha ส่วนเสียง ค ที่เป็นโสมะมีเสียงคล้าย ก ที่เปิดปากกว้าง เพราะเป็นสติดเหมือน ก ฉะนั้น เสียง ค จึงต้องมีเสียงคล้าย ก ในอักษรโรมันเขียนว่า ga คล้ายกับ ก ที่เขียนว่า ka

[๗ : ๑๑] ปรสมณฺญา ปโยเค.

เมื่อมีการประกอบใช้ ชื่อในคัมภีร์สันสกฤตอื่นก็พึงประกอบได้

ปโยเค ครั้นเมื่อการประกอบใช้ สติ มีอยู่ ปรสมณฺญา อ.ชื่อในคัมภีร์สันสกฤตอื่น ท. *ยฺชฺชฺนเต* อันท่าน ย่อมประกอบได้ ๕

โฆสาโฆสณฺญา จ ปรสมณฺญา ปโยเคติ สงฺคหิตา.

อนึ่ง ชื่อว่า โฆสะและอโฆสะ อันท่านนับเข้าแล้วด้วยสูตรว่า ปรสมณฺญา ปโยเค (เมื่อมีการประกอบใช้ ชื่อในคัมภีร์สันสกฤตอื่นก็พึงประกอบได้)

เอวํ ลิงฺค-สพฺพนาม-ปท-อุปสฺสค-นิปาต-ตทฺธิต-อาขยาต-กมฺมปฺปวจฺจนียาทิสณฺญา จ.

และชื่อว่า ลิงค์, สรรพนาม, ปท, อุปสรรค, นิปาต, ตัทธิต, อาขยาต และกัมมป-
ปวจนียะเป็นต้น [อันท่านนับเข้าแล้ว]เหมือนอย่างนี้

คำว่า เอวํ (เหมือนอย่างนี้) ระบุถึงสูตรว่า ปรสมณฺญา ปโยเค เพราะบทว่า เอวํ เป็นบทที่ลง
ตติยวิภตติแล้วลบบไป เหมือนคำว่า ปรสมณฺญา ปโยเคติ (สูตรเตน) ที่ประกอบด้วยตติยวิภตติเหมือนกัน
ในที่นี้ท่านเปลี่ยนบทประธานจากคำว่า โฆสาโฆสณฺญา เป็น ลิงฺค ฯลฯ กมฺมปฺปวจฺจนียาทิสณฺญา เท่านั้น
นอกจากนี้ พึงเพิ่มกิริยาคุณพากย์ของประโยคนี้นั้น สงฺคหิตา โดยให้ตามมาจากประโยคก่อน

คำว่า โฆส โดยทั่วไปเป็นชื่อของเสียง คือ แปลว่า “เสียง” ดังคัมภีร์อภิธานปทีปิกา (คาถา
๑๒๘) กล่าวถึงคำไวพจน์ของเสียงว่ามี ๑๖ ศัพท์ คือ รว, นินาท, นินท เป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ฆุสฺยเต สทฺธิยเตติ โฆโส = เสียงที่ถูกเปล่งออก ชื่อว่า โฆสะ

(ฆุส ธาตุ <สทฺเท = ส่งเสียง> + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

แต่ในที่นี้มีรูปวิเคราะห์อีกทอดหนึ่งว่า

- โฆโส เอเตสมตฺถิติ โฆสา = เสียงมีอยู่แก่พยัญชนะเหล่านี้ เหตุฉะนั้น พยัญชนะเหล่านั้นชื่อว่า
โฆสะ หมายถึง พยัญชนะที่มีเสียงก้อง ตามนัยนี้ให้ลง ณ ปัจจัยในอัสสัดถิตัทธิตท้าย โฆส ศัพท์ในความ
หมายว่า อติสยะ (ยิ่ง)

ส่วนคำว่า อโฆส มีรูปวิเคราะห์ว่า

- น โฆสา อโฆสา = พยัญชนะที่ไม่ใช่โฆสะ ชื่อว่า อโฆสะ

ชื่อว่า โฆสะและอโฆสะ เป็นชื่อที่ไม่มีสูตรตั้งชื่อโดยตรง ต่างจากชื่อที่มีสูตรตั้งชื่อโดยตรง คือ

อักษร, สระ หรือรัสสะ เป็นต้น ชื่อทั้งสองนี้และชื่ออื่นๆ คือ ลิงค์, สรรพนาม, บท เป็นต้น ที่ท่านจะกล่าวถึงในสูตรของคัมภีร์ไวยากรณ์ เป็นชื่อรวมที่ท่านพระกัจจายณะตั้งไว้ด้วยสูตรว่า ปรสมณฺญา ปโยเค สูตรนี้มีความหมายว่าครั้นเมื่อการประกอบใช้ มีอยู่ ชื่อจากคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤตอื่น อันบุคคลย่อมประกอบได้ คือ ท่านจะไม่กล่าวสูตรที่ตั้งชื่อโฆสะ, อโฆสะ เป็นต้นโดยเฉพาะ แต่จะรวมตั้งชื่อคำเหล่านั้นด้วยสูตรเพียงสูตรเดียวว่า ปรสมณฺญา ปโยเค นี้

โดยสรุปชื่อในคัมภีร์กัจจายณะมี ๒ ประเภท คือ

๑. สกสมัญญา คือ ชื่อของตน ได้แก่ อักษร, สระ, รสส, ที่ม, พยัญชน, วคฺค, นิคฺคหิต ที่ท่านพระกัจจายณะได้ตั้งสูตรระบุไว้

๒. ปรสมัญญา คือ ชื่อจากคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤตอื่น ได้แก่ โฆส, อโฆส, ลิงฺค, บท, สรรพนาม, อุปสคฺค, นิปาต, ตฤทิต, อาชฺยาต, กมฺมปฺวจนีย เป็นต้น ที่ท่านพระกัจจายณะผู้รจนานำมาจากไวยากรณ์สันสกฤต

คำว่า ปรสมณฺญา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปรสฺมี สมณฺญา ปรสมณฺญา = ชื่อในคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤตอื่น ชื่อว่า ปรสมัญญา

อีกอย่างหนึ่ง ว่า

- ปเรสฺ สมณฺญา ปรสมณฺญา = ชื่อของนักไวยากรณ์สันสกฤตอื่น ชื่อว่า ปรสมัญญา

คัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤตในที่นี้ คือ คัมภีร์ปาณินิและคัมภีร์กาดันตระซึ่งเป็นที่ยอมรับของคัมภีร์กัจจายณะ เป็นต้น และส่วนนักไวยากรณ์สันสกฤตอื่น คือ ฤษีปาณินิผู้รจนาคัมภีร์ปาณินิ และท่านทุคสิงหะพร้อมกับท่านศรรวธรรมันผู้รจนาคัมภีร์กาดันตระ เป็นต้น

[๘ : ๑๐] อํ อิติ นิคคหิตํ.

พินทุ คือ อํ ชื่อว่า นิคคหิต

พินทุ อ.พินทุ อํอิติ คือ อํ นิคคหิตํ ชื่อว่า นิคคหิต ฯ

สูตรนี้เป็นสัญญาสูตร ว่าด้วยการตั้งชื่อพยัญชนะตัวสุดท้ายอันเป็นพินทุ คือ จุดที่ประกอบกับสระมีรูปว่า : ว่าชื่อ นิคคหิต

อิติ ศัพท์แปลว่า “คือ” ใช้ในความหมายว่า นิทสฺสนะ (แสดง) คือ แสดงถึงพินทุที่อยู่ติดกับสระ
 อ ถ้าพระกัจจายณะตั้งสูตรว่า อํ นิคคหิตํ ก็จะมีความหมายว่า อํ ชื่อว่า นิคคหิต โดยที่พินทุและสระ อ
 ทั้งสองอย่างชื่อว่านิคคหิต แต่เมื่อท่านประกอบใช้ อิติ ศัพท์ทำให้เพิ่มคำว่า พินทุ (จุด) เข้ามาแปล ส่งผล
 ให้พินทุอย่างเดียวนั้นชื่อว่านิคคหิต ส่วนสระ อ ใน อํ มีประโยชน์เพื่อให้ออกเสียงได้สะดวกเท่านั้น

หลักการออกเสียงนิคคหิต คือ การข่มฐานกรณ์จากนั้นออกเสียงให้มีเสียงผ่านปากออกมาเพียง
 เล็กน้อยไม่เกินร้อยละ ๒๐ ส่วนเสียงอีกร้อยละ ๘๐ ออกผ่านจมูก การที่ต้องมีเสียงออกทางปากเล็กน้อย
 ก็เพราะว่านิคคหิตอาศัยรัสสระ จึงต้องมีเสียงของสระ อ, อิ และ อุ ที่เกิดขึ้นทางคอ, เพดาน และปาก
 อีกด้วย แต่ถ้าออกเสียงผ่านคอโดยไม่มีเสียงจมูกเหมือนที่นิยมออกกันในปัจจุบัน ก็นับว่าออกเสียงนิคคหิต
 ไม่ถูกต้อง

คัมภีร์พาลาวตารฎีกาใหม่ (หน้า ๒๐) อธิบายเพิ่มเติมว่า นิคคหิตเป็นอักษรที่ต้องออกเสียงโดย
 ข่มฐานกรณ์ ดังคัมภีร์อรรถกถาพระวินัย (เล่ม ๓ หน้า ๕๕๒) กล่าวว่า

“นิคคหิตน”ติ ยํ กรณานิ นิคคเหตุวา อวิสสชฺเซตฺวา อวิวณฺเณ มุเขน สานฺนาสิกํ กตฺวา วตฺตพฺพ.^{๓๔}

“อักษรที่บุคคลข่มฐานกรณ์ ไม่ปล่อยออกแล้ว ออกเสียงกระทำให้ล้อยตามจมูกด้วยปากที่ไม่
 เปิดกว้าง ชื่อว่า นิคคหิต”

ในเรื่องนี้บางท่านอธิบายว่าต้องปิดปากออกเสียงจึงจะเป็นนิคคหิต แต่ท่านผู้แต่งได้กล่าวแย้งว่า
 อักษรที่ปิดปากออกเสียงก็คือ ม อักษร เช่น พุทฺธมฺ สรณมฺ เพราะ ม อักษรเป็นโอษฐ์อักษร ฐานและ
 กรณ์ของ ม อักษรก็คือริมฝีปาก ส่วนพยตนะก็คือพญฺฐระอันเป็นการกระทบฐานกรณ์ชัดเจน ส่วนนิคคหิตมี
 ฐานและกรณ์คือจมูก ส่วนพยตนะนับเข้าในวิญญะที่เป็นการเปิดคอ ดังนั้น จึงควรออกเสียงนิคคหิตด้วยการ
 เปิดปากเล็กน้อยไม่กว้างนัก และทำให้เสียงขึ้นจมูก จึงจะถูกต้องตามหลักภาษา

อํ อิติ อการโต ปรํ โย พินทุ สฺยติ, ตํ นิคคหิตํ นาม.

พินทุใด อันท่านยอมได้ยินว่า อํ ข้างหลัง อ อักษร พินทุนั้น ชื่อว่า นิคคหิต

การประกอบใช้ ย และ ต ศัพท์เป็นรูปว่า โย พินทุ, ต มีประโยชน์เพื่อให้เข้าใจความได้ง่าย เพราะแยกไว้เป็นสองประโยค แต่วิธีใช้เช่นนี้เป็นความเข้าใจง่ายของคนที่คุ้นเคยกับวิธีใช้ในภาษาบาลี ถ้าเป็นคนไทยหรือคนพม่า การประกอบใช้ ย และ ต ศัพท์ ยิ่งทำให้เข้าใจยากยิ่งขึ้น ดังนั้น ผู้ที่ศึกษาภาษาบาลีจึงควรทำความเข้าใจถึงวิธีใช้บางอย่างในภาษาที่อาจจะไม่สอดคล้องกับภาษาแม่ของเราให้ถ่องแท้ก็จะทำให้เข้าใจหลักการใช้ภาษาบาลีได้ชัดเจนขึ้น

นิคคหิต คือ พินทุหรือจุดที่ได้ยินหลังจากออกเสียงว่า อ แล้ว หมายความว่า ในการออกเสียง นิคคหิตนั้น ต้องเปลี่ยนเสียงสระ อ ก่อน แล้วจึงออกเสียงนิคคหิตให้เกิดที่จุกต่อมา

นิคคหิตไม่เพียงอาศัยสระ อ เท่านั้น แต่ยังอาศัยสระ อิ และสระ อุ อีกด้วย เพราะสระที่อาศัยของนิคคหิตมีเพียงรัสสระ ๓ ตัวเท่านั้น เช่น คำว่า ห้, มี, หุ ในอุททาหรณ์อุปทานว่า อหิ เกวณฺณคามสมิ อหุ เกวณฺณทารโก (เราได้เป็นเด็กชาวประมงที่หมู่บ้านของชาวประมง) เนื่องจาก สระ อ เป็นรัสสระเสียงแรก ท่านพระกัจจายณะจึงตั้งสูตรว่า อํ อติ นิคคหิตํ ไม่ตั้งสูตรว่า อี อติ นิคคหิตํ หรือ อุํ อติ นิคคหิตํ

คำว่า โย ประกอบใช้เป็นบุลงลิคตามคำว่า พินทุ ส่วนคำว่า ต ประกอบใช้เป็นนบุลงลิคตาม นิคคหิตํ โดยเป็นวิเสสยะของ พินทุ เช่นเดียวกัน (พินทุ เป็นได้ทั้งบุลงลิคและนบุลงลิค) โดยทั่วไป บทวิเสสยะของ ย และ ต ต้องเป็นบทเดียวกันที่มีลิคเหมือนกัน แต่ในที่นี้ประกอบ ย ศัพท์เป็นบุลงลิคตาม พินทุ และ ต ศัพท์เป็นนบุลงลิคตาม นิคคหิตํ ดังข้อความในคัมภีร์ขุททกชาว่า

จาโค โย ภิกขุภาวสฺส

สา ปาราชิกเทสนา

ยถาตุเตน วุฏฺฐาณํ

ครุภาพตติเทสนา.^{๓๕}

“การสละภาวะของภิกษุใดมีอยู่ การสละนั้นเป็นการแสดงอาบัติปาราชิก การออก[จากอาบัติ]ตามวิธีที่กล่าวไว้แล้ว เป็นการแสดงครุภาพติ [คือ สังฆาติเสส]”

จะเห็นได้ว่า ในคาถาข้างต้น ย ศัพท์หมายถึงบทบุลงลิค คือ จาโค แต่ ต ศัพท์หมายถึงบทอิตถิลิค คือ เทสนา การใช้ลิคต่างกันเช่นนี้ขึ้นอยู่กับลิคของบทหลังที่ประกอบกับ ต ศัพท์ โดย ต ศัพท์มักคล้อยตามลิคของบทหลังที่เป็นวิกิตกัตตาในประโยค ต ดังนั้น ในที่นี้จึงประกอบใช้เป็น สา ไม่ใช่เป็นโส และเพื่อให้หมายถึง จาโค ที่กล่าวไว้ในประโยคต้นว่า จาโค โย จึงต้องเพิ่มบทตัพภาวะเข้ามาประกอบร่วมกับ จาค เป็น จาคชาติ เพื่อเปลี่ยนให้เป็นอิตถิลิคตาม เทสนา ดังคำอธิบายในขุททกชาฎีกาใหม่ว่า

“โย”ติ วุตตตฺตา “โส”ติ วตฺตํ ยุตฺตํ, ตถาปิ สพฺพาทีหิ วุตตสฺส วา ลิงฺคมาทียเต วฏฺขมานสฺส วาติ วฏฺขมานเทสนาเปกฺขาย “สา”ติ วุตฺตํ.^{๓๖}

“ท่านควรกล่าวว่า โส เพราะได้กล่าวว่า โย แต่ลิคของบทที่ถูกสรรพนามมี สพพ เป็นต้นกล่าวไว้ หรือจะกล่าว ย่อมถูกถือเอาได้ ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สา โดยมองหา เทสนา ที่จักกล่าว”

ขุททสิกขาณิสสยกล่าวสรุปความในเรื่องนี้เป็นคาถาท่องจำว่า

วุตตสฺส วกฺขมานสฺส

สพฺพาทิ ลิงคฺมาทียิ

วุตตสฺส สมาส วากฺเย

อภิธมฺโม จ โส อิติ

อิตเร วกฺขมานสฺส

โย จาโค สาว เทสนา.^{๓๖}

“สรพนามมี สพฺพ เป็นต้น ถือเอาลึงค์ของเนื้อความที่ถูกกล่าวมาแล้วหรือ จักกล่าว สรพนามดังกล่าวถือเอาลึงค์ของเนื้อความที่ถูกกล่าวมาแล้วในพากย์ที่เป็นสมาส [คือ รูปวิเคราะห์] เช่น อภิธมฺโม จ โส [ปัญญาชาติ อภิธมฺมปิฎก] (ทั้งอภิธรรมนั้นก็เป็นปิฎก จึงชื่อว่า อภิธรรมปิฎก) หรือถือเอาลึงค์ของเนื้อความที่จักกล่าวในพากย์อื่นจากสมาส เช่น โย จาโค สาว เทสนา (การสละภาวะของภิกษุใดมีอยู่ การสละนั้นเป็นการแสดงอาบัติปาราชิก)”

อนึ่ง ตัวอย่างอื่นที่พบในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์อื่นๆ เช่น

ยา ปน อาชีวเหตุปญฺญตฺตานํ ฌณฺณํ สิขฺขาปทานํ วิตฺตํ กุมสฺส “กุหนา ลปนา เนมิตฺติกตา นิปเปสิกตา ลาเภนา ลภํ นิชิคฺสีนตา”ติ เอวมาทินญจ ปาปธฺมมานํ วเสน ปวตฺตา มิจฺฉาชีวา วิรติ, อิทํ อาชีวปาริสฺสฺส.^{๓๗}

“อนึ่ง การวิรติ (งดเว้น) จากมิจฉาอาชีพอันใดซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจแห่งการล่วงละเมิดสิกขาบท ๖ ประการที่ทรงบัญญัติไว้เพราะมีอาชีวะเป็นเหตุ และด้วยอำนาจแห่งบาปธรรมทั้งหลายมีอาทิต่างนี้ คือ

- ‘การหลอกลวง
- การพูดเลาะเล็ม
- การกระทำนิमित
- การด่าแข่ง
- การแสวงหาลาภด้วยลามก’

นี้จัดเป็นอาชีวปาริสฺสฺส”

คำว่า อิทํ ในพากย์นี้หมายถึงบทอธิถิลิงค์ว่า วิรติ แต่มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ตาม สีสํ จึงควรเพิ่มปารุเสสสะว่า วิรติชาตํ โดยประกอบ ชาติ ศัพท์ที่เป็นศัพท์ภาวะศัพท์ คือ ศัพท์ที่มีเนื้อความของบทหน้าที่ประกอบพร้อมกันนั้น เพื่อเปลี่ยนลิงค์ให้สอดคล้องกับ สีสํ

ยา ตสฺมา สพฺพปฺปการาปิ มิจฺฉาชีวา วิรติ, อิทํ อาชีวปาริสฺสฺส.^{๓๘}

“การงดเว้นจากมิจฉาอาชีพแม่มกๆ ประการนั้น อันใด อันนี้ชื่อว่า อาชีวปาริสฺสฺส”

คำว่า อิทํ ในพากย์นี้หมายถึงบทอธิถิลิงค์ว่า วิรติ แต่มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ตาม สีสํ จึงควรเพิ่มปารุเสสสะว่า วิรติชาตํ

ยานิ วา **สิกขาปทานิ** ชุฑฺทานุชฺชุกทานิตี วุตฺตานิ, **อิทํ** อาภิสมาจาริกสิลล์.^{๔๐}

“อีกอย่างหนึ่ง สิกขาบทเหล่าใดที่ตรัสไว้ว่าเป็นสิกขาบทเล็กน้อย สิกขาบทนี้จัดเป็นอาภิสมาจาริกสิลล์”

คำว่า **อิทํ** ในพากย์นี้หมายถึงบทนปุงสกลิงค์ พหุพจน์ว่า สิกขาปทานิ แต่มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ เอกพจน์ ตาม **สิลล์** จึงควรเพิ่มปาฐะเสสะว่า สิกขาปทสิลล์ (ศีลคือสิกขาบท) เพื่อให้เป็นเอกพจน์ตรงกับ **สิลล์**

อเสวนา จ พาลานํ

ปณฺทิตานญจ เสวนา

ปฺชชา จ ปฺชฌิยานํ

เอตํ มงฺคลมุตฺตมํ.^{๔๑}

“การไม่คบคนพาล การคบบัณฑิต และการบูชาคนที่ควรบูชา กรรมทั้งสาม อย่างนี้เป็นมงคลอันสูงสุด”

คำว่า **เอตํ** นั้นเป็นวิเศษนะของปาฐะเสสะว่า ตวิธิกมมํ (กรรมทั้งสามอย่าง) มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ ตาม **มงฺคล** ไม่มีรูปเป็นอิตถิลิงค์ตาม **อเสวนา**, **เสวนา** และ **ปฺชชา**

อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์อรรถกถามีหลักฐานที่สรรพนามข้างต้นอาจมีลิงค์ต่างกับบทหลังได้ เช่น

วิปฺนญฺจา นาวา ปน ยํ ยํ อุทกปฺปเทสํ ฝริตฺวา จิตฺตา โหติ, สุवासฺสา จานํ.^{๔๒}

“ส่วนเรื่องที่วิบัติไปย่อมดำรงอยู่แผ่ไปสู่สถานที่ที่มีน้ำใดๆ สถานที่นั้นเป็นที่ตั้งของเรื่อนั้น” (หมายความว่า ถ้าภิกษุขโมยเรือที่เสียหายแล่นไปไม่ได้ โดยยกเรือจากสถานที่ที่มีน้ำอยู่ ต้องอาบัติปาราชิก เพราะทำให้เคลื่อนจากน้ำอันเป็นที่ตั้งของเรือ)

จะเห็นได้ว่า คำว่า **สุवासฺสา** ตัดบทเป็น **โส + อสฺสา** โดย **โส** เป็นวิเศษนะของ **อุทกปฺปเทโส** ซึ่งมาจากประโยคหน้าว่า **ยํ ยํ อุทกปฺปเทสํ**

คำว่า **นิคฺคหิต** มีรูปวิเคราะห์ว่า

- รสฺสสรํ นิสฺสาเย คยฺหติ อุจฺจารียตีติ นิคฺคหิตํ = พินทุไดอาศัยรัสสระออกเสียง เหตุนี้พินทุนั้นชื่อว่า นิคคหิต (พินทุอาศัยรัสสระออกเสียง)

(นิ บทหน้า + คห ธาตุ <อุปาทาเน = ถือเอา> + ต ปัจจัย)

ตามปกติเมื่อลง **อิ** อาคมหน้า **ต** ปัจจัยแล้วไม่นิยมที่หะ **อิ** เป็น **อี** โดยมีรูปว่า **คหิต** (**คห** ธาตุ + **ต** ปัจจัย) แต่รูปนี้เป็นรูปพิเศษที่หะ **อิ** เป็น **อี** โดยคล้ายตามศัพท์สันสกฤตว่า นิคฤหิต ดังสาธกในคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกากฎีกาว่า

อเนกตฺถตฺตา ธาตุณมุจฺจารณตฺถเถเปตฺถ คณฺหาตีติ นิปฺพุพา ตโต กมฺมณิ กุตฺตปฺปจฺเย ฌิมฺหิ ปาทิสมาเส ทีฆเ จ รุปํ ทสฺเสนโต รสฺสาติอาทิมหา.^{๔๓}

“บทว่า คณฺหาติ ในที่นี้มีอรรถว่า ออกเสียง เพราะธาตุมีอรรถมาก ดังนั้นจึงกล่าวว่า รสฺสา เป็นต้นเพื่อแสดงรูปในเมื่อลง กุต ปัจจัย (ต ปัจจัย) ท้าย คห ธาตุที่มี นิ อยู่หน้าในกรรมสาธนะนั้น พร้อมทั้งลง ฌิ อาคม (อิ อาคม) เชื่อมเป็นปาทิสมาส (ปาทิบรพท กรรมธารยสมาส) และที่ชะแล้ว”

ความจริงแล้ว ในสันสกฤตให้ที่ชะ อิ อาคมท้าย คห ธาตุเป็น อี เพราะวิภตติปัจจัยอื่นจาก ปโรทวิภตติ (ลิฏ् วิภตติ) ข้อความนี้มีในคัมภีร์ปาณินิ (อัยยยะ ๗ ปาทะ ๓ सूत्र ๓๗) เช่น क्रुहीता, क्रुहीतु, क्रुहीतुय् แต่ในบาลีให้แปลง อิ เป็น เอ โดยมีรูปเป็น คเหตฺวา, คเหตฺ, คเหตฺวา, คเหตฺพุพฺ ส่วนรูปที่ลง ต ปัจจัยให้คง อิ ไว้เป็นรูปว่า คหิต

โดยทั่วไป คห ธาตุใช้ในความหมายว่า ถือเอา แต่ในบทนี้ใช้ในความหมายว่า สวด, ออกเสียง ท่านจึงอธิบาย คยฺหติ ว่า อุจฺจารียติ ดังนั้น บททั้งสองจึงต้องแปลควบกัน จะแปลแยกกันไม่ได้ เพราะไม่ใช่คำอธิบายความหมายของธาตุ แต่เป็นการแสดงความหมายของธาตุโดยตรง

ส่วนใหญ่บทอาขยาตสองบทที่ประกอบร่วมกันในรูปวิเคราะห์มักจะแปลควบกันไป โดยคำหลังเป็นคำแปลของคำหน้า มีบางแห่งเท่านั้นที่คำหลังใช้อธิบายความหมายของคำหน้า พึงใช้การสังเกตว่า ถ้าธาตุของบทอาขยาตทั้งสองมีอรรถเหมือนกัน ก็ถือว่าเป็นการแสดงความหมายของธาตุโดยตรง แต่ถ้าธาตุของบทอาขยาตเหล่านั้นมีอรรถต่างกัน ก็จัดเป็นการอธิบายความหมายของธาตุ

ตัวอย่างคำหลังใช้เป็นคำแปลของคำหน้า เช่น ฌุสฺสียเต สทฺทียเตติ โฆโส (เสียงที่ถูกเปล่งออกชื่อว่า โฆสะ) คำว่า โฆโส นั้นประกอบรูปศัพท์มาจาก ฌุส ธาตุ ใช้ในความหมายว่า สทฺเท = ส่งเสียง แม้คำว่า สทฺทียเต ก็ประกอบรูปศัพท์มาจาก สทฺท ธาตุ ใช้ในความหมายว่า สทฺเท = ส่งเสียง ดังนั้นจึงถือว่า สทฺทียเต เป็นบทที่แสดงความหมายของ ฌุสฺสียเต ให้ปรากฏชัดเจน เพราะ สทฺท ธาตุนิยมใช้มากกว่า ฌุส ธาตุ หรือตัวอย่างว่า สรณฺติ คจฺจนฺติ ปวตฺตฺนฺตฺติ สรา (อักษรที่เป็นไป[เอง] ชื่อว่า สระ) ก็เช่นเดียวกัน คือ คจฺจนฺติ อธิบาย สรณฺติ ว่า สร ธาตุใช้ในความหมายว่า คตฺมฺหิ และ ปวตฺตฺนฺติ อธิบาย คจฺจนฺติ ว่า คมฺ ธาตุใช้ในความหมายว่า ปวตฺตฺเน (เป็นไป) เพราะธาตุที่มีอรรถว่า ไป ย่อมมีอรรถแฝงตามสมควร คือ รู้, เป็นไป, ถึง ดังคัมภีร์ธาตวัตถสङ्คหะกล่าวไว้

ये कृत्यतृता दे पुरुष्यतृता पवतृति-पापुणतृता.^{๔๔}

“ธาตุเหล่าใดมีอรรถคติ ธาตุเหล่านั้นมีอรรถว่า รู้ และมีอรรถว่า เป็นไป, ถึง”

อนึ่ง การที่จะรู้ความหมายของธาตุได้นั้น ต้องท่องคัมภีร์ธาตุกัมมะ คือ ลำดับธาตุ หรือศึกษาจากคัมภีร์ธาตวัตถสङ्คหะหรือสัททนิติ ธาตุมาลา ก็จะทำให้เข้าใจความหมายของธาตุได้ชัดเจน

อย่างไรก็ตาม ความหมายของธาตุที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ธาตุนั้น เป็นอรรถที่นิยมใช้เป็นส่วนใหญ่ จึงอาจมีข้อยกเว้นเกี่ยวกับเรื่องนี้ในที่บางแห่ง เช่น ในตัวอย่างว่า รสฺสสํ นิสฺสาย คยฺหติ อุจฺจารียติ

นิคคหิต (พินทุไดอาศัรฺสสสะออกเสียง เหตุนั้น พินทุนั้น ชื่อว่า นิคคหิต = พินทุที่อาศัรฺสสสะออกเสียง) คัมภีร์ธาตุทุกฉบับกล่าวว่า คห ธาตุใช้ในความหมายว่า คหณ (ถือเอา) แต่ในที่นี้ท่านอธิบายเป็นอุจจารียติ จึงถือว่า คห ธาตุใช้ในความหมายว่า อุจจารณ (ออกเสียง)

พินทุ จูฬามณากาโร

นิคคหิตนฺติ วุจฺเจเต

เกวลสฺสาปฺปโยคตฺตา

อกาโร สนฺนินฺนียเต.

“ท่านเรียกพินทุอันมีสัณฐานเหมือนดังแก้วมณีที่ยอด[แห่งมงกุฏ]ว่า นิคคหิต อ อักษรอันท่านย่อประกอบไว้ในที่ใกล้[แห่งพินทุ] เพราะพินทุล้วนๆ ประกอบใช้ไม่ได้”

คาถานี้แสดงลักษณะของนิคคหิตว่าเป็นจุดที่คล้ายแก้วมณีที่ยอดมงกุฏ แก้วมณีนั้นอาศัรมงกุฏฉันใด นิคคหิตก็อาศัรฺสสสะ ฉะนั้น เพราะเป็นพยัญชนะที่ออกเสียงตามลำพังไม่ได้

คำว่า จูฬามณากาโร มาจาก จูฬ (ยอด) + มณี (แก้วมณี) + อากาโร (สัณฐาน)

คำว่า สนฺนินฺนียเต มาจาก สํ (ในที่ใกล้) + นินฺนียเต (ประกอบไว้, ตั้งไว้) <นินฺนียเต = นิ บทหน้า + ธา ธาตุ (ธารณ = ทรงไว้) + ย ปัจจัย + เต วิภัตติในกรรมวาจก>

เมื่อท่านได้อธิบายนิคคหิตแล้ว บัดนี้ประสงค์จะแสดงฐาน คือ สถานที่เกิดเสียง จึงได้กล่าวข้อความดังต่อไปนี้

อ-กวกคฺค-หา กณฺจชา.

สระ อ วัณณะ, พยัญชนะ ก วรรค และ ห ชื่อว่า กัณฐชอักษร ([อักษร]เกิดที่คอ)

ในคำว่า อ-กวกคฺค-หา คำว่า อ เป็นสมาสที่ลบ อา อักษรหลัง มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อ จ อา จ อ = สระ อ และ อา ชื่อว่า อะ

ดังนั้น จึงหมายถึงสระ อ วัณณะ มิใช่หมายถึงสระ อ อย่างเดียว ตามนัยนี้เรียกว่า ปุพฺพ-วิรูปกเสส คือ การลบศัพท์ต่างกันให้เหลือศัพท์ต้น

คำว่า กณฺจช มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กํ สีสํ ติฏฺฐติ เอตฺถาติ กณฺโจ = ที่ตั้งของศีระะ, คอ

(ก บทหน้า <แปลว่า “ศีระะ” ท่านจึงกล่าว สีสํ ต่อจาก กํ เพื่ออธิบายความหมาย> +

จา ธาตุ คตินิวตติมิหิ = ห้ามการไป, ตั้งอยู่ + กวิ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)

- กณฺเจ ชายนฺตฺติ กณฺจชา = อักษรเกิดที่คอ

อีกอย่างหนึ่ง - กณฺจโต ชายนฺตฺติ กณฺจชา = อักษรเกิดจากคอ

(กณฺจ บทหน้า + จา ธาตุ + กวิ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะหรืออุปาทานสาธนะ)

อิ-จวคฺค-ยา ตาลุชา.

สระ อิ วัณณะ, พยัญชนะ จ วรรณ และ ย ชื่อว่า ตาลุชอักษร ([อักษร]เกิดที่เพดาน)

อุ-ปวคฺคา โกฎฺจชา.

สระ อุ วัณณะ และพยัญชนะ ป วรรณ ชื่อว่า โกฎฺจอักษร ([อักษร]เกิดที่ริมฝีปาก)

ภูวคฺค-ร-ฟา มุทฺธชา.

พยัญชนะ ภู วรรณ, ร และ ฟ ชื่อว่า มุทฺธอักษร ([อักษร]เกิดที่ปุ่มเหงือก)

ตวคฺค-ล-สา ทนฺตชา.

พยัญชนะ ต วรรณ, ล และ ส ชื่อว่า ทนฺตอักษร ([อักษร]เกิดที่ฟัน)

เอ กณฺจ-ตาลุโซ.

สระ เอ ชื่อว่า กณฺจตาลุชอักษร ([อักษร]เกิดที่คอและเพดาน)

โอ กณฺจโกฎฺจโซ.

สระ โอ ชื่อว่า กณฺจโกฎฺจอักษร ([อักษร]เกิดที่คอและริมฝีปาก)

โว ทนฺโตกฎฺจโซ.

ว พยัญชนะ ชื่อว่า ทนฺโตกฎฺจอักษร ([อักษร]เกิดที่ฟันและริมฝีปาก)

นอกจากนั้น ในปทฺฐสัทธิปกรณ์ยังกล่าวถึงพยัญชนะ ๕ เสียง คือ ง ฌ ญ น ม ว่าเกิดที่ฐานของตน และเกิดที่นาสิกฐานอีกด้วย

อนึ่ง เสียง ห ที่ซ้อนกับพยัญชนะ ๑๐ เสียง คือ งห ฌห ญห นห มห ยห รห ลห วห พห เป็นอักษรเกิดที่ฐานตามมติของคัมภีร์ปาณินียศศึกษา หรือเกิดที่กัณฐฐานก็ได้ เช่น คำว่า อมห ถ้าออกเสียงว่า อัมมะ โดยมี ห เป็นตัวกล้ำ ก็เป็นการออกเสียง ห ที่ฐาน หรือถ้าออกเสียงตามปกติ ว่า

อัมพะ โดยมี ม เป็นตัวกล้ำ ก็เป็นการออกเสียง ห ที่กัณฐฐาน การออกเสียงตามมติของคัมภีร์ปาณินีย-
ศึกษาข้างต้นเป็นวิธีการออกเสียงของชาวพม่าในปัจจุบัน แต่การออกเสียงตามมติหลังเป็นวิธีการออกเสียง
ของชาวอินเดีย พม่า ไทย ในปัจจุบัน

ฐานที่ท่านแสดงในคัมภีร์นี้ คล้อยตามมติของคัมภีร์ปทรูปสิทธิ (อธิบายสูตรที่ ๒) ที่แสดง
ฐาน ๖ คือ

๑. กัณฐะ (คอ)	มี ๘ ตัว	คือ	สระ อ วัณณะ, ก วรรณ และ ห อักษร
๒. ตาลุ (เพดาน)	มี ๘ ตัว	คือ	สระ อิ วัณณะ, จ วรรณ และ ย อักษร
๓. มุทระ (ปุ่มเหงือก)	มี ๗ ตัว	คือ	ฎ วรรณ, ร อักษร และ ฬ อักษร
๔. ทันตะ (ฟัน)	มี ๗ ตัว	คือ	ด วรรณ, ล อักษร และ ส อักษร
๕. โอฏฐะ (ริมฝีปาก)	มี ๗ ตัว	คือ	สระ อุ วัณณะ และ ป วรรณ
๖. นาสิกกา (จมูก)	มี ๑ ตัว	คือ	นิคคหิต

นอกจากนั้น มีฐาน ๒ ฐานที่เกิดของอักษร คือ

๑. กัณฐताल (คอและเพดาน)	คือ	เอ อักษร
๒. กัณฐโอฏฐะ (คอและริมฝีปาก)	คือ	โอ อักษร
๓. ทันตโอฏฐะ (ฟันและริมฝีปาก)	คือ	ว อักษร

สญญา

จบชื่อ

ผู้ที่ศึกษาคัมภีร์พาลาวตารนี้ควรเปรียบเทียบกับปทรูปสิทธิปกรณ์อีกด้วย จะทำให้เข้าใจกระจ่าง
มากขึ้น เพราะคัมภีร์นี้เป็นตำราที่สรุปใจความจากปทรูปสิทธิปกรณ์อีกทอดหนึ่ง นอกจากนั้น การศึกษา
ทุกศาสตร์วิชานั้น ต้องอาศัยความเพียรในการค้นคว้าและสังเกตเพิ่มเติมของผู้ศึกษาเป็นหลักสำคัญ ทั้งนี้
เพราะผู้สอนไม่อาจสอนทุกเรื่องในหัวข้อหนึ่งๆ ได้ ผู้เรียนต้องรู้จักค้นคว้าหาความรู้จากตำราเล่มอื่น และ
สังเกตวิธีใช้ พร้อมทั้งหาเหตุผลในการใช้โดยละเอียดจึงจะทำให้เข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้น

สรสนธิ

การเชื่อมสระ

โลก อคฺโค อิตฺยสมิ-

ในอุทาหรณ์[ที่ตัดบท]นี้ คือ โลก อคฺโค [ข้าพเจ้าจะกล่าวการเชื่อมสระ]

ในประโยคข้างต้นพึงเพิ่มปาฐเสสะ คือ บทที่เหลือจากบทที่กล่าวไว้โดยตรงว่า สรสนธิ มยา วุจฺเจเต (ข้าพเจ้าจะกล่าวการเชื่อมสระ) เพื่อให้ได้ความบริบูรณ์

[๙ : ๑๒] ปุพฺพมโรจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย.

บุคคล อ.บุคคล ปุพฺพํ ยังพยัญชนะตัวหน้า วิโยชเย พึงให้แยกออก สเรน จากสระ กตฺวา กระทำ อโรจิตํ ให้ตั้งอยู่ในเบื้องล่าง อสฺสรํ ให้ไม่มีสระ ๑

ปุพฺพมโรจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเยติ ปุพฺพพฺยัญชนํ สรโต ปุณฺณกตพฺพ.

พยัญชนะข้างหน้าสระ อันบุคคลพึงกระทำเฉพาะ[คือแยกออก]จากสระ ด้วยสูตรว่า ปุพฺพมโรจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย (พึงแยกพยัญชนะข้างหน้าออกจากสระ ทำให้ตั้งอยู่ข้างหน้า โดยไม่มีสระ)

สูตรนี้มี ๕ บท คือ ปุพฺพํ, อโรจิตํ, อสฺสรํ, สเรน และ วิโยชเย เป็นปริภาสาสูตรที่เรียกว่า วิธยํคปริภาสา (ปริภาสาสูตรที่เป็นองค์ของวิธี) อันเป็นการแยกพยัญชนะออกจากสระในที่เข้าสนธิทั้งหมด ทั้งในสนธิกัณฑ์และนามกัณฑ์เป็นต้น เช่น โลก + อคฺโค แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ กุ ออกจากสระ อ เพื่อกระทำการลบด้วยสูตรว่า สรา สเร โลปํ ต่อไป

คำว่า ปุพฺพมโรจิตมสฺสรํ ตัดบทเป็น ปุพฺพํ + อโรจิตํ + อสฺสรํ แปลงนิคคหิตใน ปุพฺพํ และ อโรจิตํ เป็น ม อักษร แล้วนำ ม ไปประกอบกับสระหลัง

คำว่า วิโยชเย สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + ยุช ฐาตุ (โยเค = ประกอบ) + ฌย ปัจจัย + เอยฺย วิภัตติ แปลตามศัพท์ว่า “พึงให้ไม่ประกอบ” เพราะ วิ อุปสรรคใช้ในอรรณปฏิเสธ หมายถึง พึงแยกออกนั่นเอง

คำว่า ปุพฺพํ (พยัญชนะข้างหน้า) คือ พยัญชนะตัวสุดท้ายของคำหน้าในสนธิ พยัญชนะที่แยกนี้

เป็นพยัญชนะประเภทปราสยพยัญชนะเท่านั้น กล่าวคือ พยัญชนะมี ๒ จำพวก คือ

๑. ปุพพาสยพยัญชนะ พยัญชนะที่อาศัยสระที่อยู่ข้างหน้า คือ นิคคหิต มีรูปว่า “อ ◌” เพราะนิคคหิตเป็นอักษรที่ออกเสียงหลังจากออกเสียงสระแล้ว เช่น อํ, อี, อุ ผู้กล่าวต้องออกเสียงสระทางคอ เพดาน และปุ่มเหงือกเสียก่อน แล้วค่อยให้เสียงผ่านจมูกขึ้นไปเป็นเสียงนิคคหิต ไม่ออกเสียงนิคคหิตก่อนจะออกเสียงสระเหล่านั้น

๒. ปราสยพยัญชนะ พยัญชนะที่อาศัยสระที่อยู่ข้างหลัง คือ พยัญชนะ ๓๒ เสียง เว้นนิคคหิต เช่น ก = ฌ + อ เป็นต้น แม้จะออกเสียง ฌ และ อ ไปพร้อมกัน แต่มีเสียง อ เป็นหลักมากกว่าเสียง ฌ จะเห็นได้ว่าแม้จะไม่มีพยัญชนะเหล่านั้น บุคคลก็ออกเสียงสระได้ หรือเช่นเสียงว่า เสียง ป ต้องกระทบริมฝีปากก่อนแล้วจึงเปล่งเสียงออกมา แม้เสียงพยัญชนะจะออกมาพร้อมๆ กับสระก็ตาม แต่มีการขยับฐานของพยัญชนะก่อนจะเปล่งเสียงสระ ดังนั้น ฌ เป็นต้นจึงถือว่าอาศัยสระที่อยู่หลัง

คำว่า อโธจิต์ แปลตามศัพท์ว่า “ตั้งอยู่ภายใต้” นั่นก็คือ การตั้งอยู่ข้างหน้า ท่านถือว่าสิ่งที่ผ่านมาแล้วเป็นข้างล่าง สิ่งที่ยังไม่ผ่านมาเป็นข้างบน เหมือนการขึ้นต้นไม้ การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า รุกขารุพพหุญ คือ นัยเหมือนการขึ้นต้นไม้ ดังนั้น จึงมักกล่าวถึงสิ่งที่ผ่านมาแล้วว่า อโธ หรือ เหนือ (ในภายใต้) และกล่าวถึงสิ่งที่กล่าวต่อไปว่า อุปริ (ในเบื้องบน)

คำว่า สรโต เป็นกาโกโลกนัย คือ นัยที่เหมือนการแลดูของกา กล่าวคือ กามักดูอาหารไปด้วยดูรอบข้างว่ามีอันตรายหรือไม่ไปด้วย ฉันทิ วิธีที่แปลสองครั้งโดยเข้าสัมพันธ์กับศัพท์สองศัพท์ ชื่อว่า กาโกโลกนัย ในที่นี้คือ ศัพท์ว่า สรโต เป็นอุปาทานใน ปุพพ ของ ปุพพพยุณฺณ และเป็นอุปาทานของ ปุณฺณกาทพฺพ อีกด้วย จึงจัดเป็นกาโกโลกนัย

[๑๐ : ๑๓] สรา สเร โลป.

สระทั้งหลายย่อมถึงการลบในที่สระ[อยู่หลัง]

สรา อ.สระ ท. ปบโปนฺติ ย่อมถึง โลป ซึ่งการลบ สเร ในที่สระ ๒

สูตรนี้เป็นวิธีสูตร โลปวิธี คือ ลบสระหน้าในที่สระอยู่หลัง เช่น โลก + อคฺโค แยกพยัญชนะหน้า คือ กุ ออกจากสระ อ ด้วยสูตรว่า ปุพฺพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย แล้วลบสระ อ หน้าในที่สระอยู่หลังคือ อ ของ อคฺโค ด้วยสูตรนี้

อนึ่ง วิธีสูตรในคัมภีร์ไวยากรณ์ มี ๘ อย่าง คือ

๑. โลปวิธี : ลบ	๒. อาเทศวิธี : อาเทศ
๓. อาคมวิธี : ลงอาคม	๔. ที่ฆะวิธี : ทำที่ฆะ
๕. รัสสวิธี : ทำรัสสะ	๖. ปฏิสเทรวิธี : ปฏิสเทร
๗. วิภัตติวิธี : ลงวิภัตติ	๘. ปัจจัยวิธี : ลงปัจจัย

มีข้อความกล่าวไว้ในคัมภีร์กัจจายนสูตรัตถะว่า

โลปาเทโส อาคโม จ

ทีโฆ รสโส นิเสธโก

วิภตฺติ ปจฺจโย จาติ

วิธีสูตรานิ อฏฺฐธา.^{๔๕}

“วิธีสูตรมี ๘ อย่าง คือ การลบ อาเทศ ลงอาคม ทำที่ฆะ ทำรัสสะ ปฏิสเทร ลงวิภัตติ และลงปัจจัย”

ในสูตรนี้ไม่มีกริยาคุณพากย์ แต่บทประธานคือ สรา ลงปฐมาวิภัตติและบทกรรมคือ โลป ลงทุตยาวิภัตติ จึงควรที่จะเพิ่มกริยาคุณพากย์ที่เป็นกัตตุจากอันมองหากรรมว่า ปบโปนฺติ (ย่อมถึง) ดังที่จะกล่าวไว้ในจุดติของสูตรนี้ต่อไป คำนี้มีคำไวพจน์อีกคำหนึ่งว่า ปาปฺถนฺติ แต่ว่ายาวเกินไป ท่านจึงใช้เป็น ปบโปนฺติ และยังมีคำไวพจน์อีกคำหนึ่ง คือ ยนฺติ แต่คัมภีร์นี้กล่าวถึงรูปว่า ปบโปนฺติ ในจุดติของสูตรนี้เพียงครั้งเดียว หลังจากนั้นจึงกล่าวถึงรูปว่า ยนฺติ เพราะเป็นคำสั้นที่สุด

ส่วนใหญ่ในพระบาลี อรรถกถา และฎีกา มักเพิ่มกริยาคุณพากย์โดยประกอบใช้ ภู ธาตุ, อส ธาตุ, หู ธาตุ หรือ กร ธาตุ ซึ่งมีความหมายว่า “กระทำ, มี, เป็น” เข้ามาแปลในที่ไม่มีกริยาคุณพากย์โดยตรง แต่ในคัมภีร์ไวยากรณ์มักเพิ่มบทเอกพจน์ว่า ปบโปติ หรือบทพหูพจน์ว่า ปบโปนฺติ เข้ามา ถือว่าเป็นคัมภีร์ที่เกี่ยวกับหลักภาษา จึงมีวิธีใช้ต่างจากวรรณกรรมบาลีอื่นๆ

อนึ่ง แม้ท่านพระกัจจายนะจะกล่าวโดยสามัญทั่วไปว่า สเร (ในที่สระอยู่หลัง) ท่านก็หมายถึงสระทุกเสียง เพราะการไม่ระบุไว้โดยตรงก็เป็นการอนุญาตให้หมายเอาทุกอย่างโดยอ้อม (ดู สูตร ๔๓)

อนนฺตเร สเร ปเร สรา โลปํ ปปโปนฺติ.

สระทั้งหลายย่อมถึงซึ่งการลบ ในที่สระอยู่หลังอันไม่มีระหว่าง

ในวृตติข้างต้น ท่านอธิบายความ ๓ อย่าง คือ

๑. คำว่า ปปโปนฺติ แสดงว่า ให้เพิ่มกริยาคุณพากย์ว่า ปปโปนฺติ มาแปลร่วมกับบทประธานว่า สรา

๒. คำว่า อนนฺตเร (อันไม่มีระหว่าง) แสดงว่า คำว่า สเร ในสูตร เป็นบทที่ลงสัตตมวิภัติในโอปสิเลสิกาทระหรือโอปสิเลสิโกกาสะ คือ อาทระ (ที่ตั้ง) อันแนบชิดกัน โดยสระหน้าและสระหลังอยู่ติดกัน ไม่มีพยัญชนะคั่นอยู่ในระหว่าง ท่านจะกล่าวถึงเรื่องนี้ต่อไป

๓. คำว่า ปเร (อยู่หลัง) แสดงว่า สระอันเป็นเหตุให้สามารถลบสระหน้าได้นี้ เป็นสระหลังเท่านั้นไม่ใช่สระหน้า เพราะสระหน้าเป็นอักษรที่จะถูกลบ

อนึ่ง ปทรูปสิทธิปรณญ์กล่าวว่า คำว่า สเร ลงสัตตมวิภัติในอรรถนิมิตตะ แปลว่า “ในเพราะสระ” แต่คัมภีร์นี้ถือว่าลงในอรรถโอปสิเลสิกาทระจึงแปลว่า “ในที่สระอยู่หลัง”

ในการอ่านวृตติของสูตร ผู้ศึกษาต้องสังเกตว่าท่านผู้แต่งเพิ่มบทใดเข้ามา แสดงว่าท่านต้องการอธิบายข้อความเพิ่มเติมจากข้อความในสูตรที่กล่าวไว้โดยตรง บางอย่างก็อธิบายศัพท์ บางอย่างก็อธิบายอรรถ บางอย่างก็อธิบายทั้งศัพท์และอรรถตามสมควร ดังคำพังเพยพม่าว่า “เปลี่ยนตัวไหน ไขตัวนั้น”

คำว่า โลปํ มีรูปวิเคราะห์ภาวสาธนะว่า

- ลุปฺเต โลโป หรือ ลุปนํ โลโป = การลบ ชื่อว่า โลปะ

แต่คัมภีร์พาลาวตารคณฐีแสดงรูปวิเคราะห์กรรมสาธนะว่า

- ลุปฺยเตติ โลโป = อักษรที่ถูกลบ ชื่อว่า โลปะ

แล้วแสดงรูปวิเคราะห์สมาสที่ลบ ภาว ศัพท์ต่อมาว่า

- โลปสฺส ภาโว โลโป = ความเป็นอักษรที่ถูกลบ ชื่อว่า โลปะ (การลบ)

ความเห็นว่ โลป ศัพท์ที่มีรูปเป็นกรรมสาธนะนี้สอดคล้องกันกับสูตรของโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๒๖) ว่า สโร โลโป สเร (สระเป็นอักษรที่ถูกลบ ในที่สระ[อยู่หลัง])

บทต่างๆ ในสูตรนี้จำแนกตามหน้าที่ออกเป็น ๔ ประเภท คือ

๑. การี ส่วนที่มีการเปลี่ยนแปลงทางไวยากรณ์ ได้แก่ บทว่า สรา (สระทั้งหลาย) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กรณํ กาโร, กาโร อสฺส อตฺถิติ การี = สระและพยัญชนะที่มีการกระทำเปลี่ยนแปลงมีการลบและอาเทศเป็นต้น

๒. การิยะ การเปลี่ยนแปลงทางไวยากรณ์ที่ควรทำ ได้แก่ บทว่า โลป (การลบ) โดยมีรูปวิเคราะห์ภาวสาธนะว่า

- กริยเต กริยํ = การกระทำการลบและอาเทศเป็นต้น ชื่อว่า การิยะ
หรือมีรูปวิเคราะห์กรรมสาธนะว่า

- กริยเตติ กริยํ = บทที่บุคคลพึงกระทำการลบและอาเทศเป็นต้น ชื่อว่า การิยะ

๓. นิमितตะ เหตุ ได้แก่ บทว่า สเร (ในเพราะสระ)

๔. วิเสสนะ คำขยายของกริ การิยะ และนิमितตะทั้งสามนั้น

ตั้งข้อความในคัมภีร์ไวยากรณ์ว่า

อนิภูจิตํ ปทํ กริ

นิภูจิตํ กริยํ ภเว

ตสฺส เหตุ นิमितฺตํ

ตพฺเภาทํ วิเสสํ^๕

“บทที่ยังไม่สิ้นสุด (ยังมีได้เปลี่ยนแปลง) ชื่อว่า กริ

บทที่เปลี่ยนแปลงรูปสำเร็จไปแล้ว ชื่อว่า การิยะ

เหตุของการเปลี่ยนแปลงนั้น ชื่อว่า นิमितตะ

บทที่จำแนก (ขยาย) บททั้งสามนั้น ชื่อว่า วิเสสนะ”

บทที่จำแนกตามหน้าที่เหล่านี้กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ เป็นองค์ของสูตรทั้งหมดในคัมภีร์ไวยากรณ์ อย่างไรก็ตาม ข้อความข้างต้นกล่าวตามคำอธิบายของปทรูปสิทธิปกรณที่กล่าวว่า คำว่า สเร เป็นนิमितตะ แต่ตามมติของพาลาวตารและโมคคัลลานไวยากรณ์ คำว่า สเร เป็นอุปสเลสิกาทาระ ดังที่จะกล่าวต่อไป จึงเปลี่ยนจากนิमितตะเป็นอาหาระ ตามความเห็นของคัมภีร์ทั้งสองเหล่านี้

[๑๑ : ๑๔] นเย ปริ ยุตเต.

นเย ปริ ยุตเตติ อสฺสโร พุณฺณโน ปฺรกุขรํ เนตพฺโพ.

พยฺยชนะอันไม่มีสระ อันบุคคลพึงนำไปสู่อักษรตัวหลัง ด้วยสูตรว่า นเย ปริ ยุตเต (พึงนำพยฺยชนะอันไม่มีสระไปสู่อักษรตัวหลัง ในที่สมควร)

บุคคลใด อ.บุคคล นเย พึงนำไป พุณฺณโน ซึ่งพยฺยชนะ อสฺสโร อันไม่มีสระ ปริ สู่อักษรตัวหลัง จาเน ในฐานะ ยุตเต อันควร ฯ

ปทรูปสิทธิปรกณฺถือว่า คำว่า อโรจิตํ และ อสฺสโร ตามมาจากสูตรว่า ปุพฺพมโรจิตมสฺสโร สเรน วิโยชเย ดังนั้น ในคำแปลของสูตร นเย ปริ ยุตเต จึงต้องเพิ่มปาสฺสเสสะว่า อโรจิตํ และ อสฺสโร เข้ามา แต่พาลาวตารถือว่า คำว่า อสฺสโร ตามมาเท่านั้น ส่วนคำว่า อโรจิตํ ไม่ได้ตามมา เพราะท่านเห็นว่าไม่จำเป็น ดังนั้น ในคำแปลสูตร นเย ปริ ยุตเต จึงไม่มีคำแปลของ อโรจิตํ

สูตรนี้เป็นปริภาสาสูตรที่เรียกว่า วิธยํคปริภาสาสูตร (ปริภาสาสูตรที่เป็นองค์ของวิธี) อันเป็นการนำพยฺยชนะข้างหน้าไปประกอบกับอักษรข้างหลัง เช่น โลก + อคฺโค แยกพยฺยชนะข้างหน้าคือ กุ ออกจากสระ อ (โลกุ อ + อคฺโค) ด้วยสูตรว่า ปุพฺพมโรจิตมสฺสโร สเรน วิโยชเย, ลบสระ อ หน้าในที่สระ อ ของ อคฺโค อยู่หลัง (โลกุ + อคฺโค) ด้วยสูตรว่า สรา สเร โลปํ แล้วนำ กุ ไปประกอบกับสระ อ ของ อคฺโค เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น โลกคฺโค

การแสดงวิธีสนธิหรือการเชื่อมบทด้วยการแยกพยฺยชนะออกจากสระ การลบสระ และการนำพยฺยชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังนี้ ท่านกล่าวไว้สำหรับผู้ที่ไม่มีความรู้ทางภาษาเพื่อให้เข้าใจถึงการเชื่อมคำในภาษาบาลีอย่างชัดเจน แม้กฎไวยากรณ์อื่นๆ ก็มีประโยชน์เพื่อให้เข้าใจหลักภาษาเช่นเดียวกัน ดังนั้น นักปราชญ์สมัยก่อนจึงแต่งคัมภีร์ไวยากรณ์ที่ประกอบด้วยสูตร รุติ และอุทาหรณ์ขึ้นมา

ดังคำอธิบายในคัมภีร์กัจจายนสาระว่า

อนาทริยมาโลโก

สพฺพาชโย ยสฺส นปฺมุญฺเญ

พฺยณฺชยเต ตสฺส สตเถเน

ทีโปว คตฺติยาจฺจุโต.^{๔๗}

“แสงประทีปคือศัพท์อันไม่มีเบื้องต้นนี้ ไม่ปรากฏแก่บุคคลใด คัมภีร์ไวยากรณ์ [เป็นเหมือนดัง]เปิดเผยแสงประทีปนี้ให้ปรากฏดุจเปิดโคมประทีปที่ถูกปิดคลุมไว้ เพื่อยังบุคคลนั้นให้เข้าใจ[กฎไวยากรณ์]”

อนึ่ง พยฺยชนะที่นำมาประกอบกับสระหลังด้วยสูตรนี้ มี ๔ ประเภท คือ

๑. พยัญชนะที่ถูกแยกสระออกไปก่อน
๒. พยัญชนะที่เป็นอาคม
๓. พยัญชนะที่สุตวรรค
๔. พยัญชนะที่ซ้อนเข้ามา

ในประโยคว่า อสฺสโร พยฺยชโน ปรกฺขรํ เนตฺตพฺโพ (พยัญชนะอันไม่มีสระ อันบุคคลพึงนำไปสู่อักษรตัวหลัง) มีกริยาคุมพากย์ คือ เนตฺตพฺโพ และมีบทกรรม ๒ บท คือ

๑. ปธานกรรม กรรมหลักที่เกี่ยวกับกริยาคุมพากย์โดยตรง คือ พยฺยชโน (พยัญชนะ) เพราะพยัญชนะเป็นสิ่งที่บุคคลพึงนำไป

๒. อปธานกรรม กรรมรองที่ไม่เกี่ยวกับกริยาคุมพากย์โดยตรง คือ ปรกฺขรํ (อักษรตัวหลัง) เพราะไม่ใช่สิ่งที่พึงนำไป

โดยเหตุที่ นี้ ธาตุใน เนตฺตพฺโพ (นี้ ธาตุ + ตพฺพ ปัจจัย) เป็นธาตุสองกรรม และกริยาคุมพากย์ต้องกล่าวถึงปธานกรรมเป็นหลัก ซึ่งในที่นี้ คือ พยฺยชโน ดังนั้นจึงต้องลงปฐมาวีภัตติท้าย พยฺยชโน ที่เป็นอนิหิตกรรม ส่วนอปธานกรรมต้องประกอบด้วยทุติยาวิภัตติเพื่อแสดงอรรถกรรมาให้ปรากฏ อุทาหรณ์ คือ อชฺปาเลน อโห คามํ นียเต (แพะอันคนเลี้ยงแพะนำไปสู่หมู่บ้าน) คำว่า อโห เป็นปธานกรรม จึงลงปฐมาวีภัตติเป็นอนิหิตกรรม ส่วน คามํ เป็นอปธานกรรม จึงลงทุติยาวิภัตติเป็นอนิหิตกรรม

โลกคฺโค.

เช่น

โลกคฺโค [โลก + คคฺโค] (บุคคลผู้เลิศในโลก)

การประกอบรูปศัพท์ โลกคฺโค

ศัพท์เดิมเป็น โลก กับ คคฺโค

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมฺโหจฺจิตฺมสฺสํ สเรณ วิโยชเย” (โลก -ะ + คคฺโค)

ลบสระหน้าในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า “สรา สเร โลป” (โลก + คคฺโค)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (โลก → คคฺโค)

สำเร็จรูปเป็น โลกคฺโค

สเรตฺยสฺมี โอปสิเลสิโกกาสตฺตมฺ.

สัตตมวิภัตติในบทนี้ว่า สเร เป็นสัตตมวิภัตติที่ลงในโอปสิเลสิโกกาสะ (ที่ตั้งอันแนบชิด)

คำว่า โอปสิเลสิโกกาสะ คือ ที่ตั้งอันแนบชิด เช่น อาสเน นิสินโน สฺโข (พระสงฆ์นั่งแล้วบนอาสนะ) บทว่า อาสเน เป็นที่แนบชิดของกิริยา “นั่ง” แห่งพระสงฆ์ จึงเรียกว่า โอปสิเลสิโกกาสะ (ที่ตั้งอันแนบชิด) แม้อุทาหรณ์อื่นก็เช่นเดียวกัน คือ

- ถาลิย์ โอทนํ ปจติ (หุงข้าวในหม้อ) - ชมฺเฏสุ อุทกํ อตฺถิ (มีน้ำในหม้อทั้งหลาย)
- ทูเร จิโต (ยืนอยู่ในที่ไกล) - สมเป จิโต (ยืนอยู่ในที่ใกล้)

คำว่า โอปสิเลสิก ประกอบรูปศัพท์มาจาก อุปสิเลส ศัพท์ + อิก ปัจจัยในอัสสัถิตัทธิต โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า

- อุปสิเลสนํ อุลลียันํ อุปสิเลโส = การแนบชิด[ของกิริยา] ชื่อว่า อุปสิเลสะ
- อุปสิเลโส ยตฺถ อตฺถิติ โอปสิเลสิโก = ที่ตั้งอันมีการแนบชิด[ของกิริยา] ชื่อว่า โอปสิเลสิกะ

ในคัมภีร์พาลาวตารคณฺฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๒๔) กล่าวไว้ว่า ไวยากรณ์สันสกฤตอันเป็นที่อาศัยของโมคคัลลานไวยากรณ์ชื่อว่าจानทรไวยากรณ์ และคัมภีร์พาลาวโพธนะที่เป็นไวยากรณ์ฉบับย่อของจานทรไวยากรณ์ รวมไปถึงโมคคัลลานไวยากรณ์ และปทสาธนะ ก็กล่าวไว้เป็นสมานฉันท์ว่า ให้ลงสัตตมีวิภตติในโอปสิเลสิโกกาสะ ไม่มีไวยากรณ์สันสกฤตเล่มใดอนุญาตให้ลงสัตตมีวิภตติในนิमितตสัตตมี้ ดังเช่น คำว่า กุณฺชโร ทนฺเตสุ หณฺณเต (ช้างย่อมถูกฆ่าในเพราะงา) ดังที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นยาสะและปทรูปสิทธิปกรณฺ์ ดังนั้น มติที่กล่าวไว้ในคัมภีร์พาลาวตารจึงสอดคล้องกับไวยากรณ์สันสกฤต

คำแปลของโอปสิเลสิโกกาสะในฉบับนี้ จะแปลว่า “ในที่” เช่น สเร (ในที่สระ[อยู่หลัง]), พยฺยชฺเณ (ในที่พยัญชนะ[อยู่หลัง]) ถ้าแปลยกศัพท์จะแปลว่า สเร ในที่สระ, พยฺยชฺเณ ในที่พยัญชนะ โดยแปลตามพาลาวตารคณฺฐิที่แปลตามภาษาสิงหลอีกทอดหนึ่งว่า “ในที่อยู่หลัง” ส่วนบาลีมหาไวยากรณ์ของ ศ.พิเศษ ร.ต.ท. แสง มนวิฑูร แปลจากภาษาฮินดีว่า “เมื่อลง” หรือ “ถ้ามี...ไชร” ดังคำแปลของสูตรดังต่อไปนี้

- สฺหิสฺวสฺเส (เมื่อลงวิภตติ สฺ และ หิ ให้เอา อ ที่สุดแห่งนามเป็น เอ)
- สโร โลโป สเร (ถ้าหนปลายสระมีสระไชร ให้ลบสระตัวหน้านั้นๆ เสีย)

ตโต วณฺณกาลพฺยวธานํ การิยํ น โหติ.

ดังนั้น วิธี[สนธิ]ย่อมไม่มีในการคั่นของอักษรและเวลา

บทว่า ตโต (ดังนั้น) หมายถึง เพราะเหตุที่สัตตมีวิภตติในบทนี้ว่า สเร เป็นสัตตมีวิภตติที่ลงในโอปสิเลสิโกกาสะ (ที่ตั้งอันแนบชิด) ดังนั้น เมื่อมีอักษรหรือเวลาคั่นอยู่ระหว่างสระหน้ากับสระหลัง จึงทำการลบสระหน้าไม่ได้ด้วยสูตรว่า สรา สเร โลโป

บทว่า ตโต เป็นวิเสสณะของบทวิเสสยะที่เป็นปาฐเสสสะว่า โอปสิเลสิโกกาสสตุตมิภาวา (เพราะความเป็นสัตตตมวิภักติที่ลงในโอปสิเลสิโกกาสะ) โดยเพิ่ม ภาว ศัพท์เข้ามาประกอบรวม และลง สุม่า ปัญจมี-วิภักติเพื่อให้สอดคล้องกับ ตโต

ประโยคที่ประกอบด้วยบทแสดงเหตุ คือ ตโต, ตสุม่า, เตน หรือ ตสุม่า การณา, เตน การณา เป็นต้น ชื่อว่า ประโยคผละ คือ ประโยคแสดงผล

ส่วนประโยคต้นชื่อว่า ประโยคการณะ คือ ประโยคแสดงเหตุ หากเข้าใจการแยกประโยคเช่นนี้ จะทำให้เชื่อมโยงเนื้อหาว่าเป็นเหตุหรือผลได้ดีขึ้น ทำให้เข้าใจตำรามากขึ้น ไม่เพียงแต่แปลได้อย่างเดียว แต่ยังอาจตีความได้ถูกต้องชัดเจนอีกด้วย

ยถา “มํ อหาสี”ติ “ปมาทมนุญฺชนติ”ตฺยาทิกาถายํ “ชนา อปฺปมาทํ”ติ จ.

เช่น คำว่า มํ อหาสี และคำว่า ชนา อปฺปมาทํ ในคาถาว่า ปมาทมนุญฺชนติ เป็นต้น

ในกรณีที่มื่ออักษรคั่นหรือมีเวลาหยุดจังหวะออกเสียงคั่น สระหลังไม่สามารถมีอิทธิพลให้ลบสระหน้าได้ เนื่องจากมื่ออักษรและเวลามาคั่นดังกล่าว เช่น

- วัณณพยวณานะ (การคั่นของอักษร) เช่น มํ อหาสี อักษรคั่นคือนิคคหิตโน มํ คั่นระหว่าง อ ใน ม กับ อ ใน อหาสี จึงลบสระ อ ข้างหน้าแล้วประกอบ ม กับสระหลังเป็นรูปว่า มหาสี ไม่ได้

- กาลพยวณานะ (การคั่นของเวลา) หมายถึง ช่วงจังหวะหยุดออกเสียงในระหว่างปลายบาทที่ ๒ กับต้นบาทที่ ๓ เช่น

ปมาทมนุญฺชนติ

พาลา ทุมเมธิโน ชนา

อปฺปมาทญจ เมธาวิ

ธนํ เสฏฺฐจํ รกฺขติ.^{๔๘}

“คนพาลทรมปัญญา มักมัวประมาทเสีย ส่วนคนฉลาด ย่อมรักษาความไม่ประมาท เหมือนนักรักษาทรัพย์อันประเสริฐ”

คำว่า ชนา ในปลายบาทที่ ๒ กับ อ ในต้นบาทที่ ๓ จะเข้าสนธิเป็นรูปว่า ชนอปฺปมาทํ โดยลบสระ อา ใน นา แล้วนำ นุ ไปประกอบกับสระ อ ใน อปฺปมาทํ ไม่ได้ เพราะท่ามกลางบาทที่ ๒ กับต้นบาทที่ ๓ มียติคือจังหวะหยุดในการออกเสียง ท่านจึงห้ามการเข้าสนธิในฐานะเช่นนั้น

แม้ท่านจะอนุญาตการเพิ่มสนธิในระหว่างบาทคาถาที่ ๑ กับที่ ๒ และบาทคาถาที่ ๓ กับที่ ๔ ไว้โดยอ้อม เพราะกล่าวปฏิเสธเพียงระหว่างบาทที่ ๒ กับที่ ๓ แต่สังฆทนต์ปิฎกได้อธิบายเพิ่มเติมว่า การทำสนธิและสมาสในระหว่างบาทที่ ๑ กับที่ ๒ และบาทคาถาที่ ๓ กับที่ ๔ พบในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาเท่านั้น ไม่พบในพระบาลีจะเห็นได้ว่าในพระบาลีไม่มีวิธีเหล่านั้นในบาทดังกล่าวเลย ที่เป็นเช่นนั้นก็

เป็นเพราะว่าถ้าทำสนธิหรือสมาสะระหว่างบาท ผู้ฟังอาจไม่เข้าใจความหมายชัดเจน จึงไม่ทำวิธีเหล่านั้นไว้

เอว สพพสนธิสุ.

[พึงทราบ]เหมือนอย่างนี้ในสนธิทั้งหมด

อนนตร์ ปรสส สรสส โลปี วกขติ.

[ท่านพระกัจจายณะ]จักกล่าวการลบแห่งสระหลังในสูตรถัดไป

คำว่า อนนตร์ เป็นนิเสสนะของ สุตต์ ที่เพิ่มเข้ามา บทที่เพิ่มเข้ามาแปล โดยเป็นที่รู้กันทั่วไป เช่นนี้เรียกว่า ปาฐเสสะ คือ บทที่เหลือนอกจากบทที่กล่าวไว้โดยตรง นอกจากนั้นแล้ว ทุตติยาวิภัตติใน อนนตร์ และ สุตต์ ก็ลงในอรรถสัทตมวิภัตติด้วยสูตรว่า ตติยาสตุตมินญจ (ลงทุตติยาวิภัตติในอรรถของตติยาวิภัตติ และสัทตมวิภัตติ ในบางแห่ง) ดังคำว่า ปุพฺพพฺนฺหสมยํ นิวาเสตฺวา (นุ่งแล้วในเวลาเช้า) เอกํ สมยํ ภควา (ในสมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาค)

ท่านประกอบใช้ อนนตร์ ไม่ใช่เป็น อนนฺตเร เพราะ อํ วิภัตติปรากฏในอรรถสัทตมวิภัตติ ดังคำว่า เอกํ สมยํ และเพื่อให้รับเสียง อํ ใน โลปี การประกอบรูปศัพท์เพื่อให้มีเสียงคล้องจองรับกันเช่นนี้ ตามหลักอঙ্กการเรียกว่า สมตาคุณ คือ ความสม่ำเสมอคล้องจองของเสียง

คำว่า วกขติ ประกอบรูปศัพท์มาจาก วจ ธาตุ (วียตฺติยํ วาจาญํ = พูดชัดเจน) + สฺสติ วิภัตติ แปลง สฺส เป็น ข แล้วแปลง จ เป็น ก

ตสฺมาเนน ปุพฺพพฺสส โลปี ฃยติ.

ฉะนั้น จึงรู้การลบแห่งสระหน้าด้วยสูตรนี้

แม้พระกัจจายณะจะไม่ตั้งสูตรเพื่อชี้ให้เห็นชัดเจนว่า สุตตมียํ ปุพฺพพฺสส (วิธีของสระหน้าย่อมมีในที่มัตตมวิภัตติ) และ ปณฺจมียํ ปรสส (วิธีของสระหลังย่อมมีในที่มัตตมวิภัตติ) แต่การที่ท่านกล่าวถึงการลบสระหลังด้วยสูตรถัดไปว่า วา ปโร อสฺรูปา ก็เป็นการแสดงโดยอ้อมว่า สูตรว่า สรา สเร โลปี นี้ กล่าวถึงการลบสระหน้าอย่างเดียว ไม่เกี่ยวกับการลบสระหลัง

เตเนว สุตตมฺินิทฺธิฏฺจสฺส ปรตปิ คมฺยเต.

เพราะเหตุนี้เท่านั้นเทียว จึงรู้การอยู่ท้ายของศัพท์ที่ถูกแสดงด้วยสัทตมวิภัตติอีกด้วย

ศัพท์ที่ถูกแสดงด้วยปัญจมีวิภัติ ต้องเกี่ยวกับการลบสระหลังเท่านั้นโดยอวุตตสิทธินี้ คือ วิธี
ที่สำเร็จโดยไม่ต้องกล่าวไว้โดยตรง หรืออัทธابันนัย คือ วิธีที่เข้าถึงได้โดยเนื้อความ ดังนั้น จึงทราบ
ข้อความอีกอย่างหนึ่งโดยตรงกันข้ามกับข้อความที่กล่าวมาแล้วว่า ปณฺจมีนิตฺติกุญฺจสฺส ปุพฺพตาปี คมฺยเต
(แม้การอยู่ข้างหน้าของศัพท์ที่ถูกแสดงด้วยปัญจมีวิภัติ บุคคลย่อมรู้ได้)

สเรตยธิกาโร.

ศัพท์ว่า สเร เป็นศัพท์ตามมา

คัมภีร์พาลาวดารคณฐี (เล่ม ๑ หน้า ๒๖) แสดงรูปวิเคราะห์ของ อธิการ ศัพท์ว่า

- อธิกรียติ อุปริสตุเตสุ อาจริเยหิ โยชียติ สมฺพนุณฺณียตีติ วา อธิกาโร = ศัพท์อันอาจารย์ประกอบไว้ในสูตรต่อไป หรือเกี่ยวเนื่องในสูตรต่อไป ชื่อว่า อธิการะ (อธิ บทหน้า + กร ธาตุ ในความหมายว่า ประกอบ หรือเกี่ยวเนื่อง + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

ด้วยเหตุนี้ คำว่า อธิกรียติ จึงแปลควบคู่ไปกับ โยชียติ และ สมฺพนุณฺณียติ เพราะบททั้งสองเป็นศัพท์แสดงอรรถของ อธิกรียติ

ปน อิเม, ปน อิเมตีห-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ ปน อิเม, ปน อิเม [ข้าพเจ้าจะกล่าวการเชื่อมสระ]

สรา โลปฺ อิเตว.

สองบทว่า สเร โลปฺ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๑๒ : ๑๕] วา ปโร อสฺรูปา

สระหลังย่อมถึงการลบท้ายสระ[หน้า]อันมีเสียงไม่เสมอกันตามสมควร

สโร อ.สระ ปโร อันเป็นเบื้องหลัง สรมฺหา จากสระ อสฺรูปา อันมีเสียงไม่เสมอกัน ปปโปติ ย่อมถึง โลปฺ ซึ่งการลบ วา ตามสมควร ฯ

อสฺมานรูปา สรมฺหา ปโร สโร วา ลฺยุเต.

สระหลังจากสระ[หน้า]อันมีเสียงไม่เสมอกัน ย่อมถูกลบตามสมควร

ในสูตรมีกริยาคุมพากย์เป็นกัตตุว่าจากว่า โลปฺ ปปโปติ โดยติดตามมาจากสูตรหน้าว่า สรา สเร โลปฺ เพราะคำว่า ปโร (สโร) เป็นกัตตาของ ปปโปติ แต่ในวุตติอธิบายเป็นกรรมว่าจากว่า ลฺยุเต (ย่อมถูกลบ) เพื่อย่อคำ และอาจใช้กรรมว่าจากอธิบายกัตตุว่าจาก หรือใช้กัตตุว่าจากอธิบายกรรมว่าจากก็ได้ ดังที่พบเห็นทั่วไปในคัมภีร์อรรถกถาต่างๆ แต่โดยทั่วไปมักใช้คำอธิบายที่เป็นนาจตรงกันเป็นส่วนใหญ่ การที่ท่านแสดงวาทให้ต่างกันที่นี่ ก็คงเพื่อให้เนื้อความต่างกันไปบ้าง โดยข้อความว่า “ย่อมถึงการลบ” เป็น

“ย่อมถูกลบ” มิฉะนั้นแล้ว ข้อความในสูตรกับวุตติก็คงเหมือนกันทั้งหมด

คำว่า อสฺรูป ในสูตร มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สมานํ รูปํ เอตสฺสชาติ สฺรูปโป, น สฺรูปโป อสฺรูปโป.

คำว่า รูป ในที่นี้ใช้ในความหมาย ๓ ประการ คือ สภาพ, เสียง และรูป จึงแปลคำนี้ได้ว่า

๑. “สระที่มีสภาพไม่เสมอกัน” ดังข้อความในปทฺรฐปสฺสทฺธิฎฺฐิกา (คำอธิบายสูตร ๑๒) ว่า

- สมานํ รูปํ สภาโว เอตสฺสชาติ สฺรูปา = สระที่มีสภาพเสมอกัน ชื่อว่า สฺรูปะ

๒. “สระที่มีเสียงไม่เสมอกัน” ดังข้อความในนยาสฺสฎฺฐิกา (คำอธิบายสูตร ๑๓) ว่า

- สมานํ รูปนฺติ สมานํ สุตฺตยตฺโต = คำว่า สมานํ รูปํ แปลว่า เสียงเสมอกัน

และข้อความในสัททนต์ิปกรณํ (สุตตมาลา สูตร ๘) ว่า

สฺรูปาติ สมานสฺสฺติโน, อสฺรูปาติ อสมานสฺสฺติโน. เอตถ จ รูปสทฺเทน สฺสฺติ วุตฺตา.^{๔๔}

“คำว่า สฺรูปา แปลว่า ‘มีเสียงเสมอกัน’ คำว่า อสฺรูปา แปลว่า ‘มีเสียงไม่เสมอกัน’ อนึ่ง ในเรื่องนี้ เสียงถูกกล่าวไว้ด้วย รูป ศัพท์”

๓. “สระที่มีรูปไม่เสมอกัน” มตินี้พบในพาลาวตารคณฺฐิ ที่กล่าวตามคัมภีร์พยาขยาของสิงหล ซึ่งเห็นว่า รูป ศัพท์มีความหมายว่า รูป, สันฐาน (สณฺฐานาจาก)

ดังนั้น อสฺรูปสระ จึงจำแนกเป็น

๑. ท้ายสระ อ วัณณะ หมายถึง สระ ๖ เสียงอื่นจากสระ อ วัณณะ เพราะเกิดคนละฐานกัน

๒. ท้ายสระ อิ วัณณะ หมายถึง สระ ๖ เสียงอื่นจากสระ อิ วัณณะ เพราะเกิดคนละฐานกัน

๓. ท้ายสระ อุ วัณณะ หมายถึง สระ ๖ เสียงอื่นจากสระ อุ วัณณะ เพราะเกิดคนละฐานกัน

๔. ท้ายสระ เอ หมายถึง สระ ๘ เสียง เพราะเกิดคนละฐานกัน และไม่มีสระใดที่เกิดฐาน

เดียวกับสระ เอ

๕. ท้ายสระ โอ หมายถึง สระ ๘ เสียง และไม่มีสระใดที่เกิดฐานเดียวกับสระ โอ

อนึ่ง วา ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่วตฺติติวิภาสา คือ การกล่าวพิเศษโดยคล้อยตามอุทาหรณ์ที่กำหนดไว้[ในพระบาลี] มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วตฺติตฺสสฺส อณุโรธเณ วิภาสา วตฺติติวิภาสา (มัชฌิเมปิทัปปุริสสมาส)

แบ่งออกเป็น ๓ วิธี คือ

๑. นิจจวิธิ วิธีอันแน่นอน กล่าวคือ ต้องปฏิบัติตามกฎไวยากรณ์ที่ระบุไว้ (คือตามสูตรนี้) เพียงอย่างเดียว ในกรณีสูตรเข้าสนธิตามสูตร วา ปโร อสฺรูปา นี้ เมื่อใช้วิธีนี้แล้วจะปฏิบัติเป็นอย่างอื่นอีกไม่ได้ เช่น จกฺขุ + อินฺทฺริยํ = จกฺขุณฺทฺริยํ (อินฺทฺริยํคือจกฺขุ) ต้องเข้าสนธิตามแบบนี้ ในพระไตรปิฎก

ปรากฏรูปนี้เพียงอย่างเดียว ไม่มีรูปที่ลบสระหน้าแล้วเข้าสนิเป็น จกชินทริย

๒. อนิจจวิ วิธีอันไม่แน่นอน กล่าวคือ จะปฏิบัติตามกฎไวยากรณ์นี้ได้ ไม่ปฏิบัติตามกฎไวยากรณ์นี้ได้ ถูกต้องทั้งสองอย่าง เช่น ตามสูตร ว่า ปโร อสุปา นี้ ถ้าอุทธรณ์ใดให้ใช้อนิจจวินี้จะเข้าสนิตามสูตรนี้ หรือจะไม่เข้าสนิตามสูตรนี้ได้ เช่น ปน + อิเม = ปนิเม หรือ ปน อิเม ก็ได้

๓. อสังตวิ วิธีอันไม่ปรากฏในสูตร กล่าวคือ ปฏิบัติตามกฎไวยากรณ์อย่างอื่นที่ไม่ได้ระบุไว้ในสูตร เช่น สหุ + อินทริย มีองค์ที่จะเข้าสนิตามสูตร ว่า ปโร อสุปา นี้ ปรากฏพร้อมอยู่แล้ว เพราะสระหน้าและสระหลังมีเสียงไม่เสมอกัน แต่ก็ไม่เข้าสนิตามกฎนี้ กลับไปเข้าสนิตามกฎอื่น คือ เข้าสนิดด้วยสูตร สรา สเร โลป ได้รูปว่า สหอินทริย ดังนี้ เป็นต้น

ว่า ศัพท์ที่ทำหน้าที่วัดถิตวิภาสา คัมภีร์นิสสัยพม่าทุกฉบับ และพาลาวดารคัมภีร์ที่แปลจากพยายายของสิงหล แปลว่า “บ้าง” เหมือนกับอรรถวิภปะนะ ทำให้เข้าใจว่าโบราณจารย์แปลไว้เป็นแบบเดียวกันทั้งหมด ข้อนี้คงจะเป็นเพราะว่า ว่า ศัพท์ที่ทำหน้าที่วัดถิตวิภาสา ไม่มีใช้ในพระไตรปิฎกและอรรถกถา แต่มีปรากฏในคัมภีร์กาดันตะซึ่งเป็นคำอธิบายของกัจจายนไวยากรณ์ ท่านจึงไม่คิดหาคำแปลใหม่ของศัพท์นี้ แต่อย่างไรก็ตาม เพื่อให้อรรถนี้ต่างจากอรรถวิภปะนะ ในฉบับแปลนี้จึงขอแปลว่า “ตามสมควร” เหมือนกับ ยถาหํ ศัพท์

ปนเม, ปนิเม

[เช่น]

ปนเม ปนิเม

[ปน + อิเม]

ก็[ชนทั้งหลาย]เหล่านี้

อุทธรณ์ว่า ปนเม เป็นตัวอย่างของวิธีที่ลบสระหลังด้วยสูตรนี้

อุทธรณ์ว่า ปนิเม ทำการลบสระหน้าด้วยสูตรว่า สรา สเร โลป ดังที่กล่าวไว้ข้างต้น

การประกอบรูปศัพท์ ปนเม

ศัพท์เดิมเป็น ปน กับ อิเม

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ปนุ -ะ + อิเม)

หลังจากสระหน้าอันมีเสียงไม่เสมอกัน ให้ลบสระหลังด้วยสูตรว่า “วา ปโร อสุปา” (ปนุ อ + เม)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตุเต” (ปนุ → อ เม)

สำเร็จรูปเป็น ปนเม

การประกอบรูปศัพท์ ปนิเม

ศัพท์เดิมเป็น ปน กับ อิเม

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ปนุ -ะ + อิเม)

ลบสระหน้าในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า “สรา สเร โลป” (ปนุ + อิเม)

แม้ควรลบสระหลังท้ายสระหน้าอันมีเสียงไม่เสมอกันด้วยสูตรว่า “วา ปโร อสรูปา” ก็ไม่ต้องลบ เพราะ วา ศัพท์ในสูตรนี้ห้ามไว้

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตุเต” (ปนุ → อิเม)

สำเร็จรูปเป็น ปนิเม

พนรุสสู อิว, น อุเปติติธ-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ พนรุสสู อิว, น อุเปติ [ข้าพเจ้าจะกล่าวการสนธิแห่งสระ]

[๑๓ : ๑๖] กุจาสวณฺณ ลุตเต.

เมื่อสระหน้าถูกลบแล้ว สระหลัง [คือ อี และ อุ] ย่อมถึงความเป็นสระอสังวณฺณะ[คือ เอ โอ] ในบางแห่ง

สเร ครั้นเมื่อสระ ลุตเต ถูกลบแล้ว สโร อ.สระ ปโร อันเป็นเบื้องหลัง ยาดิ ย่อมถึง อสวณฺณ ซึ่งความเป็นอสังวณฺณะ กุจจิ ในบางแห่ง ฯ

คำว่า กุจาสวณฺณ ตัดบทเป็น กุจจิ + อสวณฺณ

คำว่า อสวณฺณ (ความเป็นอสังวณฺณะ) โดยลบ ภาว ศัพท์ท้าย อสวณฺณภาว มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อสวณฺณสส ภาโว อสวณฺโณ = ความเป็นอสังวณฺณะ ชื่อว่า อสังวณฺณะ

ปทรูปสิทธิปริกษณ์อนุญาตให้ศัพท์ว่า อิวณฺณ ตามมาจากสูตรว่า อิวณฺโณ ยํ นวา และ อุ ศัพท์ ตามมาจากสูตรว่า วโมทุทนต์านํ ด้วยมันทุกคตินัย (วิธีเหมือนนกกระโดด) โดยย้อนตามมาสู่สูตรต้นๆ แต่คัมภีร์พาลาวตารเห็นว่าให้คำว่า ปโร ตามมาจาก วา ปโร อสรูปา และ สโร ตามมาจากสูตรว่า สราสเร โลปํ ก็เพียงพอแล้ว ไม่ต้องไปเสียเวลาอธิบายเรื่องการตามมาของศัพท์ เพราะท่านผู้แต่งเห็นว่า การแปลงสระ อี เป็น เอ และแปลงสระ อุ เป็น โอ นั้นมิได้เพราะฐานใกล้เคียงกัน จึงไม่จำเป็นต้องอนุญาตให้ศัพท์จากสูตรหลังตามมาสู่สูตรต้น

บทกริยาคุมพากย์ของสูตรว่า กุจาสวณฺณ ลุตเต คือ ยาดิ (ย่อมถึง) ตามมติของคัมภีร์ในที่นิยมใช้คำสั้นๆ แต่ในปทรูปสิทธิปริกษณ์ใช้เป็น ปปโปติ ซึ่งมีความหมายเหมือนกัน บทกริยาคุมพากย์ดังกล่าวจัดเป็นปักขิปนวุตติ คือ วุตติที่เพิ่มเข้ามาโดยไม่มีในสูตรหรือศัพท์ที่ตามมาจากสูตรอื่น การเพิ่ม ยาดิ หรือ ปปโปติ เข้ามาประกอบร่วมในพากย์ที่มีบทกรรม คือ อสวณฺณ (ความเป็นอสังวณฺณะ) เป็นต้นในที่นี้ เป็นธรรมเนียมของคัมภีร์ไวยากรณ์ แต่การเพิ่มดังกล่าวไม่มีปรากฏใช้จริงในพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา ดังในภิกขุปาติโมกข์ สังฆาทิเสส ลิกขาบทที่ ๕ มีบทกรรมว่า อิตฺติยา วา ปุริสมตี ปุริสสส วา อิตฺติมตี ([บอก]ความประสงค์ของชายแก่หญิงก็ตาม [บอก]ความประสงค์ของหญิงแก่ชายก็ตาม) คัมภีร์อรรถกถาให้เพิ่มกริยาคุมพากย์ว่า อาโรเจยฺย (พึงบอก) เข้ามาแปลร่วมกัน ดังข้อความในคัมภีร์กังขาวิตรณีย์ว่า

ปุริสสส วา อิตฺติมตินฺติ อิตฺติยา วา ตสฺสา มาตาปิตาตีหิ วา เปสฺสโต อิตฺติยา มตี อธิปายํ ปุริสสส อาโรเจยฺยยาดิ อตฺโถ.^{๕๐}

“คำว่า ปุริสสุส วา อิตถิมตี (บอกความประสงค์ของหญิงแก่ชาย) หมายความว่า ภิกษุถูกส่งไปโดยหญิงหรือมารดาบิดาเป็นต้นของหญิงนั้น บอกความประสงค์ของหญิงแก่ชาย”

นอกจากนั้น ถ้าเป็นประโยคที่ไม่มีกรรม เช่น อกฺขราปาทยเ อกฺจตฺตลิสํ เป็นต้น ก็ให้เพิ่มบทเอกพจน์ว่า โหติ หรือบทพหูพจน์ว่า โหนติ เข้ามาคຸມพາຍ์ตามสมควรแก่ประธานในประโยคว่าเป็นเอกพจน์หรือพหูพจน์

สเร ลุตเต ประสรสส กวจิ อสวณฺโณ โหตีติ อิ-อุ อิจฺเจเตสํ จานาสุนา เอ-โอ.

เมื่อสระ[หน้า]ถูกลบแล้ว ความเป็นอสุวัณณะ [คือ เอ, โอ] แห่งสระหลัง ย่อมมีในบางแห่ง เอ อักษร และ โอ อักษรอันมีฐานะใกล้เคียงกันแห่งสระเหล่านี้ คือ อิ และ อุ ย่อมมี ด้วยสูตรนี้

ประโยคที่ว่า สเร ลุตเต ฯเปฯ เอ-โอ มีสองประโยคที่ติดต่อกัน โดยมี อิติ คั่นอยู่ นิสสัยพม่าทั่วไปและพาลาวตารคณฺฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๒๖๖) แปล อิติ ศัพท์นั้นว่า อิมินา ลุตเตน (ด้วยสูตรนี้) แต่พาลาวตารนิสสัยใหม่แปลว่า ตสฺมา (เพราะเหตุนี้) ถือว่าถูกต้องทั้งสองอย่าง โดยคำแปลแรกเป็นการแสดงคำสรุปความในจุดติ ส่วนคำแปลหลังแสดงผลของการกล่าวสูตรนี้ว่ามีผลทางไวยากรณ์อย่างไร

ตามมติของปทรูปสิทธิปริกัรณ ทานให้ลบสระ อ วัณณะที่อยู่ข้างหน้าเท่านั้น จึงแปลง อิ วัณณะ (สระ อิ, อี) เป็น เอ และแปลง อุ เป็น โอ แต่คัมภีร์พาลาวตารมิได้ระบุถึงสระหน้าไว้ เพราะในจุดติท่านกล่าวไว้โดยสามัญทั่วไปว่า สเร ลุตเต (เมื่อสระถูกลบแล้ว) จึงอาจแปลงเป็น เอ และ โอ ได้เมื่อลบสระอื่นจากสระ อ วัณณะ เช่น

- ลบสระ อิ หน้า แปลง อิ เป็น เอ เช่น อเตว = อติ + อิว (อย่างยิ่ง)
- ลบสระ อิ หน้า แปลง อุ เป็น โอ เช่น โวกํ = วิ + อุทกํ (ไม่มีน้ำ)
- ลบสระ อี หน้า แปลง อุ เป็น โอ เช่น ภาคีโรทกํ [ภาคีโร + อุทกํ] (น้ำในแม่น้ำคงคา)

แม้จะมีการลบสระ อิ และ อี ข้างหน้าแล้วจึงแปลงสระหลังเป็น เอ และ โอ แต่ตัวอย่างที่ลบสระ อ วัณณะข้างหน้านั้นมิใช่เป็นส่วนมาก ปทรูปสิทธิปริกัรณจึงกล่าวถึงเรื่องนี้ไว้โดยเยยย่นัย คือ นัยที่ใช้เป็นส่วนใหญ่ เช่น

พณฺธุสฺสเว	=	พณฺธุสฺส + อิว (ลบสระ อ หน้า แปลง อิ เป็น เอ)
ชินเวริตํ	=	ชิน + อีริตํ (ลบสระ อ หน้า แปลง อี เป็น เอ)
ยเถจฺจํ	=	ยถา + อิจฺจํ (ลบสระ อา หน้า แปลง อิ เป็น เอ)
ยเถริตํ	=	ยถา + อีริตํ (ลบสระ อา หน้า แปลง อี เป็น เอ)
โนเปติ	=	น + อุเปติ (ลบสระ อ หน้า แปลง อุ เป็น โอ)

วาโมรู = วาม + อูรู (ลบสระ อ หน้า แปลง อุ เป็น โอ)

ยโทเก = ยถา + อุทเก (ลบสระ อา หน้า แปลง อุ เป็น โอ)

นาโสรู = นาสา + อูรู (ลบสระ อา หน้า แปลง อุ เป็น โอ)

ส่วนอุทาหรณ์ว่า ปจโจรสมี = ปติ + อูรสมี (ในเฉพาะอก) ไม่มีการลบสระหน้า แต่แปลงสระ อุ เป็น โอ ด้วยโยควิภาคะ คือ การแบ่งสูตรเป็นสองส่วนว่า กุจาสวณฺณ ในสูตรว่า กุจาสวณฺณ ลุตเต แล้ว แปลง ตี เป็น จ หลังจากนั้นจึงซ้อน จ เป็น จจ

อนึ่ง คัมภีร์พาลาวตารฎีกาใหม่ (หน้า ๒๗) อธิบายเพิ่มเติมว่า มติของปทรูปสิทธิปกรณ์นั้น ท่านอธิบายตามสันสกฤต กล่าวคือ สันสกฤตถือว่า

- ให้รวมสระ อ วัฒนธรรมข้างหน้าเข้ากับสระ อิ วัฒนธรรมข้างหลัง เป็น เอ (อ + อิ → เอ)

- ให้รวมสระ อ วัฒนธรรมข้างหน้าเข้ากับสระ อุ วัฒนธรรมข้างหลัง เป็น โอ (อ + อุ → โอ)

การรวมสระให้มีรูปเป็นสระ เอ และ โอ เช่นนี้ มีชื่อว่า คุณะ คือ การเพิ่มเสียงให้ยาวขึ้น เพราะสระ เอ และ โอ เป็นเสียงยาวที่เกิดจากการรวมสระดังกล่าว จึงชื่อว่า คุณสระ

นอกจากนั้น ในฎีกาใหม่ยังถือว่า สระ อิ และ อุ ที่กล่าวไว้ในจุดติของสูตรนี้ หมายถึงสระ อิ วัฒนธรรม และสระ อุ วัฒนธรรมด้วยวิธีบุพพสฺรูปเพกเสสที่กล่าวในสูตร ออติ นิคคหิต แต่ท่านผู้แต่งพาลาวตาร เขียนย่อๆ ไว้ว่าเป็น อิ อุ เท่านั้น ดังจะเห็นได้ว่า โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๙) กล่าวถึงการแปลงสระ อิ วัฒนธรรม เป็น เอ และสระ อุ วัฒนธรรมเป็น โอ ด้วยสูตรว่า ยุณฺณนเมโอ ลุตตา (แปลงสระ อิ วัฒนธรรมที่อยู่หลังสระหน้าที่ถูกลบแล้ว เป็น เอ และแปลงสระ อุ วัฒนธรรมเป็น โอ) ดังอุทาหรณ์ว่า ชินเรติ = ชิน + อีริติ, กรโอรู = กรภ + อูรู, วาโมรู = วาม + อูรู เป็นต้น

ท่านให้แปลงสระ อิ เป็น เอ และ อุ เป็น โอ เพราะสระแต่ละคู่นี้มีฐานใกล้เคียงกัน กล่าวคือ

- สระ อิ เกิดที่तालुฐาน
- สระ เอ เกิดที่गण्डुฐานและतालुฐาน
- สระ อุ เกิดที่ओण्डुฐาน
- สระ โอ เกิดที่गण्डुฐานและओण्डुฐาน

สระ เอ และสระ โอ ได้ชื่อว่า อสวัฒนธรรม เพราะสระทั้งสองนี้ไม่มีสระเสียงสั้นมาเป็นคู่ ท่านจึงเรียกว่า อสวัฒนธรรม คือ สระที่ไม่มีฐานเสมอกัน หมายความว่า สระจำแนกออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. สุรูปะ สระมีเสียงเสมอกัน กล่าวคือ ต่างกันที่ความสั้นยาวเท่านั้น เช่น

อ, อา + อ, อา อิ, อี + อิ, อี อุ, อุ + อุ, อุ

๒. อสุรูปะ สระมีเสียงไม่เสมอกัน เช่น

อ, อา + อิ, อี อุ, อุ, เอ, โอ

อิ, อี + อ, อา อุ, อู, เอ, โอ

อุ, อู + อ, อา อิ, อี, เอ, โอ

๓. อสวัญณะ สระที่ไม่มีฐานเสมอกัน กล่าวคือ ไม่มีสระเสมอกันกับตนเป็นคู่ ได้แก่ เอ และ โอ ซึ่งไม่มีเสียงสั้นเป็นคู่

ในปทรูปสัทธิปกรณ์แสดงรูปวิเคราะห์ของ อสวัญณะ ว่า

- นตฺถิ สวณฺณา เอเตสนฺติ อสวณฺณา, เอกาโรการา = ฐานอันเสมอกันย่อมไม่มีแก่สระเหล่านี้ เหตุนั้น สระเหล่านั้นชื่อว่า อสวัญณะ หมายความว่า สระที่ไม่มีฐานเสมอกัน คือ เอ และ โอ อักษร

(ตามนัยนี้คำว่า วณฺณ แปลว่า “ฐาน”)

อนึ่ง แม้ว่าบทสำเร็จของ อสวัญณะ จะมีรูปเป็นพหูพจน์ดังกล่าว เพราะหมายถึงสระ ๒ เสียง คือ สระ เอ และสระ โอ แต่ในสูตรใช้เป็นรูปเอกพจน์ว่า อสวณฺณ ทั้งนี้เพราะลพ ภาว ศัพท์ไป โดยมีรูปวิเคราะห์ต่อมาอีกว่า อสวณฺณาน ภาโว อสวณฺณ โดยทั่วไป ภาว ศัพท์หรือศัพท์ที่แสดงกิริยาอาการมักประกอบใช้เป็นรูปเอกพจน์เท่านั้นโดยชาตยาเปกขนัย คือ นัยที่มองหาประเภทเดียวกัน เพราะถือว่าแม้บุคคลผู้เป็นที่ตั้งของกิริยาอาการจะมีมากมาย แต่ก็มีกิริยาอาการอย่างเดียวกัน เช่น จานฺ (การยืน), คมนฺ (การเดิน), นิสฺซฺชา (การนั่ง), สยนฺ (การนอน) เป็นต้น

คัมภีร์พาลาวตารคณฺฐี (เล่ม ๑ หน้า ๒๗) แสดงรูปวิเคราะห์ อสวณฺณ ไว้ ๒ ประการ โดยวณฺณ ศัพท์มีความหมายตามปกติว่า อักษร ดังนั้น คำว่า อสวณฺณ จึงแปลว่า “สระที่ไม่มีอักษรที่เสมอกันโดยฐาน”

๑. - สมาโน วณฺโณ สวณฺโณ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- นตฺถิ สวณฺโณ เอเตสนฺติ อสวณฺณา (ฉนฺฐีพหุพหิสมาส)
๒. - สมาโน วณฺโณ เอเตสนฺติ สวณฺณา (ฉนฺฐีพหุพหิสมาส)
- น สวณฺณา อสวณฺณา (นนิบาตบุรพบทกรรมธารยสมาส)

พหูสุเสว, โนเปติ

เช่น

พหูสุเสว	[พหูสุส + อิว]	(เหมือน[การสมาคม]ของญาติ)
โนเปติ	[น + อุเปติ]	(ย่อมไม่เข้าถึง)

อุทาหรณ์ว่า พหูสุเสว เป็นตัวอย่างของการลบสระหน้าคือ อ ใน ส แล้วแปลงสระ อิ ใน อิว เป็น เอ

อุทาหรณ์ว่า โนเปติ เป็นตัวอย่างของการลบสระหน้าคือ อ ใน น แล้วแปลงสระ อุ ใน อุเปติ เป็น โอ

คำว่า กุวจิ (ในบางแห่ง) มีวิธีใช้ต่างกับ วา ศัพท์ กล่าวคือ วา ศัพท์ใช้ในกรณีที่มี ๒ รูปในอุทาหรณ์เดียว เช่น ยสฺสทานิ = ยสฺส + อิทานิ รูปเหล่านี้ปรากฏใช้ทั้งสองอย่าง ส่วนคำว่า พนฺธุสฺเสว และ โนเปติ มีรูปเดียวเท่านั้น ท่านจึงประกอบใช้ กุวจิ ศัพท์ที่แปลว่า “ในบางแห่ง” ซึ่งหมายความว่าบางแห่งที่มีจำนวนน้อย ดังคำอธิบายในคัมภีร์นिरुद्धितिปนี^{๔๖}

ตตถ กุวจิสทโท นานาปิโยคํ ทสฺเสติ. วาสทโท เอกปิโยคสฺส นานารูปํ ทสฺเสติ.^{๔๗}

“ในเรื่องนั้น กุวจิ ศัพท์แสดงอุทาหรณ์หลายอย่าง ส่วน วา ศัพท์แสดงรูปหลากหลายของอุทาหรณ์เดียว”

การประกอบรูปศัพท์ พนฺธุสฺเสว

ศัพท์เดิมเป็น พนฺธุสฺส กับ อิว

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “บุพฺพมโหิจิตมสฺสํ สเรน วิโยชเย” (พนฺธุสฺส -ะ + อิว)

ลบสระหน้าในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า “สรา สเร โลป” (พนฺธุสฺส + อิว)

เมื่อลบสระหน้าแล้วให้แปลง อี เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “กฺวจาสวณฺณํ ลุตเต” (พนฺธุสฺส + เอว)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปริ ยุตเต” (พนฺธุสฺส → เอว)

สำเร็จรูปเป็น พนฺธุสฺเสว

ตตร อยฺ, ยานิ อิธ, พหุ อุปการํ, สหฺธา อิธ, ตถา อุปมนฺเตยตสฺมี-

ในอุททาหรณ์นี้ คือ ตตร อยฺ, ยานิ อิธ, พหุ อุปการํ, สหฺธา อิธ, ตถา อุปมฺ [ข้าพเจ้าจะกล่าวการเชื่อมสระ]

แม้ท่านผู้แต่งควรใช้เป็นรูปพหูพจน์ว่า ตถา อุปมนฺเตยเตสุ (ในอุททาหรณ์เหล่านี้ คือ ตตร อยฺ ๒ เปฯ ตถา อุปมฺ) แต่กลับใช้เป็นเอกพจน์ว่า ตถา อุปมนฺเตยตสฺมี โดยขาดยาเพกชนัย เพราะถือว่าเป็นตัวอย่างของสูตรนี้เหมือนกัน

[๑๔ : ๑๗] ที่ฌ.

เมื่อลบสระหน้าแล้ว สระหลังย่อมถึงความเป็นที่ชะในบางแห่ง

สเร ครั้นเมื่อสระ ลุตฺเต ฎกลบแล้ว สโร อ.สระ ปโร อันเป็นเบื้องหลัง ยาติ ย่อมถึงที่ฌ ซึ่งความเป็นที่ชะ กวฺจิ ในบางแห่ง ๒

สูตรนี้เป็นวิธีสูตร ที่ฌวิธี คือ ที่ชะสระหลังในเมื่อลบสระหน้าด้วยสูตรว่า สรา สเร โลปฺ แล้วกล่าวคือ ที่ชะ อ เป็น อา, อิ เป็น อี และ อุ เป็น อู ตามสระฐานะเดียวกัน เช่น ตตร + อยฺ แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ รุ ออกจากสระ อ, ลบสระ อ หน้าในที่สระอยู่หลังคือ อ ของ อยฺ, ที่ชะสระหลังคือ อ ของ อยฺ เป็น อา ด้วยสูตรนี้ แล้วนำ รุ ไปประกอบกับสระ อา ของ อายฺ เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น ตตรายํ

กฎไวยากรณ์ทั่วไป ข้อความที่เป็นการี (ส่วนที่มีการเปลี่ยนแปลงทางไวยากรณ์) การิยะ (การเปลี่ยนแปลงทางไวยากรณ์ที่ควรทำ เช่น การลบหรือแปลงอักษร) และนิमितตะ (เหตุของการเปลี่ยนแปลง) ในสูตรหลัง มักห้ามการีเป็นต้นในสูตรก่อน ถ้าไม่มีการกล่าวซ้ำ ข้อความจากสูตรก่อนอาจตามมาสูตรหลังได้ แต่ถ้ามีการกล่าวซ้ำก็เป็นการห้ามข้อความจากสูตรก่อน เช่น ในสูตรว่า ที่ฌ (เมื่อลบสระ[หน้า]แล้ว สระหลังย่อมถึงความเป็นที่ชะในบางแห่ง) ท่านกล่าวการิยะ คือ ที่ฌ วัแทน อสวณฺณ ในสูตรก่อน ดังนั้น บทการี คือ ปโร สโร และบทนิमितตะ คือ สเร ลุตฺเต จึงตามมาจากสูตรก่อนได้ แม้คำว่า สเร ลุตฺเต จะเป็นบทหลักขณะ แต่ในบางแห่งอาจใช้บทหลักขณะแทนบทแสดงเหตุได้เช่นเดียวกัน จึงนับบทหลักขณะในบทแสดงเหตุหรือนิमितตะ ส่วนคำว่า ยาติ ก็เป็นบัคฺชิปนวุตติที่เพิ่มเข้ามาเหมือนที่เพิ่มในสูตรก่อนว่า กวฺจา-สวณฺณ ลุตฺเต ดังหลักฐานในคัมภีร์สูตรตนิเทศว่า

การินา หนุมเต การี

การียํ การิเยน จ

นิมิตฺตํ ตํ นิมิตฺเตน

ตสฺสเสสมนฺวตฺตเต.^{๕๒}

“บทการีย่อมเบียดเบียนบทการี บทการียะย่อมเบียดเบียนบทการียะ บทนิมิต
ตะย่อมเบียดเบียนบทนิมิตตะ บทที่เหลือจากนั้นย่อมตามมา”

สเร ลุตฺเต ปโร สโร กุวจิ จานาสนฺนํ ที่ฬํ ยาติ.

เมื่อสระ[หน้า]ถูกกลบแล้ว สระหลังย่อมถึงความเป็นที่ชะอันใกล้เคียงกันโดยฐานในบางแห่ง

ตตฺรายํ, ยานีธ, พหุปรการํ, สทฺธิธ, ตถูปมํ.

เช่น

ตตฺรายํ

[ตตฺร + อัย]

(ปาริสุทธิศีล ๔ ข้อนี้ [เป็น
เบื้องต้น]ในการได้รับความปีติ-
ปราโมทย์นั้น)

ยานีธ

[ยานิ + อิธ]

([เทวดา]เหล่าใดในที่นี้)

พหุปรการํ

[พหุ + อุปการํ]

(มีอุปการะมาก)

สทฺธิธ

[สทฺธา + อิธ]

(ศรัทธา[เป็นทรัพย์]ในโลกนี้)

ตถูปมํ

[ตถา + อุปมํ]

(เหมือนอย่างนั้น)

การประกอบรูปศัพท์ ตตฺรายํ

ศัพท์เดิมเป็น ตตฺร กับ อัย

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสํ สเรน วิโยชเย” (ตตฺร -ะ + อัย)

ลบสระหน้าในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า “สรา สเร โลป” (ตตฺร + อัย)

เมื่อลบสระหน้าแล้วให้ที่ชะสระหลังด้วยสูตรว่า “ที่ฬํ” (ตตฺร + อาย)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต” (ตตฺร → อาย)

สำเร็จรูปเป็น ตตฺรายํ

กีสฺ อีเธตฺยตฺร-

ในอุททาหรณ์นี้ คือ กีสฺ อีธ [ข้าพเจ้าจะกล่าวการเชื่อมสระ]

คัมภีร์พาลาวตารนิยมประกอบสนธิคล้ายคัมภีร์นยาสะ โดยลบสระหน้าแล้วแปลงสระหลังเป็น เอ ดังคำว่า อีเธตฺยตฺร (อีธ + อิติ + อตฺร) การประกอบรูปศัพท์ในลักษณะนี้มีความคล้ายคลึงกับศัพท์สันสกฤตที่นิยมใช้รูปอย่างนี้ โดยรวมสระ อ หน้ากับสระ อี หลังเป็น เอ แต่ปทฺรฐปสฺติธิปกรณณ์ไม่นิยมการประกอบรูปศัพท์ดังกล่าว ท่านนิยมนลบสระหน้าแล้วทำที่ชนะสระหลังเป็นรูปว่า อีธาตฺยตฺร รูปศัพท์แบบนี้ถือว่าเป็นแบบบาลีแท้ เพราะนิยมใช้ในศัพท์บาลีทั่วไป

[๑๕ : ๑๘] ปุพฺโพ จ.

เมื่อลบสระหลังแล้ว สระหน้าย่อมถึงความเป็นที่ชนะในบางแห่ง

สเว ครันเมื่อสระ ลฺตุเต ถูกลบแล้ว สโร อ.สระ ปุพฺโพ อันเป็นเบื้องหน้า ยาติ ย่อมถึง ที่ขั้ ซึ่งความเป็นที่ชนะ กฺวจิ ในบางแห่ง ๒

สูตรนี้เป็นวิสูตร ที่ขั้ววิ คือ ที่ชนะสระหน้าในเมื่อลบสระหลังด้วยสูตรว่า วา ปโร อสรูปา แล้ว เช่น กีสฺ + อีธ แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ สฺ ออกจากสระ อุ, ลบสระหลังคือ อี ของ อีธ, ที่ชนะสระหน้าคือ อุ ของ สฺ เป็น อุ ด้วยสูตรนี้ แล้วนำ สฺ ไปประกอบกับสระ อี เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น กีสฺ

จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อนุรักษฺตมณะ โดยดึง ลฺตุต ศัพท์ จากสูตร กฺวจาสวณฺณ ลฺตุเต และดึง ที่ขั้ว ศัพท์จากสูตร ที่ขั้ว มาไว้ในสูตรนี้ และไม่ให้ติดตามไปสู่สูตรต่อไป คือสูตรว่า ยเมทนต์สสาเทโส จ ศัพท์ประเภทนี้ไม่แปลว่า “ด้วย, และ” เหมือน จ ศัพท์โดยทั่วไป โดยไม่ต้องแปลใดๆ ทั้งสิ้น เรื่องนี้พบในคัมภีร์นิสสัยพมาเป็นส่วนใหญ่ อนึ่ง การดึงของอนุรักษฺตมณะในสูตรไวยากรณ์ เป็นเหมือนการดึงมามัดไว้ไม่ให้ติดตามต่อไปได้ ถ้าท่านไม่กล่าวถึงอนุรักษฺตมณะ แม้ศัพท์จากสูตรหน้าก็อาจติดตามไปสู่สูตรต่อไปได้ด้วย อธิการนัย แต่อาจติดตามไปสองหรือสามสูตรก็ได้ ท่านจึงกล่าวถึงอนุรักษฺตมณะเพื่อห้ามอธิการนัยดังกล่าว

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์พาลาวตารคณฺฐีแปล จ ศัพท์ว่า “ด้วย” โดยหมายถึงอรรถอนุรักษฺตมณะนั้น ตามความเห็นนี้แปลสูตรได้ว่า เมื่อลบสระ[หลัง]แล้ว สระหน้าย่อมถึงความเป็นที่ชนะในบางแห่งด้วย และแปลยกศัพท์ว่า สเว ครันเมื่อสระ ลฺตุเต ถูกลบแล้ว สโร อ.สระ ปุพฺโพ จ อันเป็นเบื้องหน้า ด้วย ยาติ ย่อมถึง ที่ขั้ว ซึ่งความเป็นที่ชนะ กฺวจิ ในบางแห่ง ๒ แต่การแปล จ ศัพท์ว่า “ด้วย” อาจทำให้สับสนกับอรรถสมุจจะยะของ จ ศัพท์ที่ใช้ทั่วไป ในที่นี้จึงไม่แปล จ ศัพท์ตามคัมภีร์นิสสัยโดยมาก

สเร ลุตเต ปุพโพ กุจิ ทิม ยาดิ.

เมื่อลบสระ[หลัง]แล้ว สระหน้าย่อมถึงความเป็นที่ชนะในบางแห่ง

ในฉบับพม่าทุกฉบับพบรูปว่า จานาสนัน แต่พาลาวดารคณฐิเห็นว่าไม่ควรมี เพราะท่านผู้แต่งได้กล่าวไว้ในสูตรก่อนแล้ว จึงไม่จำเป็นต้องพูดซ้ำอีก

นอกจากนั้น ในวุตติของสูตรนี้ ฉบับพม่าและสิงหลทุกฉบับมีรูปที่ประกอบด้วย จ ศัพท์ว่า ปุพโพ จ แต่ที่จริงแล้วควรมีรูปว่า ปุพโพ เหมือนในวุตติของปทฐปสทธิปกรณ์ที่มีได้กล่าวถึง จ ศัพท์ที่ทำหน้าที่อนุภาคตะนะไว้ในวุตติ ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา

กีสูธ.

เช่น

กีสูธ

[กีสู + อธิ]

(อะไร[เป็นทรัพย์]ในโลกนี้)

การประกอบรูปศัพท์ กีสูธ

ศัพท์เดิมเป็น กีสู กับ อธิ

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพพมโธจิตมสสรํ สเรน วิโยชเย” (กีสู ุ + อธิ)

หลังจากสระหน้าอันมีเสียงไม่เสมอกัน ให้ลบสระหลังด้วยสูตรว่า “วา ปโร อสฐปา” (กีสู ุ + ฐ)

เมื่อลบสระหลังแล้วให้ที่ชนะสระหน้าด้วยสูตรว่า “ปุพโพ จ” (กีสู ู + ฐ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปริ ยุตุเต” (กีสู → ู ฐ)

สำเร็จรูปเป็น กีสูธ

เต อชฺช, เต อหฺนเตตฺถ-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ เต อชฺช, เต อหฺ [ข้าพเจ้าจะกล่าวการเชื่อมสระ]

[๑๖ : ๑๙] ยเมทนต์สสาเทโส.

แปลง เอ ที่อยู่ท้ายบท เป็น ย ในที่สระอยู่หลัง ในบางแห่ง

อาเทโส อ.อาเทศ โย คือ ย อักษร เอทนต์สส แห่ง เอ อันเป็นที่สุด โหติ ย่อมมีสระ ในที่สระ กวจิ ในบางแห่ง ๒

สเร ปเร อนตฺสส เอการสฺส กวจิ โย อาเทโส โหติ.

แปลง เอ อักษรซึ่งเป็นที่สุดของบทเป็น ย อักษร ในที่สระอยู่หลังในบางแห่ง

สูตรนี้ตัดบทเป็น โย + เออนตฺสส + อาเทโส ตามมติของพาลาวตาร เพราะท่านกล่าวไว้ในวุดติว่า โย อาเทโส (อาเทศคือ ย อักษร) ในพาลาวตารฎีกาเก่า (หน้า ๒๗) แสดงการประกอบรูปศัพท์ว่าให้ลง ม อักษรเป็นอาคมด้วยสูตรว่า ยวมทนต์รลา จาคมา แล้วลง โอ อักษรและลง อ เป็นอาคมด้วยสูตรว่า โลปณจ ตตฺราราโร ดังอุทาหรณ์ในคัมภีร์ชาดกว่า ยเมตฺ ปริชฺชปฺสิ ซึ่งตัดบทเป็น โย + เอตฺ

สูตรนี้มี ๓ บท คือ โย + เอทนต์สส + อาเทโส เป็นวิสูตร อาเทสวิ คือ แปลง เอ เป็น ย ในที่สระอยู่หลัง เช่น เต + อชฺช แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ ตฺ ออกจากสระ เอ, แปลง เอ เป็น ย ในที่สระอยู่หลังคือ อ ของ อชฺช ด้วยสูตรนี้ แล้วนำ ย ไปประกอบกับสระ อ ของ อชฺช เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น ตยชฺช

ความจริงแล้ว การแปลงสระ เอ เป็น ย ด้วยสูตรนี้ เป็นเพียง ย พยัญชนะล้วนๆ (ย) เท่านั้น ไม่มีสระ อ ประกอบร่วม เพราะเป็นการแปลงในที่สระอยู่หลัง พยัญชนะที่แปลงมานี้จึงไม่จำเป็นต้องมีสระร่วมด้วย แม้ในการแปลงสระ อิ วัณณะ เป็น ย เป็นต้น, การลงอักษรเป็นอาคม หรือการแปลงนิคหิตเป็น ม, ท เป็นต้นในที่สระอยู่หลัง ก็ไม่มีสระประกอบร่วมกับพยัญชนะที่แปลงมานั้น แต่อย่างไรก็ตาม ในที่นี้ได้ประกอบสระไว้ร่วมกับพยัญชนะเหล่านั้น เพื่อให้ผู้ออกเสียงง่าย ยกเว้นกรณีที่ต้องการจะแสดงวิธีประกอบรูปศัพท์ ก็จะไม่ถึงพยัญชนะที่ไม่มีสระประกอบร่วม

คำว่า เอทนต์สส มีรูปวิเคราะห์ในฎีกาใหม่ (หน้า ๒๘) ว่า

- อนฺโต จ โส เอ จาติ เอทนต์ = เอ อันเป็นที่สุด

เมื่อควรกล่าวว่า อนฺตเอ ให้สลับบทหน้าและบทหลังเป็น เออนฺต แล้วลง ท อักษรเป็นอาคมจึงสำเร็จรูปว่า เอทนต์

แม้ในวृตติของสูตรนี้จะกล่าวโดยสามัญทั่วไปว่า สเร ปเร (ในที่สระอยู่หลัง) แต่ในปทรูปสิทธิ-
ปกรณักล่าวว่ามีถึงสระ อ เท่านั้น อย่างไรก็ตาม พบอุทาหรณ์ในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๔๓)
เตเมปพุตยาทีนเมสสุ โย วินา เยกาเรน (แปลงสระ เอ ของ เต, เม และ ปพพเต เป็นต้นเป็น ย เว้น
เย อักษร) เป็นต้น ที่หมายเอาสระ อา ได้บ้างตามอุทาหรณ์ เช่น ปพพุตยาทีน = ปพพเต + อาทีน

ดยชช.

เช่น

ดยชช

[เต + อชช]

(ในวันนี้อันท่าน)

การประกอบรูปศัพท์ ดยชช

ศัพท์เดิมเป็น เต กับ อชช

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหิจิตมสฺสํ สเรน วิโยชเย” (ตฺ - + อชช)

แปลง เอ เป็น ย ในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า “ยเมทนต์สสาเทโส” (ตฺย + อชช)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปริ ยุตฺเต” (ตฺย → อชช)

สำเร็จรูปเป็น ดยชช

[๑๗ : ๓๗] ที่ฌัม.

ที่ฌนฺติ พยัญชนเ ปเร กุวจิ ที่โฆ.

การที่ฌะในที่พยัญชนะอยู่หลังย่อมมีในบางที่ด้วยสูตรว่า ที่ฌัม (สระทั้งหลายย่อมถึงความ เป็นที่ฌะ ในที่พยัญชนะอยู่หลังในบางแห่ง)

สรา อ.สระ ท. ยนฺติ ย่อมถึง ที่ฌัม ซึ่งความเป็นที่ฌะ พยัญชนเ ในที่พยัญชนะ กุวจิ ในบางแห่ง ๕

ในตัวอย่างว่า ตยาหํ (เต + อหํ) ท่านให้ทำที่ฌะสระ อ ของบทหลัง ในเพราะพยัญชนะคือ ห อักษรเป็นต้นเบื้องหลัง

อนึ่ง สูตรว่า ที่ฌัม มี ๒ สูตร คือ สูตรหนึ่งอยู่ในสรสนธิ ทำหน้าที่อนุญาตการทำที่ฌะเมื่อลบ สระหน้าแล้วด้วยสูตรว่า สรา สเร โลป อีกสูตรหนึ่งอยู่ในพยัญชนสนธิ อนุญาตให้ทำที่ฌะสระหน้าในที่ พยัญชนะอยู่หลัง (ดู ปทฺรฐปสฺสทฺธิปกรณํ สูตร ๓๗)

ตยาหํ.

เช่น

ตยาหํ [เต + อหํ] ข้าพระองค์[เป็นโอรส]ของพระองค์

การประกอบรูปศัพท์ ตยาหํ

ศัพท์เดิมเป็น เต กับ อหํ

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ตฺ - + อหํ)

แปลง เอ เป็น ย ในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า “ยเมทนตสฺสาเทโส” (ตฺย + อหํ)

ที่ฌะ อ เป็น อา ในที่พยัญชนะอยู่หลังด้วยสูตรว่า “ที่ฌัม” (ตฺย + อาหํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตุเต” (ตฺย → อาหํ)

สำเร็จรูปเป็น ตยาหํ

กุวจิตฺติ กิ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า กุวจิ (ในบางแห่ง)

เนตถ

บทว่า กวจิ มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธรการแปลงเป็น ย ในตัวอย่างว่า เนตถ [เน + เอตถ] บุคคลเหล่านั้นในที่นี้

ท่านกล่าวย่อ ๆ ว่า เนตถ แต่ในประโยคต้องเพิ่มบาลีเข้ามาว่า กวจิตี ปท เนตถาติ อุทาหรณ ยการาทสปฏิเสธนตถ (บทว่า กวจิ มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธอาเทศคือ ย อักษรในตัวอย่างว่า เนตถ) ส่วน ในพาลาวตารคณฐิแปลตามสิงหลว่า เนตถาติ อุทาหรณ ยาเทศาภาววิณยาปนตถ (มีประโยชน์เพื่อให้รู้ ความไม่มีการแปลงเป็น ย ในตัวอย่างว่า เนตถ)

ข้อนี้หมายความว่า ตัวอย่างว่า เนตถ นั้น แม้สระ เอ มีอยู่ในบทหน้า และมีสระอยู่ท้าย คือ เอ ใน เอตถ ก็ไม่แปลง เอ เป็น ย แล้วมีรูปสำเร็จเป็น นยตถ เหตุที่ไม่แปลงเป็น ย ในตัวอย่างนี้ ก็คงเป็น เพราะทำให้เข้าใจความหมายได้ยากนั่นเอง เพราะหากมีรูปว่า นยตถ อาจทำให้เข้าใจผิดว่าตัดบทเป็น นิ + อตถ ก็ได้ ดังจะเห็นได้ว่า ปทรูปสัทธิปกรณ (สูตร ๑๙) อนุญาตให้แปลง เอ เป็น ย ได้ในเฉพาะ เอ ของ เม, เต และ เย ศัพท์เท่านั้น เช่น

อิติโต โข มุยายํ ธมโม	[เม + อย]	(ธรรมอันเราบรรลุแล้วนี้)
ปุตุโต ตฺยาคํ	[เต + อห]	(หม่อมฉันเป็นบุตรของพระองค์)
ตฺยาสฺส ปหีนา	[เต + อสฺส]	(ธรรมเหล่านั้นอันบุคคลนั้นละได้แล้ว)
ปพฺพตฺยาคํ	[ปพฺพเต + อห]	(ข้าพเจ้าอยู่บนภูเข)
ยฺยาสฺส	[เย + อสฺส]	(ธรรมเหล่าใดอันบุคคลนั้น[ละแล้ว])

พาลาวตารคณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๓๐) กล่าวว่า ให้แปลง เอ ของ เต, เม, ปพฺพเต และ เย ศัพท์ ๔ ศัพท์เท่านั้น ที่แปลงเป็น ย ได้ด้วยสูตรนี้ โดยแยก เต และ ปพฺพเต เป็นสองศัพท์ เช่น ตฺยาคํ, มุยายํ, ปพฺพตฺยาคํ และ ยฺยาสฺส ส่วนสัททนีติปกรณ (สูตร ๑๙) ปฏิเสธ เย ศัพท์โดยกล่าวว่า ไม่มีตัวอย่างว่า ยฺยาสฺส ในพระบาลี

คำว่า อาเทศ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

ปทรูปสัทธิปกรณ (สูตร ๑๙)

- อักษรที่ถูกแสดงไว้ในตำแหน่งของอาเทศี = อาเทศิฏฺฐาเน อาทิสฺสตีติ อาเทโส.

(อา บทหน้า + ทิสี ธาตุ <อุจฺจารณ = กล่าว> + ณ ปัจจัย อา อุปสรรคมีความหมาย ตามธาตุว่า กล่าว)

หมายความว่า อักษรที่ถูกเปลี่ยนแปลงเรียกว่า อาเทสี (อาเทโส อสฺส อตฺถิติ อาเทสี = อักษรที่มีการเปลี่ยนแปลง) ส่วนอักษรตัวใหม่ที่เข้ามาแทนที่เรียกว่า อาเทศ ในที่นี้ สระ เอ ที่อยู่ท้ายบทเป็น อาเทสี ส่วน ย เป็น อาเทศ

พาลาวตารคณฐี (เล่ม ๑ หน้า ๓๒)

- อักษรที่ถูกกล่าวไว้ข่มฐานีหรืออาเทสี = จานินฺ อาเทสี วา อามทุยิย ทิสฺสติ อุจฺจารียตติ อาเทโส (อา บทหน้า + ทิสฺ ธาตุ <อุจฺจารเณ = กล่าว> + ณ ปัจจัย อุปสรรคคือ อา มีความหมายว่า ข่ม)

หมายความว่า อาเทศเป็นอักษรที่ใช้แทนที่ฐานีหรืออาเทสี จึงเหมือนกับการข่มฐานีหรืออาเทสี ไว้นั่นเอง (ฐานี = อาเทสี = การียี = การี คือ อักษรที่ถูกเปลี่ยนแปลง, ฐานะ = อาเทสะ = การียะ คือ อักษรตัวใหม่ที่เข้ามาแทนที่)

โส อสฺส, อนุ เอติเตยตฺถ-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ โส อสฺส, อนุ เอติ [ข้าพเจ้าจะกล่าวการเชื่อมสระ]

[๑๘ : ๒๐] วโมทุทนต์

แปลง โอ และ อุ ที่อยู่ท้ายบทเป็น ว ในที่สระอยู่หลัง ในบางแห่ง

ว อ. ว อาเทศ โอทุทนต์ แห่ง โอ และ อุ อันเป็นที่สุด ท. โหติ ย่อมมี สเร ในที่สระ กวจิ ในบางแห่ง ฯ

สูตรนี้มี ๒ บท คือ ว + โอทุทนต์ เป็นวิสูตร อาเทศวิ คือ แปลง โอ และ อุ ที่อยู่ท้ายบทเป็น ว ในเพราะสระหลัง เช่น โส + อสฺส แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ ส ออกจากสระ โอ, แปลงสระ โอ ของ โส เป็น ว ในเพราะสระ อ ของ อสฺส ด้วยสูตรนี้ จากนั้นจึงนำ ว ไปประกอบกับสระ อ ของ อสฺส เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น สวสฺส

คำว่า วโมทุทนต์ ตัดบทเป็น ว + โออุทนต์ แปลงนิคคหิตใน ว เป็น ม และลง ท อาคม ท้าย โอ และ อุ ดังที่กล่าวไว้แล้วใน โอทุทนต์ ศัพท์ในสูตรว่า ตตฺโถทนต์ สรา อฏฺฐ อนึ่ง เวลาอ่านบทนี้ ให้ตัดเป็น ๒ วรรค คือ ว-โมทุทนต์ หรือ ๓ วรรคว่า ว-โม-ทุ-ทนต์ ทั้งนี้เพราะนิคคหิตที่แปลงเป็น ม, ท หรือ ย พร้อมทั้งอาคมทั้งหมดต้องอ่านติดกับบทหลัง โดยถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของบทหลัง จะอ่านว่า วโม-ทุ-ทนต์ ไม่ได้ ถือว่าผิดหลักยติภังค์ คือ การหยุดเสียง ตามหลักอลังการ

คำว่า โอทุทนต์ มีรูปวิเคราะห์ในฎีกาใหม่ (หน้า ๒๘) ว่า

- โอ จ อุ จ โอทุ, อนุตา จ เต โอทุ เจติ โอทุทนต์.

ให้สลับบทหน้าคือ อนุต มาไว้ในบทหลัง จึงมีรูปเป็น โอทุทนต์

คัมภีร์พาลาวดารคณฐี (เล่ม ๑ หน้า ๓๓) กล่าวว่า คัมภีร์นิสสัยพมาหลายฉบับแปล อนุต ใน โอทุทนต์ ว่า “ส่วนหนึ่ง” ดังนั้น คำว่า โอทุทนต์ จึงแปลว่า “โอ และ อุ อันเป็นส่วนหนึ่ง[ของบท]” แต่ความหมายข้างต้นนั้นไม่ถูกต้อง เพราะ อนุต ศัพท์ควรใช้ในความหมายว่า “ที่สุด” เพราะสระ โอ และ อุ ที่ไม่ใช่ที่สุดของบทไม่อาจแปลงเป็น อุ ด้วยสูตรนี้ได้ เช่น

สวณีย [สุ + อนีย] (พึงฟัง)

(สุ ธาตุ + อนีย ปัจจัย พฤทธิ อุ ใน สุ เป็น โอ แล้วแปลง โอ เป็น อว)

วิรวนติ [วิ รุ + วนติ] (ย่อมร้อง)

(วิ บทหน้า + รุ ธาตุ + อ ปัจจัย + วนติ วิภัตติ พฤทธิ อุ เป็น โอ แล้วแปลงเป็น อว)

ทั้งสองอุทาหรณ์นี้ เสีย อู มิได้อยู่ท้ายบทจึงมิได้เข้าสนธิด้วยวิธีการข้างต้น ในที่นี้เป็นการประกอบรูปศัพท์จากธาตุโดยใช้สนธิภายใน มิใช่การสนธิระหว่างบท

นอกจากนั้น คำว่า คาณฐีวธนะ (ผู้มีธนูซึ่งมีข้อมาก) มีศัพท์เดิมมาจาก คาณฐีวธนะ ศัพท์ + อา ปัจจัย ในปทฺฐปสฺสทริปิฎกสูตรว่า ธนุมา จ (ลง อา ปัจจัยท้าย ธนุ ศัพท์และศัพท์อื่นๆ ในบางแห่ง) ท่านอนุญาตให้แปลง อู ของ ญ เป็น ว ด้วยสูตรว่า วโมทุทนต์านัน แต่ในปทฺฐปสฺสทริปิฎกา (คำอธิบายสูตร ๑๔๑) กล่าวว่าให้แปลงด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า ยวการา จ (แปลง ฌ และ ล เป็น ย และ ว อักษร[ตามลำดับ]ในเพราะสระเบื้องหลังอีกด้วย) เพราะไม่ใช่ที่สุดของบท แต่อย่างไรก็ตาม ตามข้อความที่กล่าวไว้ในปทฺฐปสฺสทริปิฎกซึ่งอนุญาตให้ใช้สูตรนี้ได้ เพราะท่านถือว่า ศัพท์ที่ลงวิภัตติก็ตามหรือไม่ลงวิภัตติก็ตามสามารถแสดงความหมายได้ ชื่อว่า บท ตามสูตรของสัททนิธิปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๒๗) ว่า วิภตฺยณฺต-มวิภตฺยณฺตํ วา อตฺถโชตกํ ปทํ (ศัพท์ที่ลงวิภัตติอยู่ท้ายหรือไม่ลงวิภัตติอยู่ท้าย แสดงความหมายได้ ชื่อว่า บท)

อนึ่ง อุทาหรณ์ที่แปลง อู เป็น ว ก็มีได้บ้างในที่บางแห่ง เช่น คำว่า ภูวาปนลานิลล์ ตັตบพเป็น ภู + อาป + อนล + อนิลล์ แปลว่า “แผ่นดิน น้ำ ไฟ และลม” ตามอุทาหรณ์นี้ให้แปลง อู เป็น ว ด้วยการแบ่งสูตรว่า ว ในสูตรนี้

สเร ปเร อนโตการุการานํ ภูจจิ वो आतेसो होति.

แปลง โอ อักษร และ อุ อักษร ที่อยู่ท้ายบทเป็น ว อักษร ในที่สระอยู่หลัง ในบางแห่ง

สวสส, อนเวติ.

เช่น

สวสส	[โส + อสส]	(บุคคลนั้นพึงเป็น)
อนเวติ	[อนุ + เวติ]	(ย่อมติดตาม)

การประกอบรูปศัพท์ สวสส

ศัพท์เดิมเป็น โส กับ อสส

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโรจิตมสฺสวํ สเรน วิโยชเย” [ส โ- + อสส]

แปลง โอ เป็น ว ในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า “วโมทุทนต์านัน” [ส ว + อสส]

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปริ ยุตฺเต” [สว → อสส]

สำเร็จรูปเป็น สวสส

กวจีติ กิ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า กวจิ (ในบางแห่ง)

ตยสสุ, สเมตายสฺมา.

บทว่า กวจิ มีประโยชน์เพื่อสำเร็จอุทาหรณ์เป็นต้นว่า

ตยสสุ	[ตโย + อสสุ]	([ธรรมทั้งหลาย] ๓ อย่างพึงเป็น)
สเมตายสฺมา	[สเมตฺ + อายสฺมา]	(ท่านผู้เจริญจงพร้อมเพรียง)

ในอุทาหรณ์ข้างต้นไม่แปลง โอ และ อุ เป็น ว เพราะ กวจิ ศัพท์ที่ตามมาจากสูตร กวจาสวณฺณํ ลุตเต ห้ามไว้ จึงไม่เข้าสนธิเป็นรูปว่า ตยวสสุ, สเมตวายสฺมา

ในคัมภีร์พาลาวตารคณฺฐิเพิ่มปาฐเสสสะของประโยคบาลีเป็นรูปว่า ตยสสุ, สเมตายสฺมาตยาทิสิชฌนตฺถํ จึงแปลตามปาฐเสสสะที่เพิ่มมานี้

อิฐ อหนุตฺต-

ในอาหารนี้ คือ อิธ อหิ [ข้าพเจ้าจะกล่าวการเชื่อมสระ]

[๑๙ : ๒๗] โท ฐสฺส จ.

แปลง ธ อักษรเป็น ท อักษร ในที่สระอยู่หลังและอื่นๆ ในบางแห่ง

ไท อ. ท อักษร ฤษส แห่ง ฐ อักษร โหติ ย่อมมี สเร จ ในที่สระ ด้วย กุจิ ใน
บางแห่ง ๗

สูตรนี้เป็นวิสูตร อาเทสวิ คือ แปลง ธ ของ อิธ เป็น ท ในที่สระอยู่หลัง เช่น อิธ + อหํ แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ ฐ ออกจากสระ อ, แปลง ฐ เป็น ท ในที่สระอยู่หลัง -ะ ของ อหํ ด้วยสูตรนี้, ที่สระหลังคือ อ ของ อหํ เป็น อา แล้วนำ ท ไปประกอบกับสระ อา ของ อาหํ เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น อิทาหํ

สเร ปเร ๕๘๘ กวจิ โท โหติ.

แปลง ๖ อักษรเป็น ๗ อักษร ในที่สระอยู่หลังในบางแห่ง

ที่เซ- อิทาห์.

เมื่อกระทำความเป็นที่ฉะแล้ว ได้รู้ปว่า

อิทาห์ $[อิธิ + อห]$ (เราแล)

ตตถ อธิาติ นิปาตปทเมตฺ.^{๔๔}

“ในพากย์นั้น คำว่า อธิ นี้เป็นบทนิบาต”

เอกมิทาหํ อานนท สมยํ อิธเว ราชคเห วิหรามิ เวฬุเน กลนฺทกนิวาเป.^{๔๕}

“อานนท์ สมัยหนึ่ง เราอยู่ที่เวฬุวัน สถานที่ให้เหยื่อกระแต เขตกรุงราชคฤห์นี้แหละ”

เอกมิทาหนฺติ เอตถ อธิาติ นิปาตมตฺตํ, เอกํ สมยนฺติ อตฺถเ.^{๔๖}

“คำว่า อธิ ในบทว่า เอกมิทาหํ นี้ เป็นเพียงนิบาต ความหมายคือ สมัยหนึ่ง”

การประกอบรูปศัพท์ อิทาหํ

ศัพท์เดิมเป็น อธิ กับ อหํ

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสํ สเรน วิโยชเย” [อิฐ -ะ + อหํ]

แปลง ฐ เป็น ท ในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า “โท ธสฺส จ” [อิท -ะ + อหํ]

ลบสระหน้าในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า “สรา สเร โลป” [อิท + อหํ]

เมื่อลบสระหน้าแล้วให้ทำที่สระหลังด้วยสูตรว่า “หิฌ” [อิท + อาหํ]

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” [อิท → อาหํ]

สำเร็จรูปเป็น อิทาหํ

กวจีติ กี.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า กวจิ (ในบางแห่ง)

อิธเว.

บทว่า กวจิ มีประโยชน์เพื่อให้สำเร็จอุทาหรณ์เป็นต้นว่า

อิธเว [อิธ + เว] (ในที่นี้นั้นเทียว)

จกาเรน พยัญชนเป.

[แปลง ธ อักษรเป็น ท อักษร] แม้ในที่พยัญชนะอยู่หลังด้วย จ ศัพท์

คำว่า อิธเว ไม่แปลง ธ เป็น ท แล้วสำเร็จรูปเป็น อิเทว

โดยทั่วไป การ ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ วณฺณ, อกฺขร จึงแปลว่า “อักษร” แต่ในบางแห่งก็เป็นคำไวพจน์ของ สทฺท แปลว่า ศัพท์ ในที่นี้ใช้ในความหมายหลัง

อิท ภิกขเว.

[เช่น]

อิท ภิกขเว

[อิธ + ภิกขเว]

(ภิกษุทั้งหลาย ในศาสนานี้)

การประกอบรูปศัพท์ อิท ภิกขเว

ศัพท์เดิมเป็น อิธ กับ ภิกขเว

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (อิธ -ะ + ภิกขเว)

แปลง ฐ เป็น ฑ ในที่พยัญชนะอยู่หลังด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “โท ธสส จ” (อิฑ -ะ + ภิกขเว)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตุเต” (อิฑ → -ะ ภิกขเว)

สำเร็จรูปเป็น อิท ภิกขเว

ปติ อนต์, วุตติ อสเสตี-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ ปติ อนต์, วุตติ อสส [ข้าพเจ้าจะกล่าวการเชื่อมสระ]

[๒๐ : ๒๑] อิวณฺโณ ยํ นวา.

สระ อิ วัณณะย่อมถึงความเป็น ย อักษร ในที่สระอยู่หลังในบางแห่ง

อิวณฺโณ อ. สระ อิ วัณณะ ยาดิ ย่อมถึง ยํ ซึ่งความเป็น ย อักษร สเร ในที่สระ นวา ในบางแห่ง ๙

สูตรนี้เป็นวิธีสูตร อาเทศวิธีคือ แปลงสระ อิ วัณณะเป็น ย อักษรในที่สระอยู่หลัง เช่น วุตยสส = วุตติ + อสส แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ ตุ ออกจากสระ อิ, แปลงสระ อิ ของ ติ เป็น ย ในที่สระอยู่หลัง อ ของ อสส ด้วยสูตรนี้ แล้วนำ ย ไปประกอบกับสระ อ ของ อสส เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น วุตยสส

สเร ปเร อิวณฺณสส โย นวา โหติ.

แปลงสระ อิ วัณณะ เป็น ย อักษร ในเพราะสระหลังในบางแห่ง

ในสูตรท่านประกอบใช้บทการยะเป็นรูปลงทุติยวิภัตติว่า ยํ แต่ในวุตติท่านประกอบใช้เป็น โย ส่วนบทการียะเช่นกัน ท่านประกอบเป็นประธานที่ลงปฐมวิภัตติ แต่ในวุตติประกอบใช้เป็นบทที่ลงฉกฺฐวิภัตติว่า อิวณฺณสส การกล่าวเช่นนี้มีประโยชน์เพื่อประเทืองปัญญาของนักศึกษาว่า ในข้อความว่า แปลงสระ อิ วัณณะ เป็น ย ในภาษาบาลีมีวิธีการเขียน ๒ อย่าง คือ

๑. อิวณฺโณ ยํ ยาดิ (สระ อิ วัณณะย่อมถึงความเป็น ย อักษร)

๒. อิวณฺณสส โย โหติ (ย อักษรของสระ อิ วัณณะย่อมมี)

นอกจากนั้น ในแบบที่ ๒ อาจเพิ่ม จาเน เข้ามาเป็นรูปว่า อิวณฺณสส จาเน โย โหติ (ย อักษรย่อมมีในตำแหน่งของสระ อิ วัณณะ) ก็ได้

นักไวยากรณ์อินเดียเห็นว่า นวา ศัพท์ไม่มีใช้ในภาษาสันสกฤตจึงถือว่าบทว่า นวา แยกเป็น ๒ บท คือ น วา และแปลว่า “ไม่ถึงความเป็น ย อักษรได้บ้าง” โดย น ศัพท์เป็นนิบาตในอรรถปฏิเสธ แต่ปทรูปสิทธิปกรณ (สูตร ๒๑) และคัมภีร์นยาสะ (สูตร ๒๑) กล่าวว่า นวา ศัพท์นี้มีวิธีใช้เหมือน กฺวจิ ศัพท์ จึงควรมีรูปติดกันเป็นบทเดียว

นอกจากนั้น นวา ศัพท์มีกระบวนอุทาหรณ์เพียงรูปเดียว เช่น ปจฺจนตํ ไม่มีรูปอื่นว่า ปติอนตํ และ วุตฺยสฺส ไม่มีรูปอื่นว่า วุตฺติ อสฺส ดังนี้ เป็นต้น ดังคัมภีร์ก็แจกแจงวณนากล่าวว่า

กฺวจินฺนวา จ เอกตฺตา

เยภฺยเยเนกรูปกา

วา วิภาสา สมานตฺตา

ปาเยโนภฺยรูปกา.^{๕๗}

“กฺวจิ และ นวา ศัพท์มีอรรถเสมอกัน มีรูปอย่างเดียวโดยมาก ส่วน วา และ วิภาสา ศัพท์ มีอรรถเสมอกัน มีรูปทั้งสองอย่างโดยมาก”

[๒๑ : ๒๒] สพุโพ จั ติ

[๒๒ : ๔๐] ประเทภาโว จาเนติ

กตยการสส ติสส สพุโพ จั ติตติ กุวจิ จาเทเส ประเทภาโว จาเนติ สรโต ประ
พยณชนสส จานาสนนวนสา ทวิตต์.

เมื่อแปลง ติ ที่ได้กระทำเป็น ย อักษรแล้ว [คือเป็นรูป ตย แล้ว] เป็น จ ในบางที่
ด้วยสูตรว่า สพุโพ จั ติ (ติ ศัพท์ทั้งหมดยอมถึงความเป็น จ อักษรในเพราะสระ ในบางแห่ง)
การซ้อนพยัญชนะที่อยู่หลังสระ ด้วยสูตรว่า ประเทภาโว จาเน (การซ้อนพยัญชนะหลังยอมมี
ในที่สมควร) ย่อมมีโดยเนื่องด้วยฐานใกล้เคียงกัน

ติ อ. ติ ศัพท์ สพุโพ ทั้งหมด ยาดิ ย่อมถึง จั ซึ่งความเป็น จ อักษร สเร ในที่สระ
อยู่หลัง กุวจิ ในบางแห่ง ๒

ประเทภาโว อ.ความเป็นสองรูปแห่งพยัญชนะอันเป็นเบื้องหลัง สรมหา จากสระ โหติ
ย่อมมี จาเน ในฐานะ ๒

คำว่า จานาสนนวนสา (โดยเนื่องด้วยฐานใกล้เคียงกัน) คัมภีร์พาลาวดารคณฐิ (หน้า ๒๖๘) แปลว่า
“โดยสามารถแห่งฐานใกล้เคียงกัน” เพราะ วส ศัพท์มักแปลว่า “สามารถ, อำนาจ” ซึ่งคาดเดาน่าจะแปลตาม
คัมภีร์สันนิษะของสิงหล แต่ในที่นี้แปลว่า “โดยเนื่อง” เพราะถือว่า วส ศัพท์ ใช้ในความหมายว่า “เนื่อง”
และลง สุม่า วิภัตติในอรรถดติยาวิเสสนะ ส่วน อาสนุน ศัพท์เป็นคำขยายของ จาน ศัพท์

คัมภีร์พาลาวดารระบุว่า กตยการสส ติสส (ติ ที่ได้กระทำเป็น ย อักษรแล้ว) จึงแสดงว่าท่าน
ผู้แต่งคัมภีร์นี้เห็นด้วยกับมติของคัมภีร์นยาสะที่อนุญาตให้แปลง อิ ใน ติ เป็น ย ก่อน แล้วจึงแปลง ตย
เป็น จ ต่อมา ซึ่งแม้จะไม่ได้แปลง ติ เป็น จ เหมือนที่กล่าวไว้ในสูตร ก็ไม่ถือว่าผิด เพราะท่านประกอบ
สำนวนทางภาษาที่เรียกชื่อว่า ภูตปุพพคติกันย คือ วิธีที่เคยเป็นมาก่อน ดังเช่น คำว่า สดต (สัตว์) ซึ่ง
ครอบคลุมไปถึงพระอรหันต์ด้วย แม้พระอรหันต์ผู้ไม่มีความเพิลิตเพลินยินตีในกามคุณ ๕ แล้ว ก็นับเข้า
ในเหล่าสัตว์เช่นเดียวกัน เพราะเป็นผู้เคยเพิลิตเพลินยินตีมาก่อน

ความจริงแล้ว คำว่า สดต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- รูปที่สุ สยชนตติ สดตา = บุคคลผู้ติดข้องในกามคุณ ๕ มีรูปเป็นต้น ชื่อว่า สัตว์

จึงหมายเฉพาะปฤชชนและพระเสกขะโดยตรง แต่ยังหมายความว่าถึงพระอรหันต์โดยอ้อมอีกด้วย

สูตร ประเทภาโว จาเน เป็นวิธิสสูตร อาคมวิธิตือ ช้อนพยัญชนะสังโยคที่อยู่หลังจากสระ เช่น อิธิ + ปมาโท ช้อน ป เป็น ปุป สำเร็จรูปเป็น อิธิปมาโท การช้อนพยัญชนะด้วยสูตรนี้คือ การช้อน ปฐมอักษร ตติยอักษร และปัจฉิมอักษรของวรรค เป็นรูปว่า

การช้อน ก วรรค = กุ ก คค
 การช้อน จ วรรค = จจ ชช ฌฌ
 การช้อน ฎ วรรค = ฎฎ ฑฑ ณณ
 การช้อน ต วรรค = ตต ทท นน
 การช้อน ป วรรค = ปป พพ มม
 การช้อน อ วรรค = ยย ลล วว สส

สูตร ประเทภาโว จาเน ตามมติของปทฐปสิทธิปกรณ์ถือว่ามี ๓ บท โดยคำว่า ประเทภาโว แยกกันเป็น ๒ บท เพราะถือว่า ประ และ เทวภาว เชื่อมกันเป็นสมาสไม่ได้จึงต้องลบ ส ัญญีวิภักดีทำย ประ ศัพท์ แต่คัมภีร์นี้มักแต่งตามความเห็นของนยาสะ จึงถือว่าสูตรนี้มี ๒ บท โดยคำว่า ประเทภาโว เป็นเพียงศัพท์เดียว มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ทวิหนฺ ภาโว เทวภาโว (แปลงสระ อิ ใน วิ เป็น เอ : ัญญีตัพริสสมาส)
- ประสส พยณฺชนสส เทวภาโว ประเทภาโว (ัญญีตัพริสสมาส)

ภาษาบาลีเป็นภาษาที่มักใช้คำสั้น แต่จุความมาก บางศัพท์จึงไม่กล่าวให้ชัดเจน แต่ก็สามารถสื่อความหมายได้ เช่น จาเน (ในฐานะ), กาล (ในกาล) คำทั้งสองนี้หมายถึง ในฐานะอันควร, ในกาลอันควร แม้จะไม่ใช้เป็น ยุตตฺถจาเน, อนุรูปฺถจาเน (ในฐานะอันควร) หรือ ยุตตฺถกาล, อนุรูปฺถกาล (ในกาลอันควร) ก็สามารถสื่อให้เข้าใจเรื่องนี้ได้ แม้คำว่า อญฺจาเน, อกาเล (ในที่มิใช่ฐานะ, ในกาลมิใช่กาล) ก็สื่อถึงฐานะอันไม่สมควร และในกาลอันไม่สมควร

มีข้อสังเกตว่าแม้สูตร ประเทภาโว จาเน นี้ จะไม่มี วา ศัพท์หรือ กวจิ ศัพท์โดยตรงในสูตร หรือตามมาจากสูตรก่อน แต่การช้อนพยัญชนะด้วยสูตรนี้ก็ไม่น่าแน่นอนในที่บางแห่ง เช่น คำว่า สุปฏิปนโน, อุชุปฏิปนโน, ฌายปฏิปนโน และ สามิจิปฏิปนโน ไม่ปรากฏการช้อนพยัญชนะเป็นรูปว่า สุปปฏิปนโน, อุชุปปฏิปนโน, ฌายปปฏิปนโน และ สามิจิปปฏิปนโน ทั้งนี้คงเป็นเพราะการออกเสียงสังโยคที่เป็นเสียงหนักนับเข้าในเสียงแข็ง จึงไม่ช้อนพยัญชนะ เพื่อให้ออกเสียงได้นุ่มนวลตามหลักของสุขุมลาคูณ คือ ความนุ่มนวลกระชดกระช้อย (ดู สุโพธาลังการ คาทา ๑๓๕)

แม้ในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๓๔) ว่า สรมฺหา เทว (ช้อนพยัญชนะที่อยู่ท้ายสระเป็นสองรูปในบางแห่ง) และในสัททนีติปกรณ์ (สูตรมาลา สูตร ๖๗) ว่า ประสส ทฺวิตฺตฺ จาเน (ช้อนพยัญชนะที่อยู่ท้ายสระเป็นสองรูปในฐานะอันควร) ก็ไม่ปรากฏ วา ศัพท์หรือ กวจิ ศัพท์ในสูตรเหล่านั้น

เพราะส่วนใหญ่การซ้อนพยัญชนะมักมีความแน่นอน แต่ไวยากรณ์เหมือนแก้มของนักเป่าขลุ่ยที่พองขึ้นหรือยุบลง จึงอาจมีความไม่แน่นอนในกฎที่แน่นอนได้ โดยขึ้นอยู่กับอุทธารณ์ที่พบในพระบาลี

ในปทรูปสัทธิธิปกรณ์สูตร ๒๒ ว่า สฟุโพ จํ ติ (ติ ศัพท์ทั้งหมดย่อมถึงความเป็น จ อักษร ในเพราะสระ ในบางแห่ง) กล่าวถึงการแปลง ติ เป็น จ ในเมื่อเป็น ติ ของ อติ, ปติ และ อติ ส่วนคัมภีร์พาลาวดารคณฐี (หน้า ๓๔) เพิ่มอีกศัพท์หนึ่ง คือ ปุติ ดังอุทธารณ์ว่า ปุจฺจนฺตํ = ปุติ + อนฺตํ (ไข่น้ำ)

การแปลงเป็น จ ด้วยสูตรว่า สฟุโพ จํ ติ นั้น มีความเห็นของอาจารย์รุ่นก่อน ๒ ประการ คือ

๑. คัมภีร์นยาสะ โมคคัลลานไวยากรณ์ พาลาวดาร และพาลาวดารฎีกาเก่า

- แปลง ตฺย เป็น จ

๒. ปทรูปสัทธิธิปกรณ์ และพาลาวดารฎีกาใหม่

- แปลง ติ เป็น จ

มีข้อสังเกตว่า ถ้าแปลง อิ ของ ติ เป็น ย ได้รูปว่า ตฺย แล้ว ก็ไม่จำเป็นต้องแปลง ตฺย เป็น จ ด้วยสูตรนี้ แต่แปลงได้ด้วยสูตรในนามกัณฑ์ว่า ยวตํ ตฺลนทการานํ พฺยณฺชนานิ จลฺยชการตฺตํ (พยัญชนะทั้งหลายของ ต, ล, น และ ท อักษรที่มี ย อักษรตามมาย่อมถึงความเป็น จ, ล, ฌ และ ช อักษรได้บ้าง) ดังนั้น จึงไม่จำเป็นต้องตั้งสูตรว่า สฟุโพ จํ ติ โดยเฉพาะอีก คำอธิบายข้างต้นที่กล่าวนี้เป็นความเห็นของโมคคัลลานไวยากรณ์ที่กล่าวแย้งสูตรนี้

ปจฺจนฺตํ, วุตฺยสฺส.

เช่น

ปจฺจนฺตํ	[ปติ + อนฺตํ]	(ที่สุด)
วุตฺยสฺส	[วุตฺติ + อสฺส]	(ความเป็นไปพึงมี)

คำว่า วุตฺยสฺส เมื่อสำเร็จรูปเป็น วุตฺตยสฺส แล้ว ให้ลบ ตฺ สังโยคตัวหน้าด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า พฺยณฺชนโน จ วิสณฺณโค (เมื่อลบสระหลังนิคคหิตแล้ว พึงกระทำพยัญชนะไม่ให้ เป็นสังโยคด้วย)

การประกอบรูปศัพท์ ปจฺจนฺตํ

ศัพท์เดิมเป็น ปติ กับ อนฺตํ

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปฺพุพมโวจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ปตฺ อี + อนฺตํ)

แปลง อี เป็น ย ในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า “อฺวิณฺณโย ยํ นวา” (ปตฺย + อนฺตํ)

แปลง ตฺย เป็น จ ในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า “สฟุโพ จํ ติ” (ปจ + อนฺตํ)

ซ้อน จ อักษรด้วยสูตรว่า “ปรเทวภาโว จาเน” (ปจฺจ + อนฺตํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปริ ยุตุเต” (ปจฺจ → อนฺตํ)

สำเร็จรูปเป็น ปจฺจนฺตํ

นวาติ กิ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า นวา (ในบางแห่ง)

ปฏฺคคิ.

บทว่า นวา มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธการแปลงเป็น ย ในอุทาหรณ์นี้ คือ :-

ปฏฺคคิ [ปติ + อคฺคิ] (ไฟตอป = ไฟที่จุดขึ้นเพื่อ
ป้องกันไฟป่าที่ลามมา)

บาลีสันนามหลวงของไทยถือว่า อุปสรรคและนิบาตเป็นศัพท์ ไม่ใช่เป็นบท เพราะไม่ได้ลงวิภัติที่จริงแล้ว บทในภาษาบาลีที่ประกอบใช้ในพากย์จะต้องลงวิภัติแน่นอน ทั้งนี้เพื่อให้รู้ว่าบทดังกล่าวทำหน้าที่อะไรในพากย์ เช่น ถ้าทำหน้าที่กัตตาก็ลงตติยาวิภัติในอนนิกิตกัตตา ดังนี้ เป็นต้น ตามข้อความในปทรูปสัทธิปกรณ์ (สูตร ๑๑) ที่กล่าวว่า วิภตฺยณฺตํ ปทํ (ศัพท์ที่มีวิภัติอยู่ท้าย ชื่อว่า บท)

อย่างไรก็ตาม ในบาลีไวยากรณ์ใหญ่กล่าวว่า บทอุปสรรคเป็นบทที่ลงวิภัติด้วยเช่นเดียวกัน โดยส่วนใหญ่มักลงปฐมาวิภัติ แต่ในบางแห่งอาจลงวิภัติอื่นได้บ้างตามสมควรแก่เนื้อความ ส่วนนิบาตบางศัพท์ลงวิภัติ (วิภตฺติยฺยตฺต) บางศัพท์ก็ไม่ลงวิภัติ (วิภตฺติยฺยตฺต) แต่ก็รวมนิบาตทั้งหมดว่าเป็นบท เพราะบทในภาษาบาลีมี ๔ ประเภท คือ

๑. บทนาม เช่น อสฺโส (ม้า)	๒. บทอาขยาต เช่น ธาวติ (วิ่ง)
๓. บทอุปสรรค เช่น อภิ (ยิ่ง)	๔. บทนิบาต เช่น ขลฺ (โดยแท้)

อุทาหรณ์เหล่านี้ผูกเป็นประโยคได้ว่า อสฺโส ขลฺ อภิธาวติ = ม้าวิ่งเร็วยิ่งโดยแท้, ม้าวิ่งเร็วจริงๆ ปทรูปสัทธิปกรณ์กล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

ปทํ จตุพฺพิธํ วุตฺตํ	นามาขยาโตปสคฺคิกํ
นิบาตมฺหาติ วิญญูหิ	อสฺโส ขลฺวาภิธาวติ. ^{๕๘}

“บทมี ๔ ประเภทที่บัณฑิตกล่าวไว้ คือ บทนาม บทอาขยาต บทอุปสรรค และบทนิบาต เช่น ม้าวิ่งเร็วยิ่งโดยแท้”

เรื่องของบท ๔ ประเภทเหล่านี้ กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาว่า

ตตถ เวนฺนติ นิปาตปทํ. เมตฺตาทินิ นามปทานิ. ปฏฺิปนฺโน โหตฺติติ เอตถ ปฏฺิติ อุตฺสคฺคปทํ. โหตฺติติ อาชฺยตปทํ. อิมินา ตาว นเยน ปทวิภาโค เวทิตพฺโพ.^{๕๙}

“ในพากย์นั้น คำว่า เหว เป็นบทนิบาต คำว่า เม เป็นต้นเป็นบทนาม คำว่า ปฏฺิ ในคำว่า ปฏฺิ-ปนฺโน โหติ นี้เป็นบทอุปสรรค คำว่า โหติ เป็นบทอาชยต โปรดทราบการจำแนกบทตามนัยนี้ก่อน”

ตํ นามปทํ อาชฺยตปทํ อุตฺสคฺคปทํ นิปาตปทนฺติ จตฺตพฺพิธฺ.^{๖๐}

“บทนั้นมี ๔ ประเภท คือ บทนาม บทอุปสรรค บทนิบาต และบทอาชยต”

วณฺณ ศัพท์ในสูตรทุกสูตร มีประโยชน์เพื่อหมายถึงรัศสสระและทีฆสระ

วณฺณ ศัพท์แปลว่า “อักษร” เป็นคำไวพจน์ของ อักษร แต่เมื่อท่านกล่าวว่า อวณฺณ แม้จะแปลตามศัพท์ว่า อ อักษร ก็ยังมุ่งให้หมายถึง อา อักษรอีกด้วย หรือเมื่อกล่าวว่า อิวณฺณ, อุวณฺณ ก็มุ่งให้หมายถึงสระ อิ, อี และสระ อุ, อู

ข้อความข้างต้นนั้นกล่าวตามปทูปสธิธิปกรณ (สูตร ๒๙) ว่า วณฺณคฺคหณํ สวณฺณคฺคหณคฺคํ (วณฺณ ศัพท์มีประโยชน์เพื่อหมายถึงสระที่มีฐานเสมอกัน) หมายความว่า คำว่า อิวณฺณ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อิ เอว วณฺโณ อิวณฺโณ = อักษรคือ อิ ชื่อว่า อิ วันณะ

ตามความหมายในรูปวิเคราะห์อาจทำให้เข้าใจว่าหมายถึงสระ อิ เพียงเท่านั้น แต่ในความจริงยังหมายถึงสระ อี อีกด้วย โดยชาตยาเพกขนัย คือ นัยที่มองหาประเภทเดียวกัน เปรียบเหมือนเมื่อกล่าวว่า อโ (แพะ) ย่อมมิใช่หมายถึงแพะเพียงตัวเดียว แต่ยังหมายถึงแพะทุกตัวได้ เพราะคำนี้กล่าวถึงสัตว์ประเภทแพะ บทว่า อิวณฺณ ก็ยังหมายถึงสระ อี ได้อีกด้วย เพราะเป็นอักษรฐานเดียวกับสระ อิ จึงมีเสียงเสมอกัน

อย่างไรก็ตาม กัจจายนไวยากรณ์ไม่ได้ตั้งปริภาสาสูตร (สูตรครอบคลุม) เหมือนที่โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๒๔) ได้ตั้งปริภาสาสูตรว่า วณฺณปเรน สวณฺโณปิ (แม้สระที่มีฐานเสมอกับศัพท์ที่มี วณฺณ ศัพท์อยู่ท้าย ย่อมถูกถือเอา)

ยถา เอเวตีห-

ในอุทาหรณ์นี้ คือ ยถา เอว [ข้าพเจ้าจะกล่าวการเชื่อมสระ]

[๒๔ : ๒๘] เอวาทิสฺส ริ ปุพฺโพ จ รสฺโส.

แปลงอักษรตัวแรกของ เอว ศัพท์เป็น ริ และกระทำสระหน้าให้เป็นรัสสะ ในบางแห่ง

ริ อ. ริ อักษร เอวาทิสฺส แห่งเบื้องต้นของ เอว ศัพท์ โหติ ย่อมมี นวา ในบางแห่ง ฯ
 ปุพฺโพ สโร จ อ.สระหน้า ด้วย รสฺโส เป็นรัสสะ โหติ ย่อมเป็น ฯ

สูตรนี้เป็นวิสูตร อาเทสวิธี และรัสสวิธีคือ แปลง เอ ของ เอว เป็น ริ และกระทำรัสสะสระหน้าคือ อา ของ ยถา เป็น อ เช่น ยถา + เอว แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ ฤ ออกจากสระ อา, แปลง เอ เป็น ริ และทำรัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตรนี้ จากนั้นนำ ฤ ไปประกอบกับสระ อ เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น ยถริว

สรโต ปรสฺส เอวสฺสาทิเอกาโร ริดฺดํ นวา ยาทิ, ปุพฺโพ จ จานาสฺนํ รสฺสํ.

เอ อักษร ซึ่งเป็นอักษรตัวแรกของ เอว ศัพท์ ซึ่งอยู่หลังสระ ย่อมถึงซึ่งความเป็น ริ ในบางแห่ง และสระข้างหน้าย่อมถึงซึ่งความเป็นรัสสะที่มีฐานใกล้เคียงกัน

ยถริว, ยถาว.

เช่น

ยถริว	[ยถา + เอว]	(ฉันใด)
ยถาว	[ยถา + เอว]	(ฉันใด)

บทว่า ยถริว, ตถริว ที่ประกอบรูปศัพท์ด้วยสูตรนี้ โมคคัลลานไวยากรณ์เห็นว่าเป็นบทนิบาต จึงไม่จำเป็นต้องตั้งสูตรนี้โดยเฉพาะ จะเห็นได้ว่า แม้ในปทรูปสิทธิปกรณ์ก็กล่าวถึงบทเหล่านี้ไว้ในนิบาต โดยมีอรรถว่า เปรียบเทียบ (ปฎิภาคตุล)

การประกอบรูปศัพท์ ยถาริว

ศัพท์เดิมเป็น ยถา กับ เอว

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปฺพพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ยถ -า + เอว)

แปลง เอ เป็น ริ และทำรัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตรว่า “เอวาทิสฺส ริ ปฺพโป จ รสฺโส” (ยถ -ะ + ริว)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต” (ยถ → -ะ ริว)

สำเร็จรูปเป็น ยถาริว

น อิมสฺส, ติ องฺคิกํ, ลหุ เอสฺสติ, อตฺต อตฺถํ, อิโต อายติ, ตสฺมา อิห, สพุทฺธิ เอว,
จ อภิณฺเณ, ปุถุ เอว, ปา เอเวตีห-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ

น อิมสฺส	ติ องฺคิกํ	ลหุ เอสฺสติ
อตฺต อตฺถํ	อิโต อายติ	ตสฺมา อิห
สพุทฺธิ เอว	จ อภิณฺเณ	ปุถุ เอว
ปา เอว		

วาเตว.

บทว่า วา ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๒๕ : ๓๔] ยวมทนตรลา จากมา.

ลง ย ว ม ท น ต ร ล อักษร และอื่นๆ เป็นอาคมในที่สระอยู่หลัง ตามสมควร

อาคมมา อ.อาคม ท. ยวมทนตรลา จ คือ ย ว ม ท น ต ร และ ล ท. ด้วย โหนฺติ
ย่อมลง สเร ในที่สระ วา ตามสมควร ฯ

สูตรนี้เป็นวิสูตร อาคมวิธีคือ ลงอักษร ๘ ตัวอันได้แก่ ย ว ม ท น ต ร ล อักษรเป็นอาคม
ในที่สระอยู่หลัง เช่น น + อิมสฺส ลง ย อาคมในที่สระอยู่หลังคือ อิ ของ อิมสฺส ด้วยสูตรนี้ แล้วนำ
ย ไปประกอบกับสระ อิ เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น นยิมสฺส การลง ย อาคมเป็นต้นนี้ไม่มีสระประกอบ
ร่วมเหมือน ค อาคมในสูตรที่กล่าวมาแล้ว

สเร ปเร ยาทโย อาคมมา วา โหนฺติ.

ลงอาคม คือ ย อักษรเป็นต้น ในที่สระอยู่หลังตามสมควร

วา ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่วัดถิตวิภาสา แสดงวิธี ๓ ประการ คือ

๑. นิจจวิธิ เช่น ปรีโยสานํ (ปรี + โอสาน)
๒. อนิจจวิธิ เช่น ยถา เอว, ยถา หรือ ยถยิทํ, ยถา อิห
๓. อสันตวิธิ เช่น ปรีกฺขโต (ปรี + อิกฺขโต), อุปปรีกฺขติ (อุปปรี + อิกฺขติ)

จกาเรน โค จ.

ลง ค อักษรอีกด้วย จ ศัพท์

จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อวุตตสมุจจะยะ คือ รวบรวมอักษรที่ไม่ได้กล่าวไว้อันได้แก่ ค อักษร เช่น ปุถเคว, ปเคว ดังนั้น สูตรว่า โค สเร ปุถสสาโคโม กวจิ (ลง ค เป็นอาคมท้าย ปุถ ศัพท์ ในเพราะสละหลังในบางแห่ง) และ ปาสส จนโต รสโส (ลง ค เป็นอาคมท้าย ปา นิบาตในเพราะสละหลัง และ รสสะ[สละท้ายของ ปา นิบาต]) ที่กล่าวไว้ในกัจจายนไวยากรณ์ ท่านจึงไม่กล่าวไว้ในคัมภีร์นี้ เพราะถือว่าไม่จำเป็น

นยิมสส, ติวงคิกัง, ลหุเมสสติ, อตตทตถัง, อิโต นายติ, ตสฺมาติห, สพุภิเรว, จพภิณฺญา, ปุถเคว.

[เช่น]

นยิมสส	[น + อิมสส]	([ปัญญา]ไม่มีแก่บุคคลนี้)
ติวงคิกัง	[ติ + อังคิกัง]	(ประกอบด้วยองค์ ๓)
ลหุเมสสติ	[ลหุ + เอสสติ]	(จักถึงช้า)
อตตทตถัง	[อตต + อตถัง]	(เพื่อประโยชน์ตน)
อิโตนายติ	[อิโต + อายติ]	(ในอนาคตแต่กาลนี้)
ตสฺมาติห	[ตสฺมา + อิห]	(เพราะเหตุนี้ในโลกนี้)
สพุภิเรว	[สพุภิ + เอว]	([จสฺมาคม]กับสัตว์บุรุษทั้งหลายเท่านั้น)
จพภิณฺญา	[จ + อภิณฺญา]	(อภิณฺญา ๖)
ปุถเคว	[ปุถ + เอว]	(แยกกันนั้นทีเดียว)

ตามมติของปทูปสิทธิปริกรณ คำว่า จพภิณฺญา ลง ล อักษรเป็นอาคม แต่ได้เปลี่ยนเป็น พ ตามธรรมชาติ เพราะท่านกล่าวว่า ลพานมวิเสโส (ล และ พ ไม่ต่างกัน) คือ ใช้แทนกันได้ แม้ ล จะเป็นต้นตออักษร (เกิดที่ฟัน) ส่วน พ เกิดที่ปุ่มเหงือก (มฤทธะ) ก็ใช้แทนกันได้ เพราะมีเสียงคล้ายคลึงกัน จึงไม่จำเป็นต้องตั้งสูตรเพื่อแปลง ล เป็น พ อย่างไรก็ตาม คัมภีร์พาลาวตาร ฉบับสิงหล มีรูปเป็น พ ใน

คำว่า ยวมทนต์รพา จาคมา ท่านผู้แต่งพาลาวตารนิสสัยใหม่ (หน้า ๑๘) แสดงความเห็นไว้ว่า คัมภีร์นี้น่าจะกล่าวถึงการลง พ เป็นอาคม และมีรูปตามฉบับสิงหล เพราะท่านไม่ได้กล่าวว่า ลพานมวิเสโส ดังที่กล่าวไว้ในบทรูปสิทธิปกรณ์

การประกอบรูปศัพท์ นิยมสฺส

ศัพท์เดิมเป็น น กับ อิมสฺส

ลง ย อาคมในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า “ย-ว-ม-ท-น-ต-ร-ลา จาคมา” (น ย + อิมสฺส)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปริ ยุตุเต” (น ย → อิมสฺส)

สำเร็จรูปเป็น นิยมสฺส

การประกอบรูปศัพท์ ปุถฺเคว

ศัพท์เดิมเป็น ปุถ กับ เอว

ลง ค อาคมในที่สระอยู่สระด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “ย-ว-ม-ท-น-ต-ร-ลา จาคมา” (ปุถ ค + เอว)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปริ ยุตุเต” (ปุถ ค → เอว)

สำเร็จรูปเป็น ปุถฺเคว (แยกกันนั้นเที่ยว)

[๒๖ : ๓๘] รสสั.

รสสนติ พยัญชน เปร กุจิ รสโส.

ความเป็นรสสะในที่พยัญชนะอยู่หลัง ย่อมมีในบางที่ด้วยสูตรว่า รสสั (สระทั้งหลาย ย่อมถึงความ เป็นรสสะในที่พยัญชนะอยู่หลัง ในบางแห่ง)

สรา อ.สระ ท. ยนติ ย่อมถึง รสสั ซึ่งความเป็นรสสะ พยัญชน ในที่พยัญชนะ กุจิ ในบางแห่ง ๕

สูตรนี้เป็นวิธีสูตร รสสัวิ คือ รสสะสระหน้าในที่พยัญชนะอยู่หลัง เช่น ปา เอว เมื่อลง ค เป็นอาคมแล้ว ให้ทำรสสะ อา ใน ปา เป็น อ ด้วยสูตรนี้

ปเคว.

เช่น

ปเคว

[ปา + เอว]

(ก่อนนั้นเทียว, จะปวยกล่าวไปไย)

การประกอบรูปศัพท์ ปเคว

ศัพท์เดิมเป็น ปา กับ เอว

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ปฺ -า + เอว)

ลง ค อาคมท้าย ปา นิบาตและรสสะ อา ของ ปา เป็น อ ด้วยสูตรว่า “ปาสฺส จฺนโต รสโส” (ปฺ -ะ ค + เอว)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า นเย ปรี ยุตุเต (ปฺ → -ะ ค → เอว)

สำเร็จรูปเป็น ปเคว

วาติ กิ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า วา (ได้บ้าง)

ฉ อภิญา, ปุถ เอว, ปา เอว.

บทว่า วา มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธการลงอาคมในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ

จ อภิญา

(อภิญา ๖)

บุถ เอว

(แยกกันนั้นเที่ยว)

ปา เอว

(ก่อนนั้นเที่ยว, จะป่วยกล่าวไปไย)

[๒๗ : ๓๕] สเร กุวจิ.

สระทั้งหลายย่อมเป็นปกติ ในที่สระอยู่หลังในบางแห่ง

สรา อ.สระ ท. ปกติ เป็นปกติ โหนฺติ ย่อมเป็น สเร ในที่สระ กุวจิ ในบางแห่ง ๒

เอตถ สเร กุวจิตฺติ สรานํ ปกติ โหติ.

ความเป็นปกติของสระทั้งหลาย ย่อมมีในอุทาหรณ์เหล่านี้ ด้วยสูตรว่า สเร กุวจิ (สระทั้งหลายย่อมเป็นปกติ ในที่สระอยู่หลังในบางแห่ง)

สูตรนี้เป็นวิธีสูตร ปฏิเสธวิธี คือ ห้ามการลบและการอาเทศ ตามวิธีของสูตรที่กล่าวมาแล้วในสรสนธิ แม้ปทฐปัสทิสัทธิจะกล่าวสูตรนี้ไว้ในปกติสนธิ แต่พาลาวตารจัดเข้าในสรสนธิ เพราะถือว่าการทำปกติ ก็คือ การปฏิเสธอย่างหนึ่ง และนับเข้าในสรสนธิได้ เพราะเป็นการทำในที่ที่มีสระอยู่หลัง ส่วนสูตรว่า สรา ปกติ พยัญชน ทานจะกล่าวไว้ในพยัญชนสนธิต่อไป

ในประโยคที่ว่า สรา ปกติ โหนฺติ (สระทั้งหลายเป็นปกติ) ทานประกอบกริยาคุณพากย์คือ โหนฺติ โดยคล้อยตามปกติกัตตา คือ สรา ไม่ตามวิกติกรรมคือ ปกติ ส่วน ปกติ ก็ประกอบใช้เป็นเอกพจน์โดยชาตยาเพกชนัย คือ นัยที่มองหาประเภทเดียวกัน ไม่ระบุเจาะจงว่ามีหลายอย่างเหมือน สรา

สสฺส รูปเมว, น วิกาโรตฺยตโธ.

ความหมายคือ สภาพ[เดิม]ของตนนั่นเที่ยวย่อมมี คือไม่เปลี่ยนแปลง[ด้วยสูตรอื่น]

อภิ อุกุคโตตยตร-

ในอุทาหรณ์นี้ คือ อภิ อุกุคโต [ข้าพเจ้าจะกล่าวการเชื่อมสระ]

[๒๘ : ๓๖] อพฺโก อภิ.

อพฺโก อภิติ อภิสส อพฺโก.

แปลง อภิ เป็น อพฺก ด้วยสูตรว่า อพฺโก อภิ (แปลง อภิ เป็น อพฺก ในที่สระอยู่หลัง)

อภิ อ. อภิ อพฺโก เป็น อพฺก โหติ ย่อมเป็น สเร ในที่สระ ๒

สูตรนี้เป็นวิธีสูตร อาเทศวิธี คือ แปลง อภิ เป็น อพฺก ในที่สระอยู่หลัง เช่น อภิ + อุกุคโต
แปลง อภิ เป็น อพฺก ด้วยสูตรนี้, ลบสระ อ หน้าในที่สระอยู่หลัง คือ อู ของ อุกุคโต แล้วนำ ภ ไป
ประกอบกับสระ อู ของ อุกุคโต เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น อพฺกุกุคโต

อพฺกุกุคโต.

เช่น

อพฺกุกุคโต [อภิ + อุกุคโต] (ฟังขจรแล้ว)

การประกอบรูปศัพท์ อพฺกุกุคโต

ศัพท์เดิมเป็น อภิ กับ อุกุคโต

แปลง อภิ เป็น อพฺก ในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า “อพฺโก อภิ” (อพฺก + อุกุคโต)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “บุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (อพฺก - ะ + อุกุคโต)

ลบสระหน้าในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า “สรา สเร โลป” (อพฺก + อุกุคโต)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุคเต” (อพฺก → อุกุคโต)

สำเร็จรูปเป็น อพฺกุกุคโต

สรสนธิ

จบการเชื่อมสระ

พยัญชนสนธิ การเชื่อมพยัญชนะ

พยัญชนเตยธิกาโร.

ศัพท์ว่า พยัญชน เป็นศัพท์ตามมา

กวจิเตว.

บทว่า กวจิ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

โส ภิกขุ, กจจิ ญ ตว, ชาเนม ตดีห-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ โส ภิกขุ, กจจิ ญ ตว, ชาเนม ต [ข้าพเจ้าจะกล่าวการเชื่อมพยัญชนะ]

[๒๙ : ๓๙] โลปญจ ตตฺรกาโร.

สระทั้งหลายย่อมถึงการลบในที่พยัญชนะอยู่หลังในบางแห่ง และลง อ อักษรเป็นอาคมในที่ลบนั้น

สรา อ.สระ ท. ยนฺติ ย่อมถึง โลป ซึ่งการลบ พยัญชน ในที่พยัญชนะ กวจิ ในบางแห่ง ๙ อกาโร จ อ. อ อักษร ด้วย โหติ ย่อมลง ตตฺร จาเน ในที่[ลป]นั้น ๙

สูตรนี้เป็นวิธีสูตร โลปวิธีและอาคมวิธี คือ ลบสระหน้าในที่พยัญชนะอยู่หลัง และลง อ อักษรเป็นอาคมในที่ลบนั้น เช่น โส + ภิกขุ แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ ส ออกจากสระ โอ, ลบสระ โอ หน้าในที่พยัญชนะอยู่หลัง คือ ภ ของ ภิ และลง อ เป็นอาคมท้าย ส แล้วนำ ส ไปประกอบกับสระ อ เบื้องหลังสำเร็จรูปเป็น ส ภิกขุ

คำว่า ตตฺรกาโร ตັตบทเป็น ตตฺร + อกาโร

พยัญชน ปเร สรานํ กวจิ โลโป โหติ, ตตฺร ลุตเต จาเน อการาคโม.

การลบสระย่อมมีในที่พยัญชนะอยู่หลังในบางแห่ง และลง อ อักษรเป็นอาคมในตำแหน่งที่ลบนั้น

จกาเรน โอการุการาปิ.

แม้ โอ อักษร และ อุ อักษร ย่อมลงด้วย จ ศัพท์

มติของปทรูปสิทธิปกรณ จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่สัมปินชณะ คือ รวบรวมข้อความในสูตรที่มีสองวิธี คือ การลบสระ และ ลง อ อักษรเป็นอาคม

แต่มติของคัมภีร์นี้ ท่านกล่าวว่า จ ศัพท์ทำหน้าที่อุดตสมุจจะ คือ รวบรวมข้อความที่มีได้กล่าวไว้ในสูตรนั้นคือ การลง โอ และ อุ อักษรเป็นอาคม อย่างไรก็ตาม ในคำแปลสูตรนี้ ถือว่ามีคำแปลเหมือนกัน เพราะ จ ศัพท์ที่ทำหน้าที่สัมปินชณะและสมุจจะ ในภาษาไทยและพม่ามีคำแปลเหมือนกัน

นอกจากนั้นแล้ว บทว่า สรา เป็นพหูพจน์ จึงแสดงถึงการลบสระหลายศัพท์ ในที่นี้ท่านแสดงตัวอย่างของการลบสระ โอ ใน โส, สระ อุ ใน หนู และสระ อ ใน ม ของ ชานม

ส ภิกขุ, กจจิ โน ตวํ, ชานมุ ตํ.

เช่น

ส ภิกขุ	[โส ภิกขุ]	(ภิกษุนั้น)
กจจิ โน ตวํ	[กจจิ หนู ตวํ]	(ท่าน[เป็น]อย่างไรหรือ)
ชานมุ ตํ	[ชานม ตํ]	([เราทั้งหลาย]จะรู้จักท่าน)

การประกอบรูปศัพท์ ส ภิกขุ

ศัพท์เดิมเป็น โส กับ ภิกขุ

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ส โ- ภิกขุ)

ลบสระ โอ และลง อ อาคมในที่พยัญชนะอยู่หลังด้วยสูตรว่า “โลปญจ ตตฺรากาโร” (ส -ะ ภิกขุ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต” (ส → อ ภิกขุ)

สำเร็จรูปเป็น ส ภิกขุ

การประกอบรูปศัพท์ โน ตวํ

ศัพท์เดิมเป็น หนู กับ ตวํ

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (น อุ ตวํ)

ลบสระ อุ ในที่พยัญชนะอยู่หลังด้วยการแบ่งสูตร (โยควิภาคะ) ว่า โลปญจ ในสูตรว่า “โลปญจ

ตตุรกาโร” (นุ ตุว)

ลง โอ อาคมด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “โลปญจ ตตุรกาโร” (นุ โ- ตุว)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตุเต” (นุ → โอ ตุว)

สำเร็จรูปเป็น โน ตุว

กวจิตี กิ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า กวจิ (ในบางแห่ง)

โส มุณี.

บทว่า กวจิ มีประโยชน์เพื่อปฎิเสธวิธีดังกล่าวในอุทาหรณ์นี้ คือ:-

โส มุณี

(มุณินั้น)

การประกอบรูปศัพท์ โส มุณี

ศัพท์เดิมเป็น โส กับ มุณี

แม้ควรจะลบสระ โอ และลง อ อาคมในที่พยัญชนะอยู่หลังด้วยสูตรว่า “โลปญจ ตตุรกาโร” ก็ไม่ต้องทำเช่นนั้น เพราะ กวจิ ศัพท์ในสูตรนี้ห้ามไว้

สำเร็จรูปเป็น โส มุณี

อุโฆโส, อาชาตนต์ตีห-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ อุโฆโส, อาชาต [ข้าพเจ้าจะกล่าวพยานสนธิ]

เทวภาเว จาเน อิตฺเตว.

บทว่า เทวภาเว จาเน ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๓๐ : ๔๒] วคฺเค โฆสาโฆसानํ ตติยปจฺมา.

เมื่อซ้อนพยัญชนะแล้ว แปลงพยัญชนะที่เป็นโฆสะและอโฆสะในวรรคเป็นอักษรที่ ๓ และที่ ๑ ในวรรค

เทวภาเว ครั้นเมื่อความเป็นสองรูป กเต อันท่าน กระทำแล้ว ตติยปจมา อ.ตติย-

อักษรและปฐมอักษร ท. วคเค ในวรรค พยัญชนานํ แห่งพยัญชนะ ท. โฆสาโฆसानํ อันเป็น โฆสะและอโฆสะ วคเค ในวรรค โหนติ ย่อมมี จาเน ในฐานะ ๒

สูตรนี้เป็นวิธีสูตร อาเทสวิธี คือ เมื่อซ้อนหุตยอักษรและจตุตถอักษรด้วยสูตรว่า พรเทวภาโว จาเน แล้ว ให้แปลงหุตยอักษรเป็นปฐมอักษรและแปลงจตุตถอักษรเป็นตติยอักษรด้วยสูตรนี้ จะเห็นได้ว่า ในวุตติของสูตรนี้ได้ประกอบบทการเป็นฉัฏฐีวิภคติ และประกอบบทการียะเป็นปฐมาวิภคติว่า โฆสาโฆसानํ จตุตถหุตยานํ ตติยปรมา โหนติ (แปลงพยัญชนะที่ ๔ และที่ ๒ ที่เป็นโฆสะและอโฆสะ เป็นพยัญชนะที่ ๓ และที่ ๑) แม้คัมภีร์พาลาวตารฎีกาเก่าก็อธิบายว่า

อุคโฆโสติอาทิสู พรเทวภาโว จาเนติ ชมทวยาทิมหิ กเต อิมินา ปุพพฆการาทินํ ยถาโยคํ ตติย-
ปรมา. วุตตํ หิ ญยาเส “อิทํ หิ नास्मपदत्तं विधाति. ओठ ख पुपुषुतेतेन स्मपदत्तं नियमेति”ติ.”^๑

“ในอุทาหรณ์ว่า อุคโฆโส เป็นต้น เมื่อกระทำ ชม สองตัวเป็นต้นด้วยสูตรว่า พร เทวภาโว จาเน แล้ว แปลง ชม อักษรหน้าเป็นต้นเป็นตติยอักษรและปฐมอักษรตามสมควรด้วยสูตรนี้ สมจริงดังข้อความ ในคัมภีร์นยาสะว่า โดยแท้จริงแล้ว สูตรนี้ย่อมไม่กระทำวิธีที่ยังไม่ปรากฏ แต่ย่อมกำหนดวิธีที่ปรากฏพร้อม แล้วด้วยสูตรก่อนนั้นเทียว”

แม้คัมภีร์โมคคัลลานปัฏฐิกาก็กล่าวถึงการซ้อนพยัญชนะในเรื่องนี้ว่า

นิคโฆโสติอาทิสู สรมหา เทวติ ชมทวยาทิมหิ กเต อิมินา ปุพพฆการาทินํ ยถาโยคํ ตติยปรมา.”^๒

“ในอุทาหรณ์ว่า นิคโฆโส เป็นต้น เมื่อกระทำ ชม สองตัวเป็นต้นด้วยสูตรว่า สรมหา เทว แล้ว แปลง ชม อักษรหน้าเป็นต้นเป็นตติยอักษรและปฐมอักษรตามสมควรด้วยสูตรนี้”

อย่างไรก็ตาม ตามความเห็นของปทรูปสิทธิปกรณํ สูตรนี้เป็นอาคมวิธี คือ ซ้อนปฐมอักษรหน้า หุตยอักษร และซ้อนตติยอักษรหน้าจตุตถอักษร กล่าวสั้นๆ คือ หนึ่งซ้อนสอง หรือสามซ้อนสี่ เช่น ป + ชมรติ ซ้อน ค เป็น คชม สำเร็จรูปเป็น ปคชมรติ มตินี้พบในปทรูปสิทธิภาสาฎีกา และในปทรูปสิทธิปกรณํ (หน้า ๔๑) ก็มีข้อความว่า อิมินา ทวิตตํ (ซ้อนพยัญชนะด้วยสูตรนี้) นอกจากนี้ พระพุทธปิยะได้กล่าวไว้ในสูตร ๕๐๙ ว่า วคเค โฆสาติอาทินา ทวิตตํ (ซ้อนพยัญชนะด้วยสูตรว่า วคเค โฆสา เป็นต้น)

อนึ่ง พาลาวตารฎีกาใหม่ก็กล่าวตามคำอธิบายนี้ว่า

วคเค โฆสาโฆसानํ ตติยปรมาติ สุตเตน วคคจตุตถหุตยพยัญชนานํ ทวิตตํ. “ปรเทวภาโว จาเน”ติ
สุตเตน อญเญสมปิ อกฺขรानํ ทวิตตํ วุตตํ.”^๓

“ท่านกล่าวการซ้อนพยัญชนะที่ ๔ และที่ ๒ ของวรรคด้วยสูตรว่า วคเค โฆสาโฆसानํ ตติย-
ปรมา และกล่าวการซ้อนอักษรอื่นด้วยสูตรว่า พรเทวภาโว จาเน”

นอกจากนั้น ปทรูปสิทธิินิสสัยใหม่กล่าวว่าสูตรนี้เป็นนิมยสูตรที่แสดงการกำหนดขอบเขตของการซ้อนพยัญชนะ มิได้แสดงการประกอบรูปศัพท์เหมือนวิธีสูตร โดยอ้างข้อความของปทรูปสิทธิิปรกณ์ที่กล่าวมาแล้วว่า

วคฺจตุตฺถุตฺตียานํ สทิสวเสน ทฺวิภาเว สมฺปตฺเต นิยมตฺถมาห.^{๖๔}

“เมื่อการซ้อนพยัญชนะที่ ๔ และที่ ๒ ของวรรคทั้งหลายปรากฏพร้อมแล้วด้วยความเหมือนกัน พระกัจจายณะได้กล่าว[สูตรนี้]เพื่อกำหนดให้แน่นอน”

ตามมตินี้ถือว่าให้ซ้อนพยัญชนะด้วยสูตรว่า ปร เทวภาโว จาเน เพียงสูตรเดียวเท่านั้น

วคฺเค โฆสาโฆसानํ จตุตฺถุตฺตียานํ ตพฺพคฺเค ตติยปจฺมา โหณฺติ ยถาสงฺขยํ ยุตฺเต จาเน.

แปลงพยัญชนะที่ ๔ และที่ ๒ ที่เป็นโฆสะและอโฆสะในวรรค เป็นพยัญชนะที่ ๓ และที่ ๑ ในวรรคนั้น ในที่อื่นควรตามลำดับจำนวน

อุคุโฆโส.

เช่น

อุคุโฆโส [อุ + โฆโส] (เสียงโห่ร้อง)

ตัวอย่างการแปลงพยัญชนะในสูตรนี้ เช่น

การแปลง ก วรรค = กข คฺข (แปลง ข เป็น ก, แปลง ฌ เป็น ค)

การแปลง จ วรรค = จณ ชฺณ (แปลง ฌ เป็น จ, แปลง ณ เป็น ช)

การแปลง ฎ วรรค = ฎจ ฑฺฏ (แปลง จ เป็น ฎ, แปลง ฒ เป็น ฑ)

การแปลง ต วรรค = ตถ ทฺธ (แปลง ถ เป็น ต, แปลง ฐ เป็น ท)

การแปลง ป วรรค = ปผ พฺผ (แปลง ผ เป็น ป, แปลง ภ เป็น พ)

อนึ่ง คำว่า เทวภาเว และ จาเน ตามมาจากสูตรว่า ปรเทวภาโว จาเน ในสูตรจึงแปลว่า เทวภาเว <กเต> (เมื่อซ้อนพยัญชนะแล้ว) ข้อนี้ต่างจากปทรูปสิทธิิปรกณ์ที่กล่าวถึงการซ้อนพยัญชนะ ท่านจึงเปลี่ยน เทวภาโว เป็น ทฺวิภาวํ ซึ่งเป็นกรรมในกริยาคุณพากย์ว่า คจฺจนฺติ (ยอมถึง)

การประกอบรูปศัพท์ อุคฺโขโส

ศัพท์เดิมเป็น อุ กับ โหโส

ชั้น ฌ จตุตถอักษรท้าย ป อุปสรรค ด้วยสูตรว่า “ปรเทวภาโว จาเน” (อุคฺโขโส)

แปลง ฌ ตัวหน้าเป็น ค ด้วยสูตรว่า “วคฺเค โหสาโหसानํ ตติยปจมา” (อุคฺโขโส)

สำเร็จรูปเป็น อุคฺโขโส

รสเส- อกฺขาตํ.

เมื่อกระทำความเป็นรัสสะแล้ว ได้รูปว่า

อกฺขาตํ

[อา + ขาต]

(กล่าวแล้ว)

การประกอบรูปศัพท์ อกฺขาตํ

ศัพท์เดิมเป็น อา กับ ขาต

ชั้น ข หุตยอักษรท้าย อา อุปสรรค ด้วยสูตรว่า “ปรเทวภาโว จาเน” (อาขฺขาตํ)

แปลง ข ตัวหน้าเป็น ก ด้วยสูตรว่า “วคฺเค โหสาโหसानํ ตติยปจมา” (อาขฺขาตํ)

ทำรัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตรว่า รสฺสํ (อกฺขาตํ)

สำเร็จรูปเป็น อกฺขาตํ

ปร สหสฺสํ, อติปป ไชตีห-

ในอุทธารณ์เหล่านี้ คือ ปร สหสฺส, อติปป ไช [ข้าพเจ้าจะกล่าวพัญชนสนธิ]

[๓๑ : ๔๗] กุจิ โ อ พยณฺชน.

โอ อ. โ อ อาคม โหติ ย่อมลง พยณฺชน ในที่พัญชนะ กุจิ ในบางแห่ง ๙

กุจิ โ พยณฺชนติ โอการาคโม.

ลง โ เป็นอาคมด้วยสูตรว่า กุจิ โ พยณฺชน (ลง โ เป็นอาคม ในที่พัญชนะ อยู่หลังในบางแห่ง)

สูตรนี้เป็นวิธสูตร อาคมวิธ คือ ลง โ เป็นอาคมในที่พัญชนะอยู่หลัง เช่น ปโรสหสฺสํ ลง โ เป็นอาคมท้าย ปร ศัพท์ด้วยสูตรนี้ เมื่อนำพัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังแล้ว ก็สำเร็จรูปเป็น ปโรสหสฺส

ปทฺรูปสิทธิปกรณกถาสสูตรนี้ว่า อติปป-ปรสทเทหิ โอการาคโม (ลง โ อักษรเป็น อาคม ท้าย ศัพท์ว่า อติปป และ ปร) โดยกำหนดให้ลง โ เป็นอาคมท้าย อติปป (รุ่งเช้า) และ ปร (ยัง) ศัพท์เท่านั้น เพราะในสูตรมีคำว่า กุจิ (ในบางแห่ง) ท่านจึงกำหนดที่ลง โ อาคมได้โดยคล้อยตามปริภาสาสูตรว่า ตทฺนุปรโรเชน (โดยคล้อยตามพระชินพจน์นั้น) ในปทฺรูปสิทธิคณฐิมิตถาสรูปความว่า

อติปป-ปรสทเทหิ

เอโวการาคโม ลียา

ปรเร โฆมฺหิ จ สงฺขยาเน

กุจิจฺจุคฺคณฺโต อธิ.^{๖๔}

“ลง โ เป็นอาคมท้าย อติปป และ ปร ศัพท์เท่านั้น ในเพราะ ไช ศัพท์ และสังขยาศัพท์ [คือ สด, สหสฺส] อันเป็นเบื้องหลัง เพราะ กุจิ ศัพท์ในสูตรนี้”

โดยทั่วไป กุจิ ศัพท์ที่แปลว่า “ในบางแห่ง” มักแสดงถึงอุทธารณ์ที่ใช้เป็นจำนวนน้อย และมีใช้เพียงรูปเดียวที่ประกอบวิธีสนธิแล้ว ดังอุทธารณ์ว่า ปโรสหสฺสํ และ อติปปโค ไช มีเพียงรูปเดียวเท่านั้น ส่วน วา ศัพท์ที่แปลว่า “ได้บ้าง” มักแสดงถึงอุทธารณ์ที่มีสองรูป เพราะ วา ศัพท์ทำหน้าที่วิกับปะนะ คือ แสดงความไม่แน่นอน จึงอนุญาตให้มีได้ ๒ รูป เช่น ยสฺสทานิ และ ยสฺส อิทานิ

ปโรสหสฺส.

เช่น

ปโรสหสฺส

[ปร + สหสฺส]

(พันกว่า)

ข้อความว่า “กว่า” ในภาษาบาลีมักประกอบใช้ สาธิก (ส + อธิก) หรือ สาติเรก (ส + อติเรก) จึงได้รูปว่า สาธิกสหัสส์, สาติเรกสหัสส์ (พันกว่า) เช่น สาธิกสหัสสปุทธวสุเส, สาติเรกสหัสสปุทธวสุเส (ในพุทธศักราชพันกว่า) แต่คำทั้งสองนั้นยาวมาก จึงอาจใช้คำสั้นๆ ว่า ปโรสหัสส์ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สหสโต ปริ ปโรสหัสส์ = ยิ่งกว่าพัน ชื่อว่า ปโรสหัสสะ

การประกอบรูปศัพท์ ปโรสหัสส์

ศัพท์เดิมเป็น ปริ กับ สหส

ลง โอ อักษรเป็นอาคมท้าย ปริ ศัพท์ในที่พยัญชนะอยู่หลังด้วยสูตรว่า “กฺวจิ โอ พยัญชนเ” (ปริ โ- สหสส์)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ปริ -ะ โ- + สหสส์)

ลบสระหน้าในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า “สรา สเร โลป” (ปริ โ- สหสส์)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปริ ยุตุเต” (ปริ → โ- สหสส์)

สำเร็จรูปเป็น ปโรสหัสส์

คาคเม จ- อติปปโค โข.

และเมื่อลง ค เป็นอาคม ได้รูปว่า อติปปโค โข

อติปปโค โข [อติปป + โข] (ในยามรุ่งเช้า)

การประกอบรูปศัพท์ อติปปโค โข

ศัพท์เดิมเป็น อติปป กับ โข

ลง โอ อักษรเป็นอาคมท้าย อติปป ศัพท์ในที่พยัญชนะอยู่หลังด้วยสูตรว่า “กฺวจิ โอ พยัญชนเ” (อติปปโอ โข)

ลง ค อาคมในที่สระอยู่หลังด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “ยวมทนฺตรลา จาคมา” (อติปปโค โข)

สำเร็จรูปเป็น อติปปโค โข

อวนทุธาตยตฺร-

ในอุทาหรณ์นี้ คือ อว นทุธา [ข้าพเจ้าจะกล่าวพัญชนสนธิ]

[๓๒ : ๔๕] โอ อวสฺส.

โอ อ. โอ อาเทศ อวสฺส แห่ง อว โหติ ย่อมมี พุยฺยชเน ในที่พัญชนะ กุจิ ในบางแห่ง ฯ

โอ อวสฺเสติ กุจิ อวสฺส โอ.

แปลง อว เป็น โอ ในบางที่ด้วยสูตรว่า โอ อวสฺส (แปลง อว เป็น โอ ในที่พัญชนะ อยู่หลังในบางแห่ง)

สูตรนี้เป็นวิธีสูตร อาเทศวิธิ คือ แปลง อว เป็น โอ ในที่พัญชนะอยู่หลัง เช่น อว + นทุธา แปลง อว เป็น โอ ในที่พัญชนะอยู่หลัง คือ น ด้วยสูตรนี้ สำเร็จรูปเป็น โอนทุธา

โอนทุธา.

เช่น

โอนทุธา [อว + นทุธา] (ห่อหุ้มแล้ว)

การประกอบรูปศัพท์ โอนทุธา

ศัพท์เดิมเป็น อว กับ นทุธา

แปลง อว เป็น โอ ในที่พัญชนะอยู่หลังด้วยสูตรว่า “โอ อวสฺส”

สำเร็จรูปเป็น โอนทุธา

กุจฺจิตฺติ กิ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า กุจิ (ในบางแห่ง)

อวสฺสฺสตุ.

บทว่า กุจิ มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธการแปลงเป็น โอ ในอุทาหรณ์นี้ คือ อวสฺสฺสตุ (จงเห็ดแห่ง)

ท่านอธิบายประโยชน์ของการประกอบใช้ ก็ ศัพท์ว่า มีประโยชน์เพื่อห้ามการแปลงเป็น โอ ในอุทาหรณ์ว่า อวสุสสุต แม้บทนี้จะแปลง อว เป็น โอ ในที่พยานะอยู่หลังคือ ส ใน สุ ได้ ก็ไม่ต้องแปลง เพราะ กุจิ ศัพท์ห้ามไว้

ในการประกอบใช้ ก็ ศัพท์ดังกล่าว มีประโยชน์เพื่อแสดงจุดมุ่งหมายของการกล่าวบทนั้นๆ ในกัจจายนไวยากรณ์มีเกือบทุกสูตร และมีเกือบทุกบทของสูตร รูปที่ท่านกล่าวถึงนั้นเรียกว่า ก็ รูป ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงว่า ถ้าองค์ประกอบของสูตร คือ การี การิยะ และนิมิตตะ มีข้อใดข้อหนึ่งบกพร่อง ก็ไม่อาจใช้วิธีการของสูตรนั้นๆ หรือถ้ามีศัพท์ว่า กุจิ หรือ วา ก็แสดงว่าวิธีของสูตรไม่แน่นอน จึงมีรูปที่ไม่อาจสำเร็จตามวิธีของสูตรนั้นๆ ได้

การประกอบรูปศัพท์ อวสุสสุต

ศัพท์เดิมเป็น อว กับ สุสสุต

แม้ควรจะแปลง อว เป็น โอ ในที่พยานะอยู่หลัง ด้วยสูตรว่า “โอ อวสส” ก็ตาม แต่ไม่ต้องแปลง เพราะ กุจิ ศัพท์ห้ามไว้

สำเร็จรูปเป็น อวสุสสุต

พยานสนธิ

จบการเชื่อมพยานะ

นิคคหิตสนธิ

การเชื่อมนิคคหิต

นิคคหิตนตยธิกาโร.

ศัพท์ว่า นิคคหิตํ เป็นศัพท์ตามมา

ก็ กโต, สํ ชาโต, สํ จโต, ตํ ฐนํ, ตํ มิตฺตุนฺติ-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ

ก็ กโต

สํ ชาโต

สํ จโต

ตํ ฐนํ

ตํ มิตฺตํ

[ข้าพเจ้าจะกล่าวการเชื่อมนิคคหิต]

คำว่า นิคคหิตสนธิ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- นิคคหิตสฺส สนิ นิคคหิตสนธิ = การเชื่อมแห่งนิคคหิต ชื่อว่า นิคคหิตสนธิ

หมายความว่า เป็นการเชื่อมนิคคหิตโดยแปลงนิคคหิตเป็นพยัญชนะที่สุตวรโรค ในที่พยัญชนะวรรคอยู่หลังบ้าง หรือแปลงเป็น ม และ ท ในที่สระอยู่หลังบ้าง ดังนี้ เป็นต้น แต่ไม่แปลงในที่มนิคคหิตอยู่หลัง ท่านจึงไม่ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า

- นิคคหิตสฺมี สนิ นิคคหิตสนธิ = การเชื่อมในที่นิคคหิต ชื่อว่า นิคคหิตสนธิ

อนึ่ง แม้นิคคหิตสนธิจะนับเข้าในสรสนธิและพยัญชนสนธิ เพราะเป็นวิธีที่ทำได้ในที่ที่มีสระหรือพยัญชนะอยู่หลัง แต่ท่านแยกออกเป็นอีกเรื่องหนึ่ง เพราะวิธีที่เกี่ยวกับนิคคหิตมีหลายประการ ดังที่ท่านจะกล่าวต่อไปในสูตรต่างๆ

[๓๓ : ๔๙] วคฺคนฺตํ วา วคฺเค.

นิคคหิตย่อมถึงความเป็นพยัญชนะที่สุตวรโรคและอื่นๆ ในที่พยัญชนะวรรคอยู่หลังตามสมควร

นิคคหิตํ อ.นิคคหิต ยาทิ ย่อมถึง วคฺคนฺตํ วา ซึ่งความเป็นพยัญชนะที่สุตแห่งวรรคด้วย พยัญชนะ ในที่พยัญชนะ วคฺเค อันเป็นวรรค วา ตามสมควร ฯ

สูตรนี้เป็นวิธีสูตร อาเทสวิธี คือ แปลงนิคคหิตเป็นพยัญชนะที่สุตวรรค ๕ ตัว คือ ง ฌ ฦ น ม ในที่มีพยัญชนะวรรคอยู่หลัง เช่น กี + กโต แปลงนิคคหิตเป็น ง ด้วยสูตรนี้ สำเร็จรูปเป็น กิงกโต

คำว่า วคฺคนฺตํ (ความเป็นพยัญชนะที่สุตวรรค) มีศัพท์เดิมมาจาก วคฺคนฺตภาวํ ลบ ภาว ศัพท์ไป มีรูปวิเคราะห์ว่า วคฺคนฺตสฺส ภาโว วคฺคนฺโต = ความเป็นพยัญชนะที่สุตแห่งวรรค ชื่อว่า วคฺคนฺตะ

การลบ ภาว ศัพท์ไปนี้เป็นธรรมเนียมของการประกอบใช้ศัพท์ในอรรถกถาและฎีกาที่ต้องการจะแสดงความเป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งในที่นี้เป็นการแสดงอาเทศ คือ ง ฌ ฦ น และ ม อักษรนั่นเอง

วคฺคพฺยญฺชเน ปเร พินฺทุสฺส ตพฺพคฺคนฺโต วา โหติ.

แปลงพินทุเป็นพยัญชนะที่สุตวรรคนั้น ในที่มีพยัญชนะวรรคอยู่หลังตามสมควร

กิงกโต, สญชาโต, สณฺจโต, ตนฺธํ, ตมฺมิตฺตํ.

เช่น

กิงกโต	[กี + กโต]	(ทำอะไร)
สญชาโต	[สํ + ชาโต]	(เกิดขึ้นแล้ว)
สณฺจโต	[สํ + จโต]	(ดำรงอยู่แล้ว)
ตนฺธํ	[ตํ + ธนํ]	(ทรัพย์นั้น)
ตมฺมิตฺตํ	[ตํ + มิตฺตํ]	(มิตรนั้น)

อุทาหรณ์เหล่านี้ได้แปลงนิคคหิตเป็นพยัญชนะที่สุตวรรคทั้ง ๕ วรรค คือ ง ฌ ฦ น และ ม อนึ่ง มิตฺต ศัพท์เป็นปุงลึงค์และนปุงสกลึงค์ทั้งสองอย่าง ดังคัมภีร์อธิบายนปที่ปิภากล่าววว่า

มิตฺโต'นิตฺถิ วยสฺโส จ สหาโย สุหโต สขา
สมฺภตฺโต ทพฺพมิตฺโต'ถ สนฺทิกฺโข ติฏฺฐมตฺตโก.”๖

“มิตร ๕ ศัพท์ = มิตฺต (ไม่ใช่อดีตลึงค์ คือ ปุงลึงค์และนปุงสกลึงค์), วยสฺส,

สหาโย, สุหโต, สขา

เพื่อนแท้ = สมฺภตฺต, ทพฺพมิตฺต

เพื่อนพ้องรู้จักกัน = สนฺทิกฺโข, ติฏฺฐมตฺตโก”

การประกอบรูปศัพท์ กิงกโต

ศัพท์เดิมเป็น กิ กับ กโต

แปลงนิคคหิตเป็นพยัญชนะที่สุตวรค ในที่พยัญชนะวรรคอยู่หลังด้วยสูตรว่า “วคฺคนฺตํ วา วคฺเค” (กิง + กโต)

สำเร็จรูปเป็น กิงกโต

วาติ กิ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า วา (ได้บ้าง)

น ตํ กมฺมํ.

บทว่า วา มีประโยชน์เพื่อการปฏิเสธการแปลงในอุทาหรณ์นี้ คือ:-

น ตํ กมฺมํ (กตํ สาธุ) (กรรมอันเรากระทำแล้วนั้น ย่อมไม่ดี)

วา ศัพท์ในสูตรนี้มีอรรถว่า วาติติวิภาสา แสดงวิธี ๓ อย่าง คือ

๑. นิจจวิธิ พบในบทกิตก์ที่แสดงชื่อ เช่น ตณฺหํโกโร (พระพุทธเจ้าตณฺหังกร) ที่ปงฺโกโร (พระพุทธเจ้าที่ปงฺกร) เมธงฺโกโร (พระพุทธเจ้าเมธังกร) สรณงฺโกโร (พระพุทธเจ้าสรณังกร) และในบทนามที่ลงกิตก์ปัจจัยและอุณาทิปัจจัย เช่น สงฺคาหก (ผู้สนับสนุน) สณฺชานนก (ผู้หมายรู้) เป็นต้น

๒. อนิจจวิธิ พบในบททั่วไป เช่น ตงฺโกโรติ หรือ ตํ โกโรติ (กระทำการนั้น)

๓. อสันทวิธิ พบในพระบาลีที่ไม่เข้าสนธิด้วยสูตรนี้ เช่น น ตํ กมฺมํ กตํ สาธุ (กรรมอันเรากระทำแล้วนั้น ย่อมไม่ดี) สรณํ คจฺฉามิ (ขอถึงเป็นที่พึ่ง)

วากาเรเนว เล โล จ.

แปลงนิคคหิตเป็น ล อักษร ด้วย ในที่ ล อักษรอยู่หลัง ด้วย วา ศัพท์นั้นเกี่ยว

ปฺลฺลึงค์.

เช่น

ปฺลฺลึงค์

[ปฺ + ลึงค์]

(เพศชาย)

สูตรต่อจากนี้ไปมีสูตรว่า ปโร วา สโร ซึ่งมี วา ศัพท์ที่อาจตามมาสูตรนี้ได้ ท่านจึงควรตั้งสูตรสั้นๆ ว่า วคฺคนตํ วคฺเค อีกอย่างหนึ่ง สูตรว่า อํ พยญฺชน นิคฺคหิตํ ก็อาจแสดงอนิจจวิธและอสันตวิธได้ การกล่าว วา ศัพท์ในสูตรอีกจึงถือว่าเกินความจำเป็น ฉะนั้น วา ศัพท์ที่เกินมาจึงมีอรรถพิเศษนอกเหนือจากวิธีของสูตร นั่นคือ ทำให้แปลงนิคคหิตที่อยู่ท้าย สํ อุปสรรคและ ปุม ศัพท์เป็น ล ได้อีกด้วย

คำอธิบายข้างต้นนี้กล่าวตามข้อความในปทรูปสิทธิปกรณ์และพาลาวตารฎีกาใหม่ แต่กัจจายน-สูตรตัดถกคณฺฐีแสดงความเห็นอีกอย่างหนึ่งว่า คัมภีร์นี้แสดงความหมายของ วา ศัพท์ ๒ ประการ คือ

๑. วิกัปปนะ แสดงความไม่แน่นอน แปลว่า “ได้บ้าง” มีความหมายสัมพันธ์กับ ยาติ คือ ถึงความเป็นพญฺชนะที่สุตวรฺคได้บ้าง เช่น กิงฺกโต หรือไม่ถึงบ้าง เช่น น ตํ กมฺมํ

๒. สมุจฺจยะ รวบรวมข้อความที่ไม่ได้กล่าวถึงไว้โดยตรงในสูตร แปลว่า “และอื่นๆ” มีความหมายสัมพันธ์กับ วคฺคนตํ คือ แปลงนิคคหิตเป็นพญฺชนะที่สุตวรฺคและอื่นๆ ซึ่งหมายถึง ล อักษรนั่นเอง เช่น ปุลฺลิจํ

มตินี้แม้ไม่สอดคล้องกับข้อความของปทรูปสิทธิปกรณ์ แต่ก็คล้ายตามอุทาหรณ์โดยท่านผู้แต่งถือว่า วา ศัพท์เป็นนิบาตที่มีอรรถมาก จึงอาจมีเนื้อความที่เป็นทั้งวิกัปปนะและสมุจฺจยะทั้งสองอย่างได้

การประกอบรูปศัพท์ ปุลฺลิจํ

ศัพท์เดิมเป็น ปุม กับ ลิจํ

แปลง ม ที่อยู่ท้ายสระ อุ เป็นนิคคหิต ด้วยสูตรว่า “อโม นิคฺคหิตํ ผลเปหิ” (ปุ + ลิจํ)

แปลงนิคคหิตเป็น ล อักษรในที่ ล อักษรอยู่หลังด้วย วา ศัพท์ในสูตรว่า วคฺคนตํ วา วคฺเค (ปุล + ลิจํ)

สำเร็จรูปเป็น ปุลฺลิจํ

วาทุยธิกาโร.

ศัพท์ว่า วา เป็นศัพท์ตามมา

เอวํ อสฺส, เอตํ อโวเจตฺติ-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ

เอวํ อสฺส เอตํ อโวจ [ข้าพเจ้าจะกล่าวการเชื่อมนิคคหิต]

[๓๔ : ๕๒] มทา สเร.

แปลงนิคคหิตเป็น ม หรือ ท ในที่สระอยู่หลังได้บ้าง

มทา อ. ม และ ท อาเทศ ท. นิคคหิตสฺส แห่งนิคคหิต โหนฺติ ย่อมมี สเร ในที่สระ
วา บ้าง ๒

สูตรนี้เป็นวิธีสูตร อาเทศวิธี คือ แปลงนิคคหิตเป็น ม หรือ ท ในที่สระอยู่หลัง เช่น เอวํ +
อสฺส แปลงนิคคหิตเป็น ม ด้วยสูตรนี้ แล้วนำ ม พยัญชนะไปประกอบกับสระ อ ของ อสฺส เบื้องหลัง
สำเร็จรูปเป็น เอวมสฺส

สเร ปเร พินทุโน มทา วา โหนฺติ.

แปลงพินทุเป็น ม หรือ ท ในที่สระอยู่หลังได้บ้าง

บทว่า พินทุโน จัดเป็นอนุวัตตานุตติ คือ เป็นบทวุตติที่ตามมาจากสูตรอื่น ที่จริงแล้วก็คือบทว่า
นิคคหิตสฺส ที่ตามมาจากสูตรว่า อํ พยัญชนะ นิคคหิตํ นั้นเอง แต่ท่านเปลี่ยนจาก นิคคหิตสฺส ที่แปล
โดยตรงในสูตรเป็นรูปว่า พินทุโน เพื่อแสดงความหลากหลายในการใช้ศัพท์ มิฉะนั้นแล้วคำอธิบายในวุตติ
กับสูตรก็เกือบจะเหมือนกันทั้งหมด

เอวมสฺส, เอตทโวจ.

เช่น

เอวมสฺส (วณฺโณ)	[เอวํ + อสฺส]	([ฟังว่ากล่าว]อย่างนี้ฟังเป็น)
เอตทโวจ	[เอตํ + อโวจ]	(กล่าวแล้วซึ่งคำนั้น)

การแปลงนิคคหิตเป็น ม ไม่มีจำกัดฐานะไว้ แต่การแปลงนิคคหิตเป็น ท ปทรูปสัทธิปกรณัระบุ
ว่าต้องเป็นนิคคหิตที่อยู่ท้าย ย, ต และ เอต ศัพท์เท่านั้น เช่น

ยทนิจจ	[ย + อนิจจ]	(สิ่งใดไม่เที่ยง)
ตทนต์ตา	[ต + อนตฺตา]	(สิ่งนั้นเป็นอนัตตา)
เอตทโวจ	[เอต + อโวจ]	(กล่าวแล้วซึ่งคำนั้น)
เอตเทว	[เอต + เอว]	(สิ่งนั้นนั่นเทียว)

นอกจากนั้นแล้ว ด้วยการแบ่งสูตรว่า สเร จึงแปลงนิคคหิตเป็น ย ได้ เช่น ต + อิห = ตยิท
โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๔๔) ตั้งสูตรว่า มยทา สเร (แปลงนิคคหิตเป็น ม, ย และ ท
ในเพราะสระหลัง) เพื่อแสดงถึงการแปลงทั้งสามอย่างไว้ในสูตรเดียวกัน

หนึ่งด้วยการแบ่งสูตรว่า มทา จึงแปลงนิคคหิตเป็น ม ได้ ในที่มีพยัญชนะอยู่หลัง เช่น พุทฺธม
สรณมฺ คจฺฉามิ (ข้าพเจ้าขอถึงพระพุทธเจ้าเป็นที่พึ่ง) เมื่อแปลงแล้วไม่ต้องนำ ม ไปประกอบกับอักษรหน้า
ของบทหลัง เพราะถือว่าเป็นที่ไม่สมควร เนื่องด้วยเสียง ม อาศัยสระ อ ใน ธ ไม่ใช่อาศัยสระ อ ใน ส
ของ สรณ

อรรถกถาพระวินัยอนุญาตให้ออกเสียงนิคคหิตันตะและมการันตะทั้งสองอย่างในเวลาสามเณร
รับไตรสรณคมน์จากภิกษุว่า

อิมานิ จ ปน ททมานเนน “พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ”ติ เอวํ เอกสมฺพณฺณานิ อนฺนาสิกฺกุตฺตานิ วา
กตฺวา ทาทพฺพานิ, “พุทฺธมฺ สรณมฺ คจฺฉามิ”ติ เอวํ วิจฺฉินฺทิตฺวา มการนฺตานิ วา กตฺวา ทาทพฺพานิ.”^{๖๗}

“หนึ่งเล่า ภิกษุผู้ให้สรณคมน์เหล่านี้อยู่ควรให้โดยกระทำให้มีเสียงนิคคหิตอยู่ท้ายอันเนื่องเป็น
เสียงเดียวกันอย่างนี้ว่า พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ หรือควรตัดเสียงให้ขาดโดยกระทำให้มีเสียง ม อักษรอยู่ท้าย
อย่างนี้ว่า พุทฺธมฺ สรณมฺ คจฺฉามิ”

การประกอบรูปศัพท์ เอวมสฺส

ศัพท์เดิมเป็น เอว กับ อสฺส

แปลงนิคคหิต เป็น ม ในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า “มทา สเร” (เอวม + อสฺส)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปริ ยุตฺเต” (เอวม → อสฺส)

สำเร็จรูปเป็น เอวมสฺส

วาติ กี.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า วา (ได้บ้าง)

มํ อชินิ.

บทว่า วา มีประโยชน์เพื่อการปฏิเสธการแปลงนิคคหิตดังกล่าวในอุทาหรณ์นี้ คือ มํ อชินิ (ชนะแล้วซึ่งเรา)

วา ศัพท์ทำหน้าที่วิกัปณะ จึงมีรูปที่ไม่แปลงนิคคหิตเป็น ม หรือ ท ดังคำว่า มํ อชินิ เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ปทรูปสัทธิปกรณ์กล่าวว่า วา ศัพท์ที่ตามมาจากสูตรว่า วคฺคณฺตํ วา วคฺเค มีอรรถวาทิตวิภาสาที่กำหนดกฎระเบียบในสูตร แปลว่า “ตามสมควร” ดังนั้น ตามคำอธิบายของปทรูปสัทธิปกรณ์ จึงมีการแปลงนิคคหิตที่อยู่ท้าย ย, ต และ เอต ศัพท์เป็น ท ได้ แต่ในที่บางแห่งก็แปลงนิคคหิตที่อยู่ท้าย ศัพท์อื่นเป็น ท ได้บ้าง เช่น อญฺเฏว (อญฺ + เอว) ส่วนการแปลงนิคคหิตเป็น ม นิยมใช้มาก มีขอบเขตกว้างไม่อาจจะกำหนดได้

ตํ เอว, ตํ หีตีห-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ ตํ เอว, ตํ หิ [ข้าพเจ้าจะกล่าวการเชื่อมนิคคหิต]

[๓๕ : ๕๐] เอहे ฌ.

นิคคหิตย่อมถึงความเป็น ฌ ในที่ เอ หรือ ห อยู่หลังได้บ้าง

นิคคหิตํ อ.นิคคหิต ยาทิ ย่อมถึง ฌ ซึ่งความเป็น ฌ เอहे ในที่ เอ และ ห วา บ้าง ๕

สูตรนี้เป็นวิสูตร อาเทสวิธี คือ แปลงนิคคหิตเป็น ฌ ในเพราะ เอ และ ห เบื้องหลัง เช่น ตํ + เอว แปลงนิคคหิตใน ตํ เป็น ฌ ในเพราะสระ เอ หลัง, ซ้อน ฌ เป็น ฌฌ แล้วนำ ฌ พยัญชนะไป ประกอบกับสระ เอ ของ เอว เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น ตมฌเว

เอกาเร เห จ ปเร พินทุโน โฌ วา โหติ.

แปลงพินทุเป็น ฌ ในที่ เอ อักษร และ ห อยู่หลังได้บ้าง

ท่านประกอบใช้ การ ศัพท์ท้าย เอ เป็นรูปว่า เอกาเร เพื่อให้ปรากฏความเป็น เอ อักษร ถ้าเป็นรูปว่า เอมุหิ หรือ เอสุมิ ก็จะไม่ให้เนื้อความที่ชัดเจน ส่วนคำว่า เห ท่านไม่ใช่เป็น หกาเร เพื่อย่อคำ

ทวิตเต- ตมฌเว, ตเมว, ตมฺหิ, ตํ หิ.

เมื่อกระทำการซ้อนพยัญชนะแล้ว ได้รูปว่า

ตมฌเว	[ตํ + เอว]	(ซึ่งท่านนั้นเที่ยว)
ตเมว	[ตํ + เอว]	(ซึ่งท่านนั้นเที่ยว)
ตมฺหิ หรือ ตํ หิ		(คำนั้นนั้นเที่ยว)

อุทาหรณ์ว่า ตเมว และ ตํ หิ เป็น ก็ รูปของ วา ศัพท์ที่ทำหน้าที่วิภักปนะในสูตรนี้ จึงทำให้แปลงนิคคหิตเป็น ฌ ได้ในรูปว่า ตมฌเว และ ตมฺหิ หรือไม่ต้องแปลงเป็น ฌ ในรูปทั้งสองข้างต้น

แม้ปทรูปสิทธิปริกัณจะกล่าวว่า วา ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่วิภักติวิภาสา โดยกำหนดวิธีการของสูตรอย่างชัดเจนว่า การแปลงนิคคหิตเป็น ฌ ในที่สระ เอ และ ห อยู่หลังนี้ จะต้องเป็น เอ ของ เอว

นิบาต และ ห ของ หิ นิบาตเท่านั้น จะเป็น เอ และ ห ของศัพท์อื่นไม่ได้ จึงมีรูปที่ไม่ใช้วิธีของสูตรนี้ ว่า เอเวเมตฺ (เอวํ + เอตํ) และ เอวํ โหติ แต่คัมภีร์นี้ต้องการจะย่อคัมภีร์ให้สั้น ท่านจึงถือว่า วา ศัพท์ ทำหน้าที่วิภัพนะตามปกติ

การประกอบรูปศัพท์ ตณฺเฏว

ศัพท์เดิมเป็น ตํ กับ เอว

แปลงนิคคหิตเป็น ฌ ในที่สระ เอ อยู่หลังด้วยสูตรว่า “เอเห ฌ” (ตณฺ + เอว)

ซ้อน ฌ เป็น ฌฌ ทำยรัสสระด้วยสูตรว่า “ปรเทวภาโว จาเน” (ตณฺฌ + เอว)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (ตณฺฌ → เอว)

สำเร็จรูปเป็น ตณฺเฏว

การประกอบรูปศัพท์ ตเมว

ศัพท์เดิมเป็น ตํ กับ เอว

แม้ควรจะแปลงนิคคหิตเป็น ฌ ในที่สระ เอ อยู่หลังด้วยสูตรว่า “เอเห ฌ” ก็แปลงไม่ได้ เพราะ วา ศัพท์ที่ตามมาสู่สูตรนี้ห้ามไว้

แปลงนิคคหิต เป็น ม ในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า “มทา สเร” (ตม + เอว)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (ตม → เอว)

สำเร็จรูปเป็น ตเมว

ส โยโคตี-

ในอุทาหรณ์นี้ คือ สโยโค [ข้าพเจ้าจะกล่าวการเชื่อมนิคคหิต]

[๓๖ : ๕๑] ส เย จ.

นิคคหิตกับ ย ย่อมถึงความเป็น ณ ในที่ ย อยู่หลังได้บ้าง

นิคคหิตต์ อ.นิคคหิต ยาดิ ย่อมถึง ณ ซึ่งความเป็น ณ ส กับ เยน ด้วย ย อักษร เย ในที่ ย วา บ้าง ๗

สูตรนี้เป็นวิธีสูตร อาเทศวิธี คือ แปลงนิคคหิตกับ ย เป็น ณ เช่น สโยโค แปลงนิคคหิตกับ ย เป็น ณ ด้วยสูตรนี้, ซ้อน ณ เป็น ณณ จากนั้นนำ ณณ พยัญชนะไปประกอบกับสระ โอ ของ โยโค เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น สณโณโค

จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อนุรักษณนะ คือ ดึง ณ ศัพท์จากสูตรว่า เอहे ณ มาไว้ในสูตรนี้

แม้ควรกล่าวว่า สห เย จ ท่านลบ ห อักษรเพื่อย่อคำด้วยนิปาทนะว่า ส เย จ

นิปาทนะ คือ การทำตัวด้วยคำในสูตรโดยไม่ใช้วิธีที่กล่าวไว้ในสูตรใดสูตรหนึ่งทางไวยากรณ์ จะเห็นได้ว่า กัจจายนไวยากรณ์ไม่ได้กล่าวถึงการลบ ห อักษรไว้ ดังนั้น จึงอนุญาตให้ลบได้ด้วยนิปาทนะ คือ ส เย จ นี้ นอกจากนั้น ไวยากรณ์ยังอนุญาตการสำเร็จรูปศัพท์โดยใช้มหาสูตร ๔ สูตร คือ

๑. เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเทศา จ.
๒. กวจิ ธาตุวิภตติปลจฺยานํ ที่สมฺวิปริตาเทศโลปาคมา จ.
๓. ปจฺจยาทนิฏฺฐา นิปาทนา สิขฺฆนฺติ.
๔. ยทฺนุปนฺนา นิปาทนา สิขฺฆนฺติ.

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์นี้มักนิยมใช้เพียงสูตรเดียว คือ ยทฺนุปนฺนา นิปาทนา สิขฺฆนฺติ โดยใช้ชื่อย่อว่า ยทาทีนา (ด้วยสูตรว่า ยท เป็นต้น) ไม่นิยมใช้มหาสูตรที่เหลือ ทั้งนี้เพื่อย่อคัมภีร์

นอกจากสูตรทางไวยากรณ์ นิปาทนสูตร และมหาสูตรเหล่านี้แล้ว ไวยากรณ์ยังอนุญาตการสำเร็จรูปด้วยนirutdinai ๕ ประการ คือ

๑. การลงอักษรเป็นอาคม (วณฺณาคม)
๒. การสลับอักษร (วณฺณวิปริยาย)
๓. การแปลงอักษร (วณฺณวิการ)
๔. การลบอักษร (วณฺณนาส)

๕. การประกอบบรรพที่เกินมาของธาตุ (ธาตุอตุตถาติสยโยค)

แต่บทที่สำเร็จด้วยนิรุตตินัยเหล่านี้ มักเป็นศัพท์เฉพาะไม่ทั่วไป

ในพระบาลีมีการลบอักษรเพื่อย่อคำ เช่น การลบ ย อักษร พบในตัวอย่างว่า

- ปฏิสงขาย โยนิโส [ลบ ย เหลือ] ปฏิสงขา โยนิโส (พิจารณาแล้วด้วยปัญญา)
- สยํ อภิญญา สจฺจิกตฺวา [ลบ ย เหลือ] สยํ อภิญญา สจฺจิกตฺวา (รู้เห็นทำให้แจ้งแล้วด้วย

ตนเอง)

- ปรีเยสนาย [ลบ ย เหลือ] ปรีเยสนา (ด้วยการแสวงหา)

นอกจากนั้น สห ศัพท์เป็นศัพท์ที่มองหาลักษณะที่เกิดร่วมกับตนเรียกว่า สหโยค (ศัพท์ที่ประกอบกับ สห ศัพท์) โดยมีความหมายว่า กับอะไร ดังนั้น วุตติจึงเพิ่มคำว่า เยน เข้ามาแปลร่วมกับ สห ศัพท์ เพื่อแสดงว่า กับ ย อักษร เพราะสูตรนี้กล่าวถึงการแปลงนิคคหิตกับ ย เป็น ณ ในที่ ย อยู่หลัง ท่านไม่เพิ่มบทอื่นเข้ามา เพราะการเกี่ยวเนื่องกับคำที่เคยสดับมาก่อน มีกำลังกว่าคำที่อนุমানรู้ ดังมีกฎทั่วไปว่า

สูตรานุมิตฺตํ สุตสมฺพนฺโห พลว.๖๔ (สูตรานุมิตฺตโยะ สุตสมฺพนฺโห พลวาน.)

“ในคำที่เคยสดับมาและคำที่อนุমানรู้ การเกี่ยวเนื่องกับคำที่เคยสดับมาก่อน มีกำลังกว่า”

ยกาเร ปเร เตน สห พินทุโน โฌ วา โหติ.

แปลงพินทุกับ ย อักษรนั้นเป็น ณ ในที่ ย อักษรอยู่หลังได้บ้าง

คำว่า สห ในวุตติข้างต้นแสดงว่า ส ศัพท์ใน ส เย จ มีศัพท์เดิมจาก สห ศัพท์ แล้วจึงลบ ห อักษรเพื่อย่อคำ ที่จริงแล้ว ในคำบาลีบางศัพท์ เช่น โสทกํ ปตฺตํ (บาตรที่เป็นไปกับด้วยน้ำ, บาตรที่มีน้ำ) จะมีการแปลง สห เป็น ส แต่การแปลงดังกล่าวมักพบในพหุพหิหสมาสเป็นส่วนใหญ่ เช่น สห เหตฺุนา โย วตฺตเตติ สเหตุโก (ธรรมที่เป็นไปกับด้วยเหตุ ชื่อว่า สเหตุกะ) และมีรูปเป็นอพยยิภาวสมาสบ้าง เช่น สมกฺขิกํ ภูณฺชติ (ย่อมบริโภคอาหารพร้อมกับแมลงวัน) ดังนั้น ปทฺฐปฺลิตฺธิปกรณํจึงกล่าวว่าให้ลบ ห ใน สห ไม่กล่าวว่าให้แปลง สห เป็น ส เพราะไม่ใช่ฐานะแห่งสมาส

ทฺวิเต- สณฺโณโค, สโยโค.

เมื่อกระทำการซ้อนพยัญชนะแล้ว ได้รูปว่า สณฺโณโค หรือ สโยโค (การประกอบ)

ในปทรูปสิทธิปริกณ์กล่าวว่า วา ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่วัตถิตวิภาสา โดยกำหนดการแปลง นิคคหิตที่อยู่ท้าย ส อุปสรรคและ ย สรรพนาม จึงไม่มีวิธีของสูตรนี้ในตัวอย่างว่า

- เอต โยชนิ (โยชนัน, การประกอบนี้)
- ตํ ยานํ (ยานัน, พาหนะนี้)
- สรณํ ยนติ (ย่อมถึงเป็นที่พึ่ง)

แต่คัมภีร์นี้ถือว่า วา ศัพท์ทำหน้าที่วิกับปะนะเหมือนสูตรก่อน จึงมีได้ ๒ รูป คือ สมโยโค หรือ สโยโค ดังนั้น คำว่า สโยโค จึงเป็นตัวอย่างของ วา ซึ่งทำหน้าที่วิกับปะนะ

การประกอบรูปศัพท์ สมโยโค

ศัพท์เดิมเป็น ส กับ โยโค

แปลงนิคคหิตกับ ย เป็น ณ ในที่ ย อยู่หลังด้วยสูตรว่า “ส เย จ” (สณ + โ- โค)

ซ้อน ณ เป็น ณณ ทำยรัสสระด้วยสูตรว่า “ปรเทวภาโว จาเน” (สณณ + โ- โค)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตุเต” (สณณ → โ- โค)

สำเร็จรูปเป็น สมโยโค

จกขุ อนิจจํ, อว สิริโรตี-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ จกขุ อนิจจํ, อว สิริโร [ข้าพเจ้าจะกล่าวการเชื่อมนิกคหิต]

อาคโม กวจิเตว.

บทว่า อาคโม กวจิ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๓๗ : ๕๗] นิกคหิตถณจ.

ลงนิกคหิตเป็นอาคม ในที่สระหรือพยัญชนะอยู่หลังในบางแห่ง

นิกคหิตํ อ.นิกคหิต อาคโม เป็นอาคม โหติ ย่อมเป็น สเร วา ในที่สระก็ตาม
พยุชเน วา ในที่พยัญชนะก็ตาม กวจิ ในบางแห่ง ฯ

สูตรนี้เป็นวิธีสูตร อาคมวิธี คือ ลงนิกคหิตเป็นอาคมในที่สระหรือพยัญชนะอยู่หลัง เช่น จกขุ
อนิจจํ ลงนิกคหิตอาคมในที่สระ อุ อยู่หลังด้วยสูตรนี้ สำเร็จรูปเป็น จกขุ อนิจจํ

คัมภีร์กัจจายนสังเขป (สูตร ๓๗) กล่าวว่า จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อนุทัณณะ คือ ดึงศัพท์
ว่า อาคโม มาไว้ในสูตรนี้

สเร พยุชเน วา ปเร กวจิ พินทุวาคโม โหติ.

ลงพินทุเป็นอาคมในที่สระหรือพยัญชนะอยู่หลังในบางแห่ง

ท่านประกอบใช้ กวจิ ศัพท์เพื่อแสดงการลงนิกคหิตเป็นอาคมในที่บางแห่ง ไม่ลงทุกรูป แต่รูป
ที่ลงนิกคหิตอาคมมีได้แน่นอน ไม่มีรูปอื่นที่ไม่ลงนิกคหิตเป็นอาคม ดังจะเห็นได้ว่า อุทาหรณ์ว่า จกขุ
อนิจจํ, อวสิโร มีรูปเดียว ไม่มีรูปอื่นว่า จกขุ อนิจจํ, อวสิโร ดังนั้น กวจิ ศัพท์จึงแสดงถึงรูปเดียว ไม่
แสดงสองรูปเหมือน วา ศัพท์

จกขุ อนิจจํ, อวสิโร.

เช่น

จกขุ อนิจจํ

[จกขุ + อนิจจํ]

(จักขุไม่เที่ยง)

อวสิโร

[อว + สิโร]

(ผู้มีศีรชะลง)

ในภิกขุปาติโมกข์ สังฆาทิเสส ข้อ ๖ ฉบับพม่าบางฉบับพบรูปว่า วตุฏฺ เทเสตพฺพํ แต่ฉบับสิงหลและฉบับไทยมีรูปที่ลงนิคคหิตเป็นอาคมว่า วตุฏฺ เทเสตพฺพํ รูปศัพท์ตามฉบับสิงหลและฉบับไทยนั้นน่าจะเป็นปาฐะเดิม เพราะฉบับพม่าเดิมก็มีรูปว่า วตุฏฺ เทเสตพฺพํ เหมือนกัน แต่ท่านผู้ชำระได้ตัดนิคคหิตทิ้งไป จึงมีรูปว่า วตุฏฺ อาจารย์ธัมมานันทะ มหาเถระ เจ้าอาวาสวัดท่ามะโอได้เคยกล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ตามคัมภีร์พาลาวตารคณฐิ

การประกอบรูปศัพท์ จกฺขุ อนิจฺจํ

ศัพท์เดิมเป็น จกฺขุ กับ อนิจฺจํ

ลงนิคคหิตเป็นอาคมในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า “นิคฺคหิตมฺจ”

สำเร็จรูปเป็น จกฺขุ อนิจฺจํ

นิคคหิตเป็นพยัญชนะที่อาศัยสระที่อยู่หน้า (ปุพฺพาสยพยัญชนะ) เพราะต้องเปล่งเสียง อ ทางคอ, เสียง อิ ทางเพดาน และเสียง อุ ทางริมฝีปากก่อน แล้วจึงเปล่งเสียงนิคคหิตทางจมูกได้ ดังนั้น จึงไม่ต้องแยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า ปุพฺพมฺโรจิตมฺสฺสํ เป็นต้นเหมือนกับพยัญชนะ ๓๒ เสียงที่เหลือ และเมื่อลงนิคคหิตเป็นอาคมแล้ว นิคคหิตก็จะประกอบอยู่ท้ายสระของบทที่ตนอาศัยตามปกติ นอกจากนั้น แม้ในที่ลบสระของบทที่ประกอบร่วมกับนิคคหิต นิคคหิตก็จะไปประกอบกับสระของบทอื่นตามปกติเช่นเดียวกัน ดังคำว่า สี ตตฺตบฺเป็น สิ + อํ ลบสระ อ ท้ายสระ อิ ด้วยสูตรว่า วา บโร อสฺรฺปา หลังจากนั้นนิคคหิตก็จะไปประกอบกับสระ อิ ของ สิ ตามปกติ โดยที่ไม่ต้องมีสูตรบังคับให้นำนิคคหิตไปประกอบกับสระใหม่ หรือคำว่า อคฺคิ (อคฺคิ + อํ) แปลง อํ เป็นนิคคหิตด้วยสูตรว่า อํโม นิคฺคหิตํ ผลเปหิ (แปลง อํ และ ม ท้าย ม, ล และ ป เป็นนิคคหิต) อุทาหรณ์ข้างต้น นิคคหิตที่แปลงจาก อํ ไปประกอบกับสระ อิ ของ อคฺคิ ศัพท์เอง การประกอบกับสระตามปกติเช่นนี้เป็นวิธีทางภาษาที่เรียกว่า รุกฺขสฺสฺกณฺณํ คือ นัยที่เหมือนนกเกาะต้นไม้ กล่าวคือ เมื่อต้นไม้ที่นกเกาะอยู่ถูกตัดโค่นไป นกก็จะบินไปเกาะที่ต้นไม้อื่นเองตามปกติ แม้วิธีนี้ก็มิใช่นัยเดียวกัน ดังคัมภีร์นिरुद्धิเทषाङ्गकषणंกล่าวถึงลักษณะของรุกขสฺสฺกณฺณํว่า

วิ วกฺขํ สยฺมฺปาสิ

เอวํ สุตฺตวิธิํ วินา

สยิตนโต อคฺคิเมตถ

อํโมติ กตการियํ.^{๖๔}

“นกเข้าหาดันไม้เอง ฉันใด สระที่สุตย่อมเป็นไปเองโดยปราศจากวิธีของสูตร

ฉันนั้น

รูปว่า อคฺคี เป็นกริยะ (การเปลี่ยนแปลงทางไวยากรณ์ที่ควรทำ) ที่กระทำใน
สูตรว่า อโม นั”

คำว่า วิ แปลว่า “นก” ดังคำว่า วินํ ปกฺขินํ นายโก วินายโก (ผู้นำของเหล่านก ชื่อว่า วินายกะ
คือ ครูๆ)

คำว่า วกฺษ แปลว่า “ต้นไม้” คำนี้เป็นคำไวพจน์ของ รุกฺษ ศัพท์ มาจากศัพท์สันสกฤตว่า วฤกฺษ
ซึ่งแปลเป็นบาลีตามศัพท์ได้ว่า วกฺษ

คำว่า สยิตนุโต ตັตฺตบพเป็น สยํ + อิตฺ + อนฺโต

วิทูรน์ อคฺคํ, ตาสํ อหฺนฺตฺติ-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ วิทูรน์ อคฺค, ตาสํ อหฺ [ข้าพเจ้าจะกล่าวการเชื่อมนิคคหิต]

[๓๘ : ๕๓] กุวจิ โลป.

นิคคหิตย่อมถึงการลบในที่สระอยู่หลังในบางแห่ง

นิคฺคหิตฺ อ.นิคคหิต ยาดิ ย่อมถึง โลป ซึ่งการลบ สเร ในที่สระ กุวจิ ในบางแห่ง ฯ

กุวจิ โลปนติ สเร พินทุโลโป.

ลบพินทุในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า กุวจิ โลป

ในประโยคที่ว่า สเร พินทุโลโป (ลบพินทุในที่สระอยู่หลัง) แม้จะไม่มีกริยาคุมพากย์ ก็อนุมานรู้ว่า ต้องเพิ่มเข้ามาแปลร่วมด้วย เพราะประโยคทั่วไปต้องมีกริยาคุมพากย์เสมอ จึงจะได้เนื้อความชัดเจน ดังปริภาสาหรือกฎทั่วไปในไวยากรณ์สันสกฤตว่า

น हि गुरियारहितं वाक्यमस्ति. (น हि गुरियारहितं वाक्यमस्ति.)

“ประโยคที่เว้นจากกริยาย่อมไม่มีแน่นอน”

ดังนั้น จึงต้องเพิ่มกริยาคุมพากย์เข้ามา และเนื่องจากประโยคนี้ไม่มีบทกรรม จึงต้องเพิ่มกริยาคุมพากย์ที่เป็นอนุกรมกธาตุ คือ ภาวติ หรือ โหติ (ย่อมมี) ทั้งนี้เพราะธาตุทั้ง ๓ คือ ภู (มี, เป็น), อส (มี, เป็น) และ กร (กระทำ) เป็นธาตุราชาที่สามารถเพิ่มเข้ามาได้ตามสมควร

วิทูรณคฺคํ.

เช่น

วิทูรณคฺคํ

[วิทูรน์ + อคฺค]

(ยอดแห่งผู้รู้ทั้งหลาย)

สูตรว่า กุวจิ โลป มีคำแปลยกศัพท์ว่า นิคฺคหิตฺ อ.นิคคหิต ยาดิ ย่อมถึง โลป ซึ่งการลบ สเร ในที่สระอยู่หลัง กุวจิ ในบางแห่ง ฯ

สูตรนี้เป็นวิธีสูตร โลปวิธี คือ ลบนิคคหิตในเพราะสระหลัง เช่น วิทูรน์ + อคฺคํ ลบนิคคหิตในน ด้วยสูตรนี้, แยกพยัญชนะข้างหน้าคือ นุ ออกจากสระ อ, ลบสระ อ หน้าในที่สระอยู่หลังคือ อ ของ

อคฺคํ แล้วนำ ญ ไปประกอบกับสระ อ ของ อคฺคํ เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น วิทฺจนคฺคํ

การประกอบรูปศัพท์ วิทฺจนคฺคํ

ศัพท์เดิมเป็น วิทฺจนํ กับ อคฺคํ

ลบนิคคหิตในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า “กฺวจิ โลป” (วิทฺจน + อคฺคํ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปฺพุพมโวจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (วิทฺจน-ะ + อคฺคํ)

ลบสระหน้าในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า “สรา สเร โลป” (วิทฺจน + อคฺคํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตุเต” (วิทฺจน → อคฺคํ)

สำเร็จรูปเป็น วิทฺจนคฺคํ

ทีเฆ- ตาสาห์.

เมื่อกระทำความเป็นทีเฆแล้ว ได้รูปว่า

ตาสาห์ (สนฺติเก) [ตาสํ + อหํ] (ข้าพเจ้า[ในสำนัก]ของนางภิกษุณีเหล่านั้น)

การประกอบรูปศัพท์ ตาสาห์

ศัพท์เดิมเป็น ตาสํ กับ อหํ

ลบนิคคหิตในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า “กฺวจิ โลป” (ตาส + อหํ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปฺพุพมโวจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ตาส-ะ + อหํ)

ลบสระหน้าในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า “สรา สเร โลป” (ตาส + อหํ)

เมื่อลบสระหน้าแล้วให้ทำทีเฆสระหลังด้วยสูตรว่า “ทีเฆ” (ตาส + อหํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตุเต” (ตาส → อหํ)

สำเร็จรูปเป็น ตาสาห์

พุทธานุ สาสนํ, สํ ราโคตี-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ พุทธานุ สาสนํ, สํ ราโค [ข้าพเจ้าจะกล่าวการเชื่อมนิคคหิต]

[๓๙ : ๕๔] พุยฺยชเน จ.

นิคคหิตย่อมถึงการลบและอื่นๆ ในที่พยัญชนะอยู่หลังในบางแห่ง

นิคคหิตํ อ.นิคคหิต ยาดิ ย่อมถึง โลปํ จ ซึ่งการลบ ด้วย พุยฺยชเน ในที่พยัญชนะ กวจิ ในบางแห่ง ฯ

พุยฺยชเน เจติ พินทุโลโป.

ลบพินทุด้วยสูตรว่า พุยฺยชเน จ

สูตรนี้เป็นวิธีสูตร โลปวิธี คือ ลบนิคคหิตในที่พยัญชนะอยู่หลัง เช่น อริยสัจจานํ + ทสฺสนํ ลบนิคคหิตในที่ ท พยัญชนะอยู่หลังด้วยสูตรนี้ สำเร็จรูปเป็น อริยสัจจาน ทสฺสนํ

คัมภีร์นยาสะ (สูตร ๓๙) กล่าวว่า จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่รวบรวมการอาเทศนิคคหิตเป็น ป ดังอุทาหรณ์ว่า จิรปวาสี ที่ตัดบทเป็น จิร + ปวาสี แปลงนิคคหิตเป็น ป ด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้

โดยทั่วไป สนธิเป็นการเชื่อมบทสองบทเข้าด้วยกันโดยไม่ให้เห็นระหว่างคือสระท้ายและสระต้นของบททั้งสอง จึงมักมีรูปติดกัน ดังมีรูปวิเคราะห์ว่า

- ทูวินํ ปทานํ อนนฺตรํ อทสฺเสตฺวา สมฺมา ธิยตีติ สนฺธิ = ศัพท์ที่ถูกเชื่อมด้วยดีไม่แสดงระหว่างแห่งบททั้งสอง ชื่อว่า สนธิ

แต่อาจมีบางศัพท์ที่แยกกันเป็นสองบทได้ ดังเช่นการลบนิคคหิตด้วยสูตรนี้ ไม่ต้องเชื่อมเข้าเป็นบทเดียวกัน ข้อนี้ต่างจากสมาสที่เป็นการเชื่อมบทด้วยการลบวิภัติในบททั้งสอง จึงไม่เห็นรูปวิภัติในบทหน้าอย่างชัดเจน

พุทธานุ สาสนํ

เช่น

พุทธานุ สาสนํ

[พุทธานุ + สาสนํ]

(คำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ พุทธาน สารสน์

ศัพท์เดิมเป็น พุทธาน กับ สารสน์

ลบนิคคหิตในที่พยัญชนะอยู่หลังด้วยสูตรว่า พยัญชนะ จ [พุทธาน + สารสน์]

สำเร็จรูปเป็น พุทธาน สารสน์

ทีฆะ- สาราโค.

เมื่อกระทำความเป็นทีฆะแล้ว ได้รูปว่า

สาราโค [ส + ราโค] (ความกำหนดยิ่ง)

การประกอบรูปศัพท์ สาราโค

ศัพท์เดิมเป็น ส กับ ราโค

ลบนิคคหิตในที่พยัญชนะอยู่หลังด้วยสูตรว่า “พยัญชนะ จ” (ส + ราโค)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหฺจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ส -ะ + ราโค)

ทีฆะสระหน้าในที่พยัญชนะอยู่หลังด้วยสูตรว่า “ทีฆํ” (ส -า + ราโค)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต” (ส → -า ราโค)

สำเร็จรูปเป็น สาราโค

พีช อเวตีห-

ในอุทาหรณ์นี้ คือ พีช อว [ข้าพเจ้าจะกล่าวการเชื่อมนิคคหิต]

[๔๐ : ๕๕] ปโร วา สโร.

สระหลังนิคคหิตย่อมถึงการลบได้บ้าง

สโร อ.สระ ปโร อันเป็นเบื้องหลัง นิคคหิตมหา จากนิคคหิต ยาดิ ย่อมถึง โลป
ซึ่งการลบ วา บ้าง ๒

พินทุโต ปโร สโร วา ลุพยเต.

สระที่อยู่หลังจากพินทุ ย่อมถูกลบได้บ้าง

สูตรนี้เป็นวิธีสูตร โลปวิธี คือ ลบสระที่อยู่ท้ายนิคคหิต เช่น พีช + อว ลบสระ อิ ท้าย
นิคคหิตด้วยสูตรนี้ สำเร็จรูปเป็น พีชว

คำในสูตรนี้ คือ ปโร สโร (สระหลัง) เป็นเพียงการี คือ ส่วนที่มีการเปลี่ยนแปลงทางไวยากรณ์
แต่ไม่ได้ระบุว่าให้แปลงสระหลังหรือลบสระหลังนี้ไว้ในสูตร เราจึงต้องสังเกตสูตรที่ผ่านมาซึ่งอยู่ใกล้กัน
คือ กวจิ โลป และ พยณฺชน จ ที่กล่าวถึงการลบนิคคหิต ดังนั้น สูตรนี้จึงกล่าวถึงการลบสระที่อยู่ท้าย
นิคคหิตเท่านั้น ไม่ใช่การแปลงสระหลังจากนิคคหิตแต่อย่างใด

กริยาคุณพากย์ว่า ยาดิ (ย่อมถึง) ที่นิยมใช้ในพาลาวตารนี้ คล้ายคลึงกับคำว่า ปโปติ ที่ใช้ใน
ปทรูปสิทธิปกรณ แม้ ยา ธาตุ หรือ อป ธาตุจะไม่ใช่ธาตุราชาเหมือน ภู ธาตุเป็นต้น แต่ก็ยาดิที่นิยม
ใช้ในคัมภีร์ไวยากรณ์ในฐานะที่มีกรรมซึ่งมองหากิริยาคุณพากย์อันประกอบด้วยสกรรมกธาตุ

ท่านประกอบใช้ ลุพยเต (ย่อมถูกลบ) แทน โลป ยาดิ ก็เพื่อแสดงคำไวพจน์อื่น ทั้งนี้เพื่อให้
นักเรียนเข้าใจความหลากหลายในการใช้ศัพท์

พีชว.

เช่น

พีชว

[พีช + อว]

(เหมือนเมล็ด)

การประกอบรูปศัพท์ พืชว

ศัพท์เดิมเป็น พืช กับ อิว

ลบสระหลังนิคคหิตด้วยสูตรว่า ปโร วา สโร (พืช + ว)

สำเร็จรูปเป็น พืชว

เอวํ อสเสตีห-

ในอุทาหรณ์นี้ คือ เอวํ อสส [ข้าพเจ้าจะกล่าวการเชื่อมนิคคหิต]

[๔๑ : ๕๖] พยัญชนโน จ วิสญโยโค.

เมื่อลบสระหลังนิคคหิตแล้ว ฟังกระทำพยัญชนะไม่ให้เป็นสังโยคด้วย

สเร ครั้นเมื่อสระ *ปฺรสมิ* อันเป็นเบื้องหลัง *นิคฺคหิตฺตมฺหา* จากนิคคหิต *ลฺลฺลฺเต* ถูกลบแล้ว พยัญชนโน จ อ.พยัญชนะ ด้วย *วิสญโยโค* มีสังโยคอันพินาศแล้ว โหติ ย่อมเป็น ฯ

สูตรนี้เป็นวิธีสูตร โลกวิธีคือ เมื่อลบสระหลังนิคคหิตแล้วเหลือเป็นพยัญชนะสังโยค (พยัญชนะซ้อนกันสองตัว) ให้ลบพยัญชนะตัวหน้าที่เป็นตัวสะกดอีกตัวหนึ่ง เช่น เอวํ + อสส ลบสระหลังนิคคหิตด้วยสูตรว่า ปโร วา สโร แล้วลบ ส พยัญชนะสังโยคใน อสส ด้วยสูตรนี้ สำเร็จรูปเป็น เอวํ ส

คำว่า สังโยค แปลตามศัพท์ว่า “พยัญชนะที่ประกอบร่วมกัน” หมายถึง พยัญชนะที่ซ้อนกันสองหรือสามตัวโดยไม่มีสระคั่นอยู่ในระหว่างพยัญชนะเหล่านั้น เช่น กุก กุข หรือ กตฺวา เป็นต้น คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สยฺชฺชตีติ สโยโค = พยัญชนะที่ประกอบร่วมกัน ชื่อว่า สังโยค

ดังปทฺรูปสิทธิปกรณณ์กล่าวว่า สรานนฺตริตานิ พยัญชนานิ สโยโค (พยัญชนะทั้งหลายอันไม่มีสระคั่น ชื่อว่า สังโยค) ดังนั้น สูตรนี้จึงกล่าวถึงการลบพยัญชนะตัวแรกของพยัญชนะสังโยคที่ซ้อนกัน ๒ ตัว

นอกจากนั้น จ ศัพท์ทำหน้าที่อวุตตสมุจยະ คือ รวบรวมข้อความที่มีได้กล่าวไว้ในสูตร โดยอนุญาตการลบพยัญชนะตัวแรกที่เหมือนกันออกเสียหนึ่งตัวในที่มีพยัญชนะซ้อนติดต่อกัน ๓ ตัว เช่น อคฺคิ + อคฺอาร์ แปลง อิ เป็น ย มีรูปว่า อคฺคยาคอาร์ พยัญชนะสังโยค ๓ ตัวคือ คฺคยฺ มีรูปเสมอกัน ๒ ตัวคือ คฺคฺ จึงลบ คฺ ตัวแรกด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อวุตตสมุจยະ แต่สังโยคที่ซ้อนกัน ๓ ตัวซึ่งมีรูปไม่เสมอกัน เช่น คนฺตฺวา, จกฺขุณฺหุริยฺ ไม่ต้องลบพยัญชนะสังโยคตัวแรกด้วยวิธีดังกล่าว

พินฺทุโต สเร ปเร ลฺลฺลฺเต สโยโค พยัญชนโน วินฺญจสโยโค โหตีติ ปุพฺพสส โลโป.

เมื่อลบสระหลังพินทุแล้ว ฟังกระทำพยัญชนะสังโยคไม่ให้เป็นสังโยค การลบพยัญชนะตัวหน้าย่อมมีด้วยสูตรนี้

คำว่า พยัญชนโน ในสูตร หมายถึง พยัญชนะสังโยค ไม่ใช่พยัญชนะตัวเดียว เพราะอยู่ใกล้กับ

บริบทว่า วิสณฺโณโค (มีสังโยคอันพิณาศแล้ว) ดังนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ในวุดติของสูตรนี้ว่า สโยโค พยัญชน (พยัญชนะสังโยค)

คำว่า วินฺญสโยโค อธิบายคำว่า วิสณฺโณโค ว่า วิ อุปสรรคมีความหมายว่า วินฺญส (พิณาศ) และคำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วินฺญสโยโค สโยโค อสสาติ วิสณฺโณโค = พยัญชนะที่มีสังโยคอันพิณาศแล้ว ชื่อว่า วิสณฺโณโค

ข้อนี้ต่างจากที่ปทฺฐสัทธิปกรณ์กล่าวไว้ คือ ปทฺฐสัทธิปกรณ์เห็นว่า วิ อุปสรรคมีความหมายว่า วิคต (ปราศจาก) และคำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วิคโต สโยโค อสสาติ วิสณฺโณโค = พยัญชนะที่มีสังโยคอันปราศจากแล้ว ชื่อว่า วิสณฺโณโค

คำว่า วิสณฺโณโค ที่ประกอบรูปศัพท์จาก วิ + สณฺโณโค มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สยฺชชิตติ สณฺโณโค = อักษรไดอันบุคคลย่อมซ้อน เหตุนั้น อักษรนั้นชื่อว่า สังโยค คือ พยัญชนะตัวหน้าเท่านั้น

- วินฺญสโยโค สโยโค อสสาติ วิสณฺโณโค = พยัญชนะที่มีสังโยคอันพิณาศแล้ว ชื่อว่า วิสณฺโณโค คือ พยัญชนะตัวหลัง

คำว่า วิสณฺโณโค ในสูตรนี้ ระบุถึงการลบพยัญชนะตัวหน้า เพราะการที่พยัญชนะสองตัวกลายเป็นพยัญชนะตัวหนึ่งไป ก็คือการลบนั่นเอง ท่านไม่ตั้งสูตรที่ระบุถึงการลบไว้โดยตรงว่า สโยคพยัญชนสสโลโป (ลบพยัญชนะสังโยค) ก็เพื่อให้คำสละสลวยตามหลักของอลังการที่เรียกว่า สุขุมาลตาคุณ (ความนุ่มนวล) (ดู สุโพธาลังการ คามา ๑๓๙) ดังสาธกในคัมภีร์นยาสะว่า

วิสณฺโณโคติ อิมินา ปน โลโป อาห เทวโลกํ คโตติ วจเนน มรณํ วีย.^{๗๑}

“อนึ่ง พระกัจจายณะกล่าวถึงการลบด้วยคำว่า วิสณฺโณโค นี้ เหมือนกล่าวถึงความตายด้วยคำพูดว่า เทวโลกํ คโต (ไปสู่เทวโลก)”

อนึ่ง ในคำว่า โหติติ (โหติ + อิติ) คัมภีร์นิสสัยพม่าแปล อิติ ศัพท์ว่า อิติ = อิมินา สุตฺเตน (ด้วยสูตรนี้) โดย อิติ ศัพท์มีความหมายเหมือน อิม ศัพท์ และลบ นา วิภตติท่าย อิติ จึงมีอรรถเหมือน อิมินา ศัพท์ดังกล่าว

เอวส.

เช่น

เอวส (เต อาสวา วฑฺฒนฺติ) [เอว + อสฺส] ([อาสวะทั้งหลายเหล่านั้น]ของบุคคลนั้น[ย่อมเจริญ]อย่างนี้)

การประกอบรูปศัพท์ เอวส

ไวสมัสกส

ศัพท์เดิมเป็น เอว กับ อสส

ลบสระหลังนิคคหิตด้วยสูตรว่า “ปโร वा स्रो” (เอว + สส)

เมื่อลบสระหลังนิคคหิตแล้ว ให้ลบพยัญชนะสังโยคตัวหน้าด้วยสูตรว่า “पुण्यचो ज विष्णुमोको”
(เอว ส)

สำเร็จรูปเป็น เอว ส

นิคคหิตสนธิ

จบการเชื่อมนิคคหิต

โวมิสสกสนธิ

การเชื่อมผสม

คำว่า โวมิสสกสนธิ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- โวมิสสกานํ สนิ โวมิสสกสนธิ = สนิของสระและพยัญชนะที่คละกัน ชื่อว่า โวมิสสกสนธิ

หมายถึง บทสนธิที่ให้สำเร็จด้วยการกระทำการแปลง หรือลบสระ พยัญชนะ และนิคหิตตามสมควร ในสัททนต์ิปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๓๓) เรียกสนธิประเภทนี้ว่า โวมิสสนธิ โดยไม่กล่าวถึง ก อาคมใน มิสสก เพราะภาษาบาลีมีใช้ทั้งสองศัพท์ คือ มิสส หรือ มิสสก

[๔๒ : ๕๙] อนุปทิจานํ วุตตโยคโต.

สนธิที่มีได้แสดงไว้ พึงทราบตามการประกอบกับสนธิที่ได้กล่าวมาแล้ว

สนธินี้ อ.สนธิ ท. อนุปทิจานํ ที่อันเรามีได้แสดงแล้ว บุคคลเณ อันบุคคล เญยยา พึงทราบ วุตตโยคโต ตามการประกอบด้วยสนธิที่อันเรากล่าวแล้ว ๒

พาลาวตารคณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๔๕) อธิบายเรื่องนี้ว่า

๑. คำว่า อนุปทิจานํ ลงจตุตถีหรือฉฐีวิภัตติในอรรถของปฐมาวิภัตติ เพราะวุตติของสูตรนี้ อธิบายเป็นรูปที่ลงปฐมาวิภัตติว่า อนิททิจา

๒. คำนี้เป็นวิเสสของปาลูเสสะว่า สนธินี้ ที่ลงวิภัตติดังกล่าว [คือ จตุตถีหรือฉฐีวิภัตติ] ในอรรถปฐมาวิภัตติเหมือนกัน เพราะวุตติของสูตรนี้อธิบายเป็นรูปที่ลงปฐมาวิภัตติว่า สนธิโย

๓. ให้เพิ่มคำว่า เญยยา เป็นกริยาคุมพากย์ในประโยคนี เพราะท่านกล่าวถึงคำนี้ไว้โดยตรงในวุตติ

คำว่า โยค แปลว่า “การประกอบ”

คำว่า วุตต หมายถึง สนธิที่ได้กล่าวไว้แล้ว

นอกจากนั้นแล้ว ท่านผู้แต่งได้กล่าวว่า คำแปลข้างต้นนั้นกล่าวตามคัมภีร์สันนยะของสิงหล แต่ท่านมีความเห็นว่า สูตรนี้ควรมีรูปว่า อนุปทิจา จ วุตตโยคโต แปลว่า “และอุทาหรณ์ที่มีได้กล่าวไว้ด้วยสูตรที่กล่าวไว้แล้ว บุคคลพึงให้สำเร็จด้วยนิปาทนะสูตรนี้” โดยมีคำบาลีว่า วุตตโยคโต อนุปทิจา ปโยคา จ อิมินา นิปาทเนน สาเหตุพพา เพราะคัมภีร์กาดันตระ (สูตร ๔๕) พบรูปที่ลงปฐมาวิภัตติว่า อนุปทิจา ในสูตรว่า อนุปทิจา จ (สระปลูตะที่มีได้แสดงไว้ ย่อมตั้งอยู่ตามปกติ ในเพราะสระหลัง)

วุดติของกัจจายนไวยากรณ์และปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวว่า สูตรนี้เป็นอติเทสสูตรที่กล่าวชี้แจงว่า หากพบอุทาหรณ์ใดก็ตามที่มีได้แสดงไว้ ให้ปฏิบัติตามกฎที่แสดงไว้แล้วข้างต้น ด้วยการใช้สูตรที่แสดงถึงการลบเป็นต้นตั้งแต่สูตร สรา สเร โลปี จนถึงสูตร โอ อวสส, การใช้ จ ศัพท์ที่ทำหน้าที่รวบรวมข้อความอื่นซึ่งไม่ปรากฏในสูตร, การแบ่งสูตร (โยควิภาคะ) หรือการใช้ศัพท์เกิน (สัททาทิกะ) ตามความเหมาะสม ดังนั้น จึงเป็นอติเทสสูตรประเภทสุดตาดิเทสสูตรที่ชี้แจงถึงวิธีสูตรที่กล่าวมาแล้ว (ดู ลักษณะของอติเทสสูตร ๖ ประเภทในปทรูปสิทธิปกรณ์ สูตร ๑๒๐)

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์พาลาวตารเห็นว่า สูตรนี้เป็นมหาสูตรที่เรียกว่า มหาวุดติ ซึ่งมีขอบเขตกว้างขวาง เหมือนสูตรในคัมภีร์ปาณินิ (อัยยยะ ๖ ปาทะ ๓ สูตร ๑๐๙) ว่า ปิโสทราทินิ ยโยปทิจฺจ (กลุ่มศัพท์มี ปิโสทร เป็นต้น พึงให้สำเร็จตามอุทาหรณ์ที่แสดงไว้) [มีรูปสันสกฤตว่า *ปิโสทราทินิ ยโยปทิจฺจ*.] ซึ่งเอ่ยถึงในคัมภีร์สมันตปาสาทิกากว่าเป็นปิโสทราทิคณะ (กลุ่มศัพท์มี ปิโสทร เป็นต้น) และมหาสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๔๗) ว่า ตทมินาทินิ (รูปว่า ตทมินา เป็นต้น บุคคลพึงให้สำเร็จได้)

อนึ่ง คำว่า ปิโสทร ประกอบรูปศัพท์มาจาก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ผุสิตฺ อฺทฺร อสฺสาติ ปิโสทร (เมฆที่มีท้องเต็ม[ด้วยน้ำ] ชื่อว่า ปิโสทระ)

(ผุสิต + อฺทฺร แปลง ผุสิต เป็น ปิส)

ดังนั้น จึงเข้าใจได้ว่า ท่านผู้แต่งคัมภีร์นี้คงจะเห็นว่าท่านผู้แต่งวุดติและอุทาหรณ์ของกัจจายนไวยากรณ์คงเป็นอีกรูปหนึ่งจากท่านผู้แต่งสูตร ท่านจึงอธิบายสูตรไปอีกท่านองหนึ่งซึ่งต่างจากวุดติและอุทาหรณ์ของกัจจายนไวยากรณ์

อิตานิทฺธิกฺขา สนฺธโย วุตฺตานุสาเรน เถยฺยา.

สนธิที่เราไม่ได้แสดงไว้ในกัจจายนไวยากรณ์นี้ พึงทราบโดยคล้อยตามวิธีที่ได้กล่าวมาแล้ว

ท่านอธิบายสูตรนี้ ดังต่อไปนี้

๑. คำว่า อนุปทิจฺจ ในสูตร ลงจตุตถีหรือฉนฺธุวิวิภตฺติในอรรถปฐมาวิภตฺติ และ อนุปทิจฺจ ศัพท์ก็เป็นคำไวพจน์ของ อนิทฺธิกฺขา ศัพท์ จึงแปลว่า “มีได้แสดงไว้” (อนุปทิจฺจ = น + อุปทิจฺจ) เพราะอธิบายไว้ด้วยบทที่ลงปฐมาวิภตฺติว่า อนิทฺธิกฺขา

๒. คำว่า อนุปทิจฺจ นั้นเป็นวิเสสนะของปาฐเสสะว่า สนฺธินํ เพราะอธิบายว่า สนฺธโย

๓. ให้เพิ่มกริยาคุมพากย์ว่า เถยฺยา เข้ามาคุมพากย์ในประโยคนี้

๔. คำว่า วุตตโยคโต (ตามการประกอบกับสนธิที่ได้กล่าวมาแล้ว) หมายความว่า โดยคล้อยตามวิธีที่ได้กล่าวมาแล้ว เพราะอธิบายว่า วุตตานุสาเรน

ยถา ยทิ เอว, โฟธิ องคาคีห ยาเทเส อิมินา สุตเตน ทุยกการสโยคสส โช, ฐยการสโยคสส โฉ.

เช่น ในอุทาหรณ์เหล่านี้คือ ยทิ เอว, โฟธิ องคา เมื่อ ย อาเทศ [อันท่านกระทำแล้วด้วยสูตรว่า อิวณโณ ยํ นวา] แปลง ทุย พยัญชนะสังโยค เป็น ช และแปลง ฐย พยัญชนะสังโยค เป็น ฉ ด้วยสูตรนี้

ทวิตเต- ยชฺเชว, โพชฌงคา.

เมื่อกระทำการซ้อนพยัญชนะแล้ว ได้รูปว่า

ยชฺเชว	[ยทิ + เอว]	(ถ้า[กล่าว]อย่างนี้)
โพชฌงคา	[โฟธิ + องคา]	(องค์แห่งการตรัสรู้)

การประกอบรูปศัพท์ ยชฺเชว

ศัพท์เดิมเป็น ยทิ กับ เอว

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ยทิ - + เอว)

แปลง อิ เป็น ย ในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า “อิวณโณ ยํ นวา” (ยทิย + เอว)

แปลง ทุย เป็น ช ด้วยสูตรว่า “อนุปทิกฺขจํ วุตตโยคโต” (ยช + เอว)

ซ้อน ช อักษรด้วยสูตรว่า “ปรเทวภาโว จาเน” (ยชช + เอว)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตเต” (ยชช → เอว)

สำเร็จรูปเป็น ยชฺเชว

การประกอบรูปศัพท์ โพชฌงคา

ศัพท์เดิมเป็น โฟธิ กับ องคา

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (โฟธิ - + องคา)

แปลง อิ เป็น ย ในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า “อิวณโณ ยํ นวา” (โฟธิย + องคา)

แปลง ฐย เป็น ฉ ด้วยสูตรว่า “อนุปทิกฺขจํ วุตตโยคโต” (โพฉ + องคา)

ซ้อน ฉ อักษรด้วยสูตรว่า “ปรเทวภาโว จาเน” (โพฉฉ + องคา)

แปลง ฌ ตัวหน้าเป็น ข ด้วยสูตรว่า “วเค โฆสาโฆसानํ ตติยปจมา” (โพขฌ + องค์คา)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตุเต” (โพขฌ → องค์คา)

สำเร็จรูปเป็น โพขฌงคา

อสทิสส์โยเค เอกสรูปตา จ.

ความมีรูปเสมอกับอักษรหนึ่งย่อมมีในที่พยัญชนะสังโยคที่มีอักษรต่างกันอยู่หลัง

ปรี เอสนาตีห ยาเทเส รการสุส โย.

ในตัวอย่างนี้ คือ ปรี เอสนา เมื่อ ย อาเทศ [อันท่านกระทำแล้ว] แปลง ร อักษร

เป็น ย

ปยุเยสนา.

เช่น

ปยุเยสนา

[ปรี + เอสนา]

(การแสวงหา)

การประกอบรูปศัพท์ ปยุเยสนา

ศัพท์เดิมเป็น ปรี กับ เอสนา

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ปรี + เอสนา)

แปลง อิ เป็น ย ในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า “อิวณฺโณ ยํ นวา” (ปยุ + เอสนา)

แปลง ร เป็น ย ด้วยสูตรว่า “อนุปทฺธิจํ วุตตโยคโต” (ปยุ + เอสนา)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตุเต” (ปยุ → เอสนา)

สำเร็จรูปเป็น ปยุเยสนา

วณฺณนํ พหุตุตํ วิปริตตา จ.

การแปลงอักษรให้มีจำนวนมากขึ้น และการสลับเสียงกัน ย่อมมี

สรติ, อิติ เอว, सा इति, पुंस एव, पणु अपावा, अति ओवि, सुखं, तृष, शिवोति-

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ

สรติ

อิติ เอว

सा इति

पुंस एव

पणु अपावा

अति ओवि

सुखं

तृष

शिव

มากโม สกาเร อการสส อุ จ.

ลง ม เป็นอาคม และแปลง อ อักษรที่ ส อักษร เป็น อุ

สูตรติ.

เช่น

สูตรติ

[สรติ]

(ย่อมระลึก)

คำว่า สูตรติ พบในบาทคาถาของคัมภีร์ธรรมบทว่า สูตรติ นาควนสส ภูณฺชโร (ข้างย่อมรำลึกถึงปากากะทิง) ในเรื่องนี้นับไทยและนับสิงหลมีรูปตามคัมภีร์พาลาวดาร แต่นับพม่าเก่ามีรูปว่า สูตรติ (ย่อมระลึกด้วยดี) เพราะคิดว่ามาจาก สร ธาตุ แต่ในฉบับไทยและนับสิงหลสอดคล้องกับรูปสำเร็จที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นี้ (ในที่ประกอบด้วย สร ธาตุ ให้ลงฉัญฉฐีวิภัตติในอรรถกรรรม ดังคำว่า มาตุ สรติ <ย่อมรำลึกถึงมารดา>)

การประกอบรูปศัพท์ สูตรติ

ศัพท์เดิมเป็น สรติ

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “บุพพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ส -ะ รติ)

ลง ม เป็นอาคม และแปลงสระ อ ที่ ส เป็น อุ ด้วยสูตรว่า “อนุปทิจฺจนํ วุตตโยคโต” (ส - ุ มรติ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตเต” (ส → ุ มรติ)

สำเร็จรูปเป็น สูตรติ

อิสส ไว.

แปลง อิ เป็น ว

อิเตว.

เช่น

อิเตว

[อิติ + เอว]

(ว่า...นั่นเทียว)

คำว่า อิเตว พบในอุทาหรณ์ว่า สมณฺตปาสาทิกาเตว (ว่าสมณตปาสาทิกา) ในคำลงท้ายของสมณตปาสาทิกา (เล่ม ๓ หน้า ๕๗๑) ว่า อัย สัณฺณณนา สมณฺตปาสาทิกาเตว ปวตฺตา (คัมภีร์อธิบายนี้ดำเนินไปแล้วโดยชื่อว่าสมณตปาสาทิกา) ส่วนใหญ่ใช้ในฐานะที่กล่าวถึงชื่ออย่างใดอย่างหนึ่ง และประกอบ

ใช้ อิติ + เอว ต้องแปลง อิ เป็น ว แน่นนอน จะแปลง อิ เป็น ย ด้วยสูตร อิวณฺโณ ยํ นวา ไม่ได้ จึงมีอุทาหรณ์ว่า อิสฺสึคฺคิเตวฺว ปณฺณายติ (ย่อมปรากฏว่าถ้าอิสฺสึคฺคิ) ดังนั้นเป็นต้น

โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริเฉทที่ ๑ สูตร ๓๖) กล่าวสูตรว่า วิตฺติสฺเสว วา (แปลงสระท้าย อิติ ศัพท์เป็น ว ในที่ เอว อยู่หลังได้บ้าง) เช่น อิตฺเตว หรือไม่แปลงเป็น ว ได้บ้าง เช่น อิจฺเจว

การประกอบรูปศัพท์ อิตฺเตว

ศัพท์เดิมเป็น อิติ กับ เอว

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (อิตฺ - + เอว)

แปลง อิ เป็น ว ด้วยสูตรว่า “อนฺอุปทิจฺจํ วุตตโยคโต” (อิตฺว + เอว)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต” (อิตฺว → เอว)

สำเร็จรูปเป็น อิตฺเตว

ปรโลเป อากาสฺส โอ.

เมื่อการลบสระหลัง [อันท่านกระทำแล้ว] แปลง อา อักษร เป็น โอ

โสตุถิ.

เช่น

โสตุถิ

[สา + อิตฺถิ]

(หญิงนั้น)

สัททนีติปริกัณ (สุตตมาลา สูตร ๑๖๐) กล่าวว่า ท่านเห็นว่า คำว่า โสตุถิ ควรตัดบทเป็น สฺ + อิตฺถิ (หญิงที่แต่งงาน) จึงสอดคล้องกับอุทาหรณ์ในพระบาลีว่า น จาปิ โสตุถิ ภตฺตารํ, อิสฺสาจาเรน มณฺณติ (และหญิงที่แต่งงานย่อมไม่สำคัญสามีด้วยความประพฤติริชยา) ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

ตถา “สา อิตฺถิ, โสตุถิ”ติ อากาสฺส โอการตฺตมิจฺจนฺติ. มยํ ปน “สา อิตฺถิ”ติ อตฺถวนฺตํ โสตุถิตีติ ปทํ น ปสฺสาม. “สฺนุทฺริตฺถิ”ติ อตฺถวนฺตเมว โสตุถิตีติ ปทํ ปสฺสาม. อตฺตรายํ ปาฬิ “น จาปิ โสตุถิ ภตฺตารํ, อิสฺสาจาเรน มณฺณติ”ติ. ตตฺตรายํ สํหิตาปทฺจเนโท “สฺนุอิตฺถิ, โสตุถิ”ติ.^{๗๒}

“นอกจากนั้น อาจารย์บางท่านปรารภนาการแปลง อา อักษรเป็น โอ อักษรในตัวอย่างว่า สา อิตฺถิ = โสตุถิ แต่ข้าพเจ้าไม่เห็นบทว่า โสตุถิ ที่มีความหมายว่า “หญิงนั้น” ข้าพเจ้าเห็นบทว่า โสตุถิ ที่มีความหมายว่า “หญิงผู้แต่งงาน” เท่านั้น มีพระบาลีในเรื่องนี้ว่า น จาปิ โสตุถิ ภตฺตารํ, อิสฺสาจาเรน มณฺณติ (และหญิงที่แต่งงานย่อมไม่สำคัญสามีด้วยความประพฤติริชยา) การตัดบทสนธิในคำนั้นมีอย่างนี้ว่า สฺ อิตฺถิ = โสตุถิ”

การที่สัทพินธิปกรณ์กล่าวแย้งความเห็นของพาลาวตารไว้ ก็แสดงว่าสัทพินธิปกรณ์แต่งขึ้นหลัง คัมภีร์พาลาวตาร เพราะความเห็นที่กล่าวถึงรูปว่า สา อิตถิ = โสตุถิ พบในคัมภีร์นี้เท่านั้น

การประกอบรูปศัพท์ โสตุถิ

ศัพท์เดิมเป็น สา กับ อิตถิ

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมฺโหจิตฺมฺสฺสรํ สเรณ วิโยชเย” (สฺ -า + อิตถิ)

หลังจากสระหน้าอันมีเสียงไม่เสมอกัน ให้ลบสระหลังด้วยสูตรว่า “วา ปโร อสฺรูปา” (สฺ -า + ตถิ)

แปลง อา เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “อนฺูปทฺธิจฺฉานํ วุตฺตโยคโต” (สฺ - + ตถิ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า นเย ปโร ยุตฺเต (สฺ → - + ตถิ)

สำเร็จรูปเป็น โสตุถิ

มาเทเส ปุพฺพทฺธิเม จ เอการสฺส อี.

เมื่อการแปลงเป็น ม และการที่ชนะสระหน้า [อันท่านกระทำแล้ว] แปลง เอ อักษร เป็น อี

พุสามิว.

เช่น

พุสามิว

[พุสฺ + เอว]

(แกลบนั่นเทียว)

สันสกฤตมีรูปว่า พุส ส่วนบาลีใช้เป็น ภุส คำว่า ภุส มีความหมายในภาษาบาลี ๒ อย่าง คือ แกลบ และ ยิง ดังคัมภีร์อิฐานัปปทีปิกา (คาถา ๑๐๙๖) กล่าวว่า ปลาเลตฺติสเย ภุสฺ (ภุส ศัพท์ใช้ในความหมายว่า แกลบ และ ยิง)

คัมภีร์พาลาวตารใช้เป็น พุส ตามสันสกฤต สัทพินธิปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๗๘) กล่าวถึงการแปลงสระ เอ ของ เอว เป็น อี เหมือนคัมภีร์นี้ โดยตั้งสูตรว่า ยถาตถาโต อณฺญโต วา เอวสฺเสกาโร อิการิ (แปลง เอ อักษรของ เอว ศัพท์ที่อยู่ท้าย ยถา, ตถา หรือศัพท์อื่นเป็น อี อักษร) เช่น ยถา เอว = ยถริว, ตถา เอว = ตถริว, ภุสฺ เอว = ภุสามิว

อย่างไรก็ตาม โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๓๒) กล่าวถึงการตัดบทเป็น ภุสฺ + อิว โดยแปลงนิคหิตเป็น ม และทำที่ชนะสระ อ ใน ส เป็น อา อีกทั้งกล่าวว่า อิว ศัพท์มีความหมายเหมือน เอว ศัพท์ ดังข้อความในโมคคัลลานไวยากรณ์และนिरुคฺติที่ปนีว

วาทเส ห-วการวิปริยาโย.

เมื่อ ว อาเทศ [อันท่านกระทำแล้ว] การสลับเสียง ห และ ว อักษร ย่อมมี

พาลาวดารคณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๔๙) กล่าวถึงรูปว่า วิปริยาโย โดยอ้างคำไวพจน์ ๕ ศัพท์จาก คัมภีร์อภิธานปิฎกไว้ว่า

วิปลลาโส'ณณถาภาโว

พยุตตโย วิปริยาโย

วิปริยาโส'ตักกโม

ตฺวติปาโต อุปฺจโย.^{๗๖}

“การวิปริต, การแปรปรวน, การสลับที่กัน ๕ ศัพท์ = วิปลลาส, อยณณถาภาว, พยุตตย, วิปริย, วิปริยาส

การล้วงพัน ๓ ศัพท์ = อตักกม, อติปาต, อุปฺจย”

อย่างไรก็ตาม ผู้แปลคิดว่าบทนี้ควรมีรูปว่า วิปริยาย จึงจะถูกต้อง โดยเทียบกับคำว่า ปริยาย (คำไวพจน์) ที่ประกอบรูปศัพท์มาจาก ปริ บทหน้า + อิ ธาตุ + ณ ปัจจัย นอกจากนั้น คัมภีร์ อภิธานปิฎกนิสสัยใหม่ ฉบับวิสุทธิธาราม ก็มีรูปในบาทที่ ๒ ว่า พยุตตโย วิปริยาโย ดังนั้น จึงควรมีรูปเดิมว่า วิปริยาย จะเห็นได้ว่า ในคัมภีร์ฎีกามักประกอบใช้รูปว่า วิปริยาเณน (โดยตรงกันข้ามกัน)

พวหาพาโธ.

เช่น

พวหาพาโธ

[พหุ + อาพาโธ]

(ผู้มีอาพาธหนัก)

ปทฐปฐิทธิปกรณ (สูตร ๕๙) กล่าวถึงการสลับเสียงในบทนี้โดยประกอบใช้ จ ศัพท์ในสูตรว่า โท ธสฺส จ อีกทั้งยังแสดงอุทาหรณ์อื่นว่า

- ปริยฺทาหาสิ สลับเสียงเป็น ปยฺริทาหาสิ (แสดงแล้ว)
- อริยฺสฺส สลับเสียงเป็น อยฺริสฺส (แห่งพระอริยะ)
- น อภิเนยฺย สลับเสียงเป็น อนภิเนยฺย (ไม่พึงนำมา)

การประกอบรูปศัพท์ พวหาพาโธ

ศัพท์เดิมเป็น พหุ กับ อาพาโธ

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (พหุ ุ + อาพาโธ)

แปลง อู เป็น ว ในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า “วโมทุทนฺตานํ” (พหุ ว + อาพาโธ)

สับเสียง หฺว เป็น วฺห ด้วยสูตรว่า “อนุปฏิกฐานํ วุตตโยคโต” (พว หฺ + อาพาโห)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตุเต” (พวห → อาพาโธ)

สำเร็จรูปเป็น พวฺหาพาโธ

อธิสฺส กุวจิ อหฺโธ.

แปลง อธิ เป็น อทฐ ในบางแห่ง

กวจิ ศัพท์แสดงถึงฐานะที่แปลง อธิ เป็น อทุธิ ในบางแห่งที่ใช้บ่อย จึงมีรูปที่ไม่แปลงเป็น อทุธิ แต่แปลงเป็น อชฺฌ มากกว่าด้วยสูตรว่า อชฺฌ อธิ เช่น อชฺฌคคา = อธิ + คคา

อนึ่ง การแปลง อธิ เป็น อทุ ในเรื่องนี้มีได้ในฐานะที่บทหลังประกอบด้วย ฎ ธาตุเพียงเท่านั้น ดังสูตรในสัททนต์ปิฎก (สุตตมาลา สูตร ๑๓๓) ว่า อทุโธ ฎมเย ปเร (แปลง อธิ เป็น อทุ ในเพราะ บทหลังสำเร็จด้วย ฎ ธาตุ) เช่น

- อทฐญโต (เป็นผู้เปียดเบียนแล้ว)
- อทฐภวติ (ย่อมเปียดเบียน)
- กิสุ สพพํ อทฐภาวิ (อะไรครอบงำทุกสิ่ง)
- นามํ สพพํ อทฐภาวิ (ชื่อครอบงำทุกสิ่ง)

พินทุโน โอการสฺส จ เอ.

แปลงนิกคหิตและ โอ อักษร เป็น เอ

สุเข, ทุกฺเข, ชีเว.

เช่น

สุเข	[สุข์]	(ความสุข)
ทุกฺเข	[ทุกข์]	(ความทุกข์)
ชีเว	[ชีโว]	(สัตว์)

สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๖๐) ตั้งสูตรว่า สุตเต สุขุจจารณตมกฺขรโลโป วิปริตตา จ (ลบอักษรและสับเสียงเพื่อการออกเสียงได้สละสลวยในพระบาลี) และแสดงอุทาหรณ์ของ สุข, ทุกฺเข, ชีเว ไว้อีกด้วย คำนำภาษาบาลีของพาลาวดารมัญจิกาใหม่ (หน้า ๑) ท่านผู้แต่งพาลาวดารมัญจิกาใหม่เห็นว่าภาษาพูดของศาสนา ๖ คนมีปฐมนิสสยะเป็นต้น ในสมัยพุทธกาลนั้น เป็นภาษามาคฐิที่ไม่มีแบบแผน ต่างกับมาครภาษาของพระพุทธเจ้าที่ทั้งไพเราะและสละสลวย แม้ภาษาพูดของพระสาวกที่ปรากฏในมหาตณหาสังขยสูตรก็ไม่มีแบบแผนตามหลักภาษาเช่นกัน แต่นักไวยากรณ์ได้บัญญัติการแปลงเป็น เอ เพื่อให้อนุชนได้เข้าใจความหมายของศัพท์ในพระไตรปิฎก นอกจากรูปว่า สุข, ทุกฺเข และ ชีเว แล้ว ยังมีรูปที่ไม่ตรงตามไวยากรณ์ทั่วไปซึ่งเป็นคำของเดียรธีย์ดังกล่าว คือรูปที่ลง โย ปฐมาวิภัตติว่า พาลे จ ปณฺติเต จ ซึ่งควรมีรูปตามหลักภาษาว่า พาลา จ ปณฺติตา จ

อย่างไรก็ตาม อุทาหรณ์ที่แปลงเป็น เอ นี้พบในรัตนสูตรว่า วนปฺปคฺมุเพ ผุสฺสิตคฺเค (แตกยอดอ่อน) อีกด้วย ผู้แปลเห็นว่า รูปว่า วนปฺปคฺมุเพ และ ผุสฺสิตคฺเค ที่พบในรัตนสูตรนั้นถือเป็นข้อยกเว้นพิเศษ เพราะเป็นบทร้อยกรองที่ต้องใช้คำให้มีเสียงกลมกลืนกับเสียงอื่น จะเห็นได้ว่าการประกอบใช้สระ เอ ใน เพ และ เค ในบาทคาถาว่า วนปฺปคฺมุเพ ยถ ผุสฺสิตคฺเค, คิมหานมาเส ปจฺมสมฺมิมฺเห ทำให้มีเสียงประสานกับเสียง เอ ใน เส และ เห ต่อไป ถ้าหากพระพุทธองค์ทรงประกอบใช้ศัพท์ตามปกติว่า วนปฺปคฺมุโพ ยถ ผุสฺสิตคฺโค ก็จะทำให้เสียงไม่ประสานกลมกลืนกัน ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา

การประกอบรูปศัพท์ สุข

ศัพท์เดิมเป็น สุข์

แปลงนิกคหิต เป็น เอ ด้วยสูตรว่า อนุปทิจฺจํ วุตฺตโยคโต (สุข + -)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสํ สเรน วิโยชเย” (สุขุ -ะ + เอ)

ลบสระหน้าในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า “สรา สเร โลป” (สฺ + เอ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตเต” (สฺ + เอ)

สำเร็จรูปเป็น สฺเช

การประกอบรูปศัพท์ ชีโว

ศัพท์เดิมเป็น ชีโว

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสํ สเรน วิโยชเย” (ชี + โ-)

แปลงสระ โอ เป็น เอ ด้วยสูตรว่า อนุปทิกฺขจํ วุตตโยคโต (ชี + เอ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตเต” (ชี + เอ)

สำเร็จรูปเป็น ชีโว

รทาน โฟ.

แปลง ร หรือ ท เป็น พ

ปพิโฟโธ, ปริฟาโ.

เช่น

ปพิโฟโธ	[ปรีโฟโธ]	(การขัดขวาง)
ปริฟาโ	[ปรีฟาโ]	(ความเร่าร้อน)

มีข้อสังเกตว่า ในคัมภีร์นี้ไม่ได้กล่าวถึงการแปลง ล เป็น พ ซึ่งสอดคล้องกับปทฺฐปสฺสทิสฺสทฺธิปกรณ (สูตร ๓๔) ที่กล่าวไว้ว่า ลพฺนมวิเสโส (ความไม่แตกต่างกันของ ล และ พ ย่อมมี) ซึ่งหมายความว่า ความจริง ล และ พ อักษรมีลักษณะต่างกันโดยฐาน เสียง และการเขียน เพราะ ล อักษรนั้นเป็นทนต์ชะ ส่วน พ อักษรเป็นมฺุทชะ

อนึ่ง ความไม่ต่างกันของอักษรทั้งสองนี้ก็คือ ความเป็นการีและการิยะของกันและกัน กล่าวคือ อักษรทั้งสองอาจใช้แทนกันได้โดยไม่ต้องแปลง พ เป็น ล หรือแปลง ล เป็น พ เช่น กาฬปฺกฺช, กาลปฺกฺช ยกเว้นบางบทซึ่งใช้ต่างกันโดยเฉพาะ เช่น กาล (เวลา) กาฬ (ดำ) ผู้แปลเข้าใจว่าข้อความนี้เขียนตามคำอธิบายในคัมภีร์กาดันตระ (ปริจเฉทที่ ๖ สูตร ๓๖๓) ว่า ทฺลํนเมกตฺตํ (ความเหมือนกันของ ท และ ล ย่อมมี) กล่าวคือ ในสันสกฤตอาจใช้ ท และ ล แทนกันได้ เช่น จูทา = จูลา, ชฑํ = ชลํ, ชฑธิ = ชลธิ ส่วนบาลีใช้ พ และ ล แทนกันได้เช่นกัน

การประกอบรูปศัพท์ ปิฬิโพโธ

ศัพท์เดิมเป็น ปิฬิโพโธ

แปลง ร เป็น พ ด้วยสูตรว่า “อนุปฏิกฺขจันํ วุตฺตโยคโต” (ปิฬิโพโธ)

สำเร็จรูปเป็น ปิฬิโพโธ

การประกอบรูปศัพท์ ปริพาโห

ศัพท์เดิมเป็น ปริพาโห

แปลง ท เป็น พ ด้วยสูตรว่า “อนุปฏิกฺขจันํ วุตฺตโยคโต” (ปริพาโห)

สำเร็จรูปเป็น ปริพาโห

สเร พยฺยชเน วา ปเร พินฺทุโน กฺวจิ โม.

แปลงพินทุเป็น ม ในบางแห่ง ในที่สระหรือพยัญชนะอยู่หลัง

มมฺ อภาสิ, พุทฺธมฺ สรณมฺ คจฺณามิ.

เช่น

มมฺ อภาสิ [มํ + อภาสิ] (กล่าวแล้วกะเรา)

พุทฺธมฺ สรณมฺ [พุทฺธํ สรณํ] ([ย้อมถึง]พระพุทธรเจ้าเป็นที่พึ่ง)

ปฺพุเพ โม ปรี น เนตฺพุโพ อยฺยตฺตตฺตา.

ม อักษรในคำหน้าไม่ควรนำไปสู่อักษรตัวหลัง เพราะไม่ใช่ที่สมควร

อุทาหรณ์ว่า มมฺ อภาสิ เป็นตัวอย่างของการแปลงนิคคหิตเป็น ม ในที่สระ อ อยู่หลัง ท่านกล่าวถึงการแปลงในลักษณะนี้ก็เพื่อให้ออกเสียงได้สะดวก เพราะเสียงว่า มํ ไม่สอดคล้องกับเสียงว่า ภา ใน อภาสิ ดังนั้น ท่านจึงอนุญาตการแปลงนิคคหิตเป็น ม ดังกล่าว

ส่วนรูปว่า พุทฺธมฺ สรณมฺ คจฺณามิ เป็นตัวอย่างของการแปลงนิคคหิตเป็น ม ในที่พยัญชนะคือ ส และ ค อยู่หลัง

คัมภีร์อธิบายพระวินัย คือ สมันตปาสาทิกา กล่าวว่า การสวดไตรสรณคมน์เพื่อบวชสามเณร อาจออกเสียงเป็นนิคคหิตันตะ คือ มีนิคคหิตเป็นที่สุด หรือมีการันตะ คือ มี อักษรเป็นที่สุด ดังนั้น ท่านจึงกล่าวถึงการแปลงนิคคหิตเป็น ม อักษรในที่พยัญชนะอยู่หลัง ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

อิมานิ จ ปน ททมาเนน “พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ”ติ เอวํ เอกสมฺพนธานิ อนฺนาสิกฺกนฺตานิ วา กตฺวา ทาทพุพฺพานิ, “พุทฺธมฺ สรณมฺ คจฺฉามิ”ติ เอวํ วิจฺฉินฺทิตฺวา มกฺการนฺตานิ วา กตฺวา ทาทพุพฺพานิ.^{๗๗}

“อนึ่ง ภิกษุผู้ให้สรณคมน์เหล่านี้ พึงให้โดยทำให้มีนิตกคหิตเป็นที่สุดซึ่งมีเสียงต่อเนื่องเป็นอันเดียวกันอย่างนี้ว่า พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ หรือทำให้มี ม อักษรเป็นที่สุดโดยมีเสียงขาดช่วงอย่างนี้ว่า พุทฺธมฺ สรณมฺ คจฺฉามิ”

ฉบับพม่าและนิสสัยพม่ามีรูปว่า พุทฺธมฺ สรณมฺ คจฺฉามิ แต่ในฉบับสิงหลและสันนยะมีรูปว่า พุทฺธมฺ สรณมฺ คัมภีร์พาลาวตารคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๕๐) กล่าวว่า ถ้าไม่มีพยัญชนะอยู่หลัง ก็แปลงนิตกคหิตของ ณ เป็น ม ไม่ได้ จึงควรมีรูปว่า พุทฺธมฺ สรณํ แต่ผู้แปลเห็นว่า ถ้ามีรูปเช่นนั้นก็เป็นทั้งมีการันตะและนิตกคหิตันตะ จึงยึดตามฉบับพม่าเป็นหลัก

คำว่า มม อภาสิ ไม่เชื่อมสนธิเป็นบทเดียวกันว่า มมภาสิ ทั้งนี้เพราะอาจทำให้ผู้อ่านเข้าใจผิดว่าตัดบทเป็น มม + อภาสิ แปลว่า “ได้กล่าวแล้วแก่เรา” แต่คำแปลข้างต้นผิดไวยากรณ์ เพราะธาตุที่มีอรรธว่า กล่าว, พุด เช่น วท, ภาส ธาตุ เป็นต้น ต้องประกอบใช้กรรม ๒ บท คือ ปธานกรรม และอปธานกรรม (อีกอย่างหนึ่งเรียกว่า กถิตกรรม และอกถิตกรรม) เช่น สตุถา ภิกฺขุ เอตทโวจ (พระศาสดาได้ตรัสพระดำรัสนี้กะภิกษุทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ มม อภาสิ

ศัพท์เดิมเป็น มํ อภาสิ

แปลงนิตกคหิต เป็น ม ในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า “อนุปทิกฺขจฺจํ วุตตโยคโต” (มม + อภาสิ)

สำเร็จรูปเป็น มม อภาสิ

พินทุโต ปรสรานมณฺณสฺสรตาปิ.

แม้การแปลงสระเบ้องหลังจากพินทุเป็นสระอื่น ย่อมมิได้

ตํ อิมินา, เอวํ อิมํ, กิ อหนฺตึห อิสฺส อ. ตทมินา.

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ ตํ อิมินา, เอวํ อิมํ, กิ อหํ แปลง อิ เป็น อ เช่น ตทมินา [ตํ + อิมินา] ([ท่านทั้งหลายจงทราบ]ความนั้นด้วยเหตุนี้)

การประกอบรูปศัพท์ ตทมินา

ศัพท์เดิมเป็น ตํ กับ อิมินา

แปลงสระ อี ที่อยู่ท้ายนิคคหิตเป็น อ ด้วยสูตรว่า อนุปทิจฺจนํ วุตตโยคโต (ตํ + อมินา)

แปลงนิคคหิตเป็น ฑ อักษรในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า มหา สเร (ตฑ + อมินา)

นำพยัญชนะไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า นเย ปรี ยุตเต (ตฑ → อมินา)

สำเร็จรูปเป็น ตพมินา

อิสฺส อุ อการฺสฺส จ เอ.

แปลง อี เป็น อุ และแปลง อ อักษร เป็น เอ

พินทุโลปาโท เอวฺมฺ, เกหฺ.

เมื่อกระทำการลบพินทุเป็นต้นแล้ว ได้รู้ว่า

เอวฺมฺ	[เอวฺ + อิมฺ]	(ซึ่งบุคคลนี้อย่างนี้)
เกหฺ	[เกี + อหฺ]	(ข้าพเจ้า[กล่าว]ซึ่งอะไร)

คำว่า พินทุโลปาโท (เมื่อการลบพินทุ เป็นต้น [อันท่านกระทำแล้ว]) หมายความว่า เมื่อลบนิคคหิตในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า ภาวจิ โลปํ แล้ว ให้ลบสระหน้า คือ อ ใน ว และ อี ใน กี จากนั้นจึงนำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังคือ อุ ที่แปลงมาจาก อี และ เอ ที่แปลงมาจาก อ

คำว่า พินทุโลป มีคำแปล ๒ ประการ คือ

- การลบซึ่งพินทุ = พินทุ โลโป พินทุโลโป.

(คำว่า พินทุ เป็นกรรมของ ลูป ธาตุ <อทสฺสเน = ไม่เห็น>)

- การลบแห่งพินทุ = พินทุโน โลโป พินทุโลโป.

(คำว่า พินทุโน เป็นภาวาทิสัมพันธ์ของ ณ ปัจจัยในภาวสาธนะของ โลป ศัพท์)

การประกอบรูปศัพท์ เอวฺมฺ

ศัพท์เดิมเป็น เอวฺ กับ อิมฺ

แปลง อี เป็น อุ ด้วยสูตรว่า “อนุปทิจฺจนํ วุตตโยคโต (เอวฺ + อุมฺ)

ลบนิคคหิตในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า “ภาวจิ โลปํ” (เอว + อุมฺ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “บุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (เอวฺ - ะ + อุมฺ)

ลบสระหน้าในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า “สรา สเร โลปํ” (เอว + อุมฺ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตเต” (เอว → อุมฺ)

สำเร็จรูปเป็น เอวฺมฺ

การประกอบรูปศัพท์ เกห

ศัพท์เดิมเป็น กิ กับ อห

แปลง อ เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “อนุปทิจ्ञานํ วุตตโยคโต (กิ + เอห)

ลบนิคคหิตในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า “กวจิ โลป” (กิ + เอห)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสํ สเรน วิโยชเย” (กฺ ิ + เอห)

ลบสระหน้าในที่สระอยู่หลังด้วยสูตรว่า “สรา สเร โลป” (กฺ + เอห)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต” (กฺ → เอห)

สำเร็จรูปเป็น เกห

วากยสุขจุจารณตถํ ฉนฺทาทานิตถณฺจ วณฺณโลโปปิ.

แม้การลบอักษรย่อมีเพื่อการออกเสียงง่ายแห่งถ้อยคำ และเพื่อไม่ให้เสียฉันท

คำว่า ฉนฺทาทานิตถํ ตັดบทเป็น ฉนฺท + อทานิ

ตถํ ศัพท์ใน วากยสุขจุจารณตถํ และ ฉนฺทาทานิตถํ นั้นแปลงมาจาก ส วิภัตติ โดยแปลง ส จตุตถีวิภัตติเป็น ตถํ ด้วย ตฺ ศัพท์ในสูตรว่า อาย จตุตฺเถวจนสฺส ตฺ (แปลงจตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ท้าย อ การันต์เป็น อาย ได้บ้าง)

ปฏิสงฺขาย โยนิโสตีห ปุพฺพยโลโป.

ในอุททาหรณ์นี้ คือ ปฏิสงฺขาย โยนิโส ลบ ย ตัวหน้า

ปฏิสงฺขา โยนิโส.

เช่น

ปฏิสงฺขา โยนิโส [ปฏิสงฺขาย + โยนิโส] (พิจารณาแล้วด้วยปัญญา)

การประกอบรูปศัพท์ ปฏิสงฺขา โยนิโส

ศัพท์เดิมเป็น ปฏิสงฺขาย กับ โยนิโส

ลบ ย อักษรด้วยสูตรว่า “อนุปทิจ्ञานํ วุตตโยคโต” (ปฏิสงฺขา)

สำเร็จรูปเป็น ปฏิสงฺขา โยนิโส

อลาพฺนิตฺยาโท อการโลโป.

ลบ อ อักษร ในอุทาหรณ์ว่า อลาพูนิ เป็นต้น

ลาพูนิ สีนฺติ, ลีลา ปรวนฺติ.

เช่น

ลาพูนิ สีนฺติ	[อลาพูนิ]	(น้ำเต้าทั้งหลายย่อมจม)
ลีลา ปรวนฺติ	[ปรวนฺติ]	(ลีลาทั้งหลายย่อมลอย)

โดยปกติ อลาพู ศัพท์เป็นอิตถิลิงค์ ในที่นี้ใช้เป็นนปุงสกลิงค์โดยลิงควิปลาสนัย คือ นัยเปลี่ยนลิงค์ หมายความว่า เมื่อควรกล่าวเป็นรูปอิตถิลิงค์ตามปกติ ก็กล่าวเป็นรูปนปุงสกลิงค์ได้บ้าง การที่ท่านใช้เป็นลิงควิปลาสและให้ลบสระ อ ใน อลาพู ศัพท์ ก็เพราะว่าใช้ในคาถาอินทรวีเชียร ๑๑ พยางค์

คัมภีร์อภิธานปทีปิกา (คาถา ๕๙๖) กล่าวถึงคำไวพจน์ ๓ ศัพท์ของน้ำเต้าว่า ตุมฺพยาลาพู จ ลาพู สา (น้ำเต้า = ตุมฺพี, อลาพู, ลาพู เป็นอิตถิลิงค์) ตามมตินี้คำว่า ลาพู เป็นศัพท์เดิมที่ไม่เปลี่ยนมาจาก อลาพู ศัพท์ด้วยการลบ อ อักษรตามความเห็นของคัมภีร์พาลาวดาร

โดยทั่วไปในภาษาบาลี ชื่อต้นไม้มักใช้เป็นปุงลิงค์ ส่วนดอกและผลใช้เป็นนปุงสกลิงค์ เช่น อมฺโพ อตฺถิ (ต้นมะม่วงมีอยู่), อมฺพํ อตฺถิ (ผลมะม่วงมีอยู่) แต่ก็มีบางศัพท์เป็นชื่อยกเว้นพิเศษ ดังคำว่า อลาพู ในเรื่องนี้ที่ใช้ทั้งต้นและผลเป็นอิตถิลิงค์ ดังคัมภีร์อภิธานปทีปิกากล่าวว่า

จम्ปมฺพาทิกุสุม-	ผลนามํ นปฺสเก
มลฺลิกาที่ ตู กุสุมะ	สลิงฺคา วิหโย ผลเ.

“ชื่อของดอกไม้และผลไม่มีจัมปาและมะม่วง เป็นต้น ย่อมเป็นไปในนปุงสกลิงค์

ส่วน มลฺลิกา (มะลิ) เป็นต้น เป็นไปในดอกไม้มีลิงค์ของตน [คือ อิตถิลิงค์] พืชจำพวกข้าวเปลือก[มี มาส (ถั่วราชมาส), มุคฺค (ถั่ว), ยว (ข้าวบาเลย์) เป็นต้น] เป็นไปในผลมีลิงค์ของตน [คือ ปุงลิงค์]”

คำว่า ลีลา ปรวนฺติ (ลีลาทั้งหลายย่อมลอย) พาลาวดารนิสสัยใหม่แยกรากศัพท์ออกเป็น ป + ลวนฺติ จึงลบสระ อ ใน ป อุปสรรค ส่วน ลวนฺติ ประกอบรูปศัพท์มาจาก ลู ธาตุ (เจทเน = ตัด, เกี่ยว) + อ ปัจจัย + อนฺติ วิภตติ แต่อย่างไรก็ตาม คัมภีร์ธาตวັถสังคหะ (คาถา ๓๔๕) กล่าวไว้ว่า ลู ธาตุเป็นกิริยาทศคณะเท่านั้น มีรูปว่า ลฺวนาติ (ย่อมเกี่ยว) และในคาถา ๒๒๖ ของคัมภีร์นั้นได้กล่าวถึง ปฺลฺล ธาตุ ใช้ในความหมายว่า ไป (สปปเน) ตามมติของคัมภีร์ข้างต้น คำว่า ปรวนฺติ ไม่ต้องลบสระ อ ใน ป เพราะถือว่ามาจาก ปฺลฺล ธาตุ ส่วนคัมภีร์นिरुตติที่ปนี (สูตร ๓๓) กล่าวว่ามาจาก ปิลฺล ธาตุ ลบสระ อ ใน ปี ดังคำว่า

วิทุสฺสโต = วิทุสฺสโต

อุตุสฺสโต = อุตุสฺสโต

เสนโห = สีนโห

เกสฺสวตฺถุณี = กิเลสวตฺถุณี

กิริยา = กิริยา

การประกอบรูปศัพท์ ลาพูนี

ศัพท์เดิมเป็น อลาพูนี

ลบ อ อักษรด้วยสูตรว่า “อนุปฏิกฐานัน วุตตโยคโต” (ลาพูนี)

สำเร็จรูปเป็น ลาพูนี

วุตฺตยเกทฺทาย วิกาโรปิ.

แม้การเปลี่ยน[อักษร]ย่อมมี เพื่อไม่ให้เสียคาถา

คำว่า วุตฺตยเกทฺทาย ตัดบทเป็น วุตฺติ + อเกทฺทาย คำว่า วุตฺติ เป็นคำไวพจน์ของ คาถา และมีคำไวพจน์หลายคำ คือ สิลอก, ปชฺช, วุตฺต, วุตฺติ

ข้อความว่า วุตฺตยเกทฺทาย (เพื่อไม่ให้เสียคาถา) หมายความว่า คาถาเป็นบทร้อยกรองที่กำหนดเสียงเบาเสียงหนัก และจำนวนพยางค์ในบาทคาถาไว้แน่นอน ดังนั้นจึงอาจมีการแปลงอักษรหรือลบอักษรเป็นต้น เพื่อให้สอดคล้องกับฉันทลักษณ์ จะเห็นได้ว่า ในอุทาหรณ์ว่า อกรมฺหเส เต กิจฺจํ ทานํให้แปลง เอ เป็น อ เป็นรูปว่า อกรมฺหเส เต กิจฺจํ เพื่อให้ต้อง ช คณะ คือ ส เต กิจ (๑ ๒ ๒) โดยพยางค์ที่ ๕ ในบาทต้องเป็นลหุ จึงจะถูกต้องคณะฉันท์ ตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ฉันท์สันสกฤตชื่อฉันทโฆมฺยชรฺว่า

ปณฺจมํ ลหุ สหฺพตฺร

ทฺวิจตุตฺถสฺส สดฺตมํ

ครุ ฌญฺจ ภาทํ

เสเสสฺวานิยโม มโต.^{๗๔}

(ปณฺจมํ ลหุ สหฺพตฺร

สปฺตมํ ทฺวิจตุตฺถโยชะ

ครุ ฌญฺจ ภาทํ

เศเสสฺวานิยโม มตะ.)

“ลหุอยู่ที่พยางค์ที่ ๕ ในทุกบาท ลหุอยู่ที่พยางค์ที่ ๗ ในบาทที่ ๒ และที่ ๔ ครุอยู่ที่พยางค์ที่ ๖ ทุกบาท ความไม่แน่นอนมีอยู่ในพยางค์อื่น”

อกรมฺหเส เตตฺยาโท สกาเร ครุโน เอการสฺส อิมินา ลหุกาโร.

ในอุทาหรณ์ว่า อกรมฺหเส เต เป็นต้น แปลง เอ อักษรเสียงหนักใน ส อักษร เป็น อ อักษรเสียงเบา ด้วยสูตรนี้

อกรรมหส เต กิจจํ.

เช่น

อกรรมหส เต กิจจํ [อกรรมหเส] ([ข้าพเจ้าทั้งหลาย]กระทำแล้ว
ซึ่งกิจของท่าน)

คำว่า อกรรมหเส ประกอบรูปศัพท์มาจาก กร ธาตุ + โอ ปัจจัย + มหเส หิยัตตนิวิวัตติ หรือ ประกอบรูปศัพท์จาก กร ธาตุ + มหา หิยัตตนิวิวัตติ รัสสะ อา เป็น อ หลังจากนั้นจึงลง เส เป็นอาคม ด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๑๐๒) ว่า เสการาคโม อาขยาตนาเมหิ (ลง เส อักษรเป็น อาคมท้ายบทอาขยาตและบทนาม) การลง เส เป็นอาคมนี้เพื่อให้ออกเสียงสละสลวย ดังอุทาหรณ์ว่า

[ตัวอย่างบทนาม]

- เย เกจิ พุทฺธิ สรณํ คตาเส (บุคคลเหล่าใดเหล่าหนึ่งเข้าถึงพระพุทธเจ้าเป็นที่พึ่งแล้ว)

[ตัวอย่างบทอาขยาต]

- อกรรมหส เต กิจจํ (ข้าพเจ้าทั้งหลายได้กระทำกิจของท่านแล้ว) <แปลง เอ ใน เส เป็น อ>
- อุกฺกนฺตามสิ ภูตานิ, ปพฺพตานิ วนานิ จ (พวกเราได้ข้ามแผ่นดิน ภูเขา และป่าแล้ว) <แปลง
เอ ใน เส เป็น อ>

การที่บทว่า อกรรมหเส แม้อาจสำเร็จด้วย มหเส วิภัติกิจจริง แต่กล่าวถึงการลง เส เป็นอาคม อีก ก็เพื่อให้ทราบว่าการลง เส อาคมในบทนามว่า คตาเส และในบทอาขยาตว่า อุกกนฺตามเส นั้นเอง

การประกอบรูปศัพท์ อกรรมหส

ศัพท์เดิมเป็น อกรรมหเส

แปลง เอ อักษร เป็น อ อักษรด้วยสูตรว่า “อนุปทิกฺขจํ วุตฺตโยคโต” (อกรรมหส)

สำเร็จรูปเป็น อกรรมหส

อกรรมหส โณ ฌนํ

ครุณฺหณฺโณ ภาเว วุตฺติ

ทีโณ สโยคาทิสฺสโป

รสฺโส จ ครุ ลหุ ตุ รสฺโส.

“การกำหนดพยางค์ ชื่อว่า ฌนํ ส่วนการกำหนดครุณฺห ชื่อว่า คาถา, ที่มฺสและรัสสฺสที่อยู่นำหน้าพยัญชนะสังโยคเป็นต้น ชื่อว่า ครุ ส่วนรัสส-
สฺส ชื่อว่า ลหุ”

ท่านกล่าวคาถานี้เพื่อแสดงลักษณะของฉันท์ที่ท่านกล่าวไว้ในประโยคหน้าว่า อนุหาหานิตถ์ (เพื่อไม่ให้เสียฉันท์) และเพื่อแสดงลักษณะของคาถาที่เรียกว่า วุตติ ดังที่กล่าวไว้ในประโยคหน้าว่า วุตย-
เภทย (เพื่อไม่ให้เสียคาถา)

บาทแรกของคาถานี้กล่าวถึงฉันท์ว่าเป็นการกำหนดพยางค์ บาทที่ ๒ แสดงคาถาว่าเป็นการ
กำหนดครุลหุ ส่วนบาทที่ ๓ และที่ ๔ แสดงลักษณะของครุและลหุ ดังนี้ ครุ มี ๓ ประเภท คือ

๑. ทิมสระ ชื่อว่า ทิมครุ คือ ครุคือทิมสระ หมายถึง สระเสียงยาวที่ออกเสียงหนัก ได้แก่
อา อี อุ เอ โอ

๒. รัสสระที่อยู่หน้าพยัญชนะสังโยค ชื่อว่า สังโยคาทิมครุ คือ ครุต้นพยัญชนะสังโยค เช่น
ทตฺวา, หิตฺวา, ภูตฺวา

๓. รัสสระที่อยู่หน้านิคคหิต ชื่อว่า นิคคหิตปรครุ คือ ครุที่มีนิคคหิตอยู่หลัง เช่น อํ อี อํ

อาทิ ศัพท์ในคำว่า สังโยคาทิมครุ (ที่อยู่หน้าพยัญชนะสังโยคเป็นต้น) ละข้อความว่า นิคคหิต
ดังนั้น ท่านจึงแสดงครุ ๓ อย่างตามที่กล่าวไว้แล้ว นอกจากนั้น ท่านยังแสดงถึงลหุ คือ รัสสระ ๓ เสียง
ได้แก่ อ, อิ และ อุ

คาถาข้างต้นนี้มี ๗ คณะ และมีครุท้าย คณะที่ ๖ ในครั้งแรกคือ ภา เป็น ลหุ ส่วนคณะที่ ๖
ในครั้งหลังคือ จ ครุ ล (๑ ๑ ๑ ๑) เป็นสัพพลหุคณะ ดังนั้น คาถานี้จึงเป็นอุปคิตติคาถา (คำว่า ทิ ในบาทที่ ๓
เป็นบาทันตครุ คือ ครุท้ายบาท ให้ถือว่าเป็นครุได้ตามฉันทลักษณ์ โดยไม่ต้องออกเสียงหนัก)

คัมภีร์ไวยากรณ์ก็แสดงว่าฉันท์กับคาถาต่างกัน เช่น สัททนีติปริกัรณ (สุตตมาลา) กล่าวว่า

วณฺณนียโม ฉนฺโท, ครุสฺสฺสนียโม ภาเว วุตฺติ.^{๕๐}

“การกำหนดพยางค์ ชื่อว่า ฉันท์ ส่วนการกำหนดครุลหุ ชื่อว่า คาถา”

สัททนีติปริกัรณเป็นตำราที่แต่งขึ้นภายหลังพาลาวดาร เพราะท่านกล่าวคัดค้านคำว่า โสตุถิ ที่
ตัดบทเป็น สทา + อิตฺถิ ซึ่งปรากฏในคัมภีร์พาลาวดารไว้ นอกจากนั้น ข้อความที่เป็นคาถาจากคัมภีร์นี้
ท่านก็นำไปแต่งเป็นสูตรโดยเปลี่ยนจาก อกฺขร เป็น วณฺณ เท่านั้น

คาถาเป็นสิ่งที่ใช้คู่กับฉันท์ แต่ต่างกัน คือ ฉันท์เป็นการกำหนดจำนวนพยางค์ในแต่ละบาทของ
คาถา ส่วนคาถาเป็นการวางครุลหุเป็นแบบต่างๆ ตามบัญญัติแห่งฉันทลักษณ์ กล่าวคือ ผู้ที่จะแต่งคาถา
พึงคิดว่าจะแต่งเป็นคาถากี่พยางค์ กล่าวอีกนัยหนึ่งคือแต่งเป็นฉันท์ไหน ถ้ากล่าวถึงข้อความไม่ยาวนาน ก็
แต่งคาถาที่มีพยางค์น้อย หรือถ้าจะกล่าวถึงข้อความยาวก็พึงแต่งคาถาที่มีพยางค์มาก ฉะนั้น ฉันท์จึงเป็น
เหตุให้เกิดคาถา ส่วนคาถาเป็นผลของฉันท์ เช่น ฉันท์ที่มีจำนวนอักษร ๖ พยางค์ ชื่อว่า คายตติฉันท์
ส่วนคาถาที่ประกอบด้วย ๓ คณะ (๒ ๒ ๑) และ ๒ คณะ (๑ ๒ ๒) ชื่อว่า ตณฺมชฺชมาคาถา ดังนี้ เป็นต้น

มีบางท่านถือเอาว่าฉันทกับคาถาเหมือนกัน แล้วเรียกคาถาว่าเป็นฉันท เช่น ปฐยาวัตรฉันท, อินทรวีเชียรฉันท แต่ที่ถูกต้องควรเรียกว่าปฐยาวัตรคาถา, อินทรวีเชียรคาถา อนึ่ง ฉันทมี ๒๖ ประเภทดังจะมีกล่าวไว้ในคาถาถัดไป ส่วนคาถามี ๑๐๘ ชนิดตามที่กล่าวมาแล้วในคาถาที่ ๓

ในสังยุตตนิกาย เทวตาสังยุตต์ มีเทวดาคนหนึ่งมาทูลถามพระพุทธเจ้าว่า

ก็สุ นิทาน คาถาน

ก็สุ ตาส วิยชญ

ก็สุ สุนิสฺสิตา คาถา

ก็สุ คาถานมาสโย.^{๔๑}

“อะไรเป็นเหตุของคาถา อะไรก่อให้เกิดคาถาเหล่านั้น คาถาอาศัยอะไร อะไรเป็นบ่อเกิดของคาถา”

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า

ฉนฺโท นิทาน คาถาน

อภฺขรา ตาส วิยชญ

นามสฺสนิสฺสิตา คาถา

กวี คาถานมาสโย.^{๔๒}

“ฉันทเป็นเหตุของคาถา อภฺขระก่อให้เกิดคาถาเหล่านั้น คาถาอาศัยชื่อ[ที่ชาวโลกสมมุติขึ้น] กวีเป็นบ่อเกิดของคาถา”

ในอรรถกถาของสังยุตตนิกาย ท่านได้อธิบายเกี่ยวกับข้อนี้ว่า

ฉนฺโท นิทานนฺติ คายตฺตอิทฺธิโก ฉนฺโท คาถาน นิทาน ปุพฺพปฏฺฐปนคาถา อารภฺนโด หิ กตรจฺจนฺเทน โหตุติ อารภติ.^{๔๓}

“คำว่า ฉนฺโท นิทาน มีความหมายว่า ฉันทที่มีค้ายัตติเป็นต้น เป็นเหตุของคาถา ความจริงแล้ว กวีผู้เริ่มจะ[แต่ง]คาถาที่หมายใจไว้ก่อน ย่อมเริ่มโดยคิดว่า จะแต่งคาถาด้วยฉันทชนิดไหน”

ในคัมภีร์ฎีกาก็อธิบายความของคัมภีร์อรรถกถาข้างต้นว่า

คายนฺตฺตอิทฺธิโก ฉนฺทิสฺสิตยา ฉนฺทสฺส คายนฺตฺตอิทฺธิโก อุกฺกตฺติปริโยสาโน ฉนฺโท คาถาน นิทาน สมฺภูจฺจานํ “สมฺภูจฺจติ เอเตนา”ติ กตฺวา.^{๔๔}

“คำว่า คายนฺตฺตอิทฺธิโก (มีค้ายัตติเป็นต้น) คือ ฉันทที่มีค้ายัตติฉันทเป็นเบื้องต้น มีอุกฺกตฺติฉันทเป็นที่สุด ในบรรดาฉันท ๒๖ อย่าง เป็นเหตุ คือ เป็นเหตุเกิดของคาถา โดยกระทำรูปวิเคราะห์ว่า สมฺภูจฺจติ เอเตนาติ สมฺภูจฺจานํ (ผลย่อมเกิดขึ้นด้วยเหตุนี้ จึงชื่อว่า สมฺภูจฺจาน = เหตุเกิด)”

ฉันท ๒๖ อย่าง และคาถา ๑๐๘ อย่าง กล่าวไว้ในคัมภีร์วุตโตทัยแล้ว จึงไม่ขอนำมาแสดงโดยพิสดารในที่นี้

ยถา อา, อสฺส, อํ, อ.

เช่น อา, อสฺส, อํ, อ

ท่านแสดงอุทาหรณ์ของครู ๓ ประเภทตามลำดับและอุทาหรณ์ของลูก กล่าวคือ

- อา เป็นตัวอย่างของทีฆครุ
- อสฺส เป็นตัวอย่างของสังโยคาทิกรุ
- อํ เป็นตัวอย่างของนิคคหิตปรครุ
- อ เป็นตัวอย่างของลหุ

เอวมณฺญาปิ วิญญะยา

สํหิตา ตนฺติยา หิตา

สํหิตาติ จ วณฺณานํ

สนฺธิธาพฺยวธฺานโต.

“แม้สนธิอื่นที่เกี่ยวแก่พระบาลี อันนักศึกษาพึงทราบอย่างนี้ อันหนึ่ง
การดำรงอยู่ใกล้กันโดยไม่มีการคั่นแห่งอักษรทั้งหลาย ชื่อว่า สนธิ”

กึ่งคาถาแรกแนะนำว่า แม้สนธิอื่นจากที่กล่าวมาแล้วในคัมภีร์นี้ นักศึกษาพึงทราบตามสูตรที่ได้กล่าวมาแล้ว

กึ่งคาถาหลังแสดงคำอธิบายของสนธิว่าเป็นบทที่อยู่ใกล้กัน คือ อยู่ติดกันโดยไม่มีอักษรอื่นมาคั่นกลาง

ความจริงแล้ว สนธิ ศัพท์มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ทฺวินํ ปทานํ อนฺตรํ อทฺสเสตฺวา สมฺมา ธิยตีติ สนฺธิ = บทที่ถูกเชื่อมด้วยดีไม่แสดงระหว่างแห่งบททั้งสอง ชื่อว่า สนธิ

(สํ บทหน้า + ธาตุ ธาตุ (ธารณ = ทรงไว้) + อี ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

คำว่า เอวมณฺญา ตัดบทเป็น เอว + มณฺญา ส่วน ปิ ศัพท์ใน มณฺญาปิ เป็นอัญฐานพยัตตะ คือ ศัพท์ที่ประกอบในฐานะอื่นจากฐานที่ใช้อยู่จริง หรือศัพท์ที่ประกอบในฐานะที่ไม่สมควรกับศัพท์ที่ประกอบร่วมในประโยค โดยทั่วไปแม้ท่านจะประกอบ ปิ หรือ อปิ ศัพท์ไว้ท้ายวิเสสณะ ก็ควรนำแปลร่วมกับวิเสสยะ การประกอบอุปสรรคหรือนิบาตไว้ในฐานะเช่นนี้ เรียกว่า อัญฐานนโยคนัย คือ การประกอบในฐานะอื่นจากฐานที่ใช้จริง หรือการประกอบในฐานะที่ไม่สมควรกับศัพท์ที่ประกอบร่วมในประโยค

ตฺนฺติ ศัพท์ในบทที่ ๒ มีความหมายว่า “พระบาลี” คือ พระไตรปิฎกนั่นเอง

คำว่า สนฺธิธาพฺยวธฺานโต ตัดบทเป็น สนฺธิ + อพฺยวธฺานโต

อิตติ ศัพท์ใน สหิตาติ เป็นนามวาจกะ คือ แสดงชื่อ แปลว่า “ชื่อว่า”

คำว่า สหิตา เป็นศัพท์อติลึงค์และเป็นคำไวพจน์ของ สหนี คำนี้ยังพบในไวยากรณ์สันสกฤต เป็นรูปว่า สหิตา เช่นกัน ท่านประกอบใช้ สหิตา ศัพท์ในบาทที่ ๒ เพื่อให้มีเสียงนัคคหิตรับกับ สหิตา ในบาทที่ ๓ และ วรรณาน ในบาทที่ ๓ ถ้าท่านใช้รูปพหูพจน์ว่า สหนีโย ก็จะไม่เสียงนัคคหิตรับกัน ส่งผลให้ไม่สอดคล้องกับสุขุมาลตาคุณ คือ ความมีเสียงคล้องจองกัน ตามหลักอঙ্กการ ดังนั้น ท่านจึงไม่แต่งคาถานี้เป็นรูปว่า

เอวมณเฑปิ วิญเญยยา

สหนีโย ตนุติยา หิตา

สหนีโยติ จ วรรณาน

สหนีธาพยวธานโต.

โวมิสสกสหนี

จบการเชื่อมผสม

๒. นามกัณฑ์

กัณฑ์ว่าด้วยบทนาม

ประโยคในภาษาบาลีมีส่วนประกอบที่สำคัญ ๒ ส่วน คือ

๑. บทนาม บทนามอาจมีหลายบทได้ตามเนื้อความ

๒. กริยาคุมพากย์ กริยาคุมพากย์มีเพียงบทเดียวในพากย์

เช่น ปุริโส มคค์ คจฺจติ (บุรุษไปสู่หนทาง) ในตัวอย่างนี้ :-

คจฺจติ (ไป) : กริยาคุมพากย์

ปุริโส (บุรุษ) : ประธาน

มคค์ (หนทาง) : กรรม

จะเห็นได้ว่าทั้งประธานและกรรมนั้นเป็นบทนาม ด้วยเหตุนี้ ท่านผู้แต่งจึงแสดงบทนามต่อจากสนธิกัณฑ์ เพราะเป็นส่วนประกอบที่ใช้มากที่สุดในการพากย์

นามกัณฑ์ คือ กัณฑ์ที่ว่าด้วยชื่อต่างๆ ที่แสดงบุคคล สิ่งของ สถานที่ ซึ่งเรียกว่า ทัพพะ รวมไปถึงชื่อที่เกี่ยวกับสภาวะธรรมตามคำสอนในศาสนาพุทธ คือ รูปธรรมกับนามธรรมต่างๆ ที่ชาวโลกสมมุติเรียกสืบทอดกันมา เช่น ปุริส (บุรุษ), อิตถิ (สตรี), กุล (ตระกูล), รูป (รูป), จิตต (จิต) เป็นต้น

คัมภีร์นี้จำแนกนามกัณฑ์ออกเป็น ๔ ปริจเฉท คือ

๑. เอเกกลิงค์ นามศัพท์ที่มีลิงค์เดียว คือ ปุงลิงค์ อิตถิลิงค์ และนปุงสกลิงค์

๒. ทวิลิงค์ นามศัพท์ที่มี ๒ ลิงค์

๓. ติลิงค์ นามศัพท์ที่มี ๓ ลิงค์

๔. อลึงคิกะ นามศัพท์ที่ไม่มีลิงค์

ภาษาบาลีมีเพศทางไวยากรณ์ เรียกว่า ลิงค์ แต่ละศัพท์มีลิงค์ของตน แบ่งออกเป็น ๓ เพศ คือ

๑. ปุงลิงค์ นามเพศชาย คือ นามที่มีรูปศัพท์ชัดเจนและเข้าใจง่ายเมื่อแจกวิภัติแล้วเหมือนเพศชายที่มีลักษณะองอาจ เช่น รุกโข (ต้นไม้)

๒. อิตถิลิงค์ นามเพศหญิง คือ นามที่มีรูปศัพท์ซับซ้อนและเข้าใจยากเมื่อแจกวิภัติแล้วเหมือนเพศหญิงที่มีลักษณะไม่องอาจ เช่น มาลา (มาลัย)

๓. นปุงสกลิงค์ นามเพศบั้นฑะเกิร์ คือ นามที่มีรูปกลางๆ ไม่ยากไม่ง่ายเมื่อแจกวิภัติแล้วเหมือนเพศบั้นฑะเกิร์ที่มีลักษณะของชายและหญิง เช่น ธน (ทรัพย์)

บางศัพท์ที่ทำหน้าที่เป็นคุณศัพท์ หรือ วิเศษณ์ คือ บทขยาย มีลึงค์ทั้งสามได้ตามวิเศษณ์ คือ บทที่ถูกขยาย เช่น นีโล ปิณฺโณ (ผ้าเขียว), นีลา สากฺกิกา (ผ้าเขียว), นีลํ วตฺถํ (ผ้าเขียว)

โดยทั่วไปลึงค์ในภาษาบาลีจำแนกออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. สัททลึงค์ (มีลึงค์ตามศัพท์) คือ ศัพท์ที่มีเพศติดกับสิ่งที่ผู้พูดกล่าวถึง เช่น มาตุคาม (สตรี) เป็นปุงลึงค์ และศัพท์ที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีชีวิต เช่น รุกฺโข (ต้นไม้), นที (แม่น้ำ)

๒. อรรถลึงค์ (มีลึงค์ตามอรรถ) คือ ศัพท์ที่มีเพศคล้อยตามสิ่งที่ผู้พูดกล่าวถึง เช่น บุริโส (บุรุษ), อิตฺถิ (สตรี)

คำว่า นาม มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ศัพท์ที่น้อมไปสู่ความหมาย = อตฺถํ นมตีติ นามํ.

(นมฺ ธาตุ <นมเน = น้อม> + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

เมื่อผู้พูดเห็นสิ่งใดสิ่งหนึ่งก็คิดถึงศัพท์ที่แสดงถึงสิ่งนั้นๆ ศัพท์จึงน้อมไปสู่ความหมาย อรรถของนามศัพท์ตามนัยนี้เกี่ยวกับผู้พูด

๒. ศัพท์ที่ยังเนื้อความให้น้อมมาในตน = อตฺตนิ อตฺถํ นามเตตีติ นามํ.

(นมฺ ธาตุ <นมเน = น้อม> + ณฺ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)

เมื่อผู้ฟังได้ยินนามศัพท์แล้วก็รับรู้ว่าหมายถึงสิ่งนั้นๆ ศัพท์จึงยังความหมายให้น้อมมาในตน อรรถของนามศัพท์ตามนัยนี้เกี่ยวกับผู้ฟัง

ความหมายตามรูปวิเคราะห์ทั้งสองข้างต้นนี้ รูปวิเคราะห์แรกว่า “ศัพท์ที่น้อมไปสู่ความหมาย” มีความหมายสำคัญกว่ารูปวิเคราะห์หลัง เพราะพระพุทธองค์ทรงเน้นความหมายเป็นหลัก ไม่เน้นรูปศัพท์เป็นหลัก ดังพระพุทธดำรัสว่า

อตฺถปฏฺฐิสฺสรา ภิกฺขเว สรธ, มา พุณฺณชนปฏฺฐิสฺสรา.”

“ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอมีความหมายเป็นหลักสำคัญระลึกถึงเถิด อย่ามีรูปศัพท์เป็นหลักสำคัญ”

โดยเหตุที่คำว่า นาม เป็นนปุงสกลึงค์ จึงควรเพิ่มประธานที่เป็นนปุงสกลึงค์เช่นเดียวกันมาแปลในรูปวิเคราะห์ทั้งสองข้างต้น แต่คำว่า สทฺท มีรูปเป็นปุงลึงค์แน่นอน ดังนั้น จึงต้องเพิ่มศัพท์ดัพภาวะ คือ ศัพท์ที่มีเนื้อความของบทหน้าที่ประกอบร่วมกันนั้น ท่านนิยมใช้ศัพท์ดัพภาวะเพื่อเปลี่ยนลึงค์หรือเพื่อให้คำสละสลวย เช่น ชาต, ชาติ และ รูป ศัพท์เป็นต้น ซึ่งในที่นี้ควรเพิ่มปาฐะเสสะว่า สทฺทรูป (ดังคำว่า โครูป = วัว) หรือ สทฺทชาต เข้ามาเป็นประธานในพากย์ (สนามหลวงบาลีไทยนิยมแปลทับศัพท์ทั้งสองนั้นว่า สัททรูป หรือ สัททชาต แต่พม่าถือว่าเป็นศัพท์ที่ไม่มีความหมายใดๆ จึงไม่แปลอย่างนั้น แต่แปลว่า “ศัพท์” เหมือน สทฺท ศัพท์)

ตั้งข้อความในสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา) ว่า

ย'ทตเถตฺตนิ นามเอติ

ปร'มตเถสุ วา สย'

นมตฺติติ ตทาหํสุ

นามํ อิติ วิภาวิโน.^๒

“บทใดย่อมยังเนื้อความอื่นให้น้อมมาในตน หรือย่อมน้อมไปในเนื้อความเอง
ผู้มีปัญญาทั้งหลายกล่าวบทนั้นว่าชื่อนาม”

นาม ๒ ประเภท คือ

๑. อันวัตถนาม นามตามความหมาย คือ นามที่มีความหมายตรงตามสภาพที่เป็นจริง เช่น
คนชื่อ “ใหญ่” แล้วตัวใหญ่จริง คำว่า ใหญ่ จึงเป็นชื่อที่ตรงตามสภาพที่เป็นจริง

๒. รูปหีนาม นามที่มีความหมายไม่ตรงกับสภาพที่เป็นจริง เช่น คนชื่อว่า สิริวฑฺฒโก
(คนเจริญศรี) ถ้าผู้นั้นเป็นคนเลว ก็ถือว่าชื่อนั้นไม่ตรงกับสภาพที่เป็นจริง จึงเป็นชื่อที่ไม่ตรงตามสภาพที่
เป็นจริง ชื่อว่าเป็นรูปหีนาม ดังนั้นชื่อนั้นจึงตั้งรูปวิเคราะห์ว่า วฑฺฒเตตฺติ วฑฺฒโก, สิริยา วฑฺฒโก สิริ-
วฑฺฒโก (ผู้ยังสิริให้เจริญ ชื่อว่า สิริวฑฺฒกะ) ไม่ได้

นอกจากนั้น คำว่า ดิสฺโส (นายดิสสะ) ก็เป็นคำที่ตั้งรูปวิเคราะห์ไม่ได้ เพราะไม่มีรากศัพท์ตาม
หลักภาษา ดังเช่นคำว่า ฆโฏ (หม้อ), ปโฏ (ผ้า) เป็นต้น หรือแม้บางศัพท์ที่ตั้งรูปวิเคราะห์ได้ แต่ไม่มี
ความหมายตามรูปวิเคราะห์จริงๆ ก็จัดเป็นรูปหีศัพท์ ดังเช่นคำว่า มหิโส (กระบือ) มีรูปวิเคราะห์ว่า มหิย'
เสตฺติ มหิโส (สัตว์ที่นอนบนแผ่นดิน ชื่อว่า มหิสะ) แม้ตามรูปวิเคราะห์คำนี้จะหมายถึงสัตว์ทุกชนิดที่นอน
บนแผ่นดิน แต่เมื่อสำเร็จรูปแล้วมุ่งให้หมายถึงกระบือเท่านั้น จึงจัดเป็นรูปหีนามด้วยเช่นเดียวกัน (ไทย
และสิงหลมักใช้เป็น มหิโส แต่พม่านิยมใช้เป็น มหิโส)

ปุงลิงค์

[๔๓ : ๖๐] ชินวจนยฺตํ หิ.

ข้อความทั้งหมดสมควรแก่พระชินพจน์นั้นทีเดียว

อตถุชาตํ อ.ขอความ สัพพํ ทั้งหมด ชินวจนฺยุตฺตํ หิ สมควรแก่พระดำรัสของพระชิน-
เจ้า นั้นเทียว ะ

ชินวณนยุตต์ หีติ สພພຸດຖາທິການໂ.

สูตรว่า ชินวจนฺยุตฺตํ หิ (ข้อความทั้งหมดสมควรแก่พระชินพจน์นั้นเทียว) เป็นสูตร
ติดตามมาในสูตรทั้งหมด

ท่านพระกัจจายณะตั้งสูตรนี้เป็นสูตรแรกของนามกัณฑ์ เพื่อให้วิธีที่ท่านจะกล่าวต่อไปนี้เป็นสิ่งที่คล้ายตามพระชินพจน์ เพราะสูตรนี้เป็นสูตรที่ติดตามไปทุกสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ ที่จริงแล้ว ภาษามคธที่เรียกว่า “ภาษาบาลี” ในปัจจุบัน ปรากฏว่าเป็นภาษาของพระชินเจ้าที่ได้รับจารึกไว้ในพระไตรปิฎก ดังนั้น การประกอบบทและการให้สำเร็จรูปของบททั้งหมดด้วยภาษาดังกล่าวจึงต้องคล้ายตามพระชินพจน์

อธิการสูตร คือ สูตรที่ติดตามไปในสูตรต่างๆ กล่าวคือ ใช้เดิมเข้าไปในสูตรต่างๆ โดยสูตรนี้เป็นอธิการสูตรที่ติดตามไปยังสูตรหน้าและสูตรหลังทั่วทั้งคัมภีร์ตั้งแต่สูตรแรกว่า อกฺขราปาทยเ อกฺกจตฺตลีส (เสียงทั้งหลายมี อ เป็นต้น ๔๑ เสียง ชื่อว่า อักษรที่กล่าวไว้ในสูตรก่อน) จนถึงสูตรสุดท้ายว่า มนุปุร-สฺสณาทิหิ อฺสฺสนุสฺสา (ลง อฺสฺส, นุส และ อิส บัณฑิตทำธาตุหรือปาฏิพิกศัพท์มี มนุ, ปุร และ สฺสณ เป็นต้น) แม้ปัจจุบันจะใช้เลขสูตรในกัจจายนไวยากรณ์เริ่มตั้งแต่สูตรว่า อตฺโถ อกฺขรสมณฺยาโต แต่พบรูปสิทธิปกรณ์ถือว่าข้อความดังกล่าวไม่ใช่สูตร เพราะสูตรเป็นข้อบังคับทางไวยากรณ์ แต่ข้อความนั้นเรียกว่า อภิธะยฺป-ปโยชนากะยะ คือ ประโยคที่แสดงประโยชน์ของเนื้อความที่อักษรสื่อถึง

หิ ศัพท์ในพากย์นี้เป็นนิบาต ทำหน้าที่อวธารณะซึ่งเรียกว่า สันนิภูฐานาวธารณะ คือ ยำความ แปลว่า “นั่นเทียว”

คำว่า อธิกาโร เป็นปungลิงค์ จึงควรเพิ่มปาฐสเสะที่เป็นปungลิงค์เพื่อให้มีลิงค์ตรงกัน แต่คำว่า สุตต์ เป็นนปungสกลิงค์แน่นอน ในที่นี้จึงควรเพิ่มคำว่า โยโค หรือ อารมฺโห เข้ามาแปลเป็นปาฐสเสะ ทั้งนี้เพราะ คำไวพจน์ของสูตรมีหลายศัพท์

ตั้งคำอธิบายในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมालา) ว่า

เอตถ จ ลกขณนติ สุตตํ วุจจติ. สุตตสฺส หิ อเนกานิ นามานิ “สุตตํ ลกขณํ วจนํ โยโค อารมโม สตุถิ วากุยํ ยตนน”ติ.^๓

“อนึ่ง ในพากย์นี้ สูตรเรียกว่า ลกขณ โดยแท้จริงแล้ว ชื่อของสูตรมีมาก คือ สุตต, ลกขณ, วจน, โยค, อารมม, สตุถ, วากุย และ ยตน”

คำไวพจน์ของสูตรมีหลายศัพท์ กล่าวไว้ในคัมภีร์การิกาวา

อารมโม วจนํ วุตติ

ลกขณํ โยคเมว จ

วากุยํ สุตตยตนาทิ

สุตตานมภิชายก.^๔

“ศัพท์ที่กล่าวสูตร คือ อารมม วจน วุตติ ลกขณ โยค วากุย สุตต และ ยตน เป็นต้น”

ในประโยคที่ว่า ชินวจนยุตตํ หิ ไม่มีประธานว่าหมายถึงอะไร จึงกล่าวครอบคลุมข้อความทั้งหมดที่เป็นสูตร วุตติ และอุทาหรณ์ บทประธานของประโยคนี้จึงได้แก่คำว่า สัพพํ อตฺถชาตํ (ข้อความทั้งหมด) ดังนั้น สูตร วุตติ และอุทาหรณ์ในกัจจายนไวยากรณ์นี้ คล้อยตามพระชินพจน์ในพระไตรปิฎก เนื่องจากไวยากรณ์เป็นคัมภีร์พื้นฐานที่จะทำให้เข้าใจภาษาบาลี จึงจำเป็นต้องคล้อยตามพระชินพจน์

ในสูตรนี้ไม่มีบทกัตตาโดยตรง ในคัมภีร์กัจจายนสูตรัตถะ (สูตร ๕๒) จึงเพิ่มปาฐเสสสะว่า สัพพํ อตฺถชาตํ (ข้อความทั้งหมด) เข้ามาแปล โดยไม่ได้กล่าวระบุไว้โดยตรง เพราะท่านมิได้ระบุว่าคือเนื้อความอะไรจึงหมายความว่าถึงเนื้อความทั้งหมดได้โดยปริยาย ดังเช่น คำว่า พุทฺโธ (ผู้รู้) มิได้ระบุว่ารู้แจ้งธรรมอย่างไร คำนี้จึงหมายถึงผู้รู้ธรรมทุกอย่าง ดังข้อความในคัมภีร์ฎีกาว่า

ปเทสคฺคหณฺเ หิ อสฺติ คเหตุพฺพสฺส นปฺปเทสตา วณฺณายติ, ยถา ทิกฺขิตฺโต น ททาตีติ.^๕

“โดยแท้จริงแล้ว เมื่อไม่มีการหมายเอาเฉพาะส่วน บัณฑิตย่อมรู้ว่าหมายเอาทั้งหมดได้ทีเดียว เช่น คำว่า ทิกฺขิตฺโต น ททาติ (สมณะโล้นย่อมไม่ให้)”

ข้อนี้หมายความว่า ในคำว่า ทิกฺขิตฺโต น ททาติ (สมณะโล้นย่อมไม่ให้) ไม่มีการจำกัดว่าไม่ให้อะไร จึงหมายถึงการไม่ให้ของทุกอย่าง

[๔๔ : ๖๑] ลิงคณจ นิปจจเต.

นามศัพท์อันสมควรแก่พระชินพจน์ย่อมตั้งไว้และให้สำเร็จ

ลึงค์ อ.นามศัพท์ ชินวจนยุตฺตํ อันสมควรแก่พระดำรัสของพระชินเจ้า มยา อันข้าพเจ้า
นิปจจเต จ ย่อมตั้งไว้ ด้วย นิปผาทียเต จ ย่อมให้สำเร็จ ด้วย

สูตรนี้แสดงการตั้งนามศัพท์ไว้ให้คล้ายตามพระชินพจน์ ดังนั้น นามศัพท์อันเป็นรูปเดิมของ
บทนามที่ลงวิภัติแล้วประกอบใช้จริงในประโยค ท่านพระกัจจายณะจึงตั้งไว้ในกัจจายนไวยากรณ์ เช่น ตั้ง
รูปว่า ปุริส เป็นนามศัพท์ด้วยสูตรนี้แล้วกล่าวถึงการลงวิภัตินาม รวมไปถึงการประกอบรูปศัพท์จนสำเร็จ
เป็นรูปว่า ปุริโส (เอกพจน์), ปุริสา (พหูพจน์) เป็นต้น นามศัพท์ดังกล่าวต่างจากนามศัพท์ในสันสกฤต
ที่ไม่คล้ายตามพระชินพจน์ เพราะในสันสกฤตมีรูปเดิมว่า ปुरुष เมื่อประกอบวิภัติแล้วก็มีรูปสำเร็จเป็น
ปุรุषะ (เอกพจน์), ปุรุषา (ทวิพจน์), ปุรุषา (พหูพจน์)

ธาตุปจจยวิภตฺติวชฺชิตมตถยตฺตํ สทฺทรูปํ ลึงค์ นาม.

รูปศัพท์ที่ประกอบด้วยความหมาย อันเว้นจากธาตุ, ปัจจัย และวิภัติ ชื่อว่า ลึงค์
(นามศัพท์)

คำว่า สทฺทรูปํ ในพาลาวดารคณฺฐี (เล่ม ๑ หน้า ๒๘๐) แปลไว้ ๒ ประการ คือ

๑. รูปแห่งศัพท์

๒. เสียงแห่งศัพท์

ลึงค์ คือ นามศัพท์ที่มีความหมาย เช่น รุกฺข (ต้นไม้) ปุริส (บุรุษ) อิตฺถิ (สตรี) เป็นต้น ซึ่ง
ไม่ใช่ศัพท์เหล่านี้ ได้แก่ ธาตุ วิภัติ ปัจจัย

- ธาตุ ได้แก่ คมฺ (ไป) ปจ (หุง) เป็นต้น และบทที่สำเร็จมาจากธาตุที่ลงวิภัติอาขยาต
มี ภวติ เป็นต้น ซึ่งจัดเป็นอาขยาต

- วิภัติ ได้แก่ สิ โย เป็นต้น และบทที่ลงวิภัตินามแล้วมี ปุริโส เป็นต้น ซึ่งจัดเป็น
บทนามที่ลงวิภัติแล้ว

- ปัจจัย ได้แก่ ตฺทิตฺตํ ปัจจัย คือ ณ ณิก เป็นต้น พร้อมด้วยกิตฺกํ ปัจจัยคือ ณฺว เป็นต้น
และศัพท์ที่ลงตฺทิตฺตํ ปัจจัยหรือกิตฺกํ ปัจจัยแล้วยังมิได้ตั้งเป็นนามมี วาเสฏฺจ, การก เป็นต้น ซึ่งจัดเป็น
บทตฺทิตฺตํและกิตฺกํ

ทั้งหมดนี้ไม่ชื่อว่า ลึงค์ ส่วนนามศัพท์ที่ยังมิได้ลงวิภัตินามและตั้งเป็นนามแล้วจึงชื่อว่า ลึงค์

คำว่า ธาตุปัจเจยวิภตฺติวชฺชิตํ (เว้นจากธาตุ, ปัจจัย และวิภตฺติ) นั้นเป็นสำนวนทางภาษาที่หมายรวมถึงบทที่ประกอบด้วยธาตุ บทที่ประกอบด้วยปัจจัย และบทที่ประกอบด้วยวิภตฺติอีกด้วย การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่มีชื่อว่า เอกเทศยูปการะ คือ สำนวนที่กล่าวถึงหมู่ แต่มุ่งให้หมายถึงบางส่วน เช่น คำว่า

- รุกฺโข ฉินฺโน (ต้นไม้มากตัดแล้ว) หมายถึง ต้นไม้บางส่วนที่ถูกตัด
- ปโณ ททฺโธ (ผ้าถูกไฟไหม้แล้ว) หมายถึง ผ้าบางส่วนที่ถูกไฟไหม้
- คาโม ททฺโธ (หมู่บ้านถูกไฟไหม้แล้ว) หมายถึง บ้านบางหลังที่ถูกไฟไหม้
- สมฺมุตฺโต มยา ทิฏฺฐโ (เราเห็นมหาสมุทรแล้ว) หมายถึง มหาสมุทรบางส่วนที่เห็นได้ด้วยตา

คำว่า ลิงฺค ตตฺถเป็น ลิน + องฺค (ลบ น อักษร และรัสสะ อี ใน ลี เป็น อี) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ลินํ องฺคนฺติ ลิงฺคํ = ส่วนที่ลึกลับ ชื่อว่า ลิงค์

ตามรูปวิเคราะห์นี้ ลิงค์ คือ นามศัพท์ที่ยังมิได้ลงวิภตฺติ ไม่ปรากฏรูปเป็นกรรม กัตตา และกรณะ เป็นต้น ซึ่งเมื่อนำมากระจายรูปด้วยวิภตฺติต่างๆ แล้วจึงปรากฏรูปขึ้น เช่น คำว่า บุริส กล่าวถึงความหมายว่า “บุรุษ” เท่านั้น หรือความหมายว่า พุทฺธ กล่าวถึงความหมายว่า “พระพุทธเจ้า” ต่อเมื่อลงวิภตฺติแล้วจึงจะทราบว่าการนี้ทำหน้าที่กรรม กัตตา หรือกรณะในประโยค เช่น

[กรรม]

- อิตถิ บุริสํ ปสฺสตี (สตรีเห็นบุรุษ)
- พุทฺธํ วณฺหตี (ย่อมเฝ้าพระพุทธเจ้า)

คำว่า บุริสํ เป็นกรรมที่ถูกสตรีเห็น ประกอบรูปศัพท์มาจาก บุริส ศัพท์ + อํ ตุตฺติยาวิภตฺติในอรรถกรรม หรือในคำว่า พุทฺธํ ก็เป็นกรรมที่ถูกบุคคลเฝ้า

[กัตตา]

- บุริเสน กมฺมํ กรียตี (บุรุษทำกรรม)

คำว่า บุริเสน เป็นกัตตาผู้ประกอบกริยา “ทำ” โดยประกอบรูปศัพท์มาจาก บุริส ศัพท์ + นา ตุตฺติยาวิภตฺติในอรรถกัตตา

- พุทฺเธน ธมฺโม เทสิโต (พระธรรมอันพระพุทธเจ้าทรงแสดงแล้ว)

คำว่า พุทฺเธน เป็นกัตตาผู้ประกอบกริยา “แสดง” โดยประกอบรูปศัพท์มาจาก พุทฺธ ศัพท์ + นา ตุตฺติยาวิภตฺติในอรรถกัตตา

[กรณะ]

- ทาตุเตน วิหิ ลุนาติ (เกี่ยวข้าวด้วยเคียว)

คำว่า ทาตุเตน ประกอบรูปศัพท์มาจาก ทาตุต ศัพท์ + นา ตุตฺติยาวิภตฺติในอรรถกรณะ

ด้วยเหตุดังนี้ คำว่า ลิงค ที่มีอรรถว่า “ส่วนที่ลึกลับ” จึงหมายถึงนามศัพท์ที่เป็นส่วนหนึ่งของ
บทนามที่ลงวิภัติแล้ว ไม่ปรากฏรูปเป็นกรรมหรือกัตตา เป็นต้น เมื่อนำมากระจายรูปด้วยวิภัติต่างๆ
แล้ว นามศัพท์นั้นก็เหมือนรูปเดิม ทั้งนี้เพราะว่าวิภัติได้เปลี่ยนแปลงรูปศัพท์นั้นๆ ไปจากเดิม

สรุปความว่า ลิงค์ หรือ นามศัพท์ เป็นศัพท์เดิมของบทนามที่ลงวิภัติต่างๆ ส่วนบทนามว่า
ปฺริโส, ปฺริสา เป็นต้น ชื่อว่า บท

นอกจากนั้น คำว่า ลิงค ยังมีรูปวิเคราะห์อีก ๒ ประการ คือ

๑. ลีนํ อตฺถํ คเมตฺติ ลิงค์ = รูปศัพท์ที่ยังให้รู้เนื้อความที่ลึกลับ ชื่อว่า ลิงค์

(ลีนํ บทหน้า + คมฺ ฐาตุ = ฐึ + เณ การิตปัจจัย + กฺวิ ปัจจัย ทํวสสะ อี ใน ลี เป็น
อี แปลง น เป็นนิคคหิต แล้วแปลงนิคคหิตเป็นพยัญชนะที่สุวรรรค)

เนื้อความที่ลึกลับในที่นี้ คือ เมื่อยังไม่ลงวิภัตินามก็ไม่ปรากฏเป็นกัตตาและกรรมเป็นต้น ต่อเมื่อ
ลงวิภัตินามแล้วจึงปรากฏเนื้อความดังกล่าว

๒. ลีนํ อตฺถํ ลิงฺเคตฺติ ลิงค์ = รูปศัพท์ที่ยังให้รู้เนื้อความที่ลึกลับ ชื่อว่า ลิงค์

(ลิงค ฐาตุ = ฐึ + เณ การิตปัจจัย + อ ปัจจัย)

รูปวิเคราะห์ทั้งสองนี้มีความหมายเหมือนกัน ต่างกันที่รากศัพท์ของบทเท่านั้น

สรุปความว่า คำว่า ลิงค มีรูปวิเคราะห์ ๓ นัย คือ

๑. ลีนํ องฺคนฺติ ลิงค์ = ส่วนที่ลึกลับ ชื่อว่า ลิงค์ (ลีนํ ศัพท์ + องฺค ศัพท์)

๒. ลีนํ อตฺถํ คเมตฺติ ลิงค์ = ศัพท์ที่ยังให้รู้เนื้อความที่ลึกลับ ชื่อว่า ลิงค์ (ลีนํ บทหน้า +
คมฺ ฐาตุ = ฐึ + เณ การิตปัจจัย + กฺวิ ปัจจัย)

๓. ลีนํ อตฺถํ ลิงฺเคตฺติ ลิงค์ = ศัพท์ที่ยังให้รู้เนื้อความที่ลึกลับ ชื่อว่า ลิงค์ (ลิงค ฐาตุ = ฐึ
+ เณ การิตปัจจัย + อ ปัจจัย)

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์ไวยากรณ์ว่า

ลีนํ องฺคนฺติ ลิงฺคนฺติ

นิปฺนฺนํปฺริสาทินํ

จเปตพฺพํ ปจฺมญจ

รูปํ ลิงฺคนฺติ วฺจฺจติ.”

“ส่วนที่ลึกลับ ชื่อว่า ลิงค์ ดังนั้น รูปที่ควรตั้งไว้ก่อนของบทสำเร็จมี ปฺริส ศัพท์
เป็นต้น ท่านเรียกว่า ลิงค์”

ลีนมตฺถํ คเมตฺติ

ลิงค์ ทพฺพสฺส วาจกํ

ลิงฺเคตฺยตฺถนฺติ วา ลิงค์

ลิงค์ นามํ สมนํ หิ ต.”

“ศัพท์ที่ยังให้รู้เนื้อความที่ลึกลับ ชื่อว่า ลิงค์ อีกอย่างหนึ่ง ศัพท์ที่ยังให้รู้

เนื้อความที่ลึกลับ ชื่อว่า ลิงค์ หมายถึง ศัพท์ที่แสดงทัฬหะ คำทั้งสองนั้นคือลิงค์ และนาม มีอรรถเสมอกันโดยแท้”

ศัพท์ว่า ลิงค์ และ นาม เป็นคำไวพจน์กัน นอกจากนั้น ยังมีคำว่า สห (ศัพท์) และ ปาฏิปติก (ศัพท์ที่มีในทุกๆ บท) ดังคาถาในคัมภีร์พาลาวตารคณฐีว่า

ลิงค์ นามณจ สหโต จ

ปาฏิปติกเมว จ

อิจเจเต จตุโร สหทา

สมานตถาติ วุจฺจเร.”

“ศัพท์ ๔ ศัพท์เหล่านี้ คือ ลิงค์, นาม, สห และ ปาฏิปติก นั้นเกี่ยว ทานกล่าวว่ามี ความหมายเสมอกัน”

คำว่า ปาฏิปติก (ศัพท์ที่มีในทุกๆ บท) หมายความว่า ศัพท์เดิมที่มีอยู่ในบทสำเร็จที่ลงวิภัตติแล้วเป็นรูปว่า ปุริโส ปุริสา ปุริส ปุริเส เป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปท ปท ปติ ปฏิปท.

- ปฏิปเท นิยตุต ปาฏิปติก = ศัพท์ที่ประกอบในทุกๆ บท ชื่อว่า ปาฏิปติกะ

ชินวณโยคคํ ลิงค์ อิธ จปียติ นิปทาที่ยติ จ.

นามศัพท์อันสมควรแก่พระชินพจน์ อันข้าพเจ้า[พระกัจจายนะ]ย่อมตั้งไว้ และยอมให้สำเร็จในกัจจายนไวยากรณ์นี้

คำว่า ชินวณโยคคํ เป็นอนวัตตณวัตติที่ติดตตามาจากสูตรว่า ชินวณยตุตํ หิ แต่เปลี่ยน ยตุต เป็น โยคค เพื่อให้นักศึกษาได้รู้ถึงความหลากหลายในการใช้คำ เพราะความหมายว่า สมควร บาลีใช้ได้หลายศัพท์ คือ ยตุต, โยคค, อนรูป, อรห, อนุจณิก

คำว่า นิปจเต ในสูตรสำเร็จมาจาก นิ บทหน้า + ปต ธาตุ + ย ปัจจัย + เต วิภัตติ โดยทั่วไป ปต ธาตุมีความหมายว่า “ตกไป” แต่ในที่นี้มีความหมายว่า “ตั้งไว้” ท่านจึงอธิบายไว้ในนุตติว่า จปียติ (ยอมตั้งไว้) คำอธิบายข้างต้นนี้กล่าวตามกัจจายนสูตรตถกณฐี (หน้า ๔๑) ที่อ้างข้อความจากพาลาวตารฎีกาใหม่ (หน้า ๕๕) ว่า นิปจเตติ นิปติยติ (คำว่า นิปจเต แปลว่า “ยอมตั้งไว้”) แต่พาลาวตารคณฐี (เล่ม ๑ หน้า ๕๖) แปลว่า “ยอมให้ตกไป” ตามความเห็นนี้มาจาก นิ บทหน้า + ปต ธาตุ + ย ปัจจัย + เณ การิตปัจจัย + เต วิภัตติ อย่างไรก็ตาม ผู้แปลเห็นด้วยกับมติแรก เพราะถ้าบทนี้มีการิตปัจจัยประกอบร่วม ท่านผู้แต่งพาลาวตารฎีกาใหม่ก็ควรอธิบายเป็นรูปเหตุการณ์ว่า นิปติยติ แต่ท่านมิได้อธิบายเช่นนั้น เพียงอธิบายเป็นรูปกรรมว่า นิปติยติ จึงได้ข้อสรุปว่าบทนี้เป็นกรรมจาก

ในฉบับพม่าบางฉบับพบรูปว่า นิปฺปชฺชเต บ้าง นิปฺผชฺชเต บ้าง แต่ในอุตติของโมคคัลลาน-
ไวยากรณ์และโมคคัลลานปัญญาภิการพบรูปว่า นิปฺจฺเต จึงได้ข้อสรุปว่าควรมีรูปเป็น นิปฺจฺเต

ส่วนคำว่า นิปฺผาติยติ จ (และยอมให้สำเร็จ) แสดงอรรถของ จ ศัพท์ที่ทำหน้าที่อุตฺตสมฺมจฺยะ
คือ รวบรวมข้อความที่มีได้กล่าวไว้โดยตรงในสูตร ซึ่งในที่นี้รวบรวมบทว่า นิปฺผาติยติ (ยอมให้สำเร็จ)
หมายความว่า ท่านผู้แต่งคัมภีร์นี้มีได้กล่าวถึงสูตรว่า ตพฺบุโรธเน (นามศัพท์และอื่นๆ ยอมให้สำเร็จโดย
ไม่ขัดแย้งกับพระชินพจน์นั้น) เพราะท่านต้องการย่อคัมภีร์ให้สั้นที่สุด ดังนั้น ท่านจึงใช้ จ ศัพท์ของสูตรนี้
ทำหน้าที่รวบรวมการให้สำเร็จเป็นบทนามที่สอดคล้องกับพระชินพจน์

ส่วนในปทรูปสิทธิปกรณ์ กล่าวว่า จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อุตฺตสมฺมจฺยะ คือ รวบรวมศัพท์เดิม
ของบทกิริยา คือ ธาตุ หมายความว่า นามศัพท์เป็นรูปเดิมของบทนามและแสดงทัฬหะคือบุคคลสิ่งของ ส่วน
ธาตุเป็นรูปเดิมของบทกิริยาที่เป็นอาชยาดและกิตฺกแสดงกิริยาอันมีการไปและการนอน เป็นต้น ดังข้อความ
ในคัมภีร์สัททสารถถาสนีว่า

ธาตุสทฺโท กิริยาวาจี

ปจฺจโย สาธนวาจโก

อตฺถสฺส วาจกํ ลิงค์

วิภตฺติ อตฺถโชติกา.^๔

“ศัพท์ที่แสดงธาตุกล่าวถึงกิริยา [กิตฺก]ปัจจยกล่าวถึงสาธนะ นามศัพท์กล่าว
ถึงเนื้อความ[มีบุรุษเป็นต้น] ส่วนวิภตฺติแสดงเนื้อความ[มีกิตฺตาและกรรมเป็นต้น]
ให้ปรากฏ”

พุทธาทิทัศนะ

กลุ่มศัพท์มี พุทธ เป็นต้น

พุทธ อิติ จิต-

เมื่อตั้งนามศัพท์ว่า พุทธ แล้ว-

ในประโยคนี้ยังมีข้อความไม่สมบูรณ์ เพราะไม่มีกริยาคุมพากย์ พาลาวตารคณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๒๘๐) และพาลาวตารนิสสัยเกา (หน้า ๑๕) จึงให้เพิ่มสูตรว่า ตโต จ วิภตติโย ที่จะกล่าวต่อไปมาแปลพร้อมกับประโยคนี้ จึงมีความหมายว่า “เมื่อตั้งนามศัพท์ว่า พุทธ แล้วลงวิภตติและอื่นๆ ทำยนามศัพท์นั้น” ข้อนี้ต่างจากนิสสัยของปทูปสัทธิปกรณ์ที่ให้เพิ่มคำว่า กจจายเนน อัย วิธิ วุจเจเต (พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้)

[๔๕ : ๖๒] ตโต จ วิภตติโย.

ลงวิภตติและอื่นๆ ทำยนามศัพท์นั้น

วิภตติโย จ อ.วิภตติ ท. ด้วย ปรา เป็นเบื้องหลัง ตโต ลิงเคหิ จากนามศัพท์ ท. เหล่านั้น หุตวา เป็น โหนติ ย่อมลง ๗

สูตรนี้เป็นวิธีสูตร วิภตติวิธี (ลงวิภตตินามทำยนามศัพท์) เนื่องจากวิภตติอาศัยนามศัพท์จึงต้องลงทำยนามศัพท์ดังกล่าว การลงวิภตติทำยนามศัพท์ด้วยสูตรนี้คล้ายตามปริสาสูตรที่จะกล่าวต่อไปว่า ธาตุลึงเคหิ ปรา ปจจยา (ลงวิภตติและปัจจัยทำยธาตุและนามศัพท์) และโดยทั่วไปแล้วศัพท์ที่แสดงอุปาทานว่า ตโต (จากนั้น) เป็นต้น มักมองหาอุปาทานนี้ คือ ศัพท์ที่เนื่องด้วยอุปาทานอันได้แก่ศัพท์ว่า พร (อันเป็นเบื้องหลัง, อันอยู่หลัง) ตามข้อความในคัมภีร์อนุฎีกาว่า

วตฺตฺอุธิปายานุโรธินิ สทฺทปฺปวตฺติ.^{๑๐}

“การประกอบรูปศัพท์มีสภาพคล้ายตามความปรารถนาของผู้พูด”

นอกจากนั้น คัมภีร์พาลาวตาร นยาสะ และปทูปสัทธิปกรณ์กล่าวว่าสูตรนี้เป็นวิภตติวิธี คือ แสดงการลงวิภตติ ดังนั้น จึงลงวิภตติด้วยสูตรนี้ได้ แต่คัมภีร์อรรถพยายานกล่าวว่า เป็นวิภตติสัญญา คือ แสดงการตั้งชื่อวิภตติ ไม่ใช่สูตรที่อนุญาตการลงวิภตติ

ตสุม่า ลิงคา ปรา วิภตติโย โหนติ.

วิภตติทั้งหลายย่อมลงท้ายนามศัพท์นั้น

คำว่า ปรา เป็นบทวิภตติที่เพิ่มเข้ามาแปลในสูตร ท่านจึงกล่าวบทนี้ไว้ในวิภตติ คำว่า ปรา สัมพันธ์ใน หุตวา (เป็น) มีคำแปลโดยพยัญชนะว่า

“อ.วิภตติ ท. เป็นเบื้องหลัง จากนามศัพท์นั้น (เป็น) ย่อมลง”

การใช้คำแสดงวิภตติในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาบาลีที่อาจไม่ตรงกับการใช้คำในภาษาไทยและพม่าทั่วไป แต่อย่างไรก็ตาม ความหมายของคำแปลโดยพยัญชนะข้างต้น ก็คือ ลงวิภตติ ให้เป็นเบื้องหลังจากนามศัพท์นั้นนั่นเอง

นอกจากนั้นแล้ว ประโยคนี้อาจแต่งเป็นรูปว่า ตสุม่า ลิงคา ปรา วิภตติโย โหนติ (ลงวิภตติในเบื้องหลังจากนามศัพท์นั้น) ก็ได้เช่นกัน โดยประกอบ ปรา (ในเบื้องหลัง) ด้วยการลงหุตยาวิภตติในอรรถ สัตตมี การใช้คำในลักษณะนี้สอดคล้องกับการใช้คำในภาษาไทยและพม่าทั่วไป

วิภตติ คือ ศัพท์ที่จำแนกความหมายของนามศัพท์ โดยจำแนกเป็นเอกพจน์ พหูพจน์ ตามจำนวนของความหมาย หรือแบ่งเป็นชื่อว่า ปฐมา เป็นต้น ตามลำดับชื่อ มีรูปวิเคราะห์ว่า

กมฺมาทิวเสน เอกตฺตาทิวเสน จ ลิงคตฺถํ วิภตฺติโย วิภตติโย.”

“ศัพท์เหล่านี้ย่อมจำแนกเนื้อความของนามศัพท์ให้แตกต่างด้วยประเภทแห่งกรรมการกเป็นต้น และด้วยประเภทแห่งเอกพจน์ เป็นต้น ศัพท์เหล่านั้น ชื่อว่า วิภตติ”

หมายความว่า ตามปกติเนื้อความของนามศัพท์ที่ยังมิได้ลงวิภตติ เช่น ปุริส ย่อมไม่ปรากฏว่าเป็นกัตตา (ผู้กระทำ) หรือกรรม (ผู้ถูกกระทำ) เป็นต้น ทั้งไม่ปรากฏความเป็นเอกพจน์ และพหูพจน์ ต่อเมื่อกระจายวิภตติเป็นรูปต่างๆ แล้วว่า ปุริสฺ (ซึ่งบุรุษ) หรือ ปุริเส (ซึ่งบุรุษทั้งหลาย) จึงจะปรากฏความเป็นกรรมการกและพจน์ได้ ดังนี้ เป็นต้น

วิภตตินาม มี ๒ ประเภท ดังนี้

๑. โชตกะ วิภตติที่แสดงความหมายอรรถกัตตาหรือกรรมที่มีอยู่แล้วให้ปรากฏชัดเจน ไม่ได้กล่าวความหมายพิเศษใดๆ ได้แก่ ปฐมาวิภตติ เช่น วิภตติอาชยาตแสดงอรรถกัตตาหรือกรรมแล้ว จึงลงปฐมาวิภตติเพื่อรักษาความเป็นบทที่ประกอบใช้ในประโยค ไม่ใช่ลงเพื่อแสดงอรรถกัตตาหรือกรรมซ้ำอีก เช่น

- คำว่า ธมฺมํ เทเสมิ (ย่อมแสดงธรรม) คำว่า เทเสมิ หมายถึง อหํ (เรา) เพราะ มิ วิภตติ แสดงอรรถกัตตา คือ อหํ

- คำว่า มคฺคํ คจฺณถ (ย่อมไปสู่หนทาง) คำว่า คจฺณถ หมายถึง ตุมฺเห (พวกท่าน) เพราะ
ถ วิกฺกิตฺติแสดงอรรถกัฏฐาคือ ตุมฺเห

ดังนั้น วิกฺกิตฺติอาชาตจึงสามารถแสดงอรรถกัฏฐาในประโยคกัฏฐาจากหรืออรรถกรรมใน
ประโยคกรรมวาจกได้ โดยจำแนกเป็น

- ตุมฺหโยคะ วิกฺกิตฺติที่ประกอบกับ ตุมฺห ศัพท์ หมายความว่าถึง ตฺวํ ที่เป็นเอกพจน์ หรือ
หมายถึง ตุมฺเห ที่เป็นพหูพจน์

- อัมมโยคะ วิกฺกิตฺติที่ประกอบกับ อมฺห ศัพท์ หมายความว่าถึง อหํ ที่เป็นเอกพจน์ หรือ
หมายถึง มยํ ที่เป็นพหูพจน์

- นามโยคะ วิกฺกิตฺติที่ประกอบกับ นาม ศัพท์ หมายความว่าถึง บทนามที่นอกจาก ตุมฺห
และ อมฺห ศัพท์ ที่เป็นทั้งเอกพจน์หรือพหูพจน์

๒. วาจกะ วิกฺกิตฺติที่สามารถแสดงความหมายใหม่ที่ไม่มีในนามศัพท์ คือ อรรถกรรม
เป็นต้น ได้แก่

- พุติยาวิกฺกิตฺติ	แสดงอรรถกรรม
- ตติยาวิกฺกิตฺติ	แสดงอรรถกัฏฐาหรืออรรถะ
- จตุตถีวิกฺกิตฺติ	แสดงอรรถสัมปทาน
- ปัญจมีวิกฺกิตฺติ	แสดงอรรถอุปาทาน
- ฉกฺขวิกฺกิตฺติ	แสดงอรรถสัมพันธ
- สัตตมีวิกฺกิตฺติ	แสดงอรรถโอกาสะ

อรรถของวิกฺกิตฺติเหล่านี้จะปรากฏต่อไปในสูตรที่เกี่ยวกับวิกฺกิตฺติเหล่านั้น

อย่างไรก็ตาม ไวยากรณ์บางฉบับก็กล่าวว่า พุติยาวิกฺกิตฺติเป็นต้นเป็นวาจกะเหมือนปฐมาวิกฺกิตฺติ
เพียงแสดงอรรถกรรมเป็นต้นที่ไม่ปรากฏให้ปรากฏชัดเจน ตามมตินี้วิกฺกิตฺติทั้งหมดเป็นวาจกะเท่านั้น

จกาเรน ตาสํ เอกวจนาทิปจมาทิสญฺญา จ.

ชื่อว่าเอกพจน์เป็นต้นและปฐมาเป็นต้นแห่งวิกฺกิตฺติเหล่านั้นย่อมมีด้วย จ ศัพท์

จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่รวบรวมการตั้งชื่อวิกฺกิตฺตินามว่า ชื่อเอกพจน์และพหูพจน์โดยจำนวน
หรือชื่อปฐมา (วิกฺกิตฺติแรก), พุติยา (วิกฺกิตฺติที่สอง) ฯลฯ สัตตมี (วิกฺกิตฺติที่เจ็ด) ตามลำดับวิกฺกิตฺติ หมายความว่า
แม้สูตรนี้จะทำหน้าที่ลงวิกฺกิตฺตินามท้ายนามศัพท์ และ จ ศัพท์ก็ทำหน้าที่รวบรวมการตั้งชื่อเอกพจน์
พหูพจน์ และชื่อว่าปฐมา พุติยา เป็นต้น เพราะท่านพระกัจจายนะไม่ได้กล่าวสูตรตั้งชื่อดังกล่าว จึงควร

รวบรวมชื่อเหล่านั้นด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้ ความเห็นที่ปรากฏในคัมภีร์นี้กล่าวตามมติของคัมภีร์นยาสะ

อย่างไรก็ตาม ปทรูปสิทธิปริกัรณเห็นว่า จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อวุตตสมุจยะ คือ รวบรวมข้อความที่มีได้กล่าวไว้ในสูตร ซึ่งได้แก่บทนิบาตที่มี ตเว และ ตุน ปัจจัย เป็นต้น อยู่ท้าย โดยกล่าวว่า

จสททคคหณน ตเวตุนาติปัจจยนฺตนิปาตโติปิ.^{๑๒}

“ลงวิภัตติแม่ท้ายนิบาตที่มี ตเว และ ตุน ปัจจัยเป็นต้นเป็นที่สุด ด้วยการถือเอา จ ศัพท์”

ข้อความข้างต้นหมายความว่า สูตรที่แสดงการตั้งสมาส ตัทธิต และกิตก์เป็นนามศัพท์ คือสูตร ตัทธิตสมาสกิตกา นามวาทเวตุนาทีสุ จ (บทตัทธิต สมาส และกิตก์ ฟังทราบเหมือนอย่างนาม ยกเว้น ปัจจัยที่มีใช้ ตเว และ ตุน เป็นต้น) ในสูตรดังกล่าวนี้ คำว่า อตเวตุนาทีสุ จ (ยกเว้นปัจจัยที่มีใช้ ตเว และ ตุน เป็นต้น) ปฏิเสธการตั้งบทที่ลงกิตก์ปัจจัย คือ ตเว และ ตุน เป็นต้น แต่บทดังกล่าวนี้สามารถลงวิภัตตินามได้ด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้

นอกจากนั้น แม่บทนิบาตมี จ และ ปน เป็นต้น ก็ควรถือเอาด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้ เพราะไม่ได้ชื่อว่า ลิงค์ คือ ไม่ได้ตั้งเป็นนามด้วยสูตรว่า ตัทธิต เป็นต้น เช่นเดียวกัน

อนึ่ง อัพยยิภาวสมาสและอัพยยตัทธิต เมื่อท่านตั้งชื่อเป็นนามด้วยสูตรว่า ตัทธิต เป็นต้นแล้ว จึงลงวิภัตตินามได้ ส่วนอุปสรรค นิบาต และบทที่ลง ตวา ปัจจัยเป็นต้นต้องตั้งชื่อเป็นนามด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้จึงจะลงวิภัตตินามได้ นอกจากนั้น บทที่ลงปัจจัยอันเป็นวิภัตติไม่ต้องลงวิภัตติ เพราะตั้งชื่อปัจจัยเป็นวิภัตติแล้ว

ชื่อว่า เอกพจน์ เป็นต้น ปทรูปสิทธิปริกัรณเห็นว่าไม่จำเป็นต้องตั้งสูตรเพื่อตั้งชื่อ เพราะเป็นชื่อตามความหมายหรืออันวัตถนาม หรือเป็นชื่อในไวยากรณ์สันสกฤตอื่นซึ่งท่านได้กล่าวอนุญาตไว้แล้วในสูตรว่า ปรสมณฺวา ปโยเค (เมื่อมีการประกอบ ชื่อในคัมภีร์สันสกฤตอื่นก็ฟังใช้ได้) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เอกสฺ วจัน เอกวจัน (วิภัตติแสดงสิ่งเดียว ชื่อว่า เอกพจน์)
- พหุณฺ วจัน พหุวจัน (วิภัตติแสดงหลายสิ่ง ชื่อว่า พหูพจน์)
- ทฺวินฺ ปูรณํ ทุตฺยา (จำนวนเต็มของ ๒ ชื่อว่า ทุตฺยา = ที่สอง)
- ปจฺเม ภวา ปจฺมา (วิภัตติที่มีในเบื้องต้นแรก ชื่อว่า ปจฺมา)

[๔๖ : ๖๓] ส โย, อ โย, นา หิ, ส นํ, ส มา หิ, ส นํ, ส มี่ สุติ วิภตติโย.

ส โย, อ โย, นา หิ, ส นํ, ส มา หิ, ส นํ, ส มี่ สุ ชื่อว่า วิภตติ

ส โย, อ โย, นา หิ, ส นํ, ส มา หิ, ส นํ, ส มี่ สุ อ. ส โย, อ โย, นา หิ, ส นํ, ส มา หิ, ส นํ, ส มี่ สุ วิภตติโย ชื่อว่า วิภตติ โหติ ย่อมเป็น ฯ

ส โย, อ โย, นา หิ, ส นํ, ส มา หิ, ส นํ, ส มี่ สุติ วิภตติโย.

<ตามพยายายาของสิงหล>

วิภตติทั้งหลายย่อมมีด้วยสูตรว่า ส โย, ยเปย ส มี่ สุ (ส โย, อ โย, นา หิ, ส นํ, ส มา หิ, ส นํ, ส มี่ สุ ชื่อว่า วิภตติ)

<ตามพาลาวตารฎีกาเก่า>

วิภตติทั้งหลายย่อมได้ชื่อ[ของตน]ด้วยสูตรว่า ส โย, ยเปย ส มี่ สุ (ส โย, อ โย, นา หิ, ส นํ, ส มา หิ, ส นํ, ส มี่ สุ ชื่อว่า วิภตติ)

ประโยคนี้นี้มีคำแปล ๒ นัย คือ พยายายาของสิงหล และพาลาวตารฎีกาเก่า (หน้า ๕๗) โดยเพิ่มคำว่า อุตโตโน สญญํ ลภนติ (ย่อมได้ชื่อของตน) ผู้แปลเห็นว่าคำแปลตามนัยแรกน่าจะสมควรกว่า เพราะการเพิ่มปาสุเสสเข้ามาแปลนั้นควรเป็นคำที่ติดตามมาจากประโยคหน้า หรือคำที่ผู้อ่านอาจอนุมานรู้จากธรรมเนียมในการประกอบใช้ศัพท์บาลี เช่น การเพิ่ม พร ศัพท์เข้ามาประกอบกับบทพาทาน ดังนี้ เป็นต้น ดังนั้น แม้คำแปลตามฎีกาเก่าจะทำให้เข้าใจความหมายของสูตรนี้ได้ง่ายขึ้นก็ไม่น่าจะสอดคล้องกับความเห็นของท่านผู้แต่ง

คำว่า ส โย, อ โย, ยเปย ส มี่ สุ มีรูปเป็นเอกพจน์ เพราะเป็นสมาหารทวันทสมาส เมื่อเชื่อมสมาสแล้วตั้งเป็นนปุงสกลิงค์ เอกพจน์ ไหล่ง ส วิภตติแล้วลบ ส ด้วยสูตรว่า เสโต โลป คสิปี

สูตรนี้เป็นสัญญาสูตร ตั้งชื่อ ส โย เป็นต้น ชื่อว่า วิภตติ เพื่อให้รู้ว่าเมื่อกล่าวถึงคำว่า วิภตติ ก็จะหมายถึงศัพท์ ๑๔ ตัวมี ส โย เป็นต้น

คัมภีร์นยาสะกล่าวว่า สูตรนี้เป็นนิยมนสูตร คือ สูตรกำหนด ประเภทวิภตตินิยมนสูตร คือ สูตรกำหนดวิภตติ

ปทบุปสทธิปกรณและพาลาวตารกล่าวว่า สูตรนี้เป็นสัญญาสูตร

คัมภีร์สุดนินเทศเห็นว่า สูตรนี้เป็นปริภาสาสูตร

สิ โย อิติ ปจฺมา, อํ โย อิติ ทุตฺติยา, นา หิ อิติ ตตฺติยา, ส นํ อิติ จตฺตถิ, สฺมา หิ อิติ ปญฺจมี, ส นํ อิติ ฉฺฉฐี, สฺมี สุ อิติ สตฺตมี.

หมวดสองแห่งวิภัตติ คือ

สิ	โย	ชื่อว่า	ปจฺมา	(วิภัตติแรก)
อํ	โย	ชื่อว่า	ทุตฺติยา	(วิภัตติที่สอง)
นา	หิ	ชื่อว่า	ตตฺติยา	(วิภัตติที่สาม)
ส	นํ	ชื่อว่า	จตฺตถิ	(วิภัตติที่สี่)
สฺมา	หิ	ชื่อว่า	ปญฺจมี	(วิภัตติที่ห้า)
ส	นํ	ชื่อว่า	ฉฺฉฐี	(วิภัตติที่หก)
สฺมี	สุ	ชื่อว่า	สตฺตมี	(วิภัตติที่เจ็ด)

คำแปลข้างต้นกล่าวตามพาลาวตารคณฐี (เล่ม ๑ หน้า ๒๘๐) ที่เพิ่มปจฺมาเสสะว่า วิภตฺติทวํ (หมวดสองแห่งวิภัตติ) เข้ามาแปลตามพยาขยาของสิงหล

ส่วนพาลาวตารฎีกาเก่า (หน้า ๕๗) เพิ่มปจฺมาเสสะเป็นรูปว่า สิ อิติ โย อิติ เทว วิภตฺติโย ปจฺมา โหนติ (วิภตฺติสองศัพท์ คือ สิ คือ โย ชื่อว่า ปจฺมา) ดังนี้เป็นต้น

วิภัตติ ๗ หมวด ในภาษาบาลี และ ภาษาสันสกฤต

	ภาษาบาลี		ภาษาสันสกฤต		
	เอกพจน์	พหูพจน์	เอกพจน์	ทวิพจน์	พหูพจน์
ปจฺมา	สิ	โย	สิ	เอา	ชสุ
อาลปน	สิ	โย	สิ	เอา	ชสุ
ทุตฺติยา	อํ	โย	อม	เอา	ชสุ
ตตฺติยา	นา	หิ	ฉฺฉา	ภยาม	ภิส
จตฺตถิ	ส	นํ	เง	ภยาม	ภยสุ
ปญฺจมี	สฺมา	หิ	งสิ	ภยาม	ภยสุ
ฉฺฉฐี	ส	นํ	งสุ	โอส	อาม
สตฺตมี	สฺมี	สุ	จิ	โอส	สุป

ชื่อปฐมาเป็นต้นที่พบในกัจจายนไวยากรณ์ ท่านกล่าวไว้ตามไวยากรณ์สันสกฤต แต่ในคัมภีร์
อรรถกถาและฎีกาพบชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่ง ดังนี้

ไวยากรณ์	อรรถกถา ฎีกา	คำแปลไทย
ปฐมา	ปัจจุตต	อันว่า (อ.)
ทุตติยา	อุปโยค	ซึ่ง, สู, ยัง, ลึ้น, ตลอด, กะ, ให้เป็น, เฉพาะ
ตติยา	กรณ	ด้วย, โดย, อัน, ตาม, เพราะ, มี, ด้วยทั้ง, กับ
จตุตถิ	สมฺปทาน	แก่, แด่, เพื่อ, ต่อ
ปณฺจมี	นิสฺสํก	แต่, จาก, กว่า, เหตุ (เนื่องจาก)
ฉฎฺฐี	สามิวจน	แห่ง, ของ, เมื่อ, บรรดา
สตฺตมี	ภุมฺม	ใน, ไกล, ณ, ที่, ครั้นเมื่อ, ในเพราะ, เหนือ, บน, ในที่, ในบรรดา
อาลปน	อาลปน	แน่ะ, ดูก่อน, ข้าแต่

ดังคาถาในปทฐูปสัทธิปกรณ์ว่า

ปัจจุตต'มฺปโยคณฺจ

กรณํ สมฺปทานิยํ

นิสฺสํกํ สามิวจนํ

ภุมฺมมัลปน'มฺภูจมฺ'

“ปัจจุตตะ อุปโยคะ กรณะ สัมปทานะ นิสสัฏกะ สามิวจนะ ภุมมะ และ
อาลปนะเป็นที่ ๘”

คำว่า สมฺปทานิย แปลว่า “สัมปทานะ” มาจาก สมฺปทาน ศัพท์ + ญย ปัจจัยในสกัถกตัตถิตี มี
รูปวิเคราะห์ว่า สมฺปทานเมว สมฺปทานิย (สัมปทานะนั้นแหละ ชื่อว่า สัมปทานิยะ) ท่านลงสกัถกตปัจจัยใน
ที่นี้เพื่อให้ครบ ๘ พยางค์

นอกเหนือจากนั้น สัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา หน้า ๑๐๖) กล่าวถึงบาทที่ ๔ เป็นรูปว่า ภุมม-
มัลปน'มฺภูจมฺ ตັตบทเป็น ภุมมํ + อาลปนํ + อฺภูจมฺ การใช้คำในลักษณะนี้ทำให้เข้าใจความได้ชัดเจนกว่าเดิม

ตาสมนิยมปฺปสงฺเค วตฺติจฺฉาวสา-

เมื่อมีการถึงความไม่แน่นอนแห่งวิภัตติเหล่านั้น [ให้ลงปฐมาวิภัตติ] โดยเนื่องด้วย
ความปรารถนาของผู้กล่าว

วิภัตติมี ๗ หมวดรวมทั้งหมด ๑๔ ศัพท์ เมื่อไม่มีความแน่นอนว่าจะลงวิภัตติไหนก่อน ท่านจึง
กล่าวประโยคนี้ขึ้นเพื่อให้ลงปฐมาวิภัตติก่อน เพราะเป็นวิภัตติแรก ตามความต้องการของผู้กล่าวคือท่าน
พระกัจจายนะผู้กล่าวสูตรที่ลงปฐมาวิภัตติเป็นลำดับแรกว่า ลิงฺคตฺเถ ปจฺมา

คำว่า ตาสมนิยมปฺปสงฺเค ตัดบทเป็น ตาส (วิภัตติเหล่านั้น) + อนิยม (ความไม่แน่นอน) +
ปสงฺเค (การถึง)

คำว่า วตฺติจฺฉาวสา ตัดบทเป็น วตฺตุ (ผู้กล่าว) + อิจฺฉา (ความปรารถนา) วสา (โดยเนื่อง)

ในพาลาวดารคณฺฐี (เล่ม ๑ หน้า ๕๙) กล่าวว่า ปสงฺค ควรแปลว่า “การถึง” เพราะ
ประกอบรูปศัพท์มาจาก ป บทหน้า + สติ ธาตุ (คติปวตฺตเนสุ = ไป, เป็นไป) + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ
ไม่ใช่ประกอบรูปศัพท์มาจาก สกิ ธาตุ (สงฺกาย = สงสัย) ดังนั้น คำนี้ควรแปลว่า “การถึง” ตามพยาขยา
ของสิงหล แม้ปทรูปสิทธิินิสสัยใหม่ (สูตร ๖๔) ก็แปลว่า “ความเป็นไป, การถึง” ตามพยาขยาของสิงหล
เช่นเดียวกัน ความหมายดังกล่าวพบหลักฐานในคัมภีร์มณีสารมัญชสา (เล่ม ๑ หน้า ๘๙) ว่า สมฺภวาปฺปสงฺโค
สมฺภวาปตฺติ โดยท่านแปล ปสงฺค ว่า “การถึง” เพราะอธิบายด้วย อาปตฺติ ศัพท์ในที่นี้ แม้ในคัมภีร์ดังกล่าว
(เล่ม ๒ หน้า ๙๔) ก็อธิบาย ปสงฺค ด้วย อาปตฺติ ศัพท์ไว้อีกครั้งหนึ่งว่า อุปาทายรูปตาปสงฺโคติ อุปาทารูป-
ภาวสฺส, ตสฺมี วา ปสงฺโค, ตพฺภาวปตฺติตี วุตฺตํ โหตีติ (คำว่า อุปาทายรูปตาปสงฺโค หมายความว่า การ
ถึงซึ่งความเป็นอุปาหารูป หรือการถึงในความเป็นอุปาหารูป กล่าวคือ การถึงความเป็นอุปาหารูปนั้น)

อย่างไรก็ตาม คำแปลว่า ปสงฺค ตามนิสสัยพม่าทั่วไปแปลว่า “ความเคลือบแคลง” ส่วนสหทา-
นุกรมพระไตรปิฎกบาลี-พม่า (เล่ม ๙ หน้า ๒๔๓) แปลว่า “ความเกี่ยวเนื่อง” นอกจากนั้น คำนี้อาจแปล
ได้อีกอย่างหนึ่งว่า “ความปรากฏ” ดังข้อความในคัมภีร์โมคคัลลานปัณญิกากฎีกาว่า

อติปฺปสงฺคาภาวโตติ สุตฺตุนฺตเรณ สมฺมาเส อวิหิตฺปิ อนภิมตฺตถานมฺปตฺติยา อภาวโต.^{๔๔}

“คำว่า อติปฺปสงฺคาภาวโต (เพราะไม่มีความปรากฏยิ่ง) หมายความว่า เพราะไม่มีความปรากฏ
แห่งเนื้อความที่บุคคลรู้ไม่ได้เมื่อไม่ได้ทำสมาสด้วยสูตรอื่น” (ท่านอธิบาย ปสงฺค ด้วยคำว่า ปตฺติ = ปรากฏ)

[๔๗ : ๖๕] ลิงฺคตฺเถ ปจฺมา.

เมื่อมีอรรถของนามศัพท์ ให้ลงปฐมาวิภัตติ

ลึงคุดเถ ครั้นเมื่ออรรถของนามศัพท์ สติ มีอยู่ ปจมา อ.ปฐมาวิภัตติ โหติ ย่อมลง ๗

โย กมมกตตาทิวตถนุตรมปตโต สสสรูปภูโจ สุทฺโธ, โส ลึงคุดเถ นาม. ตสสาภิ-
ธานมตเต ปจมาวิภัตติ โหติ.

อรรถใดซึ่งไม่ถึงระยะพิเศษมีกรรมและกัตตาเป็นต้น ดำรงอยู่ในสภาพของตน ไม่
เจือปน[ด้วยกรรมการกเป็นต้น] มีอยู่ อรรถนั้นชื่อว่า ลึงคัตถะ (อรรถแห่งนามศัพท์)

เมื่อมีศัพท์สักว่าแสดงอรรถของนามศัพท์ ให้ลงปฐมาวิภัตติ

คำว่า กมมกตตาทิวตถนุตรมปตโต ตัดบทเป็น กมมกตตุ + อาทิ + อวตถา + อนนฺตรํ +
อปฺปตโต

คำว่า ลึงคุดเถภิธานมตเต (ศัพท์สักว่าแสดงอรรถของนามศัพท์) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อภิธาตติ อภิธาน (อภิ บทหน้า + ธา ธาตุ + ยุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- อภิธาน จ โส มตโต จาติ อภิธานมตโต (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- ลึงคสส อตฺโถ ลึงคุดเถ (ฉนฺนวิภัตติปฐมา)
- ลึงคุดสส อภิธานมตโต ลึงคุดเถภิธานมตโต (ฉนฺนวิภัตติปฐมา)

ท่านถือว่าปฐมาวิภัตติไม่ได้แสดงอรรถอะไร การลงปฐมาวิภัตตินั้นก็เพื่อให้ศัพท์นำมาใช้พูดใน
ประโยคได้เท่านั้นซึ่งแตกต่างจากวิภัตติอื่น ที่มีความหมายของตนๆ เช่น ทุตติยาวิภัตติมีอรรถกรรมเป็นต้น

คำว่า ลึงคุดเถ แปลว่า “อรรถของนามศัพท์” หมายความว่า อรรถว่า บุรุษ สัตว์ จิต เป็นต้น ที่ไม่
ระคนกับอรรถของวิภัตติ คือ กรรมและกัตตา เป็นต้น หมายความว่า อรรถของนามที่ลงวิภัตติแล้วจำแนก
ออกเป็น ๒ ส่วน คือ

๑. อรรถของนามศัพท์ อรรถของศัพท์ต่างๆ เฉพาะตน เช่น บุรุษ (บุรุษ), อิตฺถิ (สตรี)
๒. อรรถของวิภัตติ อรรถที่วิภัตตินามกล่าวถึงตามสมควร เช่น

- ทุตติยาวิภัตติแสดงกรรม - จตุตถีวิภัตติแสดงสัมปทาน - ฉนฺนวิภัตติแสดงสามี (เจ้าของ)	- ทุตติยาวิภัตติแสดงกรรมและกัตตา - ปัญจมีวิภัตติแสดงอุปาทาน - สัตตมีวิภัตติแสดงโอกาสะ (สถานที่)

สรุปว่า วิภัตติ ๖ หมวดตั้งแต่ทุตติยาวิภัตติถึงสัตตมีวิภัตติสามารถแสดงอรรถเฉพาะของตนๆ
ได้ ส่วนปฐมาวิภัตติไม่สามารถจะแสดงอรรถกัตตาหรือกรรมเป็นต้นได้ ทั้งนี้ก็เพราะอรรถกัตตาเป็นต้นนั้น
ถูกบทอาขยาต กิตก์ สมาส และตัทธิตแสดงไว้แล้วด้วยการลงวิภัตติอาขยาตในกัตตุวาจกและกรรมวาจก
เป็นต้น หรือลงกิตก์ปัจจัยในกัตตุสาธนะและกรรมสาธนะเป็นต้น การลงปฐมาวิภัตติจึงมีเพื่อให้ศัพท์นำมา

ใช้พูดในประโยคได้เท่านั้น กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ เพื่อรักษาความเป็นบทไว้เท่านั้น (บท คือ ศัพท์ที่ลงวิภัติแล้ว) เพราะนามศัพท์ที่ยังมิได้ลงวิภัติจะนำมาผูกเป็นประโยคไม่ได้ ดังนั้น ท่านพระกัจจายณะจึงตั้งสูตรว่า ลิงคตเถ ปจมา (เมื่อมีอรรถของนามศัพท์ ให้ลงปฐมวิภัติ)

คัมภีร์พยาขยาของสิงหลอธิบายตามคัมภีร์นยาสะว่า อภิธาน ศัพท์ในที่นี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อภิธาตติ อภิธานโน = อภิธานะ คือ ศัพท์กล่าว

คำแปลตามนัยนี้ชี้ให้เห็นว่าลงปฐมวิภัติท้ายศัพท์เท่านั้น จะลงวิภัติท้ายอรรถไม่ได้ เพราะอรรถตั้งอยู่ในศัพท์ ตามนัยนี้ มตต ศัพท์ (สักว่า) มีอรรถว่า อวธารณะ (ตัดสิน) แสดงการห้ามอรรถของวิภัติที่เป็นกรรมและกัตตา เป็นต้น

นิสสัยและพยาขยาบางฉบับแปล ลิงคตธาภิธานมตเต ว่า “เมื่อศัพท์สามัญอันแสดงอรรถของนามศัพท์มีอยู่” ตามนัยนี้ มตต ศัพท์ มีอรรถว่า “สามัญ” โดยแสดงว่าศัพท์ที่ลงปฐมวิภัติเป็นศัพท์สามัญที่ไม่ระบุถึงกรรมและกัตตา เป็นต้น ดังคำอธิบายในพาลาวตารฎีกาใหม่ว่า

ตตถ ลิงค์ นาม นามสทหปฺปติปาฏิปทิกํ. ตสฺสตุโก นาม สทหสฺส อตฺถมตฺตโก. โส ปน กมฺมกตฺตาทิวีสสมปฺปโต สฺพุโร หติ. เตน วุตฺตํ “โย กมฺมกตฺตาทิวตฺถนฺตรมปฺปโต”ตฺยาทิ.”^๔

“ในพากย์นั้น ขึ้นชื่อว่านามศัพท์ เป็นศัพท์ที่ประกอบในทุกบท (ปาฏิปทิกะ) ของนามศัพท์เดิม ขึ้นชื่อว่า อรรถของนามศัพท์ เป็นอรรถสามัญทั่วไปของศัพท์

อนึ่ง อรรถของนามศัพท์นั้นยังไม่ถึงระยะพิเศษมีกรรมและกัตตา เป็นต้น ไม่เจือปนโดยแท้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า โย กมฺมกตฺตาทิวตฺถนฺตรมปฺปโต (ไม่ถึงระยะพิเศษอันมีกรรมและกัตตาเป็นต้น) เป็นต้น”

อรรถของนามศัพท์ในศัพท์ที่ยังไม่ลงวิภัติหรือในบทที่ลงวิภัติแล้ว ซึ่งไม่ประกอบด้วยกริยา-คุมพากย์ เช่น เอโส เม สตฺถา (บุคคลนี้เป็นศาสดาของเรา) หรือเช่นคำว่า ปุริโส (บุรุษ) ที่ยังไม่นำไปผูกเป็นประโยค มี ๔ อย่าง คือ

๑. สกัตถะ ความหมายของตน เช่น ลักษณะที่เหมือนกันอันทั่วไปแก่บุรุษทั้งหมด อันได้แก่รูปร่างสัณฐานของมือ เท้า เป็นต้น (สามัญญาชาติ)

๒. ทัพพะ บุคคล, สิ่งของ เช่น ตัวบุรุษใน ปุริส

๓. ลิงค์ เพศทางไวยากรณ์ เช่น วิสทาการะ (ลักษณะองอาจ) อันเป็นบุ่งลิงค์ใน ปุริส

๔. สังขยา จำนวนเอกพจน์หรือพหูพจน์

ถ้านำมาผูกเป็นประโยคที่ประกอบด้วยกริยา-คุมพากย์ว่า ปุริโส คจฺฉติ (บุรุษไป) ก็มีอรรถ ๕ อย่าง โดยเพิ่มอีก ๑ อย่าง คือ

๕. การก ความสามารถในการทำกริยาให้สำเร็จ

ด้วยเหตุนี้ ลิงคัตตะจึงมี ๒ ประเภท คือ

๑. สุธลลิงคัตตะ ความหมายของนามศัพท์ที่ไม่เจือปน เช่น เอโส เม สตถา (บุคคลนี้เป็นศาสดาของเรา) กล่าวคือ ประโยคบาลีที่ไม่มีกริยาคุณพากย์ทั้งหมดจัดเป็น สุธลลิงคัตตะ ตามหลักสัมพันธ์ คำว่า เอโส (บุคคล) เรียกว่า ตุลยัตตะ คือ มีอรรถเสมอกัน ส่วนคำว่า สตถา (ศาสดา) เรียกว่า ลิงคัตตะ คือ มีความหมายแห่งนามศัพท์

ความจริงแล้วทั้งสองคำนี้จัดเป็นลิงคัตตะเหมือนกัน เพราะไม่มีอรรถกัฏฐาหรือกรรม เป็นต้นเจือปนอยู่ แต่โบราณอาจารย์ได้สัมพันธ์แยกกันเป็นตุลยัตตะและลิงคัตตะ เพื่อให้มีชื่อเรียกต่างกัน

๒. สังสัทธลิงคัตตะ ความหมายของนามศัพท์ที่เจือปนด้วยกรรมการก เป็นต้น เช่น ปุริโส คจฺฉติ (บุรุษไป) ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว บทว่า ปุริโส นี้ลงปฐมาวิภัติด้วยสูตรว่า ลิงคตฺเถ ปจฺมา เพื่อรักษาความเป็นบทไว้ในประโยค ไม่ลงตติยาวิภัติในอรรถกัฏฐาด้วยสูตรว่า กตฺตริ จ เพราะอาชยาตวาจกแสดงอรรถกัฏฐานั้นแล้ว ด้วยเหตุนี้ ความหมายของนามศัพท์ คือ ปุริโส ในประโยคเหล่านี้จึงเรียกว่า สังสัทธลิงคัตตะ

อรรถ ๕ อย่างที่จำแนกเป็น ๔ ในสุธลลิงคัตตะ และจำแนกเป็น ๕ ในสังสัทธลิงคัตตะ กล่าวไว้ในคัมภีร์สัททตถาพจินตาว่า

สทตถพพฬิงคานิ

สงฺขยาภมฺมาทิการกํ

อิตฺติ สททสฺส วิญญฺเอยยา

ปญฺจกตฺถา ยถารหํ. ๑๖

“อรรถของศัพท์ ๕ ประการ คือ สกัถ์ ทัพพะ ลิงค์ สังขยา และการกัมมการก เป็นต้น พึงทราบตามสมควร”

ตสฺสาปฺยนฺนิเม เอกมฺหิ วตฺตพฺเพ เอกวณฺํ สิ.

เมื่อมีความไม่แน่นอนแม่แห่งปฐมาวิภัตินั้น เมื่อควรกล่าวสิ่งเดียว ให้ลง สิ วิภัติฝ่ายเอกพจน์

ท่านกล่าวถึงการตั้งชื่อวิภัติด้วยสูตรว่า สิ โย เป็นต้น และยังได้อนุญาตให้ลงปฐมาวิภัติด้วยสูตรว่า ลิงคตฺเถ ปจฺมา แล้ว ก็ยังมีความไม่แน่นอนว่าจะลง สิ วิภัติหรือ โย วิภัติก่อน เพราะผู้เรียนก็ยังไม่ทราบว่า สิ และ โย เป็นเอกพจน์หรือพหูพจน์ และควรลงวิภัติตัวไหนเพื่อแสดงอรรถอะไร ท่านจึงกล่าวประโยคข้างต้นเพื่อระบุว่า สิ เป็นวิภัติฝ่ายเอกพจน์ ให้ประกอบใช้เมื่อควรกล่าวถึงสิ่งเดียว

การประกอบใช้เอกพจน์ ๕ อย่าง กล่าวไว้ในสัททนิติปกรณ์ (ปทมาลา หน้า ๓๕) ว่า

๑. เอกัตถเอกพจน์

เอกพจน์ที่มีความหมายอย่างเดียว เช่น ปุริโส (บุรุษ) เป็นต้น

คำว่า ปุริโส ในที่นี้กล่าวถึงบุรุษคนเดียว จึงใช้เป็นเอกพจน์ตามกฎทั่วไป

๒. สมุทยาเพกชเอกพจน์ เอกพจน์ที่มองหาหมู่ เช่น สพุโพ ชโน (ชนทั้งปวง), ภิกขุสงฺโฆ (หมู่ภิกษุ) เป็นต้น คำว่า สพุโพ ชโน และ ภิกขุสงฺโฆ นี้แม้จะกล่าวถึงคนหลายคน แต่มุ่งจะกล่าวถึงกลุ่มบุคคลจึงใช้เป็นเอกพจน์ได้โดยมองหากลุ่ม เหมือนกองสิ่งของที่รวมสิ่งของหลายสิ่งไว้ในกองๆ เดียว ก็ใช้เป็นเอกพจน์ว่าหนึ่งกอง

๓. ชาดยาเพกชเอกพจน์ เอกพจน์ที่มองหาประเภทเดียวกัน เช่น สมฺมจิจฺจ ปาโณ ชีวิตา น โวโรเปตพุโพ (บุคคลไม่ควรตั้งใจปลงสัตว์เสียจากชีวิต) คำว่า ปาโณ แม้กล่าวถึงสัตว์มีชีวิตทุกประเภท แต่ก็รวมเข้าในสัตว์มีชีวิตเหมือนกันจึงใช้เป็นเอกพจน์โดยมองหาประเภทเดียวกันที่เรียกว่า ชาดิ

๔. ตันนิสสยาเพกชเอกพจน์ เอกพจน์ที่มองหาที่อาศัย เช่น สวตฺถิ สพุธา อโหสิ ปสนฺนา (ชาวเมืองสวตฺถิมีศรัทธาเลื่อมใส) คำว่า สวตฺถิ เป็นชื่อของเมือง แต่ในที่นี้มุ่งหมายถึงชาวเมืองสวตฺถิ การกล่าวถึงบุคคลโดยใช้ชื่อสถานที่เป็นหลักเช่นนี้ นิยมใช้เป็นเอกพจน์ โดยมองหาที่อาศัยคือเมืองสวตฺถิ

๕. เอกัตตลักขณเอกพจน์ เอกพจน์ที่มีลักษณะของสมาสที่เป็นเอกพจน์ นปฺงสกลิงค์ เช่น ติลกฺขณ (ลักษณะ ๓) ไตรลักขณมีลักษณะ ๓ ประการ แต่คำนี้เป็นสมหารทikusมาสที่ไวยากรณ์กำหนดว่าต้องมีรูปเป็นเอกพจน์ นปฺงสกลิงค์เท่านั้น จึงถือว่าเป็นเอกพจน์ที่มีลักษณะของสมาสที่เป็นเอกพจน์ นปฺงสกลิงค์

เอกตฺเถ เทกฺวจนฺ-

จิตรสมิตรมปิ จ

สมุทฺยาชาติเอกตฺ-

ลกฺขณกฺวโจปิ จ

สาธุจกฺเถ ปิฎกฺมฺหิ

ปาเจ ปาเยน ทิสฺสเร.^{๑๗}

“เอกพจน์ในความหมายอย่างเดียว, เอกพจน์อื่นในที่อาศัยอื่น, เอกพจน์ในหมู่, เอกพจน์ในประเภทเดียวกัน และที่มีลักษณะของสมาสที่เป็นเอกพจน์ ย่อมปรากฏโดยมากในปาฐะ คือ พระไตรปิฎกและอรรถกถา”

สัททนิติปกรณ (ปทมมลา) กล่าวถึงการใช้พหูพจน์ ๑๕ ประการเช่นเดียวกัน แต่ผู้แปลคิดว่าไม่ค่อยสำคัญมากนัก ถ้าเราเข้าใจการใช้เอกพจน์เช่นนี้ สิ่งอื่นที่นอกเหนือไปจากกฎข้างต้น ก็ควรประกอบใช้เป็นพหูพจน์

วฺจฺเจเตเนเนติ วจนํ เอกสฺสตฺถสฺส วจนํ เอกวจนํ เอวํ พหุวจนํ

เนื้อความอันท่านย่อแสดงด้วยรูปคือวิภัตตินี้ เหตุนั้น วิภัตตินั้นชื่อว่า วจนะ (เครื่องแสดงเนื้อความ, พจน์)

วิภัตติแสดงสิ่งเดียว ชื่อว่า เอกพจน์

คำว่า พหุพจน์ ก็เช่นเดียวกัน

คำว่า วุจฺเจเตเนเนติ วจนํ แสดงรูปวิเคราะห์ วจน ศัพท์เป็นกรณสาธนะ โดยสำเร็จรูปมาจาก
วจ ธาตุ (วิยตุติยํ วาจายํ = กล่าวชัดเจน) + ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ

คำว่า เอกสฺสตุสฺส วจนํ เอกวจนํ แสดงรูปวิเคราะห์ เอกวจน ศัพท์ว่าเป็นฉนฺธิรูปปริสสมาส
มีรูปวิเคราะห์จริงว่า เอกสฺส วจนํ เอกวจนํ ส่วนคำว่า อุตฺตสฺส ในคำว่า เอกสฺสตุสฺส ท่านใส่เข้ามาเพื่อ
แสดงวิเสสยะของ เอกสฺส เท่านั้น

คำว่า เอวํ พหุพจน์ เป็นประโยคที่แสดงรูปวิเคราะห์ พหุพจน์ ศัพท์โดยย่อว่า พหุพจน์ ศัพท์ก็มี
รูปวิเคราะห์เป็นฉนฺธิรูปปริสสมาสว่า

พหุโน วจนํ พหุพจน์ = วิภตติแสดงหลายสิ่ง ชื่อว่า พหุพจน์

อีกอย่างหนึ่ง

พหุนํ วจนํ พหุพจน์ = วิภตติแสดงหลายสิ่ง ชื่อว่า พหุพจน์

บทว่า วิภตฺติ ซึ่งใช้ในความหมายว่า “การจำแนก” เป็นอิตถิลิงค์ ถ้าหากใช้ในความหมายว่า
“วิภตติ” เป็นปงฺลึงค์และอิตถิลิงค์ ดังสหทนต์ิปกรณ์ (ปทมาลา) กล่าวว่า

วิภตฺติสทฺโท วิภชนวาทโก อิตถิลิงฺโค, สฺยาทิวาทโก ปฺลฺลึงฺโค เจว อิตถิลิงฺโค จ วิภตฺติสฺส
วิภตฺติยาติอาทิตฺสสนโต^{๑๔}

“วิภตฺติ ศัพท์ที่แสดงการจำแนก เป็นอิตถิลิงค์ เมื่อแสดงวิภตฺติมี ลี เป็นต้น เป็นปงฺลึงค์และ
อิตถิลิงค์ ดังพบตัวอย่างว่า วิภตฺติสฺส วิภตฺติยา เป็นต้น”

อย่างไรก็ดี วิภตฺติ ศัพท์มักนิยมใช้เป็นอิตถิลิงค์มากกว่าปงฺลึงค์ แต่ในที่นี้ท่านใช้ อเนน เพื่อให้
สอดคล้องกับ วจน ศัพท์ที่เป็นนปฺงฺสกลิงค์ ดังนั้น จึงควรที่จะเพิ่มปารุสเสสะที่เป็นวิเสสยะของ อเนน ว่า
วิภตฺติรูเปน (ด้วยรูปคือวิภตฺติ) เข้ามา หรือจะเพิ่มศัพท์ศัพท์ภาวะว่า วิภตฺติชาเตน (ด้วยวิภตฺติ) เข้ามาเป็น
วิเสสยะของ อเนน ก็ได้

ฎีกาเก่า (หน้า ๖๖) เพิ่มปารุสเสสะที่เป็นวิเสสยะของ อเนน เป็นรูปว่า สฺยาทินา สทฺเทน (ด้วย
ศัพท์มี ลี เป็นต้น) การที่ท่านเพิ่มปารุสเสสะเช่นนี้คงเป็นเพราะต้องการให้สื่อถึงศัพท์มี ลี เป็นต้นที่ปรากฏ
โดยทั่วไป ความหมายดังกล่าวแม้จะมีลิงค์ไม่ตรงกับ วจน ศัพท์ เพราะ สทฺท เป็นปงฺลึงค์อย่างเดียว ก็ถือว่า
ไม่ผิดหลักภาษา เพราะลิงค์ของบทสำเร็จอาจต่างจากลิงค์ของสิ่งที่หมายถึงได้บ้าง ทั้งนี้เพราะลิงค์ของ
บทสำเร็จนั้นมีลิงค์แน่นอนด้วยอำนาจของปัจจัย แต่ถ้าเราสามารถเพิ่มคำให้มีลิงค์เหมือนกับบทสำเร็จ ก็
จะสอดคล้องกับกฎไวยากรณ์ที่ใช้เป็นส่วนใหญ่

อโตเตว.

บทว่า อโต ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๔๘ : ๖๖] โส.

แปลง สิ ท้าย อ การันต์เป็น โอ

สิ อ. สิ วิภัติ ปร อันเป็นเบื้องหลัง อโต จาก อ อักษร โอ เป็น โอ โหติ ย่อมเป็น ๓

คำว่า โส ตัดบทเป็น สิ + โอ

สูตรนี้ว่าด้วยการแปลง สิ วิภัติที่อยู่ท้ายนามศัพท์ อ การันต์ (มี อ อักษรเป็นที่สุด) เป็น โอ ดังนั้น เมื่อลง สิ วิภัติท้าย พุทธ ด้วยสูตรว่า ลิงคตเถ ปจมา แล้ว จึงแปลง สิ เป็น โอ ด้วยสูตรนี้ เพราะอยู่ท้าย อ การันต์ คือ พุทธ ส่วน สิ วิภัติที่อยู่ท้ายการันต์อื่น มี อา การันต์เป็นต้น แปลงเป็น โอ ด้วยสูตรนี้ไม่ได้ เช่น สา (สุนัข), อคฺคิ (ไฟ), ทณฺสี (ผู้มีไม้เท้า) เป็นต้น

นอกจากนั้น รูป อ การันต์บางศัพท์ก็แปลง สิ เป็น อา ด้วยสูตรว่า สฺยา จ (แปลง สิ เป็น อา) ได้บ้าง แต่รูปดังกล่าวเป็นกลุ่มศัพท์พิเศษที่เรียกว่า ราชาทิคณะ คือ กลุ่มศัพท์ที่มี ราช เป็นต้น รูปเหล่านั้น แม้อยู่ท้าย อ การันต์ ก็ไม่ต้องแปลง สิ เป็น โอ ด้วยสูตรนี้ เพราะเป็นคนละคณะกัน

แม้ท่านพระกัจจายณะจะไม่ประสงค์ว่า ให้แปลง สิ วิภัติท้าย อ การันต์ ปุลงฺลิก เป็น โอ แต่ท่านจะกล่าวสูตรว่า สึ (แปลง สิ วิภัติท้ายนปฺลงฺลิก อ การันต์ เป็น อ) ดังนั้น สูตรนี้จึงเกี่ยวกับ อ การันต์ ปุลงฺลิกเท่านั้น ไม่เกี่ยวข้องกับ อ การันต์ นปฺลงฺลิก การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ปาโรสนัย คือ วิธีที่ถือเอาสิ่งที่เหลือจากข้อความที่กล่าวมาแล้วหรือจะกล่าวต่อไป เช่น คำว่า มโนปฺพพฺพคฺมา ฐมฺมา (สภาพธรรมทั้งหลายมีใจเป็นใหญ่) แม้คำว่า ฐมฺมา (สภาพธรรม) จะเป็น คำกลางๆ หมายถึง ส่วนรวมคือนามขันธ์ ๔ แต่ที่นี้หมายถึงนามขันธ์ ๓ นอกจากวิญญานขันธ์ที่กล่าวมาไว้ในคำว่า มโน

ที่จริงแล้ว สูตรที่กล่าวไว้ในภายหลังมีกำลังมากกว่าสูตรที่กล่าวไว้ก่อนจึงสามารถห้ามวิธีของสูตรหน้าได้ ดังกฎทั่วไปในไวยากรณ์สันสกฤตว่า

पुपुषापरेषु प्रविधि प्लवा. (पुपुषापराये प्रविधिप्लवान्)^{๑๔}

“ในบรรดาวิธีของสูตรก่อนและสูตรหลัง วิธีของสูตรหลังมีกำลังกว่า”

แม้สูตรนี้จะตัดบทเป็น สิ + โอ แปลงสูตรโดยย่อว่า สิ โอ โหติ (สิ วิภัติ เป็น โอ ย่อมเป็น) แต่ในวุตติอธิบายการี คือ สิ เป็นรูปที่ลงนิจวิภัติว่า สิสฺส เพื่อแสดงการแต่งบาลีอีกอย่างหนึ่งว่า สิสฺส โอ

โหติ (โอ แห่ง สิ วิภัตติย้อมมี) นอกจากนั้น ท่านอาจแต่งบาลีเป็นอีกลักษณะหนึ่งโดยเพิ่มกริยาคุมพากย์ ว่า ปาปุนาติ หรือ ยาคี เข้ามาเป็นรูปว่า สิ โสภาว ยาคี (สิ วิภัตติย้อมถึงความ เป็น โอ) ก็ได้

อการนตา ปรสส สิสส โอ โหติ.

แปลง สิ วิภัตติที่อยู่ท้ายนามศัพท์ อ การันต์เป็น โอ

ท่านอธิบาย อโต (ท้าย อ อักษร) ในสูตรว่าเป็น อการนตา (ท้าย อ การันต์) ก็เพื่อแสดงว่า คำว่า อโต แปลตามศัพท์ว่า “ท้าย อ อักษร” แต่คำนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า เอกเทศุบจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงบางส่วน แต่มุ่งให้หมายถึงหมู่ เช่น ภตตํ ภุชชติ (ย้อมบริโภคน้ำข้าว) คำว่า ภตตํ แม้จะกล่าวถึงข้าวอย่างเดียว ก็ยังหมายรวมถึงกับข้าวอีกด้วย จึงเป็นคำที่กล่าวถึงข้าวเป็นบางส่วน แต่เจตนา หมายถึงข้าวและกับข้าวอันเป็นหมู่ ดังนั้น ท่านจึงอธิบาย อโต ว่า อการนโต การใช้คำอุปจาระที่เป็น สำนวนทางภาษาในที่นี้มีประโยชน์เพื่อย่อคำ เพราะถ้าท่านใช้เป็น อการนตา หรือ อการนโต ก็จะทำให้ ค่ายาวท่องจำยาก จึงใช้เป็น อโต เพื่อย่อคำดังกล่าว

อีกอย่างหนึ่ง คำนี้อาจเป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า อเนโทปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวไว้โดยไม่ต่างกัน (ในบางแห่งกล่าวถึงสิ่งที่ต่างกันให้เหมือนกัน หรือกล่าวถึงสิ่งที่เหมือนกันให้ต่างกัน) ดังอุทาหรณ์ว่า สิลาปุตตกสส สรรี (แห่งลูกหินบด) คำว่า สรรี (แห่ง) ก็คือลูกหินบदनั่นเอง ไม่ใช่อย่างอื่น แต่คำนี้กล่าวถึงสิ่งเดียวกันคือลูกหินบดให้ต่างกันเหมือนเป็นสองสิ่ง หรือดังอุทาหรณ์ว่า กณิการสส ทารุ (ไม้แห่ง ต้นกรรณิการ) ความจริงไม้ก็คือต้นกรรณิการนั่นเอง ไม่ต่างกัน แต่คำนี้กล่าวถึงสิ่งเดียวกัน คือ ต้นกรรณิการให้ต่างกันเหมือนเป็นสองสิ่งคล้ายกับคำว่า รมโย ปุตุโต (บุตรของพระราชา) ซึ่งหมายถึงบุคคลสองคน

อนึ่ง โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๑๓) ตั้งปริภาสาสูตรเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ว่า วิวิเสสนนตสฺส (พึงทราบวิธีแห่งบทอันมีวิเสสนะนั้นเป็นที่สุด) หมายความว่า วิเสสนะ คือ บทนามที่ลง ทุตติยาวิภัตติ เป็นต้น ซึ่งไม่ใช่บทประธาน ตามกฎไวยากรณ์ฝ่ายสันสกฤตถือว่าเป็นวิเสสนะทั้งสิ้น ดังนั้น คำว่า อโต (ท้าย อ อักษร) จึงเป็นบทวิเสสนะที่ลง โต ปัจจัยในอรรถบัญญัติมีวิภัตติ และหากท่านกล่าวถึง บทนั้นไว้ในโมคคัลลานไวยากรณ์ ก็พึงทราบวิธีแห่งบทอันมีวิเสสนะนั้นเป็นที่สุด เช่น สูตรว่า อโต โยนํ ภูณฺเฏ (แปลง โย วิภัตติทั้งหลายเป็น ภู และ ภู <คือ อา และ เอ ที่มี ภู เป็นอนุพันธ์> ท้าย อ การันต์) แม้ท่านจะกล่าวว่า อโต ซึ่งแปลตามศัพท์ว่า “ท้าย อ อักษร” แต่มุ่งให้หมายถึงบทอันมีวิเสสนะนั้นเป็นที่สุด ซึ่งก็คือ นามศัพท์ อ การันต์นั่นเอง ตามนัยนี้ไม่ใช่อุปจาระหรือสำนวนทางภาษาเพราะท่านกล่าวถึง สูตรนี้เป็นปริภาสาสูตร คือ สูตรแสดงกฎทั่วไปที่มีเนื้อความครอบคลุมสูตรอื่นๆ

คำว่า ปรสฺส (ที่อยู่ท้าย) ในจุดติของสูตรนี้เป็นปักขิปนจุดติ คือ จุดติที่เพิ่มเข้ามาในสูตร ท่านเพิ่มคำนี้เข้ามาเพื่อแสดงว่าแม้ว่าจะเพิ่มบททั้งสองเข้ามา คือ อโต ปุพฺพสฺส (ที่อยู่หน้า อ การันต์) หรือ อโต ปรสฺส (ที่อยู่ท้าย อ การันต์) ก็ให้เพิ่ม ปรสฺส เท่านั้นเข้ามา เพราะท่านมักกล่าวถึงวิธีของบทที่อยู่หลังในที่แสดงด้วยปัญจมีวิภัติ ตามปริกาสสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริกษที่ ๑ สูตร ๑๕) ว่า ปญจมียํ ปรสฺส (พึงทราบวิธีของบทหลังในที่ปัญจมีวิภัติ) ซึ่งข้อนี้ตรงข้ามกับการกล่าวถึงวิธีของบทที่อยู่หน้าในที่แสดงด้วยสัตตมีวิภัติ ตามปริกาสสูตรของโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริกษที่ ๑ สูตร ๑๕) ว่า สตฺตมียํ ปุพฺพสฺส (พึงทราบวิธีของบทหน้าในที่สัตตมีวิภัติ)

หลวงพ่อรัญมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต อดีตเจ้าอาวาสวัดท่ามะโอรูปที่ ๔ มักสอนศิษย์ที่เรียนไวยากรณ์ว่า พระไตรปิฎกเหมือนป่าใหญ่ที่มีสัตว์ร้ายมากมาย ผู้ที่ไม่มีอาวุธเดินไปในป่าใหญ่จะพบกับอันตรายถึงแก่ชีวิต ไม่สามารถเอาชีวิตรอดไปจากป่าใหญ่ได้ ฉะนั้น คนที่ไม่ได้เรียนรู้ไวยากรณ์ หรือมีความเข้าใจไวยากรณ์ไม่เพียงพอ ก็เป็นฉนั้นนั้น เขาจะสับสนบทพยัญชนะที่พบในพระไตรปิฎก ไม่สามารถเข้าใจอรรถและพยัญชนะในพระไตรปิฎกที่เพียบพร้อมด้วยอรรถและพยัญชนะอย่างถ่องแท้ชัดเจนได้ แม้โบราณจารย์ก็กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ในคัมภีร์สารตถวิลาสินีว่า

โย นิรุตฺตี น ลิกฺขเขยฺย

ลิกฺขนโต ปิฎกตฺตยํ

ปเท ปเท วิกฺขเขยฺย

วเน อนฺนุชฺโช ยถา.^{๒๐}

“บุคคลใดศึกษาพระไตรปิฎก แต่มิได้เล่าเรียนไวยากรณ์ บุคคลนั้นย่อมสงสัยในทุกๆ บท เหมือนช้างตาบอดในป่า”

[๔๙ : ๖๗] สรโลโปมาเทศปจฺจยาติมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ.

การลบสระหน้าย่อมมีในที่ อํ วิภัตติอยู่หลัง, ในที่อักษรหลังที่แปลงมา และในที่อักษรหลังที่เป็นปัจจัยเป็นต้น แต่เมื่อลบสระหน้าแล้ว ให้ปกติสระหลัง

สรโลโป อ.การลบแห่งสระหน้า โหติ ย่อมมี อกฺขเร ในที่อักษร อมาเทศปจฺจยาติมฺหิ อันมี อํ วิภัตติ, อาเทศ และปัจจัยเป็นต้น ตฺ แต่ว่า สรโลเป ครั้นเมื่อการลบแห่งสระ กเต ถูกกระทำแล้ว ปกติ อ.ความเป็นปกติ โหติ ย่อมมี ฯ

ตัวอย่างเช่น พุทฺธ + สิ แปลง สิ ท้าย อ การันต์เป็น โธ ด้วยสูตรว่า โส แล้วลบ อ ท้าย พุทฺธ ในที่ โธ ซึ่งเป็นอาเทศของ สิ อยู่หลัง และทำปกติสระหลังด้วยสูตรนี้ เมื่อนำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังแล้ว จึงสำเร็จรูปเป็น พุทฺโธ

คำว่า อมาเทศปจฺจยาติมฺหิ

- คำว่า อํ คือ อํ วิภัตติ
- คำว่า อาเทศ คือ อักษรที่แปลงมาจากวิภัตติ เช่น โธ ที่แปลงมาจาก สิ คำว่า ปจฺจย คือ ญ ปัจจัยเป็นต้นที่เมื่อลบ ญ อนุพันธ์ไปแล้วก็เหลือเพียงสระ อ เท่านั้น

คำว่า สรโลโปมาเทศปจฺจยาติมฺหิ ตັตบทเป็น สรโลโป + อํ + อาเทศ + ปจฺจย + อาติมฺหิ

คำว่า สรโลโป มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สรฺสฺส โลโป สรโลโป = การลบแห่งสระ ชื่อว่า สรโลปะ (ฉฺฉฺฐิตฺตปฺปริสฺสมาส)

คำว่า อมาเทศปจฺจยาติ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อํ จ อาเทโส จ ปจฺจโย จ อมาเทศปจฺจยา = อํ อาเทศ และปัจจัย ชื่อว่า อมาเทศปจฺจยะ (อสมาหารทวันทสมาส)
- อมาเทศปจฺจยา อาติ ยสฺสาติ อมาเทศปจฺจยาติ = สระมี อํ อาเทศ และปัจจัย เป็นต้น ชื่อว่า อมาเทศปจฺจยาติ.

(ฉฺฉฺฐิตฺตปฺปริสฺสมาส)

อํอาทิสฺส ปเรสุ สรฺสฺส โลโป โหติ, ตสฺมี กเต ตฺ กฺวจาตินา อสวณฺเณ ปตฺเต ปกติ โหติ.

การลบสระหน้าย่อมมีในที่อักษรมี อํ วิภัตติเป็นต้นอยู่หลัง แต่เมื่อลบสระหน้านั้นแล้ว เมื่อความเป็นอัสวณะปรากฏแล้วด้วยสูตรว่า กฺวจา เป็นต้น ให้ปกติสระหลัง

คำว่า สรสุส โลโป (การลบแห่งสระ) เป็นการแสดงรูปวิเคราะห์ของ สรโลป ศัพท์ในสูตรว่าเป็น ญฐิตัพปริสสมาส (สรสุส โลโป สรโลโป)

คำว่า ออ้าทีสุ ปเรสุ (ในทื่อักษรมี อ วิภัตติเป็นต้นอยู่หลัง) อธิบายคำว่า อมาเทสปจฺยาติมฺหิ โดยย่อ ท่านประกอบใช้เป็นรูปพหูพจน์ดังกล่าว เพื่อให้ปรากฏเหตุของการลบสระหน้า ๓ อย่าง คือ

๑. อ วิภัตติ

๒. อาเทศ

๓. ปัจจัย

ส่วนในสูตรท่านพระกัจจายณะไม่ใช้เป็นรูปพหูพจน์ว่า ปจฺยาทีสุ แต่ใช้เป็น ปจฺยาติมฺหิ เพื่อให้มีเสียงสระสอดคล้องกับสระ อิ ที่จะกล่าวถึงต่อไปในคำว่า ปกติ ที่จริงแล้ว การใช้คำในสูตรต้องมีเสียงสระรับกันในบทหลังอีกด้วยจึงจะทำให้มีเสียงคล้องจองกันตามหลักอลังการที่เรียกว่า สุขุมาลตาคุณ คือ ความมีเสียงคล้องจองกัน ถ้าหากท่านใช้เป็น ปจฺยาทีสุ ก็จะไม่มีความคล้องจองในพยางค์ ส่งผลให้เสียงไม่คล้องจองกัน และจะต้องโทษของสูตรโดยพยานะอีกด้วย

ความจริงแล้ว สูตรโดยทั่วไปในคัมภีร์ไวยากรณ์ มีองค์ประกอบ ๖ อย่าง คือ

๑. สวปักรฺชะ มีพยางค์น้อยที่สุด

๒. อสนฺเทหะ ไม่คลุมเครือ

๓. สารีตถะ มีข้อความเป็นแก่นสาร

๔. สัพพโตมุชะ มีนัยรอบด้าน คือประกอบรูปศัพท์ได้หลายนัย

๕. อักโขชะ ไม่ห้วนโหว คือไม่มีใครตำหนิได้โดยอรรถหรือพยานะ

๖. อนนฺนัชชะ ไม่มีโทษโดยอรรถหรือพยานะ

สวปฺกฺขรฺมสนฺเทหํ

สารตถํ สพฺพโตมุชํ

อกฺโขภกฺมวชฺชณฺจ

นพฺพิธํ สุตฺตลกฺขณํ^{๒๑}

(สวฺลปฺกฺษรฺมสนฺทิกฺธํ

सारวตฺ วิศฺวโตมุชมฺ

อสนฺโตภกฺมวชฺชณฺจ

สฺตฺรํ สฺตฺรวินิโฑ วิทุชะ)

“ลักษณะของสูตร มี ๖ ประการ คือ มีพยางค์น้อยมาก ไม่คลุมเครือ มีข้อความเป็นแก่นสาร มีนัยรอบด้าน ไม่ห้วนโหว และไม่มีโทษ”

แม้การลบสระหน้าจะสำเร็จได้ด้วยคำของสูตรนี้ว่า สรโลโปมาเทสปจฺยาติมฺหิ แต่ท่านกล่าวข้อความต่อมาอีกว่า สรโลเป ตฺ ปกติ (แต่เมื่อลบสระหน้าแล้ว ให้ปกติสระหลัง) แสดงการทำปกติสระหลังทั้งนี้ก็เพื่อห้ามการแปลงสระหลัง คือ อิ และ อุ เป็นอสวณฺณะ คือ เอ และ โอ ด้วยสูตรว่า กฺวาจาสวณฺณํ ลฺลุตเต (เมื่อสระหน้าถูกลบแล้ว สระหลัง [คือ อิ และ อุ] ย่อมถึงความเป็นสระอสวณฺณะ [คือ เอ และ โอ] ในบางแห่ง) กล่าวคือ คำดังกล่าวมีประโยชน์เพื่อให้ทำความเข้าใจเป็นปกติทันทีหลังจากที่ลบสระหน้าแล้ว เช่น

ในประโยคว่า “จกกิน” “เมื่อกินแล้วจงมา” ประโยคที่สองว่า “เมื่อกินแล้วจงมา” แสดงการชักชวนให้มาหาหลังจากกินแล้ว มิใช่ชักชวนให้มาหาในเวลาอื่น ฉะนั้น ข้อความก็มีนัยเดียวกัน ฉะนั้น

แม้ในรูปว่า พุทฺธ + โธ จะไม่มีความสงสัยในการแปลงเป็นอสุวัณณะตามที่กล่าวไว้ข้างต้น แต่สูตรนี้ยังครอบคลุมถึงอาเทศและปัจจัยอื่นๆ อีกด้วย ดังนั้น ถ้าสระหลังเป็นสระ อิ หรือ อุ ก็แปลงเป็นอสุวัณณะด้วยสูตรว่า กฺวาจาสวณฺณํ ลุตเต ไม่ได้ เช่น คำว่า เวณียโก ประกอบรูปศัพท์มาจาก วินย ศัพท์ + ฦก ปัจจัย เมื่อลบสระ อ ของ ย ใน วินย แล้ว ไม่ต้องแปลงสระ อิ ของ ฦก ปัจจัยเป็น เอ เพราะท่านกล่าวคำว่า สรโลเป ตฺว ปกติ ในสูตรไว้

การทำปกติสระ โธ ตามวิธีของสูตรนี้ ชื่อว่า บัชฺชนนคตินัย คือ นัยที่เหมือนฝน หมายความว่า ฝนตกทั่วไปทั้งพื้นดินและบนแม่น้ำ ไม่จำกัดสถานที่ ฉะนั้น การทำวิธีทางไวยากรณ์ที่แม้จะไม่จำเป็นต้องทำ ก็ทำได้โดยไม่จำกัดรูปศัพท์ ฉะนั้น

ปทฺรุปสัทธิปกรณัเห็นว่าการลบสระและเป็นปกติด้วยสูตรนี้จะต้องมี อํ วิกัตติ, อาเทศ, ปัจจัย หรืออาคมอย่างใดอย่างหนึ่งที่มีสระอยู่หน้า ถ้าไม่มี อํ วิกัตติเป็นต้นอยู่หลัง ก็ใช้การลบสระและเป็นปกติด้วยสูตรนี้ไม่ได้ แต่คัมภีร์นยาสะยังรวมเอาปัจจัยที่มีพยัญชนะอยู่หน้าไว้ในปัจจัยอีกด้วย ดังนั้น สูตรว่า เอ โตเถสุ จ (แปลง เอต ศัพท์ทั้งศัพท์เป็น เอ ในที่ โต และ ถ ได้บ้าง) ที่กล่าวถึงการแปลง เอต เป็น เอ ในที่ โต และ ถ อยู่หลัง จึงไม่มีประโยชน์ เพราะเมื่อลบสระ อ ใน ต ก็สำเร็จรูปเป็น เอตโต และ เอตถ ได้โดยไม่จำเป็นต้องแปลง เอต เป็น เอ ด้วยสูตรว่า เอ โตเถสุ จ แล้วซ้อน ต อีกครั้งหนึ่งด้วยสูตรว่า ปฺรเทวภาโว จาเน ตามความเห็นของคัมภีร์นยาสะสูตรว่า เอ โตเถสุ จ เป็นสูตรที่เกินมาจากเดิม ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

เหฎฺฐา วุตฺตนเยน ลีขณฺนโต นีรตฺถกเมวิทํ. น เจโส ปุริมปาโ.

“สูตรนี้หาประโยชน์มิได้โดยแท้ เพราะสำเร็จได้ตามนัยที่กล่าวมาก่อนแล้ว และปาฐะนี้ก็มิใช่ปาฐะที่มีมาก่อน”

คัมภีร์พาลาวตารก็มีความเห็นเหมือนคัมภีร์นยาสะ ดังนั้น ท่านจึงไม่กล่าวถึงสูตรว่า เอ โตเถสุ จ ไว้ในคัมภีร์นี้ แต่กล่าวถึงการลบสระใน ต ของ เอต ด้วยสูตรว่า สรโลเป เป็นต้นไว้ในสูตร ๑๘๔ ด้วยเหตุนี้ คำแปลสูตรนี้ตามความเห็นของคัมภีร์นี้จึงเพิ่มศัพท์ว่า อุกฺขเร เข้ามาเป็นวิเศษยะของ อมาเทสป-ปจฺจยาทิมฺหิ ไม่ใช่ สเร ตามมติของปทฺรุปสัทธิปกรณั

นเเย ปรี ยุตฺเต.

พินำพยัญชนะ[อันปราศจากสระตั้งอยู่ข้างหน้า]ไปสู่อักษรตัวหลัง ในที่สมควร

เอวมุปริ สรโลปาติ.

การลบสระเป็นต้นในบทต่อไปก็เช่นเดียวกัน

พุทฺโธ.

เช่น

[ปฐมา เอกพจน์] พุทฺโธ

(พระพุทธเจ้า)

การประกอบรูปศัพท์ พุทฺโธ

ตั้งศัพท์เดิมเป็น พุทฺธ ด้วยสูตรว่า “ลึงคณจ นิปัจเจเต” (พุทฺธ)

ตั้งชื่อเป็นนามศัพท์ (ลิงค์) ด้วยสูตรว่า “ปรสมณณา ปโยเค” (พุทฺธ)

ลง สิ ปฐมาวินิตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตเถ ปจมา” (พุทฺธ + สิ)

แปลง สิ ท้าย อ การันต์ เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส” (พุทฺธ + โอ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “บุพพมโธจิตมสสรํ สเรน วิโยชเย” (พุทฺธ -ะ + โอ)

ในที่ โอ อยู่หลัง ลบสระ อ ท้าย พุทฺธ และปกติสระ โอ ด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปัจจยาทิหิ สรโลเป ตฺ ปกติ” (พุทฺธ + โอ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปริ ยุตฺเต” (พุทฺธ → โอ)

สำเร็จรูปเป็น พุทฺโธ

หนังสือไวยากรณ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส กล่าวว่า ให้แปลง อ กับ สิ เป็น โอ การกล่าวเช่นนี้คงเป็นเพราะท่านต้องการตัดทอนขั้นตอนการประกอบรูปศัพท์ให้สั้นลง ทั้งนี้เพื่อให้เรียนได้เร็วขึ้น จึงไม่กล่าวให้แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลัง และไม่ลบสระหน้าในที่มีสระ อยู่หลัง อีกทั้งไม่ต้องนำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลัง

แต่อย่างไรก็ตาม หนังสือมูลน้อยอาศัยมูลใหญ่ (หน้า ๗) ซึ่งเป็นที่อาศัยของไวยากรณ์ข้างต้น ได้กล่าวไว้ว่า

“ปริโส สิ = แปลงเป็น โอ, ลบ อ สระที่สุด ด้วยสูตร บุพพมโธ, สรโลโป, นเย”

ความจริงแล้ว การแปลง สิ ท้าย อ การันต์ เป็น โอ สมควรกว่าการแปลง อ กับ สิ เป็น โอ เพราะมีกฎว่าให้แปลง สิ ท้าย อ การันต์ เป็น โอ ด้วยสูตรว่า โส กล่าวคือ

- ถ้าเป็นการันต์อื่น เช่น อิ การันต์ ให้ลบ สิ วิกัตติด้วยสูตรว่า เสสโต โลปี คสิปี

- อ การันต์อื่นๆ ที่ไม่แปลง สิ เป็น โอ เช่น ราชา, อดตา ให้แปลง สิ เป็น อา ด้วยสูตรว่า

สุยา จ แม่ ราช และ อตุต จะเป็น อ การ์นต์เหมือน ปุริส หรือ พุทฺธ แต่เป็นอีกคณะหนึ่งที่เรียกว่า ราชาทิคณะ ซึ่งมีศัพท์เดิมในสันสกฤตเป็นพยัญชนันตะ คือ มีพยัญชนะอยู่ท้าย มีรูปเป็น ราชนุ, อาตุมนุ ดังนั้น ท่านพระกัจจายณะจึงตั้งสูตรว่า สุยา จ เพื่อแสดงการแปลง ลี เป็น อา ท้ายศัพท์ดังกล่าว

- โดยทั่วไป สูตรทางไวยากรณ์นั้น สูตรหลังมีกำลังมากกว่าสูตรแรก จึงมักห้ามวิธีของสูตรแรกได้ เพราะกล่าวไว้ภายหลัง เหมือนคำสั่งของผู้บังคับบัญชาที่คำสั่งหลังสำคัญกว่าคำสั่งแรก

พหุมติ วุตตพเพ พหุจัน โย.

เมื่อควรกล่าวจำนวนมาก ให้ลง โย วิภัตติฝ่ายพหุพจน์

อโต วาเตว.

บพว่า อโต (ท้าย อ อักษร) และบพว่า วา (ตามสมควร) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๕๐ : ๖๙] สพพโยนินมาเอ.

แปลง โย และ นิ ทั้งศัพท์ท้ายนามศัพท์ อ การ์นต์เป็น อา และ เอ ตามสมควร

อาเอ อ. อา และ เอ อาเทศ ท. สพพโยนินน์ แห่ง โย และ นิ ทั้งปวง ท. ปรส อันเป็นเบื้องหลัง อโต จาก อ อักษร โหนติ ย่อมมี วา ตามสมควร ฯ

สูตรนี้แสดงการแปลง โย และ นิ วิภัตติ ที่เป็นปฐมาวิภัตติและทุติยวิภัตติเป็น อา และ เอ ตามลำดับ หมายความว่า วิภัตติ คือ โย เป็นวิภัตติที่ลงท้าย อ การ์นต์ ปุลงลิงค์ตามปกติ ส่วน นิ เป็นรูปที่แปลงมาจาก โย ซึ่งลงท้ายนามศัพท์ที่เป็นนปุงสกลิงค์ศัพท์ด้วยสูตรว่า อโต นิจุจ (แปลง โย วิภัตติที่อยู่ท้ายนปุงสกลิงค์ อ การ์นต์ เป็น นิ แน่นอน) เช่น

- พุทธา (อ.พระพุทเจ้า ท.) = พุทธ ศัพท์ + โย ปฐมาท้ายปุลงลิงค์ แปลง โย เป็น อา
- พุทธะ (ซึ่งพระพุทเจ้า ท.) = พุทธ ศัพท์ + โย ทุติยาท้ายปุลงลิงค์ แปลง โย เป็น เอ
- จิตฺตา (อ.จิต ท.) = จิตฺต ศัพท์ + โย ปฐมาท้ายนปุงสกลิงค์ แปลง โย เป็น นิ แล้วแปลงนิ เป็น อา
- จิตฺเต (ซึ่งจิต ท.) = จิตฺต ศัพท์ + โย ทุติยาท้ายนปุงสกลิงค์ แปลง โย เป็น นิ แล้วแปลง นิ เป็น เอ

อนึ่ง การแปลงเป็นสระ อา และสระ เอ ตามสูตรนี้ มิใช่แปลงเฉพาะ โอ ของ โย หรือ อิ ของ นิ เป็น อา และ เอ แต่เป็นการแปลง โย และ นิ ทั้งศัพท์เป็น อา และ เอ โดยคล้อยตามอุทาหรณ์

คำว่า สพพโยนินมาเอ ตตบทเป็น สพพโยนินน์ + อาเอ

คำว่า สพพโยนิน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- โย จ นิ จ โยนิ (อสมหารทวันทสมาส)
- สพเพ จ เต โยนิ จาติ สพพโยนิน (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

อการนตา ปรส ปจมาทุติยาโยนินน์ ยถาสงขย อาเอ วา โหนติ.

แปลง โย และ นิ ปฐมาวิภัตติ และแปลง โย และ นิ ทุตติยาวิภัตติ ที่อยู่ท้ายนามศัพท์
อ การันต์เป็น อา และ เอ ตามลำดับจำนวนตามสมควร

คำว่า ยถาสงฺขยฺ (ตามลำดับจำนวน) หมายความว่า ให้แปลง โย และ นิ ปฐมาวิภัตติเป็น อา
อีกทั้งแปลง โย และ นิ ทุตติยาเป็น เอ ตามจำนวนของวิภัตติและบทสำเร็จคือ อา, เอ ไม่ใช่แปลง โย เป็น
อา และแปลง นิ เป็น เอ ตามลำดับของบทสำเร็จดังกล่าว ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงไม่กล่าวว่า ยถากุมฺ (ตาม
ลำดับ) แต่ใช้คำว่า ยถาสงฺขยฺ (ตามลำดับจำนวน) เพื่อแสดงข้อความนี้

อย่างไรก็ตาม ในพระบาลีมีตัวอย่างพิเศษที่แปลง สิ และ โย ปฐมาวิภัตติเป็น เอ ได้บ้าง เช่น

- วณฺณปคฺคฺเม ยถ ผุสฺสิตฺตคฺเค = วณฺณปคฺคฺโม ยถ ผุสฺสิตฺตคฺโค (พุ่มไม้ในป่าแตกยอดอ่อน ฉนั้นใด)
- พาเล จ ปณฺหิตเ จ สณฺหาวิตฺวา สํสริตฺวา ทุกฺขสฺสณฺตํ กโรนฺติ = พาลา จ ปณฺหิตา จ สณ-
หาวิตฺวา สํสริตฺวา ทุกฺขสฺสณฺตํ กโรนฺติ (คนโง่และคนฉลาดเร่รอนท่องเที่ยวไปแล้วย่อมกระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้)

พุทธา.

เช่น

[ปฐมา พหุพจน์] พุทธา

(พระพุทธเจ้าทั้งหลาย)

คัมภีร์นี้กล่าวว่า ให้ลง โย ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายพหุพจน์ ท้าย พุทธ ศัพท์ได้ โดย พุทธ ศัพท์นี้
หมายถึงพระพุทธเจ้าหลายพระองค์ แต่ปทฺฐปฺลิตฺธิปกรณฺ์กล่าวตามกัจจายนไวยากรณ์เห็นว่า ศัพท์เพียง
คำเดียวย่อมสามารถแสดงอรรถได้เพียงอย่างเดียว จะกล่าวถึงอรรถหลายอย่างไม่ได้ ถ้าต้องการจะให้
ศัพท์กล่าวถึงอรรถหลายอย่าง ต้องตั้งรูปวิเคราะห์เป็นทวันทสมาสก่อน แล้วจึงลบศัพท์ให้เหลือศัพท์หน้า
การลบศัพท์ในลักษณะนี้ชื่อว่า เอกเสส คือ การลบให้เหลือศัพท์เดียว

ในกรณีนี้ให้ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า

- พุทฺโธ จ พุทฺโธ จ พุทธา = พระพุทธเจ้า ด้วย พระพุทธเจ้า ด้วย ชื่อว่า พระพุทธเจ้า
ทั้งหลาย (ลบ จ ศัพท์ด้วยสูตรว่า วุตฺตตฺถานมฺปโยโค (การไม่ประกอบศัพท์ที่มีเนื้อความที่ถูกกล่าวแล้ว
ย่อมมี) และลบ พุทธ ศัพท์หลังด้วยสูตรว่า สรฺูปานเมกเสสฺวสกี (การเหลืออยู่ศัพท์เดียวแห่งบททั้งหลาย
ที่มีรูปเสมอกัน ย่อมมีในที่กล่าวถึงจำนวนมาก)

แต่ พุทธ ศัพท์หน้ามีความหมายว่าพระพุทธเจ้า ๒ พระองค์ เพราะความหมายของศัพท์ที่ถูก
ลบออกไปในท่ามกลางสมาสยังคงอยู่ในศัพท์หน้าที่เหลืออยู่ ดังนั้นจึงลง โย ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายพหุพจน์ได้
เพราะ พุทธ ศัพท์แสดงความหมายพหุพจน์ว่า พระพุทธเจ้า ๒ พระองค์

การประกอบรูปศัพท์ พุทธา

ตั้งศัพท์เดิมเป็น พุทธ ด้วยสูตรว่า “ลึงคณจ นิปัจเจเต” (พุทฺธ)
 ตั้งชื่อเป็นนามศัพท์ (ลิงค์) ด้วยสูตรว่า “ปรสมณณา ปโยเค” (พุทฺธ)
 ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหุพจน์ท้าย พุทฺธ ศัพท์ ด้วยสูตรว่า “ลึงคตฺเถ ปจมา” (พุทฺธ + โย)
 แปลง โย ท้าย อ การ์นต์เป็น อา ด้วยสูตรว่า “สพฺพโยนินมาเอ” (พุทฺธ + อา)
 แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปฺพุพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (พุทฺธ ะ + อา)
 ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺจยาติมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ” (พุทฺธ + อา)
 นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต” (พุทฺธ → อา)
 สำเร็จรูปเป็น พุทธา

วาติ กี.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า วา (ตามสมควร)

ประโยชน์นี้แปลตามศัพท์ว่า วาติ ปเทน กี ปโยชนํ (ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า วา) เพราะในที่ประกอบกับ กี ศัพท์ ให้ลงตติยวิภัตติ เช่น

- กี เม เอเกน ตินฺณเณน, ปฺริเสน ฅามทสฺสินา (ประโยชน์อะไรแก่เรา ด้วยบุรุษผู้เห็นกำลังของตนข้ามไปเพียงคนเดียว)
- กี เต ชฎาหิ ทุมฺเมธ (ดูกรดาบสผู้มีปัญญาทราวม ประโยชน์อะไรแก่ท่านด้วยมุนีผม)
- กี เต อชินสาฎิยา (ประโยชน์อะไรแก่ท่านด้วยผ้าหนังเสือ)

อคฺคโย.

บทว่า วา มีประโยชน์เพื่อให้สำเร็จอุทาหรณ์ว่า อคฺคโย เป็นต้น

พาลาวตารคณฐี (เล่ม ๑ หน้า ๒๘๓) แปลคำว่า อคฺคโย โดยเพิ่มปาสฺสเสตามพยาขยาของสิงหลว่า อคฺคโยตฺยาทิสฺซมฺนตฺถํ (มีประโยชน์คือความสำเร็จแห่งอุทาหรณ์ว่า อคฺคโย เป็นต้น)

ว่า ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่วิวัตติวิภาสา คือ การกล่าวพิเศษโดยคล้อยตามอุทาหรณ์ที่กำหนดไว้ในพระบาลี โดยแสดงอรรถ ๓ อย่าง คือ

๑. นิจจวิธิ คือ การแปลง โย ในปฺงฺลิงค์เป็น อา และ เอ เช่น ปฺริสา (ปฐมา โย), ปฺริเส (ทุตฺยา โย)

๒. อนิจจวิธ คือ การแปลง นิ ในนปฐมสังคเป็น อา และ เอ เช่น จิตตา, จิตตานิ (ปฐมา นิ), จิตเต, จิตตานิ (ทุตินา นิ)

๓. อสนวิธ คือ ไม่แปลงเป็น อา และ เอ ในเมื่อแปลง อ เป็น อ ด้วยสูตรว่า โยสวกตรสโส โฉ แล้ว เช่น อคฺคโย (ปฐมา-ทุตินา โย), มนโย (ปฐมา-ทุตินา โย)

รูปว่า อคฺคโย มาจาก อคฺคิ ศัพท์ + โย วิภคติ เมื่อแปลงสระ อ ใน คิ เป็น อ ด้วยสูตรว่า โยสวกตรสโส โฉ (ฉ ที่มีได้กระทำเป็นรัสสระ ย่อมถึงความเป็น อ ในที่ โย วิภคติดอยู่หลัง) แล้ว ไม่ต้องแปลง โย ที่อยู่ท้าย อคฺค อันเป็น อ การันต์เป็น อา ด้วยสูตรนี้ เพราะ ว่า ศัพท์ห้ามไว้ ถ้าแปลง โย เป็น อา ก็จะมีรูปว่า อคฺคา ซึ่งอาจแปลว่า “ยอดทั้งหลาย, จากยอด” จะทำให้สับสนกับ อคฺค ศัพท์ + โย วิภคติ หรือ อคฺค ศัพท์ + สมา วิภคติ

ลึงคตเถ ปจมาเตว.

สูตรว่า ลึงคตเถ ปจมา ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๕๑ : ๗๐] อาลปน จ.

เมื่อมีอรรถแห่งนามศัพท์ที่มีการเรียก ลงปฐมาวิภัตติ

ลึงคตเถ ครั้นเมื่ออรรถแห่งนามศัพท์ อาลปน ที่มีการเรียก สติ มีอยู่ ปจมา อ.ปฐมา-
วิภัตติ โหติ ย่อมลง ๗

สูตรนี้ว่าด้วยการลงปฐมาวิภัตติคือ สติ โย ในฐานะที่ใช้เรียกผู้อื่น เช่น พุทธ, พุทธา (ข้าแต่
พระพุทธเจ้า), พุทธา (ข้าแต่พระพุทธเจ้าทั้งหลาย) ท่านกล่าวว่า ให้ลงวิภัตตินี้ในอรรถของนามศัพท์ คือ
สกัตถะ ทัพพะ และลึงค์ ที่มีการเรียกประกอบไปด้วย

อนึ่ง สติ และ โย อาลปนะนั้นนับเนื่องในปฐมาวิภัตติ ฉะนั้น วิภัตตินามจึงมี ๑๔ ศัพท์ดังกล่าว

จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุรักษณะ คือ ดังคำว่า ปจมา จากสูตรว่า ลึงคตเถ ปจมา มาไว้ในสูตรนี้
แต่ในคัมภีร์นirutติสารมัญชสา (คำอธิบายสูตร ๒) กล่าวว่า จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อวุตตสมุจจะยะ คือ
รวบรวมการลงปฐมาวิภัตติในอรรถสัมปทาน เช่น ตทถถ (เพื่อประโยชน์แก่งั้น) = ตทถถ ศัพท์ + สติ
วิภัตติ, กิมตถ (เพื่อประโยชน์อะไร) = กิมตถ ศัพท์ + สติ วิภัตติ หากกล่าวตามนัยนี้ต้องแปล จ ศัพท์ไว้
ท้าย อาลปน ว่า เมื่ออรรถแห่งนามศัพท์ที่เป็นอาลปนะและอื่นๆ มีอยู่ ลงปฐมาวิภัตติ

อภิมุขีกรณมอลปน

การกระทำต่อหน้า ชื่อว่า อาลปน (การเรียก)

ท่านอธิบายอาลปนว่าเป็นการเรียก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อภิมุขี ลปน อาลปน = การเรียกกระทำเฉพาะหน้า ชื่อว่า อาลปน
(อุปสรรคคือ อา ใช้ในความหมายว่า ต่อหน้า <อภิมุข>)

พาลาวตารคณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๖๒) กล่าวถึงความหมายของ อาลปน ศัพท์ไว้ ๒ ประการ คือ

- บุคคลที่ถูกเรียก = อาลปนเตติ อาลปน
(อา บทหน้า + ลปน ธาตุ วากฺเย = กล่าว + ยุ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- การเรียก = อาลปิยเต อาลปน
(อา บทหน้า + ลปน ธาตุ วากฺเย = กล่าว + ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

คำว่า อาลปนํ ตามรูปวิเคราะห์แรก หมายถึง ทพฺพํ คือ บุคคลหรือสิ่งของที่ถูกเรียก

ส่วนตามรูปวิเคราะห์หลังเป็นภาวสาธนะ ที่ระบุถึงกิริยาอาการ หมายถึง การเรียกทางวาจา

สาธนะ คือ ความหมายที่ศัพท์สื่อถึงว่าคือผู้ทำหรือผู้ถูกกระทำเป็นต้น ตามหลักภาษา บทที่ลง
กิตก์ปัจจัยเรียกว่า บทกิตก์ มีองค์ประกอบ ๒ ส่วน คือ ธาตุ (รากศัพท์) + ปัจจัย (คำลงท้ายธาตุ) ธาตุ
เป็นคำแสดงกิริยา ส่วนปัจจัยกล่าวถึงกัตตาหรือกรรมเป็นต้นที่ผู้พูดสื่อถึงซึ่งเรียกว่า สาธนะ เช่น

บทกิตก์	ธาตุ	ปัจจัย	สาธนะ
กตตุ (ผู้ทำ)	กร (ทำ)	ตุ (ผู้)	กัตตุสาธนะ
กรณ (เครื่องกระทำ)	กร (ทำ)	ยุ (เครื่อง)	กรณสาธนะ
กิริยา (การกระทำ)	กร (ทำ)	ิริย (การ)	ภาวสาธนะ
ทาน (การให้)	ทา (ให้)	ยุ (การ)	ภาวสาธนะ
ทาน (ของที่ถูกให้)	ทา (ให้)	ยุ (ถูก)	กรรมสาธนะ
ทาน (เหตุให้, เจตนาให้)	ทา (ให้)	ยุ (เหตุ)	กรณสาธนะ
ทาน (ที่ให้, โรงทาน)	ทา (ให้)	ยุ (ที่)	อธิกรณสาธนะ

ศัพท์ว่า อภิมุขีกรณ ลง อี ปัจจัยท้าย อภิมุข ศัพท์ในอรรถอภุตตัพภาวະ ด้วยสูตรในกัจจายน-
ไวยากรณ์ (สูตร ๕๗๑) ว่า ปจฺจยาทนิฏฺฐา นิปาตนา สิขฺฆนฺติ (ปัจจัยทั้งหลายที่ยังไม่สำเร็จย่อมสำเร็จได้
ด้วยนิปาตนิสูตร) หรือลง จี ปัจจัยในอรรถอภุตตัพภาวະด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔
สูตร ๑๑๙) ว่า อภุตตัพภาเว กราสฺมฺโยเค วิการา จี (เมื่อปรากฏความมีอยู่ด้วยระยะอื่นนั้นของสิ่งที่ไม่เคย
มีมาก่อน และเมื่อมี กร, อส และ ภู ธาตุ ให้ลง จี ปัจจัยท้ายศัพท์ที่กล่าวถึงความเปลี่ยนแปลง) อรรถ
อภุตตัพภาวະ คือ การแสดงสิ่งที่ยังไม่เคยเกิดขึ้นมาก่อนให้เกิดขึ้นมา คำนี้แปลตามศัพท์ว่า “ความมีอยู่
ด้วยระยะอื่นนั้นของสิ่งที่ไม่เคยมีมาก่อน” การลง อี หรือ จี ปัจจัยในอรรถอภุตตัพภาวະนี้ ต้องลงท้ายธาตุ
๓ ศัพท์ คือ กร ธาตุ, อส ธาตุและ ภู ธาตุเท่านั้น ท่านใช้ศัพท์ว่า อภิมุขีกรณ โดยลง อี หรือ จี ปัจจัย
ในอรรถดังกล่าว เพราะทำให้บุคคลที่ยังไม่อยู่เฉพาะหน้าได้เป็นเฉพาะหน้าด้วยเสียงเรียกของผู้เรียก

ตทฺธิเก ลิงฺคตฺเถ ปจฺมา โหติ.

เมื่ออรรถแห่งนามศัพท์รวมทั้งการเรียกนั้นมีอยู่ ลงปฐฺมาวิภตฺติ

คำว่า ตทฺธิเก แสดงรูปวิเคราะห์ อาลปน ศัพท์ในสูตรนี้ว่า

- อาลปนํ อสฺส อตฺถิตฺติ อาลปนํ = อรรถแห่งนามศัพท์ที่มีการเรียก ชื่อว่า อาลปนะ

คำว่า ตทิก แปลตามศัพท์ว่า “มีการเรี่ยกันนั้นเกินมา” มีรูปวิเคราะห์ในพาลาวตารคณฐีว่า

- ตํ อาลปนหมิกมสฺสาติ ตทิกโก = มีการเรี่ยกันนั้นเกินมา

แต่ผู้แปลเห็นว่าอาจตั้งรูปวิเคราะห์เป็นตติยาตปฺริสสมาสว่า

- เตน อาลปนเนน อธิโก ตทิกโก = อันเกินมาด้วยการเรี่ยกันนั้น

ก็ได้เหมือนกัน เพราะในที่ประกอบด้วย อธิก ศัพท์ ต้องตั้งรูปวิเคราะห์เป็นตติยาตปฺริสสมาส
ดังคำว่า คุณเนน อธิโก คุณาธิโก (ผู้ยิ่งด้วยคุณ ชื่อว่า คุณาธิกะ)

[๕๒ : ๗๑] อาลปนเน สิ คสญโย.

สิ วิภัตติในอรรถอาลปนนะมีชื่อว่า ค

สิ อ. สิ วิภัตติ อาลปนเน ในอรรถอาลปนนะ คสญโย มีชื่อว่า ค โหติ ย่อมเป็น ฯ

อาลปนเน สิ คสญโยติ สิสฺส คสญญา.

ตั้ง สิ ชื่อว่า ค ด้วยสูตรว่า อาลปนเน สิ คสญโย (สิ วิภัตติในอรรถอาลปนนะมีชื่อว่า ค)

สูตรนี้ว่าด้วยการตั้งชื่อ สิ อาลปนนะว่าชื่อ ค

อนึ่ง ชื่อที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ไวยากรณ์มี ๒ ประเภท คือ

๑. ครุสัญญา (ชื่อหนัก) มีความหมายตามชื่อ สามารถวิเคราะห์ตามหลักภาษาได้ เช่น
อกฺขร, สร หรือ พยญชน เป็นต้น

๒. ลหุสัญญา (ชื่อเบา) ไม่มีความหมายตามชื่อ วิเคราะห์ตามหลักภาษาไม่ได้ เช่น
ชื่อว่า ค เป็นต้น ท่านตั้งไว้เพื่อให้คำในสูตรสั้นลง กล่าวคือ เมื่อตั้งชื่อ สิ อาลปนนะเป็น ค แล้ว ต่อไปจะ
กล่าวถึงสูตรว่า โภ เค ตฺ (แปลง ภานุต ศัพท์เป็น โภ และอื่นๆ ในที่ ค อยู่หลัง) ก็จะทำให้สูตรสั้นลงกว่า
การตั้งสูตรยาวๆ ว่า โภ อาลปนเน ตฺ

ลหุสัญญาที่ท่านประกอบใช้ในสนธิกัณฑ์และนามกัณฑ์มี ๕ ชื่อ คือ

๑. ค เป็นชื่อของ สิ อาลปนนะ ตั้งด้วยสูตรนี้
๒. ชม เป็นชื่อของ อา อิตถิปัจจย ตั้งด้วยสูตรว่า อา โฆ (อา ที่เป็นชื่อของอิตถิลิงค์ ชื่อว่า ชม)
๓. ฌ เป็นชื่อของสระ อี วัณณะในปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ ตั้งด้วยสูตรว่า อิวณฺณวุณฺณา ฌลา
(อี วัณณะและ อุ วัณณะ ชื่อว่า ฌ และ ล ตามลำดับ)
๔. ล เป็นชื่อของสระ อุ วัณณะในปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ ตั้งด้วยสูตรว่า อิวณฺณวุณฺณา ฌลา
(อี วัณณะและ อุ วัณณะ ชื่อว่า ฌ และ ล ตามลำดับ)

๕. ป เป็นชื่อของสระ อิ วัณณะและสระ อุ วัณณะในอิตถิลิ ตั้งด้วยสูตรว่า เต อิตถิยา โป (อิ วัณณะและ อุ วัณณะเหล่านั้น ที่แสดงอิตถิลิ ชื่อว่า ป)

ตามปกติ คำว่า วิภตติ ที่แปลว่า “วิภตติ” เป็นปฐมิลิและอิตถิลิ แต่ศัพท์ว่า สิ, โย เป็นต้น ท่านไม่ได้ระบุลิไว้โดยตรง อย่างไรก็ตาม ศัพท์ที่ไม่ได้ระบุลิไว้โดยตรงเช่นนี้ อาจประกอบใช้เป็นรูป ปฐมิลิหรือนปฐมิลิก็ได้ เพราะถือว่าลิทั้งทั้งสองเหล่านี้เป็นลิสามัญโดยทั่วไป ดังนั้น ท่านจึงใช้เป็นรูปปฐมิลิว่า สิ คสณโย ในที่นี้ ดังคำว่า เอโก จ ทส จ เอกาทส หรือ เอกณจ ทส จ เอกาทส (หนึ่งและสิบ ชื่อว่า เอกาทส) จะเห็นได้ว่าในรูปวิเคราะห์ข้างต้นไม่ได้ระบุว่าหนึ่งคืออะไร เพราะไม่ได้เพิ่มวิเสสยะเข้ามา จึงเป็นเพียงคำกลางๆ ที่ไม่ระบุลิสิ่งหนึ่งโดยเฉพาะ ดังนั้น จึงต้องประกอบลิเป็นปฐมิลิหรือนปฐมิลิ ดังข้อความในคัมภีร์ไวยากรณ์ว่า

สามณณวณฺ หิ นปฺสกลิงเคน นิทฺทิจฺ. ^{๒๓}

“โดยแท้จริงแล้ว คำสามัญทั่วไปแสดงไว้ด้วยนปฐมิลิ”

สามณณเว’ภิมเต สทฺโท

นิทฺทิสฺสติ ปุเมน วา

นปฺสเคน วาปีติ

สทฺทสฺตถวิฑู วิฑู. ^{๒๔}

“ผู้รู้คัมภีร์ไวยากรณ์ทราบว่ามีปฐมิลิเมื่อปรารถนาอรรถสามัญทั่วไป ศัพท์ย่อมแสดงด้วยปฐมิลิหรือนปฐมิลิ”

นปฺสเคน ลิงเคน

สทฺโท’ทาหุ ปุเมน วา

นิทฺทิสฺสติ ฆาตพพ-

มวิเสเส ปนิจฺฉิเต. ^{๒๕}

“อนึ่ง เมื่อปรารถนาอรรถสามัญ ฟังทราบว่ามีศัพท์ย่อมแสดงด้วยนปฐมิลิหรือปฐมิลิ”

จะเห็นได้ว่า คาถาทั้งสองบทนี้มีใจความเหมือนกัน ต่างกันที่ในคาถาแรกมีผลความว่า สทฺท-สฺตถวิฑู วิฑู (ผู้รู้คัมภีร์ไวยากรณ์ทราบ) และในคาถาที่สองมีผลความว่า ฆาตพพ (ฟังทราบ) อีกทั้งในคาถาที่สองได้เปลี่ยนคำว่า สามณณเว’ภิมเต เป็น มวิเสเส อิจฺฉิเต ดังนั้น คาถาข้างต้นอาจประพันธ์เป็นคาถาใหม่ว่า

ลิงเคน วุจฺเจเต สทฺโท

นปฺสเคน ปุเมน วา

อิจฺฉิเต ปน สามณณเว

วทนฺติ สทฺทวิญญูโน.

“อนึ่ง ผู้รู้ไวยากรณ์กล่าวว่า เมื่อปรารถนาอรรถสามัญ ศัพท์ย่อมแสดงด้วยนปฐมิลิ หรือปฐมิลิ”

เค อิเตว.

บทว่า เค ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๕๓ : ๗๓] อการปิตาทุยนदानมา.

แปลง อ อักษรและสระท้ายของ ปิตุ ศัพท์เป็นต้นเป็น อา ในที่ ค [อยู่หลัง]

เค ในที่ ค [อยู่หลัง] อา อ. อา อาเทศ อการปิตาทุยนदानแห่ง อ อักษรและสระ
ที่สุดของศัพท์อันมี ปิตุ ศัพท์เป็นต้น โหติ ย่อมมี ฯ

สูตรนี้ว่าด้วยการแปลงสระ อ และ อุ เป็น อา กล่าวคือ แปลงสระ อ ของ พุทธ ศัพท์ เป็นต้น
และสระ อุ ท้าย ปิตุ ศัพท์เป็นต้น เป็น อา ในที่ ค อยู่หลัง ดังนั้น จึงประกอบรูป พุทธา ที่เป็นอาลปะนะ
เอกพจน์ ด้วยการแปลงสระ อ ใน พุทธ เป็น อา แล้วจึงลบ ค ต่อไป

คำว่า อการปิตาทุยนदानมา ตัดบทเป็น อการปิตุ + อาทิ + อนदान + อา

เค ปเร อกาโร ปิตุสตุถตุตตราชาทินมนโต จ อาตตฺ ยาดิ.

อ อักษร และสระท้ายของ ปิตุ, สตุถ, อตต และ ราช ศัพท์เป็นต้น ย่อมถึงความเป็น
อา ในที่ ค อยู่หลัง

ท่านอธิบายว่า อนต ศัพท์ในคำว่า ปิตาทุยนदान หมายถึง สระ ๒ เสียง คือ

- สระ อุ ของ ปิตุ และ สตุถ ศัพท์ที่นับเข้าในสัทธาทิกณะ

กลุ่มศัพท์มี สตุถ เป็นต้น ที่ลงกิตกัปัจจัยที่มีสระ อุ อยู่ท้าย คือ รตุถ, ริตุ และ ราช ปัจจัย
ด้วยสูตรว่า สาสาทึหิ รตุถ (ลง รตุถ ปัจจัยท้าย สาส ราชเป็นต้น), ปาทิโต ริตุ (ลง ริตุ ปัจจัยท้าย ปา
ราช เป็นต้น) และ มานาทึหิ ราช (ลง ราช ปัจจัยท้าย มาน ราชเป็นต้น) โดยเหตุที่ ริตุ และ ราช มี
ตุ อยู่ท้าย พาลาวดารฎีกาใหม่จึงกล่าวว่าเป็นกลุ่มศัพท์ที่มี ตุ ปัจจัยอยู่ท้ายด้วยคำว่า

อาทิสทุเทน สตุถตุตตราสทุทา จ ภาคุมาดูธิตุเชตุสทุทาทยอ ตวนฺดา จ คหิตา.^{๒๖}

“ท่านถือเอาศัพท์ว่า สตุถ, อตต และ ราช พร้อมทั้งศัพท์ที่มี ตุ ปัจจัยอยู่ท้าย มี ภาคุ, มาตุ,
ธิตุ และ เชตุ ศัพท์เป็นต้นด้วย อาทิ ศัพท์”

- สระ อ ของ อตต และ ราช ศัพท์เป็นต้นที่นับเข้าในราชาทิกณะ คือ กลุ่มศัพท์มี ราช เป็นต้น

ด้วยเหตุดังกล่าวนี้ คำว่า อากาโร จึงหมายถึงสระ อ ของปฐมิลีคณะ คือ กลุ่มศัพท์มี ปฐมิลี
เป็นต้น เท่านั้น

[๕๔ : ๗๔] อากาโร วา.

อา อักษรย่อถึงความปฐมิลีในที ค อยู่หลังได้บ้าง

อากาโร อ. อา อักษร ยาดิ ย่อมถึง รสสุ ซึ่งความปฐมิลี เค ในที ค วา บ้าง ๆ

อากาโร วาติ เค ปเร อากาโร รสสุ วา.

ความปฐมิลีแห่ง อา อักษรย่อมีในที ค อยู่หลังได้บ้างด้วยสูตรว่า อากาโร วา
(อา อักษรย่อถึงความปฐมิลีในที ค อยู่หลังได้บ้าง)

สูตรนี้เป็นการประกอบรูป พุทฺธ ที่เป็นอาลปนะ เอกพจน์ โดยการแปลงสระ อ ใน พุทฺธ เป็น
อา ด้วยสูตรก่อนแล้วจึงทำการรัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตรนี้ หลังจากนั้นจึงลบ ค ด้วยสูตรต่อไป

ปทฺฐปฐมิลีปกรณ์ (สูตร ๗๓) กล่าวว่า iva อทฺฐจฺจสฺสาลปเนวํ (การทำรัสสะนี้ย่อมมีในการ
ร้องเรียกสิ่งที่ตั้งอยู่ไม่ไกล) หมายความว่า ในการร้องเรียกสิ่งที่ตั้งอยู่ใกล้ๆ ให้รัสสะ เช่น รัสสะเป็น เทว
(ข้าแต่เทพ), ปฐมิลี (ข้าแต่บุรุษ) ในที่นี้ท่านกำหนดรูปรัสสะเท่านั้น ไม่กำหนดรูปที่ชะ ดังนั้น รูปรัสสะจึง
ใช้ในการเรียกสิ่งที่อยู่ใกล้ ส่วนรูปที่ชะใช้ในการเรียกสิ่งที่อยู่ไกลและไกลทั้งสองอย่าง

การที่ท่านกำหนดกฎไวยากรณ์ข้อนี้ขึ้นมา คงเนื่องจากการออกเสียงรัสสะเป็นเสียงสั้น จึง
เหมาะกับการเรียกสิ่งที่อยู่ใกล้ๆ อย่างไรก็ตาม ในสัททนิติปกรณ์ (ปทมาลา หน้า ๑๕๓-๕๔) กล่าวคำ
มติของปทฺฐปฐมิลีปกรณ์ แล้วแสดงว่ารูป ปฐมิลี และ ปฐมิลี มีวิธีการใช้เหมือนกันโดยใช้เรียกบุรุษที่อยู่ใกล้
หรือไกลได้ ท่านอ้างพระบาลีที่ใช้เรียกพระพุทธเจ้าที่ประทับอยู่ใกล้เป็นรูปรัสสะและที่ชะว่า สุกตฺ (ข้าแต่
พระสุคต), ภควา (ข้าแต่พระผู้มีพระภาค) ดังพระบาลี ว่า

ตคฺช ภควา โพชฌนฺตา, ตคฺช สุกตฺ โพชฌนฺตา.^{๒๗}

“ข้าแต่พระผู้มีพระภาค โพชฌนค์ดีแท้ ข้าแต่พระสุคต โพชฌนค์ดีแท้”

นอกจากนั้น ในโสมนัสสชาดก มีข้อความที่พระราชโอรสได้กราบทูลพระราชบิดาแต่ที่ไกล โดย
ประกอบใช้เป็นรัสสะว่า ชนินฺท (ขอเดชะพระองค์ผู้จอมชน) ดังข้อความในคัมภีร์ชาดกนั้นว่า

ตสฺส ตํ วจันํ สุตฺวา

รณฺโณ ปุตุตํ อทสฺสยํ

ปุตุโต จ ปิตโร ทิสฺวา

ทฺวโรตฺตชฺฌมาสฺส.

อาคจฺญํ โทวาริกา ขคฺคพณฺธา

กาสาวิยา หนตุ มมํ ชนินฺท

อกุขาหิ เม ปุจฺฉิตฺโต เอตมตฺถํ

อปฺราโร โกนิธ มมชฺช อตฺถิ.^{๒๘}

“ราชทูตเหล่านั้นฟังพระดำรัสของพระราชกุมารนั้นแล้ว ได้แสดงพระราชบุตรต่อ
พระราชอา ส่วนพระราชบุตรทรงเห็นพระบิดาแล้ว กราบทูลแต่ไกลว่า

‘ขอเดชะพระองค์ผู้จอมชน พนักงานเฝ้าประตูที่ติดตามและเหล่าเพชฌฆาต
มาเพื่อจะฆ่าหม่อมฉัน หม่อมฉันขอกราบทูลถาม ขอพระองค์โปรดบอกเนื้อความ
นั้น วันนี้หม่อมฉันมีความผิดอะไรหนอในเรื่องนี้’ ”

เห็นได้ว่า คำว่า ทฺวโรตฺตชฺฌมาสฺส (กราบทูลแต่ไกล) และการใช้อาลปะด้วยเสียงสั้นว่า ชนินฺท
(ขอเดชะพระองค์ผู้จอมชน) ในบาทที่ ๒ เป็นตัวอย่างในเรื่องนี้

[๕๕ : ๗๔] เสสโต โลป คสิปี.

ค และ สิ ทำยนามศัพท์ที่เหลือย่อมถึงการลบ

คสิปี แม้ อ. ค และ สิ ท. ปรอ อันเป็นเบื้องหลัง ลิงคโต จากนามศัพท์ เสสโต ที่เหลือ ยนติ ย่อมถึง โลป ซึ่งการลบ ๒

ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวถึงรูปเอกพจน์ว่า คสิปี โดยคำว่า คสิปี ตัดบทเป็น โค + สิ + อปี ลบ โอ ใน โค แล้วลง อ อักษรเป็นอาคมด้วยสูตรว่า โลปญจ ตตฺรากาโร

ส่วน ปี ศัพท์ก็ทำหน้าที่อัญญมัญญสมุจจะยะ คือ รวบรวมซึ่งกันและกัน โดยประกอบเป็นรูปว่า โคปี ลิปิ (ค และ สิ) แต่คัมภีร์นี้เห็นว่าเป็นรูปพหูพจน์ โดยลง โย วิภตติท้าย คสิ แล้ว ทำที่ฆะสระ อี ใน สิ เป็น อี เหมือนรูปว่า ทณฺสี จึงมีรูปว่า คสิ จะเห็นได้ว่า ในจุดติที่จะกล่าวต่อไป ท่านอธิบายเป็นรูปพหูพจน์ว่า คสิ

ดังนั้น สูตรนี้ตามมติของพาลาวตารจึงควรมีรูปเป็น คสิปี ไม่ใช่ คสิปี ตามที่ท่านกล่าวเอาไว้ใน ปทรูปสิทธิปกรณ์

โส, สี่, สฺยา จ, สขโต คสฺเส วาตฺยาทีนํทฎฺเญหฺเม อวณฺณิวนณฺณวณฺเณการณฺตา เสสา.

นามศัพท์ที่มีสระ อ วัณณะ, สระ อี วัณณะ, สระ อุ วัณณะ และ โอ อักษรอยู่ท้าย อันอื่นจากนามศัพท์ที่ได้แสดงไว้แล้ว[ในการประกอบรูปศัพท์]ด้วยสูตรเป็นต้นว่า โส (แปลง สิ ท้าย อ การันต์เป็น โอ), สี่ (แปลง สิ เป็น อัง), สฺยา จ (แปลง สิ เป็น อา) และ สขโต คสฺเส วา (แปลง ค ท้าย สข ศัพท์และศัพท์อื่นๆ เป็น อ, อา, อิ, อี และ เอ) ชื่อว่า นามศัพท์ที่เหลือ

สูตรนี้กล่าวถึงการลบ สิ ปฐมาวิภตติ และ สิ อาลปนวิภตติที่ชื่อว่า ค เช่น พุทฺธ, พุทฺธา, อคฺคิ, ภิกฺขุ ซึ่งเหลือจากการกระทำด้วยสูตรว่า สี่ และ โส เป็นต้น

อาทิ ศัพท์ในพากย์นี้ หมายถึง สูตรที่แปลง สิ วิภตติ ๑๐ สูตร คือ

๑. สมเต จ (แปลง ค หลัง สม เป็น เอ)
๒. พุรหฺมโต คสฺส จ (แปลง ค หลัง พุรหฺม ศัพท์เป็น เอ)
๓. อา สิมฺหิ (แปลง นตุ กับวิภตติเป็น อา ในที่ สิ วิภตติอยู่ท้าย)
๔. อัง หนุสฺเส (ในนปฺงสกลิงค์ แปลง นตุ บั้จยกับวิภตติเป็น อัง ในที่ สิ วิภตติอยู่ท้าย)
๕. อวณฺณา จ เค (แปลง นตุ ทั้งศัพท์กับวิภตติ เป็น อัง และสระ อ วัณณะ ในที่ ค อยู่ท้าย)

๖. ปุมนุตตสา สิมฺหิ (แปลงสละท่ายของ ปุม ศัพท์กับวิภัตติเป็น อา ในที่ สิ วิภัตติอยู่ท้าย)

๗. สตฺถุปีตาทีนมา สิสฺมึ ลีโลโป จ (แปลงสละท่ายของ สตฺถุ และ ปิตุ ศัพท์เป็นต้น เป็น อา ในที่ สิ วิภัตติอยู่หลัง และลบ สิ วิภัตติ)

๘. สิมฺหิ วา (แปลงสละท่ายของ นุตฺ เป็น อ ในเพราะ สิ วิภัตติตามสมควร) <สูตรนี้ไม่มีกล่าวไว้ในพาลาวดาร>

๙. อิมฺสฺสทิมฺสฺส นฺบุสเก (แปลง อิม ในนปฺงสกลิงค์ทั้งศัพท์กับวิภัตติเป็น อิท์ ในที่ อํ และ สิ วิภัตติอยู่หลังได้บ้าง)

๑๐. อมฺสฺสทาทุ (แปลง อมฺ ศัพท์ในนปฺงสกลิงค์กับวิภัตติเป็น อทุ ในที่ อํ และ สิ วิภัตติอยู่หลัง)

สรุปว่า สูตรที่ทำการแปลง สิ ปฐมวิภัตติ และ สิ อาลปวิภัตติที่ชื่อว่า ค จัดเป็นอาพาทนของ เสส ศัพท์ เพราะ เสส, อณฺณ หรือ อิตฺร ศัพท์เป็นบทนามที่มองหาอาพาทน จึงจะได้ความชัดเจนคือ ทำให้เข้าใจว่า เหลือจากอะไร

เตหิ ปเร คสี ลุปฺยนฺเต.

ค และ สิ ที่อยู่ท้ายนามศัพท์ที่เหลือนั้น ย่อมถูกลบ

สูตรว่า เสสโต โลปํ คสีปิ ไม่มีกริยาคุมพากย์ จึงต้องเพิ่มกริยาคุมพากย์เพื่อให้สอดคล้องกับบทกรรมว่า โลปํ เป็น ยนฺติ เพราะคัมภีร์นี้ชอบคำสั้นๆ และมักใช้เป็นรูปเอกพจน์ว่า ยาติ ในที่นี้จึงต้องใช้เป็นรูปพหูพจน์ว่า ยนฺติ ตามประธานที่เป็นพหูพจน์ว่า คสี

นอกจากนั้น คำว่า โลปํ ยนฺติ (ย่อมถึงการลบ) มีความหมายเหมือนคำว่า ลุปฺยนฺเต (ย่อมถูกลบ) ท่านจึงประกอบใช้ ลุปฺยนฺเต ในวุตติ เพื่อให้ผู้เรียนเข้าใจความหลากหลายของการใช้คำ (ลุปฺยนฺเต = ลุปธาตุ <อหฺสฺสเน = ไม่เห็น> + ย ปัจจัย + อนฺเต วิภัตติในกรรมวาจก)

เห พุทฺธ พุทฺธา.

[อาลปนะ] เห พุทฺธ พุทฺธา (ข้าแต่พระพุทฺธเจ้าผู้เจริญ)

ตัวอย่างว่า พุทฺธ เป็นอุทาหรณ์ของการทำรัสสะด้วยสูตรว่า อากาโร วา

ตัวอย่างว่า พุทฺธา เป็นข้อยกเว้นที่เกิดจาก วา ศัพท์ในสูตรว่า อากาโร วา นั้น

บทว่า เห เป็นนิบาตที่ใช้ในการร้องเรียก ประกอบไว้เพื่อให้อรธอาลปนะใน พุทฺธ, พุทฺธา ปรากฏชัดเจน แต่แม้จะไม่มี เห ศัพท์ บททั้งสองนั้นก็ยังเป็นบทอาลปนะตามเดิม การประกอบใช้จริงใน

ประโยคจึงอาจประกอบ เห, โภ, ภนฺเต หรือ อาวุโส ไว้ร่วมกับบทอาลปนะก็ได้ ไม่ประกอบก็ได้ ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

เทศุโท อามนฺตเน นิปาโต. โส อามนฺตณฺสส พยตฺติกรณตฺถิ อาลปนวิภตฺติมุပ္ปยุชฺเช. อสตีปิ ตสฺมี อามนฺตณฺ โหติ.^{๒๔}

“हे ศัพท์เป็นนิบาตในการเรียก นิบาตดังกล่าวประกอบไว้เป็นอาลปนวิภตติ เพื่อทำการเรียกให้ปรากฏชัดเจน แม้เมื่อไม่มีนิบาตนั้น การเรียกย่อมมีได้”

คำว่า เห ในภาษาไทยแปลว่า “เฮ้ย” โดยถือว่าใช้เรียกคนชั้นต่ำ แม้ในคัมภีร์นิสสัยบางฉบับก็กล่าวไว้เช่นนี้ การที่คนทั่วไปมักเข้าใจว่า คำว่า เห เป็นคำใช้เรียกคนชั้นต่ำ คงเป็นเพราะในพระไตรปิฎกและอรรถกถาานิยมใช้เช่นนั้น ดังข้อความในพระบาลีและอรรถกถาว่า

อถ โข ภิกฺขเว เวเทหิกา คหปตานี กาฬิ ทาสี เอตทโวจ- เห เช กาฬิตฺติ.^{๒๕}

“ลำดับนั้น ฝ่ายหญิงแม่เรือนชื่อเวเทหิกาได้ทวาดสาวใช้ชื่อกาฬิว่า ‘เฮ้ย นางกาฬิ’”

เห เช กาฬิตฺติ อเร กาฬิ.^{๒๖}

“คำว่า เห เช กาฬิ แปลว่า เฮ้ย นางกาฬิ”

อถ โข สมรณิ สมรฺณหํ เอตทโวจ- “เห เช ก็ เต เอส สมณฺโณ อโวจ”ติ.^{๒๗}

“ที่นั่น หญิงแม่เรือนได้กล่าวกับลูกสะใภ้ว่า ‘นี่แน่นางตัวดี สมณะรูปนั้นกล่าวอะไรกับแก’”

จะเห็นได้ว่าคำว่า เห ในเรื่องนี้ประกอบใช้ร่วมกับ เช ศัพท์ที่นิยมเรียกสาวใช้ นอกจากนั้นแล้วในอรรถกถาธรรมบทพบการใช้ เห ซ้ำกันสองศัพท์เป็นรูปว่า เห เห เพื่อร้องเรียกแม่แพะในประโยคว่า

อชฺชปาลเกณ “เห เห”ติ สทฺเท กเตปิ น นิขฺขมิ.^{๒๘}

“แม้คนเลี้ยงแพะจะส่งเสียงว่า ‘เฮ้ยๆ’ แม่แพะก็ไม่ออกไป”

ความจริงแล้วคำว่า เห เป็นคำกลางๆ อาจใช้เรียกคนชั้นสูงหรือคนชั้นต่ำก็ได้ ดังจะเห็นได้ว่าในคัมภีร์พาลาวดารประกอบใช้ เห เพื่อใช้เรียกพระพุทธเจ้าผู้เป็นศาสดาของชาวพุทธว่า เห พุทฺธ, พุทฺธา (ข้าแต่พระพุทธเจ้าผู้เจริญ) นอกจากนั้น อลังการฎีกาใหม่พบรูปว่า เห หลายแห่งในบทเหล่านี้ คือ

- เห ตถาคต (ข้าแต่พระตถาคตผู้เจริญ)
- เห ชิน (ข้าแต่พระชินเจ้าผู้เจริญ)
- เห มุนิ (ข้าแต่พระมุนีผู้เจริญ)
- เห มุนินท (ข้าแต่พระจอมมุนีผู้เจริญ)
- เห ธีร (ข้าแต่พระธีรเจ้าผู้เจริญ)

- เห สนฺต สปุริส ตถาคต (ข้าแต่พระตถาคตผู้เป็นสัตบุรุษควรยกย่องผู้เจริญ)
- เห นาถ (ข้าแต่พระนาถผู้เจริญ)

แม้ในไวยากรณ์สันสกฤต คือ

๑. สิทธาตนาแกมุที (สูตร ๑๔๓) พบรูปว่า เห ราม, เห ราเมา, เห รามะ (ข้าแต่ท่านรามผู้เจริญ) โดยประกอบใช้เป็นเอกพจน์ ทวิพจน์ และพหูพจน์

๒. มุคฺชโพธะ(สูตร ๑๐๓) พบรูปเอกพจน์ว่า เห ราม

ที่จริงแล้วในพจนานุกรมสันสกฤตหลายฉบับ^{๓๓}กล่าวไว้โดยไม่ได้ระบุว่าเป็นคำใช้เรียกคนชั้นต่ำเพียงกล่าวว่า เห เป็นนิบาตในความหมายว่า การร้องเรียก (สมโพธน), การเชิญ (อาหฺวาน) และการให้ร้าย (อสุย) เป็นต้น

ด้วยเหตุนี้ ในบทขัดพระปริตรต่างๆ โบราณจารย์ชาวสิงหลตั้งแต่สมัยมหาวีร เป็นต้นมา จึงประกอบใช้ เห ศัพท์ในประโยคว่า ปริตฺตํ ตํ ภณาม เห (ท่านผู้เจริญ เชิญสาธยายพระปริตรนั้นเถิด) คัมภีร์ปริตตนิสสัยใหม่ (ฉบับพระวาสฏฐาภิวงศ์ หน้า ๕๑) จึงอธิบายเรื่องนี้ว่า

“เห ศัพท์ มักแปลว่า ‘นะสัตบุรุษ’ แต่อาจแปลได้หลายอย่างตามฐานะว่า นะท่านผู้เจริญ, นะสหาย เป็นต้นก็ได้”

อนึ่ง คัมภีร์อเนกัตถวรรคกล่าวว่า บทอาลปนะในภาษาบาลีมีทั้งหมด ๑๔ ศัพท์เป็นคาถาว่า

อฺหเน โภ อเร อมฺโภ	หมฺโภ เร เชงค อวฺโส
มาริสา สมฺม เห อเห	ภณฺเ โภติ จตุทฺส. ^{๓๔}

“บทอาลปนะ ๑๔ ศัพท์ในการเรียก คือ โภ อเร อมฺโภ หมฺโภ เร เช องค
อวฺโส มาริสา สมฺม เห อเห ภณฺเ และ โภติ”

ในบรรดาบทเหล่านี้ บทอาลปนะว่า องค หายากมาก นอกจากนั้นแล้วยังมี หา อีกศัพท์หนึ่ง จึงรวมเป็นบทอาลปนะ ๑๕ ศัพท์ ที่จริงแล้ว กิ่งคาถาแรกของคัมภีร์นี้ได้นำมาจากคัมภีร์อภิธานปิปปิกา (คาถา ๑๑๓๙) แต่กิ่งคาถาหลังเป็นส่วนที่เขียนเพิ่มเติมให้มีเนื้อความสมบูรณ์มากขึ้น

การประกอบรูปศัพท์ พุทฺธ

ศัพท์เดิมเป็น พุทฺธ

ลง สิ อาลปนวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อาลปนเ จ” (พุทฺธ สิ)

ให้ สิ ชื่อ ค ด้วยสูตรว่า “อาลปนเ สิ คสณฺณโณ” (พุทฺธ ค)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “พุพฺพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (พุทฺธ -ะ + ค)

ในที่ ค อยู่หลัง ทีฆะ อ ท้าย พุทฺธ เป็น อา ด้วยสูตรว่า “อการปีตาทุยนฺตานมา” (พุทฺธ - ๑ + ค)

ในที่ ค อยู่หลัง รัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตรว่า “อาภาโร วา” (พุทฺธ - ะ + ค)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตุเต” (พุทฺธ → - ะ ค)

ลบ ค ด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปี คสีปี” (พุทฺธ)

สำเร็จรูปเป็น พุทฺธ

การประกอบรูปศัพท์ พุทฺธา

ศัพท์เดิมเป็น พุทฺธ

ลง ลี อาลปนวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อาลปนเน จ” (พุทฺธ ลี)

ให้ ลี ชื่อ ค ด้วยสูตรว่า “อาลปนเน ลี คสมฺโณ” (พุทฺธ ค)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปฺพุพมโธจิตมสฺสํ สเรน วิโยชเย” (พุทฺธ - ะ + ค)

ในที่ ค อยู่หลัง ทีฆะ อ ท้าย พุทฺธ เป็น อา ด้วยสูตรว่า “อการปีตาทุยนฺตานมา” (พุทฺธ - ๑ + ค)

แม้ควรจะรัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตรว่า “อาภาโร วา” แต่ไม่ต้องทำเช่นนั้น เพราะ วา ศัพท์ในสูตรนั้นห้ามไว้ (พุทฺธ - ๑ + ค)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตุเต” (พุทฺธ → - ๑ ค)

ลบ ค ด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปี คสีปี” (พุทฺธา)

สำเร็จรูปเป็น พุทฺธา

โย.

ลง โย วิภัตติ

พุทฺธา.

[อาลปนะ พหุพจน์] พุทฺธา (เข้าแต่พระพุทฺธเจ้าทั้งหลาย)

แม้ท่านจะกล่าวถึงรูปว่า พุทฺธา ไว้ในปฐมาวิภัตติ พหุพจน์แล้ว ก็กล่าวถึงรูปนี้ซ้ำอีกเพื่อแสดงว่า รูป พุทฺธา มีใช้ทั้งในปฐมาวิภัตติ พหุพจน์ และอาลปนวิภัตติ พหุพจน์

การประกอบรูปศัพท์ พุทธา

ศัพท์เดิมเป็น พุทธ

ลง โย อาลปนวิภัตติ พหุพจน์ท้าย พุทธ ศัพท์ ด้วยสูตรว่า “อาลปนเน จ” (พุทฺธ + โย)

แปลง โย ท้าย อ การันต์เป็น อา ด้วยสูตรว่า “สพฺพโยนินฺมาเอ” (พุทฺธ + อา)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปฺพุพฺมโธจิตฺมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย” (พุทฺธ ะ + อา)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺจฺยาติมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกฺติ” (พุทฺธ + อา)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต” (พุทฺธ → อา)

สำเร็จรูปเป็น พุทธา

[๕๖ : ๗๖] กัมมตเถ ทุตติยา.

เมื่อควรกล่าวอรรถกรรณ ให้ลงทุตติยาวิภัตติ

กัมมตเถ ครั้นเมื่ออรรถคือกรรณ อภิชาติปุพเพ อันท่าน พิงกล่าว ทุตติยา อ.ทุตติยาวิภัตติ โหติ ย่อมลง ๗

กัมมตเถ ทุตติยาวิภัตติ โหติ.

เมื่อควรกล่าวอรรถกรรณ ทุตติยาวิภัตติย่อมลง[ท้ายนามศัพท์]

คำว่า ทุตติยาวิภัตติ (ทุตติยาวิภัตติ) อธิบาย ทุตติยา ในสูตรว่าเป็นทุตติยาวิภัตติ จึงแปลว่า “ทุตติยา-วิภัตติ” ไม่แปลว่า “หญิงที่สอง” คือ ภรรยา โดยเป็นวิเสสของปาฐเสสว่า อิตถิ (หญิง) การที่ท่าน อธิบายไว้เช่นนี้ก็เนื่องจากว่าเป็นสูตรทางไวยากรณ์ที่เกี่ยวกับการลงวิภัตติ จะเห็นได้ว่าในสูตรใกล้เคียงกัน มีการลงวิภัตติอยู่ กล่าวคือ สูตร ๒๕๕ ว่า อปาทานะ ปญจมี (ลงบัญญัติวิภัตติในอปาทานการก) และ สูตร ๒๕๖ ว่า การณตเถ จ (ลงบัญญัติวิภัตติในอรรถว่าเหตุ)

คำว่า โหติ ท่านประกอบไว้เพื่อแสดงกริยาคุณพากย์ของประโยคว่า กัมมตเถ ทุตติยา ทั้งนี้เพื่อให้เข้าใจว่าต้องเพิ่ม โหติ เข้ามาคุณพากย์ ไม่ใช่เพิ่มบทอื่นจากนี้

ยํ กโรติ, ตํ กมฺมํ นาม.

กัตตาย่อมกระทำซึ่งการกใด การกนั้นชื่อว่า กรรม

คำอธิบายข้างต้นนำสูตรว่า ยํ กโรติ, ตํ กมฺมํ มาเป็นวृत्ติของสูตรนี้เพื่ออธิบายว่ากรรมการก คืออะไร เพียงเพิ่ม นาม ศัพท์เข้ามาเพื่อให้ชื่อกรรมการปรากฏชัดเจน การนำกัจจายนสูตรที่ไม่สำคัญ มาเป็นคำอธิบายสูตรในลักษณะของวृत्ติเช่นนี้ ถือว่าเป็นนวัตกรรมใหม่ที่พบในคัมภีร์นี้เป็นครั้งแรก แม้คำอธิบายกัตตการกเป็นต้นที่จะกล่าวไว้ในสูตรต่อไป ก็มิ่นัยเดียวกัน

ท่านอธิบายกรรมว่าเป็นการกที่ถูกกัตตการกระทำ เพราะคำว่า ตํ ในพากย์นี้ ก็คือ ยํ ที่เป็นกรรม ของ กโรติ ดังนั้น จึงอธิบายว่ากรรมเป็นการกที่ถูกกัตตการกระทำนั่นเอง คำอธิบายข้างต้นกล่าวตามสูตรใน กัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๒๘๐) ว่า ยํ กโรติ, ตํ กมฺมํ (กัตตาย่อมกระทำซึ่งการกใดก็ดี การกนั้น ชื่อว่า กรรม) อย่างไรก็ตาม คำอธิบายนี้เป็นคำกล่าวเพื่อให้เข้าใจง่ายสำหรับคนทั่วไปเท่านั้น แต่ความหมายของ กรรมจริง ๆ พึงทราบตามรูปวิเคราะห์ที่กล่าวมาแล้ว

ตตถ ทุตฺติยา โหติ.

เมื่อควรกล่าวอรรถคือกรรมนั้น ให้ลงทุตฺติยาวิภัติ

อ,

ลง อ วิภัติ

พุทฺธ.

[ทุตฺติยา เอกพจน์] พุทฺธ

(ซึ่งพระพุทฺธเจ้า)

โดยทั่วไปการลงวิภัตินามทำกรรมการก เป็นต้น ให้ลงด้วยสูตรว่า กมฺมตฺเถ ทุตฺติยา เป็นต้น แต่บทวิเสสของกรรมการก เป็นต้นนั้น แม้จะไม่มีลักษณะของการกนั้นๆ ก็ถือว่า เป็นบทที่คล้อยตามการกนั้นๆ จึงลงทุตฺติยาวิภัติเป็นต้นด้วยสูตรทั่วไปได้ เช่น คำว่า วิชาจฺรณสมฺปนฺนํ พุทฺธํ วนฺทาม โคตมํ (พวกเรานมัสการพระพุทฺธเจ้าโคตมะ ผู้เพียบพร้อมด้วยวิชาและจระณะ) ในเรื่องนี้ให้ลงทุตฺติยาวิภัติท้ายวิชาจฺรณสมฺปนฺน และ โคตม ศัพท์อันเป็นวิเสสของบทกรรมว่า พุทฺธํ ด้วยสูตรว่า กมฺมตฺเถ ทุตฺติยา

ดังนั้น คัมภีร์ไวยากรณ์จึงไม่ตั้งสูตรเฉพาะขึ้นเพื่อลงวิภัติท้ายบทวิเสสที่ไม่มีลักษณะของการกนั้นๆ ข้อนี้เหมือนน้ำที่ไหลไปตามรอยไถเอง ดังข้อความในคัมภีร์ไวยากรณ์ว่า

ปธานมฺหิ คหิตมฺหิ

อปฺปธานมฺปิ คยฺหติ.^{๓๖}

“เมื่อถือเอาข้อความที่เป็นประธาน แม้ข้อความที่ไม่เป็นประธานก็ย่อมถูกถือเอาได้”

ปธานมฺปฺปธานํสุ

ปธาน คหิตํ สติ

คหิตํ อปฺปธานมฺปิ

นงฺคฺลानุทกํ ยถา.^{๓๗}

“ในบรรดาข้อความที่เป็นประธานและข้อความที่คล้อยตาม เมื่อถือเอาข้อความที่เป็นประธานแล้ว แม้ข้อความที่ไม่เป็นประธานก็ย่อมจะถูกถือเอาด้วย เหมือนน้ำที่ไหลไปตาม[รอย]ไถ”

การประกอบรูปศัพท์ พุทฺธ

ศัพท์เดิมเป็น พุทฺธ

ลง อ ทุตฺติยาวิภัติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเถ ทุตฺติยา” (พุทฺธ + อ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปฺพุพฺพมฺโหจฺจิตฺตมฺสฺสรํ สเรณ วิโยชเย” (พุทฺธ -ะ + อ)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปจฺยยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ” (พุทฺธ + อํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตุเต” (พุทฺธ → อํ)

สำเร็จรูปเป็น พุทฺธ

โยสสฺ เอ.

แปลง โย วิภัตติเป็น เอ

พุทฺธะ.

[ทฺติยา พหุพจน์] พุทฺธะ

(ซึ่งพระพุทฺธเจ้าทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ พุทฺธะ

ศัพท์เดิมเป็น พุทฺธ

ลง โย ทฺติยาวิภัตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเถ ทฺติยา” (พุทฺธ + โย)

แปลง โย เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “สพฺพโยนินฺมาเอ” (พุทฺธ + เอ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปฺพุพฺมโธจฺติมฺสฺสรํ สเรณ วิโยชเย” (พุทฺธ -ะ + เอ)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปจฺยยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ” (พุทฺธ + เอ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตุเต” (พุทฺธ → เอ)

สำเร็จรูปเป็น พุทฺธะ

คำแปลทฺติยาวิภัตติมี ๘ อย่าง

๑. คำแปล : ซึ่ง

อรรถ : ลงทฺติยาวิภัตติในอวุตตกรรม คือ กรรมที่ไม่ถูกวางกล่าวถึง

สูตร : กมฺมตฺเถ ทฺติยา (เมื่อควรกล่าวอรรถกรรม ให้ลงทฺติยาวิภัตติ)

ตัวอย่าง : มาตา ปุตฺตํ วิชายติ (มารดายอมให้กำเนิดบุตร) คำว่า ปุตฺตํ เป็น อวุตตกรรม
ใน วิชายติ

๒. คำแปล : สู

อรรถ : ลงทฺติยาวิภัตติในสัมปาปุณฺณยกรรม คือ กรรมที่บุคคลควรเข้าถึง

สูตร : กมฺมตฺเถ ทฺติยา (เมื่อควรกล่าวอรรถกรรม ให้ลงทฺติยาวิภัตติ)

ตัวอย่าง : ปุริโส คามํ คจฺจติ (บุรุษไปสู่หมู่บ้าน) คำว่า คามํ เป็น สัมปาปุณฺณกรรม
ใน คจฺจติ

๓. คำแปล : ยัง

อรรถ : ลงทุติยาวีภัตติในการิตกรรม คือ กรรมของการิตปัจจัย

สูตร : คติพริภุชพลหกรสยาทีน การิตะ วา (เมื่อมีการิตปัจจัยในที่ประกอบกับ คมู ธาตุ, พุธ ธาตุ, ภูช ธาตุ, ปจ ธาตุ, หร ธาตุ, กร ธาตุ และ สี ธาตุ เป็นต้น ให้ ลงทุติยาวีภัตติ)

ตัวอย่าง : อาหาโร สุขं ชนยติ (อาหารทำให้เกิดสุข) คำว่า สุขं เป็น การิตกรรม ของ ฌย ปัจจัยใน ชนยติ

สามิโก ปุริสํ กมมํ การิติ (นายยังบุรุษให้ทำกรรม) คำว่า ปุริสํ เป็น การิต-กรรม ของ ฌย ปัจจัยใน การิติ ส่วน กมมํ เป็น ธาตุกรรม ของ กร ธาตุ ในการิติ สนามหลวงบาลีไทยใช้เป็นอวุตตกรรมใน การิติ

๔-๕. คำแปล : สิ้น / ตลอด

อรรถ : ลงทุติยาวีภัตติในอัจันตสังโยค คือ การกระทำอย่างต่อเนื่อง

สูตร : กาลทุธานมจฺจนฺตสฺโยเค (ลงทุติยาวีภัตติในที่กระทำอย่างต่อเนื่องกับเวลาและ หนทาง)

ตัวอย่าง : มาสํ สุขณายติ (ย่อมสาธยายตลอดเดือน) คำว่า มาสํ เป็น อัจันตสังโยค ใน สุขณายติ

ภควา ตโย มาเส อภิรมมํ เทเสสิ (พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระอภิธรรม สิ้นไตรมาส) คำว่า มาเส เป็น อัจันตสังโยค ใน เทเสสิ

๖. คำแปล : กะ

อรรถ : ลงทุติยาวีภัตติในอกกิตกรรม คือ กรรมที่ไม่ถูกกริยากล่าวโดยตรง

หมายความว่า ธาตุบางศัพท์มีกรรม ๒ อย่าง คือ

๑. กกิตกรรม (กรรมที่ถูกกริยากล่าวโดยตรง คือ กรรมตรง) แปลว่า ซึ่ง

๒. อกกิตกรรม (กรรมที่ไม่ถูกกริยากล่าวโดยตรง คือ กรรมรอง) แปลว่า กะ

ตัวอย่าง : ยณฺณทตฺตํ กมฺพลํ ยาจเต พุราหมโณ (พราหมณ์ขอผ้ากัมพลกะนายัญญัตต) บทว่า ยณฺณทตฺตํ เป็น อกกิตกรรม ใน ยาจเต ส่วน กมฺพลํ เป็น กกิตกรรม ทั้งสองบทจัดเป็นอวุตตกรรม (กรรมที่ไม่ถูกวากกล่าวถึง) นั่นคือ บทกรรม ที่ลงทุติยาวีภัตตินั้นเอง

สนามหลวงบาลีไทยสัมพันธ์ ยณฺณทตฺตํ เป็น อกกิตกรรม ใน ยาจเต ส่วน กมฺพลํ เป็น อวุตตกรรม ใน ยาจเต

สมิทฺธิ ธนํ ภิกฺขเต (ขอทรัพย์กะคนรวย)

ปรามานุตํ ปุริสํ มยํ ปุจฺฉาม โคตมํ (ข้าพระองค์ขอถามบุรุษผู้เลื่อมกะพระโคตม)

ภควา ภิกฺขู เอตทโวจ (พระผู้มีพระภาคตรัสพระดำรัสนี้กะภิกษุทั้งหลาย)

๗. คำแปล : ให้เป็น

อรรถ : ลงทุติยาวิภัตติในวิกติกรรม คือ กรรมที่ถูกทำให้เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม

ตัวอย่าง : กฏฺจํ องฺคารํ กโรติ (ทำไมให้เป็นถ่าน)

โดยทั่วไปแล้วปกติกรรมและวิกติกรรมมักประกอบคู่กันเสมอเหมือนปกติกัฏตา และวิกติกัฏตา โดยมีกรรมสองบท บทแรกเป็นกรรมเดิมที่ยังมิได้เปลี่ยนแปลง บทหลังเป็นกรรมที่ถูกทำให้เปลี่ยนแปลงไปจากสภาพเดิมแล้ว (ในบางแห่ง วิกติกรรมอาจจะประกอบไว้ก่อนปกติกรรมได้บ้าง)

ตามอุทาหรณ์ข้างต้น บทว่า กฏฺจํ เป็นไม้ที่ยังมิได้เปลี่ยนเป็นถ่าน จึงชื่อว่า ปกติกรรม ส่วนบทว่า องฺคารํ คือ ถ่านที่ถูกทำให้เปลี่ยนไปจากสภาพเดิม จึงชื่อว่า วิกติกรรม

ปกติกรรมและวิกติกรรมนี้อาจลงปฐมาวิภัตติในฐานะที่เป็นนุตตกรรมได้บ้าง เช่น กฏฺจํ องฺคารโ กรียเต (ยอมทำไมให้เป็นถ่าน) ตามนัยนี้แปลว่า “ให้เป็น” เช่นเดียวกัน

๘. คำแปล : เฉพาะ

อรรถ : ลงทุติยาวิภัตติในอรรถกถิตถัมภูตักขานะ คือ กล่าวคุณลักษณะ

สูตร : กัมมปฺปวจนียยุตฺเต (เมื่อประกอบนิบาตและอุปสรรคที่ชื่อว่า กัมมปฺปวจนียะ ให้ลงทุติยาวิภัตติ)

ตัวอย่าง : สาธุ เทวทฺโต มาตรํ ปติ (เทวทัตดีเฉพาะมารดา) บทว่า ปติ ใน มาตรํ ปติ ทำหน้าที่กิริยา ปฏิจฺจ (เฉพาะ)

ตติยาเตว.

บทว่า ตติยา ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๕๗ : ๗๘] กตฺตริ จ.

ลงตติยาวิภัตติในกัตตุการก และในอรรถอื่นๆ

ตติยา อ.ตติยาวิภัตติ โหติ ย่อมลง กตฺตริ จ ในกัตตุการก ด้วย ฯ

บทว่า ตติยา ติดตามมาจากสูตรว่า กรณ ตติยา จึงทำให้สูตรนี้กล่าวถึงการลงตติยาวิภัตติในกัตตุการก เพราะคำว่า กตฺตริ เป็นบทที่ลงสัตตมวิภัตติเหมือน กรณ จึงห้าม กรณ ในสูตรก่อนจัดว่า กิริยะ คือ กัตตุการกในสูตรนี้ห้ามการิยะคือกรณการกในสูตรก่อน

จ ศัพท์ทำหน้าที่รวบรวมการลงตติยาวิภัตติในอรรถอื่นจากเนื้อความที่แสดงการลงตติยาวิภัตติไว้ ๘ สูตร คือ

๑. กรณ ตติยา	๒. สหาทิโยเค จ
๓. กตฺตริ จ	๔. เหตุวตฺเต จ
๕. สตฺตมฺยตฺเต จ	๖. เยนงฺควิกาโร
๗. วิเสสเน จ	๘. มณฺฑิตุสสุกฺเกสุ ตติยา จ

ซึ่งก็คือ :-

๑. อรรถอิติถัมภูตลักษณะ (ลักษณะอาการอย่างใดอย่างหนึ่ง)
 - สา ภินฺเนน สีเสน ปคฺขมฺรฺเตน โลหิตฺเตน ปฏฺวิสฺสกาณํ อุชฺฌมาเปสิ (นางกาฬีนนั้นมีศีรษะอันแตกแล้ว มีโลหิตอันไหลออกอยู่ ฟ้องร้องกะผู้คุ้นเคยทั้งหลาย)
๒. อรรถกิริยาปวัตตะ (การทำการให้สำเร็จโดยรวดเร็ว)
 - เอกาเหเนว พาราณสี ปายาสี (ไปสู่เมืองพาราณสีโดยวันเดียวเท่านั้น)
๓. ฐานะที่ประกอบด้วย ปุพฺพ ศัพท์, สหิ สศัพท์, สม ศัพท์, ศัพท์ที่มีอรรถว่า อุณ (หย่อน), กลห ศัพท์, นิปฺณ ศัพท์, มิสฺส กศัพท์, สขิล ศัพท์ และ อตฺถ ศัพท์เป็นต้น
 - มาเสน ปุพฺโพ (ผู้เกิดก่อนเดือนหนึ่ง) [ปุพฺโพ อ.ผู้ก่อน มาเสน ด้วยเดือน]
 - ปิตรา สหิโส (ผู้เหมือนกับบิดา)
 - มาตรา สโม (ผู้เหมือนกับมารดา)
 - กหาปณฺเน อุโน (หย่อนไปกหาปณะหนึ่ง)

- ธเนน วิกโล (ผู้ขาดแคลนทรัพย์)
- อสีนา กลโห (การทะเลาะกันด้วยดาบ, การประดาบ)
- อาจาเรน นิบุโณ (ผู้ละเอียดอ่อนด้วยความประพฤติ)
- วาจาเย นิบุโณ (ผู้ละเอียดอ่อนด้วยวาจา)
- คุเพน มิสฺสํ ([น้ำ]อันระคนด้วยน้ำอ้อยยง)
- ทิเลน มิสฺสํ ([น้ำ]อันระคนด้วยงา)
- วาจาเย สขิลโ (ผู้อ่อนหวานด้วยวาจา)
- มณินา อตุโธ (ความต้องการแก้วมณี)
- ธเนน อตุโธ (ความต้องการทรัพย์)
- ปิตรา ตฺลุโย (ผู้เหมือนกับบิดา)

๔. ระยะเวลาและหนทาง

- มาเสน ญฺญชติ (ย่อมบริโภคนเป็นเวลาเดือนหนึ่ง)
- โยชเนน คจฺจนติ (ย่อมเดินทางไปโยชน์หนึ่ง)

๕. อรรถของปฐมาวิภักติ

- อุตตนาเว อุตตานํ สมฺมณฺณติ ([พระเถระ]เป็นตนเองสมมุติดินเอง)

๖. อรรถของทุติยาวิภักติ

- ทิเลหิ เขตฺเต วปติ (ย่อมหว่านงาในนา)

๗. อรรถของปัจจุณมวิภักติ

- สฺมุตฺตา มยฺ เตน มหาสมฺเณน (พวกเราพินดีแล้วจากพระมหาสมณะนั้น)

คำแปลตติยาวิภักติมี ๘ อย่าง

๑. คำแปล : ด้วย

อรรถ : ลงตติยาวิภักติในกรณการก คือ เครื่องมือในการทำกิจของกัตตา

สูตร : กรณํ ตติยา (ลงตติยาวิภักติในกรณการก)

ตัวอย่าง : ทาตุเตน วิหี ลุณาทิ (เกี่ยวข้าวด้วยเคียว) คำว่า ทาตุเตน (ด้วยเคียว) เป็นเครื่องมือในการเกี่ยวข้าว จึงเป็นบท *กรรมะ*

๒. คำแปล : โดย

อรรถ : ลงตติยาวิภักติในอรรถวิเสสนะ คือ บทขยาย

สูตร : วิเสสเน จ (ลงตติยาวิภักติในอรรถวิเสสนะ และท้ายศัพท์อื่นๆ)

ตัวอย่าง : โคตเตน โคตโม นาโถ (พระพุทธเจ้าทรงพระนามว่า โคตมะ โดยพระโคตร)
คำว่า โคตเตน เป็นคำขยายพระพุทธเจ้า จึงเป็น วิเสสนะ

๓. คำแปล : อัน

อรรถ : ลงตติยาวิภัติในกัตตุการก คือ ผู้ทำกิจด้วยตนเอง

สูตร : กตฺตริ จ (ลงตติยาวิภัติในกัตตุการก และในอรรถอื่นๆ)

ตัวอย่าง : พุทฺเธน ธมฺโม เทสิโต (พระธรรมอันพระพุทธเจ้าทรงแสดงแล้ว) คำว่า พุทฺเธน
เป็น กัตตา ผู้ประกอบกิจ “แสดง”

๔. คำแปล : ตาม

อรรถ : ลงตติยาวิภัติในอรรถวิเสสนะ

สูตร : วิเสสน จ (ลงตติยาวิภัติในอรรถวิเสสนะ และท้ายศัพท์อื่นๆ)

ตัวอย่าง : อโย อตุโถ วุตฺตเนน เวทิตฺตํ (พึงทราบเนื้อความนี้ตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว)

๕. คำแปล : เพราะ

อรรถ : ลงตติยาวิภัติในอรรถเหตุ

สูตร : เหตุวตฺเต จ (ลงตติยาวิภัติในอรรถว่าเหตุ และในที่ประกอบด้วยศัพท์ที่มี
อรรถว่าเหตุ)

ตัวอย่าง : อนฺเนน วสติ (อยู่เพราะข้าว) คำว่า อนฺเนน เป็น เหตุ ใน วสติ

๖-๗. คำแปล : มี, ด้วยทั้ง

อรรถ : ลงตติยาวิภัติในอรรถอิติภัฏฐลักษณะ

สูตร : จ ศัพท์ในสูตรว่า กตฺตริ จ (ลงตติยาวิภัติในกัตตุการก และในอรรถอื่นๆ)

ตัวอย่าง : สา ภินฺเนน สีเสน ปคฺขมฺนฺเตน โลหิตฺเตน ปฏฺวิสฺสกาณํ อุชฺฌาเปสิ (นางกาฬีนัน
มี / ด้วยทั้งสี่พระอันแตกแล้ว มีโลหิตอันไหลออกอยู่ ฟ้องร้องกะผู้คุ้นเคย
ทั้งหลาย) คำว่า ภินฺเนน เป็น อิติภัฏฐลักษณะ ใน กาฬี

๘. คำแปล : กับ

อรรถ : ลงตติยาวิภัติในอรรถสหาคโยคะ (บทที่ประกอบกับอรรถของ สห ศัพท์)

สูตร : จ ศัพท์ในสูตรว่า กตฺตริ จ (ลงตติยาวิภัติในกัตตุการก และในอรรถอื่นๆ)

จ ศัพท์ในสูตรว่า สหาคโยเค จ (ลงตติยาวิภัติในที่ประกอบด้วย สห ศัพท์
เป็นต้น และในอรรถอื่นๆ)

ตัวอย่าง : ปิตรา ตฺลุโย (ผู้เหมือนกับบิดา)

เทวทูโต ราชคหํ ปาวีสี โกกาลิเกน ปจฺจาสมเณน (พระเทวทูตเข้าไปสู่
ราชคฤห์กับพระผู้ติดตามชื่อว่า โกกาลิกะ)
ทุกฺโข พาเลหิ สํวาโส (การอยู่ร่วมกับคนพาลเป็นทุกข์)

โย กโรติ, ส กตฺตา นาม.

บุคคลใดย่อมกระทำ บุคคลนั้นชื่อว่า กัตตา

คำอธิบายข้างต้นนำสูตรว่า โย กโรติ, ส กตฺตา มาใช้เป็นนุติของสูตรเพื่ออธิบายว่ากัตตุการก
คืออะไร เพียงเพิ่ม นาม ศัพท์เข้ามาเพื่อให้ชื่อกัตตุการกปรากฏชัดเจน

ตตฺถ ตติยา โหติ.

ลงตติยาวิภัตติในกัตตุการกนั้น

นา.

ลง นา วิภัตติ

[๕๘ : ๗๙] อโต เนน.

แปลง นา วิภัตติท้าย อ การ์นต์เป็น เอน

นา อ. นา วิภัตติ ปโร อันเป็นเบื้องหลัง อโต จาก อ อักษร เอน เป็น เอน โหติ
ย่อมเป็น ๗

สูตรนี้กล่าวถึงการแปลง นา ตติยาวิภัตติที่อยู่ท้ายนามศัพท์ อ การ์นต์ เป็น เอน เช่น พุทุเรน
มาจาก พุทุ + นา แปลง นา เป็น เอน แยก ลบ รวม สำเร็จรูปเป็น พุทุเรน

อการา ปโร นา เอน ยาดิ.

นา วิภัตติที่อยู่ท้าย อ การ์นต์ ย่อมถึงความเป็น เอน

ท่านอธิบาย อโต ในสูตรนี้ว่า อการา เพื่อระบุว่า อ ใน อโต เป็น อ อักษร และลง โต ปัจจัย
ในอรรถปัญจมี เพราะท่านเปลี่ยน อ เป็น อการ และเปลี่ยน โต เป็นรูป อา ที่แปลงมาจาก สมา ปัญจมี-
วิภัตติ ตามกฎการอธิบายภาษาบาลีว่า “เปลี่ยนตัวไหน ไขตัวนั้น”

ตามนัยนี้คำว่า อโต จัดเป็นเอกเทศยูปจาระตามที่กล่าวไว้ในสูตรว่า โส เพราะในวุตติของสูตร
นั้นท่านอธิบายว่า อการนตา (ท้ายนามศัพท์ อ การ์นต์) แต่ในวุตติของสูตรนี้ได้อธิบายว่า อการา ซึ่งแปล
ตามศัพท์ว่า “ท้าย อ อักษร” เพื่อแสดงคำแปลตามศัพท์ของ อโต ที่ประกอบรูปศัพท์มาจาก อ ศัพท์ +
โต ปัจจัยในอรรถปัญจมีวิภัตติ

อย่างไรก็ตาม พาลาวดารคณฐี (เล่ม ๑ หน้า ๖๔) กล่าวว่า คำว่า อการ เป็นบทัตถิตที่ลง ณ
ปัจจัยในอัสสัดถิตัตถิตท้าย อการ ศัพท์ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อกาโร อสฺส อตฺถิติ อการํ, ลิงค์ = อ อักษรมีอยู่แก่นามศัพท์นั้น เหตุนี้ นามศัพท์นั้นชื่อว่า
อการะ คือ นามศัพท์

คำอธิบายเช่นนี้กล่าวไว้เพื่อให้สอดคล้องกับคำอธิบายว่า อการนตา ที่ท่านกล่าวไว้ในวุตติของ
สูตรว่า โส

นอกจากนั้น ท่านเพิ่ม ปโร เข้ามาเป็นวิเศษนะของ นา เพื่อให้ทราบว่าเป็นปุงลึงค์
เพราะเป็นคำสามัญทั่วไปที่มีได้ระบุว่าคือสิ่งใด จึงนิยมใช้เป็นปุงลึงค์หรือนปุงสกลึงค์

คำว่า เอน ยาดิ (ย่อมถึงความเป็น เอน) เป็นการแต่งประโยคในลักษณะที่การียะคือ เอน ลง
ทุติยาวิภัตติ แต่ในสูตรแต่งเป็นรูปตุลยัตถะและลึงค์ตถะว่า นา เอน โหติ (นา เป็น เอน ย่อมเป็น)

อนึ่ง คำว่า เอน จัดเป็นภาวโลปะ (ศัพท์ที่ลบ ภาว ศัพท์) มีความหมายเหมือนกับ เอนภาว (ความเป็น เอน) ตามนัยนี้จัดเป็นอุตตรโลปสมาส (สมาสที่ลบบทหลัง โดยลบ ภาว ศัพท์) หรือเป็น ภาวปธาน (ศัพท์ที่มีกิริยาเป็นประธาน) คือ ภาวะที่แปลงเป็น เอน ไม่ใช่รูปว่า เอน ที่จัดเป็นทัพพะ การใช้คำลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า อภโทปจาระ คือ การกล่าวไว้โดยไม่ต่างกัน (ในบางแห่ง กล่าวถึงสิ่งที่ต่างกันให้เหมือนกัน หรือกล่าวถึงสิ่งที่เหมือนกันให้ต่างกัน) ซึ่งในที่นี้เป็นกรกล่าวถึงสิ่งที่ต่างกันให้เหมือนกัน

คำว่า เนน ตัตตบเป็น นา + เอน บทว่า เอน ชื่อว่า อวิภตฺติกนิเทศ คือ บทที่ใช้โดยมิได้ ประกอบวิภตฺติ หมายความว่า เมื่อลงวิภตฺติแล้วลบวิภตฺติไปก็ไม่มีวิภตฺติปรากฏ จึงกล่าวว่า เป็นรูปที่ใช้ โดยมิได้ประกอบวิภตฺติ ดังคำอธิบายในคัมภีร์มรฎุฎีกาว่า

อวิภตฺติกนิเทศโส นาม เณร วาทานมุตฺตโมติอาทิสฺสู วีย วิภตฺติโลโป.^{๓๘}

“ชื่อว่าการแสดงที่ไม่มีวิภตฺติ คือ การลบวิภตฺติตั้งอุทาหรณ์ว่า เณร วาทานมุตฺตโม (เณรวาท ประเสริฐกว่าวาทะทั้งหลาย)”

คำว่า เณร มีศัพท์เดิมมาจาก เณโร ลบสระ โอ ที่มาจาก สิ วิภตฺติ จึงจัดเป็นอวิภตฺติกนิเทศ ในกัจจายนสูตรประกอบศัพท์ในลักษณะเช่นนี้บ้าง เช่น คาว ศัพท์ในสูตรว่า คาว เส หรือ อาย ศัพท์ใน สูตรว่า อาย จตฺตเถกวจนสฺส ตู เป็นต้น ศัพท์ดังกล่าวนี้มีการลบปฐมมาวิภตฺติด้วยสูตรว่า สพฺพาสมาวุโส-ปสคฺคณิปาตาทีหิ จ (ลบวิภตฺติทั้งปวงท้าย อาวุโส, อุปสรรค และนิบาต เป็นต้นนั้นเทียว) เพราะมี อาทิ ศัพท์ใน นิปาตาทีหิ อนึ่ง เมื่อลบสระ โอ ที่มาจาก สิ วิภตฺติแล้ว สระ อ ของ เณร ศัพท์ที่ถูกลบไปใน เพราะสระ โอ ย่อมกลับคืนมาเป็นปกติเองด้วยรุกขสฺกุนนัย คือ นัยที่เหมือนนกเกาะต้นไม้ ดังที่กล่าวไว้ในสูตร ๓๘

คำอธิบายข้างต้นกล่าวไว้ตามความเห็นของคัมภีร์มรฎุฎีกา แต่กัจจายนสูตรตัดถัดคัมภีร์ (สูตร ๑๙๘) กล่าวว่า ศัพท์ที่ไม่ปรากฏวิภตฺติมี ๒ ประเภท คือ

๑. วิภตฺติโลปนิเทศ การแสดงด้วยการลบวิภตฺติ คือ การลงวิภตฺตินามท้ายนามศัพท์ตามปกติ แต่ผู้กล่าวไม่ออกเสียงวิภตฺติที่ลงท้ายศัพท์เท่านั้น เช่น คำว่า ตฺรถ ในสูตรว่า ตฺรถ สตฺตมียา สพฺพ-นาเมหิ มีศัพท์เดิมมาจาก ตฺรถา ที่ลง โย วิภตฺติแล้วแปลงเป็น อา แต่ท่านพระกัจจายนะไม่ออกเสียง อา ใน ถา จึงชื่อว่าวิภตฺติโลปนิเทศ ไม่ใช่เป็นศัพท์ที่ลงวิภตฺติแล้วลบไปจริงๆ เพราะคัมภีร์ไวยากรณ์ไม่ได้รับรู้เรื่องนี้ไว้

๒. อวิภตฺติกนิเทศ การแสดงที่ไม่มีวิภตฺติ คือ การไม่ลงวิภตฺตินามท้ายนามศัพท์พิเศษ แต่อย่างไร จึงออกเสียงตามศัพท์เดิม ดังคำว่า ตฺรถ ซึ่งไม่ได้ลบวิภตฺติใดๆ ท่านจึงประกอบใช้เป็นรูปว่า ตฺรถ นั้นเอง

ตั้งคำอธิบายในปทฐสัทธีกาว่า

โศร จ โถ จาติ ตฤถาติ วตุตพุเพ ตฤถ อิติ วิกตติโลเปน นิหุเทโส, อวิกตติกนิหุเทโส วา.^{๓๔}

“เมื่อควรกล่าวว่า ตฤถา ตามรูปวิเคราะห์ว่า ตฤ บัจจัยและ ถ บัจจัย [ชื่อว่า ตฤถ] มีการแสดงด้วยการลบวิกตติว่า ตฤถ หรือมีการแสดงที่ไม่มีวิกตติ”

จะเห็นได้ว่า ท่านกล่าวถึงการแสดงด้วยการลบวิกตติและการแสดงที่ไม่มีวิกตติว่าแตกต่างกัน ดังนั้น อวิกตติกนิเทศจึงไม่ควรเป็นการลงวิกตติแล้วลบไปตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์มัญญกา

คำว่า อวิกตติกนิเทศ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- นตฺถิ วิกตติ เอตฺถาติ อวิกตติโก, อวิกตติโก เอว นิหุเทโส อวิกตติกนิหุเทโส = การแสดงที่ไม่มีวิกตติ ชื่อว่า อวิกตติกนิเทศ

พุกุเณ.

[ตติยา เอกพจน์] พุกุเณ

(อันพระพุทเจ้า)

การประกอบรูปศัพท์ พุกุเณ

ศัพท์เดิมเป็น พุกุ

ลง นา ตติยาวิกตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กตฺตริ จ” (พุกุ + นา)

แปลง นา ทำย อ การันต์เป็น เอน ด้วยสูตรว่า “อโต เนน” (พุกุ + เอน)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุกุพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (พุกุ - ะ + เอน)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สโรโลปมาเทสปลจยาติมฺหิ สโรโลเป ตฺ ปกฺติ” (พุกุ + เอน)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต” (พุกุ → เอน)

สำเร็จรูปเป็น พุกุเณ

หิ.

ลง หิ วิภัตติ

[๕๙ : ๘๐] สุหิสวกาโร เอ.

แปลง อ อักษร เป็น เอ ในที่ สุ และ หิ วิภัตติอยู่หลัง

อกาโร อ. อ อักษร เอ เป็น เอ โหติ ย่อมเป็น สุหิสฺ ในที่ สุ และ หิ วิภัตติ ท. ๗

สูตรนี้กล่าวถึงการแปลงสระ อ ของ พุทฺธ เป็น เอ ในที่ สุ และ หิ อยู่หลัง เมื่อนำพยัญชนะหน้าคือ ฐ ไปประกอบกับสระหลังคือ เอ แล้ว ก็ได้ว่า พุทฺธเอหิ, พุทฺธเอสุ

คำว่า สุหิสวกาโร ตัดบทเป็น สุหิสฺ + อกาโร

แม้ท่านกล่าวโดยสามัญทั่วไปว่า อกาโร ในสูตร ก็หมายถึง อ อักษรที่อยู่ท้ายศัพท์ปงฺลึงค์และนปฺงสกลิงค์ เพราะอิติลึงค์ไม่มี อ การันต์ หนึ่ง ในสรพนาม ๒๗ ศัพท์ตามมติของปทฺรฺปสฺธิธิปกรณ์ ท่านหมายถึง อ ที่อยู่ท้ายสรพนาม ๒๒ ศัพท์ ยกเว้น เอก, ทฺวิ, ติ, จตุ และ อมฺ รวม ๕ ศัพท์

สุหิสฺ ปเรสฺวการสฺส เอ โหติ.

แปลง อ อักษร เป็น เอ ในที่ สุ และ หิ วิภัตติอันเป็นเบื้องหลัง

ถ้าท่านพระกัจจายณะตั้งสูตรว่า สุหิสฺ เอ ก็จะทำให้สูตรสั้นลง แต่ท่านประกอบ การ ศัพท์ไว้โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า

- อ เอว กาโร อกาโร = อักษรคือ อ ชื่อว่า อการะ

ดังนั้น จึงถือว่า การ ศัพท์เกินมา เพราะแม้จะไม่ประกอบก็ได้ความหมายที่ชัดเจน จึงอาจแปลงสระ อ ของ อฺก ศัพท์เป็น โอ ได้ในที่ สุ และ หิวิภัตติอยู่หลังด้วย การ ศัพท์ที่เกินมาในสูตรนี้ ได้รูปว่า อฺโกหิ, อฺโกสุ แต่ปทฺรฺปสฺธิธิปกรณ์ (สูตร ๓๓๔) กล่าวว่าให้แปลงสระ อ ของ อฺก ศัพท์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า เตสฺ วฺทฺธิ เป็นต้น

[๖๐ : ๘๑] สุมหาสิมมิมุหะภิมุหิ วา.

แปลง สุมหา, หิ และ สุมิ เป็น มุหา, ภิ และ มุหิ ได้บ้าง

มุหะภิมุหิ อ. มุหา, ภิ และ มุหิ อาเทศ ท. สุมหาสิมมิมุหิ แห่ง สุมหา, หิ และ สุมิ วิภัตติ ท.
โหนติ ย่อมมี วา บ้าง ๕

สูตรนี้กล่าวถึงการแปลงวิภัตติ ๓ ศัพท์ ดังนี้

สุมหา ปัญจมีวิภัตติ → มุหา

หิ ตติยา/ปัญจมีวิภัตติ → ภิ

สุมิ สัตตมีวิภัตติ → มุหิ

คำว่า สุมหาสิมมิ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สุมหา จ หิ จ สุมิ จ สุมหาสิมมิ = สุมหา, หิ และ สุมิ ได้รูปว่า สุมหาสิมมิ

คำว่า มุหะภิมุหิ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- มุหา จ ภิ จ มุหิ จ มุหะภิมุหิ = มุหา, ภิ และ มุหิ ได้รูปว่า มุหะภิมุหิ

(ลง โย ลบ โย วิภัตติด้วยสูตรว่า สพฺพาสมาวุโส เป็นต้น)

สพฺพสทฺเทหิ ปเรสฺส สุมหาสิมมิมุหะภิมุหิ อิจฺเจเต อาเทศา วา โหนติ.

แปลง สุมหา, หิ และ สุมิ วิภัตติซึ่งอยู่หลังศัพท์ทั้งปวง เป็นรูปเหล่านี้ คือ มุหา, ภิ และ มุหิ ตามลำดับจำนวนได้บ้าง

แม้ท่านจะกล่าวถึงการแปลงด้วยสูตรนี้ว่า มิได้ทำยศัพท์ทั้งปวง ด้วยคำว่า สพฺพสทฺเทหิ (หลังศัพท์ทั้งปวง) ฉะนั้น การแปลง หิ เป็น ภิ จึงมิได้ทำยศัพท์ทั้งปวง แต่การแปลง สุมหา เป็น มุหา และ สุมิ เป็น มุหิ มักมิได้ทำยนามศัพท์บุลงลิ่งค์และนบุลงลิ่งค์ ในอดีตลิ่งค์มีการแปลงเช่นนั้นน้อยมาก พบการแปลงเป็น มุหิ ทำย อิ การันต์ อดีตลิ่งค์ในคาถาเท่านั้น เช่น กุสาวติมุหิ นคเร (ในนครชื่อกุสาวดี), ยถา พลากโยนิมุหิ (ในกำเนิดนกระยาง ฉันทใด)

คำว่า กุสาวดี และ โยนิ เป็นศัพท์อดีตลิ่งค์ ท่านไม่ใช่เป็นรูปอดีตลิ่งค์ทั่วไปว่า กุสาวติย และ โยนิย แต่ใช้เป็น กุสาวติมุหิ และ โยนิมุหิ เพราะอาจแปลง สุมิ เป็น มุหิ ได้ในลิ่งค์ทั้งหมด

พฺพุเทภิ พฺพุเทหิ.

[ตติยา พหุพจน์]

พทุธเภิ พทุธเหหิ (อันพระพุทธรเจ้าทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ พทุธเภิ

ศัพท์เดิมเป็น พทุธ

ลง หิ ตติยาวิภัติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “กตฺตริ จ” (พทุธ + หิ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมฺโหจิตฺมสฺสํ สเรณ วิโยชเย” (พทุธ ะ + หิ)

ในที่ หิ วิภัตตಿಯหลัง แปลง อ เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “สฺหิสฺวกาโร เอ” (พทุธ เ- + หิ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต” (พทุธ → เ- หิ)

แปลง หิ เป็น ภิ ด้วยสูตรว่า “สมาหิสฺมินํ มหาภิมฺหิ วา” (พทุธเภิ)

สำเร็จรูปเป็น พทุธเภิ

[๖๑ : ๘๓] กรณ ตติยา.

ลงตติยาวิภัตติในกรณการก

ตติยา อ.ตติยาวิภัตติ โหติ ย่อมลง กรณ ในกรณการก ฯ

เยน วา กยิรเต, ตํ กรณํ นาม.

บุคคลย่อมกระทำด้วยการกใด ก็ดี การกนั้น ชื่อว่า กรณะ

คำอธิบายข้างต้นนำสูตรว่า เยน วา กยิรเต, ตํ กรณํ มาใช้เป็นนุติของสูตรนี้เพื่ออธิบายว่ากรณการกคืออะไร เพียงเพิ่ม นาม ศัพท์เข้ามาเพื่อให้ชื่อกรณะปรากฏชัดเจนขึ้น ในการอธิบายเช่นนี้มีประโยชน์เพื่อให้ผู้เรียนเข้าใจความหมายของกรณการก อีกทั้งยังย่อคัมภีร์ด้วยการตัดบางสูตรทิ้งไปอีกด้วย

คำว่า กยิรเต ประกอบรูปศัพท์มาจาก กร ธาตุ (กรณ = กระทำ) + ยิร ปัจจัย + เต วิภัตติในกัตตุวาจก ลบ ร ที่สุดธาตุด้วยมหาสูตรว่า กวจิ ธาตุ เป็นต้น

ตตถ ตติยา โหติ.

ลงตติยาวิภัตติในกรณการกนั้น

สพพํ กตตุสม.

วิธีทั้งหมดเหมือนกัตตุการก

[๖๒ : ๘๕] สมุทธานะ จตุตถิ.

ลงจตุตถิวิภัตติในสัมปทานการก

จตุตถิ อ.จตุตถิวิภัตติ โหติ ย่อมลง สมุทธานะ ในสัมปทานการก ฯ

ยสส ทาตุกาโม โรจเต ธารยเต วา, ตํ สมุทธานํ นาม.

[บุคคล]ปรารภนาเพื่อให้แก่การกใด, ย่อมชอบใจแก่การกใด หรือย่อมทรงไว้แก่การกใด การก[อันเป็นที่ให้, ที่ชอบใจ, ที่ทรงไว้]นั้น ชื่อว่า สัมปทานการก

คำอธิบายข้างต้นนำสู่ตรว่า ยสส ทาตุกาโม โรจเต ธารยเต วา, ตํ สมุทธานํ มาใช้เป็นวุตติของสูตรนี้ เพียงเพิ่ม นาม ศัพท์เข้ามาเพื่อให้ชื่อสัมปทานปรากฏชัดเจน

ตตถ จตุตถิ โหติ.

ลงจตุตถิวิภัตติในสัมปทานการกนั้น

ส.

ลง ส วิภัตติ

อโต วาเตว.

บทว่า อโต และบทว่า วา ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๖๓ : ๓๐๔] อาย จตุตถะกวจนสฺส ตุ.

แปลงจตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ ท้าย อ การ์นต์ เป็น อาย และอื่นๆ ได้บ้าง

อาย ตุ อ. อาย อาเทศ ด้วย จตุตถะกวจนสฺส ของเอกพจน์แห่งจตุตถีวิภัตติ ปรสฺส อันเป็นเบื้องหลัง อโต จาก อ อักษร โหติ ย่อมมี วา บ้าง ๆ

อการา ปรสฺส จตุตถะกวจนสฺส อาโย วา โหติ.

แปลงจตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ ท้าย อ การ์นต์ เป็น อาย ได้บ้าง

สูตรนี้กล่าวถึงการแปลง ส จตุตถีวิภัตติเป็น อาย เมื่อทำการแยก ลบ รวมแล้ว จึงสำเร็จเป็น รูปว่า พุทธาย

กัจจายนสูตรัตถะ (สูตร ๑๐๙) กล่าวว่า ตุ ศัพท์ทำหน้าที่รวบรวมข้อความที่มีได้กล่าวไว้ในสูตร คือ การแปลง ส วิภัตติเป็น อตฺถ, ตถ และ อํ เช่น

- กิมตถ (เพื่ออะไร) [กี + ส แปลง ส เป็น อตฺถ]
- อตฺตตถ (เพื่อตน) [อตฺต + ส แปลง ส เป็น ตถ]
- ทสฺสน อธิ มาคโต (มาสู่สถานที่นี้เพื่อชมดู) [ทสฺสน + ส แปลง ส เป็น อํ]

พุทฺธาย.

เช่น พุทฺธาย (เพื่อพระพุทธเจ้า)

สัทนทีปกรณ (ปทมาลา) กล่าวว่า อุทาหรณ์ว่า พุทฺธาย เป็นตัวอย่างที่ท่านผู้แต่งใช้ตามกฎ ไวยากรณ์ที่อนุญาตให้แปลง ส เป็น อาย ได้ โดยกล่าวว่า

นโม พุทฺธาย พุทฺธสฺส

นโม ฐมมาย ฐมฺมิโน

นโม สงฺขมาย สงฺขมสฺส

นโม กาเรน โสตฺถิ เม.^{๔๐}

“ขอนอบน้อมพระพุทธเจ้าเพื่อมรรคญาณ ขอนอบน้อมพระธรรมที่มีคุณธรรม
เพื่อธรรม[คือ มรรคญาณ] ขอนอบน้อมพระสงฆ์เพื่อการขัดกิเลสโดยชอบ ขอ
ข้าพเจ้าจงมีความสวัสดีด้วยการกระทำความนอบน้อม”

อย่างไรก็ตาม รูปที่ประกอบใช้จริงของ พุทธาย ไม่พบในพระบาลีและอรรถกถา จะเห็นได้ว่า
ประโยคมหานมัสการว่า นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ไม่ประกอบรูปว่า สมฺมาสมฺพุทฺธาย

นอกจากนั้น การแปลงเป็น อาย แม้จะมีได้ท้ายนามศัพท์ อ การันต์ ปงฺลึงค์ และนปงฺสกลึงค์ ก็
มิใช่ในฐานะ ๔ ประการ คือ

๑. ตทตถสัมปทาน

- ตสฺส อตฺถ โต ตทตฺถ = สัมปทานที่เป็นประโยชน์แก่บุคคลหรือกิจยานั้นๆ ชื่อว่า ตทตถ
เช่น

พุทฺธสฺส ตถาย ฆมฺมสฺส ตถาย สงฺฆสฺส ตถาย ชีวิตํ ปริจฺจขาม.

“เราจะสละชีวิตเพื่อประโยชน์แก่พระพุทธเจ้า เพื่อประโยชน์แก่พระธรรม และเพื่อประโยชน์
แก่พระสงฆ์”

ปิณฺฑปาตํ ปฏฺิเสวามิ เนว ทวาย น มทาย น มณฺฑนาย น วิภูสฺนายน.

“เราย่อมไม่บริโภคบิณฑบาตเพื่อความสนุก ไม่บริโภคเพื่อความมัวเมา ไม่บริโภคเพื่อการ
ประดับ ไม่บริโภคเพื่อการตกแต่ง”

อตุถาย หิตาย สุขาย สํวตฺตติ.

“ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุข”

๒. ตุมตถสัมปทาน

- ตุํปจฺยสฺส อตฺถ โต ตุมตฺถ = สัมปทานที่เป็นอรรถของ ตุํ ปัจจัย ชื่อว่า ตุมตถ
หมายถึง เป็นคำแสดงประโยชน์ที่สามารถแปลงกลับเป็น ตุํ ปัจจัยได้ เช่น

โลกานุกมฺปาย พุทฺโธ โลเก อุปฺปชฺชติ.

“พระพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้นในโลกเพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก”

(คำว่า โลกานุกมฺปาย อาจแต่งบาลีเป็นรูปว่า โลกานุกมฺปิตุํ ก็ได้)

ผาสฺสูวิหาราย.

“เพื่อการอยู่เป็นสุข” [คำว่า ผาสฺสูวิหาราย อาจแต่งบาลีเป็นรูปว่า ผาสฺสู วิหริตุํ ก็ได้]

๓. ฐานะที่ประกอบด้วย นี ธาตุ และธาตุที่มีอรรถว่า ไป เช่น

ทกายนฺติ (น่าน้ำไป)

อุปโป สคฺคาย คจฺจนฺติ (สัตว์จำนวนน้อยย่อมไปสู่สวรรค์)

คำว่า ทกาย และ สคฺคาย ลง ส วิภัตติแล้วแปลงเป็น อาย ในที่ประกอบกับ นี ธาตุ และธาตุที่มีอรรถว่า ไป

๔. ฐานะที่เป็นวิภัตติวิปลาส คือ การลงวิภัตติในอรรถอื่นจากอรรถเดิมของตน เช่น

มุลาย ปฏิกฺสเสยฺย (พึงชักเข้าหาอาบัติเดิม)

มหโต คณาย ภตฺตา (หัวหน้าของหมู่คณะใหญ่)

คำว่า มุลาย ลงจตุตถีวิภัตติในอรรถทุกุติยา

คำว่า คณาย ลงจตุตถีวิภัตติในอรรถฉฺฉฐี แปลง ส เป็น อาย ได้ในบทเหล่านี้

คัมภีร์กัจจายนสูตรตัดตะประพันธ์เป็นคาถาท่องจำว่า

ตทตฺเถ จ ตุมตฺเถ จ

นิตฺตยตฺถาน กมฺมณี

วิภตฺติวิปลาสเ จา-

ยาเทโส จตฺธา ภเว.^{๔๑}

“การแปลงเป็น อาย ย่อมมีได้ ๔ อย่าง คือ

๑. ในตัดถสัมปทาน

๒. ตุมตถสัมปทาน

๓. กรรมของ นี ธาตุและธาตุที่มีอรรถว่า ไป

๔. ในวิภัตติวิปลาส”

ข้อความข้างต้นสอดคล้องกับกฎในสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา) ว่า

จตฺตฺเถกวจนฺตฺส

อายาเทเสน สยฺมุตฺ

รูป อนฺติถิลิงคานํ

จาเนสุ จตฺตฺสยฺมุตฺ.

คตฺตฺยตฺถกมฺมณี เจว

นยนตฺถสฺส กมฺมณี

วิภตฺติยา วิปลาสเ

ตทตฺเถ จาปี นิทฺทิสเ.^{๔๒}

“รูปของบทที่ไม่ใช่อดีติลิงค์ อันประกอบด้วย อาย อาเทศแห่งจตุตถีวิภัตติ
ฝ่ายเอกพจน์ ดำรงอยู่ในฐานะ ๔

ผู้มีปัญญาพึงแสดงในกรรมของธาตุที่มีอรรถว่า ไป, กรรมของธาตุที่มีอรรถ
ว่า นำไป, วิภัตติวิปลาส และตัดถสัมปทาน”

มีข้อสังเกตว่า ข้อความในสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา) ต่างกันกับความเห็นของกัจจายนสูตรตัดถ
เล็กน้อย คือ สัททนีติปกรณ์แยกกรรมของธาตุที่มีอรรถว่า ไป และกรรมของธาตุที่มีอรรถว่า นำไป เป็น
๒ ข้อ และรวมตุมตถสัมปทานเข้าไว้ในตัดถสัมปทาน แต่กัจจายนสูตรตัดถแยกตัดถสัมปทานท และ

ตุ่มตอสมปทานเป็น ๒ ข้อตามที่กล่าวไว้ในปฐมสังคิทธิปกรณ์ อีกทั้งรวมเอากรรมของธาตุทั้งสองนั้นเป็นข้อเดียว เพราะถือว่าเป็นกรรมของธาตุที่มีความหมายใกล้เคียงกัน

การประกอบรูปศัพท์ พุทธาย

ศัพท์เดิมเป็น พุทธ

ลง ส จตุตถีวิภัติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมปทานะ จตุตถิ” (พุทฺธ + ส)

แปลง ส วิภัติหยา อ การันต์เป็น อาย ด้วยสูตรว่า “อาย จตุตถะกัจจนสฺส ตฺ” (พุทฺธ + อาย)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “บุพุพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (พุทฺธ ะ + อาย)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สโรโลปมาเทสปปจยาติมहि สโรโลเป ตฺ ปกติ” (พุทฺธ +

อาย)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปริ ญตเต” (พุทฺธ → อาย)

สำเร็จรูปเป็น พุทธาย

[๖๔ : ๘๖] สาคโม เส.

ลง ส อากมในที่ ส วิภัตติอยู่หลัง

สาคโม อ.อากมคือ ส โหติ ย่อมลง เส ในที่ ส วิภัตติ ๒

สาคโม เสติ เส สการาคโม.

ลง ส อักษรเป็นอากมในที่ ส วิภัตติอยู่หลัง ด้วยสูตรว่า สาคโม เส (ลง ส อากมในที่ ส วิภัตติอยู่หลัง)

สูตรนี้กล่าวถึงการลง ส อักษรเป็นอากม ในปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ ดังสัททนีติปกรณ์ (สูตร-
มาลา สูตร ๒๐๘) กล่าวว่า ปุนปฺสเกสุ เส สาคโม (เมื่อควรกล่าวปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ ลง ส เป็นอากม
ในเพราะ ส วิภัตติ) อย่างไรก็ตาม มีข้อยกเว้นเล็กน้อยในตัวอย่างว่า

ยสฺสตฺถิ สฺสฺเต สทฺธา

โย จ ปิโย มหามุเน

พฺพทฺธมาตฺสฺส สกฺการํ

กโรตุ สฺสฺไตรโส.^{๔๓}

“ขอพระโอรสของพระสุคต ผู้มีศรัทธาในพระสุคต หรือเป็นผู้เคารพรักพระ-
มหามุณี จงทำสักการะพุทธมารดาเถิด”

ข้อความนี้เป็นคำกล่าวของท่านพระอานนท์ในคัมภีร์อุปทาน ท่านได้กล่าวไว้ในเวลาที่พระนาง
มหาปชาบดีโคตมีปรินิพพาน จึงเชิญชวนให้ภิกษุทั้งหลายไปร่วมงานศพเพื่อทำสักการะสรีระของพระนาง
มหาปชาบดีโคตมี

อนึ่ง คำว่า เส (ในที่ ส วิภัตติ) มาจาก ส ศัพท์ + สมิ วิภัตติ คำว่า ส เป็นอนุกรณศัพท์ คือ
ศัพท์ปลอมที่นำมาใช้แทนศัพท์จริง แต่มีความหมายตามศัพท์โดยแปลทับศัพท์ไม่ต้องแปลตามอรรถปกติ
เหมือนในประโยคทั่วไป ความจริงแล้ว ส ศัพท์นี้ไม่ใช่ ส วิภัตติจริงๆ เพราะถ้าเป็นวิภัตติก็ต้องลงท้าย
นามศัพท์ จะมีวิภัตติอื่นลงซ้อนข้างหลังไม่ได้ ดังนั้น คำว่า ส จึงเป็นอนุกรณศัพท์ ไม่ใช่ ส วิภัตติที่ใช้โดย
ทั่วไป

อนุกรณศัพท์จำแนกออกเป็น ๔ ประเภท คือ

๑. นามานุกระณะ อนุกรณศัพท์ที่เป็นนาม เช่น เส (ในที่ ส วิภัตติ)

๒. อาชยาตานุกรณะ อนุกรณศัพท์ที่เป็นอาชยาต เช่น กโรติสฺส (แห่ง กร ธาตุ) ลง ส
วิภัตติท้าย กโรติ ซึ่งลง ตี ปัจจัยท้าย กร ธาตุเพื่อให้เปลี่ยนเป็นบทนามที่ลงวิภัตตินามได้

๓. อุปสัคคานุกรณะ อนุกรมศัพท์ที่เป็นอุปสรรค เช่น อภิสส (แห่ง อภิ อุปสรรค),
ปติสส (แห่ง ปติ อุปสรรค)

๔. นิปาทานุกรณะ อนุกรมศัพท์ที่เป็นนิปาท เช่น นโม อตฺถ (ความนอบน้อมจะมี),
นโม กโรหิ (จงทำความนอบน้อม)

ตามสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ ให้ลงวิภัติหยาอนุกรมศัพท์ด้วย จ ศัพท์ ในสูตรว่า ตโต จ
วิภัติโย หรือลงด้วยสูตรในสัททณีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๒๐๓) ว่า รุพฺพหฺนุกรณฺสปศฺคฺคาทิตฺ จ (ลง
วิภัติหยาอนุกรมศัพท์, อนุกรมศัพท์ และอุปสรรคเป็นต้นด้วย)

พุทฺธสฺส.

[จตุตถิ เอกพจน์] พุทฺธสฺส

(แก่พระพุทฺธเจ้า)

การประกอบรูปศัพท์ พุทฺธสฺส

ศัพท์เดิมเป็น พุทฺธ

ลง ส จตุตถีวิภัติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทานे จตุตถิ” (พุทฺธ + ส)

ในที่ ส วิภัตติอยู่หลัง ลง ส อาคม ด้วยสูตรว่า “สาคโม เส” (พุทฺธ + สส)

สำเร็จรูปเป็น พุทฺธสฺส

คำแปลจตุตถีวิภัตติมี ๓ อย่าง

๑. คำแปล : แก่

อรรถ : ลงจตุตถีวิภัตติในอรรถสัมปทาน ใช้ในกรณีที่ได้รับวัตถุหรือกิริยาอาการ

สูตร : สิลาฆ เป็นต้น (การกอันมีกรรมการกเป็นต้น ชื่อว่า สัมปทาน ฯลฯ)

ตัวอย่าง : พุทฺธสฺส ปุบุํ ททาติ (ถวายดอกไม้แก่พระพุทฺธเจ้า) คำว่า พุทฺธสฺส เป็น
สมฺปทาน ใน ททาติ

๒. คำแปล : เพื่อ

อรรถ : ลงจตุตถีวิภัตติในอรรถตัดสัมปทาน คือ สัมปทานที่เป็นประโยชน์แก่กิริยา
อย่างใดอย่างหนึ่ง ใช้ในกรณีที่แสดงประโยชน์แก่กิริยาอย่างใดอย่างหนึ่ง

สูตร : สิลาฆ เป็นต้น (การกอันมีกรรมการกเป็นต้น ชื่อว่า สัมปทาน ฯลฯ)

ตัวอย่าง : อตฺถาย หิตาย สุขาย สวตฺตติ (ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุข)
คำว่า อตฺถาย เป็น ตทตฺถสมฺปทาน ใน สวตฺตติ

๓. คำแปล : ต่อ
- อรรถ : ลงจุดตถิวิภัตติในอรรถสัมปทาน ใช้ในกรณีที่ประกอบด้วยธาตุที่มีความหมายว่า โกรธ, ทำร้าย, ริษยา, กล่าวโทษ
- สูตร : สิลาฆ เป็นต้น (การกอันมีกรรมการกเป็นต้น ชื่อว่า สัมปทาน ฯลฯ)
- ตัวอย่าง : ตสฺส กุซฺฌ มหาวีร (ข้าแต่ท่านผู้มีความเพียรอันยิ่งใหญ่ ท่านจงโกรธต่อพระราชานั้นเถิด)
- ยทิทํ ตสฺส กุปฺเปยฺยํ (ถ้าเราโกรธต่อพระราชานั้น)
- ทุหฺยติ ทิสานํ เมโฆ (เมฆฝนทำร้ายต่อทิศทั้งหลาย)
- โย มิตฺตานํ น ทุพฺภติ (บุคคลใดไม่ประทุษร้ายต่อมิตร)
- ตติถฺยิยา อีสฺสนฺติ สมณานํ (เดียรฉิย์ริษยาต่อสมณะ)
- ทุชฺชนา คุณฺวนฺตานํ อฺสุยฺนฺติ (คนชั่วย่อมกล่าวโทษต่อผู้มีคุณความดี)
- กา อฺสุยา วิชานตํ (การกล่าวโทษต่อผู้รู้ทั้งหลาย มีประโยชน์อะไร)
-

นั

ลง นั วิภัตติ

ที่ขมฺเตว.

บทว่า ที่ขมฺ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๖๕ : ๘๗] สุนฺหิสฺส จ.

สระย่อมถึงความเป็นที่ขมฺ ในที่ สฺ, นั และ หิ วิภัตติอยู่หลังได้บ้าง

สรา อ.สระ ท. ยนฺติ ย่อมถึง ที่ขมฺ ซึ่งความเป็นที่ขมฺ สุนฺหิสฺส ในที่ สฺ, นั และ หิ วิภัตติ ท. จ บ้าง ๕

สุนฺหิสฺส ปเรสุ สรานํ ทีโฆ โหติ.

ความเป็นที่ขมฺแห่งสระทั้งหลายย่อมมี ในที่ สฺ, นั และ หิ วิภัตติ อันเป็นเบื้องหลัง

ใจความของสูตรนี้ คือ สรา ที่ขมฺ ยนฺติ แต่ในวุตติอธิบายเป็นรูปว่า สรานํ ทีโฆ โหติ (ความเป็นที่ขมฺแห่งสระทั้งหลายย่อมมี) เพื่อให้ผู้เรียนเข้าใจความหลากหลายของคำในประโยค

พาลาวตารคณฺฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๖๖) กล่าวถึงวิธีทำที่ขมฺของสูตรนี้ ๒ อย่าง คือ

๑. การทำที่ขมฺสระ อิ และ อุ เป็น อี และ อุ ในที่ สฺ, นั และ หิ วิภัตติอยู่หลัง ไม่แน่นอน เช่น อคฺคีสฺส อคฺคิสฺส, อคฺคินํ อคฺคินํ, อคฺคิหิ อคฺคิหิ, ภิกฺขุสฺส ภิกฺขุสฺส, ภิกฺขุนํ ภิกฺขุนํ, หรือ ภิกฺขุหิ ภิกฺขุหิ
๒. การทำที่ขมฺสระ อา ในที่ นั วิภัตติอยู่หลังแน่นอน เช่น พุทฺธานํ

จกาเรน กฺวจิ น.

ความเป็นที่ขมฺย่อมไม่มีในบางแห่งด้วย จ ศัพท์

จ ศัพท์ทำหน้าที่ห้ามความเป็นที่ขมฺในสูตร จึงมีความหมายเหมือนกับ วา ศัพท์นั่นเอง แปลว่า “ได้บ้าง” เช่น อคฺคีสฺส, อคฺคิสฺส เป็นต้น จะเห็นได้ว่า จ ศัพท์ทำหน้าที่ห้ามวิธีของสูตรนี้ จึงมีวิธีใช้เหมือนกับ วา ศัพท์ที่แสดงอรรถวิภินะ มักมีรูป ๒ อย่างในสูตรเดียว รูปหนึ่งทำตามวิธีของสูตร อีกรูปหนึ่งไม่ต้องทำตาม เช่น ยสฺสทานิ = ยสฺส อิทานิ รูปเหล่านี้มีใช้ทั้งสองอย่าง กัจจายนสูตรตถกณฺฐิ (สูตร ๓๘) แสดงคำแปลของ จ ศัพท์ว่า น อาปชฺชนเต จ (ย่อมไม่ถึง[ความเป็นที่ขมฺ]ก็มีบ้าง)

การ ศัพท์ที่ลงด้วยสูตรว่า อกฺขเรหิ การ (ลง การ ปัจจัยท้ายอักษร) เป็น การ ปัจจัยที่จัดเป็นศัพท์ิตปัจจัย ท่านให้ลงท้ายอักษร คือ อักษรซึ่งแสดงเสียง เช่น อ เอว อกาโร (อ นั้นแหละ ชื่อว่า อการะ) นอกจากนั้น การ ศัพท์อาจเป็นนามศัพท์ที่มีรูปวิเคราะห์ว่า กรียติ อฺจุจารียตีติ กาโร (ศัพท์ที่ถูกแปลงเสียง ชื่อว่า การะ) เช่น เอว จ โส กาโร จาติ เอวกาโร (เอว ศัพท์ ชื่อว่า เอวการะ) คำว่า จกาเรน ในที่นี้มีความหมายเหมือน จสฺสเทน แปลว่า “ด้วย จ ศัพท์”

พทุธานํ

[จตุตถิ พหุพจน์] พทุธานํ

(แก่พระพุทเจ้าทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ พทุธานํ

ศัพท์เดิมเป็น พุทฺธ

ลง นํ จตุตถิวิภัติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “สมปทาเน จตุตถิ” (พุทฺธ + นํ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “บุพฺพมโหจิตมสฺสํ สเรน วิโยชเย” (พุทฺธ -ะ + นํ)

ในที่ นํ อยู่หลัง ทิฆะ อ เป็น อา ด้วยสูตรว่า “สุนฺหิสฺ จ” (พุทฺธ -า + นํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (พุทฺธ → -า + นํ)

สำเร็จรูปเป็น พทุธานํ

[๖๖ : ๘๙] อปาทานะ ปญจมี.

ลงปัญจมีวิภัตติในอปาทานการก

ปญจมี อ.ปัญจมีวิภัตติ โหติ ย่อมลง อปาทานะ ในอปาทานการก ข

ยสมาทเปติ ภยมาทตเต วา, ตทปาทานํ นาม.

บุคคลย่อมหลีกเลี่ยงจากการกใด ภัยจากการกใด[ย่อมเกิดขึ้น] หรือว่า บุคคลย่อมเรียนเอา[ซึ่งศิลปวิทยา]จากการกใด การกนั้น ชื่อว่า อปาทาน

คำอธิบายข้างต้นนำสูตรว่า ยสมาทเปติ ภยมาทตเต วา, ตทปาทานํ มาใช้เป็นนวุติของสูตรนี้ คำว่า ต ใน ตทปาทานํ (ต + อปาทาน) หมายถึง การกอันเป็นแดนหลีกเลี่ยง, การกอันเป็นแดนกลัว และการกอันเป็นที่เรียนศิลปวิทยา

แม้ท่านประกอบบทว่า ยสฺมา เพียงบทเดียว ก็ต้องนำไปแปลร่วมกับบทต่อไปว่า ภยํ และอาทตเต โดยอธิการนัย คือ นัยที่ติดตามมา หนึ่ง ในประโยคที่กล่าวถึงแดนกลัวว่า โจรา ภยํ ชายติ ควรแปลว่า “ความกลัวแต่โจรย่อมเกิดขึ้น” เพราะโจรเป็นแดนกลัว ไม่ควรแปลว่า “ความกลัวย่อมเกิดขึ้นแต่โจร” ถ้าแปลเช่นนี้คำว่า โจรา จะสัมพันธ์เป็นอปาทานใน ชายติ ไม่ใช่สัมพันธ์ใน ภยํ จัดว่าผิดหลักการก

คำว่า ภยมาทตเต ตตบทเป็น ภยํ + อาทตเต

คำว่า อาทตเต เป็นคำสันสกฤต สำเร็จรูปมาจาก อา บทหน้า + ทา ธาตุ (ทาเน = ให้) + อ ปัจจัย + เต วิภัตติ ช้อน ต เป็น ตต บาลีใช้เป็น อาทาทติ

คำว่า ยสมาทเปติ ตตบทเป็น ยสฺมา + อเปติ (ท อาคม) เหตุที่ลง ท อาคมเพราะว่าสันสกฤตมีรูปเดิมว่า ยสมาท เมื่อเข้าสนธิกับ อเปติ ก็มีรูปสันสกฤตว่า ยสมาทเปติ โดยแปลง ต เป็น ท ในเพราะสระหลัง แต่บาลีให้ลง ท อาคม

ตตถ ปญจมี โหติ.

ลงปัญจมีวิภัตติในอปาทานการกนั้น

สุมา.

ลง สุมา วิภัตติ

อโต อาเอเตว.

บทว่า อโต และบทว่า อาเอ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๖๗ : ๙๐] สุมาสมินฺ วา.

แปลง สุมา และ สมิ ซึ่งอยู่หลังนามศัพท์ อ การันต์ เป็น อา และ เอ ได้บ้าง

อาเอ อ. อา และ เอ อาเทศ ท. *สุมาสมินฺ* แห่ง สุมา และ สมิ วิภัตติ ท. *ประส*
อันเป็นเบื้องหลัง *อโต* จาก อ อักษร *โหนติ* ย่อมมี *วา* บ้าง ๆ

ในปทรูปสัทธิปกรณ์อนุญาตให้ สพพ ศัพท์ติดตามมาจากสูตรว่า สพพโยนินมาเอ จึงหมายถึง การแปลง สุมา ทั้งศัพท์เป็น อา และแปลง สมิ ทั้งศัพท์เป็น เอ แต่คัมภีร์นี้เห็นว่าไม่จำเป็นต้องให้ สพพ ศัพท์ติดตามมา เพราะเมื่อไม่มีการระบุเฉพาะส่วนว่า เป็นการแปลง ส เป็น อา หรือแปลง มา เป็น อา ก็ หมายถึงการแปลง สุมา ทั้งศัพท์เป็น อา ดังที่ได้อธิบายไว้ในสูตร ๔๓

อการา ประสฺ สุมาสมินฺ อาเอ วา โหนติ.

แปลง สุมา และ สมิ วิภัตติซึ่งอยู่หลังนามศัพท์ อการันต์ เป็น อา และ เอ ได้บ้าง

พุทฺธา พุทฺธมหา พุทฺธสุมา, พุทฺธเอภี พุทฺธเอหิ.

[ปัญญาณี เอกพจน์] พุทฺธา พุทฺธมหา พุทฺธสุมา (จากพระพุทฺธเจ้า)

[ปัญญาณี พหูพจน์] พุทฺธเอภี พุทฺธเอหิ (จากพระพุทฺธเจ้าทั้งหลาย)

ปทรูปสัทธิปกรณ์กล่าวถึงรูปว่า ปุริเสหิ ก่อน ปุริเสหิ แต่คัมภีร์นี้กล่าวถึงรูปว่า พุทฺธเอภี ก่อน พุทฺธเอหิ คงเป็นเพราะว่า พุทฺธเอภี เป็นรูปพิเศษไปกว่า พุทฺธเอหิ เพราะมีการแปลง หิ เป็น ภี อย่างไรก็ตาม ในลำดับบทที่เรียกว่า ปทมาลา จะเรียงลำดับเป็น พุทฺธเอหิ, พุทฺธเอภี เพื่อให้สอดคล้องกัน

การประกอบรูปศัพท์ พุทธา

ศัพท์เดิมเป็น พุทธ

ลง สฺมา ปัญฺจมีวักตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อปาทานะ ปญฺจมี” (พุทฺธ + สฺมา)

แปลง สฺมา เป็น อา ด้วยสูตรว่า “สฺมาสมินํ วา” (พุทฺธ + -า)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (พุทฺธ ะ + -า)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปจฺจยาติมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ” (พุทฺธ + -า)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต” (พุทฺธ → -า)

สำเร็จรูปเป็น พุทธา

การประกอบรูปศัพท์ พุทธมฺหา

ศัพท์เดิมเป็น พุทธ

ลง สฺมา ปัญฺจมีวักตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อปาทานะ ปญฺจมี” (พุทฺธ + สฺมา)

แปลง สฺมา เป็น มฺหา ด้วยสูตรว่า “สฺมาหิสมินํ มฺหาภิมฺหิ วา” (พุทฺธ + มฺหา)

สำเร็จรูปเป็น พุทธมฺหา

การประกอบรูปศัพท์ พุทฺเธภิ

ศัพท์เดิมเป็น พุทธ

ลง หิ ปัญฺจมีวักตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “อปาทานะ ปญฺจมี” (พุทฺธ + หิ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (พุทฺธ ะ + หิ)

ในที่ หิ วิกัตติอยู่หลัง แปลง อ เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “สุหิสฺวกาโร เอ” (พุทฺธ เ- + หิ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต” (พุทฺธ → เ- หิ)

แปลง หิ เป็น ภิ ด้วยสูตรว่า “สฺมาหิสมินํ มฺหาภิมฺหิ วา” (พุทฺเธภิ)

สำเร็จรูปเป็น พุทฺเธภิ

คำแปลปัญฺจมีวักตติมี ๔ อย่าง

๑-๒. คำแปล : แต่ / จาก

อรรถ : ลงปัญฺจมีวักตติในอรรถอปาทาน

สูตร : ยสมฺมาทเปติ ภยมาทตฺเต วา ตทปาทานํ (บุคคลย่อมหลีกเลี่ยงจากการก่ไต หรือความกลัวจากการก่ไต [ย่อมเกิดขึ้น] หรือบุคคลย่อมเรียนเอาจากการก่ไต

การนั้นชื่อว่า อปาทาน)

ตัวอย่าง : คามา อเปนฺติ มุนโย (มุนีทั้งหลายย่อมหลีกออกจากหมู่บ้าน)

คำว่า คามา เป็นแดนหรือสถานที่หลีกออกของมุนี จึงชื่อว่า อปาทาน

๓. คำแปล : กวา

อรรถ : ลงบัญญัติวิภัตติในอรรถอปาทาน

สูตร : ทุรณฺติกทฺธกาล เป็นตัน (การกใดเป็นไปแล้วใน ทูร ศัพท์ ฯลฯ)

ตัวอย่าง : สีสเมว สุตา เสโย (ศีลนั้นแหละประเสริฐกว่าความรู้ที่เราได้ฟังมาแล้ว)

คำว่า สุตา (กว่าความรู้) เป็นวิภัตติอปาทาน คือ อปาทาน ที่แสดงการจำแนก

๔. คำแปล : เหตุ

อรรถ : ลงบัญญัติวิภัตติในอรรถเหตุ

สูตร : การณตฺเถ จ (ลงบัญญัติวิภัตติในอรรถว่าเหตุ)

ตัวอย่าง : อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา (สังขารย่อมมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย)

คำว่า อวิชชาปจฺจยา เป็น เหตุ ใน สมุทฺทนิ

วิภัตติที่แสดงอรรถเหตุ มี ๓ ประการ คือ

๑. ตติยาวิภัตติ แปลว่า “เพราะ”

๒. ปัญจมีวิภัตติ แปลว่า “เหตุ”

๓. สัตตมีวิภัตติ แปลว่า “ในเพราะ”

คำแปลข้างต้นนี้กล่าวไว้เพื่อให้คำแปลต่างกันเท่านั้น แต่คำแปลว่า เหตุ ของบัญญัติวิภัตติมีใช้น้อยในภาษาไทย ส่วนใหญ่มักแปลว่า “เพราะ” เหมือนตติยาวิภัตติ ยกเว้นเหตุช่วยที่กล่าวต่อจากเหตุหลักอีกทอดหนึ่ง จึงแปลว่า “เหตุ” เช่น

- โส โภชนสฺส สาทฺรสฺสตา มหคฺชสฺสาวโต ภูโล โหติ.

“เขอา้วน เพราะเป็นคนกินจุ เหตุที่อาหารมีรสอร่อย”

คำว่า มหคฺชสฺสาวโต (เพราะเป็นคนกินจุ) ซึ่งเป็นเหตุหลักของความเป็นคนอ้วน ส่วนคำว่า โภชนสฺส สาทฺรสฺสตา (เหตุที่อาหารมีรสอร่อย) เป็นเหตุช่วยของเหตุหลัก แต่อย่างไรก็ตาม ผู้แปลมักแปลเหตุช่วยว่า “เนื่องจาก, เนื่องจาก” จะทำให้เข้าใจชัดเจนตามภาษาในปัจจุบัน

[๖๘ : ๙๒] สามีสมี ญฺจ.

ลงนัฏฐีวิภัตติในผู้เป็นเจ้าของ

ญฺจ อ.นัฏฐีวิภัตติ โหติ ย่อมลง สามีสมี ในเจ้าของ ฯ

สามี คือ เจ้าของแห่งทรัพย์หรือวัตถุสิ่งของ สามีนี่ไม่ใช่การก เพราะมิได้สัมพันธ์เข้ากับกิริยาเหมือนการก ดังเช่นคำว่า ภิกขุโน ปตฺโต (บาตรของภิกษุ) คำว่า ภิกขุโน (ของภิกษุ) เป็นสามีสัมพันธ์ คือ บทที่สัมพันธ์โดยความเป็นเจ้าของ คำนี้เกี่ยวกับวัตถุสิ่งของคือ บาตร ไม่เกี่ยวกับกิริยาอย่างใดอย่างหนึ่ง ดังนั้น สามีจึงจัดว่าเป็นอาการ คือ ศัพท์ที่ไม่ใช่การก

ยสฺส วา ปริคฺคโห, ตํ สามี นาม.

ทรัพย์ของเจ้าของใดและอื่นๆ มีอยู่ เจ้าของนั้นชื่อว่า สามี

คำอธิบายข้างต้นนำสูตรว่า ยสฺส วา ปริคฺคโห, ตํ สามี มาใช้เป็นนุติของสูตรนี้

คำว่า สามี ประกอบรูปศัพท์มาจาก สํ ศัพท์ + อี ปัจจัยในอัสสัดถิตัทธิต แปลงนิคคหิตใน สํ เป็น ม และที่ชนะสระ อ ใน ส จึงมีรูปเป็น สามี หรือมาจาก สํ ศัพท์ + อามิ ปัจจัยในอัสสัดถิตัทธิต

ตตฺถ ญฺจ โหติ.

ลงนัฏฐีวิภัตติในสามีนั่น

พฺพุทฺธสฺส พฺพุทฺธานํ

[นัฏฐี เอกพจน์] พฺพุทฺธสฺส

(ของพระพุทธเจ้า)

[นัฏฐี พหูพจน์] พฺพุทฺธานํ

(ของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ พฺพุทฺธสฺส ที่ลง ส นัฏฐีวิภัตติ เอกพจน์ และ พฺพุทฺธานํ ที่ลง น นัฏฐีวิภัตติ พหูพจน์ เหมือนกับ พฺพุทฺธสฺส และ พฺพุทฺธานํ ที่ลง ส และ น จตุตถีวิภัตติตามลำดับ ในที่นี้จึงไม่กล่าวถึงวิธีประกอบรูปศัพท์ซ้ำอีก

คำแปลฉัฏฐีวิภคิตีมี ๔ อย่าง

๑. คำแปล : แห่ง
 - อรรถ : ลงฉัฏฐีวิภคิตีในอรรถภาวาทิสัมพันธ์ ใช้แสดงสัมพันธ์ คือ ความเกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นหมู่ หรือที่ใกล้เคียง เป็นต้น มิได้แสดงความเป็นเจ้าของ
 - สูตร : สามีสมี ฉฎฐี (ลงฉัฏฐีวิภคิตีในบุคคลผู้เป็นเจ้าของ)
 - ตัวอย่าง : สุวณฺณสฺส ราสี (กองแห่งทอง)
อมฺพวนสฺส อวิทุเร (ในที่ใกล้เคียงแห่งป่ามะม่วง)
๒. คำแปล : ของ
 - อรรถ : ลงฉัฏฐีวิภคิตีในอรรถสามีสัมพันธ์ ใช้แสดงสัมพันธ์ คือ ความเกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นเจ้าของ
 - สูตร : สามีสมี ฉฎฐี (ลงฉัฏฐีวิภคิตีในบุคคลผู้เป็นเจ้าของ)
 - ตัวอย่าง : ภิกฺขุโน ปตุโต (บาตรของภิกษุ)
๓. คำแปล : เมื่อ
 - อรรถ : ลงฉัฏฐีวิภคิตีในอรรถอนาทร เพื่อแสดงอนาทร คือ การไม่เอื้อเฟื้อ, การไม่มีเยื่อใย
 - สูตร : อนาทรเ จ (เมื่อปรากฏอนาทรกริยา ให้ลงฉัฏฐีวิภคิตีและสัตตมีวิภคิตี)
 - ตัวอย่าง : อกามกานํ มาตาปิตุํ รุหนฺตํ ปตุโต ปพฺพชิ (เมื่อมารดาและบิดาผู้ไม่ปรารถนาจักให้บวชรำไให้อยู่ บุตรได้บวชแล้ว)
๔. คำแปล : บรรดา
 - อรรถ : ลงฉัฏฐีวิภคิตีในอรรถนิทธารณะ เพื่อแสดงนิทธารณะ คือ การแยกส่วนหนึ่งออกจากหมู่ ๔ ประการ ได้แก่ ชาติ คุณลักษณะ กิริยา และชื่อ
 - สูตร : นิทฺธารเณ จ (เมื่อปรากฏอรรถนิทธารณะและอื่นๆ ลงฉัฏฐีวิภคิตีและสัตตมีวิภคิตี)
 - ตัวอย่าง : มนุสฺसानํ ขตฺติโย สุรตโม (บรรดามนุษย์ทั้งหลาย กษัตริย์เป็นผู้กล้าหาญที่สุด)

[๖๙ : ๙๔] โอภาเส สุตตม.

ลงสัตตมวิวัฏติในโอกาสการก

สุตตม อ.สัตตมวิวัฏติ โหติ ย่อมลง โอภาเส ในโอกาสการก ฯ

โยธาโร, ตโมกาส นาม.

การกใดเป็นที่ตั้ง[ของกิริยา] การกนั้น ชื่อว่า โอกาสะ

คำอธิบายข้างต้นนำสูตรว่า โยธาโร, ตโมกาส มาใช้เป็นวุตติของสูตรนี้

คำว่า โยธาโร ตัตถเป็น โย + อาธาโร

คำว่า ตโมกาส ตัตถเป็น ต + โอกาส

แม้ท่านประกอบเป็นรูปปฐมิลิว่า โย โดยหมายถึง การโก ในประโยคนิยามะ แต่ท่านก็ประกอบใช้รูปนปฐมิลิว่า ต โดยหมายถึง การก ในประโยคนิยามะ เพื่อให้คล้ายตาม โอกาส ศัพท์ที่เป็นนปฐมิลิ (โอกาส ศัพท์ที่มีรูปเป็น ๒ ลิขิต คือ ปฐมิลิ และนปฐมิลิ)

คำว่า ตโมกาส ควรอ่านว่า ต-โมกาส เพราะนิคคหิตที่แปลงเป็น ม และ ท ในที่สระอยู่หลัง ควรอ่านติดกับบทหลังเหมือนเป็นส่วนหนึ่งของบทหลัง ไม่ควรอ่านติดกับบทหน้า ที่จริงแล้วถ้าอ่านติดกับบทหน้าเป็นรูปว่า ตโม-กาส ก็จะทำให้ได้ความหมายว่า สถานที่มืด, ห้องมืด

ตตถ สุตตม โหติ.

ลงสัตตมวิวัฏติในโอกาสการกนั้น

สมี.

ลง สมี วิวัฏติ

พุทฺธ พุทฺธมฺหิ พุทฺธสฺมี.

[สัตตม เอกพจน์] พุทฺธ พุทฺธมฺหิ พุทฺธสฺมี (ในพระพุทฺธเจ้า)

การประกอบรูปศัพท์ พุทฺธ

ศัพท์เดิมเป็น พุทฺธ

ลง สมี สัตตมวิวัฏติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “โอภาเส สุตตม” (พุทฺธ + สมี)

แปลง สฺมี เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “สฺมาสฺมีนํ วา” (พทุธ + -)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปฺพพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (พทุธ ะ + -)

ลบสระหน้า และปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปลฺจยาติมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกฺติ” (พทุธ + -)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตุเต” (พทุธ → -)

สำเร็จรูปเป็น พฺทุธ

สุ.

ลง สุ วิภัตติ

พฺทุธสุ.

[สัตฺตมึ พหฺพจณฺ] พฺทุธสุ (ในพระพทุธเจ้าทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ พฺทุธสุ

ศัพท์เดิมเป็น พทุธ

ลง สุ สัตฺตมึวิภัตติ พหฺพจณฺด้วยสูตรว่า “โอกาเส สตฺตมึ” (พทุธ + สุ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปฺพพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (พทุธ ะ + สุ)

ในที่ สุ วิภัตติอยู่หลัง แปลง อ เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “สุหิสฺวกาโร เอ” (พทุธ เ- + สุ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตุเต” (พทุธ → เ- สุ)

สำเร็จรูปเป็น พฺทุธสุ

คำแปลสัตฺตมึวิภัตติมี ๑๐ อย่าง

๑. คำแปล : ใน

อรรถ : ลงสัตฺตมึวิภัตติในอรรถอาวาระ คือ ที่ตั้งของกิริยา

สูตร : โอกาเส สตฺตมึ (ลงสัตฺตมึวิภัตติในโอกาสการก)

ตัวอย่าง : ติเลสุ เตลฺ อตุถิ (น้ำมันมีอยู่ในงา) คำว่า ติเลสุ เป็น อาวาระ ใน อตุถิ

๒. คำแปล : ไกล

อรรถ : ลงสัตฺตมึวิภัตติในอรรถสามปีการวาระ คือ อาวาระไกล

สูตร : โอกาเส สตฺตมึ (ลงสัตฺตมึวิภัตติในโอกาสการก)

- ตัวอย่าง : คงคาย โขโส วสติ (คอกว้าวอยู่ใกล้แม่น้ำคงคา) คำว่า คงคาย เป็น *สามปีภาวาระ* ใน อตฺถิ
๓. คำแปล : ณ
- อรรถ : ลงสัตตมวิภัตติในอรรถอาวาระ คือ ที่ตั้งของกิริยา
- สูตร : โอภาเส สตฺตมฺ (ลงสัตตมวิภัตติในโอกาสการก)
- ตัวอย่าง : เอกมนฺเต นิสฺสํ (นั่งแล้ว ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง) คำว่า เอกมนฺเต เป็น *อาวาระ* ใน อตฺถิ
๔. คำแปล : ที่
- อรรถ : ลงสัตตมวิภัตติในอรรถอาวาระ คือ ที่ตั้งของกิริยา
- สูตร : โอภาเส สตฺตมฺ (ลงสัตตมวิภัตติในโอกาสการก)
- ตัวอย่าง : คงคาย โขโส วสติ (คอกว้าวอยู่ที่แม่น้ำคงคา)
- ตามคำแปลนี้ คำว่า คงคาย จัดเป็นสมীปูปจวาระ (สำนวนที่กล่าวถึงที่ใกล้) แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่อยู่ใกล้ คำว่า คงคาย แปลตามศัพท์ว่า “ที่แม่น้ำคงคา” แต่คอกว้าวจะอยู่ในแม่น้ำไม่ได้ ดังนั้น ความหมายที่แท้จริงของคำนี้ คือ ฝั่งที่อยู่ใกล้แม่น้ำคงคา ในที่นี้จึงเป็นการกล่าวถึงที่ใกล้คือแม่น้ำคงคา แต่เจตนาหมายถึง สิ่งที่อยู่ใกล้ คือ ฝั่งน้ำ
๕. คำแปล : ครั้นเมื่อ
- อรรถ : ลงสัตตมวิภัตติในอรรถลักษณะ คือ เครื่องสังเกตกิริยา ที่ไม่ปรากฏชัดด้วย กิริยาที่ปรากฏชัดเจน
- สูตร : กาลภาเวสุ จ (ลงสัตตมวิภัตติในอรรถกาลและกิริยาด้วย)
- ตัวอย่าง : ภิกขุสงฺฆเสุ โภชียมานเสุ คโต (ครั้นเมื่อภิกษุสงฆ์อันเขากวายเป็นอันอยู่ บวชไปแล้ว)
- คำว่า ภิกขุสงฺฆเสุ *ลักษณะวันตะ* ใน โภชียมานเสุ ๒ โภชียมานเสุ กิตฺกักริยา-
วาทที่เป็นลักษณะ ๒ โภชียมานเสุ *ลักษณะกิริยา* ใน คโต ๒
๖. คำแปล : ในเพราะ
- อรรถ : ลงสัตตมวิภัตติในอรรถนิมิตตะ คือ บทแสดงเหตุ
- สูตร : กมฺมกรณนิมิตฺตตฺถเสุ สตฺตมฺ (ลงสัตตมวิภัตติในอรรถกรรม กรรม นิมิตตะ)
- ตัวอย่าง : กุณฺโฑโร ทนฺเตสุ หณฺณเต (ข้างย่อมถูกฆ่าในเพราะงา)
- คำว่า ทนฺเตสุ *นิมิตตะ* ใน หณฺณเต ๒ หณฺณเต *นิมิตตะวันตะ* ๒

๗-๘. คำแปล : เหนือ / บน

อรรถ : ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถโอปสิเลสิกการะ คือ อาหาระแนบชิด

สูตร : โอกาเส สตตมึ (ลงสัตตมีวิภัตติในโอกาการก)

ตัวอย่าง : อาสเน นิสินโน สงฺโฆ (พระสงฆ์นั่งแล้วบนอาสนะ)

บทว่า อาสเน เป็นที่แนบชิดของกิริยา “นั่ง” แห่งพระสงฆ์ จึงเรียกว่า โอป-
สิเลสิกการะ (อาหาระแนบชิด)

๙. คำแปล : ในที่

อรรถ : ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถโอปสิเลสิกการะ คือ อาหาระแนบชิด

สูตร : โอกาเส สตตมึ (ลงสัตตมีวิภัตติในโอกาการก)

ตัวอย่าง : สรา เสว โลปี (สระทั้งหลายย่อมถึงการลบในที่สระ[อยู่หลัง])

๑๐. คำแปล : ในบรรดา

อรรถ : ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถนิทธารณะ คือ การแยกส่วนหนึ่งออกจากหมู่

สูตร : นิทธารณะ จ (เมื่อปรากฏอรรถนิทธารณะและอื่นๆ ลงบัญญัติและสัตตมีวิภัตติ)

ตัวอย่าง : มนุสฺเสสุ ชตฺติโย สุตฺตโม (ในบรรดามนุษย์ทั้งหลาย กษัตริย์เป็นผู้กล้าหาญที่สุด)

พุทธ สทฺตปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	พุทฺโธ	พุทฺธา
อาลปนะ	हे พุทฺธ हे พุทฺธา	ภวนฺโต พุทฺธา
ทุติยา	พุทฺธํ	พุทฺเธ
ตติยา	พุทฺเธन	พุทฺเธहि พุทฺเธภิ
จตุตถี	พุทฺธาย พุทฺธสฺส	พุทฺธานํ
ปัญจมี	พุทฺธา พุทฺธสฺมา พุทฺธมฺหา	พุทฺเธहि พุทฺเธภิ
ฉกฺชี	พุทฺธสฺส	พุทฺธานํ
สัตตมึ	พุทฺเธ พุทฺธสฺมี พุทฺธมฺหิ	พุทฺเธสุ

ปทมาลาในที่นี้เป็นแบบท่องจำที่กล่าวตามปทมาลาของ ปุริส ศัพท์ในปทรูปสิทธิปกรณ์ เพื่อ
นักเรียนผู้คุ้นเคยกับปทมาลาของปทรูปสิทธิปกรณ์มาก่อนแล้ว จึงอาจจะแตกต่างกับข้อความในคัมภีร์นี้บ้าง
กล่าวคือ

๑. ปทฐปฐิทธิปกรณักรประกอบใช้เป็น โภ ศัพทในอาลปนะ เอกพจน์ และ ภวนโต ศัพทใน พหุพจน์เป็นรูปว่า โภ ปฐิส โภ ปฐิสา, ภวนโต ปฐิสา แต่คัมภีร์นี้ประกอบใช้ เห ศัพทตัวเดียวเฉพาะใน เอกพจน์เท่านั้นว่า เห พุทฺธ, พุทฺธา ส่วนในรูปพหุพจน์ไม่ได้กล่าวถึง เห ศัพท

๒. ปทฐปฐิทธิปกรณักรกล่าวถึงรูปว่า ปฐิสเหิ ก่อน ปฐิสภิ แต่คัมภีร์นี้กล่าวถึงรูปว่า พุทฺธเหิ ก่อน พุทฺธภิ เพื่อแสดงรูปพิเศษเป็นลำดับแรก

๓. ปทฐปฐิทธิปกรณักรกล่าวถึงรูปว่า ปฐิสสฺส เท่านั้นในจตุตถีวิภักติ เอกพจน์ แต่ในคัมภีร์นี้ กล่าวถึงสองรูปว่า พุทฺธาย, พุทฺธสฺส

๔. ปทฐปฐิทธิปกรณักรกล่าวถึงรูปว่า ปฐิสสมิ ก่อน ปฐิสมฺหิ แต่คัมภีร์นี้กล่าวถึงรูปว่า พุทฺธมฺหิ ก่อน พุทฺธสมิ เพื่อแสดงรูปพิเศษเป็นลำดับแรก

ตัวอย่าง พุทฺธ ศัพทในวิภักติ ๗ และการก ๖

พุทฺโธ พุทฺธ สุขํ ททาติ สรโต, พุทฺธํ ตโต ทุกฺกโร

กี พุทฺธเณ มหิตฺโทยปิ มฺนโย, พุทฺธเณ ชาตา สุขี

พุทฺธสฺสเสว มนํ ทเท ปทมฺหํ, พุทฺธา ลเภยยาจฺจุตํ

พุทฺธสฺสสิทฺธิ น กี กเร ภวภเว, ภตฺตยตฺถ พุทฺธเ มม.

“ข้าแต่พระพุทฺธ พระพุทฺธเจ้าประทานความสุขแก่ผู้ระลึกถึงพระพุทฺธ-
เจ้า เพราะเหตุนั้น ก็อะไรอันพระพุทฺธเจ้าทรงกระทำได้โดยยากเล่า แม้
พระมุนีผู้มีฤทธิ์มากก็เป็นผู้มีความสุขด้วยพระพุทฺธเจ้า [บุคคล]พึงถวายใจ
แก่พระพุทฺธเจ้านั้นเทียว ข้าพระองค์พึงบรรลुพระนิพพานที่ปราศจากจฺติ
จากพระพุทฺธเจ้า ฤทธิ์ของพระพุทฺธเจ้าพึงกระทำก็อะไรไม่ได้เล่า ความ
ภักดีในพระพุทฺธเจ้าจึงมีแก่ข้าพระองค์ในทุกๆ ภาพ”

ท่านพระธรรมกิตติ ผู้แต่งคัมภีร์ต้องการจะแสดงตัวอย่างของ พุทฺธ ศัพทที่มีใช้จริงในประโยค
จึงกล่าวคาถาข้างต้นซึ่งจำแนกออกเป็น ๗ ประโยค ดังนี้

๑. พุทฺโธ พุทฺธ สุขํ ททาติ สรโต พุทฺธํ (ข้าแต่พระพุทฺธ พระพุทฺธเจ้าประทานความสุขแก่
ผู้ระลึกถึงพระพุทฺธเจ้า)

คำว่า พุทฺโธ เป็นตัวอย่างของปฐมาวิภักติ อันเป็นกัตตาของกริยาคุมพากย์ว่า ททาติ

คำว่า พุทฺธ เป็นตัวอย่างของปฐมาวิภัตติในอรรธาลปนะ

คำว่า พุทฺธิ เป็นตัวอย่างของทุติยาวิภัตติในอรรธกรรม เพราะเป็นกรรมของการระลึกใน สรโต

๒. ตโต ทุกฺกรํ ก็ พุทฺเธน (เพราะเหตุนี้ กิจอะไรอันพระพุทฺธเจ้าทรงกระทำได้โดยยากเล่า)

คำว่า พุทฺเธน เป็นตัวอย่างของตติยาวิภัตติในอรรธกัตตา เพราะประโยคนี้เป็นประโยคกรรมวากโดยมี ทุกฺกรํ เป็นกรรมสาธนะ (ทุกฺกรํ = ทุ บพหน้า + กร ธาตุ + ข ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

๓. มหิทธิโยปิ มุนโย พุทฺเธน ชาตา สุขี (แม้พระมุนีผู้มีฤทธิ์มากก็เป็นผู้มีความสุขด้วยพระพุทฺธเจ้า)

คำว่า พุทฺเธน เป็นตัวอย่างของตติยาวิภัตติในอรรธกรรมเพราะในประโยคนี้เป็นประโยคกัตตวากโดยมี ชาตา เป็นกัตตสาธนะ (ชาตา = ชน ธาตุ + ต ปัจจัยในกัตตสาธนะ)

๔. พุทฺธสฺสว มนํ ทเท ([บุคคล]พึงถวายใจแก่พระพุทฺธเจ้านั้นเทียว)

คำว่า พุทฺธสฺส เป็นตัวอย่างของจตุตถวิภัตติ เพราะประกอบด้วย ทา ธาตุในอรรธว่า ให้

๕. ปทมํ พุทฺธา ลเภยยาจฺจตุํ (ข้าพระองค์พึงบรรลुพระนิพพานที่ปราศจากจตุจากพระพุทฺธเจ้า)

คำว่า พุทฺธา เป็นตัวอย่างของปัญจมีวิภัตติ เพราะเป็นอาทานของการบรรลु (ลเภยยาจฺจตุํ = ลเภยฺย + อจฺจตุํ)

๖. พุทฺธสฺสิทฺธิ น ก็ กเร (ฤทธิ์ของพระพุทฺธเจ้าพึงกระทำกิจอะไรไม่ได้เล่า)

คำว่า พุทฺธสฺส เป็นตัวอย่างของฉกฺขวิภัตติ เพราะเป็นสามีสัมพันธ์ของ อิทธิ

๗. ภวภาว ภาตยตฺถ พุทฺเธ มม (ความภักดีในพระพุทฺธเจ้าจะมีแก่ข้าพระองค์ในทุกๆ ภาว)

คำว่า พุทฺเธ เป็นตัวอย่างของสัตตมีวิภัตติ เพราะเป็นที่ตั้งของกิริยาคือความภักดี

คาถาข้างต้นอาจประพันธ์เป็นคาถา ๘ พยางค์ได้ว่า

พุทฺธ พุทฺโธ สุขํ เทติ

พุทฺธิ สรณตสฺส เตน हि

กิณฺหุ ทุกฺกรํ พุทฺเธน

มุนโยปิ มหิทธิกา.

พุทฺเธน สุขิตา ชาตา

พุทฺธสฺสว มนํ ทเท

พุทฺธา ปทํ ลเภยยาหํ

พุทฺธสฺสิทฺธิ น ก็ กเร

พุทฺเธ ภาตยตฺถ เม นิจฺจํ

ภเวสุ ทพฺพคามีเน.

แม้ท่านผู้แต่งจะแสดงอุทาหรณ์ของ พุทฺธ ศัพท์ที่ปรากฏใช้ในการก ๖ และวิภัตติ ๗ ก็ตาม

แต่ความจริงไม่อาจแต่งบาลีโดยประกอบศัพท์เดียวให้มีหลายวิภัติในประโยคเดียวกันได้ ทั้งนี้ เพราะเนื้อความอย่างหนึ่งต้องประกอบด้วยวิภัติหนึ่งเท่านั้น จะเห็นได้ว่า ศัพท์สองศัพท์ขึ้นไปในประโยคหนึ่งที่มีกริยาบทเดียว ไม่อาจกล่าวถึงบุคคลหรือสิ่งของอย่างเดียวกันได้ เนื่องด้วยความเป็นกัตาและกรรมไม่อาจรวมอยู่ในสิ่งเดียวกัน ดังนั้น ถ้าต้องการจะกล่าวถึงเนื้อความที่กล่าวมาแล้ว ก็ต้องใช้สรรพนามแทนบทบาทตามปกติ เช่น ประโยคว่า พุทฺโธ พุทฺธ สุขํ ททาติ สรโต พุทฺธํ (ข้าแต่พระพุทฺธ พระพุทฺธเจ้า ประทานความสุขแก่ผู้ระลึกถึงพระพุทฺธเจ้า) ต้องแต่งเป็นรูปว่า พุทฺโธ พุทฺธ สุขํ ททาติ สรโต ตํ (ข้าแต่พระพุทฺธ พระพุทฺธเจ้า ประทานความสุขแก่ผู้ระลึกถึงพระพุทฺธเจ้าพระองค์นั้น) จึงจะถูกตามหลักภาษา เพราะไม่อาจใช้ พุทฺธ ศัพท์ซ้ำกัน ๒ ครั้งในประโยคเดียวกันได้

ข้อความว่า “เราไปหมู่บ้านแล้วพักอยู่ที่หมู่บ้าน” ต้องแต่งบาลีเป็นรูปว่า อหํ คามํ คนฺตฺวา ตตฺถ วสามิ โดยใช้ ตตฺถ (ในหมู่บ้านนั้น) แทนคำว่า คามे จึงไม่อาจแต่งบาลีเป็นรูปว่า อหํ คามํ คนฺตฺวา คามे วสามิ ได้ เพราะในภาษาบาลีมีอธิการนัย (นัยที่ติดตามมา) โดยบทบาทข้างหน้าอาจติดตามไปหาบทหลังที่เป็นสรรพนาม หรือบทบาทหลังอาจติดตามไปหาบทหน้าที่เป็นสรรพนามได้เช่นเดียวกัน นอกจากนั้นข้อความว่า “เราไปสู่มืองราชคฤห์แล้วอยู่ในเมืองราชคฤห์” อาจแต่งเป็นบาลีว่า อหํ ราชคหํ คนฺตฺวา ตสฺมี นคเร วสามิ โดยใช้ นคเร แทน ราชคหํ ไม่นิยมแต่งเป็นรูปว่า อหํ ราชคหํ คนฺตฺวา ราชคเห วสามิ

คำว่า ภวเว เป็นบทวิจฉา คือ คำซ้ำที่มีความหมายเท่ากับแต่ละอย่างๆ ดังเช่น มหาชนโน อตฺตโน อตฺตโน เคหํ คจฺฉติ (มหาชนไปสู่เรือนของตนๆ) มี ๓ อย่าง คือ

๑. ทัพพวิจฉา คำซ้ำที่กล่าวถึงบุคคลสิ่งของเป็นหลัก เช่น คามे คามे ปาณียํ (น้ำดื่มในแต่ละหมู่บ้าน)
๒. คุณวิจฉา คำซ้ำที่กล่าวถึงคุณลักษณะเป็นหลัก เช่น คาโม คาโม รณณียํ (หมู่บ้านแต่ละแห่งน่ารื่นรมย์)
๓. กิริยาวิจฉา คำซ้ำที่กล่าวถึงกิริยาอาการเป็นหลัก เช่น รุกฺขํ รุกฺขํ สิมฺบฺจิตติ (ย้อมรดน้ำต้นไม้แต่ละต้น)

ในที่นี้จัดเป็นทัพพวิจฉาที่กล่าวถึง ภพ เป็นหลัก ดังนั้น จึงลง สฺมี วิภัติท้าย ภว ศัพท์และประกอบรูปศัพท์เป็น ภเว แล้วซ้อน ภเว เป็น ภวภเว ด้วยมหาสูตรว่า ยทฺธูปฺปนฺนา นิปาตนา สีฆณฺนติ (ศัพท์ที่มีได้สำเร็จ[ด้วยสูตร]ย่อมสำเร็จด้วยนิปาตนาสูตร[คือสูตร ยทฺธูปฺปนฺนา นี้]) ดังที่กล่าวไว้ในสูตรว่า วคฺคา ปญฺจปญฺจโส มนฺตา หลังจากนั้นจึงแปลงสระ เอ ใน เว ศัพท์แรกเป็น อ เพื่อรักษาฉณฉันท์

คาถาข้างต้นมี ๑๙ พยางค์ มีชื่อว่า สัททูลวิกิพีตะ คือ คาถาที่ออกเสียงเหมือนการกระโดดของเสือดาว กล่าวคือ คาถานี้มียติแรกในพยางค์ที่ ๑๒ เหมือนเสือดาวที่กระโดดได้ ๑๒ ศอก

คัมภีร์วุตโตทัย (คาถา ๑๐๓) กล่าวถึงลักษณะของคาถาประเภทนี้ว่า

อกุ กสฺ เสีหิ ยติ มุสชา สดตคา, สทฺทูลวิกกีฬิตํ.

“คาถาที่มี ม ส ช ส ต ต คณะ และครุ มีจังหวะหยุด ๑๒ และ ๗ พยางค์ ชื่อว่า สทฺทูลวิกกีฬิตะ”

หมายความว่า สทฺทูลวิกกีฬิตคาถา คือ คาถาที่ประกอบด้วย ม ส ช ส ต ต คณะ และครุ ใน
ทุกบาทของคาถา กล่าวคือ มีครุลหุเป็นรูปว่า

อกุ กสฺ เสี, หิ ยติ ม, ส ชา ส, ต ต คา, สทฺ ทูล, วิก กี ฬิ, ตํ

๒ ๒ ๒, ๑ ๑ ๒, ๑ ๒ ๑, ๑ ๑ ๒, ๒ ๒ ๑, ๒ ๒ ๑, ๒

ม ส ช ส ต ต ครุ

อนึ่ง คาถานี้มีจังหวะหยุดในพยางค์ที่ ๑๒ คือ คา และพยางค์ที่ ๗ คือ ตํ

ตัวอย่างของสทฺทูลวิกกีฬิตคาถา เช่น

ชานนฺดา อปิ สทฺทสฺตถมฺขิลํ, มุญฺหนติ ปาจกฺกเม

เยภฺยุเยน หิ โลกนีติวิธฺรา, ปาเจ นยา วิชฺชเร

ปณฺทิจจมฺปิ ปหาย พาหิรคตํ, เอตฺถเว ตสฺมา พุโร

สิกฺเขยฺยามลธมฺสาครตเร, นิพฺพานตฺตถูปเค.”^{๔๔}

“แม้บุคคลจะเข้าใจคัมภีร์ไวยากรณ์[สันสกฤต]ทั้งสิ้นได้ ก็ยังสับสนในลำดับ
พระบาลี เพราะหยาบโดยมากในพระบาลีไม่ตรงตามแบบแผนของโลก ดังนั้น ผู้มี
ปัญญาสละความเป็นผู้ฉลาดอันเป็นไปภายนอก [คือ ไวยากรณ์สันสกฤต]แล้ว พึง
ศึกษาคัมภีร์นี้ อันเป็นสำเภาพาข้ามสาครแห่งธรรมอันไร้มลทิน เข้าถึงท่าหน้า คือ
พระนิพพาน”

คาถานี้แต่งตามคาถาที่ประกอบ สุตต ศัพท์ไว้ในวิภัตติ ๗ หมวดและการก ๖ ประเภท ซึ่ง
กล่าวไว้ในคัมภีร์พาลาวโพธนะอันเป็นตำราย่อความของจันทรไวยากรณ์ ซึ่งแต่งเป็นภาษาสันสกฤตโดย
ท่านพระกัสสปะผู้อยู่ในนิกายอุทุมพรคิริ ขอยกข้อความจากฎีกาใหม่ของพาลาวดารมากล่าวถึงในที่นี้ว่า

จหนพยากรณสงฺคหฺภูเต มหากุสฺสปตฺเถรวิริจิตฺ พาลาวโพธเน สุตตสทฺทโต วิภตฺติการกทปโก
ลีโลโก เอวเมวาคโต. พาลาวดารคณฺโถ ปน พหุธา ตํ พาลาวโพธนคณฺถมนุยาติ. อุภินฺนเมเตสํ คณฺถานํ
อนฺนุตตตา พหุธา ทิสฺสติ.”^{๔๕}

“คาถาที่แสดงวิภัตติและการกจาก สุตต ศัพท์มาแล้วอย่างนี้ที่เดียวในคัมภีร์พาลาวโพธนะที่แต่ง
โดยพระมหากัสสปเถระ อันเป็นคัมภีร์ย่อจันทรไวยากรณ์ อนึ่ง คัมภีร์พาลาวดารแต่งคล้ายตามคัมภีร์
พาลาวโพธนะนั้นมากมาย ความคล้ายตามของคัมภีร์ทั้งสองนั้นย่อมปรากฏมากมาย”

ข้อความต้นฉบับในคัมภีร์พาลาวโพธนะ มีดังนี้

ภูตวา ตวั สุคโต ชหาสิ	สุคต เกลศานน กสมานธม
ยาเจ'นย์ สุคตํ น ศรมม	สุคเตนา'เนยน ตุโย น เต.
เทยนโน สุคตาย นาถ	สุคตาท วิศวะ สุขํ วาณนิติ
สรวรรุทธิ สุคตสย ธีร	สุคเต ภกฺติริน ตุจฺฉา กิล. ^{๔๖}

คาถาข้างต้นปริวรรตเป็นบาลีได้ว่า

ภูตวา ตวั สุคโต ชหาสิ	สุคต เกลเส น กสฺมา ธม
ยาเจณญํ สุคตํ น สมฺม	สุคเตนาณฺเณน ตุโย น เต.
เทยโย โน สุคตสฺส นาถ	สุคตา สพฺโพ สุขํ อิจฺฉติ
สพฺพพิทธิ สุคตสฺส ธีร	สุคเต ภตฺตี น ตุจฺฉา กิร.

“ข้าแต่พระสุคต พระองค์เป็นผู้เสด็จไปดี ย่อมทรงละกิเลสทั้งหลาย เหตุใดจึงไม่ทรงทำลายได้เล่า สหาย ท่านไม่พึงขออย่างอื่นกะพระสุคต บุคคลผู้เสมอกับพระสุคตอื่นย่อมไม่มีแก่พระองค์ ข้าแต่พระนาถะ พวกเราพึงถวาย[ใจ]แก่พระสุคต ชนทั้งปวงหวังความสุขจากพระสุคต ข้าแต่ท่านผู้อาจหาญ ฤทธิ์ทั้งปวงของพระสุคต ย่อมมี ความภักดีในพระสุคตไม่เป็นโมฆะแน่แท้”

คาถานี้เป็นคาถา ๙ พยางค์ นับเข้าในพรหัตถ์ฉันท ๙ พยางค์ ลักษณะของคาถานี้ประกอบด้วย ม คณะ (๒ ๒ ๒), ส คณะ (๑ ๑ ๒) และ ช คณะ (๑ ๒ ๑) แต่ไม่มีชื่อคาถาปรากฏในคัมภีร์ฉันทมคธคือ วุตโตทัยและฉันทโมมัญชรี แม้คัมภีร์ฉันทที่สันสกฤตคือวฤตตรัตนากรและฉันทโมมัญชรีก็ไม่พบลักษณะของคาถานี้เช่นเดียวกัน ขอฝากให้ผู้รู้ค้นหาชื่อของคาถานี้จากฉันทสันสกฤตต่อไป

คัมภีร์ปทสาธนะแต่งคาถาเกี่ยวกับ พุทฺธ ศัพท์ไว้ในวิภัตติ ๗ หมวดและการก ๖ ประเภทเป็น สัทธราคาถา ๒๑ พยางค์ว่า

พุทฺโธ สพฺพตฺถายี, ภวติ หิ ภษตํ, พุทฺธ พุทฺธํ น ตํ กิ
 ทินฺนํ พุทฺเธน โลเก, ลีวปทมปิ เต, ยนฺติ พุทฺเธน ยสฺมา
 อสฺมา พุทฺธสฺส ปีตี, พรหิตวิธยํ, เทติ พุทฺธานเปโต
 มณฺเณ พุทฺธสฺส นิจฺจํ, ฆณฺเณติ มติมา, โก นุ ภตฺตี น พุทฺธ.^{๔๗}

“ข้าแต่พระพุทธ พระพุทธเจ้าประทานประโยชน์ทั้งปวงแก่ผู้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า บุคคลเหล่านั้นย่อมบรรลุมรรคแม้กระทั่งพระนิพพานอันเกษมด้วยพระพุทธเจ้า พระ-

นิพพานนั้นอันพระพุทธานได้ประทานไว้ในโลกหรือไร ดังนั้น การกระทำประโยชน์
เกื้อกูลแก่ผู้อื่นนี้ของพระพุทธานได้ไปปราศจากพระพุทธานเจ้าเสมอ เห็นจะให้ความ
ปิติโสมนัสแก่พระพุทธาน ผู้ใดเล่าผู้มีปัญญาจะไม่ชวนชวหายหาความภักดีในพระพุทธาน-
เจ้าหรือ”

คำว่า พรหิตวิธยั ดัตตบพเป็น พรหิตวิธิ + อยั

คำว่า พุทธานเปโต ดัตตบพเป็น พุทธาน + อนเปโต (น + อเปโต)

ส่วนบทสรุปสัททวิภาไต้ประพันธ์คาถาที่กล่าวถึง นร ศัพทไต้เป็นคาถา ๑๑ พยางค์ชื่ออุเปนทร-
วิเชียร ดังนี้

นโร นรึ ยาจติ กิณจิ วตถุ

นเรน ทูโต ปหิโต นราย

นรา ตมาทาย นรสส เอต

นเร นิเรตี นร ต นิโพธ.^{๔๘}

“นรชนขอวัดดูอย่างใดอย่างหนึ่งกะนรชน ทูตอันนรชนส่งไปแล้วเพื่อนรชน
บุคคลถือเอาวัดดูนั้นจากนรชนแล้ว[ยอมไป] สิ่งนั้นเป็นของนรชน บุคคลยอมเก็บไว้
ในนรชน ข้าแต่นรชน ท่านจงยังบุคคลให้รู้วัดดูนั้น”

อิโต ปรี ตติยาปณจมีนณจ จตุตถิณณจ สรุปรตดา ปณจมีณณจโย กิยโย อุเปกข-
ยนเต.

ต่อแต่ลำดับรูปของ พุทธาน ศัพทไต้ ข้าพเจ้าจะเพิกเฉยปัญจมีและณัฐวิภัตติโดยมาก
เพราะตติยาและปัญจมีวิภัตติ พร้อมทั้งจตุตถิและณัฐวิภัตติ มีรูปเหมือนกัน

พาลาวตารคณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๒๘๘) แปลคำว่า อิโต ว่า “จากการแสดงลำดับรูปของ พุทธาน
ศัพทไต้” (พุทธานสทสส รูปกมทสสนโต)

พาลาวตารนิสสัยใหม่ (หน้า ๓๔) แปลว่า “จากลำดับรูปของพุทธาน ศัพทไต้” (พุทธานสทสส
รูปกมโต) ในที่นี้แปลตามความเห็นของพาลาวตารนิสสัยใหม่ เพราะเห็นว่ามีข้อความสั้นกว่าความเห็น
ของพาลาวตารคณฐิ

ฉบับพม่าทุกฉบับมีรูปกัตตวาจากว่า อุเปกขนเต (อุป บทหน้า + อิภ ข ฐาตุ + อ ปัจจัย + อนเต
วิภัตติ) แต่ผู้แปลเห็นว่าควรมีรูปกรรมวาจากว่า อุเปกขนเต (อุป บทหน้า + อิภ ข ฐาตุ + ย ปัจจัย + อนเต
วิภัตติ) จึงจะถูกต้อง เพราะเป็นประโยคกรรมวาจาก

ที่จริงแล้ว รูปว่า อุเปกขุยนฺเต เป็นบทที่ลง ย บัจจย ในกรรมวาจก แต่ไม่ต้องลง อิ หรือ อี
อาคมที่นิยมใช้โดยทั่วไป เพราะการลง อิ หรือ อี อาคมไม่แน่นอนเสมอไป

ราชาทิกณะ

กลุ่มศัพท์มี ราช เป็นต้น

อตฺต สิ.

ตั้ง อตฺต ศัพท์ ลง สิ วิภัติ

คำว่า อตฺต สิ เป็นคำย่อของประโยคว่า อตฺต (อิติ ลิงเค จิตะ) สิ (โหติ) ซึ่งแปลตามศัพท์ว่า “เมื่อตั้งนามศัพท์ว่า อตฺต แล้ว ลง สิ วิภัติ”

ท่านผู้แต่งคัมภีร์ได้กล่าวถึงพุทธานุทิกณะ คือ กลุ่มศัพท์มี พุทธ เป็นต้น (ตามปทฐูปาสติธิปกรณ์ เรียกว่า ปุริสานุทิกณะ คือ กลุ่มศัพท์มี ปุริส เป็นต้น) บัดนี้ จะกล่าวถึงราชาทิกณะ คือ กลุ่มศัพท์มี ราช เป็นต้น จึงกล่าวถึงการประกอบรูปศัพท์ของ อตฺต ศัพท์ด้วยสูตรที่กำลังจะกล่าวถึงนี้

แม้กลุ่มศัพท์เหล่านี้จะเรียกว่า ราชาทิกณะ แต่ท่านมิได้ยก ราช ศัพท์ขึ้นแสดงไว้ก่อน คงเป็นเพราะว่า ราช ศัพท์มีลำดับบทยากกว่า อตฺต ศัพท์ ท่านจึงกล่าวถึงลำดับบทยของ อตฺต ศัพท์ก่อนเพื่อมุ่งให้เยาวชนศึกษาได้โดยง่าย

พฺรหฺมตฺตสขราชาทิโตเตว.

บทว่า พฺรหฺมตฺตสขราชาทิโต ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๗๐ : ๑๑๓] สฺยา จ.

แปลง สิ วิภัติทำย พฺรหฺม, อตฺต, สข และ ราช ศัพท์เป็นต้นเป็น อา

สิ อ. สิ วิภัติ ๒โร อันเป็นเบื้องหลัง ลิงคโต จากนามศัพท์ พฺรหฺมตฺตสขราชาทิโต อันมี พฺรหฺม, อตฺต, สข และ ราช เป็นต้น อา เป็น อา โหติ ย่อมเป็น ๗

พฺรหฺมาทิโต สิสฺส อา โหติ.

แปลง สิ วิภัติที่อยู่ทำยนามศัพท์อันมี พฺรหฺม ศัพท์เป็นต้น เป็น อา

สูตรนี้ทำหน้าที่แปลง สิ วิภัติที่อยู่ทำย พฺรหฺม ศัพท์เป็นต้นเป็น อา แม้ พฺรหฺม ศัพท์เป็นต้นเป็น อ การันต์เหมือน ปุริส ก็เป็นศัพท์อีกคณะหนึ่งที่เรียกว่า ราชาทิกณะ คือ กลุ่มศัพท์มี ราช เป็นต้น

ซึ่งมีบทสำเร็จต่างจาก ปุริส เป็นต้น ที่เรียกว่า ปุริสาทิคณะ คือ กลุ่มศัพท์มี ปุริส เป็นต้น การประกอบรูปศัพท์ให้มีบทสำเร็จตามอุทาหรณ์ที่ใช้ในพระชินพจน์เช่นนี้สอดคล้องกันกับสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ว่า ตทฺหุโปรเณ (นามศัพท์และอื่นๆ ย่อมให้สำเร็จโดยไม่ขัดแย้งกับพระชินพจน์นั้น) แต่ไม่เกี่ยวข้องกับสูตรว่า ลิงคณฺจ นิปฺจเต (นามศัพท์และอื่นๆ ย่อมตั้งไว้สมควรแก่พระชินพจน์) เพราะสูตรข้างต้นเนื่องด้วยการตั้งรากศัพท์ของบทสำเร็จ อย่างไรก็ตาม ตามคำอธิบายในคัมภีร์พาลาวตาร จัดว่าไม่เกี่ยวข้องกับสูตรว่า ตทฺหุโปรเณ เพราะท่านมิได้กล่าวถึงสูตรนั้นไว้ในคัมภีร์นี้ แต่เนื่องด้วยสูตรว่า ลิงคณฺจ นิปฺจเต โดยมีคำแปลตามมติของคัมภีร์นี้ว่า “นามศัพท์อันสมควรแก่พระชินพจน์ย่อมตั้งไว้และให้สำเร็จ”

เหตุที่สูตรหลังมีกำลังมากกว่าสูตรหน้า ท่านจึงกล่าวสูตรหลังไว้เพื่อห้ามวิธีของสูตรหน้านั้นเอง ดังนั้น จึงไม่ต้องทำวิธีของสูตรหน้า จะเห็นได้ว่า สูตรว่า วา ปโร อสฺรฺปา กล่าวไว้ภายหลังสูตรว่า สรา สเร โลปํ จึงไม่ต้องลบสระหน้าด้วยสูตรว่า สรา สเร โลปํ เพราะสูตรว่า วา ปโร อสฺรฺปา มีกำลังมากกว่าด้วยเหตุนี้จึงไม่ต้องแปลง สิ ท้าย อตฺต เป็น โอ ด้วยสูตรว่า โส แต่ให้แปลงเป็น อา ด้วยสูตรว่า สุยา จ นี้ ดังกฎทั่วไปกล่าวว่า

ปฺพุพาปเรสุ ปรวีริ พฺลวา. (ปฺรฺวฺวาปฺรโยะ ปรวีริพฺลวาน.)^{๔๙}

“ในบรรดาวิธีของสูตรก่อนและสูตรหลัง วิธีของสูตรหลังมีกำลังกว่า”

จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำให้คำสละสลวยเรียกว่า วาจาสิลิฏฐะ อีกอย่างหนึ่ง จ ศัพท์ห้าม วา ศัพท์จากสูตรว่า ส สเร วาคโม ดังนั้น จึงไม่ต้องแปล จ ศัพท์ในสูตร ดังคัมภีร์นยาสะกล่าวว่า

จคฺคฺคณฺ วาจาสิลิฏฺฐตฺถิ วาคคฺคณฺนิวตฺตณฺตฺถยจ.^{๕๐}

“จ ศัพท์ย่อมมีเพื่อความสละสลวยแห่งคำ และเพื่อห้าม วา ศัพท์”

ตามมติของคัมภีร์นยาสะและปทฺฐปฺปสิทฺธิปกรณฺ์ สูตรนี้มี ๓ บท โดยคำว่า สุยา ตັดบพเป็น สิ + อา ตามความเห็นนี้ แปลยกศัพท์ได้ ๒ ประการว่า

๑. สิ อ. สิ วิภตฺติ ปโร อันเป็นเบื้องหลัง ลิงคโต จากนามศัพท์ พฺรหฺมตฺตสฺสราชาทิตฺโต อันมี พฺรหฺม, อตฺต, สข และ ราช เป็นต้น อา เป็น อา ไหติ ย่อมเป็น ๗

๒. สิ อ. สิ วิภตฺติ อา เป็น อา ไหติ ย่อมเป็น ปฺร ในเบื้องหลัง ลิงคโต จากนามศัพท์ พฺรหฺมตฺตสฺสราชาทิตฺโต อันมี พฺรหฺม, อตฺต, สข และ ราช เป็นต้น ๗

ส่วนคัมภีร์สุตตนิเทศเห็นว่า สูตรนี้มี ๒ บทโดยคำว่า สุยา เป็นบทสมาสที่มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ลิสฺส อา สุยา.

แต่มตินี้จะแปลยกศัพท์สูตรนี้ได้ว่า สุยา อ. อา แห่ง สิ วิภตฺติ ไหติ ย่อมเป็น ปฺร ในเบื้องหลัง ลิงคโต จากนามศัพท์ พฺรหฺมตฺตสฺสราชาทิตฺโต อันมี พฺรหฺม, อตฺต, สข และ ราช เป็นต้น ๗

ท่านผู้แต่งคัมภีร์นยาสะและปทูปสิทธิปกรณ์มีความเห็นที่ต่างจากท่านผู้แต่งคัมภีร์สุตตนิเทศ โดยเห็นว่าคำว่า สฺยา ควรเป็นบทสนธิ เพื่อให้เพิ่มคำว่า ปโร (อันเป็นเบื้องหลัง) เข้ามาเป็นวิเสสนะของ สฺย ใน สฺยา เหมือนที่เพิ่มคำว่า ปเร เข้ามาเป็นวิเสสนะของ คฺสึ ในสูตรว่า เสสโต โลป คฺสึปี นั้นเอง ดังนั้น มติของคัมภีร์ทั้งสองนี้จึงสอดคล้องกับกัจจายนไวยากรณ์มากกว่าความเห็นของคัมภีร์สุตตนิเทศ

อตฺตา.

[ปฐมา เอกพจน์] อตฺตา

(ตน)

สัททนิติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๓๙๑) กล่าวถึงรูปพหูพจน์ว่า อตฺตา โดยแปลง โย ปฐมาเป็น อา ด้วยสูตรว่า โย วา ปจโม (แปลง โย ปฐมาวิภัตติเป็น อา ได้บ้าง เช่น

- พุรหฺมา ติฏฺฐนฺติ (พหุพจน์หลายย่อมดำรงอยู่)
- อตฺตา ติฏฺฐนฺติ (ตนทั้งหลายย่อมดำรงอยู่)
- เนตาทิสฯ สขา โหนฺติ (เพื่อนทั้งหลายย่อมไม่เป็นเช่นนั้น)
- จตฺตาโร มหาราชา (ท้าวมหาราช ๔)

ตามรูปข้างต้นนี้ จึงอาจถือว่า จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อวุตตสมุจยະ โดยรวบรวมการแปลง โย เป็น อา ได้อีกด้วย จึงมีความหมายของสูตรนี้อีกอย่างหนึ่งว่า

“แปลง สฺย วิภัตติและอื่นๆ ท้าย พุรหฺม, อตฺต, สข และ ราช ศัพท์เป็นต้นเป็น อา”

การประกอบรูปศัพท์ อตฺตา

ศัพท์เดิมเป็น อตฺต

ลง สฺย ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงฺคตฺเถ ปจฺมา” (อตฺต + สฺย)

แปลง สฺย ท้าย อตฺต ศัพท์เป็น อา ด้วยสูตรว่า “สฺยา จ” (อตฺต + -า)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (อตฺต -ะ + -า)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสฺสปจฺยาทิมาหิ สรโลเป ตฺ ปกฺติ” (อตฺต + -า)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต” (อตฺต → -า)

สำเร็จรูปเป็น อตฺตา

[๗๑ : ๑๑๔] โยนมานโน.

แปลง โย วิภัติทาย พุรหม อตต, สข และ ราช ศัพทเป็นต้น เป็น อาโน

อาโน อ. อาโน อาเทศ โยน์ แห่ง โย วิภัติ ท. โหติ ย่อมมี ปร ในเบื้องหลัง ลิงคโต
จากนามศัพท พุรหมตตสขราชาทิโต อันมี พุรหม, อตต, สข และ ราช เป็นต้น ๑

โยนมานนติ พุรหมาทิโต โยน์ อาโนตต.

แปลง โย วิภัติที่อยู่ท้ายนามศัพทอันมี พุรหม ศัพทเป็นต้น เป็น อาโน ด้วยสูตร
ว่า โยนมานโน (แปลง โย วิภัติทาย พุรหม อตต, สข และ ราช ศัพทเป็นต้น เป็น อาโน)

สูตรนี้กล่าวถึงการแปลง โย วิภัติทาย พุรหม ศัพทเป็นต้นเป็น อาโน จัดเป็นนิจจวิสูตร คือ
สูตรที่แสดงวิธีแน่นอน เพราะท่านพระกัจจายณะจะกล่าวสูตรว่า สขโต จาโยโน (แปลง โย วิภัติทาย สข
ศัพทเป็น อาโย และ โน) ในสูตรถัดไป สูตรดังกล่าวแสดงการแปลง โย วิภัติทาย สข ศัพทเป็น อาโย
และ โน ทั้งสองอย่าง ดังนั้น วิธีของสูตรนี้จึงเป็นวิธีที่แน่นอน ซึ่งแปลง โย เป็น อาโน ท้าย พุรหม, อตต
และ ราช เป็นต้น ยกเว้น สข ศัพท

ในพาลาวดารคณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๖๘) กล่าวว่า ท่านพระธรรมกิติไม่กล่าวว่า อาโน แต่ท่าน
กล่าวไว้พร้อมกับ ตต ปัจจัยในภาวตัทธิตว่า อาโนตต (ความเป็น อาโน) ก็เพื่อให้ปรากฏ อาโน อาเทศ
ถ้าท่านกล่าวไว้ อาโน ธรรมดา ก็อาจทำให้เข้าใจผิดว่าเป็น อาโน อาเทศ ไม่ใช่ อาโน อาเทศ จึงประกอบ
ใช้ ตต ปัจจัยเพื่อแสดงข้อความนี้ให้ปรากฏ

อตตานโน.

[ปฐมา พหุพจน์] ออตตานโน

(ตนทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท ออตตานโน

ศัพทเดิมเป็น อตต

ลง โย ปฐมาวิภัติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงคตเถ ปจมา” (อตต + โย)

แปลง โย วิภัติทาย อตต ศัพทเป็น อาโน ด้วยสูตรว่า “โยนมานโน” (อตต + อาโน)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพพมโรจิตมสสร สเรน วิโยชเย” (อตต - ะ + อาโน)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปปจยาติมहि สรโลเป ตุ ปกติ” (อตต อาโน)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตเต” (อตฺต → อาโน)

สำเร็จรูปเป็น อดฺดาโน

ฎีกาใหม่ (หน้า ๗๘) อธิบายว่า พุรหม ศัพท์เป็นต้นจัดเป็นอีกคณะหนึ่งชื่อว่า ราชาทิคณะ คือ กลุ่มศัพท์มี ราช เป็นต้น กล่าวคือ ศัพท์เหล่านี้ลงท้ายด้วย นุ อักษรที่มี อ อยู่หน้าในภาษาสันสกฤต คือ

บาลี	พุรหม	พุรหมฺ	สันสกฤต
	อตฺต	อาตุมนุ	
	สข	สขินุ	
	ราช	ราชนุ	

ข้อนี้หมายความว่า ศัพท์ในภาษามครส่วนใหญ่เป็นสรันตะ คือ มีสระอยู่ท้าย ยกเว้นศัพท์ที่มีนิคคหิตเป็นที่สุด เช่น กี ทั้งนี้เพราะศัพท์ที่มีสระอยู่ท้ายมักออกเสียงได้สละสลวย และง่ายกว่าศัพท์ที่มีพยัญชนะอยู่ท้าย ดังนั้น ในภาษามครที่ใช้เป็นพระพุทธรพจน์จึงไม่นิยมใช้ศัพท์ที่มีพยัญชนะอยู่ท้าย อย่างไรก็ตาม ศัพท์ที่มีพยัญชนะอยู่ท้ายในภาษาสันสกฤตเหล่านั้นมักปรากฏรูปศัพท์ที่ลงท้ายด้วย นุ อักษรที่มี อ อยู่หน้าในลำดับบทของภาษามครได้บ้าง เช่น

[พุรหม ศัพท์] พุรหมานํ, พุรหมฺนา, พุรหมฺโน

[อตฺต ศัพท์] อดฺดาโน, อดฺदानํ, อดฺตนา, อดฺตโน, อดฺตนิ, อดฺตเนสฺ

[ราช ศัพท์] ราชานํ, ราชานํ, ราชินา

นอกจากนั้น แม้ศัพท์นปุงสกลิงค์ในภาษาสันสกฤตที่ลงท้ายด้วย นุ อักษรที่มี อ อยู่หน้า ก็ปรากฏรูปศัพท์เช่นนั้นในภาษามครได้บ้าง เช่น

[กมฺม ศัพท์] กมฺมนา, กมฺมฺนา, กมฺมฺโน, กมฺมฺนิ

हे อดฺต อดฺตา.

[อาลปะนะ เอกพจน์] हे อดฺต อดฺตา (แนะตนผู้เจริญ)

โย.

ลง โย วิภัตติ

อดฺดาโน.

[อาลปะนะ พหูพจน์] อดฺดาโน (แนะตนทั้งหลาย)

[๗๒ : ๑๕๕] พุทธมุตตสขราชาทิโต อมานัน

แปลง อํ ท้าย พุทธม, อุตต, สข และ ราช ศัพทเป็นต้น เป็น อานํ ได้บ้าง

อํ อ. อํ วิภตติ อานํ เป็น อานํ โหติ ย่อมเป็น ปฺร ในเบื้องหลัง ลิงฺคโต จากนามศัพท พุทธมุตตสขราชาทิโต อันมี พุทธม, อุตต, สข และ ราช เป็นต้น วา บ้าง ๕

พุทธมุตตสขราชาทิโต อมานนฺติ พุทธมาทิโต อวจนสส อานํ วา โหติ.

แปลง อํ วิภตติที่อยู่ท้ายนามศัพทอันมี พุทธม ศัพทเป็นต้น เป็น อานํ ได้บ้าง ด้วย สูตรว่า พุทธมุตตสขราชาทิโต อมานัน (แปลง อํ ท้าย พุทธม, อุตต, สข และ ราช ศัพทเป็นต้น เป็น อานํ ได้บ้าง)

อาทิ ศัพทในสูตรนี้จะข้อความว่า อาตุม เป็นต้น ดังในปทรูปสัทธิปกรณ์กล่าวว่า อาทิสทฺเทน อาตุมาทิสทฺโท จ (และ[แปลง สิ วิภตติเป็น อา] ท้ายศัพทว่า อาตุม เป็นต้นด้วย อาทิ ศัพท) นอกจากนั้น อาทิ ศัพท ใน อาตุมาทิ หมายถึง สา ศัพทที่แปลว่า “สุนัข” ดังนั้น คัมภีร์คู่มือสอนกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๒๖๘) จึงกล่าวว่า ราชาคณะมี ๖ ศัพท คือ พุทธม, อุตต, สข, ราช, อาตุม และ สา ศัพท

ในศัพททั้ง ๖ ศัพทเหล่านี้ สา ศัพทเป็น อา การ์นต์ ศัพทอื่นๆ เป็น อ การ์นต์ทั้งสิ้น และ ศัพทที่นับเข้าในราชาคณะก็ไม่มีรูปเหมือนกันทั้งหมดเช่นกับคณะอื่น จึงถือว่าได้ชื่อว่าราชาคณะโดยเป็นรูปที่ปรากฏใช้ทางโลก มีข้อพิเศษคือ ราช ศัพทแจกตามราชาคณะในประโยคธรรมดา แต่ถ้าเป็น समासก็แจกตามปุริสาทิกณะ ส่วน สา ศัพทแจกตาม ราช ศัพททั้งในประโยคธรรมดาและ समास

อนึ่ง กลุ่มศัพทที่เป็นปุริสาทิกณะหรือราชาคณะเป็นต้นนั้น ชื่อว่า อากตฺติกณะ คือ กลุ่มศัพทที่มีรูปเหมือนกัน โดยมีลักษณะประกอบรูปศัพทเป็นอย่างเดียวกัน จึงรวมเป็นกลุ่มเดียวกันได้ เช่น ราชาคณะที่มักลงท้ายด้วย น อักษร ที่มีสระ อ อยู่หน้า ตามที่ได้กล่าวมาแล้ว แม้ อาทิ ศัพทในสูตรต่างๆ ก็หมายเอาศัพทที่เป็นอากตฺติกณะที่กล่าวมานี้

ตามความเห็นข้างต้น คำว่า อากติ เป็นคำไวพจน์ของ ชาติ (ประเภทเดียวกัน) มีรูปวิเคราะห์ ในคัมภีร์ศัพทกัลปทรมะ (เล่ม ๑ หน้า ๑๖๔) ว่า

- อากฺริยเต อยํ โค อยํ อสฺโส อิติ พุณฺณชฺยเต อเนนาติ อากติ (อากฺริยเต อียํ เคารยํ อสฺวะ อิติ วุณฺณชฺยเตเนยฺยา) = สัตว์เป็นต้นย่อมถูกแสดงว่า นี่คือน้ำ นี่คือน้ำ ด้วยประเภทเดียวกันนี้ เหตุฉะนั้น ประเภทเดียวกันนี้ชื่อว่า อากติ

ส่วนคำว่า อากตฺติกณ มีรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์โมคคัลลานปัฏฐิกา (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๖๐) ว่า

- อากติปธาน โคณ อากติโคณ = กลุ่มศัพท์ที่มีประเภทเดียวกันเป็นประธาน ชื่อว่า อากติ-
คณะ (ลบ ประธาน ศัพท์ในท่ามกลางสมาสเพื่อย่อคำ)

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อากติ แปลว่า “ลักษณะเหมือนกัน” คือ ลักษณะที่เป็นเครื่องแสดงประเภท
ของสิ่งใดสิ่งหนึ่งให้ปรากฏ สำเร็จรูปมาจาก อา บทหน้า + กร ธาตุ (กรณ = กระทำ) + ตี ปัจจัย โดยมี
รูปวิเคราะห์ในคัมภีร์พาลาวดารคณฐี (เล่ม ๑ หน้า ๖๙) ว่า

- อากริยเต พุณฺชียเต ชาติ เอตยาติ อากติ = ลักษณะเหมือนกันที่ทำให้ประเภทปรากฏ
ชัดเจน ชื่อว่า อากติ

ส่วน อากติคณ มีรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์ปทูปสิทธิฎีกา (คำอธิบายสูตร ๓๖๖)ว่า

- อากติยา คเหตุพโ โคณ อากติโคณ = อากติคณะ คือ กลุ่มศัพท์ที่พึงถือเอาด้วยลักษณะ
เหมือนกัน

อตฺตานํ อตฺตํ, อตฺตานโน.

[ทุติยา เอกพจน์] อตฺตานํ, อตฺตํ (ซึ่งตน)

[ทุติยา พหูพจน์] อตฺตานโน (ซึ่งตนทั้งหลาย)

คำว่า อํ ในสูตรนี้ แสดงสวปะ คือ ความหมายที่ศัพท์นั้นมุ่งหมายถึง ซึ่งก็คือ อํ วิภัติ และ
อรรถกรรมของ อํ วิภัติ เรียกชื่อว่า อัมพเสนครุสินานนัย คือ การรดน้ำต้นมะม่วงและการอาบน้ำครุ
กล่าวคือ ศิษย์ผู้ฉลาดต้องการจะรดน้ำต้นมะม่วงและอาบน้ำครุด้วยในเวลาเดียวกัน จึงได้นำครุไปนั่งได้
ต้นมะม่วงแล้วอาบน้ำให้ การทำกิจสองอย่างด้วยการกล่าวสิ่งใดสิ่งหนึ่งเพียงครั้งเดียว จึงมีชื่อว่า อัมพ-
เสนครุสินานนัย (บางแห่งเรียกว่า อัมพเสนครุสิตตนัย) ดังคำอธิบายในคัมภีร์นยมุขที่ปนีว

กตมฺพนฺตนาเนเกน

ตฺสึญฺจครุณฺหาปนี

สาธเนวทุกฺเทศเน

ทฺวิกิจฺจ'มฺพเสณ'๕๐

“การทำกิจสองอย่างให้สำเร็จด้วยการแสดงครั้งเดียว เหมือนการทำกิจสอง
อย่างให้สำเร็จ คือ การรดน้ำต้นมะม่วงนั้นและการอาบน้ำครุ ด้วยกิจอย่างเดียวคือ
การอาบน้ำซึ่งกระทำที่โคนต้นมะม่วง ชื่อว่า อัมพเสน[ครุสินาน]นัย”

การประกอบรูปศัพท์ อตฺตานํ

ศัพท์เดิมเป็น อตฺต

ลง อํ ทุติยวิภัติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า กมฺมตฺเถ ทุติยา (อตฺต + อํ)

แปลง อํ ท้าย อตฺต ศัพท์เป็น อานํ ด้วยสูตรว่า พุรหมตฺตสขราชาทิโต อมานํ (อตฺต + อานํ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโรจิตมสฺสํ สเรน วิโยชเย” (อตฺต - ะ + อานํ)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสฺสปจฺยาติมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกฺติ” (อตฺต + อานํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต” (อตฺต → อานํ)

สำเร็จรูปเป็น อตฺตานํ

การประกอบรูปศัพท์ อตฺตํ

ศัพท์เดิมเป็น อตฺต

ลง อํ ทุตติยวิภัติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเถ ทุตฺติยา” (อตฺต + อํ)

แม้ควรจะแปลง อํ ท้าย อตฺต เป็น อานํ ด้วยสูตรว่า พุรหมตฺตสขราชาทิโต อมานํ ก็ไม่ต้องทำเช่นนั้น เพราะ ว่า ศัพท์ที่ตามมาสู่สูตรนั้นห้ามไว้

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโรจิตมสฺสํ สเรน วิโยชเย” (อตฺต - ะ + อํ)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสฺสปจฺยาติมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกฺติ” (อตฺต + อํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต” (อตฺต → อํ)

สำเร็จรูปเป็น อตฺตํ

อตฺเตน อตฺตนา.

[ตฺติยา เอกพจน์] อตฺเตน อตฺตนา (อันตน)

การประกอบรูปศัพท์ อตฺตนา

ศัพท์เดิมเป็น อตฺต

ลง นา ตติยวิภัติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กตฺตริ จ” (อตฺต + นา)

แม้ควรจะแปลง นา ท้าย อตฺต เป็น เอน ด้วยสูตรว่า อโต เนน ก็ไม่ต้องทำเช่นนั้น โดยมีรูปคล้ายตามสูตรว่า “ลึงฺคณฺจ นิปจฺเต”

สำเร็จรูปเป็น อตฺตนา

ปฏฺเช ชินฺวณฺณโรเรน เอนาภาโว.

ในฝ่าย[หลัง] ความไม่มี เอน ย่อมมีโดยคล้ายตามพระชินพจน์

พาลาวตารคัมภีร์ (เล่ม ๑ หน้า ๗๐) อธิบายว่า คำว่า ชินวจนานุโรเรน ตัดบทเป็น ชินวจน + อนุโรเรน พบในพยายายของสิงหล ฉบับพม่ามีรูปว่า ชินวจนานุโรเรน (โดยไม่ขัดแย้งกับพระชินพจน์) ตามสูตรว่า ตทนุโปรเรน อย่างไรก็ตาม ฉบับสิงหลน่าจะเป็นปาฐะเดิม เพราะศัพท์เหล่านี้ คือ อนุโรธ, อนุกูล, อนุรูป, อนุกุณ และ อนุธมม เป็นคำไวพจน์กันที่มีความหมายว่า คล้อยตาม, สมควร

ตามความเห็นข้างต้นนั้น คำว่า รูป, คุณ และ ธมม ใน อนุรูป, อนุกุณ และ อนุธมม ใช้ในความหมายว่า สภาพ จึงแปลตามศัพท์ว่า “สภาพสมควร” หมายถึง คล้อยตาม ดังนั้น คำว่า ธมมานุธมม-ปฏิบัติยา พุฑธ ปุเชมิ จึงแปลตามความเห็นนี้ว่า “ข้าพเจ้าบูชาพระพุทธเจ้าด้วยการปฏิบัติอันคล้อยตาม [โลกุตตร]ธรรม” อย่างไรก็ตาม นิสสัยพม่าแปล ธมมานุธมมปฏิบัติยา ว่า “ด้วยการปฏิบัติธรรม[คือ ภาวนา]อันคล้อยตาม[โลกุตตร]ธรรม” โดยถือว่า ธมม ศัพท์หลังเป็นภาวนาธรรม

แม้สูตรว่า อโต เนน จะไม่มี ว่า ศัพท์ในสูตรหรือติดตามมาจากสูตรอื่น แต่รูปว่า อตตนา ก็ไม่ต้องแปลง นา เป็น เอน ด้วยสูตรดังกล่าว โดยคล้อยตามปริกาสสูตรหรือสูตรที่เป็นกฎทั่วไปว่า ตท-นุโปรเรน หรือตามมติของพาลาวตาร ก็จัดว่าคล้อยตามสูตรว่า ลิงคณฺจ นิปฺจเต ที่กล่าวมาแล้วข้างต้น

[๗๓ : ๑๒๖] อุตฺตุนโต หิสมิมินตฺตํ.

สระท่ายของ อุตฺต ศัพท์ย่อมถึงความเป็น อน ในที่ หิ วิภัตติอยู่หลัง

อุตฺตุนโต อ.ที่สุคฺของ อุตฺต ศัพท์ ยาดิ ย่อมถึง อนตฺตํ ซึ่งความเป็น อน หิสมิ ในที่ หิ วิภัตติ ฯ

อุตฺตุนโต หิสมิมินตฺตุนติ หิมฺหิ อุตฺตุนตฺสส อโน.

แปลงสระท่ายของ อุตฺต ศัพท์เป็น อน ในที่ หิ วิภัตติอยู่หลังด้วยสูตรว่า อุตฺตุนโต หิสมิมินตฺตํ (สระท่ายของ อุตฺต ศัพท์ย่อมถึงความเป็น อน ในที่ หิ วิภัตติอยู่หลัง)

ฎีกาใหม่ (หน้า ๗๙) อธิบายเพิ่มเติมว่า พระกัจจายณะไม่กล่าวสูตรสั้นๆ ว่า อุตฺตุนโต หิสมิมิน แต่ประกอบใช้ภาวปัจจัย คือ ตตฺ ที่แปลว่า “ความเป็น” เข้ามา มีประโยชน์เพื่อให้แปลงสระ อ ท้าย อุตฺต ศัพท์เป็น อน ในที่ สุ วิภัตติอยู่หลัง เช่น อุตฺตเนสุ ที่จริงแล้ว คำว่า อนตฺต ชื่อกว่า ภาวนิเทศ คือ ศัพท์ที่แสดงด้วยภาวตัทธิตโดยลง ตตฺ ปัจจัยในภาวตัทธิตท้าย อน ศัพท์ ดังมีรูปวิเคราะหว่า

- อนสฺส ภาโว อนตฺตํ = ความเป็น อน ชื่อว่า อนัตตะ

ถ้าพระกัจจายณะตั้งสูตรว่า อุตฺตุนโต หิสมิมิน ก็มีความหมายเหมือนกับ อุตฺตุนโต หิสมิมินตฺตํ และมีคำที่สั้นกว่า แต่การแสดงด้วยภาวตัทธิตดังกล่าวนี้มีประโยชน์เพื่อทำให้สูตรมีความหมายขยายออกไปครอบคลุมอุทาหรณ์ต่างๆ ได้มากกว่า นั่นคือ การแปลงสระ อ ท้าย อุตฺต ศัพท์เป็น อน ในที่ สุ วิภัตติอยู่หลัง ดังที่กล่าวมาแล้ว เพราะเนื้อความย่อมมีมากขึ้นได้ด้วยความมากขึ้นของอักษร หมายความว่า ถ้าท่านพระกัจจายณะประสงค์ให้แปลงสระท่ายของ อุตฺต เป็น อน ในที่ หิ วิภัตติเท่านั้น ก็ควรกล่าวสูตรนี้เป็นรูปว่า อุตฺตุนโต หิสมิมิน แต่การประกอบภาวปัจจัยเป็นรูปว่า อนตฺตํ มีประโยชน์เพื่อแสดงอาเทศในวิภัตติอื่นจาก หิ วิภัตติดังกล่าวอีกด้วย ดังข้อความว่า

ตตฺถ อนตฺตุนติ ภาวนิทฺเตเสน สุมฺหิ จ อนาเทโส วุตฺโต. กสฺมาติ เจ. อกฺขรพาหุลฺโล อุตฺถ-
พาหุลฺลํปิ ภเวยฺย.^{๕๒}

“ในเรื่องนั้นท่านพระกัจจายณะกล่าวถึง อน อาเทศในที่ สุ วิภัตติอยู่หลังด้วยภาวนิเทศว่า อนตฺตํ อีกด้วย

ถามว่า : เพราะเหตุอะไร ตอบว่า : แม้เนื้อความก็มีมากได้ด้วยความมากของอักษร”

สรุปความว่า ภาวตัทธิตปัจจัย คือ ตตฺ ในสูตรนี้ก็ตามหรือในสูตรอื่น เช่น อุตฺตํ สนาสุ เป็นต้น ก็ตาม ทำหน้าที่อวุตตสมุจจะยะ คือ รวบรวมข้อความที่มีได้กล่าวไว้โดยตรงในสูตรตามสมควร

อตฺตเนภี อตฺตเนหิ.

[ตติยา พหุพจน์] อตฺตเนภี อตฺตเนหิ (อันตนทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ อตฺตเนภี

ศัพท์เดิมเป็น อตฺต

ลง หิ ตติยาวิภัติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “กตฺตริ จ” (อตฺต + หิ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโรจิตมสฺสํ สเรน วิโยชเย” (อตฺต -ะ + หิ)

ในที่ หิ วิภัตติอยู่หลัง แปลงสระที่สุด ของ อตฺต ศัพท์เป็น อน ด้วยสูตรว่า “อตฺตฺนโต หิสฺมิมนฺตํ”

(อตฺตฺ อน + หิ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโรจิตมสฺสํ สเรน วิโยชเย” (อตฺตฺ อน -ะ + หิ)

ในที่ หิ วิภัตติอยู่หลัง แปลง อ เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “สฺหิสฺวกาโร เอ” (อตฺตฺ อน เ- + หิ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปริ ยุตฺเต” (อตฺตฺ → อนฺ → เ- หิ)

แปลง หิ เป็น ภี ด้วยสูตรว่า “สฺมาหิสฺมินํ มหาภิมฺหิ วา” (อตฺตเนภี)

สำเร็จรูปเป็น อตฺตเนภี

เอวํ กรณ.

ในกรณีก็เหมือนอย่างนี้

รูปว่า อตฺตนา, อตฺตเนภี, อตฺตเนหิ ที่ท่านกล่าวมาแล้วนั้น ลงตติยาวิภัตติด้วยสูตรว่า กตฺตริ จ ในกัตตุการก แปลว่า “อัน” แต่รูปที่ลงตติยาวิภัตติในกรณการก แปลว่า “ด้วย” ก็มีรูปเหมือนกัตตุการกที่แสดงมาแล้วนั่นเอง

[๗๔ : ๑๒๗] สสฺส โน.

แปลง ส วิภัตติท้าย อตฺต ศัพท์นั้น เป็น โน

โน อ. โน อักษร สสฺส แห่ง ส วิภัตติ ปรสฺส อันเป็นเบื้องหลัง ตโต อตฺตโต จาก อตฺต ศัพท์นั้น โหติ ย่อมมี ฯ

สสฺส โนติ สสฺส โนกาโร.

แปลง ส วิภัตติเป็น โน อักษรด้วยสูตรว่า สสฺส โน (แปลง ส วิภัตติท้าย อตฺต ศัพท์นั้น เป็น โน)

คำว่า โนกาโร (โน อักษร) ในวृत्ติของสูตรท่านประกอบใช้ การ ศัพท์เข้ามาเพื่อแสดงให้เห็นปรากฏชัดว่าเป็น โน อักษร ถ้าท่านกล่าวเพียงคำว่า สสฺส โน ก็อาจทำให้เข้าใจผิดว่าแปลง ส วิภัตติเป็น น อักษร

อตฺตโน อตฺตานํ

[จตุตถิ] อตฺตโน

อตฺตานํ (แก้ตน)

สัททนีติปริกัณ (ปทมาลา หน้า ๒๖๐) กล่าวว่า รูปว่า อตฺตสฺส พบในคัมภีร์จุฬนिरुत्ति แต่ไม่พบในกัจจายนไวยากรณ์และคัมภีร์นिरुत्ติปิฎกที่ท่านพระกัจจายนะรจนาไว้

นอกจากนั้น รูปพหูพจน์ว่า อตฺตานํ ไม่นิยมใช้ในวรรณกรรมบาลี คงเป็นเพราะว่ามีรูปคล้ายกับรูปพหูพจน์วิภัตติที่แปลงเป็น อาน จึงมักพบรูปวิจฉาว่า อตฺตโน อตฺตโน ซึ่งแสดงความเป็นพหูพจน์ได้ อย่างไรก็ตาม รูปดังกล่าวมีกล่าวไว้ในปทมาลาได้ เพราะลำดับบทในปทมาลาเป็นการผสมวิภัตติเข้ากับบทตามหลักภาษาอาจไม่มีใช้จริงทุกบทในภาษาบาลี โดยเหตุที่ท่านผู้แต่งไวยากรณ์เห็นว่าควรมีรูปเช่นนั้น จึงนำมากล่าวไว้ตามกระแสแห่งลำดับบทที่เรียกว่า ปทมาลาโสตะ

การประกอบรูปศัพท์ อตฺตโน

ศัพท์เดิมเป็น อตฺต

ลง ส จตุตถิวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทานे जटुत्थि” (อตฺต + ส)

แปลง ส วิภัตติท้าย อตฺต ศัพท์เป็น โน ด้วยสูตรว่า “สสฺส โน” (อตฺต + โน)

สำเร็จรูปเป็น อตฺตโน

[๗๕ : ๑๒๐] อมฤตมุนีพรหมมุตตสขสตุฏฐิปาตีหิ สุมา นาว.

สุมา วิภัติทาย อมฺห, ตุมฺห ศัพฺท, ศัพฺทํที่ลงท้ายด้วย นตุ, ราช, พรหม, อตฺต, สุข, สตุฏฺ และ ปิตุ ศัพฺทเป็นต้น เป็นเหมือน นา วิภัติ

สมา อ. สมา วิภัติติ ปร อันเป็นเบื้องหลัง สิงเคหิ จากนามศัพท์ ท. อมฺหตุมฺหนฺตฺราษ-
พฺรหฺมตฺตสขสฺตถุปีตาทีหิ อันมี อมฺห, ตุมฺห, นฺตุ, ราช, พฺรหฺม, อตฺต, สข, สฺตถุ และ ปีตุ ศัพท์
เป็นต้น นา อิว เป็นราวากะ อ. นา วิภัติติ โหติ ย่อมเป็น ฯ

คำว่า สุม่า เป็นศัพท์สามัญทั่วไปที่ไม่ได้ระบุถึงสิ่งที่เป็นเพศชาย เพศหญิง หรือเพศอันเจาะจง จึงประกอบใช้เป็นปงฺลึงค์หรือนปงฺสกลึงค์ก็ได้ ในที่นี้จึงเพิ่มปาลฺลุเสสะเป็นรูปนปงฺสกลึงค์ว่า ปรี เข้ามา แต่อาจเพิ่มปาลฺลุเสสะเป็นรูปปงฺลึงค์ว่า ปโร เข้ามาก็ได้

คำว่า นตุ ในสูตรนี้หมายถึงศัพท์ที่ลงท้ายด้วย นตุ ใน วนนตุ ปัจจัยและ มนตุ ปัจจัย การใช้คำลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า เอกเทศุปลจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงบางส่วน แต่มุ่งให้หมายถึง หมู่ เช่น ภตตํ ภุณฺขติ (ย่อมบริโภคข้าว) คำว่า ภตตํ (ข้าว) แม้จะกล่าวถึงข้าวอย่างเดียว ก็หมายถึงข้าว และกับข้าวอีกด้วย จึงเป็นคำที่กล่าวถึงข้าวอันเป็นบางส่วน แต่เจตนาหมายถึงข้าวและกับข้าวอันเป็นหมู่ ดังคำอธิบายในพาลาวตารฎีกาใหม่ว่า

ตตถ นตฺตติ วนตฺมฺนตฺตปฺปจฺจนตฺตา วุตฺตตา. อณฺณณ เต อุมฺ สทฺททณฺ เอเกน วจเนน สงฺคณฺหิตํ
น สกกาติ.^{๕๓}

“คำว่า นตุ ในสูตรนั้น ท่านกล่าวถึงศัพท์ที่มี วนตุ และ มนตุ ปัจจุบันอยู่ท้าย มิฉะนั้นแล้วย่อม
ไม่อาจรวบรวมกลุ่มศัพท์ทั้งสองนั้นไว้ด้วยศัพท์เดียว”

อมฺหาทิโต สุมา นา อิว โหติ.

สุมา วิภัตติที่อยู่ท้ายนามศัพท์อันมี อมฺห ศัพท์เป็นต้น เป็นเหมือน นา วิภัตติ

สูตรนี้เป็นอติเตสสูตร คือ สูตรชี้แนะ จัดเป็นสำนวนทางภาษาย่างหนึ่งเหมือนกับอุปจาระ และจัดเป็นรูปาติเตสสูตร (สูตรชี้แนะรูป) หมายความว่า รูปใดสำเร็จได้ในที่ นา วัตถุติดอยู่หลัง รูปนั้นก็สำเร็จได้ในที่ สมา วัตถุติดที่อยู่หลัง อมฺห และ ตุมฺห ศัพท์เป็นต้น และเนื่องจากสูตรนี้มีชื่ออาเทศวิสูตร จึงมิได้แสดงการแปลง สมา เป็น นา ไว้โดยตรง ดังนั้น แม้จะมิได้แปลง สมา เป็น นา แต่เมื่อทำให้ สมา เหมือน

นา รูปว่า สฺมา ก็เปลี่ยนเป็น นา ไปเอง

อนึ่ง ปทฺรฐปสฺสทิสฺส (สูตร ๑๒๐) กล่าวถึงอติเตสสูตร ๖ ประเภท แต่จะไม่ขอกล่าวไว้ในที่นี้ อีก ผู้ที่ต้องการทำความเข้าใจเรื่องอติเตสสูตรโดยละเอียด พึงไปศึกษาในคัมภีร์นั้นเถิด

อาทิ ศัพท์ใน ปีตาทีหิ ปทฺรฐปสฺสทิสฺส (คำอธิบายสูตร ๑๒๐) กล่าวว่าหมายเอา ศัพท์ที่ลงท้าย ด้วย ตุ ปัจจัย เช่น มาตุ กตฺตุ เป็นต้น

อตุตนา.

[ปัญจมี เอกพจน์] อตุตนา

(จากตน)

การประกอบรูปศัพท์ อตุตนา

ศัพท์เดิมเป็น อตุต

ลง สฺมา ปัญจมีวิภัติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อปาทาเน ปญจมี” (อตุต + สฺมา)

แสดง สฺมา วิภัติเหมือน นา วิภัติด้วยสูตรว่า “อมฺหตุมฺหนฺตฺราษพฺรหฺมตฺตสฺสตุปีตาทีหิ สฺมา นาว” (อตุต + นา)

สำเร็จรูปเป็น อตุตนา

มีข้อสังเกตว่า คัมภีร์นี้กล่าวถึงสูตรว่า สสฺส โน แล้วแสดงการแปลง ส วิภัติท้าย อตุต เป็น โน ได้รูปว่า อตุตโน แต่ท่านไม่กล่าวถึงสูตรว่า สฺมา นา เพราะท่านพระกัจจายณะกล่าวถึงสูตรว่า อมฺหตุมฺห เป็นต้นไว้ก่อน สฺมา นา จึงต้องแสดง สฺมา เหมือน นา ด้วยสูตรนี้ เพราะฉะนั้น คัมภีร์นี้จึงถือว่าสูตรว่า สฺมา นา ไม่มีประโยชน์ เพราะซ้ำกับสูตรว่า อมฺหตุมฺห เป็นต้น จึงไม่กล่าวไว้ แต่ได้กล่าวถึงสูตรว่า ตโต สฺมี นิ ในสูตรถัดไป

อย่างไรก็ตาม ปทฺรฐปสฺสทิสฺสได้อุดช่องว่าง คือ โทษที่กล่าวซ้ำของกัจจายนไวยากรณ์ โดยกล่าวว่าการพูดซ้ำเพื่อความที่กล่าวมาแล้ว มีประโยชน์เพื่อแสดงข้อความใหม่ ซึ่งก็คือ การแปลง ต ท้าย อตุต ศัพท์ เป็น ร ในเพราะ ช อักษร เช่น อตุตฺโซ = อตุตโซ ผู้แปลคิดว่า รูปว่า อตุตฺโซ เป็นรูปสนธิที่อาจแปลง ต เป็น ร ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า โท ฐสฺส จ เหมือนการแปลง ต เป็น ฏ ในอุทาหรณ์ว่า ทุกฺกมฺ = ทุกฺกตฺ เป็นต้น ดังนั้น ผู้แปลจึงเห็นว่า การกล่าวสูตรว่า สฺมา นา เกินมา มีประโยชน์เพื่อการแปลง สฺมา เป็น นา ท้ายศัพท์อื่นจาก อตุต ศัพท์ และไม่ใช่อุ่ม อมฺห ศัพท์เป็นต้นที่กล่าวไว้ด้วยสูตรว่า อมฺหตุมฺห เป็นต้น ดังอุทาหรณ์ว่า สุมฺตฺตา มยฺ เตน มหาสมณฺเณ (พวกเราพินดีแล้วจากพระมหาสมณะนั้น) แต่ปทฺรฐปสฺสทิสฺสกล่าวถึงการลงตติยาวิภัติในอรรถปัญจมีด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า กตฺตริ จ ขอฝากให้ผู้พิจารณา

[๗๖ : ๑๒๙] ตโต สฺมี นิ.

แปลง สฺมี ทำย อตฺต ศัพท์นั้น เป็น นิ

สฺมี อ. สฺมี วิภัตติ ปรํ อันเป็นเบื้องหลัง ตโต อตฺตโต จาก อตฺต ศัพท์นั้น นิ เป็น นิ โหติ ย่อมเป็น ฯ

ตโต สฺมี นีติ สฺมีโน นิ.

แปลง สฺมี วิภัตติเป็น นิ ด้วยสูตรว่า ตโต สฺมี นิ (แปลง สฺมี ทำย อตฺต ศัพท์นั้น เป็น นิ)

รูปว่า สฺมีโน มาจาก สฺมี + ส ลบนิคคหิตก่อนด้วยสูตรว่า นิคคหิตัญจ แล้วจึงแปลง ส วิภัตติ ที่อยู่ท้าย อิ ที่ชื่อ ฉ เป็น โน ด้วยสูตรว่า ฉลโต สสฺส โน วา ถ้ายังไม่ลบนิคคหิต ก็จะมีนิคคหิตมา คั่นอยู่ระหว่างสระ อิ และ ส วิภัตติ จัดเป็นวันณพยวชานะ คือ การคั่นของอักษร จึงต้องลบนิคคหิต ก่อนแล้วจึงแปลง ส เป็น โน ได้ ดังนั้น รูปว่า สฺมีโน จึงมีไม่ได้

อตฺตนิ.

[สัตตมี เอกพจน์] อตฺตนิ

(ในตน)

การประกอบรูปศัพท์ อตฺตนิ

ศัพท์เดิมเป็น อตฺต

ลง สฺมี สัตตมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “โอภาเส สตฺตมี” (อตฺต + สฺมี)

แปลง สฺมี วิภัตติท้าย อตฺต ศัพท์เป็น นิ ด้วยสูตรว่า “ตโต สฺมี นิ” (อตฺต + นิ)

สำเร็จรูปเป็น อตฺตนิ

อนตฺตนฺติ ภาวนิทฺเตเสน สฺมุหิ จ อนโน.

การแปลงเป็น อน ย่อมมีในที่ สุ วิภัตติอยู่หลังด้วยภาวนิทเทศว่า อนตฺตํ [ในสูตรว่า อตฺตฺนโต หิสฺมิมนตฺ] อีกด้วย

อตฺตเนสฺ.

[สัตตมี พหูพจน์] อตฺตเนสฺ

(ในตนทั้งหลาย)

ปทรูปสิทธิปกรณกล่าวถึงรูปว่า อตฺเตสฺ คัมภีร์นี้กล่าวถึงรูปว่า อตฺตเนสฺ แม้ในสัททนีติปกรณ

(ปทมาลา หน้า ๒๕๙) ก็ปรากฏรูปว่า อตฺตเนสฺ เช่นเดียวกัน ส่วนโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๑๙๕) กล่าวว่า สุหิสฺสํ นกฺ (ลง นกฺ เป็นอาคมท้าย อตฺต และ อาตุํ ศัพท์ในที่ สุ และ หิ วิกัตติอยู่หลังได้บ้าง) มีตัวอย่างทั้งสองแบบว่า

- อตฺตเนสฺ อตฺเตสฺ อาตุมนฺสฺ อาตุเมสฺ
- อตฺตเนหิ อตฺเตหิ อาตุมนฺเหิ อาตุเมหิ

การประกอบรูปศัพท์ อตฺตเนสฺ

ศัพท์เดิมเป็น อตฺต

ลง สุ สัตตมมีวิกัตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “โอกาเส สตฺตมมี” (อตฺต + สุ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโรจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (อตฺต -ะ + สุ)

ในที่ สุ วิกัตติอยู่หลัง แปลงสระที่สุด ของ อตฺต ศัพท์เป็น อน ด้วยภาวนิตเทศว่า อนตฺตํ ในสูตรว่า “อตฺตนฺโต หิสฺมิมนตฺตํ” (อตฺต อน + สุ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโรจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (อตฺต อน -ะ + สุ)

ในที่ สุ วิกัตติอยู่หลัง แปลง อ เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “สุหิสฺสวกาโร เอ” (อตฺต อน เ- + สุ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต” (อตฺต → อน → เ สุ)

สำเร็จรูปเป็น อตฺตเนสฺ

อตฺต สทฺทปทมาลา		
วิกัตติ	เอกพจน์	พหุพจน์
ปรุมา	อตฺตา	อตฺตานิ
อาลปะนะ	โก อตฺต โก อตฺตา	ภวานฺโต อตฺตานิ
ทุดิยา	อตฺตานํ อตฺตํ	อตฺตานิ
ตติยา	อตฺตนา อตฺตเนน	อตฺตเนหิ อตฺตเนภิ
จตุตถิ	อตฺตโน	อตฺตานํ
ปัญจมี	อตฺตนา	อตฺตเนหิ อตฺตเนภิ
ฉฎฐิ	อตฺตโน	อตฺตานํ
สัตตมมี	อตฺตนิ	อตฺตเนสฺ

ราชา อุตตาว.

ราช ศัพท์ เหมือน อุตต ศัพท์

ราช ศัพท์มีรูปปฐมาวิภัติ อาลปนะ และทุตียาเหมือน อุตต ศัพท์ จึงได้รูปว่า

[ปฐมา] ราชา ราชาโน

[อาลปนะ] โภ ราช โภ ราชา ภวนโต ราชาโน

[ทุตียา] ราชานํ ราช ราชาโน

นา.

ลง นา วิภัตติ

สวิภตฺติสฺส ราชสเสเตว.

บทว่า สวิภตฺติสฺส และบทว่า ราชสฺส ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๗๗ : ๑๑๖] นามฺหิ รมฺญา วา.

แปลง ราช ศัพท์กับวิภัตติเป็น รมฺญา ในที่ นา วิภัตติอยู่หลังได้บ้าง

รมฺญา อ. รมฺญา อาเทศ ราชสฺส แห่ง ราช ศัพท์ สวิภตฺติสฺส อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ โหติ ย่อมมี นามฺหิ ในที่ นา วิภัตติ วา บ้าง ๕

นามฺหิ สวิภตฺติสฺส ราชสทฺทสฺส รมฺญา วา โหติ.

แปลง ราช ศัพท์กับวิภัตติเป็น รมฺญา ในที่ นา วิภัตติวิภัตติอยู่หลังได้บ้าง

แม้คำแปลวุตติกับคำแปลสูตรจะเหมือนกัน แต่วุตติก็อธิบายสูตรตามหลักภาษา ดังนี้

- คำว่า สวิภตฺติสฺส แสดงอธิการณย์ของ สวิภตฺติสฺส ที่ติดตามมาจากสูตรว่า อมฺหสฺส มมฺ สวิภตฺติสฺส เส

- คำว่า ราชสทฺทสฺส แสดงอธิการณย์ของ ราชสฺส ที่ติดตามมาจากสูตรว่า ราชสฺส รมฺโณ-
ราชิโน เส โดยประกอบใช้ ราชสทฺทสฺส แทน ราชสฺส เพื่อให้ได้ความชัดเจนว่า ราชสฺส ไม่ใช่แปลว่า “แห่ง
พระราชา” แต่แปลว่า “แห่ง ราช ศัพท์”

- คำว่า โหติ แสดงกริยาคุณพากย์ที่เพิ่มเข้ามาในประโยคนี้ จัดเป็นนักขิปนวุตติ คือ วุตติที่
เพิ่มเข้ามาแปล ไม่มีโดยตรงในสูตรและศัพท์ที่ติดตามมา

รมฺญา, ราเชน.

[ตติยา เอกพจน์] รมฺญา ราเชน

(อันพระราชา)

รูปว่า ราเชน ไม่พบในรูปทั่วไปที่ไม่ใช่สมาส แต่พบในรูปที่เชื่อมสมาสเท่านั้น เช่น

- ธมฺมราเชน (พระธรรมราชา)

- สิริราเชน (พระเจ้าสิพี)

- กาสีราเชน (พระเจ้ากาสิ)

การประกอบรูปศัพท์ รณณา

ศัพท์เดิมเป็น ราช

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กตฺตริ จ” (ราช + นา)

ในที่ นา วิภัตติอยู่หลัง แปลง ราช กับ นา เป็น รณณา ด้วยสูตรว่า “นามฺหิ รณณา วา” (रणณา)

สำเร็จรูปเป็น รณณา

การประกอบรูปศัพท์ ราชน

ศัพท์เดิมเป็น ราช

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กตฺตริ จ” (ราช + นา)

แปลง นา ท้าย อ การันต์เป็น เอน ด้วยสูตรว่า “อโต เนน” (ราช + เอน)

แม้ควรจะแปลง ราช กับ นา เป็น รณณา ในที่ นา วิภัตติอยู่หลัง ด้วยสูตรว่า “นามฺหิ รณณา วา” ก็ไม่ต้องทำเช่นนั้น เพราะ วา ศัพท์ในสูตรนี้ห้ามไว้

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ราช -ะ + เอน)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรวโลปมาเทสปลฺจยาติมฺหิ สรวโลเป ตฺ ปกฺติ” (ราช + เอน)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต” (ราช → เอน)

สำเร็จรูปเป็น ราชน

[๗๘ : ๑๑๗] ราชสฺส ราชฺ สุณฺหิสุ จ.

แปลง ราช เป็น ราชฺ ในที่ สุ, นํ และ หิ อยู่หลังได้บ้าง

ราชฺ อ. ราชฺ อาเทศ ราชสฺส แห่ง ราช ศัพท์ โหติ ย่อมมี สุณฺหิสุ ในที่ สุ, นํ และ หิ
วิภัตติ ท. จ บ้าง ๒

สุณฺหิสุ ปเรสุ ราชสฺส ราชฺ โหติ.

แปลง ราช เป็น ราชฺ ในที่ สุ, นํ และ หิ วิภัตติซึ่งอยู่เบื้องหลัง

บทว่า ราชสฺส แปลว่า “แห่ง ราช ศัพท์” บทนี้แปลทับศัพท์โดยมิได้แปลว่า “แห่งพระราชา”
การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า สัทพทตฺตกะ คือ มีศัพท์เป็นอรรถของบท หมายความว่า ไม่ต้องแปลตาม
อรรถนั้นๆ แต่แปลตามศัพท์ได้ การประกอบสัทพทตฺตกะนิยมใช้ในทางไวยากรณ์เท่านั้น ยกเว้นกรณีที่มี
อติ ศัพท์ประกอบรวมก็เป็นสัทพทตฺตกะเช่นกัน ดังบทตั้งที่มี อติ ศัพท์ในพระบาลี อรรถกถา และฎีกา

คำว่า สทฺทพทตฺตก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สทฺโทเยว ปทฺโต โย ยสฺสาติ สทฺทพทตฺตโก = ศัพท์ที่มีศัพท์เป็นอรรถของบท ชื่อว่า สัทพ-
ทตฺตกะ

คำที่แปลออกความหมายโดยทั่วไปเรียกว่า อตฺถปทตฺตกะ คือ ศัพท์ที่มีเนื้อความเป็นอรรถของบท
โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า

- อตฺโทเยว ปทฺโต โย ยสฺสาติ อตฺถปทตฺตโก = ศัพท์ที่มีเนื้อความเป็นอรรถของบท ชื่อว่า อตฺถ-
ปทตฺตกะ

หมายถึง ศัพท์ทั่วไปที่ได้ประกอบกับ อติ ศัพท์ซึ่งทำหน้าที่ปทตฺตกวิปลาส และไม่ใช้คำที่ใช้
ในสูตรไวยากรณ์ ดังข้อความในคัมภีร์สัททสารถฺตทาลินีว่า

เกวลํ อติสทฺเทนา-

สมฺมสิโส อตฺถปทตฺตโก

อติสทฺเทน เจ ยุตฺโต

ภเว สทฺทพทตฺตโก.^{๕๔}

“ศัพท์ที่ไม่ระคนด้วย อติ ศัพท์ล้วนๆ ชื่อว่า อตฺถปทตฺตกะ ถ้าศัพท์ประกอบ
ด้วย อติ ศัพท์ ก็ชื่อว่า สัทพทตฺตกะ”

ข้อความข้างต้นกล่าวถึงบทที่ประกอบกับ อติ ศัพท์ซึ่งจัดเป็นสัทพทตฺตกะ แต่บทที่เป็นคำใน
สูตรซึ่งได้ชื่อว่าสัทพทตฺตกะ พบในคัมภีร์นิรุตฺติทีปนีว่

สทฺทพทตฺตกฺปทานิ นาม ราชสฺส, สขสฺส, ปุมสฺส อิจฺจาทีนิ. เอตฺถ จ ราชสฺสอิจฺจาทีนิ สทฺท-

สุดเต สหุทพทตถกานิ โหนติ, ปโยเค อตถปทตถกานิ. ธาตุปัจจุยวิภตติปทานิ ปน นิจุ สหุทพทตถกานิ เอว โหนติ, สหุทสุตเตสเวว จ ลพฺภนฺติ, น ปโยเคติ อิทํ ทูวินฺนํ นานตฺต.^{๕๕}

“ที่ชื่อว่า บทที่เป็นสหุทพทตถกะ คือ บทว่า ราชสฺส (ของ ราช ศัพท์), สขสฺส (ของ สข ศัพท์), ปุมสฺส (ของ ปุม ศัพท์) เป็นต้น

อนึ่ง ในเรื่องนี้ บทว่า ราชสฺส เป็นต้นเป็นสหุทพทตถกะในสูตรทางไวยากรณ์ แต่ในตัวอย่าง เป็นอตถปทตถกะ ส่วนกลุ่มธาตุ, ปัจจัย และวิภตติ เป็นสหุทพทตถกะแน่นอนทีเดียว และมีได้ในสูตรทางไวยากรณ์เท่านั้น ไม่มีในตัวอย่าง ข้อนี้เป็นความต่างกันของสหุทพทตถกะและอตถปทตถกะทั้งสอง”

จกาเรน กฺวจิ น.

การแปลงเป็น ราชฺ ย่อมไม่มีในบางที่ด้วย จ ศัพท์

จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่วิภปนะ เหมือน วา ศัพท์ ซึ่งนับว่ามีใช้น้อยมากในสูตรไวยากรณ์ ด้วย จ ศัพท์ทำให้มีรูป ราชะหิ, ราชะภิ ที่ไม่แปลง ราช เป็น ราชฺ ด้วยสูตรนี้

สุนฺหิสฺส เจติ ทิเม ราชูภิ ราชูหิ ราชะภิ ราชะหิ.

เมื่อกระทำความเป็นที่ชนะแล้วด้วยสูตรว่า สุนฺหิสฺส จ ได้รูปว่า

[ตติยา พหุพจน์] ราชูภิ ราชูหิ ราชะภิ ราชะหิ (อันพระราชาทั้งหลาย)

รูปว่า ราชะภิ ราชะหิ เป็นผลของ จ ศัพท์ในสูตรนี้ ในเวลาประกอบรูปศัพท์จึงกล่าวว่า แม้ควร จะแปลง ราช เป็น ราชฺ ในที่ หิ วิภตติอยู่หลัง ด้วยสูตรว่า “ราชสฺส ราชฺ สุนฺหิสฺส จ” ก็ไม่ต้องทำเช่นนั้น เพราะ จ ศัพท์ห้ามไว้

โมคคัลลานนิสสัย (เล่ม ๒ สูตร ๒๒๕) กล่าวว่า รูปว่า ราชะเน, ราชะหิ และ ราชูสุ พบในรูปของกัจจายนไวยากรณ์และปทฺรฐสัททวิภกรณ แต่รูปเหล่านั้นไม่ปรากฏในคัมภีร์จุฬนिरูตติและนिरูตติปิฎก จึงหาได้ยากยกเว้นบทสมาสว่า ธมฺมราชะเน, ลิวราชะเน เป็นต้น

การประกอบรูปศัพท์ ราชูภิ

ศัพท์เดิมเป็น ราช

ลง หิ ตติยาวิภตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “กตฺตริ จ” (ราช + หิ)

ในที่ หิ วิภตติอยู่หลัง แปลง ราช เป็น ราชฺ ด้วยสูตรว่า “ราชสฺส ราชฺ สุนฺหิสฺส จ” (ราช + หิ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปฺพพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ราช ุ + หิ)

ในที่ หิ วิภัตตอยู่หลัง ที่พะ ฤ เป็น ฤ ด้วยสูตรว่า “สุนฺหิสฺ จ” (ราช ุ + หิ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปริ ฤตฺเต” (ราช → ุ + หิ)

แปลง หิ เป็น ภิ ด้วยสูตรว่า “สมาหิสฺมินํ มหาภิมุหิ วา” (ราชฺภิ)

สำเร็จรูปเป็น ราชฺภิ

สวิภตตสเสตยธิกาโร.

ศัพท์ว่า สวิภตติสส เป็นศัพท์ติดตามมา

[๗๙ : ๑๑๘] ราชสส รมโฆราชิโน เส.

แปลง ราช กับวิภตติเป็น รมโฆ และ ราชิโน ในที่ ส วิภตติอยู่หลัง

รมโฆราชิโน อ. รมโฆ และ ราชิโน อาเทศ ท. ราชสส แห่ง ราช ศัพท์ สวิภตติสส อันเป็นไปกับด้วยวิภตติ โหนฺติ ย่อมมี เส ในที่ ส วิภตติ ๗

ราชสส รมโฆราชิโน เสติ เส รมโฆราชิโน โหนฺติ.

แปลง ราช ศัพท์เป็น รมโฆ และ ราชิโน ในที่ ส วิภตติอยู่หลังด้วยสูตรว่า ราชสส รมโฆราชิโน เส (แปลง ราช กับวิภตติเป็น รมโฆ และ ราชิโน ในที่ ส วิภตติอยู่หลัง)

บทว่า รมโฆราชิโน มีรูปวิเคราะห์เป็นอสมาหารวันทสมาสว่า

- รมโฆ จ ราชิโน จ รมโฆราชิโน.

ลง โย วิภตติแล้วลง โย ด้วยสูตรว่า สพฺพาสมาวุโสฺปสคฺคณิปาตาทีหิ จ บทในลักษณะนี้เป็นรูปพิเศษที่ใช้เฉพาะในสูตรไวยากรณ์เท่านั้น

การประกอบรูปศัพท์ รมโฆ

ศัพท์เดิมเป็น ราช

ลง ส จตุตถีวิภตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมปทาเน จตุตถิ” (ราช + ส)

ในที่ ส วิภตติอยู่หลัง แปลง ราช กับ ส เป็น รมโฆ ด้วยสูตรว่า “ราชสส รมโฆราชิโน เส” (รมโฆ)

สำเร็จรูปเป็น รมโฆ

[๘๐ : ๑๑๙] รมณัม นัมมิ วา.

แปลง ราช ศัพท์กับวิภัตติ เป็น รมณัม ในที่ นัมมิ วิภัตติอยู่หลังได้บ้าง

รมณัม อ. รมณัม อาเทศ ราชสฺส ของ ราช ศัพท์ สวิภตฺติสฺส อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ โหติ ย่อมมี นัมมิ ในที่ นัมมิ วิภัตติ วา บ้าง ฯ

รมณัม นัมมิ วาติ นัมมิ รมณัม วา.

การแปลงเป็น รมณัม ย่อมมีในที่ นัมมิ วิภัตติอยู่หลังได้บ้าง ด้วยสูตรว่า รมณัม นัมมิ วา (แปลง ราช ศัพท์กับวิภัตติ เป็น รมณัม ในที่ นัมมิ วิภัตติอยู่หลังได้บ้าง)

รมณัม ราชฺณ ราชานัม

[จตุตถี พหุพจน์] รมณัม ราชฺณ ราชานัม (แก่พระราชาทรงหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ รมณัม

ศัพท์เดิมเป็น ราช

ลง นัม จตุตถีวิภัตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “สมปทาเน จตุตถี” (ราช + นัม)

ในที่ นัมมิ วิภัตติอยู่หลัง แปลง ราช กับ นัม เป็น รมณัม ด้วยสูตรว่า “รมณัม นัมมิ วา” (รมณัม)

สำเร็จรูปเป็น รมณัม

สมาสฺส นาดุลยตฺตา นามมิ รมณฺวา วา.

การแปลงเป็น รมณฺวา ย่อมมีในที่ นาม วิภัตติอยู่หลังได้บ้าง เพราะ สมาส วิภัตติมีรูปเหมือน นาม วิภัตติ

รมณฺวา ราชมฺหา ราชสฺมา.

[ปัญจมี เอกพจน์] รมณฺวา ราชสฺมา ราชมฺหา (จากพระราช)

การประกอบรูปศัพท์ รมณฺวา

ศัพท์เดิมเป็น ราช

ลง สมาส ปัญจมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อปาทาเน ปญจมี” (ราช + สมาส)

แสดง สมาส เป็น นาม ด้วยสูตรว่า “อมฺหตฺมฺห ๒เปยฺย สมาส นาว” (ราช + นาม)

ในที่ นา วิภัตติอยู่หลัง แปลง ราช กับ นา เป็น รณณา ด้วยสูตรว่า “นามหิ รณณา วา” (รณณา)
สำเร็จรูปเป็น รณณา

[๘๑ : ๑๒๐] สมีมเหรี รมเระราชินิ.

แปลง ราช ศัพทักกับวิภัตติ เป็น รมเระ และ ราชินิ ในที่ สมี วิภัตติอยู่หลัง

รมเระราชินิ อ. รมเระ และ ราชินิ อาเทศ ท. ราชสุส ของ ราช ศัพทัก สวิภัตติสุส
อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ โหนติ ย่อมมี สมีมเหรี ในที่ สมี วิภัตติ ฯ

สมีมเหรี รมเระราชินิ สมีมเหรี รมเระราชินิ โหนติ.

การแปลงเป็น รมเระ และ ราชินิ ย่อมมีในที่ สมี วิภัตติอยู่หลังด้วยสูตรว่า สมีมเหรี
รมเระราชินิ (แปลง ราช ศัพทักกับวิภัตติ เป็น รมเระ และ ราชินิ ในที่ สมี วิภัตติอยู่หลัง)

รมเระ ราชินิ, ราชสุ ราเชสุ.

[สัตตมี เอกพจน์] รมเระ ราชินิ

ราชสุ ราเชสุ (ในพระราชา)

การประกอบรูปศัพท์ รมเระ

ศัพทักเดิมเป็น ราช

ลง สมี สัตตมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “โอภาเส สัตตมี” (ราช + สมี)

ในที่ สมี วิภัตติอยู่หลัง แปลง ราช กับ สมี เป็น รมเระ ด้วยสูตรว่า “สมีมเหรี รมเระราชินิ” (รมเระ)

สำเร็จรูปเป็น รมเระ

ราช สหุพพทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหุพจน์
ปฐมา	ราชา	ราชานอ
อาลปะนะ	โก ราช โก ราช	ภวนโต ราชานอ
หุติยา	ราชานอ ราช	ราชานอ
ตติยา	รมเระ ราเชน	ราชูหิ ราชูภิ ราชเอหิ ราชเอภิ
จตุตถิ	รมเระ ราชินอ	รมเระ ราชูนอ ราชานอ
ปัญจมี	รมเระ ราชสุมา ราชมหา	ราชูหิ ราชูภิ ราชเอหิ ราชเอภิ
หิณวี่	รมเระ ราชินอ	รมเระ ราชูนอ ราชานอ
สัตตมี	รมเระ ราชินิ	ราชสุ ราเชสุ

คำอธิบายข้างต้นกล่าวตามสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๓๕๕) ว่า กุวจิ สมาสสูตรปทฺเถ ราชาทโย ปุริสนยา (ราช ศัพท์เป็นต้นที่เป็นไปในอรรถของบทหน้าในสมาส มีนัยเหมือน ปุริส ศัพท์ในบางแห่ง) แม้โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๒๕) ก็กล่าวว่า สมาสเ ว (อาเทศของ ราช ศัพท์เหล่านี้ ย่อมมีในฐานะของสมาสได้บ้าง) เช่น

[ตติยา] กาสิธณฺยา กาสิราเชน (อันพระเจ้ากาสิ)

[ปัญจมี] กาสิธณฺยา กาสิราชสฺมา (จากพระเจ้ากาสิ)

[ฉัฏฐี] กาสิธณฺโย กาสิราชสฺส (แห่งพระเจ้ากาสิ)

[สัตตมী] กาสิธณฺเย กาสิราเช (ในพระเจ้ากาสิ)

อนึ่ง พาลาวตารคณฺฐี (เล่ม ๑ หน้า ๗๑-๒) อธิบายเพิ่มว่า คัมภีร์นี้กล่าวถึงรูปในราชาทิกณะ เพียงสองศัพท์ คือ อดต และ ราช เท่านั้นมิได้กล่าวถึง พุรหุณ, สข และ ปุม ศัพท์ไว้ เพราะศัพท์ทั้งสามเหล่านั้นปรากฏใช้น้อย ท่านจึงกล่าวถึง อดต และ ราช เพียงสองศัพท์ ที่ใช้มากในพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา และยังเป็นการย่อคัมภีร์อีกด้วย ถ้าท่านต้องการจะกล่าวถึงศัพท์ทั้งสามนั้น ก็ต้องกล่าวถึงสูตรเฉพาะหลายสูตรเพื่อให้สำเร็จรูปศัพท์ดังกล่าว คือ

พุรหุณ ศัพท์

- พุรหุณโต คสฺส จ (แปลง ค ท้าย พุรหุณ ศัพท์เป็น เอ)
- พุรหุณโต ตฺว สฺมี นิ (แปลง สฺมี ท้าย พุรหุณ ศัพท์และอื่นๆ เป็น นิ)
- อดตํ สนาสุ (สระท้ายของ พุรหุณ ศัพท์ย่อถึงความเป็น อฺ ในเพราะ ส และ นา วิกัตติ)

สข ศัพท์

- สขโต จาโยโน (แปลง โย วิกัตติท้าย สข ศัพท์เป็น อาโย และ โน)
- สฺมิเม (แปลง สฺมี ท้าย สข ศัพท์เป็น เอ)
- สขนฺตสฺส โนนานํสฺส (แปลงสระท้าย สข ศัพท์เป็น อิ ในเพราะ โน, นา, นํ และ ส วิกัตติ)
- อาโร หิมฺหิ วา (แปลงสระท้ายของ สข ศัพท์เป็น อาร ในเพราะ หิ วิกัตติได้บ้าง)
- สุนมํสุ วา (แปลงสระท้ายของ สข ศัพท์ เป็น อาร ในเพราะ สุ, นํ และ อํ วิกัตติได้บ้าง)
- สขโต คสฺเส วา (แปลง ค ท้าย สข ศัพท์และศัพท์อื่นๆ เป็น อ, อา, อิ, อี และ เอ)

ปุม ศัพท์

- ปุมนฺตสฺสา สิมฺหิ (แปลงสระท้ายของ ปุม ศัพท์กับวิกัตติเป็น อา ในเพราะ สิ วิกัตติ)
- อมาลปเนกวจเน (แปลงสระท้ายของ ปุม ศัพท์กับวิกัตติเป็น อํ ในเพราะอาลปนวิกัตติ

เอกพจน์)

- โยสุวานโน (แปลงสระท้ายของ ปุม ศัพท์กับวิกัตติเป็น อาโน ในเพราะ โย วิกัตติ)

- สมาส จ วิภาสา (ในบทสมาส แปลงพยัญชนะท้าย ปุม ศัพท์เป็น อ, สระท้ายของ ปุม ศัพท์กับ ค เป็น อ)
- อาเน สมิหิ वा (แปลงสระท้ายของ ปุม ศัพท์กับวิภัติเป็น อาเน ในเพราะ สมิ วิภัติได้บ้าง)
- หิวิภตฺติมิหิ ज (แปลงสระท้ายของ ปุม ศัพท์และศัพท์อื่นๆ เป็น อาเน และอื่นๆ ในเพราะ หิ วิภัติและวิภัติอื่นๆ)
- สฺสุมิมา वा (แปลงสระท้ายของ ปุม ศัพท์เป็น อา ในเพราะ สฺ วิภัติได้บ้าง)
- อุ นามहि ज (แปลงสระท้ายของ ปุม ศัพท์และศัพท์อื่นๆ เป็น อุ และ อา ในเพราะ นา วิภัติและวิภัติอื่นๆ ได้บ้าง)

ด้วยเหตุนี้ สุตระเฉพาะที่เกี่ยวกับ พุรหุม, สข และ ปุม ศัพท์รวม ๑๗ สุตระเหล่านั้น ท่านจึงไม่กล่าวไว้ในคัมภีร์นี้

คัมภีร์นี้ไม่เพียงย่อสูตรในกัจจายนไวยากรณ์เท่านั้น แม้อุททาหรณ์ที่ใช้น้อยซึ่งกล่าวไว้แล้วในกัจจายนไวยากรณ์ ท่านก็ปรับเปลี่ยนเป็นอุททาหรณ์อื่นที่ใช้มากกว่า เช่น รูปว่า โอปคโว (บุตรของอุปคุ) ในสูตรว่า ฌโวปคฺวาทีหิ (ลง ฌว บัจจัยท้าย อุปคุ ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า บุตร ได้บ้าง) ท่านก็ยกอุททาหรณ์เป็นรูปว่า มาณโว (บุตรของพระมณู, มนุษย์) ที่ปรากฏใช้มากกว่า หรือรูปว่า กตฺติเกโย (บุตรของนางกตติกา) ในสูตรว่า ฌเณโย กตฺติกาทีหิ (ลง ฌเณย บัจจัยท้าย กตติกา ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า บุตร) ท่านก็ยกอุททาหรณ์เป็นรูปว่า เวนเตโย (บุตรของพระนางวินตา, ครุฑ) ที่ปรากฏใช้มากกว่า ดังนี้ เป็นต้น

คุณวาทิคณะ

กลุ่มศัพท์มี คุณนวนตุ เป็นต้น

คุณนวนตุ ลี.

ตั้ง คุณนวนตุ ศัพท์ ลง ลี วิภัติ

สวิภตติสส นตุสเสเตว.

บทว่า สวิภตติสส และบทว่า นตุสส ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

คุณวาทิคณะเหล่านี้ไม่เพียงเป็นบทที่ลง นตุ บัจฉัยเหมือนกับ คุณนวนตุ เท่านั้น แต่ยังรวมเอา บทที่ลง มนตุ, ตวนตุ และ สสนตุ บัจฉัยอีกด้วย สรุปความว่า คุณวาทิคณะประกอบด้วยศัพท์ที่ลงบัจฉัย ๔ ประเภท คือ

๑. **นวนตุ บัจฉัย** ลงด้วยสูตรว่า คุณาโท นวนตุ (ลง นวนตุ บัจฉัยท้าย คุณ ศัพท์ เป็นต้น ใน ความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น) เช่น คุณนวนตุ (ผู้มีคุณ)

๒. **มนตุ บัจฉัย** ลงด้วยสูตรว่า สติยาทีหิ มนตุ (ลง มนตุ บัจฉัยท้าย สติ ศัพท์ เป็นต้น ใน ความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น) เช่น สติมนตุ (ผู้มีสติ)

๓. **ตวนตุ บัจฉัย** ลงด้วยสูตรว่า อตีเต ตตวนตุตาวี (ลง ต, ตวนตุ และ ตาวี บัจฉัยในอดีตกาล) เช่น หุตวา (ผู้เช่นสังเว)

๔. **สสนตุ บัจฉัย** ลงด้วยสูตรว่า เสเส สสนตุมานานา (เมื่อมีกรรมเป็นบทใกล้ ให้ลง สสนตุ, มาน และ อาน บัจฉัยท้ายธาตุในอรรถที่ยังไม่เสร็จสิ้นในอนาคตกาล) เช่น กริสส์ (ผู้จักกระทำ)

ส่วนใหญ่คุณวาทิคณะมักลงบัจฉัย ๒ ศัพท์ คือ นวนตุ และ มนตุ บัจฉัย แม้ศัพท์เหล่านี้จะมี ศัพท์เดิมเป็น อู การันต์ แต่ในบทสำเร็จที่ลง โย ปฐมาวิภัตติเป็นต้นไปไม่มี อู อักษรปรากฏ เพราะต้อง แปลงสระ อู ของ นตุ บัจฉัยเป็น อ ได้บ้างด้วยสูตรว่า นตุสสนโต โยสุ จ หรือแปลงด้วยวิธีอื่นจนสระ อู ของ นตุ บัจฉัยไม่ปรากฏ ยกเว้นรูปปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ ที่มีรูปเป็น อา กล่าวคือ ศัพท์เหล่านี้ในภาษา สันสกฤตมีรูปเดิมเป็นพยัญชนะหนึ่งคือ มีพยัญชนะอยู่หลัง เป็นรูปว่า คุณวต, สติมต แต่ในภาษาบาลีมีรูป สำเร็จเป็น อ การันต์คือ มีสระ อ อยู่หลัง บทเหล่านี้มีรูปเป็น อู การันต์เฉพาะในศัพท์เดิมเท่านั้น ทั้งนี้ เพื่อให้ต่างไปจากคัจฉันทาติคณะ คือ กลุ่มศัพท์มี คจฉนต เป็นต้นที่ลง อนต บัจฉัยในปัจจุบันกาล ด้วย เหตุนี้ ปทรูปสิทธิปกรณ์และพาลาวตารจึงนับเข้าใน อ การันต์ ดังปทรูปสิทธิฎีกากล่าวว่า

เอตถ จ นตุบัจฉยนตานํ อูการสส อปปโยคิตาย อการนเตสุ คหณํ เวทิตพฺพ.^{๕๙}

“อึ่ง ในสูตรนี้พึงทราบการถือเอาศัพท์ที่มี วนตุ บัจยอยู่ท้ายใน อ การันต์ เพราะไม่ประกอบ
อุ อักษร”

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์ปทสาธนะนับคุณวาทิณะเข้าในศัพท์ อุ การันต์ เพราะถือว่าศัพท์เดิมเป็น
อุ การันต์นั่นเอง

[๘๒ : ๘๙] อา สิมฺหิ.

แปลง นตุ กับวิภัตติ เป็น อา ในที่ ส วิภัตติอยู่หลัง

อา อ. อา อาเทศ นตุสฺส แห่ง นตุ บัจย สวิภตฺติสฺส อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ โหติ
ย่อมมี สิมฺหิ ในที่ ส วิภัตติ ฯ

อา สิมฺหิตฺติ สิมฺหิ สวิภตฺติสฺส นตุสฺส อา.

แปลง นตุ บัจยกับวิภัตติ เป็น อา ในที่ ส วิภัตติอยู่หลังด้วยสูตรว่า อา สิมฺหิ (แปลง
นตุ กับวิภัตติ เป็น อา ในที่ ส วิภัตติอยู่หลัง)

อา อ. อา อาเทศ นตุสฺส แห่ง นตุ บัจย สวิภตฺติสฺส อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ โหติ
ย่อมมี สิมฺหิ ในที่ ส วิภัตติ ฯ

คำว่า สวิภตฺติสฺส มาจาก สวิภตฺติ ศัพท์ + ส วิภัตติ

คำว่า สวิภตฺติ ประกอบรูปศัพท์จาก สห (กับ) + วิภตฺติ (วิภัตติ) แปลง สห เป็น ส โดยมี
รูปวิเคราะห์ว่า สห วิภตฺติยา โย วตฺตตฺติ สวิภตฺติ (นตุ บัจยที่เป็นไปกับด้วยวิภัตติ ชื่อว่า สวิภัตติ)

คุณวา.

[ปฐมา เอกพจน์] คุณวา

(ผู้มีคุณ)

สูตรนี้ไม่มี ว่า ศัพท์โดยตรงในสูตรหรือตามมาจากสูตรอื่น จึงกล่าวถึงการแปลง นตุ บัจยกับ
ส วิภัตติ เป็น อา ในที่ ส วิภัตติอยู่หลัง ได้รู้ว่า คุณวา เป็นต้น แต่รู้ว่า หิมวนโต ก็ได้ด้วยสูตรว่า
สิมฺหิ วา (แปลงสละท้ายของ นตุ เป็น อ ในที่ ส วิภัตติตามสมควร) แต่รูปดังกล่าวนี้พบในคาถาเป็น
ส่วนใหญ่ เช่น หิมวนโตว ปพฺพโต (เหมือนภูเขาหิมพานต์) ดังนั้น คัมภีร์นี้จึงไม่กล่าวถึงสูตรว่า สิมฺหิ วา
ไว้ในที่นี้

การประกอบรูปศัพท์ คุณหา

ศัพท์เดิมเป็น คุณหา

ลง สิ ปฐมาวิภัติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงฺคตเถ ปจมา” (คุณหา + สิ)

ในที่ สิ วิภัตติอยู่หลัง แปลง หนฺ กับ สิ เป็น อา ด้วยสูตรว่า “อา สิมฺหิ” (คุณหา + -า)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (คุณหา ะ + -า)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปจฺจยาติมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ” (คุณหา + -า)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต” (คุณหา → -า)

สำเร็จรูปเป็น คุณหา

โยมฺหิ ปจเมเตว.

บทว่า โยมฺหิ และบทว่า ปจเม ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๘๓ : ๑๐๐] นตุสฺส นโต.

แปลง นตุ เป็น นโต ในที่ โย ปฐมาวิภัตติอยู่หลัง

นโต อ. นโต อาเทศ นตุสฺส แห่ง นตุ ปัจจัย สวิภตฺติสฺส อันเป็นไปกับด้วยวิภตฺติ โหติ ย่อมมี โยมฺหิ ในที่ โย วิภตฺติ ปจเม อันเป็นปฐมาวิภตฺติ ฯ

ปจเม โยมฺหิ สวิภตฺติสฺส นตุสฺส นโตกาโร โหติ.

แปลง นตุ ปัจจัยกับวิภตฺติเป็น นโต อักษร ในที่ โย วิภตฺติอยู่หลังอันเป็นปฐมาวิภตฺติ

ในสูตรข้างต้นที่ผ่านมา ท่านผู้แต่งคัมภีร์นี้ไม่ได้กล่าวถึงจุดติของสูตรไว้โดยตรง โดยกล่าวคำสรุปข้อความในสูตรที่คล้ายกับเป็นนุตติ แต่ไม่ได้แยกไว้เป็นนุตติอีกส่วนหนึ่ง ดังประโยคว่า อา สิมฺหิติ สิมฺหิ สวิภตฺติสฺส นตุสฺส อา (แปลง นตุ ปัจจัยกับวิภตฺติ เป็น อา ในที่ ส วิภตฺติอยู่หลังด้วยสูตรว่า อา สิมฺหิ) การแต่งบาลีในลักษณะนี้มีประโยชน์เพื่อย่อคำ จัดเป็นนวัตกรรมใหม่ของการเขียนไวยากรณ์บาลีของพาลาวตาร ซึ่งไม่เคยมีปรากฏในคัมภีร์อื่นมาก่อน อย่างไรก็ตาม ในบางสูตรก็แสดงจุดติไว้โดยตรง เหมือนที่กล่าวไว้ในสูตรนี้ คงเป็นเพราะว่ามีประโยคยาวไม่เหมาะสมกับจะเป็นคำสรุปข้อความในสูตร จึงแยกไว้เป็นนุตติอีกส่วนหนึ่ง ท่านอธิบาย นโต เป็น นโตกาโร เพื่อระบุนการแปลงเป็น นโต ถ้าท่านกล่าวรูปว่า นโต เหมือนสูตรอาจทำให้เข้าใจผิดว่าแปลงเป็น นต ก็ได้ จึงเพิ่ม การ ศัพท์เข้ามาประกอบร่วมกับ นโต

คุณวนฺโต.

[ปฐมา พหุพจน์] คุณวนฺโต

(ผู้มีคุณทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ คุณวนฺโต

ศัพท์เดิมเป็น คุณวนฺตุ

ลง โย ปฐมาวิภตฺติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตฺเถ ปจมา” (คุณวนฺตุ + โย)

ในที่ โย ปฐมาวิภตฺติอยู่หลัง แปลง นตุ กับ โย เป็น นโต ด้วยสูตรว่า “นตุสฺส นโต” (คุณวนฺโต)

สำเร็จรูปเป็น คุณวนฺโต

สุนฺหิสฺส อตฺตํเตว.

บทว่า สุนฺหิสฺส และบทว่า อตฺตํ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๘๔ : ๑๐๐] นตุสฺสนโต โยสฺ จ.

สละท่ายของ นตุ ย่อมถึงความเป็น อ ในที่ สฺ, นํ, หิ, โย วิภัตติ และวิภัตติอื่นๆ อยู่หลัง

อนโต อ.ที่สุต นตุสฺส แห่ง นตุ ปัจจัย ยาติ ย่อมถึง อตฺตํ ซึ่งความเป็น อ สุนฺหิสฺส จ ในที่ สฺ, นํ และ หิ วิภัตติ ท. ด้วย โยสฺ จ ในที่ โย วิภัตติ ท. ด้วย อญฺเญสฺ วิภตฺตีสฺ จ ในที่ วิภัตติ ท. อื่น ด้วย ฯ

คำว่า โยสฺ หมายถึง โย ของปฐมาวิภัตติ ทุตยาวิภัตติ และอาลปนวิภัตติ

จ ศัพท์ทำหน้าที่อวุตตสมุจยยะ คือ รวบรวมข้อความที่มีได้กล่าวไว้ในสูตร ซึ่งก็คือ วิภัตติ ๕ ศัพท์ ได้แก่ อํ, นา, ส, สฺมา และ สฺมี วิภัตติ เช่น

[อํ วิภัตติ]	คุณวนนฺตํ
[นา วิภัตติ]	คุณวนนฺเตน
[ส วิภัตติ]	คุณวนนฺตสฺส
[สฺมา วิภัตติ]	คุณวนนฺตมฺหา, คุณวนนฺตสฺมา
[สฺมี วิภัตติ]	คุณวนนฺเต, คุณวนนฺตมฺหิ, คุณวนนฺตสฺมี

นตุ ปัจจัยที่ท่านกล่าวถึงในสูตรนี้ คือ นตุ ของ วนตุ และ มนตุ ปัจจัย ซึ่งเป็นศัพท์ปัจจัยประเภทหนึ่งมีความหมายว่า “มี” เช่น

- คุณ (คุณ) + วนตุ (มี) = คุณวนนตุ (ผู้มีคุณ)
- สติ (สติ) + มนตุ (มี) = สติมนตุ (ผู้มีสติ)

สุนฺหิสฺส โยสฺ จกาเรน อญฺเญสฺปิ ปเรสฺ นตุสฺสนโต อตฺตํ ยาติ.

สละท่ายของ นตุ ย่อมถึงความเป็น อ ในที่ สฺ, นํ, หิ, โย วิภัตติ และในที่วิภัตติอื่นซึ่งอยู่เบื้องหลังด้วย จ ศัพท์

คุณวนนฺตา.

[ปฐมา พหุพจน์] คุณวนนฺตา (ผู้มีคุณทั้งหลาย)

ในพระสูตรมีรูปพิเศษที่เป็นปฐมวิภัตติ พหุพจน์ว่า จกขุมา (ผู้มีดวงตาทั้งหลาย) ให้แปลง นตุ บัจจัยกับ โย วิภัตติเป็น อา ด้วยการแบ่งสูตร (โยควิภาคะ) ว่า อา ในสูตรว่า อา สิมฺหิ (แปลง นตุ กับ วิภัตติเป็น อา ในที่ สิ วิภัตติอยู่หลัง) ดังอุทาหรณ์ในพระบาลีว่า

พลวนโต ทพฺพลา โหนติ ถามวนโตปิ หายเร
จกขุมา อนฺธกา โหนติ มาตุคามวสฺส คตา.^{๖๐}

“ผู้ตกอยู่ในอำนาจของมาตุคาม แม้มีกำลังก็ไร้กำลัง แม้มีความบากบั่นก็
เสื่อมถอย แม้มีดวงตาก็เป็นคนบอด”

นอกจากนี้ ยังมีอุทาหรณ์อื่นว่า วณฺณวา (ผู้มีผิวพรรณทั้งหลาย), สีลวา (ผู้มีศีลทั้งหลาย) และ มุตติมา (ผู้มีความรู้ทั้งหลาย) ในพระบาลีว่า

- วคฺคฺมุทาติริยา ปน ภิกขุ วณฺณวา โหนติ (แต่ภิกษุผู้อยู่ในฝั่งน้ำวคฺคฺมุทาทั้งหลายเป็นผู้มี
ผิวพรรณงาม)
- เอถ ตุมฺเห อาวุโส สีลวา โหถ (ท่านผู้มีอายุ เชิญท่านทั้งหลายมาเถิด ท่านทั้งหลายจงเป็นผู้
มีศีล)
- สํสฺสฺรปญฺณา กุสลา มุตติมา ภวนฺติ (ผู้มีปัญญาอันหมดจดดี เป็นคนฉลาด มีความรู้)

การประกอบรูปศัพท์ คุณวนตา

ศัพท์เดิมเป็น คุณวนตฺ

ลง โย ปฐมวิภัตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตฺเถ ปจฺมา” (คุณวนตฺ + โย)
แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมฺโวจิตฺมสฺสํ สเรน วิโยชเย” (คุณวนตฺ + โย)
ในที่ โย วิภัตติอยู่หลัง แปลงสระ อุ ท้าย นตุ เป็น อ ด้วยสูตรว่า “นตุสฺสนโต โยสุ จ” (คุณวนตฺ
-ะ + โย)

แปลง โย วิภัตติเป็น อา ด้วยสูตรว่า “สพฺพโยนินฺมาเอ” (คุณวนตฺ ะ + -า)
ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสฺสปจฺยาติมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกฺติ” (คุณวนตฺ
+ -า)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต” (คุณวนตฺ → -า)

สำเร็จรูปเป็น คุณวนตา

สวีกตติสเสตยธิกาโร.

ศัพท์ว่า สวีกตติสส เป็นศัพท์ติดตามมา

อ อิตฺเตว.

บทว่า อ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๘๕ : ๑๐๑] อวณฺณา จ เค.

แปลง นฺตุ ปัจจัยกับวิภัตติ เป็น อ และสระ อ วัณณะ ในที่ ค อยู่หลัง

อ จ อ. อ ด้วย อวณฺณา จ อ.สระ อ วัณณะ ท. ด้วย นฺตุสฺส แห่ง นฺตุ ปัจจัย
สวีกตติสส อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ โหนฺติ ย่อมมี เค ในที่ ค ฯ

เค ปเร สวีกตติสส นฺตุสฺส อออา โหนฺติ.

แปลง นฺตุ ปัจจัยกับวิภัตติเป็น อ, อ, อา ในที่ ค อันเป็นเบื้องหลัง

โก คุณฺวํ คุณว คุณวา.

[อาลปนะ เอกพจน์] हे คุณวํ, คุณว, คุณวา (ข้าแต่ผู้มีคุณผู้เจริญ)

รูปว่า คุณวํ ที่แปลง ค เป็น อ ไม่มีใช้ในพระไตรปิฎก มีเพียงรูปอาลปนะ ๒ รูป คือ คุณว
และ คุณวา

การประกอบรูปศัพท์ คุณว

ศัพท์เดิมเป็น คุณวนฺตุ

ลง สิ อาลปนะ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อาลปนเ จ” (คุณวนฺตุ + สิ)

ให้ สิ ชื่อว่า ค ด้วยสูตรว่า “อาลปนเ สิ คสณฺโณ” (คุณวนฺตุ + ค)

ในที่ ค อยู่หลัง แปลง นฺตุ กับ สิ เป็น อ ด้วยสูตรว่า “อวณฺณา จ เค” (คุณว + อ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “บุพฺพมโรจิตมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย” (คุณว ะ + อ)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สโรโลโปมาเทสปลจฺยาติมฺหิ สโรโลเป ตฺ ปกฺติ” (คุณว + อ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต” (คุณว → อ)

สำเร็จรูปเป็น คุณว

โย.

ลง โย วิภัตติ

คุณนุโต คุณนุนตา. อดต.

[อาลปนะ พหุพจน์] คุณนุโต, คุณนุนตา (ท่านผู้มีคุณทั้งหลาย) แปลง[สระท้าย]
เป็น อ [ในรูปว่า คุณนุนตา]

คุณนุนต์ คุณนุนเต.

[ทุตिया] คุณนุนต์ คุณนุนเต

(ซึ่งผู้มีคุณ/ผู้มีคุณทั้งหลาย)

นิสสัยพม่ากล่าวว่า คำว่า อดต (แปลง[สระท้าย]เป็น อ) เกี่ยวข้องกับรูปว่า คุณนุนต์ คุณนุนเต
แต่ผู้แปลเข้าใจว่าคำนี้เกี่ยวกับรูปว่า คุณนุนตา เพราะมีรูปที่แปลงสระ อุ ของ นุต บัจจยใน อ แล้วจึงแปลง
โย วิภัตติเป็น อา เพราะต้องแปลง โย วิภัตติที่อยู่ท้าย อ การ์นัตเป็น อา หรือ เอ ตามสมควร

[๘๖ : ๑๐๒] โตติตา สสมีนาสุ.

แปลง นตุ กับวิภัตติ เป็น โต, ตี และ ตา ในที่ ส, สมี และ นา วิภัตติอยู่หลังได้บ้าง

โตติตา อ. โต, ตี และ ตา อาเทศ ท. นตุสฺส แห่ง นตุ บัจจย สวิภตฺติสฺส อันเป็น
ไปกับด้วยวิภัตติ โหนฺติ ย่อมมี วา บ้าง สสมีนาสุ ในที่ ส, สมี และ นา วิภัตติ ท. ๒

โตติตา สสมีนาสฺวิติ สวิภตฺติสฺส นตุสฺส นามฺหิ ตา เส โตกาโร สมีมฺหิ ตี จ วา.

แปลง นตุ บัจจยกับวิภัตติเป็น ตา ในที่ นา วิภัตติอยู่หลัง, แปลง นตุ บัจจยกับวิภัตติ
เป็น โต ในที่ ส วิภัตติอยู่หลัง และแปลง นตุ บัจจยกับวิภัตติเป็น ตี ในที่ สมี วิภัตติอยู่หลัง
ได้บ้าง ด้วยสูตรว่า โตติตา สสมีนาสุ (แปลง นตุ กับวิภัตติ เป็น โต, ตี และ ตา ในที่ ส, สมี และ
นา วิภัตติอยู่หลังได้บ้าง)

การไม่กล่าวตามลำดับวิภัตติว่า ตาโตติ นาสสมีสุ แต่กล่าวผิดลำดับ (อุปปฏิปาณิ) ว่า โตติตา
สสมีนาสุ มีประโยชน์เพื่อให้ออกเสียงได้ง่าย นอกจากนั้น นา วิภัตติในที่นี้ยังหมายรวมถึง สฺมา ที่แสดง
เป็น นา อีกด้วย

คุณวตา คุณวนนฺเตน คุณวนนฺเตภิ คุณวนนฺเตหิ, คุณวโต คุณวนนฺตสฺส.

[ตติยา] คุณวตา คุณวนนฺเตน คุณวนนฺเตภิ คุณวนนฺเตหิ (อัน/ด้วยผู้มีคุณ/ผู้มีคุณทั้งหลาย)

[จตุตถิ เอกพจน์] คุณวโต คุณวนนฺตสฺส (แก่ผู้มีคุณ)

การประกอบรูปศัพท์ คุณวตา

ศัพท์เดิมเป็น คุณวนนตุ

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กรณ ตติยา” (คุณวนนตุ + นา)

ในที่ นา วิภัตติอยู่หลัง แปลง นตุ บัจจยกับ นา เป็น ตา ด้วยสูตรว่า “โตติตา สสมีนาสุ” (คุณวตา)

สำเร็จรูปเป็น คุณวตา

การประกอบรูปศัพท์ คุณวนนฺเตน

ศัพท์เดิมเป็น คุณวนนตุ

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กรณ ตติยา” (คุณวนนตุ + นา)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหฺจิตมฺสฺสรํ สเรณ วิโยชเย” (คุณวนฺตฺ ุ + นา)
 ในที่ นา วิภัตติอยู่หลัง แปลงสระ อุ ท้าย คุณวนฺตฺ เป็น อ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “นฺตฺสฺสนฺโต
 โยสุ จ” (คุณวนฺตฺ -ะ + นา)

แปลง นา วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น เอน ด้วยสูตรว่า “อโต เนน” (คุณวนฺตฺ -ะ + เอน)
 ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปลฺจยาติมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกฺติ” (คุณวนฺตฺ
 + เอน)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต” (คุณวนฺตฺ → เอน)

สำเร็จรูปเป็น คุณวนฺเตน

รูปว่า คุณวนฺตฺสฺ ตามมติของกัจจายนไวยากรณ์ ให้แปลง นฺตฺ กับ ส วิภัตติเป็น นฺตฺสฺ ด้วย
 สูตรว่า นฺตฺสฺ เส วา (แปลง นฺตฺ กับวิภัตติเป็น นฺตฺสฺ ในเพราะ ส วิภัตติได้บ้าง) แต่สูตรนี้ไม่พบใน
 คัมภีร์พาลาวตาร ดังนั้น ตามมติของคัมภีร์นี้ ท่านจึงให้แปลงสระ อุ ของ นฺตฺ บั้จยเป็น อ ด้วย จ ศัพท์
 ในสูตรว่า นฺตฺสฺสนฺโต โยสุ จ และลง ส เป็นอาคมในที่ ส อยู่หลังด้วยสูตรว่า สาคโม เส การประกอบ
 รูปศัพท์เช่นนี้ทำให้นักเรียนไม่ต้องจดจำมากนัก เพราะตัดสูตรว่า นฺตฺสฺ เส วา ออกไป

[๘๗ : ๑๐๔] นัมมิ ตัม วา.

แปลง นตุ กับวิภัตติ เป็น ตัม ในที่ นัมมิ วิภัตติอยู่หลังได้บ้าง

ตัม อ. ตัม อาเทศ นตุสฺส แห่ง นตุ ปัจจัย สวิภตฺติสฺส อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ โหติ ย่อม
มี นัมมิ ในที่ นัมมิ วิภัตติ วา บ้าง ๒

นัมมิ ตัม วาติ นัมมิ นตุสฺส ตัม วา.

แปลง นตุ ปัจจัย เป็น ตัม ในที่ นัมมิ วิภัตติอยู่หลังได้บ้าง ด้วยสูตรว่า นัมมิ ตัม วา (แปลง
นตุ กับวิภัตติ เป็น ตัม ในที่ นัมมิ วิภัตติอยู่หลังได้บ้าง)

คุณวตํ คุณวนนฺตานํ

[จตุตถิ พหุพจน์] คุณวตํ, คุณวนนฺตานํ (แก่ผู้มีคุณทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ คุณวตํ

ศัพท์เดิมเป็น คุณวนนตุ

ลง นัม จตุตถิวิภัตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “สมปทาเน จตุตถิ” (คุณวนนตุ + นัม)

ในที่ นัม วิภัตติอยู่หลัง แปลง นตุ กับ นัม วิภัตติเป็น ตัม ด้วยสูตรว่า “นัมมิ ตัม วา” (คุณวตํ)

สำเร็จรูปเป็น คุณวตํ

สฺมา นาว.

สฺมา วิภตฺติ เหมือน นา วิภตฺติ

การประกอบรูปศัพท์ คุณวตา

ศัพท์เดิมเป็น คุณวนนตุ

ลง สฺมา ปัญจมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อปาทาเน ปญจมี” (คุณวนนตุ + สฺมา)

แสดง สฺมา เป็น นา ด้วยสูตรว่า “อมฺหตุมฺห ๒เปยฺย สฺมา นาว” (คุณวนนตุ + นา)

ในที่ นา วิภัตติอยู่หลัง แปลง นตุ ปัจจัยกับ นา เป็น ตา ด้วยสูตรว่า “โตติตา สสฺมีนาสุ” (คุณวตา)

สำเร็จรูปเป็น คุณวตา

ท่านกล่าวว่า สฺมา นาว (สฺมา วิภตฺติ เหมือน นา วิภตฺติ) เพื่อแสดงว่า ลำดับบทของ คุณวนนตุ

ศัพท์ที่ลง สมาส วิภัติ เหมือนกับลำดับบทที่ลง นา วิภัติ นั่นคือมีรูปว่า คุณวตา ที่แปลง นตุ ปัจจัยกับ นา เป็น ตา อีกทั้งมีรูปอื่นที่ลง สมาส วิภัติว่า คุณวนตา, คุณวนตมฺหา, คุณวนตสฺมา

นอกจากนั้น ท่านได้กล่าวมาแล้วว่ารูปที่ลงฉัฏฐีวิภัติเหมือนกับรูปที่ลงจตุตถีวิภัติ จึงมีได้ ระบุถึงรูปฉัฏฐีวิภัติว่า คุณวโต คุณวนตสฺส, คุณวตํ คุณวนตานํ โดยละไว้ในฐานะที่เข้าใจกันได้

คุณวติ คุณวนเต คุณวนตมฺหิ คุณวนตสฺมี, คุณวนเตสุ.

[สัตตมฺ อเอกพจน์] คุณวติ, คุณวนเต, คุณวนตมฺหิ, คุณวนตสฺมี (ในผู้มีคุณ)

[สัตตมฺ พหูพจน์] คุณวนเตสุ (ในผู้มีคุณทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ คุณวติ

ศัพท์เดิมเป็น คุณวนตุ

ลง สฺมี วิภัติ อเอกพจน์ด้วยสูตรว่า “โอภาเส สตฺตมฺ” (คุณวนตุ + สฺมี)

ในที่ สฺมี วิภัติอยู่หลัง แปลง นตุ กับ สฺมี วิภัติเป็น ติ ด้วยสูตรว่า “โตติตา สฺสฺมีนาสุ” (คุณวติ)

สำเร็จรูปเป็น คุณวติ

คุณวนตุ สทฺทพทมาลา		
วิภัติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปรุมา	คุณวา	คุณวนโต คุณวนตา
อาลปนะ	โก คุณวํ คุณว คุณวา	ภวนโต คุณวนโต คุณวนตา
ทุตฺติยา	คุณวนตํ	คุณวนเต
ตติยา	คุณวตา คุณวนเตน	คุณวนเตหิ คุณวนเตภิ
จตุตถิ	คุณวโต คุณวนตสฺส	คุณวตํ คุณวนตานํ
ปญฺจมี	คุณวตา คุณวนตา คุณวนตสฺมา คุณวนตมฺหา	คุณวนเตหิ คุณวนเตภิ
ฉัฏฐิ	คุณวโต คุณวนตสฺส	คุณวตํ คุณวนตานํ
สัตตมฺ	คุณวติ คุณวนเต คุณวนตสฺมี คุณวนตมฺหิ	คุณวนเตสุ

คจณนต สิ.

ตั้ง คจณนต ศัพท์ ลง สิ วิภัติ

[๘๘ : ๑๐๗] สิมฺหิ คจณนตาทินํ นุตสทฺโท อ.

แปลง นุต ศัพท์ของ คจณนต ศัพท์เป็นต้น เป็น อ ในที่ สิ วิภัติอยู่หลังตามสมควร

นุตสทฺโท อ. นุต ศัพท์ สทฺทานํ แห่งศัพท์ ท. คจณนตาทินํ อันมี คจณนต เป็นต้น ยาทิ
ย่อมถึง อ ซึ่งความเป็น อ สิมฺหิ ในที่ สิ วิภัติ วา ตามสมควร ฯ

สิมฺหิ คจณนตาทินํ นุตสทฺโท อนติ นุตสทฺทสฺส อ วา.

แปลง นุต ศัพท์ เป็น อ ตามสมควรด้วยสูตรว่า สิมฺหิ คจณนตาทินํ นุตสทฺโท อ (แปลง
นุต ศัพท์ของ คจณนต ศัพท์เป็นต้น เป็น อ ในที่ สิ วิภัติอยู่หลังตามสมควร)

วา ศัพท์ในสูตรนี้มีอรรถว่า ววัตติตวิภาสา มี ๓ ลักษณะ คือ

๑. นิจจวิธิ คือ รูปว่า ภว (ท่านผู้เจริญ)
๒. อนิจจวิธิ คือ รูปว่า คจณํ, คจณโต
๓. อสันทวิธิ คือ รูปว่า กโรนโต, การาเปนโต ที่ลง อนต ปัจจัยท้าย เอ และ โอ (อาจ
มีรูปว่า กร ในคาถาได้บ้าง เช่น ในมหาชนกชาดก มีรูปว่า กร ปริสกิจจานิ ส ปจฺจนานนฺตปฺปติ (เขา
กระทำหน้าที่ของบุรุษอยู่ ย่อมไม่เดือดร้อนในภายหลัง)

สิโลโป.

ลบ สิ วิภัติ[ด้วยสูตรว่า เสสโต โลโป คสิปิ]

คจณํ

[ปฐมมา เอกพจน์] คจณํ

(ผู้ไป)

บทที่ลง อนต ปัจจัยมีวิธีใช้ ๒ ประการ คือ

๑. ระบุบุคคล เรียกว่า ทัพพศัพท์ แปลว่า “ผู้” การระบุบุคคลนี้มีใช้น้อยมากในภาษาบาลี
ศัพท์เฉพาะที่นิยมใช้เสมอในเรื่องนี้ เช่น ภว (ท่านผู้เจริญ), มหฺนโต (ผู้ประเสริฐ) เป็นต้น นอกจากนั้น

แม้ศัพท์ที่ลง อนาคต ปัจจัยที่ประกอบใช้เป็นวิเศษณ์ก็อาจแสดงถึงบุคคลได้เช่นเดียวกัน ดังในตัวอย่างว่า
 คจณฺ์ ปุริโส นครํ ปวิสติ (บุรุษผู้ไปอยู่ยอมเข้าไปสู่พระนคร) ตามนัยนี้บทว่า คจณฺ์ เป็นวิเศษณ์ของ ปุริโส
 จึงหมายถึงบุรุษ ความจริงแล้วแม้บทนามทั่วไปในภาษาบาลีก็อาจใช้เป็นวิเศษณ์ได้บ้างตามสมควร ทั้งนี้
 ขึ้นอยู่กับเนื้อความ เช่น คำว่า ปุริโส มักใช้เป็นประธานในประโยค แต่คำว่า ปุริสบุคคลโล (บุคคลผู้เป็นบุรุษ)
 คำว่า ปุริส เป็นวิเศษณ์ของ บุคคล ศัพท์

๒. ระบูกิริยา เรียกว่า กริยาศัพท์ แปลว่า “อยู่” เช่น คจณฺ์ (ไปอยู่) หรือ จรฺ (เที่ยวไปอยู่)
 เป็นต้น ดังตัวอย่างว่า ปุริโส คจณฺ์ รุกขมูลํ อุปากมิ (บุรุษไปอยู่ได้เข้าไปสู่โคนไม้) ตามนัยนี้บทว่า คจณฺ์
 จัดเป็น อัพภันตรกริยา คือ บทกริยาในระหว่าง ใช้คุมพากย์ไม่ได้ แต่แสดงปัจจุบันกาลว่า เกิดร่วมกับ
 กริยาคุมพากย์ ซึ่งในที่นี้คือ อุปากมิ (ได้เข้าไป)

ที่จริงแล้ว ในพระบาลีพบบทที่ลง อนาคต ปัจจัยใช้เป็นลิงควิปลาส คือ การเปลี่ยนลิงค์ วิภัติ-
 วิปลาส คือ การเปลี่ยนวิภัติ และวจนวิปลาส คือ การเปลี่ยนพจน์ ดังข้อความในสหพันธิปกรณ์ว่า

ตตฺร ชานนฺตอานํ

กตฺถจิ ปริวตฺตํ

ลิงควิภตฺตวจน-

ตฺรโต ปน ทิสฺสตี.”

“อนึ่ง ในเรื่องนั้น การเปลี่ยนบทว่า ชานํ เป็นต้นโดยความเป็นลิงค์ วิภัติ
 และพจน์อื่น ย่อมปรากฏในบางที่”

ตัวอย่างลิงควิปลาส

ยา ปน ภิกฺขุณี ชานํ สภิกฺขุกํ อารามํ อนาปุจฺฉา ปวิสฺสย, ปาจิตฺตีย.” (ภิกษุณีได้รู้ยังไม่บอก
 ก่อนเข้าไปสู่อารามที่มีภิกษุ ต้องอาบัติปาจิตตีย์)

แม้ควรกล่าวเป็นรูปอดีตลิงค์ที่ลง อี อดีตปัจจัยว่า ชานนฺตี แต่ใช้เป็นรูปปุงลิงค์ว่า ชานํ รูป
 ดังกล่าวสำเร็จด้วยสูตรนี้เช่นเดียวกัน

ตัวอย่างวจนวิปลาส

อปิ ปน ตุมฺहे อายสฺมนโต เอกนฺตสุขํ โลกํ ชานํ ปสฺสํ วิหรธ.” (ผู้มีอายุทั้งหลาย พวกท่านรู้เห็น
 โลกที่เป็นสุขยังอยู่หรือไร)

แม้ควรกล่าวเป็นรูปพหูพจน์ว่า ชานนฺตา, ปสฺสนฺตา ก็ใช้เป็นรูปเอกพจน์ว่า ชานํ, ปสฺสํ ใน
 ตัวอย่างนี้ให้ลง โย วิภตฺติแล้วแปลง นฺต เป็น อ ด้วยการแบ่งสูตรให้เหลือสองส่วน (ทวิภากรณโยควิภาคะ)
 ว่า คจณฺฺนตาทํ นฺตสฺสทอ อํ แล้วลบ โย วิภตฺติด้วยสูตรว่า สพฺพาสมาวุโส เป็นต้น

ตัวอย่างวิภตฺติวิปลาส

สทฺธมฺโม ครุภาตพฺโพ สรํ พุทฺธาน สาสณฺ์” (บุคคลระลึกถึงคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย

พึงเคารพพระสัทธรรม)

แม้ควรกล่าวเป็นรูปตติยาวิภัตติว่า สรณฺเตน ก็ใช้เป็นรูปปฐมาวิภัตติว่า สรํ โดยลงปฐมาวิภัตติ
ในอรรถตติยาวิภัตติ

การประกอบรูปศัพท์ คจฺณ

ศัพท์เดิมเป็น คจฺณนฺต

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงฺคตฺเถ ปจฺมา” (คจฺณนฺต + สิ)

ในที่ สิ วิภัตติอยู่หลัง แปลง นฺต เป็น อํ ด้วยสูตรว่า “ลิมฺหิ คจฺณนฺตาทีนํ นตฺสทโท อํ” (คจฺณ อํ + สิ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตฺมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย” (คจฺณ -ะ อํ + สิ)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสฺปจฺยาติมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกฺติ” (คจฺณ อํ
+ สิ)

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลโป คสึปิ” (คจฺณ อํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตุเต” (คจฺณ → อํ)

สำเร็จรูปเป็น คจฺณ

ลิสฺส โอ.

แปลง สิ วิภัตติเป็น โอ [ด้วยสูตรว่า โส]

คจฺณโต.

[ปฐฺมา เอกพจน์] คจฺณโต (ผู้ไป)

การประกอบรูปศัพท์ คจฺณโต

ศัพท์เดิมเป็น คจฺณนฺต

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงฺคตฺเถ ปจฺมา” (คจฺณนฺต + สิ)

แปลง สิ ท้าย อ การันต์ เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส” (คจฺณนฺต + โอ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตฺมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย” (คจฺณนฺต -ะ + โอ)

ในที่ โอ อยู่หลัง ลบสระ อ ท้าย คจฺณนฺต และปกติสระ โอ ด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสฺปจฺยาติมฺหิ
สรโลเป ตฺ ปกฺติ” (คจฺณนฺต + โอ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตุเต” (คจฺณนฺต → โอ)

สำเร็จรูปเป็น คจฺณโต

คจฺจนฺตาทีนํ นุตสทฺโทเตว.

บทว่า คจฺจนฺตาทีนํ และบทว่า นุตสทฺโท ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๘๙ : ๑๐๘] เสเสสฺส นุตฺว.

นุต ของ คจฺจนฺต ศัพท์เป็นต้น ฟังกำหนดเหมือน นุต ในที่วิภัตติและปัจจัยที่เหลืออยู่หลัง

นุตสทฺโท อ. นุต ศัพท์ สทฺทานํ แห่งศัพท์ ท. คจฺจนฺตาทีนํ อันมี คจฺจนฺต เป็นต้น ทฎฺฐทฺโธ [มยา] อันท่าน ฟังกำหนด นุตฺ อิว ราวกะ อ. นุตฺ ปัจจัย วิภตฺติปปจฺเจสฺส ในที่วิภัตติและปัจจัย ท. เสเสสฺส ที่เหลือ ๆ

วุตฺตํ หิตฺวา เสเสสฺส คจฺจนฺตาทีนํ นุตสทฺโท นุตฺ อิว ทฎฺฐทฺโธ.

นุต ศัพท์ของ คจฺจนฺต เป็นต้น ฟังกำหนดเหมือน นุตฺ ปัจจัย ในที่วิภัตติและปัจจัยที่เหลืออยู่หลัง ยกเว้น ลี วิภตฺติที่กล่าวไว้แล้ว

สูตรนี้เป็นอดีตสูตร เป็นสูตรชี้แนะวิธีที่กระทำ ในที่นี้ชี้แนะว่าให้กระจายเหมือนวิธีที่ได้แสดงมาแล้ว ความจริงสูตรนี้มีได้แสดงการแปลง นุต เป็น นุตฺ โดยตรง แต่ชี้แนะว่าให้ทำวิธีใน นุต เหมือน นุตฺ ที่กล่าวไว้ในสูตรว่า นุตฺส ตมฺปิ เป็นต้น ดังนั้นสูตรนี้จึงเรียกว่า อดีตสูตร คือ สูตรชี้แนะ ไม่ใช่สูตรที่ตั้งชื่อ นุต เป็น นุตฺ ซึ่งจัดเป็นสัญญาสูตร หรือสูตรบังคับให้แปลง นุต เป็น นุตฺ ซึ่งจัดเป็นวิธีสูตร

คำว่า เสเสสฺส วิภตฺติปปจฺเจสฺส คือ วิภตฺติมี โย เป็นต้นนอกจาก ลี วิภตฺติ และอดีตปัจจัย คือ อี ปัจจัยที่ลงด้วยสูตรว่า นทาโท วา อี (ลง อี ปัจจัยท้ายนามศัพท์นทาโทคณะ และศัพท์อื่นๆ) ตัวอย่างของอดีตปัจจัย เช่น มหตี ที่แสดง นุต เหมือน นุตฺ ปัจจัย กล่าวคือ เมื่อแสดงเป็น นุตฺ ดังกล่าวด้วยสูตรนั้นแล้ว จึงแปลง นุตฺ เป็น ต ด้วยสูตรว่า นุตฺส ตมฺปิการ (แปลง นุตฺ เป็น ต ในเพราะ อี ปัจจัยได้บ้าง)

โดยทั่วไป เสส ศัพท์เป็นศัพท์ที่มองหาบาทาน ท่านจึงมักประกอบใช้บทที่ลงบัญญัติมีวิภตฺติมาเป็นอุปาทานของ เสส ศัพท์ แต่ในที่บางแห่งก็ใช้ จเปตฺวา หรือ หิตฺวา (ยกเว้น) เข้ามาประกอบร่วมเพื่อแสดงสิ่งที่เหลือจาก เสส ศัพท์ ดังนั้น คำว่า วุตฺตํ หิตฺวา (ยกเว้น ลี วิภตฺติที่กล่าวไว้แล้ว) จึงเป็นคำอธิบายสิ่งที่เหลือจาก เสส ศัพท์ และท่านอาจแต่งบาลีเป็นรูปว่า วุตฺตโต เสเสสฺส ก็ได้เหมือนกัน

คจฺจนฺโต คจฺจนฺตา อิจฺจาติ.

[ปฐฺมา พหุพจน์] คจฺจนฺโต, คจฺจนฺตา (ผู้ไปทั้งหลาย) เป็นต้น

สัททนีติปริกัรณ (สูตรตมาลา สูตร ๓๘๙) กล่าวรูปพหูพจน์ว่า คจฺจนโต, มหฺนโต, จรฺนโต เป็นต้น ไม่พบในพระบาลีมีเพียงศัพท์เฉพาะว่า आयस्मन्โต และ อรฺหन्โต เท่านั้นที่เป็นรูปพหูพจน์ ตามความเห็นนี้ คำว่า เสส หมายถึง วิภัตติมี อํ เป็นต้นนอกจาก สิ และ โย วิภัตติ พร้อมทั้งอิตถีปัจจัยดังกล่าว

การประกอบรูปศัพท์ คจฺจนโต

ศัพท์เดิมเป็น คจฺจนต

ลง โย ปฐมวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงฺคตฺเถ ปจฺมา” (คจฺจนต + โย)

ในที่ โย ปฐมวิภัตติอยู่หลัง แสดง นต เป็น นตุ ด้วยสูตรว่า “เสเสสฺ นตุว” (คจฺจนต + โย)

ในที่ โย ปฐมวิภัตติอยู่หลัง แปลง นตุ กับ โย เป็น นโต ด้วยสูตรว่า “นตุสฺส นโต” (คจฺจนโต)

สำเร็จรูปเป็น คจฺจนโต

การประกอบรูปศัพท์ คจฺจนตา

ศัพท์เดิมเป็น คจฺจนต

ลง โย ปฐมวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงฺคตฺเถ ปจฺมา” (คจฺจนต + โย)

ในที่ โย ปฐมวิภัตติอยู่หลัง แสดง นต เป็น นตุ ด้วยสูตรว่า “เสเสสฺ นตุว” (คจฺจนต + โย)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “บุพฺพมโหจิตฺมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย” (คจฺจนต ุ + โย)

ในที่ โย วิภัตติอยู่หลัง แปลงสระ อุ ท้าย นตุ เป็น อ ด้วยสูตรว่า “นตุสฺส นโต โยสุ จ” (คจฺจนต -ะ + โย)

แปลง โย วิภัตติเป็น อา ด้วยสูตรว่า “สพฺพโยนินฺมาเอ” (คจฺจนต ะ + -า)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสฺสปลฺจยาติมฺหิ สรโลเป ตฺว ปกฺติ” (คจฺจนต + -า)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต” (คจฺจนต → -า)

สำเร็จรูปเป็น คจฺจนตา

เสส คฺจนนตุสมํ.

รูปที่เหลือเหมือน คฺจนนตุ ศัพท์

คจฺจนตาทโย นาม อนตฺปจฺยนฺตา.

ชื่อว่าศัพท์มี คจฺจนต เป็นต้น เป็นศัพท์ที่มี อนต ปัจจัยอยู่ท้าย

คัจฉันตาทิคณะ คือ กลุ่มศัพท์มี คจฺฉนฺต เป็นต้น เป็นศัพท์ที่ลง อนฺต ปัจจัยในปัจจุบันกาล
อาทิ ศัพท์ใน คจฺฉนฺตาทิ ใช้ในความหมายว่า ปการะ (เหมือนกัน) โดยหมายถึงศัพท์ที่ลง
อนฺต ปัจจัยเหมือนกันเท่านั้น

คจฺฉนฺต สหุพพมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	คจฺฉํ คจฺฉนฺโต	คจฺฉนฺโต คจฺฉนฺตา
อาลปะนะ	โก คจฺฉํ คจฺฉ คจฺฉา	ภวานฺโต คจฺฉนฺโต คจฺฉนฺตา
ทุตติยา	คจฺฉนฺตํ	คจฺฉนฺเต
ตติยา	คจฺฉตา คจฺฉนฺเตน	คจฺฉนฺเตหิ คจฺฉนฺเตภิ
จตุตถิ	คจฺฉโต คจฺฉนฺตสฺส	คจฺฉตํ คจฺฉนฺตานํ
ปัญจมี	คจฺฉตา คุณฺวณฺตา คจฺฉนฺตสฺมา คจฺฉนฺตมฺหา	คจฺฉนฺเตหิ คจฺฉนฺเตภิ
ฉัฏฐิ	คจฺฉโต คจฺฉนฺตสฺส	คจฺฉตํ คจฺฉนฺตานํ
สัตตมี	คจฺฉติ คจฺฉนฺเต คจฺฉนฺตสฺมี คจฺฉนฺตมฺหิ	คจฺฉนฺเตสุ

อคฺคิ, สิโลโป.

อคฺคิ (ไฟ) ลบ สิ วิภตฺติ

รูปว่า อคฺคิ ข้างต้นเป็นตัวอย่างของ อคฺคิ ศัพท์ที่เป็นปฐมวิภตฺติ เอกพจน์ คำแปลข้างต้นกล่าวตามพาลาวตารคณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๒๙๓) แต่ในพาลาวตารนิสสัยใหม่ (หน้า ๓๘) พบรูปว่า อคฺคิ, สิ, โลโป และแปลว่า “ตั้ง อคฺคิ ศัพท์ ลง สิ วิภตฺติ ลบไป” แม้ในคำว่า สตุฏฺ, สิโลโป เป็นต้น ก็มีรูปต่างกันดังที่กล่าวมานี้

การประกอบรูปศัพท์ อคฺคิ

ศัพท์เดิมเป็น อคฺคิ

ลบ สิ ปฐมวิภตฺติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงฺคตฺเถ ปจฺมา” (อคฺคิ + สิ)

ลบ สิ วิภตฺติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลโป คสิปิ” (อคฺคิ)

สำเร็จรูปเป็น อคฺคิ

คัมภีร์นี้มีได้แสดง อา การันต์ ปงฺลึงค์ไว้เหมือนที่ปทรูปสิทธิปกรณ์แสดง สา ศัพท์เป็นต้นแบบ เพราะ อา การันต์ดังกล่าวมีใช้น้อยมากในพระไตรปิฎก นอกจาก สา ศัพท์แล้วก็มีศัพท์ว่า มา (พระจันทร์), รา (ทองคำ) เป็นต้น ส่วนใหญ่ศัพท์เหล่านี้ปรากฏในคัมภีร์เอกกัชโรทกัษที่มคคาถา ๑๓๑ บท

นอกจากนั้น ท่านมิได้กล่าวถึงรูปว่า อคฺคินิ ดังที่กัจจายนไวยากรณ์กล่าวว่าให้แปลงสละท่ายของ อคฺคิ ศัพท์เป็น อินิ ด้วยสูตรว่า อคฺคิสฺสินิ (แปลงสละท่ายของ อคฺคิ ศัพท์เป็น อินิ ในเพราะ สิ วิภตฺติ ได้บ้าง) เพราะเห็นว่า อคฺคินิ ศัพท์เป็นศัพท์เฉพาะที่เป็น อิ การันต์ ปงฺลึงค์ แจกตาม อคฺคิ ศัพท์

สัททนิติปกรณ์ (ปทมาลา) อิการันตักณฺท์ กล่าวว่า ศัพท์เหล่านี้ คือ สตุว, ปทุม และ สุวามินิ ในภาษาสันสกฤต เปลี่ยนเป็นรูปบาลีว่า สตุตว ปทุม และ สุวามินิ ฉนฺใด แม้ศัพท์สันสกฤตว่า อคฺคินิ ก็เปลี่ยนเป็นรูปบาลีว่า อคฺคินิ ฉนฺนั้น จึงแจก อคฺคินิ ศัพท์ตามวิภตฺติและพจน์ทั้งหมดได้

อถ วา ยถา สกฺกฏฺภาสายํ สตุวปทุมสุวามินิตฺติ สมฺมโยคฺวเสน วุตฺตานํ สทฺธานํ มาคฺรภาสํ ปตฺวา สตุตวปทุมสุวามินิตฺติ นิสฺสมโยคฺวเสน อฺจุจาริตา ปาฬิ ทิสฺสติ “ตฺวณฺจ อุตฺตมสตุตโว”ติอาทินา, ตถา สกฺกฏฺภาสายํ อคฺคินิตฺติ สมฺมโยคฺวเสน วุตฺตสฺส มาคฺรภาสํ ปตฺวา “อคฺคินิ”ติ นิสฺสมโยคฺนการวเสน อฺจุจาริตา ปาฬิ ทิสฺสติ “อคฺคินิ สมฺปชฺชลิตํ ปวิสฺนตี”ติอาทิกา. ยถา จ เวยฺยากรณฺเห สกฺกฏฺภาสากฺวโต อคฺคินิสฺทโท สพฺพาสฺส วิภตฺตีสฺส ตีสฺส วจฺเนสฺส โยชฺยติ, ตถา มาคฺรภาสากฺวโต อคฺคินิสฺทโทปิ สพฺพาสฺส วิภตฺตีสฺส ทฺวีสฺส วจฺเนสฺส โยเชตฺพโฬว โหติ, ตสฺมา โส อธิรมฺเหติ โยชฺยติ, คินิสฺทโทปิ อคฺคินิสฺทเทน สมานตฺถตฺตา อีสกฺกจฺจ สฺสรูปตฺตา ตเถว โยชฺยติติ ทฎฺฐาพฺพ.^{๖๔}

“อีกประการหนึ่ง ศัพท์ในภาษาสันสกฤตที่กล่าวไว้โดยเนื่องด้วยสังโยคว่า สดว, ปทุม และ สุวามินี เมื่อมาถึงภาษามครแล้วพบเป็นศัพท์บาลีที่ออกเสียงโดยไม่มีสังโยคว่า สดตว, ปทุม และ สุวามินี ตามอุทาหรณ์ว่า ตวณฺจ อุตฺตมสฺตตโว (และท่านก็เป็นบุคคลผู้ประเสริฐ) ฉนฺได ศัพท์ในสันสกฤตที่กล่าวไว้โดยเนื่องด้วยสังโยคว่า อคฺนิ ในภาษาสันสกฤต เมื่อมาถึงภาษามครแล้วพบเป็นศัพท์บาลีที่ออกเสียงโดยไม่มี น อักษรเป็นสังโยคว่า อคฺคินิ ดังอุทาหรณ์ว่า อคฺคินิ สมฺปชฺชลิตํ ปวิสฺนติ (เข้าไปสู่กองไฟอันลุกโพลง) ฉนฺนํ

อนึ่ง นักไวยากรณ์ทั้งหลายประกอบ อคฺนิ ศัพท์ที่เป็นภาษาสันสกฤตไว้ในวิภัตติทั้งหมด และ พจน์ ๓ ฉนฺได แม้ อคฺคินิ ศัพท์ที่เป็นภาษามคร บุคคลก็ควรประกอบในวิภัตติทั้งหมดและพจน์ ๒ ฉนฺนํ ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงประกอบ อคฺคินิ ศัพท์นั้นไว้ในสัททนีติปกรณ์นี้ พึงทราบว่าคุณคณยอมประกอบแม้ คินิ ศัพท์ไว้เหมือน อคฺคินิ ศัพท์ทีเดียวเพราะมีความหมายเหมือน อคฺคินิ ศัพท์และมีรูปคล้ายคลึงกันเล็กน้อย”

ความจริงแล้ว ความหมายว่า ไฟ มีใช้ในภาษาบาลีเป็นรูปว่า อคฺคินิ, อคฺคิ (ไม่มี นิ อยู่ท้าย) และ คินิ (ไม่มี อคฺ อยู่ต้น) เหมือนความหมายว่า น้ำ มีใช้ในภาษาบาลีเป็นรูปว่า อุทก, อุท (ไม่มี ก อยู่ท้าย) และ ทก (ไม่มี อุ อยู่ต้น) ดังสูตรในสัททนีติปกรณ์ (สูตรมालา) ว่า

อคฺคิมฺหิ อคฺคินิํติ คินิํติ จ.”

“เมื่อควรกล่าวถึงไฟ รูปว่า อคฺคินิ และ คินิ ย่อมสำเร็จ”

และตั้งข้อความในคัมภีร์นิรุตติที่ป็นว่า

ปาฬิยํ ปน “อคฺคิ, คินิ, อคฺคินิ”ติ ตโย อคฺคิปรียายา ทิสฺสนติ. “ราคคฺคิ, โทสคฺคิ, โมหคฺคิ”ติ จ “ฉนฺนา กุฏฺฐิ อาหิโต คินิ, วิวฺฐา กุฏฺฐิ นิพฺพุโต คินิ, มหาคินิ สมฺปชฺชลิโต, ยสฺมา โส ชายเต คินิ”ติ จ “อคฺคินิ สมฺปชฺชลิตํ ปวิสฺนติ”ติ จ เตสํ วิสุํ วิสุํ รูปมालา ลพฺภติ.”

“ส่วนในพระบาลีพบคำไวพจน์ของ อคฺคิ ศัพท์ ๓ อย่าง คือ อคฺคิ, คินิ, อคฺคินิ อนึ่ง ลำดับรูปของศัพท์เหล่านั้นย่อมปรากฏโดยเฉพาะอย่างว่า

- ราคคฺคิ, โทสคฺคิ, โมหคฺคิ (ไฟราคะ, ไฟโทสะ, ไฟโมหะ)
- ฉนฺนา กุฏฺฐิ อาหิโต คินิ (กุฏฐิที่มุงบังเป็นไฟที่ก่อขึ้นแล้ว)
- วิวฺฐา กุฏฺฐิ นิพฺพุโต คินิ (กุฏฐิที่เปิดเผยเป็นไฟที่ดับแล้ว)
- มหาคินิ สมฺปชฺชลิโต (ไฟกองใหญ่ลุกโพลงแล้ว)
- ยสฺมา โส ชายเต คินิ (ไฟนั้นเกิดแต่สิ่งใด)
- อคฺคินิ สมฺปชฺชลิตํ ปวิสฺนติ (เข้าไปสู่กองไฟอันลุกโพลง)”

อย่างไรก็ตาม อุทาหรณ์ของ อคฺคินิ ซึ่งท่านนำมาแสดงเป็นรูปว่า อคฺคินิ นี้ คงเป็นรูปที่ท่าน

ผู้แต่งพบในฉบับโบราณสมัยก่อน แต่ฉบับฉันทะรังคีติและฉบับมหาจุฬาย ในปัจจุบันมีรูปว่า คินิสมุขชลิติ ดังข้อความเต็มว่า

น หิ วคฺค วทนฺติ วทนฺตา นาภิขวนฺติ น ตามนุเปนฺติ
องฺคาเร สนฺถเต สยฺหนฺติ คินิสมุขชลิติ ปวิสฺหนฺติ.^{๖๘}

“นายนิรยบาลทั้งหลายเมื่อพูดกับสัตว์นรกก็พูดไม่ไพเราะ สัตว์นรกเหล่านั้น
จะวิ่งหนีไปก็ไม่ได้ จะเข้าไปขอความช่วยเหลือก็ไม่ได้ จึงนอนอยู่บนถ่านเพลิงอัน
ลาดไว้ เข้าไปสู่กองไฟอันลุกโพลง”

ในอรรถกถาของสุตตนิบาตอธิบายว่า

คินิสมุขชลิตนฺติ สมนฺโต ชลิโต สพฺพทิสาสฺ จ สมุขชลิโต อคฺคิ.^{๖๙}

“คำว่า คินิสมุขชลิติ (กองไฟที่ลุกโพลง) คือ กองไฟที่โชติช่วงโดยรอบด้าน และลุกโพลงใน
ทุกทิศ”

ตัวอย่างของ อคฺคินิ ศัพท์พบในคัมภีร์สุตตนิบาตว่า

อถ โลหมยํ ปน กุมฺภี
คินิสมุขชลิโต ปวิสฺหนฺติ
ปจฺจนฺติ หิ ตาสฺ จิรฺรตฺตํ
อคฺคินิสมาสฺ สมนุปลิลาเต.^{๗๐}

“ต่อจากนั้น สัตว์นรกเหล่านั้นก็เข้าไปสู่โลหะกุ่มนรก ที่มีเปลวไฟลุกโพลง
ลอยวนขึ้นลงพร้อมกับไฟไหม้อยู่ในหม้อเหล็กที่ติดไฟลุกนั้นเป็นเวลานานแสนนาน”

จะเห็นได้ว่า คำว่า อคฺคินิสมาสฺ (เต็มไปด้วยไฟ) มี อคฺคินิ ศัพท์ที่เข้าสมาสกับ สม ศัพท์อย่าง
ชัดเจน แม้ในคัมภีร์อรรถกถาของสุตตนิบาตก็อธิบาย อคฺคินิ ศัพท์ไว้ด้วย อคฺคิ ศัพท์ เพื่อจะแสดงว่าคำ
ทั้งสองเป็นคำไวพจน์กันในเรื่องนี้ว่า

อคฺคินิสมาสูติ อคฺคิสมาสฺ.^{๗๑}

“คำว่า อคฺคินิสมาสฺ แปลว่า เต็มไปด้วยไฟ”

[๙๐ : ๒๙] อิวณฺหฺวณฺหา ฌลา.

อิ วัณเณ และ อุ วัณเณ ชื่อว่า ฌ และ ล ตามลำดับ

อิวณฺหฺวณฺหา อ. อิ วัณเณและ อุ วัณเณ ท. ฌลา ชื่อว่า ฌ และ ล ๒

อิวณฺหฺวณฺหา ฌลาติ อิวณฺหฺวณฺหานํ ยถาสงฺขยํ ฌลสญฺญา.

ชื่อว่า ฌ และ ล แห่งสระ อิ วัณเณ และ อุ วัณเณ ย่อมมีตามลำดับจำนวนด้วยสูตรว่า
อิวณฺหฺวณฺหา ฌลา (อิ วัณเณ และ อุ วัณเณ ชื่อว่า ฌ และ ล ตามลำดับ)

สูตรนี้เป็นสัญญาสูตร คือ ตั้งสระ อิ วัณเณชื่อว่า ฌ และตั้งสระ อุ วัณเณชื่อว่า ล ตามลำดับ

ฉลโต วาเตว.

บทว่า ฉลโต และบทว่า วา ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๙๑ : ๑๔๖] ชมโต จ โยน โลโป.

ลป โย วิภัตติทำย ชม, ป, ฌ และ ล ตามสมควร

โลโป อ.การลป โยน แห่ง โย วิภัตติ ท. ปเรส อันเป็นเบื้องหลัง ชมโต จ จาก ชม และ ป ด้วย ฉลโต จ จาก ฌ และ ล ด้วย โหติ ย่อมมี วา ตามสมควร ๕

วา ศัพท์มีอรรถว่า ววัตติวิภาสา แสดงวิธี ๒ อย่าง คือ

๑. นิจจวิธิ มีรูปที่ลป โย แน่นนอน เช่น อมุ (อมุ + โย), กติ (กติ + โย)
๒. อนิจจวิธิ มีรูปที่ลป โย ไม่แน่นนอน เช่น อคคิ, อคคโย, กณณ กณณโย, อญจ อญจนิ

ชมฉลโต โยน โลโป วา โหติ.

การลป โย วิภัตติที่อยู่ท้าย ชม, ป, ฌ และ ล ย่อมมีได้บ้าง

สูตรนี้มีวิภัตติปรากฏโดยตรง เพราะท่านผู้แต่งต้องการอธิบายชื่อ ชม, ป, ฌ และ ล อย่างชัดเจน จึงกล่าวว่า ชมฉลโต (ท้าย ชม, ป, ฌ และ ล) โดยคำนี้เป็นทั้งสุตตวิภัตติและเป็นอนุวิภัตติ เพราะคำว่า ชมโต มีกล่าวไว้โดยตรงในสูตร และคำว่า ฉลโต ติดตามมาจากสูตรว่า ฉลโต สสส โน วา

อุทาหรณ์ที่แปลง โย เป็น นิ เช่น จิตฺตานิ เมื่อแปลง โย เป็น นิ ด้วยสูตรว่า อโต นิจุ (แปลง โย วิภัตติทายนปฺปสกลิงค์ที่เป็น อ การันต์ เป็น นิ แน่นอน) แล้ว ให้ที่ชะสระ อ ท้าย จิตฺต เป็น อา ด้วยสูตรนี้

ส่วนอุทาหรณ์ที่ลบ โย เช่น อคฺคิ เมื่อลบ โย แล้ว ให้ที่ชะ อิ ท้าย อคฺคิ เป็น อี ด้วยสูตรนี้

ความจริงแล้ว เมื่อแปลง โย เป็น นิ หรือลบ โย ทั้งเสีย โย วิภัตติก็ไม่คงอยู่เหมือนเดิม การกล่าวว่า โยสุ (ในที่ โย วิภัตติอยู่หลัง) จึงเป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ฎตฺปฺพคติกนัย คือ สำนวนที่ใช้เรียกสิ่งที่เคยเป็นมาก่อน ดังคำว่า สตุต (สัตว์) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- รูปร่างที่สุ สมฺพนฺตฺติ สตุตา = บุคคลเหล่าใดย่อมยึดติดผูกพันในรูปเป็นต้น เหตุนั้น บุคคลเหล่านั้นชื่อว่า สัตว์

หมายความว่า ผู้ที่มีความยึดติดผูกพันในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์ ซึ่งก็คือ มโนสัมผัสนั่นเอง ชื่อว่า สัตว์ ดังนั้น คำนี้จึงครอบคลุมเหล่าสัตว์ทั้งหมดที่เป็นสัตว์ดิรัจฉาน มนุษย์ เปเรต อสุรกาย เทวดา พรหม รวมไปถึงพระอรหันต์อีกด้วย เพราะพระอรหันต์นั้นแม้จะปราศจากความยึดติดผูกพันอยู่ในอารมณ์ทั้ง ๖ แล้ว ยังเรียกว่าสัตว์ได้ เพราะเคยยึดติดผูกพันในอารมณ์ ๖ มาก่อน เนื่องจากไม่มีผู้ที่เกิดขึ้นแล้วเป็นพระอรหันต์ทันทีหลังจากถือกำเนิด

อนึ่ง ฎตฺปฺพคติกนัยนี้ยังปรากฏใน ฌ อนุพันธปัจจยของ ฌ, ฌายน เป็นต้น แม้ ฌ อนุพันธจะถูกลบไปแล้วด้วยสูตรว่า การิตานํ โณ โลป (ฌ อนุพันธของการิตปัจจยย่อมถึงการลบ) ก็เหมือนยังมีอยู่ในปัจจย จึงส่งผลให้มีการพหุวิสสของธาตุในเพราะการิตปัจจยได้ด้วยสูตรว่า อสโยคนุตฺตส วุฑฺธิ การิต (พหุวิสส[สระของธาตุ]ซึ่งมิได้มีพหุวิสสของธาตุเป็นที่สุดในการิตปัจจย)

กโต นิการิ โลโป จ เยสํ, เตสุ โยสุ สรานํ ทีโฆ โหติ.

การแปลง โย เป็น นิ และการลบ โย ถูกกระทำแล้วแก่ โย วิภัตติเหล่าใด, ความเป็นที่ชะแห่งสระย่อมมีในที่ โย วิภัตติอยู่หลังเหล่านั้น

คำว่า กโต นิการิ โลโป จ เยสํ (การแปลง โย เป็น นิ และการลบ โย ถูกกระทำแล้วแก่ โย วิภัตติเหล่าใด) เป็นคำแสดงรูปวิเคราะห์ของ กตนิการโลโป ว่า

- นิการิ จ โลโป จ นิการโลปา (อสมหารทวันทสมาส)
- กตา นิการโลปา เยสํ เต กตนิการโลปา (จตุตถิพหุพหิสมาส)

ข้อความข้างต้นแสดงวุตติของสูตรนี้ พร้อมทั้งแสดงรูปวิเคราะห์ของ กตนิการโลโป ไปพร้อมๆ กัน จัดเป็นการเขียนประโยคสั้นๆ ที่สามารถกล่าวถึงวุตติและรูปวิเคราะห์ไปในตัวเพื่อย่อคัมภีร์

อคฺคิ.

[ปฐมา พหุพจน์] เช่น อคฺคิ (ไฟทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ อคฺคิ

ศัพท์เดิมเป็น อคฺคิ

ลง โย ปฐมาวิภัติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตเถ ปจมา” (อคฺคิ + โย)

ให้ อี ชื่อว่า ฌ ด้วยสูตรว่า “อิวันณวณณา ฌลา” (อคฺคิ + โย)

ลง โย วิภัติห้าย ฌ ด้วยสูตรว่า “ฌปโต จ โยโน โลโป” (อคฺคิ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “บุพพมโรจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (อคฺคิ -)

ในที่ โย วิภัติที่ลบแล้ว ทีมะ อี เป็น อี้ ด้วยสูตรว่า “โยสุ กตนิการโลเปสุ ทีฆํ” (อคฺคิ -)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตุเต” (อคฺคิ → -)

สำเร็จรูปเป็น อคฺคิ

ปฤเข อตฺตเตว.

ในฝ่าย[ที่ไม่ลบ โย วิภัตติ] บทว่า อตฺต ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

ท่านไม่ใช่เป็น อณฺณปฤเข, ปรปฤเข (ในฝ่ายอื่น) หรือ โยโลปภาวปฤเข (ในฝ่ายที่ไม่ลบ โย วิภัตติ) แต่ใช้เพียง ปฤเข เพื่อย่อคำ เพราะการใช้คำเพียงเท่านั้นก็อาจแสดงเนื้อความข้างต้นได้อยู่แล้ว

[๙๓ : ๑๔๘] โยสวกตรสโส โฉ.

ฉ มิได้กระทำให้เป็นร้สสะ ย่อมถึงความเป็น อ ในที่ โย วิภัตติอยู่หลัง

โฉ อ. ฉ ออกตรสโส อันมีความเป็นร้สสะที่ไม่ถูกกระทำแล้ว ยาติ ย่อมถึง อตฺต ซึ่งความเป็น อ โยสุ ในที่ โย วิภัตติ ท. ๙

ข้อความว่า “ฉ มิได้กระทำให้เป็นร้สสะ” คือ สระ อี ของนามศัพท์เดิมที่เป็น อี การันต์ ปฐลึงค์ เช่น อคฺติ จึงมีรูปว่า อคฺตโย โดยแปลงสระ อี ท้าย อคฺติ เป็น อ ด้วยสูตรนี้ ที่จริงแล้วคำว่า ฉ หมายถึง สระ อี และ อี แต่ในที่นี้หมายถึงสระ อ เท่านั้น โดยอ้างอิงคำว่า ออกตรสโส (มิได้กระทำให้เป็นร้สสะ) ซึ่งสอดคล้องกับกฎทั่วไปที่กล่าวไว้ในสูตร ๙๒ ว่า

สามณฺณวจโนปิ สทฺทนฺตรสนฺนิธานน วิเสสวีสโย สียา.

“แม้คำสามัญทั่วไป ก็มีอรรถเป็นพิเศษได้ด้วยการอยู่ใกล้กับศัพท์อื่น”

นอกจากนั้น แม้ ฉ จะหมายรวมถึง อี การันต์ นปฐสกลิงค์อีกด้วย แต่มิได้หมายเอาในเรื่องนี้ เพราะต้องแปลง โย วิภัตติที่อยู่ท้ายนปฐสกลิงค์เป็น นิ แน่นนอน ด้วยสูตรว่า โยนํ นิ นปฐเกหิ (แปลง โย วิภัตติท้ายนปฐสกลิงค์เป็น นิ ตามสมควร) ดังนั้น คำว่า โฉ ในที่นี้จึงจัดเป็นเอกเทศยูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงหมู่ แต่มุ่งให้หมายถึงบางส่วน (หมู่ = ฉ ที่เป็นปฐลึงค์และนปฐสกลิงค์, ส่วน = ฉ ที่เป็นปฐลึงค์ อย่างเดียว)

โยสุ ออกตรสโส โฉ อตฺต ยาติ.

[อิวัณณะที่ชื่อ] ฉ มิได้กระทำให้เป็นร้สสะ ย่อมถึงความเป็น อ ในที่ โย วิภัตติอยู่หลัง

คำว่า ออกตรสส มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กโต รสโส ยสฺสาติ กตรสโส = มีความเป็นร้สสะที่ถูกกระทำแล้ว

หมายถึง สระ อี ที่มาจากทึฆสระ อี ในรูปว่า ทณฺฑิโน เป็นต้น

- น กตรสฺโส ออกตรสฺโส = ไม่มีความเป็นรัสสระที่ถูกระงับแล้ว

หมายถึง สระ อี ปกติในรูปว่า อคฺคิ เป็นต้น

อคฺคโย.

[ปฐมมา พหุพจน์] อคฺคโย

(ไฟทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ อคฺคโย

ศัพท์เดิมเป็น อคฺคิ

ลง โย ปฐมาวินิตติ ฝ่ายพหุพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตฺเถ ปจมา” (อคฺคิ + โย)

ให้ อี ชื่อว่า ณ ด้วยสูตรว่า “อวิณฺณวณฺณา ณลา” (อคฺคิ + โย)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโรจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (อคฺคฺ - + โย)

ในที่ โย วิภัตติอยู่หลัง แปลง ณ เป็น อ ด้วยสูตรว่า “โยสฺวกตรสฺโส โณ” (อคฺคฺ -ะ + โย)

แม้ควรจะแปลง โย วิภัตติท้ายนามศัพท์ อ การันต์เป็น อา ด้วยสูตรว่า สพฺพโยนินฺมาเอ ก็ไม่ต้องแปลง เพราะ ว่า ศัพท์ที่ติดตามมาในสูตรว่า สพฺพโยนินฺมาเอ ห้ามไว้ (อคฺคฺ -ะ + โย)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต” (อคฺคฺ → -ะ โย)

สำเร็จรูปเป็น อคฺคโย

ตถาลปน.

ในอาลปนะก็เหมือนอย่างนั้น [คือ เหมือนลึงค์ตถะ]

[๙๔ : ๑๔๙] อโม นิคคหิตํ ผลเปหิ.

แปลง อ และ ม ท้าย ฌ, ล และ ป เป็นนิคคหิต

อโม อ. อ และ ม ปโร อันเป็นเบื้องหลัง ผลเปหิ จาก ฌ, ล และ ป ท. นิคคหิตํ เป็น นิคคหิต โหติ ย่อมเป็น ฯ

คำว่า อโม เป็นสมาหารทวันทสมาส มีรูปว่า อ จ โม จ อโม (อ และ ม ชื่อว่า อังมะ) ตาม ปกตีสมาหารทวันทสมาสมักมีรูปเป็นนปฐมสังค แต่บทนี้เป็นข้อยกเว้นพิเศษจึงเป็นปฐมสังค (ดู สูตร ๓๕๙)

สูตรนี้กล่าวถึงการแปลง อ ทุตติยวิภตติ เอกพจน์ เป็นนิคคหิต เช่น อคคิ และยังได้กล่าวถึงการแปลง ม เป็นนิคคหิตอีกด้วย เช่น คำว่า ปฐมสังค มาจาก ปฐ + สังค แปลง ม เป็นนิคคหิตด้วยสูตรนี้ แล้วแปลงนิคคหิตเป็น ล ด้วย ว่า ศัพท์ในสูตรว่า วคคณตํ ว่า วคเค

ที่จริงแล้วการแปลง อ เป็นนิคคหิตด้วยสูตรนี้ เป็นการลบสระ อ ที่อาศัยของนิคคหิต ให้เหลือ แต่นิคคหิตเท่านั้นโดยไม่มีสระประกอบรวม

ดังนั้น สูตรนี้จึงจัดเป็นโลปวิธสูตร ไม่ใช่อาเทศวิธสูตร

ผลปโต อ โม จ พินทุ ยนติ.

อ และ ม ที่อยู่ท้าย ฌ, ล และ ป ย่อมถึงความเป็นพินทุ

ท่านอธิบายสูตรดังนี้

๑. หิ วิภตติในคำว่า ผลเปหิ ลงในอรรถบัญญัติมีวิภตติ เพราะอธิบายด้วย โต ปัจจัยที่ปรากฏ ในอรรถบัญญัติ ตามกฎของสังวณณนาว่า “เปลี่ยนตัวไหน ไชตัวนั้น”

๒. คำว่า อโม เป็นทวันทสมาสที่มีรูปวิเคราะหว่า อ จ โม จ อโม เพราะอธิบายโดยประกอบ ด้วย จ ศัพท์ว่า อ โม จ

๓. คำว่า นิคคหิตํ เป็นคำไวพจน์ของ พินทุ เพราะเปลี่ยนจาก นิคคหิตํ เป็น พินทุ

๔. คำว่า ยนติ ไม่ได้แสดงกริยาคุณพากย์ของสูตรนี้ เพราะ อโม เป็นเอกพจน์ ดังนั้น ประโยค ว่า อโม นิคคหิตํ ผลเปหิ จึงควรเพิ่มกริยาคุณพากย์ว่า โหติ เข้ามาประกอบรวม แต่ท่านอธิบายด้วยคำว่า

ยนิติ เพื่อให้รู้ถึงความหลากหลายของการใช้คำในภาษาบาลี กล่าวคือ ประโยคในสูตรนี้อาจประกอบใช้ได้ ๓ ลักษณะ คือ

[การิยะ-ปฐมา] อโม นิคฺคหิตํ ฌลเปหิ โหติ (อ และ ม ท้าย ฌ, ล และ ป เป็นนิคคหิต ย่อมเป็น)

[การิยะ-ทุติยา] อโม นิคฺคหิตํ ฌลเปหิ ยาติ (อ และ ม ท้าย ฌ, ล และ ป ย่อมถึงความเป็นนิคคหิต)

[การิ-ฉฺฉฐี] อมฺสฺส นิคฺคหิตํ ฌลเปหิ โหติ (ความเป็นนิคคหิตแห่ง อ และ ม ท้าย ฌ, ล และ ป ย่อมมี)

อนึ่ง เมื่อแปลง อ เป็นนิคคหิตด้วยสูตรนี้แล้ว นิคคหิตที่แปลงจาก อ ไปประกอบกับสระ อิ ของ อคฺคิ ศัพท์เองโดยไม่ต้องตั้งสูตรเฉพาะเพื่อนำนิคคหิตไปประกอบกับสระข้างหน้า การประกอบกับสระตามปกติเช่นนี้เป็นวิธีทางภาษาที่เรียกว่า รุกขสกุณนัย คือ นัยที่เหมือนนกเกาะต้นไม้ กล่าวคือ เมื่อต้นไม้ที่นกเกาะอยู่ถูกตัดโค่นไป นกก็จะบินไปเกาะที่ต้นไม้อื่นเองตามปกติ แม้วิธีนี้ก็มิมีนัยเดียวกัน

ตั้งคัมภีร์ก็จายนวิถณนากล่าวว่า

นิสฺสยฺภูเต อกาเร ลุตเต รุกฺขสกุณนเยน นิคฺคหิตํ ปุพฺพํ อิการํ คนฺตฺวา ติฏฺฐติ.^{๗๔}

“เมื่อ อ อักษรอันเป็นที่อาศัยถูกลบแล้ว นิคคหิตย่อมไปสู่ อิ อักษรข้างหน้าแล้วดำรงอยู่เองด้วยรุกขสกุณนัย”

ในคัมภีร์ข้างต้นได้กล่าวถึงรุกขสกุณนัยว่า

ยถา हि सगुणे रुक्खं

यं निससय निलियति

विण्णुजे ज सरे तस्मि

อณฺณํ คนฺตฺวาน ติฏฺฐติ.^{๗๕}

“อุปมาว่านกอาศัยต้นไม้ใดเกาะอยู่ เมื่อต้นไม้ นั้นพินาศไปแล้วย่อมไปสู่สถานที่อื่นแล้วดำรงอยู่ ฉนใด เมื่อสระพินาศไปแล้ว นิคคหิตย่อมไปสู่สระอื่นแล้วดำรงอยู่นั้น”

ในกัจจายนสูตรตัดถดถุญได้นำข้อความจากคัมภีร์คัณฐิมากล่าวอีกความเห็นหนึ่งว่า

นये ยุตุเตติ โยควิภาเคน พินทุพฺพุพฺพสฺสฏฺฐํ อิการํ เนตฺตพฺพนฺติ วทนฺติ.^{๗๖}

“อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ควรนำ อิ อักษรที่เป็นสระหน้าพินทุไปประกอบด้วยการแบ่งสูตรให้เหลือว่า นเย ยุตุเต”

การแบ่งสูตรดังกล่าว คือ การตัดข้อความว่า ปรี เหลือเพียง นเย ยุตุเต เหมือนการแบ่งสูตรว่า สรา โลป ในสูตรว่า สรา สเร โลป จึงทำให้ลบสระหน้าในที่มีพยัญชนะอยู่หลังได้ เช่น คลา = คลา เป็นต้น

คัมภีร์คัมภีร์ที่กัจจายนสูตรตถกัณฐิณามำอ้างไว้นั้น ยังไม่ได้รับการจัดพิมพ์ขึ้นมาก่อน จึงไม่ทราบว่ามีชื่อเต็มอย่างไร และแต่งที่ประเทศไหน ยังเป็นปัญหาที่ผู้รู้ต้องสืบค้นต่อไป แต่เท่าที่ทราบคัมภีร์นี้มีชื่อปรากฏในกัจจายนสูตรตถกัณฐิณามำนั้น จึงสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นคัมภีร์ของฝ่ายสิงหล เนื่องจากไม่ปรากฏชื่อในตำราของพม่า และท่านผู้แต่งกัจจายนสูตรตถกัณฐิณามำก็เดินทางไปศึกษาภาษาสิงหลที่ประเทศลังกาหลายปี จึงอาจนำตำราฝ่ายสิงหลมาสู่ประเทศพม่าอีกด้วย

อคฺคิ, อคฺคิ อคฺคโย.

[ทุดิยา เอกพจน์] อคฺคิ (ซึ่งไฟ)

[ทุดิยา พหูพจน์] อคฺคิ อคฺคโย (ซึ่งไฟทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ อคฺคิ

ศัพท์เดิมเป็น อคฺคิ

ลง อํ ทุดิยาวิภัติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเต ทุดิยา” (อคฺคิ + อํ)

ให้ อิ ชื่อว่า ฌ ด้วยสูตรว่า “อิวันฺณวณฺณา ฌลา” (อคฺคิ + อํ)

แปลง อํ ท้าย ฌ เป็นนิคหิต ด้วยสูตรว่า “อโฌ นิคฺคหิตํ ฌลเปหิ” (อคฺคิ)

สำเร็จรูปเป็น อคฺคิ

อคฺคินา.

[ทุดิยา เอกพจน์] อคฺคินา (อันไฟ)

ทีเฆ อคฺคิภิ อคฺคิหิ.

เมื่อกระทำความเป็นทีเฆแล้ว [มีรูปทุดิยา พหูพจน์]ว่า อคฺคิภิ อคฺคิหิ (อันไฟทั้งหลาย)

[๙๕ : ๑๒๔] ฌลโต สสส โน วา.

แปลง ส วิภัตติท้าย ฌ และ ล เป็น โน ได้บ้าง

โน อ. โน อาเทศ สสส แห่ง ส วิภัตติ ปรสส อันเป็นเบื้องหลัง ฌลโต จาก ฌ และ ล
โหติ ย่อมมี วา บ้าง ๒

ฌลโต สสส โน วาติ สสส โนตตํ วา.

แปลง ส วิภัตติเป็น โน ได้บ้าง ด้วยสูตรว่า ฌลโต สสส โน วา (แปลง ส วิภัตติท้าย ฌ
และ ล เป็น โน ได้บ้าง)

อคฺคิโน อคฺคิสฺส, อคฺคินํ

[จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์] อคฺคิโน, อคฺคิสฺส

[จตุตถีวิภัตติ พหูพจน์] อคฺคินํ

แม้ อี การันต์ นปฺงสกลิงค์ ก็มีรูปที่แปลง ส เป็น โน ด้วยสูตรนี้ได้บ้าง เช่น อญฺจิโน อญฺจิสฺส,
อายุโน อายุสฺส เป็นต้น

การประกอบรูปศัพท์ อคฺคิโน

ศัพท์เดิมเป็น อคฺคิ

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมปทาเน จตุตถิ” (อคฺคิ + ส)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปฺพพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (อคฺคิ - + ส)

ให้ อี ชื่อว่า ฌ ด้วยสูตรว่า “อิวณฺณวณฺณา ฌลา” (อคฺคิ - + ส)

แปลง ส ท้าย ฌ เป็น โน ด้วยสูตรว่า “ฌลโต สสส โน วา” (อคฺคิ - + โน)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต” (อคฺคิ → - โน)

สำเร็จรูปเป็น อคฺคิโน

[๙๖ : ๑๔๑] ฌลโต จ.

แปลง สุมา ท้าย ฌ และ ล เป็น นา ได้บ้าง

สุมา อ. สุมา วิภัตติ ปฺร อันเป็นเบื้องหลัง ฌลโต จาก ฌ และ ล นา เป็น นา โหติ
ย่อมเป็น จ บ้าง ๒

ฌลโต เจติ สมาสส นา.

แปลง สุมา เป็น นา ด้วยสูตรว่า ฌลโต จ (แปลง สุมา ท้าย ฌ และ ล เป็น นา ได้บ้าง)

ปทฺฐปสฺสทิสฺสปรณฺณกฺลว่า จ ศัพท์ทำหน้าที่ห้ามวิธีของสูตรนี้อีกทอดหนึ่ง การแปลง สุมา เป็น
นา ด้วยสูตรนี้จึงไม่แน่นอน ได้รูปว่า อคฺคินา, อคฺคิสฺมา, อคฺคิมฺหา ในที่นี้แปลว่า “ได้บ้าง” เหมือน ฌ ศัพท์
(แต่ในคัมภีร์นี้มีได้ระบุถึงรูปว่า อคฺคิสฺมา, อคฺคิมฺหา เพราะละไว้ในฐานะที่เข้าใจกันได้)

อคฺคินา.

[ปัญจมี เอกพจน์] อคฺคินา

การประกอบรูปศัพท์ อคฺคินา

ศัพท์เดิมเป็น อคฺคิ

ลง สุมา ปัญจมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อปาทาเน ปญฺจมี” (อคฺคิ + สุมา)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมฺโหจิตมฺสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (อคฺคฺ ิ +
สุมา)

ให้ อี ชื่อว่า ฌ ด้วยสูตรว่า “อิวันฺณวณฺณนา ฌลา” (อคฺคฺ ิ + สุมา)

แปลง สุมา ท้าย ฌ เป็น นา ด้วยสูตรว่า “ฌลโต จ” (อคฺคฺ ิ + นา)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปฺรฺ ยุตฺเต” (อคฺคฺ → ิ + นา)

สำเร็จรูปเป็น อคฺคินา

อคฺคิมฺหิ อคฺคิสฺมี, อคฺคิสฺสุ.

[สัตตมี เอกพจน์] อคฺคิมฺหิ อคฺคิสฺมี

[สัตตมี พหูพจน์] อคฺคิสฺสุ

อคติ สหุพพมालา		
วิวัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	อคติ	อคติ อคฺคโย
อาลปนะ	हे อคติ	हे อคติ อคฺคโย
ทุตฺติยา	อคฺคิ	อคฺคิ อคฺคโย
ตติยา	อคฺคินา	อคฺคิหิ อคฺคิมิ อคฺคิहि อคฺคิมิ
จตุตถิ	อคฺคิโน อคฺคิสฺส	อคฺคินํ อคฺคินํ
ปัญจมี	อคฺคินา อคฺคิสฺมา อคฺคิมฺหา	อคฺคิหิ อคฺคิมิ อคฺคิहि อคฺคิมิ
ฉกฺขี	อคฺคิโน อคฺคิสฺส	อคฺคินํ อคฺคินํ
สัตตมี	อคฺคิมฺหิ อคฺคิสฺมี	อคฺคิสฺสุ อคฺคิสฺสุ

อาทิ อคฺคิวั.

อาทิ ศัพท์ เหมือน อคฺคิ ศัพท์

[๙๗ : ๑๙๖] อาทิโต โอ จ.

แปลง สฺมี วิภตฺติท่าย อาทิ ศัพท์และศัพท์อื่นๆ เป็น อํ, โอ และอื่นๆ ได้บ้าง

สฺมี อ. สฺมี วิภตฺติ ปฺรํ อันเป็นเบื้องหลัง อาทิโต จ จาก อาทิ ศัพท์ ด้วย อํ จ เป็น อํ อาเทศ ด้วย โอ จ เป็น โอ อาเทศ ด้วย ไหติ ย่อมเป็น วา บ้าง ๗

สฺมีโน ปน อาทิโต โอ เจติ อํ โอ จ วา.

แปลง สฺมี วิภตฺติ เป็น อํ และ โอ ได้บ้าง ด้วยสูตรว่า อาทิโต โอ จ (แปลง สฺมี วิภตฺติ ท่าย อาทิ ศัพท์และศัพท์อื่นๆ เป็น อํ, โอ และอื่นๆ ได้บ้าง)

คำเป็นต้นว่า สฺมีโน ปน ชื่อว่า ประโยคปักขันตระ คือ แสดงฝ่ายอื่น เพราะกล่าวถึงการแปลง สฺมี วิภตฺติท่าย อาทิ ศัพท์เป็น อํ และ โอ

ประโยคหน้าว่า อาทิ อคฺคิวั ชื่อว่า ประโยคปักขะ คือ แสดงฝ่ายแรก

มีวิธีสัมพันธ์ประโยคตามหลักภูนาติกะ คือ กลุ่ม ๓ ที่ขึ้นต้นด้วยรูปนา ดังนี้

๑. รูปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่ท่านอาจารย์ ท่านกล่าวว่า อาทิ ศัพท์ที่ประกอบกับปฐมาวิภตฺติ เป็นต้น เหมือน อคฺคิ ศัพท์ด้วยคำว่า อาทิ อคฺคิวั (อาทิ ศัพท์ เหมือน อคฺคิ ศัพท์)

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ อาทิ ศัพท์ที่ประกอบกับ สฺมี วิภตฺติ มีรูปอย่างไร

๓. อาโภาคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ อาทิ ศัพท์ที่ประกอบกับ สฺมี วิภตฺติ มีรูปเหมือน อคฺคิ ศัพท์หรือไม่

คณฺธจนาจารย์ต้องการจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า สฺมีโน ปน เป็นต้น อธิบายว่า อาทิ ศัพท์ที่ประกอบกับ สฺมี วิภตฺติ มีรูปที่แปลง สฺมี เป็น อํ และ โอ ด้วยสูตรว่า อาทิโต โอ จ ดังนี้แล

อาทิ อาโท อาทิมฺหิ อาทิสฺมี, อาทิสฺ.

[สัตตมฺมี เอกพจน์] อาทิ, อาโท, อาทิมฺหิ, อาทิสฺมี

[สัตตมฺมี พหูพจน์] อาทิสฺ

การประกอบรูปศัพท์ อาที

ศัพท์เดิมเป็น อาที

ลง สมี สัตตมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “โอกาเส สตตมี” (อาที + สมี)

แปลง สมี วิภัตติท้าย อาที ศัพท์เป็น อัม ด้วยสูตรว่า “อาทีโต โอ จ” (อาที + อัม)

ให้ อี ชื่อว่า ฌ ด้วยสูตรว่า “อวิณฺณวณฺณา ฌลา” (อาที + อัม)

แปลง อัม ท้าย ฌ เป็นนิคคหิต ด้วยสูตรว่า “อโม นิคคหิตํ ฌลเปหิ” (อาที)

สำเร็จรูปเป็น อาที

จ ศัพท์ในสูตรนี้เรียกว่า วุตตาวุตตสมุจยะ คือ รวบรวมเนื้อความทั้งที่กล่าวและที่มิได้กล่าวไว้ โดยประกอบไว้ท้ายบทสองบทที่เป็นนิมิตตะคือ อาทีโต และการิยะ คือ โอ จึงรวบรวมนิมิตตะอันได้แก่ รตติ ศัพท์เป็นต้น และรวบรวมการิยะคือ อา, อัม และ โอ ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงอนุญาตให้แปลง สมี วิภัตติท้าย อาที ศัพท์เป็น อัม และ โอ ได้รูปว่า อาที, อาโท อีกทั้งอนุญาตให้แปลง สมี วิภัตติท้าย รตติ ศัพท์เป็น อา, อัม และ โอ ได้รูปว่า รตติยา, รตยา, รตติยัม, รตยัม, รตโต

ในพาลาวดารฎีกาใหม่ (หน้า ๘๕) กล่าวว่า ในรูปว่า อาที ให้ลบสระหลังใน อัม ด้วยสูตรว่า วา ปโร อสรูปา โดยกล่าวว่า อิการสส ปรัสส อสส โลโป (ลบสระ อ ท้าย อี อักษร) ท่านผู้แต่งคงหมายถึง การลบสระหลังในบทนามบางบทได้บ้าง เช่น ภิกขุณี = ภิกขุ + อินี ทั้งนี้เพราะการลบสระหน้าและปกติ สระหลังไม่แน่นอนเสมอไป จะเห็นได้ว่าในตัวอย่างของบทนามบางบทที่ใช้สูตรลบสระในสนธิกัณฑ์โดยไม่ต้องปกติสระหลัง ดังเช่น เชยโย = ช (มาจาก จุฑม ศัพท์) + อีย, เชฏโฏ = ช + อิฏฐ, เสยโย = ส (มาจาก ปสตถ ศัพท์) + อีย, เสฏโฏ = ส + อิฏฐ ในอุทาหรณ์เหล่านี้มีการลบสระหน้า และแปลงสระ อิ หลัง เป็น เอ นอกจากนั้น ในกัจจายนสูตรตัตถกัณฐิ (สูตร ๑๖๘) ก็กล่าวถึงการลบสระ อ หลัง สิ ในสูตรว่า สีส (สิ + อัม) ด้วยสูตรว่า วา ปโร อสรูปา

แต่อย่างไรก็ตาม ผู้แปลไม่เห็นด้วยกับความเห็นข้างต้น เพราะสูตรว่า อโม นิคคหิตํ ฌลเปหิ (แปลง อัม และ ม ท้าย ฌ, ล และ ป เป็นนิคคหิต) ตั้งขึ้นเพื่อแปลง อัม เป็นนิคคหิต ถ้าท่านพระกัจจายนต้องการจะให้ลบสระ อ ใน อัม ก็ไม่จำเป็นต้องแปลง อัม เป็นนิคคหิต หรือถ้าจะอ้างว่า อัม ในสูตรนี้เป็นทุติยาวิภัตติ แต่ อัม ใน อาที เป็นสัตตมีวิภัตติก็ไม่สมเหตุสมผลเพราะมีรูปเป็น อัม เหมือนกัน จึงอาจใช้วิธีในสูตรเดียวกันประกอบรูปศัพท์ได้ ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา

นอกจากนั้นแล้ว อาที ศัพท์มีรูปเป็นปุงลึงค์เท่านั้น ใช้ในความหมาย ๔ ประการ ดังคัมภีร์อภิธานปทีปิกากล่าวว่า

อาที สีมปากาเรสุ

สมีเปวเว มโต.^{๗๗}

“อาทิ ศัพท์พึงทราบในความหมายว่า เขตแดน ลักษณะเหมือนกัน ไกล และ
ส่วน”

ในคัมภีร์นยาสะกล่าวถึงอรรถของ อาทิ ศัพท์ว่า

มรียาเท ปกาเร จ

สมิเป'วยเว ตถา

จตุพพิธูปกาโรย

อาทิสททสส ลกขยเต.^{๗๘}

“อรรถที่มีประเภท ๔ อย่างของ อาทิ ศัพท์ย่อมกำหนดในมรียาเท (เขตแดน)
ปการะ (ลักษณะเหมือนกัน) สมิปะ (ไกล) และอวยวะ (ส่วน)”

ความหมายของ อาทิ ศัพท์ในอรรถเหล่านั้น คือ

๑. มรียาเท เขตแดน คือ สื่อถึงความเป็นเบื้องต้นของสิ่งนั้นๆ แปลว่า “เป็นเบื้องต้น, เป็น
เบื้องต้น” เช่น อาทโย (มีเสียง อ เป็นเบื้องต้น, มีเสียง อ เป็นเสียงแรก) หมายถึง เป็นเบื้องต้นของ
เสียงอื่นอีก ๔๐ เสียงที่เหลือ

๒. ปการะ ลักษณะเหมือนกัน คือ สิ่งอื่นๆ ที่มีลักษณะเหมือนกันซึ่งละไว้ในฐานะที่เข้าใจกัน
ได้ แปลว่า “เป็นต้น” เช่น เณยโย กตติกาทีหิ (ลง เณยย ปัจจัยท้าย กตติกา ศัพท์เป็นต้น) อาทิ ศัพท์ใน
กตติกาทีหิ ระบุถึงศัพท์อดีตติลัคที่ลง เณยย ปัจจัยเหมือน กตติกา ศัพท์มีคำว่า วินตา และ โรหิณี เป็นต้น

๓. สมิปะ ไกล

๔. อวยวะ ส่วน

ความหมายที่ ๓ และที่ ๔ พบหลักฐานในคัมภีร์ทั้งสองข้างต้น แต่ไม่พบอุทาหรณ์ในพระบาลี
ขอฝากให้ผู้รู้สืบค้นต่อไป

อย่างไรก็ตาม อาทิ ศัพท์มักประกอบใช้ในบทสมาสเป็นส่วนใหญ่ เช่น อิจาติ (มีอาทิวา), เอว-
มาติ (มีอาทಿಯ่างนี้), อิจเจวมาติ (มีอาทಿಯ่างนี้ว่า) ดังนั้น จึงพบตัวอย่างของ อาทิ ศัพท์ได้ทั้งสามลิงค์
ตามเนื้อความที่กล่าวถึง ถ้าศัพท์นี้อยู่โดดๆ มักปรากฏในรูปวิเคราะห์เท่านั้น

ทณฺฑี ส.

ตั้ง ทณฺฑี ศัพท์ ลง ส วิภัติ

บทว่า ทณฺฑี ประกอบรูปศัพท์มาจาก ทณฺฑ ศัพท์ + อี ปัจจัยในอัสสัดถิตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า ทณฺฑิ อสส อตถิตี ทณฺฑี (ไม่เท่ามียู่แก่บุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า ทณฺฑี = ผู้มีไม้เท้า) ลง อี ปัจจัยในความหมายว่า นิจุโยค (ประกอบเป็นนิตย) ดังคำว่า

- ชีรีโน รุกฺขา (ต้นไม้ที่มียาง)
- สติมา (ผู้มีสติ)
- สีลวา (ผู้มีศีล)
- อีสสุกึ (ผู้มีคามริษยา)
- มจฺณรี (ผู้มีคามตระหนี่)

อนึ่ง อี ปัจจัยในภาษาบาลี สันสกฤตใช้เป็น อินฺ ปัจจัย จึงมีรูปสันสกฤตว่า ทณฺฑิน ด้วยเหตุนี้ ลำดับบทที่ประกอบวิภัติแล้วบางบทจึงมี นฺ อักษรได้บ้าง เช่น ทณฺฑิโน, ทณฺฑิน, ทณฺฑิโน, ทณฺฑินา, ทณฺฑิโน, ทณฺฑินิ

นอกจากนั้น ส่วนใหญ่ศัพท์ อี การันต์ ปุลงฺลิคฺ มกฺลง อี ปัจจัย ด้วยสูตรว่า ทณฺฑาทีโต อิกอี (ลง อิก ปัจจัยหรือ อี ปัจจัยท้าย ทณฺฑ ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น) แต่ก็มีบางศัพท์ที่ลง วิ และ สี ปัจจัยในอัสสัดถิตัทธิต รวมไปถึงศัพท์ที่ลงกิตกปัจจัย คือ อาวี, ณี, ตาวิ และ กวี ปัจจัย ดังเช่น

วี ปัจจัย ลงด้วยสูตรว่า ตทสฺสตถิตี วิ จ (ลง วิ ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ ในความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น) เช่น

- เมธาวิ (ผู้มีปัญญา)
- มายาวิ (ผู้มีมารยา)

สี ปัจจัย ลงด้วยสูตรว่า ตปาทีโต สี (ลง สี ปัจจัยท้าย ตป ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น) เช่น

- ตปสฺสี (ผู้มีตบะ)
- เตชสฺสี (ผู้มีเดช)
- ยสฺสสี (ผู้มียศ)
- มนสฺสี (ผู้มีใจประเสริฐ)
- ปยสฺสี (สระที่มีน้ำ)

อาวี ปัจจัย ลงด้วยสูตรว่า สพฺพโต ญฺตุตฺวาวิ วา (ลง อ, ญ, ตฺ และ อาวี ปัจจัยท้ายธาตุทั้งปวงที่มีกรรมอยู่หน้าได้บ้าง) เช่น

- ภัยทสฺสาวิ (ผู้เห็นภัยโดยปกติ)

ณี ปัจจัย ลงด้วยสูตรว่า ตสฺสีลาทีสุ ณีตฺวาวิ จ (ลง ณี, ตฺ และ อาวี ปัจจัยในอรรธตัสสีละเป็นต้น และอรรธอื่น [ในกัตตฺสาธนะ]) เช่น

ลีโลโป.

ลบ ลี วิภัตติ

ทณฺฑี.

[ปฐมา เอกพจน์] ทณฺฑี

(ผู้มีไม้เท้า)

การประกอบรูปศัพท์ ทณฺฑี

ศัพท์เดิมเป็น ทณฺฑี

ลง ลี ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงฺคตฺเถ ปจฺมา” (ทณฺฑี + ลี)

เมื่อความเป็นรัสสะปรากฏพร้อมแล้วด้วยสูตรว่า อโฆ รสฺสํ เป็นต้น ความเป็นรัสสะแห่งศัพท์ที่มีใช่นปฺงสกลิงค์ในที่ ลี วิภัตติ[อยู่หลัง] ย่อมไม่มีด้วยสูตรว่า น สิสฺมิมนฺนฺสกาณิ (ทณฺฑี + ลี)

ลบ ลี วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสิปิ” (ทณฺฑี)

สำเร็จรูปเป็น ทณฺฑี

โยโลเป ทณฺฑี.

เมื่อลบ โย วิภัตติแล้ว ได้รูปว่า

[ปฐมา พหูพจน์] ทณฺฑี

(ผู้มีไม้เท้าทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ ทณฺฑี

ศัพท์เดิมเป็น ทณฺฑี

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงฺคตฺเถ ปจฺมา” (ทณฺฑี + โย)

ให้ อี ชื่อว่า ฌ ด้วยสูตรว่า “อิวณฺณวณฺณา ฌลา” (ทณฺฑี + โย)

ลบ โย วิภัตติท้าย ฌ ด้วยสูตรว่า “ฌปโต จ โยโน โลโป” (ทณฺฑี)

สำเร็จรูปเป็น ทณฺฑี

ปกฺเข-

ในฝ่าย[ไม่ลบ โย วิภัตติ]

ในพาลาวตารคัณฐี (เล่ม ๑ หน้า ๒๙๔) แปลคำว่า ปกฺเข ว่า “ในฝ่ายที่ไม่ลบ โย วิภัตติ” แต่ในพาลาวตารฎีกาใหม่ (หน้า ๘๖) แปลว่า “ในฝ่ายอื่น” โดยอธิบาย ปกฺเข ว่า อณฺณปกฺเข (ในฝ่ายอื่น)

[๙๙ : ๑๔๔] อโฆ รสฺสเมกวจนโยสุวปี จ.

สระที่มีไช้ ฅ ย่อมถึงความเป็นรัสสะในที่เอกพจน์และ โย วิภัตติอยู่หลังได้บ้างนั้นเทียว

สโร อ.สระ อโฆ ที่ไม่มีชื่อว่า ฅ ยาดิ จ ย่อมถึง นั้นเทียว รสฺส ซึ่งความเป็นรัสสะเอกวจนโยสุ ในที่เอกพจน์และ โย วิภัตติ ท. อปี บ้าง ๗

ตามคำอธิบายในปทรูปสิทธิปกรณ์ คำว่า อโฆ (สระที่มีไช้ ฅ) คือ สระ อา ที่ไม่ชื่อว่า ฅ และอี, อุ ที่ชื่อว่า ฅ, ล และ ป หรือกล่าวโดยละเอียดคือ สระ อา ปงฺลึงค์, สระ อี และ อุ อิตถิลิงค์และนปฺงสกลิงค์

อนึ่ง คำว่า เอกวจน (เอกพจน์) หมายถึง วิภัตติเอกพจน์ ๘ ศัพท์รวม ค (สิ อาลปนะ) ด้วยในบางศัพท์ เช่น

[สระ อา ปงฺลึงค์] รัสสะ อา ใน สา เป็น อ ในที่ ค เป็นต้นอยู่หลัง

हे स, स्, सेन, सस्स, समहा सस्सा, सस्स, समहि, सस्मी

[สระ อี อิตถิลิงค์] รัสสะ อี ใน ที เป็น อี ในที่ ค เป็นต้นอยู่หลัง

हे नति, नति, नतिया, नतिया, नतिया, नतिया, नतियं नतिया

[สระ อุ อิตถิลิงค์] รัสสะ อุ ใน พู เป็น อุ ในที่ ค เป็นต้นอยู่หลัง

हे चम्पु, चम्पु, चम्पुया, चम्पुया, चम्पुया, चम्पुया, चम्पुयं चम्पुया

[สระ อี นปฺงสกลิงค์] รัสสะ อี ใน รี เป็น อี ในที่ ค เป็นต้นอยู่หลัง

हे सुखारि, सुखारी, सुखारिणा, सुखारिस्स सुखาริโน, सुखारिणा सुखारिस्सा सुखारिमहा, सुखारिस्स सुखาริโน, सुखारिस्मी सुखारิมहि

[สระ อุ นปฺงสกลิงค์] รัสสะ อุ ใน ภู เป็น อุ ในที่ ค เป็นต้นอยู่หลัง

हे कोटरगु, कोटरगु, कोटरगुणा, कोटरगुโน कोटरगुस्स, कोटरगुणा कोटरगुस्सा कोटरगुमहा, कोटरगुโน कोटरगुस्स, कोटरगुस्मी कोटरगुमहि

อปิ ศัพท์มีอรรถนิวัตตปนาวธารณะ โดยห้ามวิธีของสูตรนี้อีกทอดหนึ่ง มีลักษณะเหมือน วา ศัพท์ จึงแปลว่า “บ้าง”

จ ศัพท์มีอรรถสันนิษฐานาวธารณะ โดยกล่าวย้ายความในสูตร แปลว่า “นั่นเทียว”

เอกวจนโยสุ ฌลปา รสสํ ยนติ.

ฌ, ล และ ป ย่อมถึงความเป็นรสสะ ในที่เอกพจน์และ โย วิภัตติอยู่หลัง

ตามความเห็นของคัมภีร์นี้ บทว่า อโฆ เป็นประธานของคำในสูตร จึงต้องเพิ่มบทเอกพจน์ว่า สโร เข้ามาเป็นวิเศษยะของ อโฆ แต่ในชุดติของสูตรนี้ท่านอธิบาย อโฆ สโร (สระที่มีไช้ ฌ) ว่า ฌลปา เพื่อแสดงว่าสระดังกล่าวก็คือ ฌ และ ล อันหมายถึงสระ อี และ อุ ในปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ ยังรวมไปถึง ป อันหมายถึงสระ อี และ อุ ในอิติลึงค์นั่นเอง กล่าวคือ สระ อา อิติลึงค์ ชื่อว่า ฌ ด้วยสูตรว่า อา โฆ, สระ อี และ อุ ในปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ ชื่อว่า ฌ และ ล ด้วยสูตรว่า อวิณฺณฺณ ฌลา ส่วนสระ อี และ อุ ในอิติลึงค์ ชื่อว่า ป ด้วยสูตรว่า เต อติธิยา โป แต่สระ เอ และ โอ อันไม่มีชื่อใดๆ แม้สระ อ วัณณะ ในปุงลิงค์ก็ไม่มีชื่อใดๆ เช่นกัน ดังนั้น คำว่า อโฆ จึงหมายถึงสระที่มีชื่ออย่างอื่นจากชื่อว่า ฌ ซึ่งก็คือ ฌ ล และ ป ดังที่กล่าวมาแล้ว

อนึ่ง ท่านระบุว่าสระที่มีไช้ ฌ คือ สระ อี และ อุ ในลิงค์เหล่านั้นท่านนั้นมิได้หมายรวมถึง อุทาหรณ์ของ สา ศัพท์ ที่กล่าวไว้ในปทรูปสทธิปกรณ เพราะท่านมิได้กล่าวถึงอุทาหรณ์ของ อา การันต์ ปุงลิงค์ไว้ เนื่องจากมีใช้น้อย

คำว่า อฆ ในสูตรนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- โฆ อสฺส อตฺถิติ โฆ = สระที่มีชื่อว่า ฌ (ฌ ศัพท์ + ฌ ปัจจัยในอัสสัถิตัทธิต)

- น โฆ อโฆ = สระที่ไม่มีชื่อว่า ฌ คือ สระ อา ของศัพท์ปุงลิงค์ที่ไม่มีชื่อว่า ฌ และสระ อี, อุ จะเห็นได้ว่า ในคำว่า สา ตัญจนฺติ (สุนัขยืนอยู่) ตั้งศัพท์เดิมเป็น สา ลง โย วิภัตติ รสสะ อา ใน สา เป็น อ ด้วยสูตรนี้ หลังจากนั้นจึงแปลง โย เป็น อา

ฌโต กตรสฺสาเตว.

บทว่า ฌโต และบทว่า กตรสฺสา ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๑๐๐ : ๑๕๑] โยโน โน.

แปลง โย ท้าย ฌ ที่กระทำเป็นรัสสะแล้ว เป็น โน

โน อ. โน อาเทศ โยโน แห่ง โย วิภคติ ท. ปรสํ อันเป็นเบื้องหลัง ฌโต จาก ฌ กตรสฺสา อันมีความเป็นรัสสะที่ถูกกระทำแล้ว โหติ ย่อมมี ฯ

คำว่า กตรสฺสา แปลตามสนามหลวงบาลีไทยว่า “อันมีความเป็นรัสสะที่อันท่านกระทำแล้ว” โดยเน้นอนภิตกัตตาว่า “อันท่าน” แต่ในที่นี้แปลว่า “อันมีความเป็นรัสสะที่ถูกกระทำแล้ว” ตามนิสสัยพม่า โดยเน้นอรรถกรรมของ ต ปัจจัย ที่จริงแล้วคำว่า กต ลง ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ จึงควรแปลเน้นอรรถกรรมเป็นหลักจะตรงศัพท์มากกว่า แต่ความหมายว่า “ถูก” ที่แสดงอรรถกรรมมักใช้ในทางไม่ดี เช่น บ้านถูกไฟไหม้ เขาถูกตี เป็นต้น ดังนั้น ในภาษาไทยแปลเน้นอนภิตกัตตาเป็นหลัก แต่ภาษาพม่าแปลเน้นอรรถกรรมเป็นหลักได้ตามปกติ

กตรสฺสา ฌโต โยโน โนตตํ โหติ.

แปลง โย วิภคติที่อยู่ท้าย ฌ ที่กระทำเป็นรัสสะแล้ว เป็น โน

ทณฺฑิโน.

[ปฐมา พหุพจน์] ทณฺฑิโน

(ผู้มีไม้เท้าทั้งหลาย)

ถ้าเป็น ฌ ที่มีรูปรัสสะตามปกติของศัพท์ อิ การันต์ เช่น อคฺคิ ก็ไม่ต้องแปลง โย เป็น โน ด้วยสูตรนี้ จึงไม่มีรูปว่า อคฺคิโน เหมือน ทณฺฑิโน อย่างไรก็ตาม ในพระบาลีมีอุทาหรณ์บางรูปที่แปลง โย เป็น โน ท้าย อิ การันต์เช่นกัน ดังตัวอย่างว่า สารมฺติโน (ผู้มีความรู้อันเป็นสาระทั้งหลาย) บทว่า สารมฺติ เป็นนามศัพท์ อิ การันต์ สระ อิ นี่เป็นสภาวะรัสสะ มิใช่รัสสะที่แปลงมา จึงไม่เข้ากฎตามสูตรทั้งหมด จึงต้องแบ่งสูตรให้เหลือเพียง โยโน โน โดยเว้นบทว่า กตรสฺสา ที่ติดตามมา รูปดังกล่าวนี้คล้ายคลึงกับศัพท์ในภาษาปรากฏว่า อคฺคิโน (อคฺคิ + โย)

นอกจากนี้ ยังมีตัวอย่างอื่น เช่น

[๑๐๑ : ๑๕๒] ฌลปา รสฺส.

ฌ, ล และ ป ย่อมถึงความเป็นรสฺส ในที่ ค วิภัตตียอยู่หลัง

ฌลปา อ. ฌ, ล และ ป ท. ยนฺติ ย่อมถึง รสฺส ซึ่งความเป็นรสฺส เค ในที่ ค วิภัตติ ๗

ฌลปา รสฺสนฺติ เค ปเร ฌลปานิ รสฺโส.

ความเป็นรสฺสแห่ง ฌ, ล และ ป ย่อมมีในที่ ค วิภัตติซึ่งอยู่เบื้องหลังด้วยสูตรว่า

ฌลปา รสฺส (ฌ, ล และ ป ย่อมถึงความเป็นรสฺส ในที่ ค วิภัตตียอยู่หลัง)

โก ทณฺฑิ, ทณฺฑี ทณฺฑิโน.

[อาลปนะ เอกพจน์] โก ทณฺฑิ

[อาลปนะ พหูพจน์] ทณฺฑี, ทณฺฑิโน

การประกอบรูปศัพท์ ทณฺฑิ

ศัพท์เดิมเป็น ทณฺฑี

ลง สิ อาลปนวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อาลปนเ จ” (ทณฺฑี + สิ)

ให้ สิ ชื่อ ค ด้วยสูตรว่า “อาลปนเ สิ คสณฺโณ” (ทณฺฑี + ค)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปฺพพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ทณฺฑี - + ค)

ให้ อี ชื่อว่า ฌ ด้วยสูตรว่า “อฺวิณฺณวณฺณา ฌลา” (ทณฺฑี - + ค)

รสฺส อี เป็น อิ ด้วยสูตรว่า “ฌลปา รสฺส” (ทณฺฑี - + ค)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต” (ทณฺฑี → - + ค)

ลบ ค ด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปี คสีปี” (ทณฺฑิ)

สำเร็จรูปเป็น ทณฺฑิ

วา อัม อิตฺเตว.

บทว่า วา และบทว่า อัม ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๑๐๒ : ๑๕๓] นัม ฌโต กตรสฺสา.

แปลง อัม วิภัตติทําย ฌ ที่กระทำเป็นรัสสะแล้วเป็น นัม ได้บ้าง

อัม อ. อัม วิภัตติ ปรํ อันเป็นเบื้องหลัง ฌโต จาก ฌ กตรสฺสา อันมีความเป็นรัสสะที่ถูกกระทำแล้ว นัม เป็น นัม โหติ ย่อมเป็น วา บ้าง ๆ

นัม ฌโต กตรสฺสาติ อัม อิจฺจสฺส นัม วา.

แปลงวิภัตตินี้คือ อัม เป็น นัม ได้บ้างด้วยสูตรว่า นัม ฌโต กตรสฺสา (แปลง อัม วิภัตติทําย ฌ ที่กระทำเป็นรัสสะแล้วเป็น นัม ได้บ้าง)

คำว่า อิจฺจสฺส ตัดบทเป็น อิติ + อสฺส คำว่า อสฺส แปลได้ ๒ ประการ คือ “นี้” หรือ “นั้น” ถ้าแปลง อิม เป็น อ ด้วยสูตรว่า อิมสทฺทสฺส จ (แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น อ ในลิงค์ทั้งปวงในที่ ส, สฺมา, สฺมี, สํ และ สา อยู่หลัง) ก็แปลว่า “นี้” ถ้าแปลง ต เป็น อ ด้วยสูตรว่า สฺสฺมาสมํสํสาสวตฺตํ (แปลง ต สรรพนามทั้งศัพท์เป็น อ ในที่ ส, สฺมา, สฺมี, สํ และ สา อยู่หลังในลิงค์ทั้งปวงได้บ้าง) ก็แปลว่า “นั้น” ในที่นี้ใช้ในความหมายแรกตามคำแปลในพาลาวตารคณฐี (เล่ม ๑ หน้า ๒๙๕)

สูตรนี้กล่าวถึงการแปลง อัม วิภัตติทําย ฌ ที่กระทำเป็นรัสสะแล้วเป็น นัม ได้บ้าง เช่น ทณฺฑินํ = ทณฺฑี + อัม เมื่อรัสสะ อี ใน ทิ เป็น อี จึงแปลง อัม วิภัตติเป็น นัม ด้วยสูตรนี้ได้ ถ้าหากเป็น ฌ ที่ยังไม่ได้กระทำรัสสะ คือ เป็นสระ อี ตามปกติของ อี การันต์ เช่น อคฺคิ ก็แปลง นัม เป็น อัม ด้วยสูตรนี้ไม่ได้ จึงไม่มีรูปว่า อคฺคินํ อย่างไรก็ตาม อาจมีรูปว่า อีสินํ (อิสิ + อัม) ได้บ้าง ด้วยการแบ่งสูตรให้เหลือว่า นัม ฌโต โดยเว้นบทว่า กตรสฺสา และอาจมีรูปว่า อาทิจฺจพฺพณฺฐนํ (อาทิจฺจพฺพณฺฐ + อัม) ได้บ้าง ด้วยการแบ่งสูตรให้เหลือว่า นัม โดยเว้นบทว่า ฌโต กตรสฺสา การแบ่งสูตรให้เหลือสองส่วนนี้เรียกว่า ทวิภากรณโยควิภาคะ คือ การแบ่งสูตรโดยทำเป็นสองส่วน เพื่อตัดข้อความที่ไม่ต้องการออก จึงทำให้ขอบเขตของสูตรกว้างขึ้น

ทณฺฑินํ ทณฺฑี ทณฺฑี ทณฺฑีโน, ทณฺฑินา ทณฺฑีภี ทณฺฑีหิ, ทณฺฑีโน ทณฺฑีสฺส ทณฺฑีนิ

[ทุดิยา เอกพจน์] ทณฺฑินํ ทณฺฑี

[ทุดิยา พหูพจน์] ทณฺฑี ทณฺฑีโน

[ตติยา เอกพจน์] ทณฺฑีนา

[ตติยา พหูพจน์] ทณฺฑีภิ ทณฺฑีหิ

[จตุตถิ เอกพจน์] ทณฺฑีโน, ทณฺฑิสฺส

[จตุตถิ พหูพจน์] ทณฺฑีโน

การประกอบรูปศัพท์ ทณฺฑีโน

ศัพท์เดิมเป็น ทณฺฑี

ลง อํ ทุตฺติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเต ทุตฺติยา” (ทณฺฑี + อํ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโรจิตมสฺสํ สเรน วิโยชเย” (ทณฺฑี - + อํ)

ให้ อี ชื่อว่า ฌ ด้วยสูตรว่า “อิวณฺณวณฺณา ฌลา” (ทณฺฑี - + อํ)

รัสสะ อี เป็น อิ ด้วยสูตรว่า “อโฆ รสฺสเมกวจนโยสฺวปิ จ” (ทณฺฑี - + อํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปริ ยุตุเต” (ทณฺฑี → - + อํ)

แปลง อํ ทำย ฌ เป็น นํ ด้วยสูตรว่า “นํ ฌโต กตรสฺสา” (ทณฺฑีโน)

สำเร็จรูปเป็น ทณฺฑีโน

ฌโต กตรสฺสาเตว.

บทว่า ฌโต และบทว่า กตรสฺสา ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๑๐๓ : ๑๕๔] สฺมี นิ.

แปลง สฺมี ทำย ฌ ที่กระทำเป็นรัสสะแล้ว เป็น นิ

สฺมี อ. สฺมี วิภัตติ ปฺร อันเป็นเบื้องหลัง ฌโต จาก ฌ กตรสฺสา อันมีความเป็นรัสสะ ที่ถูกกระทำแล้ว นิ เป็น นิ โหติ ย่อมเป็น ฯ

สฺมี นีติ สฺมีโน นิ.

แปลง สฺมี วิภัตติ เป็น นิ ด้วยสูตรว่า สฺมี นิ (แปลง สฺมี ทำย ฌ ที่กระทำเป็นรัสสะ แล้ว เป็น นิ)

ทณฺฑิณี ทณฺฑีสุ.

[สัทตมี เอกพจน์] ทณฺฑิณี

[สัทตมี พหูพจน์] ทณฺฑีสุ

ปทรูปสิทธิปกรณฺ์อนุญาตให้ ว่า ศัพท์ติดตามมาสู่สูตรนี้ได้ด้วยมณฑุกคตินัย คือ การติดตาม อย่างการกระโดดของกบ โดยตามมาจากสูตรว่า ฌปโต สฺมี ยํ ว่า (แปลง สฺมี วิภัตติทำย ฌ และ ป เป็น ยํ ได้บ้าง) ไปสู่สูตรว่า โยนํ นิ นปฺสเกหิ แล้วข้ามสูตรว่า อโต นิจุํ, สี เป็นต้น แล้วจึงติดตามไปสู่สูตรว่า อํ ยมิโต ปสณฺณโต, นํ ฌโต กตรสฺสา, โยนํ โน และ สฺมี นิ แต่คัมภีร์นี้ถือว่า ว่า ศัพท์จะติดตามมาสู่สูตรนี้ ไม่ได้ จึงมีรูปว่า ทณฺฑิณี เท่านั้น ความจริงแล้ว คัมภีร์นี้ถือว่า กล่าวตามมติของกัจจายนไวยากรณ์ เพราะในกัจจายนไวยากรณ์ไม่มี ว่า ศัพท์ปรากฏอยู่ในวุตติ และมีเพียงอุทาหรณ์เดียวว่า ทณฺฑิณี (ในผู้มีไม้เท้า), โภคินี (ในผู้มีสมบัติ) ดังนั้น ข้อความของคัมภีร์นี้จึงสอดคล้องกับคำอธิบายในกัจจายนไวยากรณ์ แต่ปทรูปสิทธิปกรณฺ์ต้องการเพิ่มเนื้อหาให้กัจจายนไวยากรณ์สมบูรณ์ยิ่งขึ้นจึงอนุญาตให้ ว่า ศัพท์ติดตาม มาเพื่อให้มีรูปวิภทฺ์ว่า ทณฺฑิสฺมี, ทณฺฑิมฺหิ ได้ ดังนั้น ในปทมาลาของปทรูปสิทธิปกรณฺ์จึงมีรูปสัทตมี-วิภัตติ เอกพจน์ ๓ รูปว่า ทณฺฑิณี, ทณฺฑิสฺมี, ทณฺฑิมฺหิ แต่ในคัมภีร์นี้มีรูปเดียวว่า ทณฺฑิณี เท่านั้น

การประกอบรูปศัพท์ ทณฺฑิณี

ศัพท์เดิมเป็น ทณฺฑี

ลง สฺมี สัตตมวิวัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “โอภาเส สัตตม” (ทณฺที + สฺมี)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโรจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ทณฺฑํ + สฺมี)

ให้ อี ชื่อว่า ฌ ด้วยสูตรว่า “อวิณฺณวณฺณา ฌลา” (ทณฺฑํ + สฺมี)

รัสสะ อี เป็น อี ด้วยสูตรว่า “อโฆ รสสเมกวจนโยสฺวาปิ จ” (ทณฺฑํ + สฺมี)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปริ ยุตุเต” (ทณฺฑํ → ิ + สฺมี)

แปลง สฺมี ท้าย ฌ ที่ทำรัสสะแล้วเป็น นิ ด้วยสูตรว่า “สฺมี นิ” (ทณฺฑินิ)

สำเร็จรูปเป็น ทณฺฑินิ

ทณฺฑี สทฺทปทมาลา		
วิวัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	ทณฺฑี	ทณฺฑี ทณฺฑิโน
อาลปะนะ	โภา ทณฺฑี	ภวานุโต ทณฺฑี ทณฺฑิโน
ทุตติยา	ทณฺฑินิ ทณฺฑี	ทณฺฑี ทณฺฑิโน
ตติยา	ทณฺฑินา	ทณฺฑีหิ ทณฺฑีภิ
จตุตถี	ทณฺฑิโน ทณฺฑิสฺส	ทณฺฑินิ
ปัญจมี	ทณฺฑินา ทณฺฑิสฺมา ทณฺฑิมฺหา	ทณฺฑีหิ ทณฺฑีภิ
ฉกฺขี	ทณฺฑิโน ทณฺฑิสฺส	ทณฺฑินิ
สัตตม	ทณฺฑินิ	ทณฺฑิสฺสุ

ภิกขุ, สิโลโป.

ภิกขุ (ภิกษุ) ลป สี วิภัตติ

วา โยมน์เตว.

บทว่า วา และบทว่า โยมน์ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๑๐๔ : ๑๕๕] ลโต โวกาโร จ.

แปลง โย วิภัตติท้าย ล เป็น โว ได้ด้วยตามสมควร

โวกาโร จ อ. โว อักษรได้ด้วย โยมน์ แห่ง โย วิภัตติ ท. ปรสํ อันเป็นเบื้องหลัง ลโต จาก ล โหติ ย่อมมี วา ตามสมควร ฯ

ลโต โวกาโร เจติ ลโต โยมน์ ไวตตํ วา.

แปลง โย วิภัตติท้าย ล เป็น โว ตามสมควรด้วยสูตรว่า ลโต โวกาโร จ (แปลง โย วิภัตติท้าย ล เป็น โว ได้ด้วยตามสมควร)

วา ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่วิภัตติวิภาสา แสดงวิธี ๓ ประการ คือ

๑. นิจจวิธิ : วิธีแปลง โย เป็น โว แน่นนอน มีอยู่ท้าย ภิกขุ, เสตุ, เกตุ เป็นต้น เช่น ภิกขโว, เสตโว, เกตโว

๒. อนิจจวิธิ : วิธีแปลง โย เป็น โว ไม่แน่นนอน มีอยู่ท้าย เหตุ, ชนตุ เป็นต้น เช่น เหตุโว, เหตุโย; ชนตโว, ชนตโย

๓. อสันทวิธิ : วิธีไม่แปลง โย เป็น โว มีอยู่ท้าย อมฺ ศัพท์เป็นต้น เช่น อมฺ

อตฺตํ อกฺตรสฺสเเตว.

บทว่า อตฺตํ และบทว่า อกฺตรสฺส ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๑๐๕ : ๑๕๖] เวโวสุ โล จ.

ล ที่มิได้กระทำให้เป็นรัสสะ ย่อมถึงความเป็น อ ในที่ เว และ โว อยู่หลัง

โล อ. ล อกฺตรสฺส อันมีความเป็นรัสสะที่ไม่ถูกกระทำแล้ว ยาคิ ย่อมถึง อตฺตํ ซึ่งความเป็น อ เวโวสุ ในที่ เว และ โว ท.

สูตรนี้กล่าวถึงการแปลงสระ อุ ตามปกติที่ไม่ได้รัสสะมาจาก อุ ของ อุ การันต์ เป็น อ ในที่ มี เว และ โว อยู่หลัง เช่น ภิกฺขโว มีศัพท์เดิมมาจาก ภิกฺขุ + โย แปลง โย เป็น โว ท้าย ล ด้วยสูตรว่า ลโต โวกาโร จ (แปลง โย วิภัตติท้าย ล เป็น โว ได้ด้วยตามสมควร) แล้วจึงแปลง ล เป็น อ ด้วยสูตรนี้ ถ้าหากเป็นสระ อุ ที่รัสสะมาจาก อุ ของ อุ การันต์ จะแปลง อุ เป็น อ ด้วยสูตรนี้ไม่ได้ เช่น อภิภูโว = อภิภู + โย

จ ศัพท์ ทำหน้าที่อนุรักษณนะ คือ ตั้งบทว่า อตฺตํ จากสูตรว่า ปญฺจาทีนมตฺตํ มาไว้ในสูตรนี้ และไม่ให้ติดตามไปสู่อตฺตมนั้น

เวโวสุ อกฺตรสฺส โล อตฺตํ ยาคิ.

ล ที่มิได้กระทำให้เป็นรัสสะ ย่อมถึงความเป็น อ ในที่ เว อักษรและ โว อักษรอยู่หลัง

ประโยคนี้เป็นนุติของสูตรว่า เวโวสุ โล จ ท่านกล่าวไว้เพื่ออธิบายความดังนี้

- คำว่า อกฺตรสฺส ที่ติดตามมาสู่สูตรนี้ เป็นวิเสสนะของ โล เพราะประกอบอยู่หน้าของ โล
- คำว่า อตฺตํ ที่ติดตามมาสู่สูตรนี้ เป็นกรรมของ ยาคิ เพราะอธิบายด้วยคำว่า อตฺตํ ยาคิ (ย่อมถึงความเป็น อ)
- คำว่า ยาคิ เป็นกริยาคุมพากย์ในประโยคนี้ เพราะกล่าวระบุว่ายาคิ ไม่ใช่คำว่า อาปชฺชเต (ย่อมถึง) ดังที่กล่าวไว้ในปทฺฐปฐิตธิปกรณ เพราะคัมภีร์นี้ต้องการกระชับเนื้อหาในเรื่อง จึงใช้คำสั้นๆ

ภิกฺขโว.

[ปฐมา พหุพจน์] ภิกฺขโว

(ภิกษุทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ ภิกขโว

ศัพท์เดิมเป็น ภิกขุ

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตเถ ปจมา” (ภิกขุ + โย)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ภิกขุ ุ + โย)

ให้ อุ ชื่อว่า ล ด้วยสูตรว่า “อิวันณฺวณฺณา ฉลา” (ภิกขุ ุ + โย)

แปลง โย ท้าย ล เป็น โว ด้วยสูตรว่า “ลโต โวกาโร จ” (ภิกขุ ุ + โว)

ในที่ โว อยู่หลัง แปลง ล เป็น อ ด้วยสูตรว่า “เวโอสฺ โล จ” (ภิกขุ -ะ + โว)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต” (ภิกขุ → -ะ + โว)

สำเร็จรูปเป็น ภิกขโว

ปกฺเข โยโลปทีฆา.

ในฝ่าย[ที่ไม่แปลง โย เป็น โว] ลบ โย วิภัตติ และทีฆะ

ภิกขุ

[ปฐมา พหุพจน์] ภิกขุ

(ภิกษุทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ ภิกขุ

ศัพท์เดิมเป็น ภิกขุ

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตเถ ปจมา” (ภิกขุ + โย)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ภิกขุ ุ + โย)

ให้ อุ ชื่อว่า ล ด้วยสูตรว่า “อิวันณฺวณฺณา ฉลา” (ภิกขุ ุ + โย)

ลบ โย วิภัตติท้าย ล ด้วยสูตรว่า “สมฺปโต จ โยน์ โลโป” (ภิกขุ ุ)

ในที่ โย วิภัตติที่ลบแล้ว ทีฆะ อุ เป็น อู ด้วยสูตรว่า “โยสฺ กตนิการโลเปสฺ ทีฆํ” (ภิกขุ ู)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต” (ภิกขุ → ู)

สำเร็จรูปเป็น ภิกขุ

โก ภิกขุ.

[อาลปนะ เอกพจน์] โก ภิกขุ

[๑๐๖ : ๑๕๗] อกตรสฺสา ลโต ยฺวาลปนสฺส เวโว.

แปลง โย อาลปนะวิภัตติหํย ล ที่มีได้กระทำให้เป็นรัสสะ เป็น เว และ โว

เวโว อ. เว และ โว อักษร ท. ยฺวาลปนสฺส แห่งอาลปนวิภัตติคือ โย ปรสฺส อันเป็น
เบื้องหลัง ลโต จาก ล อกตรสฺสา อันมีความเป็นรัสสะที่ไม่ถูกกระทำแล้ว โหนฺติ ย่อมมี ฯ

อกตรสฺสา ลโต ยฺวาลปนสฺส เวโวติ อาลปน โยสฺส เวโวการา.

แปลง โย ในอาลปนวิภัตติเป็น เว อักษรและ โว อักษร ด้วยสูตรว่า อกตรสฺสา ลโต
ยฺวาลปนสฺส เวโว (แปลง โย อาลปนะวิภัตติหํย ล ที่มีได้กระทำให้เป็นรัสสะ เป็น เว และ โว)

คำว่า ยฺวาลปน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ปทรูปสัทธิฎฐิกา คำอธิบายสูตร ๑๕๗

- อาลปนวิภัตติคือ โย = โย เอว อาลปนโน ยฺวาลปนโน (อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

๒. พาลาวตารฎฐิกาใหม่ หน้า ๘๗

- โย ของอาลปนวิภัตติ = อาลปนสฺส โย ยฺวาลปนโน (ตัปปริสสมาสที่สลับบทหน้าและบท
หลัง)

ตตถ ยฺวาลปนสฺเสติ ยฺวาลปนสทโท อาลปนสฺส โย ยฺวาลปนนฺติ ปทวิปลาสวเสน คเหตุพโพ.^{๗๘}

“ในสูตรนั้น ยฺวาลปน ศัพท์ในบทว่า ยฺวาลปนสฺส พึงถือเอาด้วยการสลับบทว่า อาลปนสฺส โย
ยฺวาลปนโน (โย ของอาลปนวิภัตติ ชื่อว่า ยฺวาลปนนะ)”

คำอธิบายตามมติของปทรูปสัทธิฎฐิการะบุว่า โย วิภัตติ คือ อาลปนวิภัตติที่กล่าวถึงในเรื่องนี้

ส่วนคำอธิบายตามมติของพาลาวตารฎฐิกาใหม่ระบุว่าย โย เป็นส่วนหนึ่งของอาลปนวิภัตติ

จะเห็นได้ว่าในรูปวิเคราะห์ว่า อาลปนสฺส โย ยฺวาลปนโน คำว่า อาลปนสฺส คือ วิภัตติอาลปนะ
ทั้ง ๒ ศัพท์ที่เป็นหมู่ ส่วนคำว่า โย เป็นส่วนหนึ่งเท่านั้น การประกอบใช้ฉันทวิภัตติในลักษณะนี้เรียกว่า
อวยวสัมพันธ์ คือ การเกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นส่วน ดังคำว่า รตฺติยา ปจฺมํ ยามํ (ปฐมยามแห่งราตรี)
มีข้อความในคัมภีร์สารัตถทีปนี^{๗๙}

รตฺติยาติ อวยวสมฺพนฺธํ สามิวจฺนํ.^{๘๐}

“ปาฐะว่า รตฺติยา (แห่งราตรี) ลงฉันทวิภัตติในความหมายว่า อวยวสัมพันธ์ (เกี่ยวเนื่องโดย
ความเป็นส่วน)”

นอกจากนั้นแล้ว การใช้ยวสัมพันธ์ดังกล่าวอาจลงสัตว์ภัตติในบทที่แสดงหมู่ได้บ้าง มีอุทาหรณ์ว่า รุกเข สาขา (กิ่งในต้นไม้) ดังหลักฐานในคัมภีร์โมคคัลลานปัญญาภิภาวว่า

ตตถ ยทา สมุทหายสสาธิกรณตตํ วตตุมิจฉิยเต, ตทา สตตมี สิทธาว ยถา รุกเข สาขาคิ. ยทา ตววยวสมุพนโร, ตทา ญจฺจี ยถา รุกขสฺส สาขาคิ.^{๔๑}

“ในเรื่องนั้น เมื่อใด บุคคลต้องการจะกล่าวถึงความเป็นที่ต้งของหมู่ เมื่อนั้น สัตตมีวิภัตติย่อมสำเร็จ เช่น รุกเข สาขา (กิ่งในต้นไม้) แต่เมื่อใด บุคคลต้องการจะกล่าวถึงความเกี่ยวเนื่องโดยความเป็นส่วน เมื่อนั้น ญจฺจีวิภัตติย่อมสำเร็จ เช่น รุกขสฺส สาขา (กิ่งของต้นไม้)”

ดังนั้น แม้คำว่า ยวาลปน ก็อาจตั้งรูปวิเคราะห์อีกอย่างหนึ่งว่า อาลปน โย ยวาลปน ก็ได้ผู้แปลเห็นว่ารูปวิเคราะห์นี้สอดคล้องกับวุตติของสูตรนี้ว่า อาลปน โยสฺส (โย ในอาลปนวิภัตติ) ดังนั้น จึงน่าจะเป็นสิ่งที่ท่านผู้แต่งคัมภีร์นี้มุ่งหมาย (อาโณกะ) ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา

ความจริงแล้วแม้ความเห็นของผู้แปลนี้จะแตกต่างกับคำอธิบายในฎีกาใหม่ จัดว่าเป็นอัตโนมติ อันเป็นสิ่งที่กำลังน้อยกว่าสุดตะ สุดตานุโลม และอาจริยวาท แต่อัตโนมติก็น่าสนใจที่หนักแน่นได้โดยอาศัยนัยที่สมเหตุสมผล ดังข้อความในสัททนีติปกรณ (ปทมาลา) ว่า

อตฺตโนมติ กิญฺจาปิ

กถิตา สพฺพพฺพพลา

ตถาปิ นยมาทาย

กถิตตฺตา อโกปิยา.^{๔๒}

“อัตโนมติกกล่าวว่า มีกำลังน้อยกว่าสุดตะเป็นต้นทั้งหมดก็ตาม ถึงอย่างนั้น ก็เป็นสิ่งที่มั่นคงไม่หวั่นไหว เพราะกล่าวโดยถือเอานัย[ที่สมควร]”

อตฺตํ.

ความเป็น อ ย่อมมี [ด้วยสูตรว่า เวโวสุ โล จ]

ภิกฺขเว ภิกฺขโว ภิกฺขุ, ภิกฺขุ ภิกฺขโว ภิกฺขุ.

[อาลปนะ พหุพจน์] ภิกฺขเว ภิกฺขโว ภิกฺขุ

[ทุตติยา เอกพจน์] ภิกฺขุ

[ทุตติยา พหุพจน์] ภิกฺขโว ภิกฺขุ

การประกอบรูปศัพท์ ภิกฺขเว

ศัพท์เดิมเป็น ภิกฺขุ

ลง โย อาลปนวิวัตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “อาลปนเ จ” (ภิกขุ + โย)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “บุพพมโรจิตมสฺส สเรน วิโยชเย” (ภิกขุ ุ + โย)

ให้ อุ ชื่อว่า ล ด้วยสูตรว่า “อิวันณวณฺณา ฉลา” (ภิกขุ ุ + โย)

แปลง โย ท้าย ล เป็น เว ด้วยสูตรว่า “อกตรสฺสา ลโต ยวาลปนสฺส เวโว” (ภิกขุ ุ + เว)

ในที่ เว อยู่หลัง แปลง ล เป็น อ ด้วยสูตรว่า “เววโส โล จ” (ภิกขุ -ะ + เว)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตเต” (ภิกขุ → -ะ + เว)

สำเร็จรูปเป็น ภิกขเว

เสส อคฺคิ.

รูปที่เหลือเหมือน อคฺคิ ศัพท์

ภิกขุ สทฺทพทมาลา		
วิวัตติ	เอกพจน์	พหุพจน์
ปฐมา	ภิกขุ	ภิกขุ ภิกขโว
อาลปนะ	โก ภิกขุ	ภานโต ภิกขุ ภิกขเว ภิกขโว
ทุติยา	ภิกขุํ	ภิกขุ ภิกขโว
ตติยา	ภิกขุณา	ภิกขุหิ ภิกขุภิ ภิกขุหิ ภิกขุภิ
จตุตถี	ภิกขุโน ภิกขุสฺส	ภิกขุโน ภิกขุโน
ปัญจมี	ภิกขุณา ภิกขุสุมา ภิกขุมฺหา	ภิกขุหิ ภิกขุภิ ภิกขุหิ ภิกขุภิ
ฉกฺคิ	ภิกขุโน ภิกขุสฺส	ภิกขุโน ภิกขุโน
สัตตมี	ภิกขุสฺมี ภิกขุมฺหิ	ภิกขุสุ ภิกขุสุ

เอวํ ชนฺตุ, ชนฺตุ ชนฺตโว.

รูปว่า ชนฺตุ, ชนฺตุ ชนฺตโว (สัตว์) ก็เหมือนอย่างนี้

ท่านกล่าวถึง ชนฺตุ ศัพท์ที่เป็นศัพท์ อุ การันต์เหมือน ภิกขุ ไว้ในเรื่องนี้เพื่อแสดงรูปพิเศษที่มีการแปลง โย เป็น โน ได้ข้างนอกจากแปลงเป็น โว เหมือน ภิกขโว จึงได้รูปว่า ชนฺตโน, ชนฺตโย อีกด้วย

ลโต โวกาโร เจตฺหิ การคฺคฺเคนน โยนํ โนตตํ.

แปลง โย วิภัตติเป็น โน ด้วย การ ศัพท์ในสูตรนี้คือ ลโต โวกาโร จ (แปลง โย วิภัตติ
ท้าย ล เป็น โว ได้ด้วยตามสมควร)

ท่านไม่ตั้งสูตรให้สั้นลงว่า ลโต โว จ แต่ยังเพิ่ม การ ศัพท์เข้ามาเพื่อแสดงอรรถที่เกินมาจาก
ข้อความที่กล่าวไว้ในสูตรซึ่งได้แก่การแปลง โย เป็น โน กล่าวคือ กัจจายนไวยากรณ์อนุญาตการแปลง
โย ท้าย ณ ที่ทำรัสสะแล้วเป็น โน ด้วยสูตรว่า โยน โน แต่ไม่ได้กล่าวถึงการแปลง โย ท้าย ล เป็น โน ไว้
ดังนั้น ปทรูปสิทธิปกรณจึงตั้งกฎว่าให้แปลง โย ท้าย ล เป็น โน ด้วย การ ศัพท์ที่เกินมาในสูตร ลโต
โวกาโร จ

อนึ่ง การตีความ การ ศัพท์ เป็นศัพท์เกินที่กล่าวมานี้ กล่าวไว้เป็นครั้งแรกในสูตรว่า ยวตัง
ตลนทการานํ ฆเปยฺ และกล่าวไว้ในสูตรนี้ของปทรูปสิทธิปกรณ เหตุที่ท่านตีความดังนี้ ก็เพราะว่าพยายาม
จะแก้ปัญหากการแปลง โย เป็น โน ท้าย ชนตุ ศัพท์

ในคัมภีร์ฎีกาและไวยากรณ์ทั้งหลายมักกล่าวถึงศัพท์เกินในลักษณะนี้เช่นกัน ดังข้อความว่า

สพฺพทาธิกา อตฺถาธิโก โหติ.^{๘๓}

“อรรถที่เกินมาย่อมมีได้เพราะศัพท์เกินมา”

ปกฺติ เหาจฺริยานํ, ยทิทํ เยน เกนจิ อากาเรน อตฺถนฺตฺรวินฺญาปนํ.^{๘๔}

“การแสดงให้รู้ร่ออื่นด้วยอาการอย่างใดอย่างหนึ่งนี้ เป็นธรรมเนียมของบูรพาจารย์ทั้งหลาย”

ปกฺติ เหาจฺริยานํ, ยทิทํ เยน เกนจิ อากาเรน อธิปฺปายวินฺญาปนํ.^{๘๕}

“การแสดงให้รู้ความมุ่งหมายด้วยอาการอย่างใดอย่างหนึ่งนี้ เป็นธรรมเนียมของบูรพาจารย์
ทั้งหลาย”

ปกฺติ เหาจฺริยานํ, เยน เกนจิ อากาเรน อตฺตโน อธิปฺปายวินฺญาปนํ.^{๘๖}

“การแสดงให้รู้ความมุ่งหมายของตนด้วยอาการอย่างใดอย่างหนึ่งนี้ เป็นธรรมเนียมของบูรพา-
จารย์ทั้งหลาย”

เอสา หิ อาจฺริยานํ ปกฺติ, ยทิทํ เยน เกนจิ ปกาเรน อตฺถนฺตฺรวินฺญาปนํ.^{๘๗}

“การแสดงให้รู้ความมุ่งหมายของตนด้วยลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งนี้ เป็นธรรมเนียมของบูรพา-
จารย์ทั้งหลาย”

จกาเรน กฺวจิ โวโนนฺมภาโว วิเสโส.

ความไม่มีแห่ง โว และ โน ในบางที่นั่นเอง เป็นความพิเศษด้วย จ ศัพท์

ชนฺดูโน ชนฺดูโย.

[ปฐมา พหุพจน์] ชนฺดูโน ชนฺดูโย

(สัตว์ทั้งหลาย)

พาลาวตารฎีกาใหม่กล่าวว่า จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อันวาจจะเป็นการเชื่อมข้อความก่อนหลัง หมายถึง การรวบรวมความไม่มีการแปลงเป็น โว และ โน ท้าย ชนฺดู ศัพท์ ดังนั้น จึงมีรูปว่า ชนฺดูโย ในปฐมาและทุติยาพหุพจน์ ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

ลโต โวกาโร เจติ สุตเต จสฺส นิปาตสฺสนโตครตฺตา ตสฺส จ อนฺวาจเย วตฺตมานตฺตา อภาวญ-
จานุกุลภาเวนาจยตุํ สกฺกญฺเยยตฺตา ชนฺตฺสทฺทโต ปเรสฺส โยโน โว วา โน วา กตฺถจิ น โหติ. ตสฺมา
ปจฺมาทุติยาพหุพฺเจเนสุ ชนฺดูโยติปิ โหติติ ทสฺเสตุํ จกาเรน กฺวจิ โวโนมฺภาโว วิเสโสติยาห.^{๔๔}

“ท่านกล่าวว่า ความไม่มีแห่ง โว และ โน ในบางที่นั่นเอง เป็นความพิเศษด้วย จ ศัพท์ เพื่อแสดงว่า โย วิภัตติที่อยู่หลัง ชนฺดู ศัพท์ไม่แปลงเป็น โว หรือ โน ในที่บางแห่ง เพราะ จ ศัพท์ในสูตรว่า ลโต โวกาโร จ นับเข้าในนิปาต และเพราะ จ ศัพท์นั้นเป็นไปในอันวาจยะ (การเชื่อมข้อความก่อนหลัง) อีกทั้งเพราะ จ ศัพท์สามารถรวบรวมความไม่มีการแปลงเป็น โว หรือ โน] โดยความเกี่ยวเนื่อง[แก่อุทาหรณ์] ดังนั้น จึงมีรูปว่า ชนฺดูโย ในปฐมาและทุติยาพหุพจน์อีกด้วย”

คำว่า อนฺวาจย มีรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์โมคคัลลานปัฏฐิกาฎีกา (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๑๙) ว่า

- อนฺ ปจฺฉา ปธานานฺโรเรน จยโน อนฺวาจโย = การเชื่อมในภายหลังโดยคล้องตามประธาน
ชื่อว่า อันวาจยะ (อนฺ บทหน้า + อา บทหน้า + จิ ธาตุ + อ ปัจจัย)

เช่นตัวอย่างว่า ทานํ เทหิ, สิลฺลจ รกฺขาหิ (ท่านจงให้ทาน และจงรักษาสีล) จ ศัพท์ใน สิลฺลจ เชื่อมข้อความโดยแสดงว่า ท่านจงให้ทาน และถ้าสามารถรักษาสีลได้ก็จงรักษา หรือดังอุทาหรณ์ว่า ภิกฺขุ จร, คาโว จ อานย (ท่านจงเที่ยวขอภิกษา และจงนำวัวมา) หมายความว่า จงเที่ยวขอภิกษาเป็นหลัก และถ้าพบวัวในระหว่างทางก็จงนำมา

อย่างไรก็ตาม ในฎีกาใหม่ข้างต้นแสดงรูปวิเคราะห์ อนฺวาจย ว่า

- อนฺกุลภาเวน อาจยโน อนฺวาจโย = การรวบรวมโดยความเกี่ยวเนื่อง ชื่อว่า อันวาจยะ
(อนฺ ศัพท์มีความหมายว่า อนฺกุล <เกี่ยวเนื่อง>)

ตามคำอธิบายในฎีกาใหม่นี้ สูตรว่า ลโต โวกาโร จ ควรแปลว่า “ได้ด้วย” เหมือนนอร์ธวินิตตา-
ปนาวธารณะที่กล่าวไว้ในปทฐปฐิทธิปกรณ์ แต่ความหมายของ อันวาจยะ ที่กล่าวไว้ในฎีกาใหม่ไม่สอดคล้อง
กับตัวอย่างของอันวาจยะที่พบในไวยากรณ์บาลีและสันสกฤต ซึ่งต้องมีบทกรรมและกริยาคุมพากย์อย่างละ
๒ บท ผู้แปลจึงเห็นว่ามติของปทฐปฐิทธิกรณ์น่าจะสมควรกว่า

ปทรูปลัทธิปริภคณ์กล่าวว่า จ ศัพท์ในสูตรนี้มีคำแปล ๒ ประการ คือ

๑. “ได้ด้วย”

ทำหน้าที่นิวัตตปนาวธารณะ มินัยว่า กระทำอย่างนี้ได้ นั่นคือ มีบางอย่างที่ไม่ทำอย่างนี้ได้ เพราะฉะนั้นท่านจึงห้ามการแปลง โย เป็น โว ท้าย อมุ ศัพท์ เป็นต้น จึงปรากฏรูปว่า อมุ (อมุ + โย) เท่านั้น

๒. “และอื่นๆ”

ทำหน้าที่อนุวัตตนะ โดยทำให้ โน ศัพท์ตามมาจากสูตรว่า ผลโต สสุส โน วา จึงหมายรวมถึงการแปลง โย เป็น โน อีกด้วย

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์นี้กล่าวถึงความหมายแรก จึงแปลสูตร ลโต โวกาโร จ ตามความหมายแรกนั้น

ความจริงแล้ว ถ้าหากถือว่า การ ศัพท์เกินมา ก็ให้แปลง โย วิภคติ เป็น โน ด้วย การ ศัพท์ดังกล่าว และถือว่า จ ศัพท์ทำหน้าที่ห้ามการแปลงเป็น โน ท้าย อมุ ศัพท์ แต่ถ้าถือว่า การ ศัพท์ไม่เกินมา และ จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุวัตตนะที่หมายรวมถึงการแปลง โย เป็น โน ได้ ก็ให้แปลง โย เป็น โน ด้วย จ ศัพท์ ในสูตรว่า ลโต โวกาโร นั้นนั่นเอง

เตน ชนตุสพพญญาติโต โยน โน จ โหติ.

เพราะเหตุนั้น จึงแปลง โย วิภคติท้ายศัพท์ว่า ชนตุ และ สพพญญ เป็นต้น เป็น โน ได้ด้วย

บทว่า เตน (เพราะเหตุนี้) คือ เพราะเหตุที่ การ ศัพท์รวบรวมการแปลง โย วิภคติเป็น โน ดังนั้นจึงแปลง โย วิภคติท้ายศัพท์ว่า ชนตุ สพพญญ เป็นต้น เป็น โน ได้รูปว่า ชนตุโน, สพพญญโน ดังนี้ เป็นต้น

การประกอบรูปศัพท์ ชนตุโน

ศัพท์เดิมเป็น ชนตุ

ลง โย ปฐมาวิภคติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิจคตเถ ปจมา” (ชนตุ + โย)

แปลง โย ท้าย ชนตุ ศัพท์เป็น โน ด้วย การ ศัพท์ในสูตรว่า “ลโต โวกาโร จ” (ชนตุโน)

สำเร็จรูปเป็น ชนตุโน

ชนฺตุ สหฺปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐฺมา	ชนฺตุ	ชนฺตุ ชนฺตโว ชนฺตฺโน ชนฺตฺโย
อาลปนะ	โก ชนฺตุ	ภวนฺโต ชนฺตุ ชนฺตเว ชนฺตโว
ทุตฺติยา	ชนฺตุํ	ชนฺตุ ชนฺตโว ชนฺตฺโน ชนฺตฺโย
ตตฺติยา	ชนฺตฺนา	ชนฺตฺหิ ชนฺตฺภิ ชนฺตฺหิ ชนฺตฺภิ
จตุตถี	ชนฺตฺโน ชนฺตฺสฺส	ชนฺตฺนํ ชนฺตฺนํ
ปัญฺจมี	ชนฺตฺนา ชนฺตฺสฺมา ชนฺตฺมฺหา	ชนฺตฺหิ ชนฺตฺภิ ชนฺตฺหิ ชนฺตฺภิ
ฉกฺขี	ชนฺตฺโน ชนฺตฺสฺส	ชนฺตฺนํ ชนฺตฺนํ
สัตฺตมี	ชนฺตฺสฺมี ชนฺตฺมฺหิ	ชนฺตฺสฺ ชนฺตฺสฺ

สตถุ สี.

ตั้ง สตถุ ศัพท์ ลง สี วิภัตติ

[๑๐๗ : ๑๕๘] สตถุปิตาทินมา สิสฺมี สีโลโป จ.

แปลงสละท่ายของ สตถุ และ ปิตุ ศัพท์เป็นต้น เป็น อา ในที่ สี วิภัตติอยู่หลัง และ
ลบ สี วิภัตติ)

อนโต อ.ที่สุด สหททาน์ ของศัพท์ ท. สตถุปิตาทิน์ อันมี สตถุ และ ปิตุ เป็นต้น อา
เป็น อา โหติ ย่อมเป็น สิสฺมี ในที่ สี วิภัตติ ๒ สีโลโป จ อ.การลบแห่ง สี วิภัตติ ด้วย โหติ
ย่อมมี ๒

สตถุปิตาทินมา สิสฺมี สีโลโป เจติ สตถาทุยนตสส อา สีโลโป จ.

แปลงสละที่สุดของ สตถุ ศัพท์เป็นต้น เป็น อา และลบ สี วิภัตติ ด้วยสูตรว่า สตถุ-
ปิตาทินมา สิสฺมี สีโลโป จ (แปลงสละท่ายของ สตถุ และ ปิตุ ศัพท์เป็นต้น เป็น อา ในที่ สี
วิภัตติอยู่หลัง และลบ สี วิภัตติ)

จ ศัพท์ทำหน้าที่สัมปินทนะ คือ รวบรวมอรรถทั้งสองอย่างในสูตรเดียวกัน นั่นคือการแปลง
สละท่ายของ สตถุ และ ปิตุ ศัพท์เป็นต้นเป็น อา และลบ สี วิภัตติ อรรถสัมปินทนะนี้ในบางแห่งเรียกว่า
ทุติยตถสสัมปินทนะ คือ รวบรวมอรรถทั้งสองซึ่งกล่าวไว้ในสูตรเดียวกัน

พาลาวตารมัญจใหม่ (หน้า ๘๘) กล่าวว่า สัตถาภิคณะ คือ กลุ่มนามศัพท์ อุ การันต์มี สตถุ และ
ปิตุ เป็นต้นที่ไม่แจกตาม ภิกขุ มีรูปพิเศษในปฐมาวิภัตติเอกพจน์ คือ การแปลงสละท่ายของ สตถุ เป็น อา
และลบ สี วิภัตติ รวมไปถึงการแปลงสละท่ายของ สตถุ เป็น อา ในที่มี โย วิภัตติเป็นต้นอยู่หลัง ศัพท์
ดังกล่าวเป็นบทกิตก์ที่ลงกิตก์ปัจจัย จำแนกเป็น :-

รตถุ ปัจจัย ลงด้วยสูตรว่า สาสาทีหิ รตถุ (ลง รตถุ ปัจจัยท่าย สาส ธาตุเป็นต้น) เช่น สตถา
(พระศาสดา)

ริตุ ปัจจัย ลงด้วยสูตรว่า ปาทีโต ริตุ (ลง ริตุ ปัจจัยท่าย ปา ธาตุเป็นต้น) เช่น ปิตา (บิดา)

ราตุ ปัจจัย ลงด้วยสูตรว่า มานาทีหิ ราตุ (ลง ราตุ ปัจจัยท่ายธาตุมานาภิคณะ) เช่น มาตา
(มารดา)

ตุ ปัจจัย ลงด้วยสูตรว่า สพฺพโต ญฺตุวาวี วา (ลง อ, ญ, ตุ และ อาวี ปัจจัยท้ายธาตุ ทั้งปวงที่มีกรรมอยู่หน้าได้บ้าง) เช่น กตฺตา (ผู้ทำ)

ความจริงแล้ว สตุ ศัพท์เป็นต้นที่นับเข้าในสัตถาทิคณะ มีสระ ฤ อยู่ท้ายในภาษาสันสกฤต โดยมีรูปสันสกฤตว่า ศาสตุ, ปิตตุ, มาตตุ, กรตตุ ดังนั้น จึงมีรูปต่างกับ ภิกฺขุ ศัพท์ในลำดับบทที่ลงวิภัติแล้ว เพราะในสันสกฤตมีกฎที่พฤทธิ ฤ เป็น อาร ในที่ลง โย วิภัติเป็นต้น ในภาษาบาลีจึงต้องแปลงสระท้าย ของ สตุ เป็น อาร ในที่ลงวิภัติเหล่านั้น เพราะภาษาทั้งสองใกล้เคียงกันนั่นเอง

สตุธา.\

[ปฐมา เอกพจน์] สตุธา

(พระศาสดา)

คัมภีร์สุตตนิเทศกล่าวว่า เมื่อแปลงสระ อุ ของ สตุ เป็น อา แล้ว จึงลบ สิ วิภัติ และแม้จะ ลบ สิ วิภัติไปแล้ว อาเทศคือ อา ก็ไม่กลับไปเป็น อุ อย่างเดิม การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า สุริยกัณฑ์ คือ ส่วนที่เหมือนกับแก้วสุริยกานต์ (แก้วรวมแสง) หรือเรียกว่า จันทกัณฑ์ คือ ส่วนที่เหมือนกับแก้วจันทร์กานต์ หมายความว่า ไฟที่เกิดจากแก้วสุริยกานต์ซึ่งกระทบแสงอาทิตย์แล้วหรือน้ำที่เกิดจาก แก้วจันทร์กานต์ซึ่งกระทบแสงจันทร์แล้ว แม้จะนำแก้วทั้งสองอย่างไปเก็บไว้ ไฟหรือน้ำที่เป็นผลจากแก้ว ดังกล่าวก็ยังคงมีอยู่ ฉะนั้น แม้สระ อา ที่แปลงมาจากสระ อุ ก็ไม่อาจกลับมาเป็นปกติได้เอง ฉะนั้น

วิธีนี้ตรงกันข้ามกับมหรูหฺนํ คือ ส่วนที่เหมือนต้นไม้ หมายความว่า โดยทั่วไปแล้ว เงามิ จะหายไปเองเมื่อตัดต้นไม้อแล้ว จึงเป็นวิธีที่ผลทางไวยากรณ์หายไปเองเมื่อไม่มีเหตุทำให้เกิดผลดังกล่าว แต่ท่านพระกัจจายนะไม่ปรารถนาวิธีนี้ เพื่อให้สระที่ถูกแปลงไปกลับมาเป็นอย่างเดิม เพราะว่าวิธีดังกล่าว ไม่นั่นอนเสมอไป

การประกอบรูปศัพท์ สตุธา

ศัพท์เดิมเป็น สตุ

ลง สิ ปฐมาวินิบัติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงฺคตฺเถ ปจฺมา” (สตุ + สิ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปฺพพมฺโหจิตมฺสฺสํ สเรน วิโยชเย” (สตุ ฺ + สิ)

ในที่ สิ วิภัติอยู่หลัง แปลงสระท้ายเป็น อา และลบ สิ วิภัติด้วยสูตรว่า “สตุปิตาทีนมา สิสมิ สิโลโป จ” (สตุ -า)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปํ ยุตเต” (สตุ → -า)

สำเร็จรูปเป็น สตุธา

สตถูปิตาทินนุตยธิกาโร.

ศัพท์ว่า สตถูปิตาทินน์ เป็นศัพท์ติดตามมา

[๑๐๘ : ๑๕๙] อณฺเณสวารตตํ.

สระท้ายของ สตถุ และ ปิตุ ศัพท์เป็นต้น ย่อมถึงความเป็น อาร ในที่วิภัตติอื่นๆ อยู่หลัง
อนโต อ.ที่สุต สหุททาน์ ของศัพท์ ท. สตถูปิตาทินน์ อันมี สตถุ และ ปิตุ เป็นต้น ยาดิ
ย่อมถึง อารตตํ ซึ่งความเป็น อาร วจนฺสุ ในที่วิภัตติ ท. อณฺเณสุ เหล่าอื่น ๆ

สิโตณฺเณสุ สตถาทุยนุตสส อารโ โหติ.

แปลงสระที่สุดของ สตถุ ศัพท์เป็นต้น เป็น อาร ในที่วิภัตติอื่นจาก สิ วิภัตติ

คำว่า อณฺเณ (อื่น) หมายถึง วิภัตติ ๑๕ ตัว (รวมอาลปนะ) ส่วนอุปาทานของ อณฺเณ คือ สิ วิภัตติ
ดังนั้น ท่านจึงอธิบายไว้ในวุตติของสูตรนี้ว่า สิโต (จาก สิ วิภัตติ)

คำว่า อณฺเณสุ เป็นวิเสสนะของปาฐเสสสะว่า วจนฺสุ (ในที่วิภัตติ)

ความจริงแล้วคำว่า วจน มีคำแปล ๕ อย่าง ตามสมควร คือ

๑. ถ้อยคำ	๒. ศัพท์	๓. อรรถ
๔. พจน์	๕. วิภัตติ	

อย่างไรก็ตาม แม้คำว่า วิภัตติ จะมีรูปเป็นบุลงิลค์และอิตถิลิงค์ได้ก็ตาม แต่มักใช้รูปอิตถิลิงค์
มากกว่าบุลงิลค์ ดังนั้น เพื่อหลีกเลี่ยงคำว่า วิภัตติ ที่เป็นบุลงิลค์ซึ่งมีใช้น้อย ในวุตติของปทรูปสิทธิปกรณ์
จึงเพิ่ม วจนฺสุ เข้ามาเป็นวิเสสนะของ อณฺเณสุ เพราะ วจน ศัพท์ปรากฏในบุลงิลค์

[๑๐๙ : ๑๖๐] ตโต โยนโม ตฺ.

แปลง โย ทำย อาร นั้นและศัพท์อื่นๆ เป็น โอ

โอ อ. โอ อาเทศ โยนแห่ง โย วิภัตติ ท. ปรส อันเป็นเบื้องหลัง ตโต อารโต ตฺ จาก อาร นั้น ด้วย โหติ ย่อมมี ฯ

โดยเหตุที่สูตรนี้กล่าวต่อจากสูตรว่า สตฺถูปิตาทินมา สีสฺมี ลิลโป จ และ อญเณสฺวารตฺตํ ดังนั้น ตโต ศัพท์จึงเกี่ยวเนื่องกับ อาร ที่แปลงมาจากสระท้ายของ สตฺถุ ศัพท์เป็นต้น คำว่า ตโต จึงเป็นวิเสสนะของปาลฺลเสสะว่า อารโต

ในฎีกาใหม่ (หน้า ๘๘) กล่าวว่า ตฺ ศัพท์ทำหน้าที่อวุตตสมุจจะเหมือน จ ศัพท์ รวบรวมการแปลง โย เป็น โอ ทำย อาร ที่แปลงมาจาก โค ศัพท์อีกด้วยได้รูปว่า คาโว ส่วนปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวว่า ให้แปลง โย เป็น โอ ทำย จตุ, อุภ, นที และ โค ศัพท์เป็นต้น จึงมีรูปว่า จตุโร, อุภ, นชฺช, คาโว ตามลำดับ

ตโต อารโต โยน โอ โหติ.

แปลง โย วิภัตติที่อยู่ท้าย อาร นั้น เป็น โอ

สตฺถาโร.

[ปฐมา พหุพจน์] สตฺถาโร

(พระศาสดาทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ สตฺถาโร

ศัพท์เดิมเป็น สตฺถุ

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตฺเถ ปจฺมา” (สตฺถุ + โย)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตฺมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย” (สตฺถุ ุ + โย)

แปลงสระท้ายเป็น อาร ด้วยสูตรว่า “อญเณสฺวารตฺตํ” (สตฺถุ อาร + โย)

แปลง โย วิภัตติท้าย อาร เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “ตโต โยนโม ตฺ” (สตฺถุ อาร + โ-)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตฺมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย” (สตฺถุ อารุ - + โอ)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสฺปจฺจยาติมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกฺติ” (สตฺถุ อารุ + โ-)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรึ ยุตุเต” (สตถุ → อารุ → โ-)
สำเร็จรูปเป็น สตถาโร

โก สตถ สตถา สตถาโร, สตถารุ สตถาเร สตถาโร.

[อาลปะนะ เอกพจน์] โก สตถ สตถา

[อาลปะนะ พหูพจน์]สตถาโร

[ทุดิยา เอกพจน์] สตถารุ

[ทุดิยา พหูพจน์] สตถาเร สตถาโร

รูปว่า สตถาเร แปลง โย ทุดิยาวิภัตติเป็น เอ ด้วยสูตรว่า สพพโยนินมาเอ ไม่ได้ เพราะถ้าแปลงเป็น เอ ได้ ก็ควรมีรูปที่แปลง โย ปฐมวิภัตติเป็น อา ได้รูปว่า สตถารา เช่นกัน แต่มีได้เป็นเช่นนั้น เพราะอาจทำให้เข้าใจผิดว่า เป็นรูปที่ลงตติยาวิภัตติ โดยที่แปลง นา วิภัตติเป็น อา ด้วยสูตรว่า นา อา นอกจากนี้ สูตรว่า ตโต โยนโม ตุ ก็ไม่มี ว่า ศัพท์ในสูตรหรือติดตามมาจากสูตรอื่น จึงกล่าวถึงวิธีแปลง โย ท้าย อาร เป็น โอ แน่นนอน ดังนั้น บางท่านจึงกล่าวว่า รูปว่า สตถาเร ไม่สมควรมีในลำดับบท

อย่างไรก็ดี ในพาลาวตารฉบับพม่าและสิ่งหลทุกฉบับพบรูปว่า สตถาเร อีกทั้งในปทรูปสิทธิ-
ปกรณ์ก็มีรูปนี้เช่นเดียวกัน นอกจากนั้น โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๑๗๒) กล่าวว่า โฏเฏ
วา (แปลง โย วิภัตติท้าย อาร เป็น โฏ และ เฏ ได้บ้าง) การแปลง โย เป็น โฏ และ เฏ ก็คือ การแปลง
เป็น โอ และ เอ อักษรที่มี ฎ เป็นอนุพันธ์นั่นเอง เช่น สขาโร, สขาเร, สขาโย ดังนั้น รูปว่า สตถาเร จึง
มีได้เหมือน สขาเร คัมภีร์พาลาวตารคณฐี (เล่ม ๑ หน้า ๘๒) กล่าวว่าให้แปลง โย เป็น เอ ด้วยมหาสูตร
ว่า ยทนุปปนนา นิปาตนา ลิขณนติ

การประกอบรูปศัพท์ สตถ

ศัพท์เดิมเป็น สตถุ

ลง สิ อาลปนวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อาลปะเน จ” (สตถุ + สิ)

ให้ สิ ชื่อ ค ด้วยสูตรว่า “อาลปะเน สิ คสมฺโณ” (สตถุ + ค)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (สตถุ ุ + ค)

แปลงสระ อุ ท้าย สตถุ ศัพท์เป็น อา ด้วยสูตรว่า “อการปีตาทฺยฺนฺตานมา” (สตถุ -า + ค)

ในที่ ค อยู่หลัง รัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตรว่า “อาภาโร วา” (สตถุ -ะ + ค)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรึ ยุตุเต” (สตถุ → -ะ + ค)

ลบ ค วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลป คสีปิ” (สตถ)

สำเร็จรูปเป็น สตถ

การประกอบรูปศัพท์ สตถา

ศัพท์เดิมเป็น สตถ

ลง ลี อาลปนวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อาลปนเน จ” (สตถ + ลี)

ให้ ลี ชื่อ ค ด้วยสูตรว่า “อาลปนเน ลี คสมฺโณ” (สตถ + ค)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (สตถ ุ + ค)

แปลงสระ อุ ห้าย สตถ ศัพท์เป็น อา ด้วยสูตรว่า “อการปีตาทยนฺตานมา” (สตถ -า + ค)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปริ ยุตฺเต” (สตถ → -า + ค)

ลบ ค วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลป คสีปิ” (สตถา)

สำเร็จรูปเป็น สตถา

[๑๑๐ : ๑๖๑] นา อา.

แปลง นา ท้าย อาร นั้น เป็น อา

นา อ. นา วิภัตติ ปร อันเป็นเบื้องหลัง ตโต อารโต จาก อาร นั้น อา เป็น อา โหติ
ย่อมเป็น ฯ

นา อาติ อารโต นาสส อา.

แปลง นา วิภัตติท้าย อาร เป็น อา ด้วยสูตร นา อา (แปลง นา ท้าย อาร นั้น เป็น อา)

ในประโยคว่า อารโต นาสส อา (อา แห่ง นา วิภัตติที่เป็นเบื้องหลังจาก อาร ย่อมมี) บทว่า อา
เป็นประธานในพากย์นี้จึงเพิ่มกริยาคุมพากย์ว่า โหติ เข้ามา ซึ่งในที่นี้แปลว่า “ย่อมมี” ข้อนี้เหมือนประโยค
Verb to have ในภาษาอังกฤษ แต่ในประโยคว่า นา อา (นา ที่เป็นเบื้องหลังจาก อาร นั้นเป็น อา ย่อม
เป็น) บทว่า นา และ อา เป็นประธาน ๒ ศัพท์ จึงต้องแปล โหติ ว่า “ย่อมเป็น” ข้อนี้เหมือนประโยค
Verb to be ในภาษาอังกฤษนั่นเอง

สตถารา, สตถาเรภี สตถาเรหิ.

[ตติยา เอกพจน์] สตถารา

[ตติยา พหูพจน์] สตถาเรภี สตถาเรหิ

การประกอบรูปศัพท์ สตถารา

ศัพท์เดิมเป็น สตถ

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กรณ ตติยา” (สตถ + นา)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (สตถ ุ + นา)

ในที่ นา วิภัตติอยู่หลัง แปลงสระ อุ ท้าย สตถ ศัพท์เป็น อาร ด้วยสูตรว่า “อญเญสฺวารตฺ” (สตถ
อาร + นา)

แปลง นา วิภัตติท้าย อาร เป็น อา ด้วยสูตรว่า “นา อา” (สตถ อาร + -า)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (สตถ อารุ -ะ
+ -า)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสฺปจฺยาติมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกฺติ” (สตถ อารุ
+ -า)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปริ ยุตุเต” (สตฺถ → อารุ → -า)

สำเร็จรูปเป็น สตฺถารา

[๑๑๑ : ๑๖๒] อุ สสฺมี สโลโป จ.

แปลงสระท้าย สตฺถ และ ปิตุ ศัพท์เป็นต้น เป็น อุ ในที่ ส วิภัตติอยู่หลัง และลบ ส วิภัตติได้บ้าง

อนโต อ.ที่สุด สทฺททาน์ ของศัพท์ ท. สตฺถูปิตาทิน์ อันมี สตฺถ และ ปิตุ เป็นต้น อุ เป็น อุ โหติ ย่อมเป็น สสฺมี ในที่ ส วิภัตติ ฯ สโลโป จ อ.การลบแห่ง ส วิภัตติ ด้วย โหติ ย่อมมี วา บ้าง ฯ

จ ศัพท์ทำหน้าที่สัมพันธนะ คือ รวบรวมวิธี ๒ อย่างไว้ในสูตรเดียว นั่นคือ การแปลงสระ อุ ท้าย สตฺถ เป็นต้นเป็น อุ และลบ ส วิภัตติ

ความจริง ท้าย สตฺถ ศัพท์ก็เป็น อุ อยู่แล้ว เหตุไฉนจึงแปลงเป็น อุ ซ้ำอีก ท่านเฉลยว่า เพราะต้องการป้องกันไม่ให้แปลงเป็น อาร ด้วยสูตรว่า อญเณสฺวารตฺตํ ในที่มี ส วิภัตติอยู่หลัง เพราะว่าเมื่อใช้วิธีใหม่ ก็หมายความว่า ไม่ใช่วิธีเก่านั้นเอง ดังกฎทั่วไปกล่าวว่า

บุพฺพวิริโต ปรวิริ พฺลวา.^{๔๔} (บุพฺพวฺวาปรโยะ ปรวิริพฺลวาน)

“วิธีของสูตรหลังมีกำลังกว่าวิธีของสูตรหน้า”

ตามที่ได้กล่าวไว้ข้างต้น สูตรว่า อญเณสฺวารตฺตํ กล่าวถึงการแปลงสระ อุ ของ สตฺถ เป็นต้นเป็น อาร ได้ ในที่มีวิภัตติอยู่หลังยกเว้น ส วิภัตติเท่านั้น ท่านจึงกล่าวสูตรนี้เพื่อห้ามการแปลงเป็น อาร ด้วยสูตรดังกล่าว

พาลาวตารฎีกาใหม่ (หน้า ๘๘) อธิบายเพิ่มเติมว่า เหตุที่ท่านพระกัจจายณะไม่กล่าวถึงการปกติ สระ อุ ท้าย สตฺถ เป็นต้น แต่กล่าวถึงการแปลงสระ อุ เป็น อุ ซ้ำอีก ก็เพราะว่ากลุ่มศัพท์ที่มี สตฺถ, ปิตุ เป็นต้น มีรูปที่มีสระ ฤ อยู่ท้ายในภาษาสันสกฤตว่า สตฺถฤ, ปิตฤ เป็นต้น และในคัมภีร์ปาณินิ (อธฺยาเย ๖ ปาठะ ๑ สูตร ๑๑๑) ก็กล่าวถึงการแปลงสระ ฤ เป็น อุ ในที่มีปัญจมีและนญฺสูวิภัตติ เอกพจน์อยู่หลังคือ งสิ และ งสฺ ด้วยสูตรว่า ฤโต อุตุ (แปลง ฤ เป็น อุ) [สันสกฤตว่า ฤต อุตุ.] ดังนั้น ในภาษาบาลีจึงแปลง อุ เป็น อุ เช่นเดียวกัน ไม่ทำปกติเป็น อุ ตามเดิม เพราะว่าในสันสกฤตไม่ใช่ อุ ของ อุ การันต์ แต่เป็น ฤ

การันต์ ความจริงแล้วรูปปัญจมีและัญฐีวิภัตติ เอกพจน์ของศัพท์ อิ การันต์เป็นต้นในภาษาสันสกฤตมีรูปเหมือนกัน แต่ในภาษาบาลีมีรูปเหมือนกันในจตุตถิและัญฐีวิภัตติ เอกพจน์ ดังนั้น เมื่อเทียบเคียงภาษาทั้งสองเหล่านี้ สระ อุ ของ สตุฤ เป็นต้นจึงมีมูลเหตุเดิมมาจาก ฤ อักษร ท่านจึงกล่าวถึงการแปลงสระ อุ เป็น ฤ ซ้ำอีกเพื่อให้สอดคล้องกับการแปลง ฤ เป็น ฤ ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ปาณินนั่นเอง

ในประโยคที่กล่าวไว้ข้างต้น อาจแปลงยกศัพท์ได้ ๒ ประการว่า

๑. *ปรวิวิ อ.วิธีของสูตรหลัง พลวา เป็นวิธีมีกำลัง ปุพพวิวิโต* กว่าวิธีของสูตรหน้า (*โหติ ย่อมเป็น*)

๒. *ปรวิวิ อ.วิธีของสูตรหลัง พลวา มีกำลัง ปุพพวิวิโต* กว่าวิธีของสูตรหน้า (*โหติ ย่อมเป็น*)

การแปลตามนัยแรกทำให้กริยาคุมพากย์ว่า โหติ ปรากฏชัดเจนในความหมายว่า “ย่อมเป็น” การแปลตามนัยที่สอง แม้จะไม่ชัดเจนเหมือนนัยแรก ก็ทำให้คำแปลสั่นลง แต่นักเรียนอาจเผลอสติแปล โหติ ว่า “ย่อมมี” ก็ได้ จึงต้องสังเกตที่ประธาน ๒ ศัพท์เป็นหลัก ไม่ใช่ที่คำแปล

เส สตุถาทุยนุตสสุ อุ โหติ, สโลโป จ วา.

แปลงสระท้าย สตุฤ เป็นต้น เป็น ฤ ในที่ ส วิภัตติอยู่หลัง และลบ ส วิภัตติได้บ้าง

สตุฤ สตุฤโน สตุฤสสุ.

[จตุตถิ เอกพจน์] สตุฤ สตุฤโน สตุฤสสุ

การประกอบรูปศัพท์ สตุฤ

ศัพท์เดิมเป็น สตุฤ

ลง ส จตุตถิวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมปทาเน จตุตถิ” (สตุฤ + ส)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพพมโหจิตมสสรํ สเรน วิโยชเย” (สตุฤ ฤ + ส)

ในที่ ส วิภัตติอยู่หลัง แปลงสระท้ายเป็น ฤ และลบ ส วิภัตติด้วยสูตรว่า “อุ สสมี สโลโป จ” (สตุฤ ฤ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตุเต” (สตุฤ → ฤ)

สำเร็จรูปเป็น สตุฤ

[๑๑๒ : ๑๖๓] วา นัมมิ.

สละท่ายของสตถุ และ ปิตุ ศัพทเป็นต้น ย่อมถึงความเป็น อาร ในที่ นัมมิ วัตติอยู่หลัง
ได้บ้าง

อนโต อ.ที่สุต สหุทานํ ของศัพท ท. สตถุปีตาทีนํ อันมี สตถุ และ ปิตุ เป็นต้น ยาติ
ย่อมถึง อารตตํ ซึ่งความเป็น อาร นัมมิ ในที่ นัมมิ วัตติ วา บ้าง ๕

วา นัมมิติ นัมมิ อาโร วา.

แปลงเป็น อาร ในที่ นัมมิ วัตติอยู่หลังได้บ้าง ด้วยสูตรว่า วา นัมมิ (สละท่ายของ สตถุ
และ ปิตุ ศัพทเป็นต้น ย่อมถึงความเป็น อาร ในที่ นัมมิ วัตติอยู่หลังได้บ้าง)

ท่านกล่าวสูตรนี้ต่อจากสูตรว่า อภยสวารตตํ ดังนั้น คำว่า อารตตํ จึงติดตามมาจากสูตรนั้น
ทำให้สูตรนี้กล่าวถึงการแปลงเป็น อาร เหมือนสูตรก่อน แต่ท่านเปลี่ยน อภยสว ให้เป็น นัมมิ จึงอนุญาต
ให้แปลงเป็น อาร ในที่มี นัมมิ วัตติอยู่หลังได้บ้าง มีรูปว่า สตถารานํ หรือ สตถานํ ข้อนี้ต่างกับสูตรว่า
อภยสวารตตํ ที่ไม่มี วา ศัพทในสูตรจึงมีเพียงรูปเดียวว่า สตถาโร เป็นต้น ที่จริงแล้วการแปลงเป็น อาร
มิได้แน่นอนยกเว้น นา, นัม และ ส วัตติ โดยการแปลงเป็น อาร ไม่แน่นอนในที่นี้ นา และ นัม วัตติ เช่น
สตถารา สตถุนา, สตถารานํ สตถานํ ด้วยอำนาจของสูตรว่า นา อา, วา นัมมิ และ สตถุนตตมจ และการ
แปลงเป็น อาร มิได้ไม่ในที่นี้ ส วัตติอยู่หลังด้วยอำนาจของสูตรว่า อู สสมี สโลโป จ เช่น สตถุ สตถุโน
สตถุสส

สตถารานํ

[จตุตถิ พหุพจน์] สตถารานํ

การประกอบรูปศัพท สตถารานํ

ศัพทเดิมเป็น สตถุ

ลง นัม จตุตถิวัตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “สมปทาเน จตุตถิ” (สตถุ + นัม)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพพมโหจิตมสสรํ สเรน วิโยชเย” (สตถุ ุ + นัม)

ในที่ นัมมิ วัตติอยู่หลัง แปลงสละท่ายเป็น อาร ด้วยสูตรว่า “วา นัมมิ” (สตถุ อาร + นัม)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพพมโหจิตมสสรํ สเรน วิโยชเย” (สตถุ อาร -

+ นัม)

ในที่ น วิภัตตಿಯอยู่หลัง ที่พระสละท่าย อาร ด้วยสูตรว่า “สนฺหิสฺส จ” (สตฺถุ อารุ -า + นํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปริ ยุตุเต” (สตฺถุ → อารุ → -า + นํ)

สำเร็จรูปเป็น สตถารานํ

[๑๑๓ : ๑๖๔] สตฺถุนตฺตญจ.

แปลงสละท่ายของ สตฺถุ ศัพฺทและศัพฺทอื่น เป็น อ ได้บ้าง

อตฺตํ อ.ความเป็น อ อนฺตสฺส แห่งที่สุด สตฺถุโน จ ของ สตฺถุ ศัพฺท ด้วย โหติ ย่อมมี
นํมฺหิ ในที่ นํ วิภตฺติ วา บ้าง ๒

สตฺถุนตฺตญเจติ นํมฺหิ สตฺถาทฺยอนฺตสฺส ออตฺตํ วา.

แปลงสละท่าย สตฺถุ ศัพฺทเป็นต้น เป็น อ ในที่ นํ วิภตฺติอยู่หลังได้บ้าง ด้วยสูตรว่า
สตฺถุนตฺตญจ (แปลงสละท่ายของ สตฺถุ ศัพฺทและศัพฺทอื่น เป็น อ ได้บ้าง)

คำว่า สตฺถุนตฺตญจ ตัดบทเป็น สตฺถุโน + ออตฺตํ + จ

จ ศัพฺททำหน้าที่อวุตตสมุจฺจยะ คือ รวบรวมข้อความที่มีได้กล่าวไว้ในสูตร นั่นคือ ปิตุ ศัพฺท
เป็นต้นอื่นจาก สตฺถุ ศัพฺท

ที่เฒ สตฺถานํ

เมื่อกระทำความเป็นที่เฒแล้ว ได้รูปว่า

[จตุตฺถิ พหุพจน์] สตฺถานํ

การประกอบรูปศัพฺท สตฺถานํ

ศัพฺทเดิมเป็น สตฺถุ

ลง นํ จตุตฺถิวิภตฺติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “สมปทาเน จตุตฺถิ” (สตฺถุ + นํ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตฺมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (สตฺถุ ุ + นํ)

ในที่ นํ วิภตฺติอยู่หลัง แปลง อุ ของ สตฺถุ เป็น อ ด้วยสูตรว่า “สตฺถุนตฺตญจ” (สตฺถุ -ะ + นํ)

ในที่ นํ วิภตฺติอยู่หลัง ที่เฒ อ เป็น อา ด้วยสูตรว่า “สุนฺหิสฺส จ” (สตฺถุ -า + นํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปริ ยุตฺเต” (สตฺถุ → -า + นํ)

สำเร็จรูปเป็น สตฺถานํ

[๑๑๔ : ๑๖๕] ตโต สุมิมิ.

แปลง สุมิ วิภัตติท้าย อาร เป็น อิ

สุมิ อ. สุมิ วิภัตติ ปร อันเป็นเบื้องหลัง ตโต อารโต จาก อาร นั้น อิ เป็น อิ โหติ
ย่อมเป็น ฯ

ตโต สุมิมิตติ อารโต สุมิโน อิ.

แปลง สุมิ วิภัตติท้าย อาร เป็น อิ ด้วยสูตรว่า ตโต สุมิมิ (แปลง สุมิ วิภัตติท้าย อาร
เป็น อิ)

บทว่า สุมิ เป็นชื่อวิภัตติที่ไม่ปรากฏว่าเป็นลิงค์ไหน จัดเป็นศัพท์สามัญทั่วไปที่ไม่ปรากฏลิงค์
โดยเฉพาะ ในกรณีเช่นนี้ให้ถือว่าเป็นบุงลิงค์หรือบุงสกลิงค์ เพราะลิงค์ทั้งสองนี้ใช้ได้ทั่วไปในที่ไมระบุ
ลิงค์ไว้ จึงอาจเพิ่มปาฐะสะที่เป็นวิเสสนะของ สุมิ ว่า ปร หรือ ปโร ก็ได้

ความจริง ตโต ศัพท์ตามมาจากสูตรว่า ตโต โยนโม ตู ในที่นี้เมื่อมี ตโต เพิ่มเข้ามาอีกแสดงว่า
มีความหมายเพิ่มเข้ามาอีกนั่นเอง จึงแปลง สุมิ เป็น อิ ท้าย ภู และ ทิว ศัพท์ เช่น ภูวิ (บนแผ่นดิน),
ทิวิ (บนสวรรค์)

[๑๑๕ : ๑๖๖] อาโร รสสมิกारे.

อาร ย่อมถึงความเป็นรัสสะในที่ อี อักษรอยู่หลัง)

อาโร อ. อาร ยาติ ย่อมถึง รสส ซึ่งความเป็นรัสสะ อิกारे ในที่ อี อักษร ฯ

อาโร รสสมิกारेติ อิมฺหิ อารสฺส รสโส.

รัสสะ อาร ในที่สระ อี อยู่หลังด้วยสูตรว่า อาโร รสสมิกारे (อาร ย่อมถึงความเป็นรัสสะในที่ อี อักษรอยู่หลัง)

คำว่า รสโส หรือ รสส ในสูตรว่า อาโร รสสมิกारे เป็น ภาวโลปะ คือ ศัพท์ที่ลบ ภาว ศัพท์ท้ายสมาสเพื่อย่อคำ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- รสสฺส ภาโว รสโส = ความเป็นแห่งรัสสะ ชื่อว่า รัสสะ

การที่ท่านประกอบใช้ ภาว ศัพท์ในเรื่องนี้ ก็เพื่อแสดงถึงลักษณะคือความเป็นรัสสะ ซึ่งก็คือ กิริยาที่เปลี่ยนเป็นเสียงสั้น แต่ไม่ใช่เสียงสั้น กล่าวคือ คำว่า รสส หมายถึง รัสสะระ ๓ เสียง ได้แก่ อ อี และ อุ แต่คำว่า รสสภาว (ความเป็นเสียงสั้น) คือ กิริยาที่เปลี่ยนเป็นเสียงสั้น ดังนั้น ท่านจึงประกอบใช้ ภาว ศัพท์เพื่อแสดงกิริยาดังกล่าว

แม้จะกล่าวโดยสามัญทั่วไปว่า อาโร แต่มุ่งหมายถึงสระ อา ใน อาร การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า เอกเทศยुपจारे คือ สำนวนที่กล่าวถึงหมู่ แต่มุ่งให้หมายถึงบางส่วน ดังคำว่า รุกฺโข ฉินฺโน (ต้นไม้ถูกตัดแล้ว) หมายถึง ต้นไม้บางส่วนที่ถูกตัด

สตฺถริ, สตฺถาเรสุ.

[สัตตมฺ] สตฺถริ สตฺถาเรสุ

การประกอบรูปศัพท์ สตฺถริ

ศัพท์เดิมเป็น สตฺถ

ลง สฺมึ วิวตฺติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “โอภาเส สตฺตมฺ” (สตฺถ + สฺมึ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “บุพฺพมโรจิตมสฺสํ สเรน วิโยชเย” (สตฺถ ุ + สฺมึ)

ในที่ สฺมึ วิวตฺติอยู่หลัง แปลง อุ เป็น อาร ด้วยสูตรว่า “อณฺเณสฺวารตฺ” (สตฺถ อาร + สฺมึ)

แปลง สฺมึ ท้าย อาร เป็น อี ด้วยสูตรว่า “ตโต สฺมิมิ” (สตฺถ อาร + ิ)

ในที่สระ อี อยู่หลัง รัสสะ อา ที่ อาร ด้วยสูตรว่า “อาโร รสสมิกारे” (สตฺถ อร + ิ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “บุพพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (สตฺถ อรฺ -ะ + ิ)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลเปมาเทสปปจยาติมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ” (สตฺถ อรฺ + ิ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตุเต” (สตฺถ → อรฺ → + ิ)

สำเร็จรูปเป็น สตฺถริ

สตฺถ สทฺทพทมาลา		
วิภัติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	สตฺถา	สตฺถาโร
อาลปะนะ	โภ สตฺถ สตฺถา	ภวนฺโต สตฺถาโร
ทุติยา	สตฺถารํ สตฺถาเร	สตฺถาโร
ตติยา	สตฺถารา สตฺถุณา	สตฺถาเรหิ สตฺถาเรภิ
จตุตถี	สตฺถุ สตฺถุโน สตฺถุสฺส	สตฺถารานํ สตฺถานํ
ปัญจมี	สตฺถารา สตฺถุณา	สตฺถาเรหิ สตฺถาเรภิ
ษัฏฐี	สตฺถุ สตฺถุโน สตฺถุสฺส	สตฺถารานํ สตฺถานํ
สัตตมี	สตฺถริ	สตฺถาเรสุ

เอวํ นตฺตาทิ.

กลุ่มศัพท์มี นตฺตุ เป็นต้น ก็เหมือนอย่างนี้

ท่านประกอบใช้ นตฺตาทิ เป็นเอกพจน์ โดยเป็นวิเศษณะของปาฐเสสะว่า สทฺทโคณ (กลุ่มศัพท์) หรืออาจประกอบใช้เป็นรูปพหูพจน์ว่า นตฺตาทิ หรือ นตฺตาทโย ก็ได้ โดยหมายถึง สทฺทา (ศัพท์ทั้งหลาย)

อาทิ ศัพท์ใน นตฺตาทิ ละข้อความว่า ปนตฺตุ (เหลน) เป็นต้น ในภาษาบาลีมีชื่อเรียกเกี่ยวกับญาติเพียง ๓ ชั่วโคตรในเบื้องบน คือ ปิตุ (พ่อ), ปิตามห (ปู่), ปิตามห (ทวด) และญาติ ๓ ชั่วโคตรในเบื้องล่าง คือ บุตุต (ลูก), นตฺตุ (หลาน), ปนตฺตุ (เหลน) แต่ภาษาพม่ามีชื่อเรียกญาติ ๗ ชั่วโคตรในเบื้องบนและเบื้องล่างทั้งหมด

คำว่า ปิตามห มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปิตามหโต ปโร ปิตามโห = ผู้ถัดจากปู่ ชื่อว่า ปิตามหะ

คำว่า ปนตฺตุ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- นตฺตุโต ปโร ปนตฺตา = ผู้ถัดจากหลาน ชื่อว่า ปนัตตฺ

ป ศัพท์ใน ปิตามห, ปนตฺตุ ใช้ในความหมายว่า พร (ถัดไป, เหนือกว่า) ดังรูปวิเคราะห์ว่า

- อาจริยโต ปโร ปาจริโย = ผู้เหนือกว่าอาจารย์ ชื่อว่า ปาจริยะ (อาจารย์ของอาจารย์)

ปิตา สตุเถว.

ปิตุ ศัพท์เหมือน สตุถุ ศัพท์

ปิตุ ศัพท์แจกตาม สตุถุ ศัพท์ แต่มีรูปพิเศษในบางวิภัติ ท่านจึงกล่าวแยกไว้จาก สตุถุ ศัพท์

[๑๑๖ : ๑๖๘] ปิตาทินมสิมฺหิ.

อาร์ ของ ปิตุ ศัพท์เป็นต้นย่อมาถึงความเป็นรัสสะ ในที่วิภัตติอันมิใช่ ลี อยู่หลัง

อาโร อ. อาร์ อาเทศ สหฺทานํ ของศัพท์ ท. ปิตาทินํ อันมี ปิตุ เป็นต้น ยาติ ย่อมถึง
รสฺส ซึ่งความเป็นรัสสะ วิภตฺติมฺหิ ในที่วิภัตติ อสิมฺหิ อันมิใช่ ลี ๒

ปิตาทินมสิมฺหิตี ลิตฺยเณสุ อาร์สสุ รสฺสไว วิเสโส.

ความเป็นรัสสะเหมือน อาร์ นั้นเทียบ ในที่วิภัตติอื่นจาก ลี วิภัตติอยู่ท้ายด้วยสูตรว่า
ปิตาทินมสิมฺหิ (อาร์ ของ ปิตุ ศัพท์เป็นต้นย่อมาถึงความเป็นรัสสะ ในที่วิภัตติอันมิใช่ ลี อยู่
หลัง) เป็นความพิเศษ

ท่านพระกัจจายณะประกอบใช้เป็นรูปเอกพจน์ว่า อสิมฺหิ โดยหมายถึงวิเสสยะว่า วิภตฺติมฺหิ ไม่
ประกอบใช้เป็นรูปพหูพจน์ว่า อสิสฺส โดยหมายถึงวิเสสยะว่า วิภตฺติสฺส เพราะรูปว่า อสิสฺส เข้าใจยาก ท่านจึง
ใช้เป็น อสิมฺหิ เพื่อให้ผู้เรียนเข้าใจง่าย สอดคล้องกับหลักการตั้งสูตรว่า อสนฺเทห (ไม่คลุมเครือ)

พาลาวดารมัญจิกาใหม่ (หน้า ๙๐) จำแนกออกเป็น ๒ คณะ คือ

๑. สัตถาภิคณะ กลุ่มศัพท์มี สตุถุ เป็นต้น เป็นศัพท์ที่ไม่ต้องรัสสะ อา ใน อาร์ เป็น อ เช่น
สตุถาโร, สตุถาริ, สตุถาเร, สตุถาโร ยกเว้นสัตตมวิภัตติ เอกพจน์ มีรูปว่า สตุถิริ หมายถึง :-

ศัพท์ที่ลงกิตกัปัจจัยอันเป็นกัตตุวาจก เช่น

- สตุถุ (พระศาสดา)	- กตฺตุ (ผู้ทำ)	- เซตุ (ผู้ชนะ)
- โพทฺฐ (ผู้รู้)	- วตฺตุ (ผู้พูด)	- ฌาตุ (ผู้รู้)

ศัพท์ที่ลงกิตกัปัจจัยอันเป็นเหตุกัตตุวาจก เช่น

- ฌาเปตุ (ผู้ให้รู้)	- วิฌญาเปตุ (ผู้ให้รู้แจ้ง)	- โพเธตุ (ผู้ให้รู้)
- โมจยตุ (ผู้ให้พ้นไป)	- โพเธตุ (ผู้ให้รู้)กาเรตุ (ผู้ให้ทำ)	

นามศัพท์มี นตฺตุ (หลาน) และ มนฺธาตุ (พระเจ้ามนฺธาตุ) เป็นต้น

๒. ปิตาทิคนะ กลุ่มศัพท์มี ปิตุ เป็นต้น เป็นศัพท์ที่ต้องรู้สะ อา ใน อาร เป็น อ เช่น ปิตโร, ปิตริ, ปิตเร, ปิตโร หมายถึง :-

ปิตุ (พ่อ), ภาตุ (พี่น้องชาย) และ ชามาตุ (ลูกเขย) ในปฐมิลิ

มาตุ (แม่), ฐิตุ (ลูกสาว) และ ทูหิตุ (ลูกสาว) ในอิตถิลิ

ดังนั้น ศัพท์ปฐมิลิว่า ปิตุ และศัพท์อิตถิลิว่า มาตุ เป็นต้นจึงเป็นข้อความของ อาทิ ศัพท์ในคำว่า ปิตาทินิ ของสูตรนี้ ไม่ใช่ กตตุ ศัพท์เป็นต้นที่นับเข้าในสัตถาทิคนะ

อนึ่ง สัตถาทิคนะเป็นศัพท์ที่ลงปัจจัย ๔ ศัพท์ คือ รตุ, ฐิตุ, ราชตุ และ ตุ ปัจจัย ส่วนปิตาทิคนะเป็นศัพท์ที่ลงปัจจัย ๒ ศัพท์ คือ ฐิตุ และ ราชตุ ปัจจัย ข้อนี้คล้ายกับมโนคนะ กล่าวคือ ศัพท์ที่ประกอบด้วยองค์ ๓ มีการแปลง นา เป็น อา เป็นต้น ได้ชื่อว่า มโนคนะ ส่วนศัพท์ที่ประกอบด้วยองค์ ๑ หรือองค์ ๒ ได้ชื่อว่า มโนคนาทิคนะ

ปิตโร.

[ปฐมา พหุพจน์] ปิตโร

การประกอบรูปศัพท์ ปิตโร

ศัพท์เดิมเป็น ปิตุ

ลง โย ปฐมาวินัตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตเถ ปจมา” (ปิตุ + โย)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพพมโรจิตมสสรุ สเรน วิโยชเย” (ปิตุ ุ + โย)

ในที่ โย วินัตติอยู่หลัง แปลง อุ ท้าย ปิตุ เป็น อาร ด้วยสูตรว่า “อญเญสวารตต” (ปิตุ อาร + โย)

ในที่ โย วินัตติอยู่หลัง รัสสะ อาร เป็น อร ด้วยสูตรว่า “ปิตาทินมสิมฺหิ” (ปิตุ อร + โย)

แปลง โย ท้าย อาร เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “ตโต โยนโม ตุ” (ปิตุ อร + โอ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพพมโรจิตมสสรุ สเรน วิโยชเย” (ปิตุ อร -ะ + โอ)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปจยยาติมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ” (ปิตุ อร + โอ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปริ ยุตเต” (ปิตุ → อร → + โอ)

สำเร็จรูปเป็น ปิตโร

นํหิ ปิตุนนติปิ โหติ.

ในที่ นํ วินัตติอยู่หลัง รูปว่า ปิตุน ย่อมมิได้บ้าง

การแปลงสระ อุ ท้าย ปิตุ เป็นต้นเป็น อาร ด้วยสูตรว่า อญเณสฺวารตฺตํ ไม่นั่นอน ดังนั้น จึงอาจมีรูปว่า ปิตุน นอกจาก ปิตราน ได้บ้าง ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวว่า อารตฺตมิติ ภาวนิตุเทเสน กตฺถิ อนิยมํ ทสฺเสติ (พระกัจจายนะแสดงความไม่แน่นอน[ของวิธีการดังกล่าว] ในบางวิภัติด้วยการแสดงเป็น ภาวปัจจยฺว่า อารตฺตํ)

คำว่า “ในบางวิภัติ” หมายถึง นา และ น วิภัติ วิภัตตินอกจากนี้ให้แปลงสระท้ายเป็น อาร นั่นอน ข้อนี้เป็นมติของพระพุทฺธปิยะที่ว่า ภาว ปัจจัยคือ อารตฺตํ นี้ แสดงว่ากฎนี้เป็นกฎที่ได้บังคับตายตัว ท่านมีความเห็นว่าถ้าใช้เพียง อาร แล้วก็ได้ แต่ที่ท่านใช้ดังนี้เพราะต้องการจะแสดงความไม่แน่นอนนั่นเอง มีหลักอยู่ว่า ถ้าสูตรใดแสดงด้วยภาวปัจจย แสดงว่าสูตรนั้นมีการอาเทศที่ไม่บังคับตายตัว

กัจจายนสูตรตฺตถะแต่งคาถาประมวลความไว้ว่า

อารตฺต'มิติ นิทุเทสา

นानสฺ วา'สมาสเก

สมฺหิ นตฺเถว เสเสสฺ

อาโร อญฺจสฺ นิจฺจโต.^{๕๐}

“การแปลงเป็น อาร ย่อมมีได้บ้างในเพราะ นา และ น วิภัติในที่มิใช่สมาส (ถ้าเป็นสมาสให้แปลงเป็น อาร นั่นอน เช่น สตุถารทสฺสนํ (การพบเห็นพระศาสดา)) การแปลงเป็น อาร ย่อมไม่มีนั้นเกี่ยวในเพราะ ส วิภัติ และมีได้อย่างแน่นอนในเพราะวิภัติ ๘ ตัวอื่น”

ปิตุ สทฺทพทมาลา		
วิภัติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	ปิตา	ปิตโร
อาลปนะ	โก ปิต ปิตา	ภวนโต ปิตโร
ทุติยา	ปิตรํ ปิตเร	ปิตโร
ตติยา	ปิตรา	ปิตเรหิ ปิตเรภิ ปิตูหิ ปิตูภิ ปิตูหิ ปิตูภิ
จตุตถี	ปิตุ ปิตุโน ปิตุสส	ปิตรานํ ปิตานํ ปิตุนํ ปิตุนํ
ปัญจมี	ปิตรา	ปิตเรหิ ปิตเรภิ ปิตูหิ ปิตูภิ ปิตูหิ ปิตูภิ
หัตถวี	ปิตุ ปิตุโน ปิตุสส	ปิตรานํ ปิตานํ ปิตุนํ ปิตุนํ

ปัตฺตุ สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
สัตตมมี	ปัตตริ	ปัตตเรสุ ปัตตฺสु ปัตตฺสु

เอวํ ภาตุปฺปภุตโย.

ภาตุ ศัพท์เป็นต้น ก็เหมือนอย่างนี้

คำว่า ปภุติ เป็นคำไวพจน์ของ อาทิ ศัพท์ ท่านจึงใช้คำนี้เพื่อให้ผู้เรียนได้รู้คำไวพจน์ของ อาทิ ศัพท์ดังกล่าว

อุ การันต์ ปุลงลิงค์

อภิกฺว.

[ปฐมมา พหุพจน์] อภิกฺว (พระผู้เป็นใหญ่)

รสเส อภิกฺวโ.

เมื่อกระทำความเป็นรัสสะแล้ว ได้รู้ว่า [ปฐมมา พหุพจน์] อภิกฺวโ

การประกอบรูปศัพท์ อภิกฺวโ

ศัพท์เดิมเป็น อภิกฺ

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตเถ ปจมา” (อภิกฺ + โย)

ให้ อุ ชื่อว่า ล ด้วยสูตรว่า “อิวันณวณณา ฌลา” (อภิกฺ + โย)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพพมโหจิตมสสรํ สเรน วิโยชเย” (อภิกฺ ฺ + โย)

ในที่ โย วิภัตติอยู่หลัง รัสสะ อุ เป็น อุ ด้วยสูตรว่า “อโฆ รสสเมกวจนโยสวปิ จ” (อภิกฺ ฺ + โย)

แปลง โย ท้าย ล เป็น โว ด้วยสูตรว่า “ลโต โวกาโร จ” (อภิกฺ ฺ + โว)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปริ ยุตเต” (อภิกฺ → ฺ โว)

สำเร็จรูปเป็น อภิกฺวโ

โยโลเป อภิกฺ.

เมื่อกระทำการลบ โย วิภัตติ แล้ว ได้รู้ว่า

[ปฐมมา พหุพจน์] อภิกฺ

เสสํ ภิกฺขว.

รูปที่เหลือเหมือน ภิกฺขุ ศัพท์

รสโสว วิเสโส.

ความเป็นรัสสะนั้นเกี่ยวเป็นรูปพิเศษ

อภิกฺ ศัพท์เป็น อุ การันต์ก็จริง แต่แจกตาม ภิกฺขุ ศัพท์ โดยมีการแปลง โย วิภัตติเป็น โว เหมือน ภิกฺขุ ศัพท์

อภิภู สหุพพมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	อภิภู	อภิภู อภิภูโว
อาลปะนะ	โก อภิภู	ภานโต อภิภู อภิภูโว
ทุติยา	อภิภู	อภิภู อภิภูโว
ตติยา	อภิภูนา	อภิภูหิ อภิภูภิ
จตุตถี	อภิภูโน อภิภูสฺส	อภิภูนํ
ปัญจมี	อภิภูนา อภิภูมฺหา อภิภูสฺมา	อภิภูหิ อภิภูภิ
หฺนฺถี	อภิภูโน อภิภูสฺส	อภิภูนํ
สັตถมี	อภิภูมฺหิ อภิภูสฺมี	อภิภูสุ

เอวํ สหุพพณฺณ.

สหุพพณฺณ ศัพท์ก็เหมือนอย่างนี้

คำว่า สหุพพณฺณ ประกอบรูปศัพท์มาจาก สหุพ บพหน้า + ณา ธาตุ (อวโพธเน = ฐั) + กวิ
ปัจจัย ลง อุ อักษรเป็นอาคม มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สหุพ ฆานาตฺติ สหุพพณฺณ = บุคคลผู้รู้สิ่งทั้งปวง ชื่อว่า สหุพพณฺณ

บุพเพว โยนฺ โนกาโร จ.

แปลง โย วิภัตติเป็น โน อักษรด้วย เหมือน ชนตุ ศัพท์ก่อน

สหุพพณฺณ ศัพท์เป็น อุ การันต์ที่แจกเหมือน ชนตุ ศัพท์ โดยแปลง โย เป็น โน ด้วย การ ศัพท์
ในสูตรว่า ลโต โวกาโร จ (แปลง โย วิภัตติท้าย ล เป็น โว และอักษรอื่น ตามสมควร) ความจริงแล้วสูตร
ว่า โยมนฺ โน กล่าวถึงการแปลง โย เป็น โน โดยตรง แต่บอกว่า ฌโต และ กตรสฺสา ติดตามมาจากสูตรว่า
น ฌโต กตรสฺสา จึงทำให้เป็นสูตรที่เกี่ยวกับการแปลง โย วิภัตติท้าย ฌ ที่ทำรัสสะแล้วเท่านั้น

ปทฺรฐปสฺสธิปกรณํกล่าวว่า ให้แปลง โย ท้าย ฌ ที่ไม่ได้ทำรัสสะแล้วเป็น โน ได้ ด้วยการเว้น
กตรสฺสา ศัพท์ที่ติดตามมาซึ่งเรียกว่า วินาธิการโยควิภาคะ คือ การแบ่งสูตรโดยเว้นศัพท์ที่ติดตามมา เช่น
สارมตฺติโน (ผู้มีความรู้อันเป็นสาระ) แต่ถ้าให้เว้นทั้งสองศัพท์ คือ ฌโต และ กตรสฺสา ก็อาจแปลง โย ท้าย

ล เป็น อุ ได้ด้วยวินาธิการโยควิภาคะในสูตรว่า โยโน โน อย่างไรก็ตาม ในปทฐสัทธิปริกัณห์ก็อนุญาตให้ทำเช่นนั้นได้ด้วย การ ศัพท์ในสูตรว่า ลโต โวกาโร จ เพราะระบุว่าเป็นการแปลง โย ท้าย ล อีกทั้งบางรูปก็มีรูปที่แปลง โย เป็น โว และ โน ควบคู่กันไป เช่น ชนตุ, ชนตโว, ชนตุนโน

สพฺพณฺณโน สพฺพณฺณ.

[ปฐมา พหุพจน์] สพฺพณฺณโน สพฺพณฺณ (ผู้รู้ธรรมทั้งหมด)

การประกอบรูปศัพท์ สพฺพณฺณโน

ศัพท์เดิมเป็น สพฺพณฺณ

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตเถ ปจมา” (สพฺพณฺณ + โย)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺส สเรน วิโยชเย” (สพฺพณฺณ ฺ + โย)

ให้ อุ ชื่อว่า ล ด้วยสูตรว่า “อิวนฺณวณฺณา ฉลา” (สพฺพณฺณ ฺ + โย)

ในที่ โย วิภัตติอยู่หลัง รัสสะ อุ เป็น อุ ด้วยสูตรว่า “อโฆ รสฺสเมกวจนโยสฺวาปิ จ” (สพฺพณฺณ ฺ + โย)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตเต” (สพฺพณฺณ → ฺ + โน)

แปลง โย ท้าย ล เป็น โน ด้วยสูตรว่า “ลโต โวกาโร จ” (สพฺพณฺณโน)

สำเร็จรูปเป็น สพฺพณฺณโน

สพฺพณฺณ สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหุพจน์
ปฐมา	สพฺพณฺณ	สพฺพณฺณโน
อาลปะนะ	โก สพฺพณฺณ	ภวานฺโต สพฺพณฺณโน
ทุติยา	สพฺพณฺณํ	สพฺพณฺณโน
ตติยา	สพฺพณฺณา	สพฺพณฺณหิ สพฺพณฺณภิ
จตุตถิ	สพฺพณฺณโน สพฺพณฺณสุส	สพฺพณฺณัน
ปัญจมี	สพฺพณฺณา สพฺพณฺณมหา สพฺพณฺณสมา	สพฺพณฺณหิ สพฺพณฺณภิ
ษัฎฐี	สพฺพณฺณโน สพฺพณฺณสุส	สพฺพณฺณัน
สัตตมี	สพฺพณฺณหิ สพฺพณฺณสมิ	สพฺพณฺณสุ

โอ การันต์ ปฐมิลี

โค.

[ปฐมา เอกพจน์] โค

(วัว)

โค ศัพท์สำเร็จรูปมาจาก คมฺ ฐาตุ + โร ปัจจัย (โร ปัจจัยก็คือ โอ ปัจจัยมี รฺ เป็นอนุพันธ์ หรือ เครื่องสังเกตทางไวยากรณ์ มิได้มีรูปปรากฏเป็นเช่นนั้นจริง ๆ) ตามนัยนี้ โค ศัพท์เป็น โอ การันต์ อนึ่ง การกำหนดการันต์หมายเอาศัพท์ที่ตั้งเป็นนามแล้ว แต่ยังมีได้ลงวิภัติ ดังนั้นจึงถือว่า โค ศัพท์เป็น โอ การันต์

พาลาวตารฎีกาใหม่ (หน้า ๙๑) กล่าวถึงวิธีใช้เกี่ยวกับ โค ศัพท์ ดังนี้

- โค ศัพท์เป็นรูปปฐมิลี แต่ระบุถึงวัวตัวเมียบ้าง (คือ มีรูปภายในเป็นอิตถิลิงค์ แต่มีรูปภายนอกเป็นปฐมิลี) หรือเป็นคำกลาง ๆ ที่กล่าวถึงวัวตัวผู้และวัวตัวเมียทั้งสองอย่างบ้าง

- บทสรรพนามของ โค ศัพท์ต้องใช้ตามเนื้อความจริง เช่น ถ้ากล่าวถึงวัวตัวเมีย ก็ต้องใช้สรรพนามเป็นอิตถิลิงค์ ดังคำว่า คาโว พุชฺหุหฺติ, ตาสฺ ชีรํ ปิวิสสาม (วัวถูกรีดนมอยู่ พวกเราก็กดนมของวัวเหล่านั้น) จะเห็นได้ว่า คำว่า ตาสฺ เป็นวิเศษณ์ที่ใช้เป็นอิตถิลิงค์ของ โค ศัพท์ แต่ถ้ากล่าวถึงวัวตัวผู้ไปที่เป็นทั้งวัวตัวผู้และตัวเมียก็ต้องใช้สรรพนามเป็นปฐมิลี เช่น คาโว ติณฺณ จรฺหฺติ, เตสุ จรฺนเตเสว จจฺนาม (วัวเที่ยวไปในสวนหญ้า เมื่อวัวเหล่านั้นเที่ยวไปอยู่นั้นเที่ยว พวกเราจะไป)

อีกอย่างหนึ่ง คือ มาตุคาม ศัพท์ที่แม้จะมีรูปเป็นปฐมิลีก็กล่าวถึงเพศหญิง จึงมีเนื้อความเป็นอิตถิลิงค์ และบทสรรพนามของ มาตุคาม ศัพท์ก็ต้องใช้เป็นอิตถิลิงค์ ตามเนื้อความที่เป็นเพศหญิง เช่น โย ปน ภิกฺขุ มาตุคาเมน สทฺธิ เอโก เอกาย รโห ปฏิจฺจนฺเน อาสเน อลฺกมฺมฺนฺเย นิสฺซชฺช กปฺเปยฺย (ภิกษุใดหนึ่งบนอาสนะที่กำลังอันเป็นที่ลับพอจะทำการได้กับมาตุคาม สองต่อสอง) จะเห็นว่า คำว่า เอกาย อันเป็นวิเศษณ์ของ มาตุคาเมน มีรูปเป็นอิตถิลิงค์ไม่มีรูปเป็นปฐมิลีตาม มาตุคาเมน ว่า เอกเณ

- บทกิตก์ที่เกี่ยวกับ โค ศัพท์ต้องใช้ตามเนื้อความจริง เช่น เมื่อกล่าวถึงวัวตัวเมีย ก็ต้องใช้บทกิตก์ดังกล่าวเป็นอิตถิลิงค์ ดังคำว่า โคสุ พุชฺหฺมานาสฺ คโต (เมื่อแม่โคถูกรีดนมอยู่ บุรุษไปแล้ว), พุทฺธาสุ อาคโต (เมื่อแม่โคถูกรีดนมเสร็จแล้ว บุรุษกลับมาแล้ว) จะเห็นได้ว่า คำว่า พุชฺหฺมานาสฺ และ พุทฺธาสุ เป็นบทที่เกี่ยวกับ โค ศัพท์ที่ใช้เป็นอิตถิลิงค์

- ในที่บางแห่ง บทสรรพนามก็ประกอบใช้ลึงค์ตามรูปศัพท์ที่ระบุเพศนั้น ๆ บ้าง หรือตามเพศที่เกี่ยวกับเพศชายและเพศหญิงทั้งสองอย่างบ้าง เช่น สา เทวตา (เทวดานั้น), อปฺรา เทวตา (เทวดาอื่น) จะเห็นได้ว่า คำว่า สา มีรูปเป็นอิตถิลิงค์ตาม เทวตา ที่เป็นอิตถิลิงค์แน่นอน หรืออาจกล่าวได้ว่ามีรูปเป็นอิตถิลิงค์ตาม เทวตา ที่หมายรวมถึงเทวดาเพศชายและเพศหญิงทั้งสองอย่าง

การที่พาลาวตารฎีกาใหม่กล่าวว่า โค ศัพท์ เป็นปุงลิงค์อย่างเดียวนั้น น่าจะคล้อยตามกับมติของพาลาวตาร เพราะไม่มี โอ การ์นต์ อิตถิลิงค์ โดยท่านเห็นว่า โค ศัพท์มีสภาพภายในเป็นอิตถิลิงค์ได้บ้าง เมื่อระบุถึงวัวตัวเมียแต่มีรูปภายนอกเป็นปุงลิงค์เท่านั้น

อย่างไรก็ดี ปทรูปสัทธิปกรณ์และสัททนีติปกรณ์เห็นว่า โค ศัพท์เป็นได้ทั้งปุงลิงค์และอิตถิลิงค์ ดังจะเห็นได้ว่าในปทรูปสัทธิปกรณ์ ท่านกล่าวถึง โค ศัพท์ที่เป็น โอ การ์นต์ ปุงลิงค์ และอิตถิลิงค์ ส่วนสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา) กล่าวว่า

โค โคณ จินฺทริเย ญมฺย

วจนเ จเว พุฑฺธิย

อาทิจเจ รสฺมียญเจ

ปานีเยปิ จ วตฺตเต

เตสุ อตุเณสุ โคณเ ถิ-

ปุมมา จ อิตฺเร ปุมมา.^{๔๑}

“โค ศัพท์ ย่อมเป็นไปในความหมายว่า วัว, อินทรี, แผ่นดิน, ถ้อยคำ, ความรู้, ดวงอาทิตย์, รัศมี และน้ำ ในเนื้อความเหล่านี้ เป็นอิตถิลิงค์และปุงลิงค์ใน วัว และเป็นปุงลิงค์ในอรรถอื่น”

ตัวอย่างของอิตถิลิงค์พบในคำว่า คาโว โคญฺเจ โทหาเปติ (ย่อมให้รีดนมวัวที่คอก), โคสุ พุญฺห-
มานาสฺ คโต (เมื่อแม่โคถูกรีดนมอยู่ บุรุษไปแล้ว) ส่วนในประโยคว่า คาโว คจฺจนฺติ (วัวทั้งหลายไป) เป็น
คำกลางๆ ที่หมายถึงวัวตัวผู้และวัวตัวเมีย จึงมีรูปเป็นปุงลิงค์ เพราะปุงลิงค์เป็นลิงค์สามัญทั่วไปที่ใช้ใน
การไม่ระบุเจาะจง

คาว อีเตว.

บทว่า คาว ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

บทว่า คาว ติดตามมาจากสูตรว่า คาว เส และบทนี้ก็มาจาก โค + อว ส่วนบทว่า โค ตัดบทเป็น โค + โอ มีรูปวิเคราะห์ว่า โคสส โอ โค (โอ ของ โค ศัพท์ชื่อว่า โค)

[๑๑๗ : ๑๖๙] โยสุ จ.

แปลง โอ ของ โค ศัพท์ เป็น อว ในที่ โย วิภัติและวิภัติอื่นๆ อยู่หลัง)

โค อ. โอ ของ โค ศัพท์ อว เป็น อว ไหติ ย่อมเป็น โยสุ จ ใน โย วิภัติ ท. ด้วย ฯ

โยสุ เจติ โสทโทการสส อาโว.

แปลง โอ อักษรของ โค ศัพท์ เป็น อว ด้วยสูตรว่า โยสุ จ (แปลง โอ ของ โค ศัพท์ เป็น อว ในที่ โย วิภัติและวิภัติอื่นๆ อยู่หลัง)

ตโต โยนโม ตูตีห ตุสทเทน โยน โอ.

แปลง โย วิภัติ เป็น โอ ด้วย ตุ ศัพท์ในสูตรว่า ตโต โยนโม ตุ (แปลง โย วิภัติท้าย อาร นั้นและศัพท์อื่นๆ เป็น โอ) นี้

คาโว.

[ปฐมา พหุพจน์] คาโว

รูปว่า คาวิ (วัวตัวเมียทั้งหลาย) ให้ลง อี อิตถิปัจจัยท้าย โค ศัพท์แล้วแปลง โอ ของ โค เป็น อว ด้วยโยควิภาคว่า คาว ในสูตรว่า คาว เส หรือด้วยสูตรว่า เตสุ วุฑฺธิ เป็นต้น หลังจากนั้นแล้วจึงลง โย วิภัติแล้วลบไปด้วยสูตรว่า พปโต จ โยน โลโป นอกจากนั้น ถ้าถือว่ารูปว่า คาวิ แปลว่า “วัวตัวผู้ทั้งหลาย” ก็ลง โย วิภัติท้าย โค ศัพท์ แล้วแปลง โย วิภัติเป็น อี ด้วยสูตรว่า เตสุ วุฑฺธิ เป็นต้น หรือด้วยสูตรในสัททนิติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๒๒๕) ว่า อาเว กเต โยนมี (เมื่อกระทำเป็น อว แล้ว ให้แปลง โย วิภัติเป็น อี) เช่น คาวิ คจฺจนฺติ (วัวตัวผู้ทั้งหลายไปอยู่), ชโน คาวิ ปสฺสตี (ชนเห็นวัวตัวผู้ทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ คาโว

ศัพท์เดิมเป็น โค

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตเถ ปจมา” (โค + โย)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (คฺ โ- + โย)

ในที่ โย วิภัตติอยู่หลัง แปลง โอ ของ โค ศัพท์เป็น อาว ด้วยสูตรว่า “โยสุ จ” (คฺ อาว + โย)

แปลง โย วิภัตติเป็น โอ ด้วย ตฺ ศัพท์ในสูตรว่า “ตโต โยนโม ตฺ” (คฺ อาว + โอ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (คฺ อาว -ะ + โอ)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสํปจฺจยาติมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ” (คฺ อาว + โอ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตุเต” (คฺ → อาว → โอ)

สำเร็จรูปเป็น คาโว

ดถาลปน.

รูปในอาลปนาก็เหมือนอย่างนั้น

ในอาลปนาก็มีรูปเหมือนปฐมาวิภัตติในฝ่ายเอกพจน์และพหุพจน์ว่า โค, คาโว แม้ปทรูปสัทธิ-
ปกรณ์จะกล่าวถึงรูปว่า คโว ที่เป็นปฐมาวิภัตติ พหุพจน์อีกด้วย โดยรัสสะ อาว เป็น อว ด้วย จ ศัพท์ใน
สูตรว่า อวํหิ จ แต่คัมภีร์นี้มีได้กล่าวถึงรูปนั้นไว้

[๑๑๘ : ๑๗๐] อวมฺหิ จ.

แปลง โอ ของ โค ศัพท์ เป็น อาว และ อว ในที่ อัม วิภัตติ และวิภัตติอื่นๆ

โค อ. โอ ของ โค ศัพท์ อาว จ เป็น อาว ด้วย อว จ เป็น อว ด้วย โหติ ย่อมเป็น
อัมหิ จ ในที่ อัม วิภัตติ ด้วย ๒

[คำว่า อวมฺหิ ตัดบทเป็น อว + อัมหิ]

อัมหิ ปเร โคสทโทการสส อาวอวา โหนติ.

แปลง โอ อักษรของ โค ศัพท์ เป็น อาว และ อว ในที่ อัม วิภัตติซึ่งอยู่เบื้องหลัง

จสทฺเทน หินฺวชฺชิตฺสฺ เสเสสฺสปี.

แปลง โอ อักษรเป็น อาว และ อว แม้ในวิภัตติที่เหลือนั้น หิ และ นัม วิภัตติ ด้วย จ
ศัพท์

ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวว่า ให้แปลง โอ ของ โค ศัพท์เป็น อาว ในเพราะ นา, สฺมา, สฺมี และ สฺ
วิภัตติด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า โยสุ จ และแปลง โอ ของ โค ศัพท์เป็น อว ในเพราะ โย, นา, ส, สฺมา, สฺมี
และ สฺ วิภัตติ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้ แต่พาลาวตารฎีกาใหม่ (หน้า ๙๓) กล่าวว่า ให้แปลง โอ ดังกล่าวเป็น
อาว และ อว ทั้งสองอย่างด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้ แม้พาลาวตารคณฐี (หน้า ๒๙๙), พาลาวตารนิสสัยเก่า
(หน้า ๒๕) และพาลาวตารนิสสัยใหม่ (หน้า ๔๔) ก็เพิ่ม อาวอวา เป็นประธานของประโยคข้างต้นเช่นกัน
แต่ถ้าแปลงเป็น อาว ด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้ อรรถของ จ ศัพท์ในสูตรว่า โยสุ จ ก็ไม่มีประโยชน์ใดๆ ทั้งสิ้น
ผู้แปลจึงเห็นว่าควรแปลง โอ ของ โค ศัพท์เป็น อาว ในที่ นา, สฺมา, สฺมี และ สฺ วิภัตติอยู่หลังด้วย จ
ศัพท์ในสูตรว่า โยสุ จ และแปลง โอ ของ โค เป็น อว ในที่วิภัตติอยู่หลังที่เหลือนั้น หิ และ นัม วิภัตติ ด้วย
จ ศัพท์ในสูตรนี้ ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา

[๑๑๙ : ๑๗๑] อวสสุ วา.

แปลง อ ของ อว เป็น อุ ในที่ อัม วิภัตติอยู่หลังได้บ้าง

อุ อ. อุ อาเทศ อวสสุ แห่ง อ ของ อว โหติ ย่อมมี วา บ้าง อัมहि ในที่ อัม วิภัตติ ฯ

อวสสุ วาติ อัมहि อวณตสส อุตตัม วา.

แปลงสละท่าย อว เป็น อุ ในที่ อัม วิภัตติอยู่หลังได้บ้างด้วยสูตรว่า อวสสุ วา (แปลง อ ของ อว เป็น อุ ในที่ อัม วิภัตติอยู่หลังได้บ้าง)

คำว่า อวสสุ ตัดบทเป็น อวสส + อุ คำว่า อว แปลตามศัพท์ว่า “สระ อ ของ อว” โดยมีรูปวิเคราะห์บัญญัติปฐิสมาสว่า อวสส อ อว (สระ อ ของ อว ชื่อว่า อวสะ)

โดยเหตุที่ อัมहि ศัพท์ติดตามมาสู่สูตรนี้ ดังนั้น จึงทำให้แปลง อ ของ อว เป็น อุ ในที่มี อัม วิภัตติอยู่หลัง

การุ การุ คว.

[ทุติยา พหุพจน์] การุ การุ คว

การประกอบรูปศัพท์ การุ

ศัพท์เดิมเป็น โค

ลง อัม ทุติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กมมตเถ ทุติยา” (โค + อัม)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพพมโวจิตมสสร สเรน วิโยชเย” (ค โ- + อัม)

ในที่ อัม วิภัตติอยู่หลัง แปลง โอ ของ โค เป็น อว ด้วยสูตรว่า “อวัมहि จ” (ค อว + อัม)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพพมโวจิตมสสร สเรน วิโยชเย” (ค อว -ะ + อัม)

ในที่ อัม วิภัตติอยู่หลัง แปลง อ ของ อว เป็น อุ ด้วยสูตรว่า “อวสสุ วา” (ค อว -ะ + อัม)

ให้ อุ ชื่อว่า ล ด้วยสูตรว่า “อิวันณวณณ ฉลา” (ค อว -ะ + อัม)

แปลง อัม ท้าย ล เป็นนิคหิต ด้วยสูตรว่า “อโม นิคคหิต ฉลเปหิ” (ค อว -ะ + ํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตเต” (ค → อว → -ะ ํ)

สำเร็จรูปเป็น การุ

โย.

ลง โย วิภัตติ

คาโว.

[ทุตติยา พหุพจน์] คาโว

คาเวน คเวน, โคภิ โคหิ.

[ตติยา] คาเวน คเวน

โคภิ โคหิ

รูปว่า คาเวน แปลง โอ ของ โค ศัพท์เป็น อาว ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า โยสุ จ

รูปว่า คเวน แปลง โอ ดังกล่าวเป็น อว ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า อวุมหิ จ

การประกอบรูปศัพท์ คาเวน

ศัพท์เดิมเป็น โค

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กรณ ตติยา” (โค + นา)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (คฺ โ- + นา)

ในที่ นา วิภัตติอยู่หลัง แปลง โอ ของ โค ศัพท์เป็น อาว ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “โยสุ จ” (คฺ อาว

+ นา)

แปลง นา ท้าย อการันต์เป็น เอน ด้วยสูตรว่า “อโต เนน” (คฺ อาว + เอน)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (คฺ อาว -ะ +

เอน)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปลฺจยาทิมหิ สรโลเป तु पकटि” (คฺ อาว

+ เอน)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นये प्रि युत्ते” (คฺ → อาว → เอน)

สำเร็จรูปเป็น คาเวน

[๑๒๐ : ๑๗๔] คาว เส.

แปลง โอ ของ โค ศัพท์ เป็น อาว ในที่ ส วิภัตตียอยู่หลัง

โค อ. โอ ของ โค ศัพท์ อาว เป็น อาว ไหติ ย่อมเป็น เส ในที่ ส วิภัตติ ฯ

คาว เสติ เส โสสุ อาโว.

แปลง โอ เป็น อาว ในที่ ส วิภัตตียอยู่หลัง ด้วยสูตรว่า คาว เส (แปลง โอ ของ โค ศัพท์ เป็น อาว ในที่ ส วิภัตตียอยู่หลัง)

คาวสุส ควสุส.

[จตุตถิ เอกพจน์] คาวสุส ควสุส

รูปว่า คาวสุส แปลง โอ ของ โค ศัพท์เป็น อาว ด้วยสูตรนี้

รูปว่า ควสุส แปลง โอ ดังกล่าวเป็น อว ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า อวฺมฺหิ จ

คำว่า คาว ตามมติของปทรูปสิทธิปกรณ์แปลว่า “โอ ของ โค ศัพท์” มีรูปวิเคราะห์ว่า

- โคสุส โอ โค = โอ ของ โค ศัพท์ ชื่อว่า โค

ส่วนคัมภีร์นยาสะแสดงรูปวิเคราะห์ว่า

- โคสุส โอ โค, โคสุส อาว คาว = อาว อาเทศแห่ง โอ ของ โค ศัพท์ ชื่อว่า คาวะ

อย่างไรก็ตาม รูปว่า โคสุส มีศัพท์เดิมมาจาก โค ศัพท์ที่สำเร็จรูปด้วยการลง ส วิภัตติ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า คจฺฉตฺติ โค (สัตว์ผู้ไป ชื่อว่า โค) <คฺมุ ธาตุ + กฺวิ บัจย> หลังจากนั้นจึงลง ส วิภัตติท้าย โค ศัพท์ จึงมีรูปเป็น โคสุส ข้อนี้เช่นเดียวกับการลง โย วิภัตติเป็นต้นท้าย โค ศัพท์เป็นรูปว่า คาโว, คโว เป็นต้น

แม้บทว่า โค จะลง ส วิภัตตียอยู่แล้วก็ลง โย วิภัตติเป็นต้นได้เหมือนดังเป็นบทที่ยังมิได้ลง วิภัตติ ดังข้อความในสหทนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา) ว่า

นิปฺพฺนฺเน อปี ธาตุหิ

สทฺเท โคธิตฺถาพโย

อนิปฺพฺนฺนํ เปกฺขนฺติ

คาวาทิวิธิเกทฺโต.

ตถา หิ คจฺฉตฺติ โค

อิตฺติ วุตฺตปทํ ปฺน

อนิปฺพฺนฺนํ กริตฺวาน

คาโว อิจฺจาทิกํพฺรจฺจุ.^{๓๒}

“แม้เมื่อศัพท์สำเร็จแล้วด้วยธาตุทั้งหลาย ศัพท์ว่า โค เป็นต้นย่อมมองหา
ความไม่สำเร็จ เพราะจำแนกตามวิธีมี คาโว เป็นต้น ดังจะเห็นได้ว่า บทที่กล่าวแล้ว
ว่า คจฺณตฺติ โค อาจารย์ทั้งหลายกระทำให้เป็นบทที่ยังไม่สำเร็จอีก จึงกล่าวบทว่า
คาโว (โคทั้งหลาย) เป็นต้น”

อีกอย่างหนึ่ง โค ศัพท์ในคำว่า โคสส ประกอบรูปศัพท์จาก คมฺ ธาตุ + โร ปัจจัย ลง โร ปัจจัย
ด้วยโมคคัลลานสูตร (ปริจเฉทที่ ๗ สูตร ๑๓) ว่า คมา โร (ลง โร ปัจจัยท้าย คมฺ ธาตุ) มีรูปวิเคราะห์ว่า
คจฺณตฺติ โค, ปสฺ (สัตว์ผู้ไป ชื่อว่า โค หมายถึง วัว) จึงสำเร็จรูปเป็น โอ การันต์ว่า โค เมื่อลง ส วิกัตติท้าย
โค ศัพท์ จึงได้รูปว่า โคสส

นัยแรกเป็นมติของสหทนีติปกรณ (ธาตุมาลา) กล่าวว่า โค ศัพท์ประกอบรูปศัพท์มาจาก คมฺ
ธาตุ + ภาวฺ เมื่อลบบัญชนะที่สุดธาตุ คือ มฺ แล้ว ให้ลง ส วิกัตติ แล้วแปลงเป็น โอ จึงได้รูปว่า โค

ส่วนนัยหลังเป็นมติของปทฺรูปสทฺธิปกรณและโมคคัลลานไวยากรณ์กล่าวว่า โค ศัพท์มาจาก คมฺ
ธาตุ + โร ปัจจัย โดยเหตุที่ โค ศัพท์เป็น โอ การันต์โดยปกติ ดังนั้น นัยหลังจึงสมควรกว่า แต่นัยแรก
ก็ไม่ผิดหลักภาษา เพราะถือว่าเป็นข้อยกเว้นพิเศษ ดังบทว่า วิสํ ในเบื้องต้นแรกลง โย วิกัตติแล้วแปลง โย
เป็น อีสํ เมื่อตั้งเป็นนามอีกครั้งหนึ่งแล้วจึงลง ส วิกัตติได้ และมีรูปเป็นอิติถิลิงค์ เอกพจน์ในทุกวิกัตติ

การประกอบรูปศัพท์ คาวสส

ศัพท์เดิมเป็น โค

ลง ส จตุตถีวิกัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมปทาเน จตุตฺถิ” (โค + ส)

แยกพยางค์หน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจฺติมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย” (คฺ โ- + ส)

ในที่ ส วิกัตติอยู่หลัง แปลง โอ ของ โค ศัพท์เป็น อาว ด้วยสูตรว่า “คาว เส” (คฺ อาว + ส)

ในที่ ส วิกัตติอยู่หลัง ลง ส อาคมด้วยสูตรว่า “สาคโม เส” (คฺ อาวสส)

นำพยางค์หน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต” (คฺ → อาวสส)

สำเร็จรูปเป็น คาวสส

[๑๒๑ : ๑๗๕] ตโต นมฺ ปติมหาลุตเต จ समाเส.

แปลง นํ ห้าย โค ศัพท์นั้นเป็น อํ และแปลง โอ ของ โค ศัพท์เป็น อว ในที่ ปติ ศัพท์
อยู่หลังในอูลุตตสมาส และในที่อื่นๆ [ที่มีใช้สมาส]

นํ อ. นํ วิภตติ ปรํ อันเป็นเบื้องหลัง ตโต โคสททโต จาก โค ศัพท์นั้น อํ เป็น อํ โหติ
ย่อมเป็น ๕ โค จ อ. โอ ของ โค ศัพท์ ด้วย อว เป็น อว โหติ ย่อมเป็น समाเส ในสมาส อูลุตเต
ที่เป็นอูลุตตสมาส ปติมาหิ ในที่ ปติ ศัพท์ ๕

ตโต นมาโท จกาเรน นํ อิจฺจสฺส อํ, โอสส อโว จ.

แปลงวิภตตินี้คือ นํ เป็น อํ และแปลง โอ เป็น อว ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า ตโต นํ
เป็นต้น (แปลง นํ ห้าย โค ศัพท์นั้นเป็น อํ และแปลง โอ ของ โค ศัพท์เป็น อว ในที่ ปติ ศัพท์
อยู่หลังในอูลุตตสมาส และในที่อื่นๆ [ที่มีใช้สมาส])

คำว่า นมฺ ตັดบพเป็น นํ + อํ

คำว่า ปติมหาลุตเต ตັดบพเป็น ปติมาหิ + อูลุตเต ตัวอย่างของสูตรนี้ คือ ความปติสฺส เภรสฺส
(แก่พระเถรนามว่า พระควัมปติ) โดยคำว่า ความปติ แปลตามศัพท์ว่า “เจ้าของวั” เป็นอูลุตตสมาส คือ
สมาสที่ไม่ลวิภตติในบทหน้า กล่าวคือ ไม่ลบ นํ วิภตติที่ ควํ ใน ความปติ ส่วนรูปว่า ควํ ที่ไม่ใช่สมาส
ให้แปลง นํ เป็น อํ และแปลง โอ เป็น อว ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า ตโต นมฺ เป็นต้น

คว.

[จตุตถิ พหุพจน์] ควํ

การประกอบรูปศัพท์ ควํ

ศัพท์เดิมเป็น โค

ลง นํ จตุตถีวิภตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “สมปทาเน จตุตถิ” (โค + นํ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสํ สเรน วิโยชเย” (คฺ โ- + นํ)

แปลง นํ เป็น อํ และแปลง โอ ของ โค เป็น อว ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “ตโต นมฺ ปติมหาลุตเต จ
สมาเส” (คฺ อว + อํ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสํ สเรน วิโยชเย” (คฺ อว - ะ + อํ)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทศปจฺจยาติมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ” (คฺ อวฺ + อํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ฺยุตฺเต” (คฺ → อวฺ → อํ)

สำเร็จรูปเป็น ควํ

[๑๒๒ : ๑๗๒] สุหิณาสุ จ.

แปลง โค ศัพท์เป็น โคน และอื่นๆ ในที่ สุ, หิ, นา วิภัตติ และวิภัตติอื่นๆ ได้บ้าง

โคน จ อ. โคน อาเทศ ด้วย โคสทหสฺส แห่ง โค ศัพท์ โหติ ย่อมมี วา บ้าง สุหิณาสุ จ ในที่ สุ, หิ และ นา วิภัตติ ท. ด้วย ฯ

สุหิณาสุ เจตีย จกาเรน โคสฺส คฺ จ.

แปลง โค เป็น คฺ อีกด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้ว่า สุหิณาสุ จ (แปลง โค ศัพท์เป็น โคน และอื่นๆ ในที่ สุ, หิ, นา วิภัตติ และวิภัตติอื่นๆ ได้บ้าง)

สูตรนี้กล่าวต่อจากสูตรว่า โคน นมฺหิ วา จึงมีบทว่า โคน และ วา ติดตามมาปรากฏในสูตรนี้ ทำให้แปลง โค ศัพท์เป็น โคน ในที่ สุ, หิ และ นา วิภัตติอยู่หลังด้วยสูตรนี้ นอกจากนั้น จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อุดตสมุจจะ ประกอบท้ายการิยะคือ โคน ศัพท์และท้ายนิमितตะคือ สุหิณาสุ ศัพท์ จึงรวบรวมการิยะอื่นคือการแปลง โค ศัพท์เป็น คฺ และรวบรวมนิमितตะอื่นคือ สิ วิภัตติเป็นต้นที่เหลือจาก สุ, หิ และ นา วิภัตติ ยกเว้นแปลงเป็น โคน ในที่ น วิภัตติอยู่หลัง ด้วยสูตรว่า โคน นมฺหิ วา ดังนั้น จึงอาจแปลง โค ศัพท์เป็น โคน ในที่มีวิภัตติทั้งหมดอยู่หลังได้ อนึ่ง กัจจายนไวยากรณ์กล่าวว่า

จคฺคหณฺน สฺยาทิสฺเสสุ ปุพฺพุตฺตวจนฺสุปิ โคน-คฺ-ควยาเทสา โหนติ.^{๕๓}

“การแปลงเป็น โคน, คฺ และ ควย ย่อมมีได้แม้ในเพราะวิภัตติที่กล่าวไว้ก่อนมี สิ เป็นต้น ที่เหลือด้วย จ ศัพท์”

ตามมติของกัจจายนไวยากรณ์จึงอาจมีรูปว่า โคน ในทุกวิภัตติ, คฺ ในรูปว่า คุณฺ และ ควย (วุลาน) ในทุกวิภัตติ แต่คัมภีร์นี้มีได้กล่าวถึงการแปลงเป็น โคน หรือ ควย ไว้ เพราะเห็นว่า โคน ศัพท์ แปลว่า “วัว” เป็นศัพท์เฉพาะที่เป็น อ การันต์เหมือน โค ศัพท์ จึงไม่ใช่แปลงมาจาก โค ศัพท์ และอาจแจกปทมาลาได้ตาม พุทฺธ ศัพท์เป็นรูปว่า โคน, โคนา เป็นต้น ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

พาลาวตารการเกนาจริเยน โคสทหฺรฺสปฺธิกฺกเณ โคนาเทสิตฺสฺส วา ควยาเทสิตฺสฺส วา โคสฺส โคนนาทิกํ กิจฺจํ รูปํ น วุตฺตํ. กสฺมาติ เจ. โคนสทฺโท จ ควยสทฺโท จ ปาฬิยํ วิสุํ อยฺยสทฺทวเสน ทิสฺสติ. ตสฺมา โคนสทฺโท จ ควยสทฺโท จาติ เทว สทฺทา อการนฺตาติ มณฺณมานเน เต อาเทสา น วุตฺตาติ มนฺตพฺพํ โหติ.^{๕๔}

“ในการกล่าวถึงรูปสำเร็จของ โค ศัพท์ อาจารย์ผู้แต่งพาลาวตารไม่ได้กล่าวถึงรูปใดรูปหนึ่งมี โคนเนน เป็นต้นของ โค ศัพท์ที่ถูกแปลงเป็น โคน หรือ ควย

ถามว่า : เพราะเหตุอะไร

ตอบว่า : โคน ศัพท์ และ คย ศัพท์ย่อมปรากฏโดยความเป็นศัพท์อื่นโดยเฉพาะในพระบาลี
ดังนั้น พึงทราบวาทานดำริว่าศัพท์ทั้งสองคือ โคน ศัพท์และ คย ศัพท์เป็น อ การันต์ จึงไม่กล่าวถึง
อาเทศเหล่านั้นไว้”

การที่ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวตามมติของกัจจายนไวยากรณ์ที่อนุญาตการแปลง โค เป็น โคน
นั้น มีประโยชน์เพื่อแสดงว่า โคน ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ โค ศัพท์ ดังคำอธิบายในปทรูปสิทธิฎีกาว่า

โคนสทฺทสฺส โคปริยาายาวทสฺสนตฺถํ โคสทฺทสฺส โคณาเทสฺวิธานํ^{๔๔}

“วิธีแปลง โค ศัพท์เป็น โคน มีประโยชน์เพื่อแสดงว่า โคน ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ โค ศัพท์”

อย่างไรก็ตาม พาลาวดารคัมภีร์ (เล่ม ๑ หน้า ๘๔) ไม่เห็นด้วยกับการแปลง โค เป็น โคน เพราะ
ท่านไม่ได้กล่าวไว้ในคัมภีร์พาลาวดารนี้ เนื่องจากว่าเป็นศัพท์เฉพาะ อ การันต์ อีกทั้งได้อ้างโมคคัลลาน-
บัญญัติ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๗๒) ว่า

“แม้ โคน ศัพท์ก็เป็นศัพท์เฉพาะที่แสดงถึงสัตว์สี่เท้าพิเศษเหมือน โค ศัพท์ เพราะพบตัวอย่าง
ในวิภัติทั้งหมด และไม่มีโทษอย่างใดอย่างหนึ่งในความเป็นศัพท์อื่น อีกทั้งการให้สำเร็จศัพท์ที่สำเร็จแล้ว
โดยความเป็นศัพท์อื่นย่อมไม่สมควร เพราะเป็นความเคลือบแคลงยิ่ง[ในการประกอบศัพท์] จะเห็นได้ว่า
คำไวพจน์มีคำว่า ตรุ เป็นต้นของคำว่า รุกข (ต้นไม้) เป็นต้นก็เป็นสิ่งที่พึงแสดงได้โดยความเป็นศัพท์อื่น
ไม่จำเป็นต้องแปลง รุกข เป็น ตรุ เป็นต้น”

อนึ่ง แม้คัมภีร์อภิธานปิปปิกา (คาถา ๔๘๕) ก็กล่าวว่า คำไวพจน์ของวั มี ๖ ศัพท์ คือ อุสภ,
พลีพทฺ, โคน, โค, วสภ และ วุส โดยคำว่า โคน ประกอบรูปศัพท์มาจาก คมฺ ฐาตุ + ยุ บัจยฺ ลบ มฺ ที่สุด
ฐาตุ, แปลง อ ของ ค เป็น โอ, แปลง ยุ เป็น อน และแปลง น เป็น ณ หรือลง ณกฺ บัจยฺท้าย คมฺ ฐาตุ
มีรูปวิเคราะห์ว่า คจฺฉตฺติ โคโน (สัตว์ผู้ไป ชื่อว่า โคนะ)

คำอธิบายข้างต้นนี้กล่าวตามข้อความในคัมภีร์นี้ที่อนุญาตการแปลง โค เป็น คฺ ด้วย จ ศัพท์
ในสูตรว่า สุหิณฺสฺ จ ผู้แปลเข้าใจว่า ท่านผู้แต่งคัมภีร์พาลาวดารคงจะกล่าวถึงการอาเทศนี้ตามข้อความที่
กล่าวไว้ในกัจจายนไวยากรณ์และปทรูปสิทธิปกรณ์ แต่ถ้าท่านผู้แต่งเห็นว่าสูตร โคน นมฺหิ วา และ สุหิณฺสฺ
จ ไม่มีประโยชน์ ก็ไม่ควรจะประกอบใช้ จ ศัพท์ในสูตรว่า สุหิณฺสฺ จ ดังนั้น จึงอาจแปลง โค เป็น คฺ ได้
ด้วยมหาสูตรที่นิยมใช้ในคัมภีร์นี้ คือ ยทฺทปฺพนฺนา นิปาตนา ลิชฺฌนฺติ (ศัพท์ที่มีได้สำเร็จ[ด้วยสูตร] ย่อม
สำเร็จด้วยนิปาตนาสูตร [คือสูตร ยทฺทปฺพนฺนา นี้])

โคณ สหุพพมาลา		
วิภัติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	โคณ	โคณา
อาลปะนะ	เห โคณ โคณา	เห โคณา
หุติยา	โคณ	โคเณ
ตติยา	โคเณน	โคเณหิ โคเณภิ
จตุตถิ	โคณสฺส	โคณาน
ปัญจมี	โคณา โคณสฺมา โคณมฺหา	โคเณหิ โคเณภิ
ฉกฺขี	โคณสฺส	โคณาน
สัตตมี	โคเณ โคณสฺมี โคณมฺหิ	โคเณสุ

ทวิเต คูนัน โคนัน

เมื่อกระทำการซ้อนพยัญชนะแล้ว ได้รูปว่า

[จตุตถิ พหูพจน์] คูนัน โคนัน

การประกอบรูปศัพท์ คูนัน

ศัพท์เดิมเป็น โค

ลง น จตุตถิวิภัติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “สมปทาเน จตุตถิ” (โค + น)

ในที่ น วิภัติอยู่หลัง แปลง โค ทั้งศัพท์เป็น คู ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “สุหิโน จ” (ค + น)

ลง น อักษรเป็นอาคมด้วย จ ศัพท์ในสูตร “โน จ ทวาทีโต นมฺหิ” (คูนัน)

สำเร็จรูปเป็น คูนัน

คาวา ควา ความหา ความหา คาวสฺมา ควสฺมา โคภิ โคหิ, คาเว คเว ความหิ ความหิ
คาวสฺมี ควสฺมี คาเวสุ คเวสุ โคสุ.

[ปัญจมี] คาวา ควา ความหา ความหา คาวสฺมา ควสฺมา, โคภิ โคหิ

[สัตตมี] คาเว คเว ความหิ ความหิ คาวสฺมี ควสฺมี, คาเวสุ คเวสุ โคสุ

รูปที่ลง โย ปฐมาและหุติยวิภัติ มีรูปว่า คาโว เท่านั้นตามมติของคัมภีร์นี้ แต่ปทรูปสิทธิ-

ปกรณฺยังเพิ่มรูปว่า คโว อีกด้วย นอกจากนั้น ลำดับรูปในคัมภีร์นี้อาจต่างกับที่กล่าวในปทฺรูปสฺธิปกรณฺบ้าง คือ ในคัมภีร์นี้มีลำดับรูปสํตตมีวิภตฺติ เอกพจน์ว่า คาเว คเว ความฺหิ ควมฺหิ ควาสฺมี ควสฺมี แต่ในปทฺรูปสฺธิปกรณฺลำดับเป็นรูปว่า คาเว ความฺหิ ควาสฺมี คเว ควมฺหิ ควสฺมี ในที่นี้ได้กล่าวตามลำดับรูปในปทฺรูปสฺธิปกรณฺเพื่อให้ท่งจ้ง่าย

โค สทฺทปทมาลา		
วิภตฺติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	โค	คาโว
อาลปนะ	โก โค	เห คาโว
ทุตฺติยา	คาวู คาวํ ควํ	คาโว
ตตฺติยา	คาเวน คเวน	โคหิ โคภิ
จตุตถิ	คาวสฺส ควสฺส	ควํ कुณฺณ โคนฺ
ปัญจมี	คาวา ความฺหา ควาสฺมา ควา ควมฺหา ควสฺมา	โคหิ โคภิ
ฉฎฐิ	คาวสฺส ควสฺส	ควํ कुณฺณ โคนฺ
สํตตมี	คาเว ความฺหิ ควาสฺมี คเว ควมฺหิ ควสฺมี	คาเวสุ คเวสุ โคสุ

สรุปความว่า การันต์ในปงฺลึงค์ตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นี้ มี ๖ ประเภท คือ

- ๑. อ การันต์ เช่น พุทฺธ, อตฺต, ราช, คุณฺหวนฺตฺ, จจฺจนฺต
- ๒. อิ การันต์ เช่น อคฺคิ
- ๓. อี การันต์ เช่น ทณฺฑี
- ๔. อุ การันต์ เช่น ภิกฺขุ
- ๕. ฌ การันต์ เช่น สพฺพณฺณ
- ๖. โอ การันต์ เช่น โค

ขอประพันธ์คาถาท่องจำของการันต์ทั้ง ๖ ประเภทเหล่านี้ตามนามศัพท์ที่เป็นประธาน
ของคณะนั้นๆ ว่า

พุทฺธ โอตฺตา จ ราชา จ	คุณฺวา คจฺฉํ ตถาคฺคิ จ
ทณฺฑี ภิกฺขุ ตถา สตุฏฺฐ	สพฺพณฺณ โคติ สงฺคโห.

“การประมวล[นามศัพท์ ปุ่ลลิ่งค์] คือ

พุทฺธ (พระพุทธเจ้า)	อตฺต (ตน)
ราช (พระราช)	คุณฺวณฺตุ (ผู้มีคุณ)
คจฺฉนฺต (ผู้ไป)	อคฺคิ (ไฟ)
ทณฺฑี (คนมีไม้เท้า)	ภิกฺขุ (ภิกษุ)
สตุฏฺฐ (พระศาสดา)	สพฺพณฺณ (พระสัพพัญญู)
โค (วัว)”	

ปุ่ลลิ่งคา.

จบนามศัพท์ ปุ่ลลิ่งค์

อิตถิลิงค์

กณฺญา. สิลोโป.

กณฺญา (สาวน้อย) ลบ สิ วิภัตติ

อ การันต์ อิตถิลิงค์ ไม่ปรากฏ พบเพียง อา การันต์เป็นต้น และต้องลบ สิ วิภัตติท้าย กณฺญา ศัพท์ อา การันต์ด้วยสูตรว่า เสสโต โลโป คสีปิ เพราะการแปลง สิ วิภัตติเป็น โอ ด้วยสูตรว่า โส หรือ แปลงเป็น อา ด้วยสูตรว่า สยา จ เป็นต้น เนื่องด้วย อ การันต์เท่านั้นจึงนับ อา การันต์เข้าใน เสส ศัพท์ ที่พบในสูตรว่า เสสโต โลโป คสีปิ อีกด้วย

ลักษณะการเขียนเรื่องอิตถิปัจจัยของพาลาวตาร ต่างจากที่กล่าวไว้ในปทฐสัทธิปกรณ์ เพราะ ปทฐสัทธิปกรณ์กล่าวถึงการลง อา อิตถิปัจจัยด้วยสูตรว่า อิตถิมโต อาปจโย (ลง อ ปัจจัยท้ายรูป อ การันต์ ในอิตถิลิงค์) แล้วจะแสดงการตั้งเป็นนาม ฯลฯ

แต่คัมภีร์นี้กล่าวถึงการประกอบรูปศัพท์ของศัพท์อิตถิลิงค์ คือ อาการันต์ = กณฺญา, อการันต์ = รตติ, อีการันต์ = นที, อุการันต์ = ยาคู, อูการันต์ = ชมพู แล้วจึงระบุถึงหลักการลงอิตถิปัจจัย ๓ ศัพท์ คือ อา, อี และ อีนิ ปัจจัยไว้ในตอนท้าย

การประกอบรูปศัพท์ กณฺญา

ศัพท์เดิมเป็น กณฺญ

ลง อา ปัจจัยท้าย อ การันต์ในอิตถิลิงค์ด้วยสูตรว่า “อิตถิมโต อาปจโย” (กณฺญ อา)

แยก ลบ รวม สำเร็จรูปเป็น กณฺญา

ให้ กณฺญา เป็นนามด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “ตทฐิตสมาสกิดกา นามวาทเวตุนาที่สุ จ” (กณฺญา)

ลง สิ วิภัตติท้าย กณฺญา ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิจฺจตุเถ ปจมา” (กณฺญา + สิ)

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลโป คสีปิ” (กณฺญา)

สำเร็จรูปเป็น กณฺญา

กณฺญา ศัพท์โดยทั่วไปแปลว่า “สาวน้อย” ในคัมภีร์อภิธานฎีกากล่าวถึงเรื่องนี้ตามวรรณกรรม สันสกฤตว่า

อภฺจวสฺสา ภเว โครี

สมฺปตฺเต ทฺวาทสวสฺเส

ทสวสฺสา ตฺ กณฺญกา

กฺุมารียฺตฺยภีรียเต.”๖

“หญิงที่มีอายุ ๘ ขวบ ชื่อว่า โครี (เด็กหญิง) ส่วนหญิงที่มีอายุ ๑๐ ขวบ ชื่อว่า กัญญา (สาวน้อย) เมื่อถึงอายุ ๑๒ ขวบ จึงเรียกว่า กุมารี (หญิงสาว)”

แม้ในสังกัณฐิปปกรณ์ (ธาตุมาลา หน้า ๙๔-๕) ก็จำแนกหญิงออกเป็น ๕ ประเภท คือ

๑. เด็กหญิงอายุ ๘ ขวบ ชื่อว่า โครี, ทาริกา (เด็กหญิง)
๒. หญิงอายุ ๑๐ ขวบ หรือหญิงสาวบริสุทธิ์ ชื่อว่า กัญญา (สาวน้อย)
๓. หญิงสาวอายุ ๑๒ ขวบ ชื่อว่า กุมารี (หญิงสาว)
๔. หญิงสาวที่มีอายุ ๑๒ ขวบขึ้นไปจนถึงเวลาที่ยังไม่ชรา ชื่อว่า ยวดี ตรุณี หรือ มาณวิกา (หญิงสาว)
๕. หญิงชรา ชื่อว่า เถรี หรือ มหัลลิกา

คัมภีร์ข้างต้นยังกล่าวว่าวิธีใช้ดังกล่าวไม่แน่นอน เพราะในพระบาลีบางแห่งก็ใช้ ทาริกา หรือ กุมารี สลับกับ กณฺเฑา ศัพท์โดยหมายถึงคนเดียวกันได้ ดังนั้นศัพท์ว่า กณฺเฑา, ทาริกา และ กุมารี จึงเป็นคำไวพจน์กันที่หมายถึง “หญิงสาว” นอกจากนั้น ท่านกล่าวสรุปว่า จะเป็นหญิงบริสุทธิ์หรือไม่บริสุทธิ์ก็ตาม ถ้ายังไม่ชรา ก็เรียกว่า กัญญา ได้

[๑๒๓ : ๑๗๗] อา โส.

อา ที่เป็นชื่อของอิตถิลิงค์ ชื่อว่า ชม

อา อ. อา อิตฺติขยา อันเป็นชื่อของอิตถิลิงค์ โส ชื่อว่า ชม ฯ

อา โสติ อิตฺติยํ อาการสส ชมณฺเฑา.

ตั้ง อา อักษรในอิตถิลิงค์ ชื่อว่า ชม ด้วยสูตรว่า อา โส (อา ที่เป็นชื่อของอิตถิลิงค์ ชื่อว่า ชม)

คำว่า อิตฺติขยา ตามมาจากสูตรว่า เต อิตฺติขยา โป มาสู่สูตรว่า อา โส จึงต้องแปล อิตฺติขยา ไว้เป็นนิสสะนะของ อา ในสูตร

คำว่า อิตฺติขยา ตัณฺทพเป็น อิตฺติ + อาขยา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อิตฺติยา อาขยา อิตฺติขยา = ชื่อของอิตถิลิงค์ ชื่อว่า อิตฺติขยา

คัมภีร์อภิธานปิปปิกา (คาถา ๑๑๔) แสดงคำไวพจน์ของศัพท์ที่มีอรรธว่า “ชื่อ” ไว้ ๙ ศัพท์ คือ สณฺเฑา, อาขยา, อวฺหา, สมณฺเฑา, อภิธาน, นาม, อวฺหยา, นามเธยฺย, อธิวจน ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

สมณฺหา'ขฺยา'วฺหา สมณฺหา จา-

ภิธานํ นาม'มฺวฺหโย

นามธฺเยยาธฺวจนํ

ปฏฺวิวากฺยํ ตฺ อุตฺตรํ.^{๔๗}

“ข้อ ๙ ศัพท์ = สมณฺหา, อาขฺยา, อวฺหา, สมณฺหา, อภิธาน, นาม, อวฺหฺย,
นามธฺเยย, อธิวจน

คำตอบ ๒ ศัพท์ = ปฏฺวิวากฺย, อุตฺตร”

การตั้งสระ อิ วัณณะและสระ อุ วัณณะ ชื่อว่า ฌ และ ล ด้วยสูตรว่า อิวณฺณวณฺณา ฌลา (อิ วัณณะ และ อุ วัณณะ ชื่อว่า ฌ และ ล ตามลำดับ) มีประโยชน์เพื่อให้รู้ว่าเป็นศัพท์ปุงลึงค์และนปุงสกลึงค์ อีกทั้งมีประโยชน์เพื่อให้สำเร็จรูปศัพท์ได้ โดยแปลง ส วิภัตติเป็น โน เป็นต้น

แม้การตั้งชื่อสระเหล่านั้นให้ชื่อว่า ป ด้วยสูตรว่า เต อิตฺถิขฺยา โป (อิ วัณณะและ อุ วัณณะ เหล่านั้น ที่แสดงอิตถิลิงค์ ชื่อว่า ป) ก็มีประโยชน์เพื่อให้รู้ว่าเป็นศัพท์อิตถิลิงค์ อีกทั้งมีประโยชน์เพื่อให้สำเร็จรูปศัพท์ได้ โดยแปลง ส วิภัตติเป็น ยา เป็นต้น

ส่วนการตั้งชื่อ ฌ มีประโยชน์เพื่อให้สำเร็จรูปศัพท์ได้เท่านั้น โดยแปลง นา วิภัตติเป็น อาย เป็นต้น ไม่มีประโยชน์เพื่อให้รู้ว่าเป็นอิตถิลิงค์ เพราะบทที่ลง อา อิตถิปัจจยปรากฏโดยความเป็นอิตถิลิงค์ อยู่แล้ว

โยโลเป กณฺญา.

เมื่อกระทำการลบ โย วิภัตติแล้ว ได้รูปว่า

[ปฐฺมา พหฺพจฺน] กณฺญา

ปกฺเข กณฺญาโย.

ในฝ่าย[อื่น] ได้รูปว่า กณฺญาโย

การประกอบรูปศัพท์ กณฺญา

ศัพท์เดิมเป็น กณฺญา

ลง โย ปฐฺมาวิภัตติ พหฺพจฺนด้วยสูตรว่า “ลฺิงคฺตฺเถ ปจฺมา” (กณฺญา + โย)

ให้ อา ชื่อ ฌ ด้วยสูตรว่า “อา โฆ” (กณฺญา + โย)

ลบ โย ท้าย ฌ ด้วยสูตรว่า “สฺมปโต จ โยโน โลโป” (กณฺญา)

สำเร็จรูปเป็น กณฺญา

การประกอบรูปศัพท์ กณฺณโย

ศัพท์เดิมเป็น กณฺณา

ลง โย ปฐมาวิภัติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตฺเถ ปจมา” (กณฺณา + โย)

แม้ควรจะลบ โย ห้าย สม ด้วยสูตรว่า “สมปโต จ โยโน โลโป” ก็ไม่ต้องทำเช่นนั้น เพราะ ว่า ศัพท์
ที่ติดต้ามมาจากสูตรว่า ผลโต สสฺส โน วา ห้ามไว้

สำเร็จรูปเป็น กณฺณโย

[๑๒๔ : ๑๗๘] ชมเต จ.

แปลง ค ทำย ชม เป็น เอ นั้นเทียว

เอ จ อ. เอ อาเทศ นั้นเทียว คสฺส แห่ง ค ปรสฺส อันเป็นเบื้องหลัง ชมโต จาก ชม โหติ
ย่อมมี ฯ

ชมเต เจติ คสฺส เอ.

แปลง ค เป็น เอ ด้วยสูตรว่า ชมเต จ (แปลง ค ทำย ชม เป็น เอ นั้นเทียว)

จ ศัพท์ทำหน้าที่สันนิษฐานาวธารณะ แปลว่า “นั้นเทียว” หมายความว่า ต้องแปลง ค เป็น เอ
อย่างเดียวแน่นอน จึงมีรูปเป็น กณฺเณ เท่านั้น อย่างไรก็ตาม สัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา หน้า ๓๒๒-๒๓)
กล่าวว่าในคัมภีร์จุฬนिरुติแสดงรูปอาลปนนะว่า กณฺเณ ไว้อีกด้วย

คำว่า ชมเต ตัดบทเป็น ชมโต + เอ

โก กณฺเณ กณฺเณ กณฺเณโย, กณฺณ กณฺเณ กณฺเณโย.

[อาลปนนะ] โก กณฺเณ, กณฺเณ กณฺเณโย.

[หุติยา] กณฺณ, กณฺเณ กณฺเณโย.

การประกอบรูปศัพท์ กณฺเณ

ศัพท์เดิมเป็น กณฺเณ

ลง ลี อาลปนวิวัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อาลปนเน จ” (กณฺเณ + ลี)

ให้ ลี ชื่อว่า ค ด้วยสูตรว่า “อาลปนเน ลี คสณฺเณ” (กณฺเณ + ค)

ให้ อา ชื่อ ชม ด้วยสูตรว่า “อา โชม” (กณฺเณ + ค)

แปลง ค ทำย ชม เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “ชมเต จ” (กณฺเณ + เ-)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (กณฺณ -า + เ-)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสฺสปรจยยาติมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกฺติ” (กณฺณ + เ-)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตุเต” (กณฺณ → เ-)

สำเร็จรูปเป็น กณฺเณ

อาย เอกวจนสเสเตว.

บทว่า อาย และ เอกวจนสส ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๑๒๕ : ๑๗๙] สมโต นาทีนั

แปลงเอกพจน์วิภัตติมี นา เป็นต้นท้าย สม เป็น อาย

อาย อ. อาย อาเทศ เอกวจนานั แห่งวิภัตติเอกพจน์ ท. นาทีนั อันมี นา วิภัตติ เป็นต้น ปรส อันเป็นเบื้องหลัง สมโต จาก สม โหติ ย่อมมี ฯ

สมโต นาทีนนติ นาเทกวจนานมาโย.

แปลง นา วิภัตติเป็นต้นที่เป็นเอกพจน์เป็น อาย ด้วยสูตรว่า สมโต นาทีนั (แปลงเอกพจน์วิภัตติมี นา เป็นต้นท้าย สม เป็น อาย)

คำว่า นาทีนั (นา วิภัตติเป็นต้น) หมายถึง วิภัตติ ๕ คือ นา, ส, สฺมา, ส และ สฺมี วิภัตติ อนึ่ง อาทิ ศัพท์ในบทนี้ลงในความหมายว่า ปการ (ประเภทเดียวกัน) ละวิภัตติ ๔ ศัพท์ คือ ส, สฺมา, ส และ สฺมี วิภัตติ ที่เหมือนกับ นา วิภัตติโดยความเป็นเอกพจน์เหมือนกัน

นอกจากนั้น อาจจะต้องว่า อาทิ ศัพท์ ใช้ในความหมายว่า มรียา (ขอบเขต) แปลว่า “เป็นเบื้องต้น” ละวิภัตติ ๔ ศัพท์เหล่านั้นที่มี นา วิภัตติอยู่หนั้นนั่นเอง

คำว่า นาเทกวจนานมาโย ตัดบทเป็น นา + อาทิ + เอกวจนาน + อาโย

บทว่า อาย และ เอกวจนสส ตามมาจากสูตรว่า อาย จตุตถเอกวจนสส ตฺ แต่เปลี่ยนรูปเอกพจน์ว่า เอกวจนสส เป็นรูปพหูพจน์ว่า เอกวจนานั ตาม นาทีนั ที่ปรากฏโดยตรงในสูตร ฎีกาใหม่ (หน้า ๙๖) กล่าวว่าปฐาโนจิตนัย คือ นัยที่เหมาะสมแก่ฐานะ ดังมีปริภาสาคือกฎทั่วไปในปทรูปสัทธิปกรณ์ว่า

อตถวสา วิภตฺติวิปริณาโม.^{๙๘}

“การเปลี่ยนวิภตติย่อมมีตามอำนาจของเนื้อความ”

ฎีกาใหม่อธิบายเรื่องนี้ว่า

“อาย จตุตถเอกวจนสส ตฺ” ติ สุตโต “อาย” อิติ จ “เอกวจนสส” อิติ จ “สมโต นาทีนน” ติ สุตต-มนวตเต. ตสฺมา จาโนจิตนเยน วจนปโยคํ กตฺวา สมโต นาทีนั เอกวจนานั อาย โหติติ สมฺพนฺโธ กาทพฺโฟ.^{๙๙}

“บทว่า อาย และ เอกวจนสฺส ตามมาสู่สูตรว่า สมโต นาทีนํ จากสูตรว่า อาย จตุตฺถเอกวจนสฺส ตู ดังนั้น จึงควรกระทำสัมพันธ[เนื่อความ]โดยทำการประกอบพจน์ตามฐานโนตินัยว่า แปลงเอกพจน์วิภัตติ มี นา เป็นต้นที่อยู่ท้าย สม เป็น อาย”

มีข้อสังเกตว่า ฐานโนตินัยที่ท่านกล่าวถึงในสูตรนี้ ไม่พบในคัมภีร์ปทวิจารที่กล่าวถึงนัย ๔๐ ไว้ แต่ก็ใช่นัยที่ควรจดจำไว้ โดยเฉพาะในฐานะที่มีการเปลี่ยนพจน์หรือวิภัตติแล้ว ติดตามไปสู่ประโยคอื่น ต้องใช้นัยทางไวยากรณ์นี้

กณฺณาย กณฺณาภิ กณฺณาหิ, กณฺณาย กณฺณานํ

[ตติยา] กณฺณาย, กณฺณาภิ กณฺณาหิ.

[จตุตถิ] กณฺณาย, กณฺณานํ

การประกอบรูปศัพท์ กณฺณาย

ศัพท์เดิมเป็น กณฺณา

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กรณฺณ ตติยา” (กณฺณา + นา)

ให้ อา ชื่อ สม ด้วยสูตรว่า “อา โสม” (กณฺณา + นา)

แปลง นา ท้าย สม เป็น อาย ด้วยสูตรว่า “สมโต นาทีนํ” (กณฺณา + -าย)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมฺโหจิตมฺสฺสรํ สเรณฺ วิโยชเย” (กณฺณ -า + -าย)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสฺปจฺยยาติมฺหิ สรโลเป ตู ปกฺติ” (กณฺณ + -าย)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยฺตุเต” (กณฺณ → -าย)

สำเร็จรูปเป็น กณฺณาย

[๑๒๖ : ๑๘๐] ชมปโต สฺมี ยํ วา.

แปลง สฺมี วิภัตติทําย ชม และ ป เป็น ยํ ได้บ้าง

สฺมี อ. สฺมี วิภัตติ ปฺร อันเป็นเบื้องหลัง ชมปโต จาก ชม และ ป ยํ เป็น ยํ โหติ ย่อม
เป็น วา บ้าง ๕

ชมเปหิ สฺมิโน ยํ วา โหติ.

แปลง สฺมี วิภัตติที่อยู่ท้าย ชม และ ป เป็น ยํ ได้บ้าง

ท่านอธิบายบทว่า ชมปโต ด้วยบทพหูพจน์ว่า ชมเปหิ เพื่อแสดงว่า โต บัจจยลงในอรรถบัญญัติ
พหูพจน์ ไม่ใช่ลงในอรรถบัญญัติ เอกพจน์ เท่านั้น เหมือนกับที่กล่าวไว้ในไวยากรณ์สันสกฤต กล่าวคือ
สันสกฤตใช้เป็น ตสฺ บัจจย เมื่อแปลง สฺ เป็นวิสรรชนีย์แล้วได้รูปว่า ตะ (ถ้ามีสระ อ หรือพยัญชนะโสมสะ
อยู่หลัง ให้แปลงวิสรรชนีย์เป็น โอ จึงมีรูปเป็น โต ในบางแห่งได้) บัจจยดังกล่าวตามหลักสันสกฤตถือว่า
ลงในเอกพจน์เท่านั้น แต่ในภาษาบาลีลงได้ในทั้งเอกพจน์และพหูพจน์ ดังนั้น ท่านพระพุทธปิยะจึง
แสดงอรรถของ ปุริสโต ไว้ในสูตร ๒๖๐ ว่า ปุริสสฺมา, ปุริเสหิติ อตเถ (ในความหมายว่า “จากบุรุษ” หรือว่า
“จากบุรุษทั้งหลาย”)

แม้ในคัมภีร์อรรถกถาบางแห่งจะกล่าวว่าบทชนิดนี้มีอรรถเป็นเอกพจน์เท่านั้น แต่ท่านกล่าวไว้
ตามหลักไวยากรณ์สันสกฤตที่อนุญาตให้ใช้เป็นเอกพจน์อย่างเดียว ในบาลีอาจใช้เป็นเอกพจน์และพหูพจน์
ทั้งสองอย่าง ดังข้อความในคัมภีร์สมันตปาสาทิกาวา

อนเนกเกทโต จสฺส กามโตติ อวตฺวา กามะหิติ วุตฺต.^{๑๐๐}

“อนึ่ง พระพุทธองค์ได้ตรัสว่า กามโต แต่ตรัสว่า กามะหิ เพราะกามนั้นมีหลายประเภท”

คำอธิบายข้างต้นกล่าวตามสันสกฤตที่เห็นว่า โต บัจจยลงในเอกพจน์เท่านั้น พระพุทธเจ้าจึง
ตรัสรูปพหูพจน์ว่า กามะหิ (จากกามทั้งหลาย) ไม่ตรัสรูปว่า กามโต ในประโยคว่า

วิวิจฺเจะ กามะหิ วิวิจฺจ อกุสเลหิ ฐมฺเมหิ.

“สังัดแล้วจากกามทั้งหลายทีเดียว สังัดแล้วจากอกุศลธรรมทั้งหลาย”

กณฺณายํ กณฺณาย กณฺณาสฺ.

[สัตตมึ เอกพจน์] กณฺณายํ กณฺณาย

[สัตตมึ พหูพจน์] กณฺณาสฺ

รูปว่า กณฺณายํ เป็นอุททาหรณ์ที่แปลง สฺมี เป็น ยํ ด้วยสูตรนี้ ส่วนรูปว่า กณฺณาย เป็นรูปที่ได้จาก วา ศัพท์ซึ่งทำหน้าที่วิกัปณะ มีชื่อย่อยๆ ว่า กิงรูป คือ รูปที่ประกอบกับ กิ ศัพท์ในประโยคว่า วาติ กิ (ประโยชน์อะไรด้วย วา ศัพท์) หมายความว่า เป็นผลพลอยได้จากการกล่าว วา ศัพท์นั่นเอง

โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริเฉทที่ ๒ สูตร ๑๐๔) กล่าวสูตรว่า ติ สภาปริสาย (แปลง สฺมี วิภตติ ท้าย สภา และ ปริสา เป็น ติ) เช่น สมฺมิตติ สภา, ปริสฺสิตติ ปริสาย (ในบริษัท) ในฉบับสิงหลพบการแปลง สฺมี เป็น ตี จึงมีอุททาหรณ์ว่า สมฺมิตติ, ปริสฺสิตติ แต่ฉบับพม่าและฉบับไทยพบรูปว่า ติ จึงมีอุททาหรณ์ว่า สมฺมิตติ, ปริสฺสิตติ ผู้แต่งพาลาวดารคัมภีร์ (เล่ม ๑ หน้า ๘๗) เห็นว่า ฉบับพม่าและฉบับไทยน่าจะถูกต้องกว่า เพราะในสันสกฤตรูปที่ลงท้ายด้วยสระ อิ ว่า ปริษฺติ, ปริษฺติ ไม่พบรูปที่ลงท้ายด้วยนิคหิตดังกล่าว ดังนั้นจึงขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา เพราะโมคคัลลานไวยากรณ์แต่งที่ประเทศลังกา จึงควรจะมีรูปที่ผิดพลาดน้อยกว่า คัมภีร์ที่แต่งในประเทศอื่น

การประกอบรูปศัพท์ กณฺณายํ

ศัพท์เดิมเป็น กณฺณา

ลง สฺมี สัตตมวิภตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “โอภาเส สดฺตมฺ” (กณฺณา + สฺมี)

ให้ อา ชื่อ ฆ ด้วยสูตรว่า “อา โฆ” (กณฺณา + สฺมี)

แปลง สฺมี ท้าย ฆ เป็น ยํ ด้วยสูตรว่า “ฆปโต สฺมี ยํ วา” (กณฺณา + ยํ)

สำเร็จรูปเป็น กณฺณายํ

การประกอบรูปศัพท์ กณฺณาย

ศัพท์เดิมเป็น กณฺณา

ลง สฺมี สัตตมวิภตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “โอภาเส สดฺตมฺ” (กณฺณา + สฺมี)

ให้ อา ชื่อ ฆ ด้วยสูตรว่า “อา โฆ” (กณฺณา + สฺมี)

แม้ควรจะแปลง สฺมี ท้าย ฆ เป็น ยํ ด้วยสูตรว่า “ฆปโต สฺมี ยํ วา” ก็ไม่ต้องทำเช่นนั้น เพราะ วา ศัพท์ในสูตรนั้นห้ามไว้ (กณฺณา + สฺมี)

แปลง สฺมี วิภตติท้าย ฆ เป็น าย ด้วยสูตรว่า “ฆโต นาหิ” (กณฺณา + -าย)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมฺโหจิตมฺสฺสรํ สฺเรน วิโยชเย” (กณฺณ -า + -าย)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สฺรโลโปมาเทสฺปจฺยาทิมฺหิ สฺรโลเป ตฺย ปกฺติ” (กณฺณ + -าย)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตุเต” (กณฺณ → -าย)

สำเร็จรูปเป็น กณฺณาย

กณณา สหุพปมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	กณณา	กณณา กณณาโย
อาลปะนะ	โกติ กณเณ	โกติโย กณณา กณณาโย
ทุติยา	กณณํ	กณณา กณณาโย
ตติยา	กณณาย	กณณาหิ กณณาภิ
จตุตถี	กณณาย	กณณานํ
ปัญจมี	กณณาย	กณณาหิ กณณาภิ
ฉกฺขี	กณณาย	กณณานํ
สัทตมี	กณณายํ กณณาย	กณณาสู

อิการันต์ อิตถิลิงค์

รตติ, ลีโลโป.

รตติ (ราตรี) ลบ ลี วิภัตติ

ท่านกล่าวถึงรัตตาทิคณะ คือ กลุ่มศัพท์มี รตติ เป็นต้นที่ลง ตี ปัจจัยด้วยสูตรว่า อิตถิยมติยโว
วา (เมื่อควรกล่าวอิตถิลิงค์ ลง อ, ตี และ ยู ปัจจัยท้ายธาตุได้บ้าง) หมายความว่า บทกิตก์บางศัพท์ที่มี
เพศประจำศัพท์แน่นอน มักลงปัจจัยที่เป็นเครื่องหมายเพศทางหลักภาษาไว้ เช่น อ, ตี และ ยู ปัจจัยที่
ลงด้วยสูตรข้างต้น ต้องมีรูปสำเร็จเป็นอิตถิลิงค์แน่นอน

[๑๒๗ : ๑๘๒] เต อิตถิขยา โป.

อิ วัณณะและ อุ วัณณะเหล่านั้นที่เป็นชื่อของอิตถิลิงค์ ชื่อว่า ป

เต อิวณฺณวณฺณา อ. อิ วัณณะและ อุ วัณณะ ท. เหล่านั้น อิตถิขยา อันเป็นชื่อของ
อิตถิลิงค์ โป ชื่อว่า ป ๗

เต อิตถิขยา โปติ อิตถิยมิวณฺณวณฺณานํ ปสณฺณา.

ให้สระ อิ วัณณะและสระ อุ วัณณะในอิตถิลิงค์ชื่อว่า ป ด้วยสูตรว่า เต อิตถิขยา โป
(อิ วัณณะและ อุ วัณณะเหล่านั้นที่เป็นชื่อของอิตถิลิงค์ ชื่อว่า ป)

สระ อิ วัณณะในปุงลิงค์และนปฺสกลิงค์ชื่อว่า ฉ

ส่วนสระ อุ วัณณะในปุงลิงค์และนปฺสกลิงค์ชื่อว่า ล

แต่ในอิตถิลิงค์สระทั้งสองมีชื่อเรียกอย่างเดียวกันว่า ป เพราะมีวิธีประกอบรูปศัพท์เหมือนกัน
โดยแปลง นา, ส, สฺมา, ส และ สฺมิ วิภัตติท้ายสระทั้งสองเป็น ยา ได้รูปว่า รตติยา, ยาคุยา เป็นต้น

โยโลปทีฆา.

ลบ โย วิภัตติและทีฆะ

รตติ.

[ปฐมา พหุพจน์] รตติ

การประกอบรูปศัพท์ รตฺตี

ศัพท์เดิมเป็น รตฺติ

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตฺเถ ปจมา” (รตฺติ + โย)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปฺพพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (รตฺติ - + โย)

ให้ อิ ท้าย รตฺติ ชื่อ ป ด้วยสูตรว่า “เต อิตฺธิชยา ไป” (รตฺติ - + โย)

ลบ โย วิภัตติท้าย ป ด้วยสูตรว่า “สมปโต จ โยนํ โลโป” (รตฺติ -)

ในที่ โย วิภัตติที่ถูกลบแล้ว ที่ชนะ อิ เป็น อี ด้วยสูตรว่า “โยสุ กตนิการโลเปสุ ที่ฌม” (รตฺติ -)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (รตฺติ → -)

สำเร็จรูปเป็น รตฺตี

ปกฺเข รตฺติโย.

ในฝ่าย[อื่น] ได้รูปว่า รตฺติโย

ตถาลปน.

ในอาลปนะก็เหมือนอย่างนั้น [คือ มีรูปเหมือนปฐมาวิภัตติว่า รตฺติ, รตฺตี รตฺติโย]

รตฺตี รตฺตี รตฺติโย.

[ทุกฺติยา] รตฺตี

รตฺตี รตฺติโย

เอกวจนสฺส นาทีนํเตวว.

บทว่า เอกวจนสฺส และ นาทีนํ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๑๒๘ : ๑๘๓] ปโต ยา.

แปลงวิภัติเอกพจน์มี นา เป็นต้นท้าย ป เป็น ยา

ยา อ. ยา อาเทศ เอกวจนานํ แห่งวิภัติเอกพจน์ ท. นาทีนํ อันมี นา เป็นต้น ป/เรสํ อันเป็นเบื้องหลัง ปโต จาก ป โหติ ย่อมมี ฯ

ปโต ยาติ นาเทกวจนานํ ยา.

แปลงวิภัติเอกพจน์มี นา เป็นต้นเป็น ยา ด้วยสูตรว่า ปโต ยา (แปลงวิภัติเอกพจน์มี นา เป็นต้นท้าย ป เป็น ยา)

รตฺติยา รตฺติภิ รตฺติหิ, รตฺติยา รตฺตินํ, รตฺติยํ รตฺติยา รตฺติสฺส.

[ตติยา-ปัญจมี] รตฺติยา

รตฺติภิ รตฺติหิ

[จตุตถิ-ฉวัฐี] รตฺติยา

รตฺตินํ

[สัตตมมี] รตฺติยํ รตฺติยา

รตฺติสฺส

ในพทฺฐสัทธูปกรณพทฺฐพิเศษว่า รตโย (ปฐมา-โย), รตยา (ปัญจมี-สฺมา), รตยํ (สัตตมมี-สฺมี) อีกทั้งยังพทฺฐที่ทํารัสสะไม่แน่นอนว่า รตติหิ, รตติภิ ในตติยาและปัญจมีวิภัติ และพทฺฐว่า รตตินํ ในจตุตถิและฉวัฐีวิภัติ พร้อมทั้งรูปว่า รตติสฺส ในสัตตมมีวิภัติ แต่คัมภีร์นี้มีได้กล่าวถึงรูปเหล่านั้นไว้ เพราะมีปรากฏอยู่น้อย

การประกอบรูปศัพท์ รตฺติยา

ศัพท์เดิมเป็น รตฺติ

ลง นา ตติยาวิภัติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กรณํ ตติยา” (รตฺติ + นา)

ให้ อิ ชื่อ ป ด้วยสูตรว่า “เต อิตฺติยา โป” (รตฺติ + นา)

แปลง นา วิภัติท้าย ป เป็น ยา ด้วยสูตรว่า “ปโต ยา” (รตฺติ + ยา)

สำเร็จรูปเป็น รตฺติยา

รตฺติ สหุพทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	รตฺติ	รตฺตี รตฺติโย
อาลปะนะ	हे रतुति	हे रतुती रतुतिओ
तुटिया	रतुती	रतुती रतुतिओ
तटिया	रतुटिया	रतुटीहि रतुटीहि
जटुटि	रतुटिया	रतुटीन
पणुज्मी	रतुटिया	रतुटीहि रतुटीहि
ननुत्ती	रतुटिया	रतुटीन
सत्तमी	रतुटियं रतुटिया	रतुटीसु

อิการันต์ อิตถิลิงค์

นที.

[ปฐมา เอกพจน์] นที (แม่น้ำ)

เสส รตตีว.

รูปที่เหลื่อ เหมือน รตติ ศัพท์

ปทฺรปสฺยิปรกฺกถาลวถึงรูปที่ลง โย วิภตฺติว นชฺช, นทโย และรูปที่ลง นา วิภตฺติเป็นต้น
ว่า นชฺชา, นทียา, นชฺชํ, นทียํ แต่คัมภีร์นี้มีได้กล่าวถึงรูปเหล่านั้นไว้ เพราะมีใช้น้อยในพระไตรปิฎก

อฆตฺตา รสโสว วิเสโส.

ความเป็นรัสสะเท่านั้นเป็นวิธีพิเศษ เพราะไม่ใช่ ฆ

สระ อี ของ นที ศัพท์ และสระ อุ ของ ชมฺพุ ศัพท์นั้นต้องทำเป็นรัสสะในที่มี โย วิภตฺติและ
เอกพจน์วิภตฺติอยู่หลังตามกฎของสูตรว่า อโฆ รสฺสเมกวจนโยสฺวปิ จ (สระที่มีใช่ ฆ ย่อมถึงความเป็น
รัสสะในที่เอกพจน์และ โย วิภตฺติอยู่หลังได้บ้างนั้นเทียว)

นที สทฺทปทมาลา		
วิภตฺติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	นที	นที นทโย
อาลปนะ	हे นที	हे नटी नटीयो
तुटिया	नटी	नटी नटीयो
दटिया	नटिया	नटीहि नटीभि
जटुट्टी	नटिया	नटीनं
पङ्गुज्झी	नटिया	नटीहि नटीभि
ङ्गुल्ली	नटिया	नटीनं
सत्तट्ठी	नटियं नटिया	नटीसु

อุการันต์ อิตถิลิงค์

ยาคุ รตติว.

ยาคุ ศัพท์เหมือน รตติ ศัพท์

ในปทฐสัทธินิพนธ์กล่าวถึงรูปว่า ยาคุหิ ยาคุภิ ยาคุหิ ยาคุภิ, ยาคุนํ ยาคุนํ ยาคุสุ ยาคุสุ โดยมีรูปรัสสะว่า ยาคุหิ ยาคุภิ เป็นต้นเพิ่มมา แต่คัมภีร์นี้ไม่ได้กล่าวถึงรูปรัสสะเหล่านั้นไว้ใน รตติ ศัพท์ จึงไม่มีรูปรัสสะดังกล่าวใน รตติ ศัพท์ และ ยาคุ ศัพท์ที่แจกตาม รตติ ศัพท์นั้น

ยาคุ สทฺทพทมาลา		
วิภัติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	ยาคุ	ยาคุ ยาคุโย
อาลปะนะ	เห นที	เห ยาคุ ยาคุโย
ทุตติยา	ยาคุ	ยาคุ ยาคุโย
ตติยา	ยาคุยา	ยาคุหิ ยาคุภิ
จตุตถี	ยาคุยา	ยาคุนํ
ปัญจมี	ยาคุยา	ยาคุหิ ยาคุภิ
ฉกฺขี	ยาคุยา	ยาคุนํ
สัตตมี	ยาคุยํ ยาคุยา	ยาคุสุ

มาตุธิตุทฺทิตฺวาทโย ปีเตว.

ศัพท์มี มาตุ (มารดา), ธิตุ (บุตรสาว) และ ทฺทิตุ (บุตรสาว) เป็นต้น เหมือน ปีตุ ศัพท์

คำว่า ปีเตว ตັตฺถเป็น ปีตุ + อิว ในฉบับสิงหลและฉบับพม่าทุกฉบับ รวมไปถึงพาลาวตาร นิสสัยเก่า นิสสัยใหม่ และคัมภีร์ พบรูปว่า ปีเตว เหมือนกันหมด แต่ถ้าลบสระหน้าแล้วแปลงสระ อิ เป็น เอ ด้วยสูตรว่า กฺวาจาสวณฺณํ ลุตเต (เมื่อสระหน้าอันมีเสียงไม่เสมอกันถูกลบแล้ว สระหลัง [คือ อิ, อี และ อุ] ย่อมถึงความเป็นสระอสังวณฺณะ [คือ เอ โอ] ในบางแห่ง) ก็ควรมีรูปว่า ปีเตว ดังนั้นจึงแปลงสระ อิ เป็น เอ โดยไม่ต้องลบสระหน้าก่อนด้วยโยควิภาคะ คือ การแบ่งสูตรให้เหลือเพียง กฺวาจาสวณฺณํ โดยตัดคำว่า

ลุตเต ออกไป ก็จะทำให้สูตรนี้ครอบคลุมการแปลงสระหลังเป็น เอ หรือ โอ ได้โดยไม่ต้องลบสระหน้าก่อน
หลังจากนั้นจึงแปลงสระ อุ ของ ปิตุ เป็น ว ต่อไป จึงได้รูปว่า ปิตเวว

การแบ่งสูตรในลักษณะนี้เป็นวิธีการอย่างหนึ่งที่ทำให้สูตรมีขอบเขตกว้างขึ้นกว่าเดิม ดังกฎ
ทั่วไปในคัมภีร์ปริภาเซนุเสหระว่า

โยควิภาคโต อัญชลปสฺสฺหิ.*** (โยควิภาคาทิสฺสฺหิ.)

“ความสำเร็จแห่งอรรถที่ปรารภนา ย่อมมีด้วยการแบ่งสูตร”

อูการันต์ อิตถิลิงค์

ชมพู นทิว.

ชมพู ศัพท์เหมือน นทึ ศัพท์

ชมพู สหุพทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	ชมพู	ชมพู ชมพูโย
อาลปนะ	เห ชมพู	เห ชมพู ชมพูโย
หุติยา	ชมพู	ชมพู ชมพูโย
ตติยา	ชมพูยา	ชมพูหิ ชมพูภิ
จตุตถี	ชมพูยา	ชมพูนั
ปัญจมี	ชมพูยา	ชมพูหิ ชมพูภิ
ฉกฺฉี	ชมพูยา	ชมพูนั
สัตตมี	ชมพูยั ชมพูยา	ชมพูสุ

สรุปความว่า การันต์ในอิตถิลิงค์ตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นี้มี ๕ การันต์ คือ

- ๑. อา การันต์ เช่น กณฺหา
- ๒. อิ การันต์ เช่น รตฺติ
- ๓. อี การันต์ เช่น นทึ
- ๔. อุ การันต์ เช่น มาตุ
- ๕. อู การันต์ เช่น ชมพู

ขอแต่งคาถาสรุปความดังต่อไปนี้

กณฺหา รตฺติ นทึ ยาคู มาตา ชมพูติเม มตา
อิตฺถิยั วตฺตมานาว อิจฺเจว อิตฺถิสงฺคโห.

“การประมวลนามศัพท์อิติปิโส มีอย่างนี้ คือ ศัพท์เหล่านี้ที่เป็นไป
ในอิติปิโส ได้แก่

กณณา (สาวน้อย)

รตติ (ราตรี)

นที (แม่น้ำ)

ยาคุ (ข้าวยาคุ)

มาตุ (แม่)

ชมพู (ต้นหว้า)”

กณณ อิติ จิตเต-

เมื่อตั้ง กณณ ศัพท์แล้ว [ท่านพระกัจจายนะได้กล่าวสูตรต่อไปนี้]

ท่านตั้งรูป กณณ ไว้ก่อนแล้วจึงลง อา ปัจจัยเพื่อแปลงให้เป็นอิตถิลิงค์

ประโยคข้างต้นไม่มีประธานและไม่มีกริยาคุมพากย์ จึงควรเพิ่มข้อความว่า กัจจายน โส ตมมาห (ท่านพระกัจจายนะได้กล่าวสูตรต่อไปนี้) โดยคล้อยตามคัมภีร์มุคโพระ (สูตร ๑๐๑) ที่มีประโยคคล้ายคลึงกันว่า กณณ อิติ สติเต- และมุคโพรฎฐิกา (ฉบับสังเขป) อธิบายโดยเพิ่มประโยคว่า ลกษณมาห (ได้กล่าวสูตรไว้)

คัมภีร์นี้กล่าวถึงลำดับการันต์ในนามศัพท์ อิตถิลิงค์ก่อน ต่อจากนั้นจึงกล่าวถึงหลักการลงอิตถิ- ปัจจัย ๓ ศัพท์ คือ อา, อี และ อินี ตามลำดับว่า ลง อา ปัจจัยท้าย อ การันต์ในอิตถิลิงค์ ด้วยสูตรว่า อิตถิมโต อาปจโย, ลง อี ปัจจัยท้าย นท ศัพท์เป็นต้นในอิตถิลิงค์ ด้วยสูตรว่า นทาทีโต วา อี เป็นต้น

[๑๒๙ : ๑๓๖] อิตถิมโต อาปจโย.

ลง อา ปัจจัยท้ายรูป อ การันต์ในอิตถิลิงค์

อาปจโย อ. อา ปัจจัย ปโร เป็นเบื้องหลัง โโต จาก อ อักษร วุตตมานา อันเป็นไปอยู่ อิตถิย์ ในอิตถิลิงค์ หุตฺวา เป็น โหติ ย่อมลง ฯ

ความหมายตามคำแปลยกศัพท์ข้างต้น คือ ลง อา ปัจจัยให้เป็นเบื้องหลังจาก อ อักษรอันเป็นไปอยู่ในอิตถิลิงค์ ในที่นี้เพิ่มปาฐเสสะว่า ปโร หุตฺวา เข้ามาแปลร่วมกับ โโต (คำว่า ปโร เป็นวิภक्ति์ตาใน หุตฺวา) ตามคำอธิบายที่กล่าวไว้ในวุตติของปทรูปสิทธิปริกธน์ว่า อิตถิย์ วุตตมานา อการนโต ลิงฺคฺมา หปโร อาปจโย โหติ (ลง อา ปัจจัยท้ายนามศัพท์ อ การันต์ที่เป็นไปในอิตถิลิงค์)

และตามสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ที่ระบุ ปรา ศัพท์ไว้โดยตรงว่า ธาตุลิงฺเคหิ ปรา ปจฺยา (ลงปัจจัยท้ายธาตุและนามศัพท์ทั้งหลาย)

แต่อย่างไรก็ตาม นิสสัยพม่าทั่วไปมักเพิ่มปาฐเสสะว่า ปรี (ในเบื้องหลัง) เข้ามาแปลร่วมกับบท อปาทาน แม้การเพิ่มปาฐเสสะว่า ปรี จะไม่สอดคล้องกับข้อความในปทรูปสิทธิปริกธน์และคำว่า ปรา ใน กัจจายนสูตรก็ไม่ผิดหลักภาษาแต่อย่างใด พาลาวตารฎีกาใหม่ (หน้า ๙๖) ไม่ได้ระบุว่าเพิ่ม ปโร หรือ ปรี เข้ามา ท่านคงละไว้ในฐานะที่เข้าใจกันได้ แต่พาลาวตารคณฺฐี (เล่ม ๑ หน้า ๓๐๑) ท่านให้เพิ่ม ปรี เข้ามา แปลตามนิสสัยพม่าโดยทั่วไป

คำว่า อการนฺโต (มี อ อักษรอยู่ท้าย) แสดงว่า โต (ท้าย อ อักษร) ในสูตรเป็นเอกเทศอุปจาระ คือ ส่วนหนึ่งที่กล่าวถึงส่วนหนึ่ง แต่มุ่งให้หมายถึงกลุ่ม กล่าวคือ คำว่า โต กล่าวถึงส่วนหนึ่งคือ อ อักษร แต่เจตนาหมายถึงนามศัพท์ที่มี อ อักษรอยู่ท้าย ดังคำว่า สุขฺ เสดิ (ย่อมนอนเป็นสุข) แม้คำนี้จะกล่าวถึงการนอนก็มุ่งให้หมายถึงอิริยาบถทั้ง ๔ หรือดังคำว่า ภตฺต ภูษติ (ย่อมบริโภควรรณ) คำว่า ภตฺต (ข้าว) ก็มิได้หมายถึงข้าวเท่านั้น แต่ยังหมายรวมถึงกับข้าวอีกด้วย คำนี้จึงกล่าวถึงบางส่วน คือ ข้าว แต่เจตนาหมายถึงหมคือข้าวและกับข้าว

อิตฺถิยํ วตฺตมานา อการนฺโต อาปจฺจโย โหติ.

ลง อา ปัจจัยท้ายนามศัพท์ อ การันต์ที่เป็นไปในอิตถิลิงค์

สรโลปกตยาติ.

วิธีมีการลบสระและการปกติเป็นต้นย่อมมี

กณฺเณ.

[ปฐมา เอกพจน์] กณฺเณ

ธาดูปจฺจยวิภตฺตวชฺชิตมตฺถวํ ลิงฺคนฺติ วจนฺโต ปจฺจยนฺตสฺสา ลิงฺกตฺตา ตทฺหิตาติสฺสุตเต จกาเรน นามมิว กเต สฺยาติ. เอวํ อีนีสฺสุ.

เมื่อตั้งรูป[ว่า กณฺเณ] ให้เหมือนนามด้วย จ ศัพท์ ในสูตรว่า ตทฺหิต เป็นต้นแล้ว เพราะรูป [กณฺเณ] ซึ่งมีปัจจัยเป็นที่สุดมิได้เป็นนามศัพท์ เนื่องจากได้กล่าวกันว่า “ศัพท์ที่มีความหมายซึ่งมิใช่ธาตุ ปัจจัย และวิภตติ ชื่อว่า ลิงค์ (นามศัพท์)” จึงลง สิ วิภตติเป็นต้น

อี และ อีนี ปัจจัยก็เหมือนอย่างนี้

รูปว่า กณฺเณ เป็นกิตก์ที่มาจาก กน ธาตุ (กนฺติมฺหิ = รัก, ไคร้) + ย ปัจจัย เมื่อลง อา อิตถี-ปัจจัยแล้วมีรูปเป็น กณฺเณ ซึ่งมี อา ปัจจัยอยู่ท้าย จึงตั้งเป็นนามด้วยสูตรว่า ตทฺหิต เป็นต้น ไม่ได้ เพราะศัพท์ที่มีปัจจัยอยู่ท้ายไม่เป็นนามศัพท์ ตามกฎว่า ธาดูปจฺจยวิภตฺตวชฺชิตมตฺถวํ ลิงค์ (ศัพท์ที่มีความหมายซึ่งมิใช่ธาตุ ปัจจัย และวิภตติ ชื่อว่า ลิงค์) ดังนั้นจึงใช้ จ ศัพท์ในสูตรดังกล่าวตั้งให้เป็นนาม อนึ่ง เมื่อตั้งเป็นนามแล้วจึงถือว่าเป็นรูปเดิม (ปกติ) พึงทราบนัยนี้ในรูปเดิมทุกการันต์

คำว่า นามมิว พาลาวตารคณฺฐิตตฺถปเป็น นาม + อิว ลง เอ และลง อ เป็นอาคมด้วยสูตรว่า

โลปณฺจ ตตฺราราโร (สระทั้งหลายน้อมถึงการลบในที่พยัญชนะอยู่หลังในบางแห่ง และลง อ อักษรเป็นอาคมในที่ลบนั้น) แม้มคัมภีร์นี้จะกล่าวถึงการลบสระ โอ ใน โส, สระ อุ ใน อนุ และสระ อ ใน ม ของ ชานเม แต่ก็ยังหมายรวมถึงการลบสระ เอ ได้อีกด้วย แม้มคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๓๗) ก็กล่าวว่า เอ โอนม วณฺเณ (ในที่อักษรอยู่หลัง แปลง เอ และ โอ เป็น อ) เช่น ทิสฺวา ยาจกมาคเต = ยาจเก + อาคเต

สรุปความว่า ตามมติของกัจจายนไวยากรณ์ คำว่า นามมิว ให้ลบ เอ ใน เม แล้วลง อ อักษรเป็นอาคม หลังจากนั้นจึงลง ม อาคม ส่วนตามมติของมคคัลลานไวยากรณ์ ให้แปลง เอ ใน เม เป็น อ และลง ม อาคม

อนึ่ง การที่บอกว่า นาม ต้องลงสัตตมีวิภक्तिเท่านั้นก็เนื่องจากว่าบทอุปมานะและอุปไมยต้องมีวิภक्तिเหมือนกันแน่นอน ดังนั้น คำว่า นามมิว จึงตัดบทเป็น นาม + อิว ไม่ได้ ฟังทราบลักษณะของอุปมานะและอุปไมยตามคำอธิบายในคัมภีร์กัจจายนสาระว่า

สาธมฺมสาธนํ สิหฺร-

มสิหฺรสุโสปมานํ

อุปเมยฺยมสิหฺรํ ตํ

ทวยเมกวิภคฺติกั.^{๑๐๒}

“สิ่งที่รู้จักกันดีแล้ว ซึ่งยังสิ่งที่ไม่เป็นที่รู้จักให้เป็นที่ยังรู้จัก โดยความมีสภาพเหมือนกัน[ด้วยการเปรียบเทียบ] ชื่อว่า อุปมานะ

สิ่งที่ไม่รู้จักกันดี ชื่อว่า อุปไมย [บทอุปมานะและบทอุปไมย]ทั้งสองนั้นต้องมีวิภक्तिเดียวกัน”

อุปมานะ คือ คำที่นำมาเปรียบ ส่วน อุปไมย คือ คำที่ถูกเปรียบ เราใช้การเปรียบเทียบเพื่อช่วยให้ผู้อ่านเข้าใจมากขึ้น สิ่งทีนำมาเปรียบนั้นเป็นสิ่งที่รู้จักกันดีอยู่แล้ว จะช่วยให้เข้าใจสิ่งที่คนอ่านยังไม่เข้าใจ ท่านเรียกบทตั้งว่า อุปเมยฺย เพราะเป็นบทที่ถูกเปรียบ บทนี้ไม่เป็นที่รู้จักกันทั่วไป ในคานานี้จึงใช้คำว่า อสิหฺรสุส (สิ่งที่ไม่เป็นที่รู้จัก) ส่วนบทที่นำมาเปรียบเรียกว่า อุปมาน เป็นบทที่รู้จักกันดีอยู่แล้วทั่วไป คานานี้จึงใช้คำว่า สิหฺร (สิ่งที่รู้จักกันดี)

ตัวอย่างเช่น เกสรสิโห วิย พุทฺโธ (พระพุทธเจ้าทรงเป็นดังไกรสรราชสีห์) ในข้อความนี้ ท่านแสดงความเปรียบเพื่อช่วยให้คนเข้าใจว่า พระพุทธเจ้ามีลักษณะอย่างไร บทว่า พุทฺโธ เป็นบทอุปไมย ส่วนบทที่นำมาเปรียบคือ เกสรสิโห เป็นบทอุปมานะ บทอุปมานะนี้เป็นที่รู้จักกันดีอยู่แล้ว เมื่อนำมาเปรียบจะช่วยให้เข้าใจว่า พระพุทธเจ้าเป็นผู้มีลักษณะสง่างามองอาจเหมือนกับไกรสรราชสีห์นั้น

ท่านแสดงไว้ในคานานี้ว่า บทอุปมานะและบทอุปไมยจะต้องมีวิภक्तिเดียวกันเสมอ ส่วนลิงค์และพจน์นั้นไม่แน่นอน ถ้าบทอุปมานะเป็นศัพท์ทั่วไป ก็ให้กระจายลิงค์และพจน์เช่นเดียวกับบทอุปไมยนั้น ดังเช่นคำว่า พุทฺธํ วิย ภวนฺตํ ปสฺสามิ (ข้าพเจ้าเห็นท่านเหมือนดังพระพุทธเจ้า) บทอุปมานะ คือ พุทฺธํ เป็น

ปุงลิงค์ เอกพจน์ และลงทุติยาวิภัติเหมือนบทอุปไมยคือ ภาวนต์

ฎีกาใหม่ของกัจจายนสาระแสดงอุทาหรณ์เป็นวิภัติทั้ง ๗ หมวดดังต่อไปนี้

[ปฐมา] จนุโท วีย ตวานน รุจิโร โหติ (พระพักตร์ของพระองค์งามดังพระจันทร์)

[ทุติยา] พุทฺธ วีย ภาวนต์ ปสฺสามิ (ข้าพเจ้าเห็นท่านเหมือนดังพระพุทธเจ้า)

[ตติยา] พุทฺเธน วีย ภาวตา ธมฺโม เทสิโต (พระธรรมอันท่านผู้เหมือนดังพระพุทธเจ้า
แสดงแล้ว)

[จตุตถิ] พุทฺธสฺส วีย ภาวโต ทานํ ททาติ (ถวายทานแต่ท่านผู้เหมือนดังพระพุทธเจ้า)

[ปัญจมี] ปพฺพตา วีย ปาสาทา อวโรหติ (ลงจากปราสาทเหมือนดังภูเขา)

[ฉกฺขี] ปิตฺตสฺส วีย ปุตฺตสฺส มุขํ โหติ (หน้าของบุตรเหมือนดังบิดา)

[สทฺถมี] อตฺตโน เคเห วีย รมฺโฆ นิเวสเน นิสิตฺติ (นั่งในราชนิเวศน์เหมือนเรือนของตน)

ถ้าบทอุปมานะเป็นศัพท์ที่มีลิงค์เฉพาะเป็นของตนเองแน่นอนอยู่แล้ว (นิจุลลิงค์) ก็ให้กระจาย
ลิงค์เดิมของตนเอง ไม่ต้องกระจายให้อยู่ในรูปเดียวกันกับลิงค์ของบทอุปไมย

ส่วนพจน์นั้นถ้าให้เป็นพจน์เดียวกันได้ก็ดี แต่บางครั้งก็อาจมีพจน์ต่างกันได้ ขึ้นอยู่กับพจน์ของ
อุปไมยเป็นสำคัญ เช่น

[อุปมาต่างลิงค์] มตฺตมาตฺตฺโค อีว วณฺติ วิหริติ (หญิงสาวอยู่เหมือนช้างตกมัน) บท
อุปมานะว่า มาตฺตฺโค เป็นปุงลิงค์เสมอ มีความหมายทั้งช้างตัวผู้และช้างตัวเมีย จึงไม่เปลี่ยนจากปุงลิงค์เป็น
อิตถิลิงค์ตามบทอุปไมยคือ วณฺติ

[อุปมาต่างพจน์] สีโห วีย อิมะ ปุริสา สุตฺตรา (บุรุษเหล่านี้อาจหาญดังราชสีห์)

[อุปมาต่างลิงค์-พจน์] ตฺวํ โค วีย อิมะ อิตฺถิโย ชาวนฺติ (สตรีเหล่านี้วิ่งเหมือนม้า)

การศึกษา ๔ คัมภีร์ คือ ไวยากรณ์ อภิธาน (โกสะ) ฉันท และอรรถศาสตร์ เป็นพื้นฐานของ
การศึกษาพระไตรปิฎก จึงมีความสำคัญมาก ดังคาถาประพันธ์ว่า

อเวยฺยการโณ ตฺวณฺโธ

พริโร โกสวชฺชิตฺโต

สาหิจฺจโร ปญฺคุ

มุโค ฉนฺทวิวชฺชิตฺโต.

“ผู้ไม่รู้ไวยากรณ์ เหมือนคนบอด ผู้เว้นจากคัมภีร์โกสะ เหมือนคนหนวก ผู้
เว้นจากอรรถศาสตร์ เหมือนคนง่อยเปลี้ย ผู้เว้นจากคัมภีร์ฉันท เหมือนคนใบ้”

คาถานี้มาจากคัมภีร์กวีปปณนิตติ (บัณฑิตกัณฑ์ คาถา ๓๐) แต่งโดยท่านพระเกลาสะ มีข้อความ
ในบาทที่ ๔ ว่า มุโค ตกฺกวิชฺชิตฺโต (ผู้เว้นจากตรรกศาสตร์ เหมือนคนใบ้) แต่หลวงพ่อดำมะโอเปลี่ยน

จากตรรกศาสตร์เป็นคัมภีร์ฉันทเพื่อให้ครบ ๔ คัมภีร์อันเป็นวิชาพื้นฐานของพระไตรปิฎก ความจริงแล้วในคัมภีร์กวิทัปปณินิธิต่างต้น ท่านผู้แต่งกล่าวนำมาจากคัมภีร์อภิธานปิปปิกานิสสัย ฉบับต้องปก (หน้า ๗๖) แต่ผู้แปลเข้าใจว่าคัมภีร์ดังกล่าวคงจะนำมาจากตำราสันสกฤตอีกทอดหนึ่ง เพราะท่านอ้างคาถาไว้โดยไม่ได้ระบุว่าเป็นรจนาคาถา คือ คาถาที่ท่านแต่งเอง ดังนั้น จึงเป็นคาถาจากตำราสันสกฤต ขอฝากให้ผู้รู้สืบค้นเพื่อเป็นหลักฐานทางวิชาการต่อไป

เอว อชา เอฟกา โกกิลา อสุสา มุลิกา พลากา มนุทา ชรา อิจจาติ.

ศัพท์ว่า

อชา (แพะตัวเมีย)

เอฟกา (แกะตัวเมีย)

โกกิลา (นกดูเหว่าตัวเมีย)

อสุสา (ม้าตัวเมีย)

มุลิกา (หนูตัวเมีย)

พลากา (นกกระยางตัวเมีย)

มนุทา (ความเชื่องช้า)

ชรา (ความแก่)

ก็เช่นเดียวกัน

ศัพท์ว่า อช เป็นต้นจนถึง พลาก ถ้ากล่าวถึงเพศชาย มีรูปเป็นปุงลิงค์ว่า อโช ๒ เลข พลาโก ถ้ากล่าวถึงเพศหญิงก็ลง อา อิตถิปัจจยเป็นรูปว่า อชา เป็นต้น ศัพท์เหล่านี้กล่าวถึงศัพท์อิตถิลิงค์ที่ระบุถึงเพศหญิงจริงๆ เหมือนกับ กณฺเฐ ศัพท์ เรียกว่า อรรถลิงค์ คือ มีลิงค์ตามอรรถ ได้แก่ ศัพท์ที่มีเพศคล้อยตามสิ่งที่ผู้พูดกล่าวถึง เช่น ปุริโส (บุรุษ), อิตถิ (สตรี)

ส่วนสองศัพท์หลังว่า มนุทา และ ชรา เป็นสัททลิงค์ คือ มีลิงค์ตามศัพท์ ได้แก่ ศัพท์ที่มีเพศผิดกับตัวจริง เช่น มาตุคาม (สตรี) เป็นปุงลิงค์ และศัพท์ที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีชีวิต เช่น รุกฺโข (ต้นไม้), นที (แม่น้ำ) ศัพท์ทั้งสองนี้มีรูปเป็นอิตถิลิงค์ด้วยอำนาจของ อ ปัจจยที่ลงด้วยสูตรว่า อิตถิมติยโว วา (เมื่อควรกล่าวอิตถิลิงค์ ลง อ, ตี และ ยุ ปัจจยได้บ้าง) จึงต้องลง อา อิตถิปัจจยท้ายศัพท์อีกทอดหนึ่ง

ในฎีกาใหม่ (หน้า ๙๖) อธิบายเพิ่มเติมว่า ฌฏฐ ศัพท์ที่แปลว่า “หม้อ” มีรูปเป็นปุงลิงค์ว่า ฌฏฐ และอิตถิลิงค์ว่า ฌฏฐิ โดยลง อี อิตถิปัจจยตามความปรารถนาของผู้กล่าว ไม่ลง อา ปัจจยเหมือน มนุทา, ชรา ที่แสดงคุณลักษณะคือความเชื่องช้าหรือความแก่ อีกทั้งเนื้อความของ ฌฏฐ ศัพท์ที่เป็นลิงค์ทั้งสองนั้นก็ป็นนปุงสกลิงค์ เพราะไม่มีลักษณะของเพศชายหรือเพศหญิงจริงๆ แต่รูปศัพท์เป็นลิงค์ที่ต่างไปจากนปุงสกลิงค์ ตามนัยนี้คำว่า ฌฏฐ เป็นสัททลิงค์เท่านั้น

ท่านประกอบใช้เป็นรูปเอกพจน์ว่า อิจจาที จึงเพิ่มวิเศษยะเป็นรูปว่า สทโท เข้ามา แต่คำนี้อาจมีรูปเป็นพหูพจน์ว่า อิจจาที หรือ อิจจาทยो ก็ได้ ขึ้นอยู่กับความต้องการของผู้กล่าวว่าต้องการจะกล่าวเป็นเอกพจน์หรือพหูพจน์ จะเห็นได้ว่า แม้ในพาลาวตารคัมภีร์จะมีรูปว่า อิจจาที ตามฉบับสิงหล แต่ในพาลาวตารนิสสัยใหม่พบรูปว่า อิจจาที จึงอาจใช้ได้ทั้งสองแบบ ไม่ผิดไวยากรณ์ ดังกฎทั่วไปกล่าวว่า

สจฺจนุทโต วจนปวตฺติ.^{๑๐๓}

“ความเป็นไปของศัพท์ย่อมมีได้ตามความปรารถนาของตน”

วตฺติจฺจนานุพุทฺติกา สทฺทปฺปปฏิปตฺติ.^{๑๐๔}

“การประกอบรูปศัพท์มีลำดับตามความต้องการของผู้พูด”

วตฺตุอธิปายานุโรธินี สทฺทปฺปวตฺติ.^{๑๐๕}

“การประกอบรูปศัพท์มีสภาพคล้อยตามความปรารถนาของผู้พูด”

วตฺติจฺจนานุคฺโต สทฺทปฺปโยโค.^{๑๐๖}

“การประกอบรูปศัพท์คล้อยตามความปรารถนาของผู้พูด”

อิตฺถิยนตฺยธิกาโร.

บทว่า อิตฺถิยํ เป็นศัพท์ตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๑๓๐ : ๑๘๗] นทาติโต วา อี.

ลง อี ปัจจัยท้ายนามศัพท์นทาติคณะ และศัพท์อื่นๆ (ที่มีใช้นทาติคณะ)

อี อ. อี ปัจจัย ปโร เป็นเบื้องหลัง ลิงฺคฺมหา จากนามศัพท์ นทาติโต วา อันมี นท เป็นต้น ด้วย วตฺตมฺนา อันเป็นไปอยู่ อิตฺถิยํ ในอิตฺถิลิงค์ หุตฺวา เป็น โหติ ย่อมลง ๒

ปทฺรฺฐปฺลธิปกรณฺ์กำหนดให้บทว่า ปจฺจโย จากคำว่า อาปจฺจโย ในสูตรว่า อิตฺถิยฺมโต อาปจฺจโย ติดตามมาสู่สูตรนี้ จึงต้องแปลตามศัพท์ว่า “ปจฺจโย อ.ปัจจัย อี คือ อี” แต่คัมภีร์นี้ได้กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ จึงแปลตามปกติว่า “อี อ. อี ปัจจัย” โดยไม่เพิ่ม ปจฺจโย เข้ามาแปล

ปทฺรฺฐปฺลธิปกรณฺ์กล่าวว่า วา ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่เหมือน จ ศัพท์ที่เรียกว่า อวตฺตสมุจฺจยะ โดยรวบรวมกลุ่มศัพท์ที่มีใช้ นท เป็นต้น กลุ่มศัพท์ที่ลง อี ปัจจัยด้วยสูตรนี้มี ๒ ประเภท คือ

๑. นทาติคณะ คือ กลุ่มศัพท์ อ การันต์ที่ลง อี ปัจจัย เช่น นท (นที), อิตฺถ (อิตฺถิ), มห (มหิ), กุมาร (กุมาริ), ตรฺฐ (ตรฺฐิ) ดังที่กล่าวไว้ในศัพท์แจกตาม นที

๒. อนทาติคณะ คือ กลุ่มศัพท์ที่มีใช้นทาติคณะ คือ กลุ่มศัพท์อื่นจาก อ การันต์ อันได้แก่ อุ การันต์ และ โอ การันต์ ซึ่งลง อี ปัจจัย คือ ปฺลุ (ปฺลฺว), โค (คาวี)

อิตฺถิยํ นทาติโต วา อนทาติโต วา อี โหติ.

ลง อี ปัจจัยท้าย นท ศัพท์เป็นต้นและศัพท์ที่ไม่ใช่ นท ศัพท์เป็นต้นอันเป็นไปอยู่ในอิตฺถิลิงค์

อาทิ ศัพท์ใน นทาติโต มีอรรถว่า ปการะ คือ ประเภทเดียวกัน, ชนิดอย่างเดียวกัน หมายถึง กลุ่มศัพท์ที่ลง อี ปัจจัยเหมือนกันเหล่านั้น

คำแปลภาษาไทย อาทิ ศัพท์ที่หมายความว่า ปการ มักแปลว่า “เป็นต้น” ถ้าหมายความว่า มรียาท (ขอบเขต) ก็แปลว่า “เป็นเบื้องต้น, เป็นหนต้น” แต่คัมภีร์นิสสัยพม่าคือกัจจายนสูตรตัดถกคณฺฐีและพาลาวดารคณฺฐีแปลว่า นทาติโต (จากกลุ่มศัพท์ที่มีศัพท์เหมือนกันคือ นท), อนทาติโต (จากกลุ่มศัพท์ที่ไม่มีศัพท์เหมือนกันคือ นท) การแปลเช่นนี้แม้ไม่ตรงกับขนบนิยมเมืองไทยก็ถูกต้องตามหลักภาษาเช่นกัน

นที นครี กุมารี พราหมณี ตรุณี กุกกุฏี อิตถี อัจจาติ.

เช่น

นที (แม่น้ำ)

นครี (นคร)

กุมารี (นางกุมารี)

พราหมณี (นางพราหมณี)

ตรุณี (หญิงสาว)

กุกกุฏี (แม่ไก่)

อิตถี (หญิง)

ดังนี้เป็นต้น

คำว่า นที มีศัพท์เดิมมาจาก นท ศัพท์ ลง อี อิตถีปัจจัย ศัพท์ว่า นท นี้เป็นบุลงลิงค์ที่แสดงความหมายว่า แม่น้ำเล็ก (ขุททิกา อาปคา) ประกอบรูปศัพท์มาจาก นท ธาตุ (อพยตตสทเท = ส่งเสียงไม่ชัดเจน) + อ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า นทตติ นโท (สิ่งที่ส่งเสียงไม่ชัดเจน ชื่อว่า นทะ) แต่เมื่อลง อี อิตถีปัจจัยแล้วก็แสดงความหมายว่า แม่น้ำใหญ่ (มหานที) ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

สกกตพยากรณ์สุ นทยาทีโก สททคโณ นทีสณโณ โหติ. นทีสณโณ สททคโณ นียตติถิลิงคิโก. นทธาตุนิพนฺเนน นทสทเทน ขุททิกา อาปคา วุจฺจติ. นทีสทเทน มหานที. ตสฺมา อีปัจจัย เอตถ อณฺเฏตถ-การโก. อีปัจจัยนโต จ นทีสทโท นียตติถิลิงคิโก. อิตถมปิ นทีสททาทีโก สททคโณ นียตติถิลิงคิโก โหติ.^{๑๐๗}

“ในไวยากรณ์สันสกฤต กลุ่มศัพท์มี นที เป็นต้น มีชื่อว่า นที กลุ่มศัพท์ที่มีชื่อว่า นที เป็นอิตถีลิงค์แน่นอน แม่น้ำเล็กถูกกล่าวไว้ด้วย นท ศัพท์ที่สำเร็จมาจาก นท ธาตุ ส่วนแม่น้ำใหญ่ถูกกล่าวไว้ด้วย นที ศัพท์ ดังนั้น อี ปัจจัยในบทนี้จึงก่อให้เกิดเนื้อความอื่นและ นที ศัพท์ที่มี อี ปัจจัยอยู่ท้ายก็เป็นอิตถีลิงค์แน่นอน โดยประการดังนี้ กลุ่มศัพท์มี นที ศัพท์เป็นต้นเป็นอิตถีลิงค์แน่นอน”

ข้อความที่ นท ศัพท์แสดงความหมายว่า แม่น้ำเล็ก หมายถึง แม่น้ำที่เกิดขึ้นเองไม่ได้ถูกขุดให้ใหญ่ ส่วน นที คือ แม่น้ำใหญ่ที่มีกระแสไหลเชี่ยวบ้างอ่อนบ้าง

ดังคำอธิบายในคัมภีร์ศัพท์สโตมมทานิรว่า

นท. ปุ. นท - อจ. สินธุเภาวโตณาทา อกฤติเม ชลปวาเห.

นที. สตรี. นท - อจ. นทท อิติ นิรฺรทเสตาด. ภูิตฺตวาท จีป. คงคายมนุทมิษุ คุรุลลชฺชปวาเหษุ.^{๑๐๘}

“นท ศัพท์ บุลงลิงค์ นท ธาตุ ลง อจ ปัจจัย ย่อมเป็นไปในแม่น้ำที่ไม่ถูกขุดขึ้น มีแม่น้ำสินธุ ไกรวะ และโคณะ เป็นต้น

นที ศัพท์ อิตถีลิงค์ นท ธาตุ ลง อจ ปัจจัย เพราะแสดงว่าเป็น นทท ลง จีป ปัจจัย (อี อิตถี-

ปัจจัย) เพราะมี ภู อนุพันธ์ ย่อมเป็นไปในแม่น้ำที่มีกระแสน้ำไหลเชี่ยวบ้างอ่อนบ้าง มีแม่น้ำคงคาและ
ยมนาเป็นต้น”

การประกอบรูปศัพท์ นที

ศัพท์เดิมเป็น นท

ลง อี ปัจจัยท้าย นท ศัพท์ด้วยสูตรว่า “นทาโท ไว อี” (นท + อี)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “บุพุพมโธจิตมสุสรํ สเรน วิโยชเย” (นท -ะ + อี)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปจยยาติมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ” (นท + อี)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตุเต” (นท → อี)

สำเร็จรูปเป็น นที

ให้ นที เป็นนามด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามฺวาทเวตฺตนาทิสฺส จ” (นที)

ลง สิ วิภัตติท้าย นที ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงฺคตฺเถ ปจฺมา” (นที + สิ)

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสิปิ” (นที)

สำเร็จรูปเป็น นที

[๑๓๑ : ๑๘๙] มาตุลาทีนมานตตมีกาเร.

สละท่ายของ มาตุล ศัพทเป็นต้นย่อมถึงความ เป็น อาน ในที่ อี อักษร[อยู่หลัง]

อนุโต อ.ที่สุด ลิงคาน ของนามศัพท์ ท. มาตุลาทีน อันมี มาตุล เป็นต้น ยาติ ย่อมถึง
อานตต ซึ่งความเป็น อาน อีกาเร ในที่ อี อักษร ฯ

มาตุลาทีนมานตตมีกาเรติ อิมฺหิ มาตุลาทฺยนฺตสฺส อาโน.

แปลงสละท่ายของ มาตุล ศัพทเป็นต้นเป็น อาน ในที่ อี ปัจจัยอยู่หลังด้วยสูตรว่า
มาตุลาทีนมานตตมีกาเร (สละท่ายของ มาตุล ศัพทเป็นต้นย่อมถึงความ เป็น อาน ในที่ อี
อักษร[อยู่หลัง])

มาตุลานีตยาทิ.

เช่น มาตุลานี (ป้า, นางสาว) เป็นต้น

ในปทฺรปสฺสทริพฺยาขยาของสิงหลกล่าวว่ อาทิ ศัพทใน มาตุลาทีน เป็นไปในอรรถว่ ปการะ
(ประเภทเดียวกัน) หมายถึง ศัพท อ การันต์ที่ลง อี ปัจจัยแล้วแปลง อ เป็น อาน เช่นเดียวกับ มาตุลานี
เรียกว่า มาตุลาทิคณะ เช่น อยฺย (ปู่, ตา), สากิย (เจ้าศากยะ) และ สมณ (นักบวช) ได้รู่ว่ อยฺยกานี
(ย่า, ยาย), สากิยานี (เจ้าศากยะหญิง), สมณานี (นักบวชหญิง)

ในโมคคัลลนไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๒) ให้ลง อาโน ปัจจัยด้วยสูตรว่ มาตุลาทิตฺวานี
ภริยา (ลง อาโน ปัจจัยท่าย มาตุล ศัพทเป็นต้นในภรรยา) เช่น

- อาจารย์านี (ภรรยาของอาจารย์) [อาจารย์หญิงมีรู่ว่ อาจารย์นี, อาจารย์ยา]
- ขตฺติยานี, ขตฺติยา (นางกษัตริย์) [พระมเหสีมีรู่ว่ ขตฺติยี]

การประกอบรูปศัพท์ มาตุลานี

ศัพท์เดิมเป็น มาตุล

ลง อี ปัจจัยด้วยสูตรว่ “นทาทิโต วา อี” (มาตุล + อี)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่ “ปฺพพมโธจิตมสฺสํ สเรน วิโยชเย” (มาตุล -ะ + อี)

แปลงสละท่ายเป็น อาน ด้วยสูตรว่ “มาตุลาทีนมานตตมีกาเร” (มาตุล -าน + อี)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่ “ปฺพพมโธจิตมสฺสํ สเรน วิโยชเย” (มาตุล -าน -ะ

+ อี)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปลจยยาทิมหิ สรโลเป ตฺ ปกติ” (มาตุล -าน + อี)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตุเต” (มาตุล → -าน → อี)

สำเร็จรูปเป็น มาตุลानी

ให้ มาตุลानी เป็นนามด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “ตทุธิตสมาสกิตกา นามวาทเวตุนาที่สุ จ”

ลง สิ วิภัตติท้าย มาตุลानी ด้วยสูตรว่า “ลิจฺจคฺตเถ ปจมา” (มาตุลानी + สิ)

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลโป คสิปี” (มาตุลानी)

สำเร็จรูปเป็น มาตุลानी

อนหาทิโต วา อี. สขี หตฺถิ.

ลง อี ปัจจัยท้ายศัพท์ที่ไม่ใช่ นท เป็นต้นได้บ้าง เช่น สขี (เพื่อนหญิง), หตฺถิ

ปทรูปสิทธิปกรณแสดงว่า อนหาทิกณะ คือ กลุ่มศัพท์ที่มีสระ อุ หรือสระ โอ อยู่ท้าย แต่ในคัมภีร์นี้มิได้แสดงไว้ ท่านผู้รจนากล่าวตามคำอธิบายในกัจจายนไวยากรณ์ว่าคือรูปว่า สขี ที่มาจาก สข ศัพท์ แปลว่า “เพื่อนชาย” เมื่อลง อี อิทธิปัจจัย ก็แสดงความหมายว่า “เพื่อนหญิง”

นอกจากนั้นแล้ว คำว่า หตฺถิ โดยทั่วไปมาจาก หตฺถ ศัพท์ + อี ปัจจัยในอัสสัถิตัทธิต โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า

- หตฺถโ อสฺส อตฺถิตฺติ หตฺถิ = ผู้มีวง, ช้างพลาย

ดังคำว่า ทนฺโท อสฺส อตฺถิตฺติ ทนฺตฺ (ผู้มีไม้เท้า) เมื่อต้องการจะกล่าวถึงช้างพังก็ลง อีนี้ ปัจจัยเป็นรูปว่า หตฺถินิ (ช้างพัง) อนึ่ง คำว่า หตฺถิ นี้พบในกัจจายนไวยากรณ์และคัมภีร์พาลาวดารฉบับสิงหลและฉบับพม่าทุกฉบับ แต่นิสสัยพม่าทุกฉบับได้ปฏิเสธรูปนี้ไว้ว่า เกิดจากการจารใบลานผิดพลาดมาเป็นเวลาช้านาน ส่วนพาลาวดารฎีกาใหม่ (หน้า ๙๗) ได้กล่าวว่า คำนี้คงจะมาจาก หตฺถ ศัพท์ที่เป็นบุลงฺคิ์ แปลว่า “มือ” เมื่อลง อี อิทธิปัจจัยก็มีรูปว่า หตฺถิ และยังคงกล่าวอีกว่าขอฝากให้ผู้ช่วยพิจารณา

[๑๓๑ : ๑๙๒] ภาโต โภโต.

แปลง ภานุต ศัพท์เป็น โภต ในที่ อี ปัจจัยอยู่หลัง

ภาโต อ. โภต อาเทศ ภาโต ของ ภานุต ศัพท์ โหติ ย่อมมี อีการ ในที่ อี อักษร ฯ

อิมฺหิ ภานุตสส โภโต โหติ.

การแปลง ภานุต ศัพท์เป็น โภต ย่อมมีในที่ อี ปัจจัยอยู่หลัง

คำอธิบายสูตรหรือวृत्ติข้างต้นอธิบายสูตรนี้ว่า

๑. ให้เพิ่มคำว่า อีการ เข้าในแปลในสูตร เพราะคำว่า อีการ ติดตามมาจากสูตรว่า นุตสส ตมีการ ท่านจึงอธิบายด้วยคำว่า อิมฺหิ

๒. คำว่า ภาโต ในสูตร มีศัพท์เดิมมาจาก ภานุต + ส แสดง นุต ให้เป็น นตุ แล้วแปลง นตุ กับ ส เป็น โต ด้วยสูตรว่า โตติตา สสฺมีนาสุ เพราะท่านอธิบายว่า ภานุตสส

๓. คำว่า โหติ เป็นกริยาคุณพากย์ที่เพิ่มเข้ามาในพากย์นี้ เพราะท่านอธิบายว่า โหติ เข้ามาในท้ายพากย์

โภตี.

[ปฐมา เอกพจน์] โภตี

(นางผู้เจริญ)

การประกอบรูปศัพท์ โภตี

ศัพท์เดิมเป็น ภานุต

ลง อี ปัจจัยด้วยสูตรว่า “นทาโท วา อี” (ภานุต + อี)

แปลง ภานุต เป็น โภต ในที่ อี ปัจจัยอยู่หลังด้วยสูตรว่า “ภาโต โภโต” (โภต + อี)

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น โภตี

ให้ โภตี เป็นนามด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามวาทเวตุนาที่สุ จ”

ลง สิ วิภตติท้าย โภตี ด้วยสูตรว่า “ลึงฺคตฺเถ ปจฺมา” (โภตี + สิ)

ลบ สิ วิภตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสึปี” (โภตี)

สำเร็จรูปเป็น โภตี

[๑๓๒ : ๑๙๐] ฅวณิกฅนยณนตุหิ.

ลง อี ปัจจัยท่าย ฅว, ฅนิก, ฅนยย, ฅน และ นตุ ในอิตถิลลิกได้บ้าง

อี อ. อี ปัจจัย ปโร เป็นเบื้องหลัง ฅวณิกฅนยณนตุหิ จาก ฅว, ฅนิก, ฅนยย, ฅน และ นตุ ปัจจัย ท. วตตมาเนหิ อันเป็นไปอยู่ อิตถิลลิก หุตวา เป็น โหติ ย่อมลง วา บ้าง ๕

ฅวณิกฅนยณนตุหิตี อี.

ลง อี ปัจจัยท่าย ฅว, ฅนิก, ฅนยย, ฅน และ นตุ ในอิตถิลลิกได้บ้าง

ฉบับพมาบางฉบับ เช่น กัจจายนสูตรตถะ หรือกัจจายนสูตรตถกคณฐี มีรูปของสูตรนี้ว่า ฅวณิก-ฅนยณนตุหิ โดยไม่ทิมะสระ อุ ใน ตุ เป็น อุ สูตรนี้กล่าวถึงการลง อี อิตถิปัจจัย ท่ายศัพท์ตัทธิตที่ลง ตัทธิตปัจจัย ๔ ศัพท์ คือ ฅว, ฅนิก, ฅนยย และ ฅน ปัจจัย ด้วยด้วยสูตรดังต่อไปนี้ คือ

๑. ฅว ปัจจัย ลงด้วยสูตรว่า ฅวโปควาที่หิ (ลง ฅว ปัจจัยท่าย อุปคุ ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า บุตร ได้บ้าง)

๒. ฅนิก ปัจจัย ลงด้วยสูตรว่า เยน วา สัมมัจ จรติ จรติ วหติ ฅนโก (ลง ฅนิก ปัจจัยท่าย ตติยาวิภัตตินั้นในอรรถว่า ระคนแล้ว, ซ้ำไป, เทียบไป, นำไปด้วยสิ่งใด และอรรถอื่นๆ ได้บ้าง)

๓. ฅนยย ปัจจัย ลงด้วยสูตรว่า ฅนยโย กตติกาที่หิ (ลง ฅนยย ปัจจัยท่าย กตติกา ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า บุตร)

๔. ฅน ปัจจัย ลงด้วยสูตรว่า วา ฅนปจเจ (ลง ฅน ปัจจัยท่ายนามศัพท์ในความหมายว่า บุตร ได้บ้าง)

มานวี นาวิกี เวนเตยยี โคตมี.

เช่น

มานวี (ธิดาของพระมनु, หญิงมनुษย์)

นาวิกี (หญิงผู้ข้ามด้วยเรือ),

เวนเตยยี (ธิดาของนางวินตา)

โคตมี (ธิดาของโคตมะ, นางโคตมี)

คำว่า มานวี มีรูปวิเคราะห์ว่า

- มนุโน อปจจ มานวี = ธิดาของพระมनु ชื่อว่า มานวี

(มनु ศัพท์ + ฅว ปัจจัยในความหมายว่า อปจจ (บุตร))

คำว่า นาวิกี มีรูปวิเคราะห์ว่า

- นาวาย ตรติ นาวิกี = หญิงผู้ข้ามด้วยเรือ ชื่อว่า นาวิกี
(นาวา ศัพท์ + ณิก ปัจจัยในความหมายว่า ตรติ <ข้าม>)

คำว่า เวนเตยยี มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วินตาย อปจํ เวนเตยยี = ธิดาของนางวินตา ชื่อว่า เวนเตยยี (วินตา ศัพท์ + เณยฺย ปัจจัย)

คำว่า โคตมี มีรูปวิเคราะห์ว่า

- โคตมสฺส อปจํ โคตมี = ธิดาของโคตมะ ชื่อว่า โคตมี (โคตม ศัพท์ + ณ ปัจจัย)

การลง อี อิตติปัจจัยท้าย ณิก ปัจจัยไม่แน่นอน เช่น

๑. คำว่า เกริกา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เกรเหิ กตา เกริกา = สังคายนาที่กระทำแล้วโดยพระเถระ ชื่อว่า เกริกา
(เกร ศัพท์ + ณิก ปัจจัยในความหมายว่า กต <กระทำ>)

๒. คำว่า สารีริกา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สรีเร สนฺนิธานา สารีริกา = เวหนที่นับเข้าในร่างกาย ชื่อว่า สารีริกา
(สรีร ศัพท์ + ณิก ปัจจัยในความหมายว่า สนฺนิธาน <นับเข้า>)

บททั้งสองนี้ไม่ลง อี ปัจจัย แต่ลง อา อิตติปัจจัยแทน ท่านจึงกล่าว ว่า ศัพท์ ในสูตรนี้เพื่อแสดงความไม่แน่นอน

พาลาวตารฎีกาใหม่กล่าวว่า แม้คัมภีร์นี้จะแสดงถึงรูปทันตชอักษรว่า มานวี แต่ในพระบาลีพบรูปมฺุทธชอักษรว่า มาณว, มาณวี มากกว่า ที่จริงแล้ว คัมภีร์ไวยากรณ์บาลีแต่งตามไวยากรณ์สันสกฤต จึงยกตัวอย่างบางรูปมาจากวรรณกรรมสันสกฤต เช่นรูปว่า มานวี ที่สันสกฤตใช้เป็น น ทันตชอักษร แต่ในภาษาบาลีต้องแปลง น เป็น ณ ต่อมา จึงมีรูปว่า มาณว, มาณวี ดังข้อความในฎีกาใหม่นั้นว่า

อิห ปน มาณวมาณวีสทฺทา ปาฬิยํ พหุโส มฺุทธชณการสहिตา ทิสฺสนฺติ. โสปิ สทฺทโวหาโร วีย.^{๑๐๔}

“อนึ่ง ในอุทธารณ์เหล่านี้ศัพท์ว่า มาณว และ มาณวี ที่ประกอบด้วย ณ อักษรมฺุทธชพบมากในพระบาลี แม้การพบมากนั้นเป็นเหมือนโวหารของศัพท์”

ข้อความว่า “โวหารของศัพท์” หมายความว่า คำบาลีบางคำใช้เป็นมฺุทธชอักษรมากกว่าทันตช-อักษร ถึงแม้ว่าสันสกฤตจะใช้เป็นทันตชอักษรก็ตาม เช่นคำว่า โจฬ (ผ้า) นิยมใช้มฺุทธชอักษรมากกว่าทันตชอักษรว่า โจล จึงมีรูปว่า ปริกฺขารโจฬ (ผ้าบริขาร) ดังนั้น คำว่า ปาฬิ จึงควรมีรูปเป็น พ มฺุทธช-อักษรตามที่กล่าวไว้ในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๗ สูตร ๒๒๘) ว่า ปาโต พิ (ลง พิ ปัจจัยท้าย ปา ธาตุ) ดูเพิ่มหน้า ๘-๙

[๑๓๓ : ๑๙๑] นตุสฺส ตมีกาเร.

แปลง นตุ เป็น ต ในที่ อี ปัจจัยอยู่หลังได้บ้าง

ตํ อ. ต อาเทศ นตุสฺส แห่ง นตุ ปัจจัย โหติ ย่อมมี อีกาเร ในที่ อี อักษร วา บ้าง ๗

นตุสฺส ตมีกาเรติ นตุสฺส โต วา.

แปลง นตุ เป็น ต ได้บ้างด้วยสูตรว่า นตุสฺส ตมีกาเร (แปลง นตุ เป็น ต ในที่ อี ปัจจัยอยู่หลังได้บ้าง)

สูตรนี้กล่าวถึงการแปลง นตุ ของ วนตุ และ มนตุ ปัจจัยเป็น ต ดังตัวอย่างว่า คุณวดี (หญิงผู้มีคุณธรรม), ธิติมดี (หญิงผู้มีความเพียร), สติมดี (หญิงผู้มีสติ)

ในสูตรท่านใช้เป็นรูปนปุงสกลิงค์ว่า ตํ ใน ตมีกาเร (ตํ + อีกาเร) แต่ในจุดที่ใช้เป็นรูปปุงลึงค์ว่า โต ทั้งนี้เพื่อให้ผู้ศึกษาได้รู้ถึงความหลากหลายของการใช้คำ เพราะคำสามัญทั่วไปที่ไม่ระบุถึงสิ่งที่มีเพศแน่นอนอาจจะใช้เป็นปุงลึงค์หรือนปุงสกลิงค์ก็ได้ เช่น คำว่า เอก์ หรือ เอกโก ที่ไม่ระบุว่าเป็นอะไร ในรูปวิเคราะห์ว่า เอกณจ ทส จ เอกาทส หรือ เอกโก จ ทส จ เอกาทส (สิบเอ็ด) จึงอาจใช้เป็นปุงลึงค์หรือนปุงสกลิงค์ก็ได้

คำว่า ตมีกาเร ให้อ่านแยกกันเป็นสองบทว่า ต-มีกาเร ไม่ควรอ่านแยกเป็น ตมี-กาเร เพราะนิคคหิตที่แปลงเป็น ม หรือ ท ด้วยสูตรว่า มทา สเร เป็นเหมือนเบื้องต้นของบทหลัง จึงอ่านติดกับบทหน้าเป็นรูปว่า ตมี-กาเร ไม่ได้ ดังคัมภีร์สุโพธาลังการ (คาถา ๕๐) กล่าวว่า ยาเทศาหิ ปราทิว (อาเทศมี ย เป็นต้นเป็นจุดพยางค์ต้นของบทหลัง) หมายความว่า คำว่า เอวเมตํ เอตทโวจ ก็ต้องตัดวรรคตอนว่า เอว-เมตํ เอต-ทโวจ จะตัดเป็น เอวเม-ตํ เอตท-โวจ ไม่ได้ เพราะผิดยติ

คุณวดี คุณวนดี, ธิติมดี ธิติมนดี.

เช่น

คุณวดี คุณวนดี (หญิงผู้มีคุณธรรม)

ธิติมดี ธิติมนดี (หญิงผู้มีความเพียร)

บทว่า คุณวดี เป็นตัวอย่างของการแปลง นตุ เป็น ต ด้วยสูตรนี้ ส่วนบทว่า คุณวนดี เป็นรูปที่ไม่แน่นอนของ วา ศัพท์ มาจาก คุณวนตุ + อี ลบสระ อุ และปกติสระ อี ด้วยสูตรเป็นต้นว่า สรโลโป (การลบสระหน้าย่อมมีในที่ อํ วิภคติ[อยู่หลัง], ในที่สระหลังที่แปลงมา[อยู่หลัง] และในที่สระหลังที่เป็น

ปัจจัยเป็นต้น[อยู่หลัง] แต่เมื่อลบสระหน้าแล้ว ให้ปกติสระหลัง) เพราะ อี อิตถิปักข์ก็นับเข้าในสระหลังที่เป็นปัจจัยของสูตรนี้

ธิตี ศัพท์ใน ธิติมติ, ธิตินนุติ พาลาวตารคณฐี (หน้า ๓๐๓) แปลเอาไว้ ๒ อย่างว่า “หญิงผู้มีความเพียร” หรือ “หญิงผู้มีความตั้งมั่น” เพราะ ธิตี ศัพท์มีความหมายว่า ความเพียร หรือ ความตั้งมั่น นอกจากนั้น อาจแปลได้อีกว่า “หญิงผู้มีปัญญา” ก็ได้ เพราะ ธิตี ศัพท์ปรากฏในอรรถว่า ปัญญา อีกด้วย ดังคัมภีร์อภิธานปทีปิกา (คธา ๑๐๕๕) กล่าวว่า อีรุตเต ธาธเน ธิตี (ธิตี ศัพท์ย่อมเป็นไปในความหมายว่า ความเป็นผู้ฉลาด [ปัญญา] และการทรงไว้)

สัททนิติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๔๗๑) กล่าวถึงการแปลง นตุ เป็น ต ด้วยสูตรว่า นตุสส โต อิกारे (แปลง นตุ เป็น ต ในที่ อี ปัจจัยอยู่หลัง) จะเห็นได้ว่า ในสูตรข้างต้น ท่านไม่ได้ประกอบ ว่า ศัพท์ไว้ ตามมตินี้จึงมีรูปที่แปลง นตุ เป็น ต แน่นนอนว่า คุณวดี เป็นต้น อีกทั้งยังได้ระบุว่า รูปที่เหมือนกับ คุณวดี ที่ไม่แปลง นตุ เป็น ต ไม่พบในพระบาลี

อย่างไรก็ตาม ผู้แปลมีความเห็นว่ารูปที่เหมือนกับ คุณวดี มีใช้ในวรรณกรรมบาลี เช่นคำว่า ภวิสสนตี (วิภตติที่จักมิ), สนตี (มีอยู่) พบในอุททาหรณ์ว่า อสนติยา อาปตติยา ตุนหี ภวิตพพ (เมื่อไม่มี อาปติพินัง) ดังนั้น โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๗๒) จึงประกอบ ว่า ศัพท์ไว้ในสูตรว่า นตุนตุน จิมหิ โต ว่า (แปลง นตุ และ นตุ ปัจจัยเป็น ต ในที่ จี ปัจจัยอยู่หลังได้บ้าง)

การประกอบรูปศัพท์ คุณวดี

ศัพท์เดิมเป็น คุณวณตุ

ลง อี ปัจจัยด้วยสูตรว่า “ณณิกณเยยณนตุหิ” (คุณวณตุ + อี)

ในที่ อี ปัจจัยอยู่หลัง แปลง นตุ เป็น ต ด้วยสูตรว่า “นตุสส ตมิกारे” (คุณวต + อี)

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น คุณวดี

ให้ คุณวดี เป็นนามด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “ตทธิตสมาสกิดกา นามว่าตเวตุนาหิส จ” (คุณวดี)

ลง ลี วิภตติท้าย คุณวดี ศัพท์ ด้วยสูตรว่า “ลึงคตเถ ปจมา” (คุณวดี + ลี)

ลบ ลี วิภตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลป คสิปี” (คุณวดี)

สำเร็จรูปเป็น คุณวดี

นตสส นตุพยุปเทโส. มหตี มหนตี.

การแสดง นตุ เหมือน นตุ ย่อมมี เช่น มหตี มหนตี (หญิงผู้ประเสริฐ)

อุทาหรณ์ที่ลง อนุต ปัจจัย เช่น มหตี ก็อาจใช้สูตรว่า นตุ ตมิกาเร ได้ ท่านจึงกล่าวข้อความข้างต้นเพื่อแสดง นุต เหมือน นตุ โดยใช้สูตรว่า เสเสสุ นตุว (นุต ของ คจจนุต ศัพท์เป็นต้นพึงกำหนดเหมือน นตุ ในที่วิภัติและปัจจัยที่เหลืออยู่หลัง) กล่าวคือ ที่นี้มีได้แสดงการแปลง นุต เป็น นตุ โดยตรงแต่ชี้แนะว่าให้ทำวิธีใน นุต เหมือน นตุ ที่กล่าวไว้ในสูตรว่า นตุสสุ ตมิกาเร โดยแปลง นุต เป็น ต ด้วยสูตรข้างต้น ดังนั้น จึงมีรูปว่า มหตี ได้

คำว่า พยุปเทศ แปลตามศัพท์ว่า “การกล่าว คือ การชี้แนะ, แสดง” มีรูปวิเคราะห์ในปทรูป-สิทธิคณฐี (สูตร ๑๒๐) ว่า

- พยุปทิสนํ ถณํ โวหาโร พยุปเทโส = การกล่าว ชื่อว่า พยุปเทศะ

(วิ บทหน้า + อป บทหน้า + ทิส ธาตุ <อุจจารณ = กล่าว> + ณ ปัจจัย)

ส่วนพาลาวตารคณฐี (เล่ม ๑ หน้า ๙๑) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า

- นตุสสุ อิว พยุปเทโส ถณํ นตุพยุปเทโส = การทำให้เหมือน นตุ ชื่อว่า นตุพยุปเทศะ

(โดย พยุปเทศ แปลว่า “การกระทำ”)

นอกจากนั้น ในคัมภีร์ข้างต้น หน้า ๓๐๓ คำว่า นตุพยุปเทโส มีความหมายอีก ๓ อย่าง คือ

๑. การออกเสียงเหมือน นตุ ปัจจัย (พยุปเทศ แปลว่า “การออกเสียง”)

๒. ชื่อของ นตุ ปัจจัย (พยุปเทศ แปลว่า “ชื่อ”)

๓. การเป็นไปเหมือน นตุ ปัจจัย (พยุปเทศ แปลว่า “การเป็นไป”)

การประกอบรูปศัพท์ มหตี

ศัพท์เดิมเป็น มหนุต

ลง อี ปัจจัยด้วยสูตรว่า “นทาโท ไว อี” (มหนุต + อี)

ทำ นุต ให้เหมือน นตุ ด้วยสูตรว่า “เสเสสุ นตุว” (มหนุต + อี)

ในที่ อี ปัจจัย แปลง นตุ เป็น ต ด้วยสูตรว่า “นตุสสุ ตมิกาเร” (มหต + อี)

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น มหตี

ให้ มหตี เป็นนามด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “ตทฺธิตสฺมาสกิตกา นามวาทเวตฺตนาทิสฺ จ” (มหตี)

ลง สิ วิภัติท้าย มหตี ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิจฺคตฺเถ ปจฺมา” (มหตี + สิ)

ลบ สิ วิภัติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสึปิ” (มหตี)

สำเร็จรูปเป็น มหตี

[๑๓๔ : ๑๙๓] ปติภิกขุราชาธิการนุเตหิ อินี.

ลง อินี ปัจจัยท้าย ปติ, ภิกขุ, ราช และศัพท์อันเป็น อี การันต์และศัพท์อื่นๆ อันเป็นไปในอิตถิลิงค์

อินี อ. อินี ปัจจัย ปโร เป็นเบื้องหลัง ปติภิกขุราชาธิการนุเตหิ วา จาก ปติ ศัพท์, ภิกขุ ศัพท์, ราช ศัพท์ และศัพท์ที่มี อี อักษรเป็นที่สุด ด้วย วตตมานะหิ อันเป็นไปอยู่ อิตถิย ในอิตถิลิงค์ หุตวา เป็น โหติ ย่อมลง ๗

ปตยาทีหิ อีการนุเตหิ จ อิตถิย อินี โหติ.

ลง อินี ปัจจัยท้าย ปติ ศัพท์เป็นต้นและศัพท์อันเป็น อี การันต์อันเป็นไปในอิตถิลิงค์

ปติ ศัพท์ในสูตรว่า ปติภิกขุราชาธิการนุเตหิ อินี ไม่ใช่หมายถึง ปติ ศัพท์เท่านั้น แต่เป็น ปติ ศัพท์ที่ประกอบรวมกับ คห ศัพท์เป็นรูปว่า คหปติ ดังนั้น จึงลง อินี ปัจจัยท้าย ปติ ศัพท์ล้วนๆ เป็นรูปว่า ปตินี้ ไม่ได้ ต้องลงท้าย ปติ ศัพท์ที่เป็นบทหลังของสมาสเท่านั้นในรูปว่า คหปติ (เจ้าของเรือน), นรปติ (จอมชน), ภูปติ (จอมปฐพี) และ ภูตปติ (จอมภูต) เป็นต้น จึงมีรูปที่ลง อินี ปัจจัยว่า คหปตานี (นางคหปติ), นรปตานี, ภูปตานี (พระมเหสี), ภูตปตานี (พระนางจอมภูต) การใช้คำย่อในลักษณะนี้เรียกว่า เอกเทสโวหารนัย คือ นัยที่กล่าวไว้เพียงบางส่วน ดังคำว่า เทวทตโต ซึ่งเรียกสั้นๆ ว่า ทตโต

อินี ปัจจัยลงท้ายสระ ๕ การันต์ คือ

๑. อ การันต์ ลงท้าย ราช ศัพท์เป็นรูปว่า

- ราชินี (พระราชินี)	- อารามิกินี (หญิงเฝ้าสวน)
- อนนุตรายิกินี (หญิงผู้ไม่มีอันตราয়)	- มานุสินี (หญิงมนุษย์)
- ยุกินี (นางยักษ์)	- นาคินี (นางนาค)

๒. อี การันต์ [อี การันต์เหล่านี้มักลง ตี ปัจจัย] ลงท้าย ปติ ศัพท์เป็นรูปว่า

- คหปตานี (นางคหปติ)	- อหีสารตินี (หญิงผู้ร่ำรรมย์ในการไม่เบียดเบียน)
- มุฏจัสสตินี (หญิงผู้ลืมสติ)	- วจฉลิตินี (แม่วัวติดลูก)

๓. อี การันต์ ลงท้าย ทนุที ศัพท์เป็นรูปว่า

- ทนุทีนีส (หญิงผู้มีไม้เท้า)	- หตถินี (นางช้าง)
- เมธาวินี (นางผู้มีปัญญา)	- ตปสสินี (นางผู้มีตบะ)
- ปิยภาณินี (นางผู้กล่าวถ้อยคำอันไพเราะ)	

๔. อุ การันต์ ลงท้าย ภิกขุ ศัพท์เป็นรูปว่า

- ภิกขุณี (นางภิกษุณี)
- ขตุตพณฺฐินี (นางผู้มีกษัตริย์เป็นญาติ)

๕. อุ การันต์ ลงท้าย วิฑู ศัพท์เป็นรูปว่า

- ปรจิตตวิฑูณี (หญิงผู้รู้จักของผู้อื่น)
- วิญญูณี (หญิงฉลาด)

คำว่า ปติ ในสูตร หมายถึงศัพท์ อ การันต์, คำว่า ภิกขุ หมายถึงศัพท์ อุ การันต์, คำว่า ราช หมายถึงศัพท์ อ การันต์ ส่วน วา ศัพท์ทำหน้าที่อุตตสมุจยะ รวมรวมการลง อินี ปัจจัยท้าย วิฑู และ ยกฺข ศัพท์อีกด้วย เช่น ปรจิตตวิฑูณี (หญิงผู้รู้จักของผู้อื่น), ยกฺขินี (นางยักษิณี), สีนี (ราชสีห์ตัวเมีย)

อนึ่ง โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริเฉทที่ ๓ สูตร ๒๘) กล่าวว่าไว้ว่า ยกฺขาติตฺวินี จ (ลง อี และ อินี ปัจจัยท้าย ยกฺข ศัพท์เป็นต้น) ศัพท์ว่า ยกฺข, สีห จึงลง อี และ อินี ปัจจัยเป็นรูปว่า ยกฺขี, ยกฺขินี; สีห, สีนี

[๑๓๕ : ๑๙๔] ปติสฺสสินิมฺหิ.

สละท่ายของ ปติ ศัพท์ย่อมถึงความเป็น อ ในที่ อินี ปัจจัยอยู่หลัง

อนฺโต อ.ที่สุด ปติสฺส ของ ปติ ศัพท์ ยาดิ ย่อมถึง อดตํ ซึ่งความเป็น อ อินิมฺหิ ในที่
อินี ปัจจัย ฯ

ปติสฺสสินิมฺหิตี ปตฺยณฺตสฺส อดเต สรโลปาโท ตฺกาเรน โลปาภาโว.

เมื่อแปลงสละท่ายของ ปติ ศัพท์เป็น อ ด้วยสูตรว่า ปติสฺสสินิมฺหิ (สละท่ายของ ปติ
ศัพท์ย่อมถึงความเป็น อ ในที่ อินี ปัจจัยอยู่หลัง) แล้ว ไม่ลบ[สระ]ด้วย ตฺ ศัพท์ในสูตรว่า สร-
โลโป เป็นต้น

วา ปโร อสฺรูปาติ อิลोโป ทิโฆ จ.

ลบ อี อักษรด้วยสูตรว่า วา ปโร อสฺรูปา และเป็นทิมะ

สูตรว่า สรโลโปมาเทสฺปจฺยยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ แปลว่า “การลบสระหน้าย่อมมีในที่ อ
วิภัตติอยู่หลัง, ในที่อักษรหลังที่แปลงมา และในที่อักษรหลังที่เป็นปัจจัยเป็นต้น แต่เมื่อลบสระหน้าแล้ว ให้
ปกติสระหลัง”

คำว่า ตฺ (แต่) บอกความตรงกันข้าม กล่าวคือ เมื่อลบสระหน้าแล้วจึงเป็นปกติสระหลังได้
แต่ถ้ายังไม่ลบสระหน้าก็ทำปกติไม่ได้ ดังนั้น ตฺ ศัพท์จึงปฏิเสธการไม่ลบสระหน้า ดังเช่น ภิกฺขุณี เป็นต้น
กล่าวคือ ภิกฺขุ + อินี = ไม่ลบสระหน้า แต่ลบสระหลังแทนด้วยสูตรว่า วา ปโร อสฺรูปา แล้วจึงทิมะสระ
หลังเมื่อลบสระหน้าแล้วด้วยสูตรว่า ปุพฺโพ จ

คหปตานี ภิกฺขุณี ราชนี เมธาวันิ ตปสฺสินี ฆมฺมจารินี ภยทสฺสาวินี ฤๅตฺตาวินีตฺยาทิ.

เช่น

คหปตานี (นางคหบดี)

ภิกฺขุณี (นางภิกษุณี)

ราชนี (พระมเหสี)

เมธาวันิ (หญิงผู้มีปัญญา)

ตปสฺสินี (หญิงผู้มีตบะ)

ภยทสฺสาวินี (หญิงผู้เห็นภัยโดยปกติ)

ฆมฺมจารินี (หญิงผู้ประพฤติธรรมโดยปกติ)

ฤๅตฺตาวินี (หญิงผู้บริโภคล้วน)

ดังนั้นเป็นต้น

ศัพท์ อี การันต์ที่กล่าวไว้ในสูตรว่า ปติภิกขุราชาธิการนเตหิ อินี มิได้หมายถึง อี อัสนัตถิตัทธิตเท่านั้น แต่ยังหมายถึงตัทธิตปัจจัยและกิตักปัจจัยทั้งหมดที่มี อี อักษรอยู่ท้าย ดังตัวอย่างที่นำมากล่าวไว้คือ

[ตัวอย่าง วี ปัจจัย]	เมธาวิณี (หญิงผู้มีปัญญา)
[ตัวอย่าง สี ปัจจัย]	ตปสฺสินี (หญิงผู้มีตบะ)
[ตัวอย่าง ณี ปัจจัย]	ธมฺมจารินี (หญิงผู้ประพฤติธรรมโดยปกติ)
[ตัวอย่าง อาวี ปัจจัย]	ภยทสฺสาวินี (หญิงผู้เห็นภัยโดยปกติ)
[ตัวอย่าง ตาวิ ปัจจัย]	ภุตฺตาวินี (หญิงผู้บริโภคแล้ว)

การประกอบรูปศัพท์ คหปตานี

ศัพท์เดิมเป็น คหปติ

ลง อินี ปัจจัยด้วยสูตรว่า “ปติภิกขุราชาธิการนเตหิ อินี” (คหปติ + อินี)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโรจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (คหปตฺ - + อินี)

ในที่ อินี ปัจจัยอยู่หลัง แผลง อี ที่ คหปติ เป็น อ ด้วยสูตรว่า “ปติสฺสินีมฺหิ” (คหปตฺ -ะ + อินี)

หลังจากสระหน้าอันมีเสียงไม่เสมอกัน ให้ลบสระหลังด้วยสูตรว่า “วา ปโร อสฺรูปา” (คหปตฺ -ะ + นี)

เมื่อลบสระหลังแล้วให้ที่มะสระหน้าด้วยสูตรว่า “ปุพฺโพ จ” (คหปตฺ -า + นี)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต” (คหปตฺ → -า + นี)

สำเร็จรูปเป็น คหปตานี

ให้ คหปตานี เป็นนามด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “ตฺถุติสฺมาสกิตกา นามํวาทเวตฺตนาทิสฺสุ จ” (คหปตานี)

ลง สี วิภัตติท้าย คหปตานี ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงฺคตฺเถ ปจฺมา” (คหปตานี + สี)

ลบ สี วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสฺสปี” (คหปตานี)

สำเร็จรูปเป็น คหปตานี

อิตฺถิลิงฺคา.

จบนามศัพท์ อิตฺถิลิงค์

นปฺงสกลิงค์

จิตฺต สิ.

ตั้ง จิตฺต ศัพท์ ลง สิ วิภัตติ

คำว่า จิตฺต สิ แปรยกศัพท์ โดยเพิ่มบพว่า จิตฺต (อิตฺติ ลิงฺเค จิตฺเต) สิ โหติ (เมื่อนามศัพท์ว่า จิตฺต ถูกตั้งไว้แล้วลง สิ วิภัตติ) แต่พาลาวดารฎีกาใหม่ (หน้า ๙๙) กล่าวว่า จิตฺตสทฺทโต สิ โหติ (ลง สิ วิภัตติ ท้าย จิตฺต ศัพท์) ตามนัยนี้ให้เพิ่มคำว่า สทฺทโต และ โหติ เข้ามาแปลในพากย์นี้

นปฺสเกหิ อโต นิจฺจเตว.

บพว่า นปฺสเกหิ, อโต และ นิจฺจ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๑๓๖ : ๑๙๕] สิ.

แปลง สิ วิภัตติท้ายนปฺงสกลิงค์ อ การันต์ เป็น อ

สิ อ. สิ วิภัตติ ปฺร อันเป็นเบื้องหลัง นปฺสเกหิ จากนปฺงสกลิงค์ ท. อโต อันเป็น อ อักษร อ เป็น อ โหติ ย่อมเป็น นิจฺจ แน่นอน ๆ

สูตรนี้ตัดบพเป็น สิ + อ แต่เวลาแปลสูตรต้องแปลศัพท์ที่ติดตตามมาจากสูตรก่อนด้วย จึงต้องเพิ่มคำแปลเป็นรูปว่า อโต นปฺสเกหิ (ปฺร) สิ อ นิจฺจ (โหติ) โดยเพิ่มบพว่า ปฺร เข้ามาแปลร่วมกับบพว่า นปฺสเกหิ และเพิ่ม โหติ เป็นกริยาคุมพากย์

คำว่า สิ ประกอบรูปศัพท์ขึ้นโดยลบสระ อ ของ อ ด้วยสูตรว่า วา ปโร อสฺรูปา แต่นิคคหิต ย่อมย้ายไปประกอบกับสระ อี ข้างหน้าได้เอง โดยไม่ต้องมีสูตรกำกับ เพราะเป็นพยัญชนะที่ต้องอาศัย สระที่อยู่หน้าเป็นปกติ การที่นิคคหิตย้ายไปหาสระเองเช่นนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่ารุกขสกุณนัย คือ นัยที่เหมือนนกเกาะต้นไม้ ตามที่กล่าวไว้ในสูตร ๙๓

การที่ท่านไม่กล่าวว่า ให้แปลง อ กับ สิ เป็น อ แล้วสำเร็จเป็นรูปว่า จิตฺต ก็เพื่อให้ทราบว่าการแปลง สิ เป็น อ นี้ มิได้ท้ายนปฺงสกลิงค์ อ การันต์เท่านั้น ถ้า สิ วิภัตติอยู่ท้ายปฺงลึงค์ อ การันต์ ก็ต้องแปลงเป็น โอ หลังจากนั้นจึงแยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังแล้วจึงลบสระหน้าและปกติสระหลัง ในที่สุดจึงนำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลัง สำเร็จเป็นรูปว่า พุทฺโธ หรือ บุริโส

อการนุเทหิ นปฺสเกหิ สิสฺส นิจฺจํ อํ โหติ.

แปลง สิ วิภัตติทำยนามศัพท์นปฺสกลิงค์ อ การันต์ เป็น อํ แน่นอน

จิตฺตํ.

[ปฐฺมา เอกพจน์] จิตฺตํ

การประกอบรูปศัพท์ จิตฺตํ

ศัพท์เดิมเป็น จิตฺต

ลง สิ ปฐฺมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงฺคตฺเถ ปจฺมา” (จิตฺต + สิ)

แปลง สิ ทำยนปฺสกลิงค์ อ การันต์ เป็น อํ ด้วยสูตรว่า “สฺ” (จิตฺต + อํ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมฺโหจิตฺตมฺสฺสรํ สเรณ วิโยชเย” (จิตฺต - ะ + อํ)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สฺรโลโปมาเทสฺปจฺจยาติมฺหิ สฺรโลเป ตฺ ปกติ” (จิตฺต + อํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต” (จิตฺต → อํ)

สำเร็จรูปเป็น จิตฺตํ

โยนํ นิ นปฺสเกหิเตว.

สูตรว่า โยนํ นิ นปฺสเกหิ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๑๓๗ : ๑๙๖] อโต นิจํ.

แปลง โย วิภัตติทำยนปฺงสกลิงค์ที่เป็น อ การันต์ เป็น นิ แน่นอน

นิ อ. นิ อาเทศ โยนํ แห่ง โย วิภัตติ ท. *ปเรสํ* อันเป็นเบื้องหลัง *นปฺสเกหิ* จาก
นปฺงสกลิงค์ ท. *อโต* อันเป็น อ อักษร โหติ ย่อมมี *นิจํ* แน่นอน ๕

อการนฺเตหิ นปฺสเกหิ โยนํ นิจํ นิ โหติ.

การแปลง โย วิภัตติทำยนปฺงสกลิงค์ที่เป็น อ การันต์เป็น นิ ย่อมมีอย่างแน่นอน

บทว่า *นิจํ* (แน่นอน) ในสูตรมีประโยชน์เพื่อแสดงว่า ต้องแปลง โย เป็น นิ แน่นอน เมื่อมีรูป
เป็น นิ แล้ว จึงอาจแปลง นิ ปฐมา เป็น อา และแปลง นิ ทุตฺติยาเป็น เอ ได้ต่อมา สำเร็จเป็นรูปว่า จิตฺตา
(ปฐมา พหุพจน์) และ จิตฺตานิ (ทุตฺติยา พหุพจน์) การที่ท่านตั้งกฎเช่นนี้ไว้ ก็เพื่อให้การประกอบรูปศัพท์
ของปฺงลิงค์และนปฺงสกลิงค์มีความแตกต่างกัน คือ มีการแปลง โย ปฐมาเป็น อา และ โย ทุตฺติยาเป็น เอ
ทำยนปฺงลิงค์ อ การันต์ และแปลง นิ ปฐมาเป็น อา และ นิ ทุตฺติยาเป็น เอ ทำยนปฺงสกลิงค์ อ การันต์

นิสฺส อา.

แปลง นิ เป็น อา

จิตฺตา.

[ปฐมา พหุพจน์] จิตฺตา

ปกฺเข โยสุวาทินา ทีฆะ จิตฺตานิ.

ในฝ่าย[อื่น] เมื่อกระทำทีฆะแล้วด้วยสูตรว่า โยสุ เป็นต้น ได้รูปว่า

[ปฐมา พหุพจน์] จิตฺตานิ

การประกอบรูปศัพท์ จิตฺตา

ศัพท์เดิมเป็น จิตฺต

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตเถ ปจมา” (จิตต + โย)

แปลง โย ทำย่นุงสกลิงค์ อ การ์นต์เป็น นิ ด้วยสูตรว่า “อโต นิจจ” (จิตต + นิ)

แปลง นิ เป็น อา ด้วยสูตรว่า “สพพโยนินมาเอ” (จิตต + -า)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพพมโธจิตมสสร สเรน วิโยชเย” (จิตต -ะ + -า)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปลจยาติมहि สรโลเป तु पक्ति” (จิตต + -า)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย प्र युते” (จิตต → -า)

สำเร็จรูปเป็น จิตตา

การประกอบรูปศัพท์ จิตตานิ

ศัพท์เดิมเป็น จิตต

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตเถ ปจมา” (จิตต + โย)

แปลง โย ทำย่นุงสกลิงค์ อ การ์นต์เป็น นิ ด้วยสูตรว่า “อโต นิจจ” (จิตต + นิ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพพมโธจิตมสสร สเรน วิโยชเย” (จิตต -ะ + นิ)

ในที่ โย วิภัตติที่แปลงเป็น นิ แล้ว ทีฆะ อ เป็น อา ด้วยสูตรว่า “โยสุ กตนิการโลเปสุ तीष्” (จิตต -า + นิ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย प्र युते” (จิตต → -า นิ)

สำเร็จรูปเป็น จิตตานิ

คโลเป โภ จิตต, จิตตา จิตตานิ.

เมื่อลบ ค แล้ว ได้รูปว่า

[อาลปนะ] จิตต

จิตตา จิตตานิ

จิตต.

[ทุตียา เอกพจน์] จิตต

นิสส เอ.

แปลง นิ เป็น เอ

จิตเต จิตตานิ.

[ทุตียา พหุพจน์] จิตเต จิตตานิ

เสสํ พุทฺโธว.

รูปที่เหลื่อเหมือน พุทฺธ ศัพฺพ

นปฺงสกลิงค์ อ การันต์ มีรูปพิเศษในปฐมาวิภตติและทุติยาวิภตติเท่านั้น ในวิภตตินามอื่นมีรูปเหมือน พุทฺธ ศัพฺพที่กล่าวมาแล้วในปฺงลิงค์ อ การันต์ ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า เสสํ พุทฺโธว (รูปที่เหลื่อเหมือน พุทฺธ ศัพฺพ)

จิตฺต สหฺพทพทมาลา		
วิภตติ	เอกพจน์	พหุพจน์
ปฐฺมา	จิตฺตํ	จิตฺตา จิตฺตานิ
อาลฺปนะ	โม จิตฺต	ภวนฺโต จิตฺตา จิตฺตานิ
ทุติยา	จิตฺตํ	จิตฺเต จิตฺตานิ
ตติยา	จิตฺเตน	จิตฺเตหิ จิตฺเตภิ
จตุตถี	จิตฺตสฺส	จิตฺตานํ
ปัญจมี	จิตฺตา จิตฺตมฺหา จิตฺตสฺมา	จิตฺเตหิ จิตฺเตภิ
ฉกฺขี	จิตฺตสฺส	จิตฺตานํ
สทฺตมี	จิตฺเต จิตฺมฺหิ จิตฺสฺมี	จิตฺเตสุ

มน สิ.

ตั้ง มน ศัพท์ ลง สิ วิภัติ

มน

[ปฐมมา เอกพจน์] มน

มโนคณะ คือ กลุ่มศัพท์มี มน ศัพท์เป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ในปทูปสัทธิปกรณ์ว่า

- มโนปกติ คณ มโนคณ (กลุ่มศัพท์มี มน เป็นต้น ชื่อว่า มโนคณะ)

(ลบ ปกติ ในท่ามกลางสมาสเพื่อย่อคำ)

นอกจากนั้น พาลาวดารคัมภีร์ (เล่ม ๑ หน้า ๙๕) ยังแสดงรูปวิเคราะห์อีก ๒ ประการ คือ

- มนปธาน คณ มโนคณ = คณะที่มี มน ศัพท์เป็นประธาน

(วิเสสนบุรพทกรรมธารยสมาส)

- มเนน อุปลภุโข คณ มโนคณ = คณะที่ถูกกำหนดด้วย มน ศัพท์

(มฺชฌเณปิตติยาตปฺปรีสสมาส)

ศัพท์ที่แจกตาม มน ศัพท์ที่เรียกว่า มโนคณะ มีลักษณะ ๓ ประการ คือ

๑. มีรูปว่า สา, โส, และ สิ ใน นา, ส และ สมิ วิภัติ เช่น มนสา, มนโส, มนสิ, วจสา, วจโส, วจสิ เป็นต้น (ตามมติของคัมภีร์พาลาวดาร ให้แปลง สมา เป็น อา ได้รูปว่า มนสา อีกด้วย)

๒. แปลง อ เป็น โอ ในกรรมของกริยา เช่น ยโส ลพฐา น มชฺเชย (เมื่อได้ยศแล้วไม่ควร ลีมตน) เป็นต้น

๓. แปลง อ เป็น โอ ในท่ามกลางสมาสและตัทธิต เช่น มโนเสฏฐา (มีใจเป็นเลิศ), มโนมยา (สำเร็จด้วยใจ), อโยปโต (บาตรเหล็ก) เป็นต้น

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา) ว่า

เย เต นา-ส-สมิวิสเย

สา-โส-สยนฺดา ภาวนติ จ

สมาสตทฺธิตฺตเต

มชฺฌเณการา จ โหนติ หิ.

โสการนฺตปโยคา จ

กริยาโยคมฺหิ ทิสฺสเร

เอววิธา จ เต สทฺทา

เณยฺยา “มโนคณ” อิติ.^{๑๐๐}

“ศัพท์เหล่านี้มีรูป สา, โส และ สิ อยู่ท้ายในวิสัยแห่ง นา, ส และ สมิ วิภัติ และมี โอ อักษรในท่ามกลางเมื่อมีความเป็นบทสมาสหรือมีตัทธิตปัจจัยอยู่หลัง

ทั้งปรากฏตัวอย่างที่มี โอ อักษรอยู่ท้ายในการประกอบกับกริยา ศัพท์เหล่านั้น
ซึ่งมีลักษณะอย่างนี้ พึงทราบว่า มโนคณะ”

ในคัมภีร์ต่างๆ แสดงลึงค์ของมโนคณะไว้ต่างกัน คือ

๑. ปุ่ลลึงค์ พบในปทฺฐปสฺสทฺธิปกรณฺและโมคคัลลนไวยาकरण

๒. ปุ่ลลึงค์และนปฺงสกลิงค์ พบในสัททหนฺติปกรณฺ ท่านผู้แต่งได้วางรูปในลึงค์ทั้งสองที่พบใน
พระบาลีว่า มโน เจ น ปทฺฐสฺสติ (ถ้าใจไม่ปองร้าย), สนฺตํ ตสฺส มนํ โหติ (ใจของเขาสงบ)

๓. นปฺงสกลิงค์ พบในพาลาวตาร

ในคัมภีร์พาลาวตารคณฺฐิกกล่าวคาถาสรุปในเรื่องนี้ว่า

มโนคณาทีโก วุตโต

ปุ่ลลึงเค รุปสฺสทฺธิยํ

พาลาวตारे นปฺมุหิ

นํติยํ ปุ่ลนปฺสเก.^{๑๑๑}

“กลุ่มศัพท์ที่มีมโนคณะเป็นต้นในปทฺฐปสฺสทฺธิปกรณฺกล่าวไว้ในปุ่ลลึงค์ ในพาลา-
วตารกล่าวไว้ในนปฺงสกลิงค์ ในสัททหนฺติปกรณฺกล่าวไว้ในปุ่ลลึงค์และนปฺงสกลิงค์”

ข้อความในสัททหนฺติปกรณฺ (ปทมมालา) มีดังต่อไปนี้

มโนคเณ วุตตนโย

อิตฺถิลิงเค น ลพฺภติ

ปุ่ลนปฺสกลิงเคสุ

ลพฺภเตว ยถารหํ.^{๑๑๒}

“นัยที่กล่าวไว้ในมโนคณะ ย่อมไม่ปรากฏในอิตฺถิลิงค์ แต่ปรากฏตามสมควร
ในปุ่ลลึงค์และนปฺงสกลิงค์เท่านั้น”

พาลาวตารคณฺฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๙๖) กล่าวว่า มโนคณะจะเป็นปุ่ลลึงค์หรือเป็นนปฺงสกลิงค์ก็ตาม
วิเสสนะของศัพท์ดังกล่าวต้องเป็นนปฺงสกลิงค์แน่นอน เช่น

- สุนทรมโน เอตสฺสชาติ สุมโน (ผู้มีใจงาม) <ฉฺฉฐีพหุพหิสมาส>

- สุกโร วโจ เอตสฺสมินฺติ สุปฺพโจ (ผู้มีถ้อยคำที่บุคคลว่ากล่าวง่าย) <ฉฺฉฐีพหุพหิสมาส>

จะเห็นได้ว่า แม้ มโน และ วโจ จะมีรูปเป็นปุ่ลลึงค์ ก็ประกอบใช้วิเสสนะเป็นรูปนปฺงสกลิงค์ว่า
สุนทรมโน และ สุกโร เพราะวิเสสนะของมโนคณะต้องเป็นนปฺงสกลิงค์เท่านั้น

ปทฺฐปสฺสทฺธินสฺสยํใหม่ได้บัญญัติกฎทั่วไปว่า

มโนคณฺวิเสสนตฺตา นปฺสกลิงเคน นิตฺติญฺจ.^{๑๑๓}

“ศัพท์ถูกแสดงไว้โดยความเป็นนปฺงสกลิงค์ เพราะเป็นวิเสสนะของมโนคณะ”

คัมภีร์ข้างต้นนั้นเห็นว่า มโนคณะเป็นนปฺงสกลิงค์ตามสภาพภายใน แต่มีรูปภายนอกปรากฏ

เป็นปุงลึงค์บ้าง อิตถิลึงค์บ้าง นปุงสกลึงค์บ้าง ส่วนวิเสสณะของมโนคณะเหล่านั้นมีรูปเป็นนปุงสกลึงค์ตามสภาพภายในบ้าง เช่น สุนทร มโน (ใจงาม) หรือมีรูปเป็นปุงลึงค์ตามรูปร่างภายนอกบ้าง เช่น สพโปปิ มโน มโนทวาร นาม (แม้ใจทั้งหมดก็ชื่อว่า มโนทวาร) ถ้ารูปร่างนอกของมโนคณะเป็นนปุงสกลึงค์ วิเสสณะจะต้องเป็นนปุงสกลึงค์แน่นอน เช่น สนต ตสส มน โหติ (ใจของเขาสงบ) ข้อนี้เหมือน โค ศัพทที่มีสภาพภายในเป็นอิตถิลึงค์ได้บ้างเมื่อระบุถึงวัวตัวเมีย แต่มีรูปร่างนอกเป็นปุงลึงค์เท่านั้น (ดู คำอธิบาย โค ศัพท ใน โอ การ์นต์ ปุงลึงค์)

กฎทั่วไปที่นำมาแสดงไว้ข้างต้น ท่านกล่าวตามข้อความในฎีกาใหม่ของสลักชั้นวรรคว่า

สมนโต นิคคณฺหวนเสน โตทน วิชฺฌณฺ สนนิตอกกํ. มโนคณาทีนํ วิเสสณฺสส นปฺสกลิงฺเคน นิตฺติฏฺจตุตา “วาจา ย สนนิตอกเณนา”ติ วุตฺตํ. เตนาห “วจนปโตทเณนา”ติ. อถวา “วาจา ย”ติ อิทํ “สนนิตอกเณนา”ติ เอตถ กรณวจนํ ฏฺฏจพฺพํ. “วจนปโตทเณนา”ติ หิ วจนเนน ปโตทเณนาติ อุตฺโต.^{๓๔}

“การที่มแท่งด้วยการข่มไว้รอบด้าน ชื่อว่า สนนิตอกกะ พระพุทธองค์ตรัสว่า วาจา สนนิตอกเณ (ด้วยวาจาที่มแท่ง) เพราะวิเสสณะของมโนคณะเป็นต้นถูกแสดงไว้ด้วยนปุงสกลึงค์ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า วจนปโตทเณ (ด้วยวาจาที่มแท่ง)

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบคำว่า วาจา นี้เป็นบทกระณะในบทว่า สนนิตอกเณ นี้ ดังจะเห็นได้ว่าคำว่า วจนปโตทเณ แปลว่า ‘ด้วยการที่มแท่งด้วยวาจา’”

ตามคำอธิบายข้างต้นนั้น คำว่า วาจา แม้จะมีรูปเป็นอิตถิลึงค์ ก็จัดเป็นมโนคณะ และวิเสสณะของมโนคณะก็มีรูปเป็นนปุงสกลึงค์ เพราะถือว่า วิเสสณะของศัพท์เหล่านั้นมีรูปเป็นนปุงสกลึงค์ตามสภาพภายใน ดังนั้น คำว่า วาจา สนนิตอกเณ ที่พบในปฎฐปะปาหสูตร จึงแปลว่า “ด้วยวาจาที่มแท่ง”

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า สนนิตอกเณ นี้แปลว่า “ด้วยการที่มแท่งด้วยวาจา” โดยถือว่า วาจา เป็นกระณะใน สนนิตอกเณ ไม่ใช่วิเสสยะของ สนนิตอกเณ ตามนัยแรก (ในคัมภีร์ไวยากรณ์ทั่วไปกล่าวว่า ว จ ศัพท์เป็นมโนคณะ แต่ในคัมภีร์ฎีกานี้ใช้เป็นรูปอิตถิลึงค์ว่า วาจา)

สรุปความว่า คำอธิบายที่กล่าวไว้ในพาลาวตารคณฺฐสอตคล้องกับมติของปทรูปสิทธิปกรณและสหทนีติปกรณที่กล่าวไว้ว่า โค ศัพทเป็นปุงลึงค์และนปุงสกลึงค์ อีกทั้งยังกล่าวว่า มโนคณะเป็นปุงลึงค์และนปุงสกลึงค์ แต่คำอธิบายที่กล่าวเอาไว้ในปทรูปสิทธินิสสัยใหม่สอดคล้องกับมติของพาลาวตารที่กล่าวไว้ว่า มโนคณะเป็นนปุงสกลึงค์เท่านั้น

นา วาเตว.

บทว่า นา และ วา ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๑๓๘ : ๙๕] มโนคณาทีโต สมินานมิดา.

แปลง สุมิ และ นา ทำยศัพท์มโนคณะเป็นต้น เป็น อิ และ อา ได้บ้าง

อิดา อ. อิ และ อา อาเทศ ท. สมินานํ แห่ง สุมิ และ นา วิภัตติ ท. ปรสํ อันเป็น
เบื้องหลัง สททโต จากศัพท์ มโนคณาทีโต อันมีมโนคณะเป็นต้น โหนติ ย่อมมี ฯ

มนาทีโต สมินานํ อิดา วา โหนติ.

แปลง สุมิ และ นา วิภัตติที่อยู่ท้าย มน ศัพท์เป็นต้นเป็น อิ และ อา ได้บ้าง

คำว่า มโนคณาที มีรูปวิเคราะห์ว่า

- มโนคณ อาทิ ยสฺส โส มโนคณาที = ศัพท์ที่มีมโนคณะเป็นต้น ชื่อว่า มโนคณาที

อาทิ ศัพท์ในคำว่า มโนคณาที ละข้อความว่า พิล (รู, ช้อง), พล (กำลัง), ทม (การฝึก),
วาท (เกี่ยว) งาม (กำลัง), ชร (โรคไข้), ชรา (ความแก่), ปท (เท้า) และ มุข (ปาก) ที่แปลง นา วิภัตติ
เป็น อา เป็นต้นตามวิธีของสูตรนี้และสูตรว่า สสฺส โจ ที่จะกล่าวต่อไป เช่น พิลสา (โดยรู), พิลโส
(แก่รู), พิลสิ (ในรู) ดังนี้ เป็นต้น

[๑๓๙ : ๙๖] ส เสว วาคโม.

ลง ส เป็นอาคมท้ายศัพท์มนโคณะเป็นต้น ในที่สระอยู่หลังตามสมควร

วาคโม อ.อาคม ส คือ ส โหติ ย่อมลง ปร ในเบื้องหลัง สททโต จากศัพท์ มโน-
คณาทีโต อันมีมนโคณะเป็นต้น เสว ในที่สระ วา ตามสมควร ฯ

วิคตยาเทเส เสว ปเร มนาทีโต สาคโม วา โหติ.

ลง ส เป็นอาคมท้าย มน ศัพท์เป็นต้นในที่สระอันเป็นอาเทศของวิกัตติอยู่หลังตาม
สมควร

คำว่า วิคตยาเทเส (อันเป็นอาเทศของวิกัตติ) อธิบาย เสว ว่า เป็นสระที่แปลงมาจากวิกัตติ
เช่น สระ อา ที่แปลงมาจาก นา วิกัตติ, สระ โอ ที่แปลงมาจาก ส วิกัตติ และสระ อิ ที่แปลงมาจาก
สมี วิกัตติ ไม่ใช่สระที่เป็นวิกัตติจริงๆ คือ อ ดังนั้น จึงจำแนกบว่า เสว ได้ว่า

๑. คเหตุัพพัตตะ เนื้อความที่ควรถือเอา คือ สระอันเป็นอาเทศของวิกัตติ ได้แก่ สระ อา,
โอ และ อิ

๒. นิวัตเตตัพพัตตะ เนื้อความที่ควรห้าม คือ อ วิกัตติ

๓. อนุญญาตัตตะ เนื้อความที่อนุญาตโดยอ้อม ไม่มีในเรื่องนี้ (อรรถนี้มีได้ตามสมควรเท่านั้น
ไม่มีในทุกบท)

บททุกบทในภาษาบาลีอาจจำแนกออกเป็นทั้งคเหตุัพพัตตะและนิวัตเตตัพพัตตะได้เสมอ โดยขึ้น
อยู่กับเนื้อความตามฐานะที่สมควร ถ้าเป็นฐานะที่ประกอบด้วย เอว ศัพท์ ในคัมภีร์ฎีกามักแสดงเรื่องนี้ไว้
โดยตรง

มนสา.

[ตติยา เอกพจน์] มนสา

การประกอบรูปศัพท์ มนสา

ศัพท์เดิมเป็น มน

ลง นา ตติยาวิกัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กรณ ตติยา” (มน + นา)

แปลง นา ท้าย มน ศัพท์เป็น อา ด้วยสูตรว่า “มนคณาทีโต สมีนานมีอา” (มน + -า)

ในที่สระอยู่หลัง ลง ส อาคม ด้วยสูตรว่า “ส สเร วาควโม” (มน + สา)

สำเร็จรูปเป็น มนสา

ว่า ศัพท์ในสูตรนี้แสดงวิธี ๓ ประการ คือ

๑. นิจจวิธิ พบในบทตัทธิตที่ลง ฌิก ปัจจัย คือ รูปว่า มานสิกํ, เจตสิกํ

๒. อนิจจวิธิ พบใน นา, ส และ สมี วิภัตติ คือ รูปว่า มนสา มเนน, มนโส มนสฺส, มนสิ มนฺสฺมี (พาลาวตารยังเพิ่มการแปลง สฺมา เป็น อา อีกด้วย จึงมีรูปใน สฺมา เป็น มนสา, มนา, มนฺมหา, มนฺสฺมา)

๓. อสันทวิธิ พบในปฐมาวิภัตติเป็นต้นที่เหลือจากข้อ ๒ และบทสมาสที่ไม่ลง ส เป็นอาคม คือ รูปว่า มโน มนา มนํ มเน มนฺอายตน์

[๑๔๐ : ๙๗] สสส โจ.

แปลง ส วิภัตติและวิภัตติอื่นท้ายศัพท์มโนคณะเป็นต้น เป็น โอ ได้บ้าง

โอ อ. โอ อาเทศ สสส จ แห่ง ส วิภัตติ ด้วย ปรสส อันเป็นเบื้องหลัง สหุโต จาก
ศัพท์ มโนคณาทีโต อันมีมโนคณะเป็นต้น โหติ ย่อมมี วา บ้าง ฯ

มนาทีโต สสส โอ โหติ.

แปลง ส วิภัตติท้าย มน ศัพท์เป็นต้นเป็น โอ

จสทุแทน สมาสส อา จ.

ด้วย จ ศัพท์แปลง สมาเป็น อา อีกด้วย

การที่ท่านพระกัจจายนะไม่รวมสูตรว่า สสส โจ เข้าในสูตรว่า มโนคณาทีโต สมินานมโอา เป็น
รูปว่า “มโนคณาทีโต สสมินานมโอา” คงจะเป็นเพราะว่าทำให้ออกเสียงยาก ท่านจึงตั้งแยกออกเป็น ๒
สูตรดังกล่าว

คัมภีร์นี้กล่าวว่าให้แปลง สมาเป็น อา ด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้ ส่วนปทรูปสิทธิธิสสัยใหม่กล่าว
ตามพยายายของสิงหลว่า จ ศัพท์ทำหน้าที่อุดตสมุจจะยะ คือ รวบรวมการแปลง อํ ทูติยาวิภัตติเป็น โอ
ดังพระบาลีว่า

- เจตสา เจโต ปริจจ ชานามิ (เรากำหนดรู้จิตด้วยจิต) [เจโต = เจต + อํ]
- ยโส กิตติณจ ปโปติติ (ย่อมประสบชื่อเสียงและเกียรติยศ) [ยโส = ยส + อํ]
- ยโส ลหุธา น มชฺเชยฺย (เมื่อได้ยศแล้วไม่ควรลืมน) [ยโส = ยส + อํ]
- กสฺสปสฺส วโจ สุตฺวา (ฟังคำของฤๅษีกัสสปะแล้ว) [วโจ = วจ + อํ]
- อทาเน กุรุเต มโน (ตั้งใจไว้ในกรไม่บริจาค) [มโน = มน + อํ]
- ตโป กโรมิ (เราบำเพ็ญตบะ) [ตโป = ตป + อํ]

พาลาวตารฎีกาใหม่ (หน้า ๑๐๐-๑๑) กล่าวว่า จ ศัพท์ ในสูตรนี้รวบรวมการแปลง ส และ อํ
เป็น โอ จึงมีรูปว่า มโน ในปฐมาวิภัตติและทูติยาวิภัตติได้ ผู้แปลเห็นด้วยกับคำอธิบายดังกล่าว เพราะ
สามารถตอบคำถามได้ว่า ในพระบาลีมีรูปปฐมาวิภัตติว่า มโน, วโจ เป็นต้น เหตุใดคัมภีร์นี้จึงกล่าวว่าเป็น
นปฺงสกลิงค์ ตอบว่าเพราะว่าท่านให้แปลง ส เป็น โอ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า สสส โจ ได้นั่นเอง ส่วนรูป
ที่แปลง อํ เป็น โอ เป็นรูปพิเศษที่ใช้เฉพาะมโนคณะเท่านั้น นอกจากนั้น ฎีกาใหม่ข้างต้นยังกล่าววิจารณ์

ว่า รูปว่า มนา ที่ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหุพจน์ ไม่มีใช้ในพระบาลี (แต่ในปทมาลาได้กล่าวรูปที่เป็นไปได้ตามปทมาลาโสตะ คือ กระแสของลำดับบท)

มนโส, มนสา.

[จตุตถิ เอกพจน์] มนโส

[ปัญจมี เอกพจน์] มนสา

การประกอบรูปศัพท์ มนโส

ศัพท์เดิมเป็น มน

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมปทาเน จตุตถิ” (มน + ส)

แปลง ส ท้าย มน ศัพท์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “สสฺส โจ” (มน + โอ)

ในที่สระอยู่หลัง ลง ส อาคม ด้วยสูตรว่า “ส สเร วาคโม” (มน + โส)

สำเร็จรูปเป็น มนโส

การประกอบรูปศัพท์ มนสา

ศัพท์เดิมเป็น มน

ลง สฺมา ปัญจมีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อปาทาเน ปญจมี” (มน + สฺมา)

แปลง สฺมา ท้าย มน ศัพท์เป็น อา ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “สสฺส โจ” (มน + -า)

ในที่สระอยู่หลัง ลง สฺ อาคม ด้วยสูตรว่า “ส สเร วาคโม” (มน + सा)

สำเร็จรูปเป็น มนสา

มน สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหุพจน์
ปฐมา	มโน	มนา
อาลปนะ	हे मन मना	गानुतो मना
तुติยา	मन्	मने
ตติยา	मनसा मनेन	मनेहि मनेभि

มน สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
จตุตถี	มนโส มนสฺส	มนานํ
ปัญจมี	มนสา มนา มนสฺมา มนฺมฺหา	มเนहि มเนภี
ฉกฺขี	มนํ	มนานํ
สัตตมী	มเน มนสฺมี มนฺมฺหิ	มเนสุ

เสส จิตฺตํ.

รูปที่เหลือเหมือน จิตฺต ศัพท์

ฎีกาใหม่อธิบายเพิ่มเติมว่า มโนคณะมีรูปเป็นพยัญชนันตะ (มีพยัญชนะอยู่ท้าย) โดยมี ส อยู่ท้ายเป็นรูปว่า มนสฺ, วยสฺ เป็นต้น บาลีจึงมีรูปว่า มนสา, วจสา ตามสันสกฤตที่ลง ฎา วิภัตติ ซึ่งก็คือ อา วิภัตติที่มี ฎ เป็นอนุพันธ์ หรือมีรูปว่า มนสิ, วจสิ ตามสันสกฤตที่ลง จิ วิภัตติ ซึ่งก็คือ อิ วิภัตติที่มี ง เป็นอนุพันธ์ แต่ในปฐมาวิภัตติ เมื่อลง สิ วิภัตติแล้วให้แปลง ส เป็นวิสรรชนีย์ คือ -ะ ได้รูปว่า มนะ และบทสันสกฤตที่มีรูปวิสรรชนีย์อยู่ท้าย ควรมีรูปเป็นสระ โอ ในภาษาบาลี ดังนั้น ปทรูปสัทธิปกรณ์จึงกล่าวว่าเป็นปุงลึงค์ เพราะปรากฏรูปว่า มโน ตามรูปว่า มนะ ในสันสกฤต แต่พาลาวดารเห็นว่าเป็นนปุงสกลึงค์โดยมุ่งถึงวิเสสณะของมโนคณะที่ใช้เป็นนปุงสกลึงค์เท่านั้น

มนํ สิริํ อรุํ เตชํ

รชํ โอชํ วยํ ปยํ

ยสํ ตปํ วจํ เจตํ

เอวมาทิ มโนโคณ.

กลุ่มศัพท์เป็นต้นอย่างนี้ว่า

มนํ (ใจ)

สิริํ (ศรัทธา)

อรุํ (อก)

เตชํ (เดช)

รชํ (รฐี)

โอชํ (สารอาหาร)

วยํ (วัย)

ปยํ (น้ำนม)

ยสํ (ชื่อเสียง, บริวาร)

ตปํ (ตบะ, ข้อประพฤติ)

วจํ (ถ้อยคำ)

เจตํ (จิต)

ชื่อว่า มโนคณะ

นอกจากนั้น ยังมีโน้ตอะอีกศัพท์หนึ่ง คือ อมฺก (น้ำ) มีการแปลงสระ อ เป็น โอ ในท่ามกลาง
สมาส ได้รูปว่า อมฺโฆ (ดอกไม้ที่เกิดในน้ำ, บัว) มีรูปวิเคราะห์ว่า อมฺกสิ ชาตฺ อมฺโฆ (ดอกไม้ที่เกิดใน
น้ำ ชื่อว่า อัมโฆชะ) ดังข้อความในคัมภีร์สุโธธาลังการว่า

มุณินทวทนมฺโฆ-

คพฺภสมฺภาวสุทฺธิ

สรณํ ปาณินํ วาณิ

มยฺหํ ปิณฺณตํ มนํ^{๑๑๔}

“ขอพระสัทธรรมอันงามบังเกิดในห้องแห่งบงกชคือพระโอษฐ์ของพระจอมมุณี
ซึ่งเป็นที่พักของปราชิตทั้งหลาย จงยังใจของข้าพเจ้าให้เอิบอิม”

คำว่า อมฺโฆ ที่พบใน มุณินทวทนมฺโฆ (บงกชคือพระโอษฐ์ของพระจอมมุณี) สอดคล้องกับ
รูปสันสกฤตว่า อมฺโฆ เช่นเดียวกัน และพบในฉบับพม่าและสิงหล แต่ในฉบับแปลของไทยบางฉบับพบ
รูปว่า อมฺโพ โดยมียุเป็น พ ตติยอักษร รูปดังกล่าวไม่สอดคล้องกับสันสกฤต และไม่ตรงกับฉบับพม่า
และสิงหล อีกทั้งยังปรากฏรูปอื่นของ อมฺก ศัพท์ เช่น อมฺโกธิ, อมฺโกนิธิ (มหาสมุทร), อมฺโกรุท (ดอกไม้
ที่เกิดในน้ำ, บัว), อมฺโกท (ผู้ให้น้ำ)

ส่วนรูปว่า อมฺพุ ประกอบด้วย พ ตติยอักษร แปลว่า “บัว” เหมือนกัน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อมฺพุสมิ ชาตฺ อมฺพุ = ดอกไม้ที่เกิดในน้ำ ชื่อว่า อัมพุชะ

(อมฺพุ (น้ำ) + ชน ธาตุ (ชนเน = เกิด) + กฺวิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

สรุปความว่า อมฺก และ อมฺพุ เป็นคำไวพจน์กันที่มีความหมายว่า “น้ำ”

แต่คัมภีร์อภิธานปิปปิการะบุถึง อมฺพุ ศัพท์ไว้อย่างเดียวในคาถาว่า

อาโป ปโย ชลํ วาโร

ปานีเย สลิลํ ทกํ

อณฺโณ นีรํ วณํ วาลํ

โตยํ อมฺพุทกณฺจ กํ^{๑๑๖}

น้ำ ๑๕ ศัพท์ = อาป, ปย, ชล, วาโร, ปานีเย, สลิล, ทก, อณฺณ, นีร, วณ,

วาล, โตย, อมฺพุ, อุทก และ ก”

มีข้อสังเกตว่า คำว่า อุทก เมื่อตัด อุ ออกไป ก็ได้รูปว่า ทก และถ้าตัด อุท ออกไป ก็ได้รูปว่า
ก จึงมีคำไวพจน์ที่ใกล้เคียงกันว่า อุทก, ทก และ ก เหมือน อคฺคินิ ศัพท์ที่มีได้อีก ๒ อย่าง คือ อคฺคิ
และ คินิ ด้วยการลบศัพท์ท้ายหรือศัพท์ต้น

คุณนตุ ส.

ตั้ง คุณนตุ ศัพท์ ลง สิ วิภัติ

[๑๔๑ : ๑๔๘] อ นปฺสเก.

ในนปฺสกลิงค์ แปลง นตุ ปัจจัยกับวิภัติเป็น อ ในที่ สิ วิภัติอยู่หลัง

อ อ. อ อาเทศ นตุสส แห่ง นตุ ปัจจัย สวิภตฺติสส อันเป็นไปกับด้วยวิภัติ ลิงคฺสส ของนามศัพท์ วตฺตมานสฺส อันเป็นไปอยู่ นปฺสเก ในนปฺสกลิงค์ โหติ ย่อมมี สิมฺหิ ในที่ สิ วิภัติ ๒

อ นปฺสเกติ สิมฺหิ สวิภตฺติสส นตุสส อ.

แปลง นตุ ปัจจัยกับวิภัติเป็น อ ในที่ สิ วิภัติอยู่หลังด้วยสูตรว่า อ นปฺสเก (ในนปฺสกลิงค์ แปลง นตุ ปัจจัยกับวิภัติเป็น อ ในที่ สิ วิภัติอยู่หลัง)

คุณว.

[ปฐมา เอกพจน์] คุณว

บทว่า คุณว มีรูปเป็นนปฺสกลิงค์ตามวิเสสยะ คือ กุลฺ หรือ จิตฺตํ แปลว่า คุณว กุลฺ (ตระกูลที่มีคุณ), คุณว จิตฺตํ (จิตที่มีคุณ)

การประกอบรูปศัพท์ คุณว

ศัพท์เดิมเป็น คุณนตุ

ลง สิ ปฐมาวินิตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิงคฺตฺเถ ปจฺมา” (คุณนตุ + สิ)

แปลง นตุ กับ สิ วิภัติเป็น อ ด้วยสูตรว่า “อ นปฺสเก” (คุณว + อ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมฺโหจิตฺมสฺสํ สเรณ วิโยชเย” (คุณว -ะ + อ)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสฺส ปจฺยาทิมาหิ สรโลเป ตฺ ปกฺติ” (คุณว + อ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ญตฺเต” (คุณว → อ)

สำเร็จรูปเป็น คุณว

นตุสสฺสเต คุณนฺตานิ.

เมื่อแปลง นตุ ปัจจัยเป็น อ แล้ว ได้รูปว่า คุณนฺตานิ (ผู้มีคุณทั้งหลาย)

คำว่า นตุสฺสตะเต ตັตบพเป็น นตุสฺส + อตฺเต ให้เพิ่มปาฐเสสะว่า กเต เข้ามาจึงแปลตามศัพท์ได้ว่า นตุสฺสตะเต กเต (เมื่อความเป็น อ ของ นตุ บัณฑิตถูกกระทำแล้ว) การแปลงสระ อุ ของ นตุ เป็น อ ในที่นี้ต้องใช้สูตรว่า นตุสฺสนโต โยสุ จ (สระท้ายของ นตุ ย่อมถึงความเป็น อ ในที่ สุ, นุ, หิ, โย วิภัติติ และวิภัติอื่น ๆ อยู่หลัง)

ปทฺรปสฺสทฺธิปกรณํ (สูตร ๑๙๘) กล่าวถึงรูปพหูพจน์ว่า คุณวนฺติ ไว้อีกด้วยโดยแปลง โย วิภัติติ เป็น อิ ด้วย อนฺต ศัพท์ในสูตรว่า นตุสฺสนโต โยสุ จ แต่คัมภีร์นี้ไม่กล่าวถึง อนฺต ศัพท์ที่เกินมาในสูตรดังกล่าว จึงมีเพียงรูปว่า คุณวนฺตานิ เท่านั้น

โยโตณฺณํ ปุเมว.

รูปอื่นจาก โย วิภัติติ เหมือนรูปในปฺงลึงค์

คำว่า โยโตณฺณํ ตັตบพเป็น โยโต + อยณฺ

ส่วนคำว่า ปุเมว ตັตบพเป็น ปุเม + อิว นิสสัยพมาทุกฉบับแปล อยณฺ ว่า “วิภัติอื่น” โดยมองหาปาฐเสสะว่า วจัน ในเมืองไทยมักแปลทับศัพท์ วจัน ว่า “พจน์” แต่คำนี้อาจแปลว่า “วิภัติ” ก็ได้ เพราะเป็นคำไวพจน์ของ วิภัติติ ที่เป็นอดีตลึงค์

นอกจากนั้น คำว่า วจัน ในบางแห่งแปลว่า “ศัพท์, คำ” บ้าง “ความหมาย” บ้าง ตามสมควร นัยแรกมีรูปวิเคราะห์กรรมสาธนะว่า

- วุจฺเจเต อนเณนาติ วจัน = ศัพท์เครื่องกล่าวเนื้อความ ชื่อว่า วจนะ

ส่วนนัยหลังมีรูปวิเคราะห์กรรมสาธนะว่า

- วุจฺเจเตติ วจัน = เนื้อความที่ถูกกล่าว ชื่อว่า วจนะ

ดังหลักฐานในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาว่า

ภควาติ วจัน เสฏฺฐํ

ภควาติ วจนมุตฺตมํ

ครุ คารวฺยตุโต โส

ภควา เตน วุจฺเจติ. ๓๑๗

“ศัพท์ว่า ภควา เป็นคำประเสริฐ ศัพท์ว่า ภควา เป็นคำสูงสุด พระพุทธเจ้าพระองค์นั้นเป็นครูผู้ควรแก่ความเคารพ ฉะนั้นจึงเรียกว่า ภควา” (นัยที่ ๑)

“ความหมายว่า ภควา เป็นความหมายประเสริฐ ความหมายว่า ภควา เป็นความหมายสูงสุด เป็นครูผู้ควรแก่ความเคารพ ฉะนั้นจึงเรียกว่า ภควา” (นัยที่ ๒)

ภควาติ วจัน เสฏฺฐนฺติ เสฏฺฐวากํ วจัน เสฏฺฐคุณสฺสจรณโต เสฏฺฐนฺติ วุจฺเจติ. อถวา วุจฺเจติติ

วจนํ อตฺโถ, ตสฺมา โย ภควาติ วจเนน วจนีโย อตฺโถ, โส เสฏฺโฐติ อตฺโถ. ภควาติ วจนมุตฺตมฺหิตี เอตฺถาปิ เอเสว นโย.^{๑๑๘}

“บาทคาถาว่า ภควาติ วจนํ เสฏฺฐํ (ศัพท์ว่า ภควา เป็นคำประเสริฐ) หมายความว่า ศัพท์ที่แสดงถึงบุคคลอันประเสริฐ ก็กล่าวว่า คำประเสริฐ เพราะประกอบด้วยคุณอันประเสริฐ

อีกอย่างหนึ่งความหมายที่ถูกกล่าว ชื่อว่า วจนะ หมายถึง ความหมาย ดังนั้น จึงหมายความว่า ความหมายที่กล่าวไว้ด้วยศัพท์ว่า ภควา เป็นความหมายประเสริฐ แม้บาทคาถาว่า ภควาติ วจนมุตฺตมํ ก็มีนัยเดียวกัน”

ในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา) ได้กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

สทฺทนีทเทโสว อตฺถนิตฺทเทโส. กุวฺจิ อตฺถสฺส นิตฺทเทโส สทฺทสฺส นิตฺทเทโส วีย โปราณฺเห กโต. เสยฺยถิทํ. ภควาติ วจนํ เสฏฺฐํ. วุจฺจตีติ วจนํ อตฺโถ. ภควาติ อตฺโถ เสฏฺโฐติ อตฺโถ.^{๑๑๙}

“การแสดงเนื้อความเป็นเหมือนการแสดงศัพท์ คือ การแสดงเนื้อความในที่บางแห่ง นักไวยากรณ์ทั้งหลายกระทำให้เป็นเหมือนการแสดงศัพท์ ดังเช่น ภควาติ วจนํ เสฏฺฐํ (ความหมายที่กล่าวไว้ด้วยศัพท์ว่า ภควา เป็นความหมายประเสริฐ) คำว่า วจนะ คือ เนื้อความที่ถูกแสดง หมายถึง ความหมาย หมายความว่า ความหมายที่กล่าวไว้ด้วยศัพท์ว่า ภควา เป็นความหมายประเสริฐ”

การประกอบรูปศัพท์ คุณวนฺตานิ

ศัพท์เดิมเป็น คุณวนฺต

ลง โย ปฐฺมาวิภตฺติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตฺเถ ปจฺมา” (คุณวนฺต + โย)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปฺพพมฺโหจิตฺมสฺสํ สเรน วิโยชเย” (คุณวนฺต ุ + โย)

ในที่ โย วิภตฺติอยู่หลัง แปลงสระ อุ ท้าย นฺต เป็น อ ด้วยสูตรว่า “นฺตฺสฺสนโต โยสุ จ” (คุณวนฺต -ะ + โย)

แปลง โย ท้ายนปฺงสกลิงค์ อ การ์นฺตเป็น นิ ด้วยสูตรว่า “อโต นิจฺจ” (คุณวนฺต -ะ + นิ)

ในที่ โย วิภตฺติที่แปลงเป็น นิ แล้ว ทิฆะ อ เป็น อา ด้วยสูตรว่า “โยสุ กตฺนิกาโรเปสุ ทิฆํ” (คุณวนฺต -า + นิ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต” (คุณวนฺต → -านิ)

สำเร็จรูปเป็น คุณวนฺตานิ

คุณนตุ สทพทมาลา		
วิภัติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐม	คุณว	คุณนทานิ
อาลปะ	โก คุณว คุณว คุณวา	ภานทานิ คุณนทานิ
ทุติยา	คุณนต	คุณนทานิ
ตติยา	คุณวตา คุณนเตน	คุณนเตหิ คุณนเตภิ
จตุตถิ	คุณวโต คุณนตสส	คุณวต คุณนทาน
ปัญจมี	คุณวตา คุณนตา คุณนตมहा คุณนตสมา	คุณนเตหิ คุณนเตภิ
ฉกัณฐิ	คุณวโต คุณนตสส	คุณวต คุณนทาน
สัตตมี	คุณวติ คุณนเต คุณนตมहि คุณนตสมี	คุณนเตสุ

เอวํ คจฺฉํ

ศัพท์ว่า คจฺฉํ (ตระกูลผู้ไปอยู่) ก็เช่นเดียวกัน

บทที่ลง อนุต ปัจจัย ก็เป็นไปในนปุงสกลิงค์ได้ โดยขึ้นอยู่กับทวิเสสยะที่กล่าวถึง ในที่นี้ได้
 ระบุว่า คจฺฉํ กุลํ (ตระกูลผู้ไปอยู่) โดยมีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ตามวิเสสยะว่า กุลํ (ตระกูล)

ปทฺรปสฺสิทธิปกรณํ (สูตร ๑๙๘) กล่าวถึงรูปเอกพจน์ว่า คจฺฉนฺตํ และรูปพหูพจน์ว่า คจฺฉนฺติ ไว้
 อีกด้วย แต่คัมภีร์นี้ไม่ได้กล่าวถึงรูปเหล่านั้น จึงมีเพียงรูปในปฐมาวิภัติว่า คจฺฉํ คจฺฉนฺตานิ เท่านั้น

คจฺฉนฺต สทฺทปทฺมาลา		
วิภัติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	คจฺฉํ	คจฺฉนฺตานิ
อาลปนะ	โก คจฺฉํ คจฺฉ คจฺฉา	ภวานฺตานิ คจฺฉนฺตานิ
ทุตฺติยา	คจฺฉนฺตํ	คจฺฉนฺตานิ
ตติยา	คจฺฉตา คจฺฉนฺเตน	คจฺฉนฺเตหิ คจฺฉนฺเตภิ
จตุตถิ	คจฺฉโต คจฺฉนฺตสฺส	คจฺฉตํ คจฺฉนฺตานํ
ปัญจมี	คจฺฉตา คจฺฉนฺตา คจฺฉนฺตมฺหา คจฺฉนฺตสฺมา	คจฺฉนฺเตหิ คจฺฉนฺเตภิ
ฉฎฐิ	คจฺฉโต คจฺฉนฺตสฺส	คจฺฉตํ คจฺฉนฺตานํ
สัตตมี	คจฺฉติ คจฺฉนฺเต คจฺฉนฺตมฺหิ คจฺฉนฺตสฺมี	คจฺฉนฺเตสุ

อฏฺฐิ.

[ปฐฺมา เอกพจน์] อฏฺฐิ

คำว่า อฏฺฐิ โดยทั่วไปแปลว่า “กระตุก” แต่คำนี้อาจแปลว่า “เมล็ด” ก็ได้ ดังคำว่า อมฺพฏฺฐิ (เมล็ดมะม่วง), ปุณฺนาคฏฺฐิ (เมล็ดบุณฑาค) เป็นต้น

วาเตว.

บทว่า วา ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๑๔๒ : ๑๔๙] โยนํ นิ นปฺสเกหิ.

แปลง โย วิภตฺติท้ายนปฺงสกลิงค์เป็น นิ ตามสมควร

นิ อ. นิ อาเทศ โยนํ แห่ง โย วิภตฺติ ท. ปฺเรสํ อันเป็นเบื้องหลัง นปฺสเกหิ จาก นปฺงสกลิงค์ ท. ไหติ ย่อมมี วา ตามสมควร ๒

โยนํ นิ นปฺสเกหิติ โยนํ นิ วา.

แปลง โย วิภตฺติเป็น นิ ตามสมควรด้วยสูตรว่า โยนํ นิ นปฺสเกหิ (แปลง โย วิภตฺติ ท้ายนปฺงสกลิงค์เป็น นิ ตามสมควร)

คำว่า นปฺสเกหิ หมายถึง ศัพท์นปฺงสกลิงค์ที่เป็น อี การันต์ และ อุ การันต์เท่านั้น เพราะท่านจะกล่าวถึงการแปลง โย เป็น นิ แน่นอนท้าย อ การันต์ ดังนั้น คำว่า นปฺสเกหิ จึงหมายถึงการันต์อื่นนอกจาก อ การันต์ที่จะกล่าวต่อไปโดย คเหตุพัตถะ (เนื้อความที่ควรถือเอา) ของ นปฺสเกหิ คือ ศัพท์นปฺงสกลิงค์ที่เป็น อี การันต์ และ อุ การันต์ ส่วนนิวัตเตตฺพัตถะ (เนื้อความที่ควรห้าม) ของบทนี้ คือ ศัพท์นปฺงสกลิงค์ที่เป็น อ การันต์

การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า โคพลีพัททณฺย คือ นัยที่เหมือนวัวและวัวหนุ่ม กล่าวคือ คำว่า พลีพัททะ กล่าวถึงวัวหนุ่มที่มีกำลัง คำว่า โค ที่กล่าวไว้ก่อนจึงหมายถึงลูกวัว (วจุณ), วัวรุ่น (ทุมม) และวัวแก่ (ชรคคว) โดยเว้นวัวหนุ่มที่จะกล่าวต่อไป หรือเป็นสำนวนที่เรียกว่า ปาโรเสสนนัย คือ นัยที่เหลือจากข้อความที่กล่าวมาแล้ว หรือที่จะกล่าวต่อไป

อฏฺฐินิ.

[ปฐมา พหุพจน์] อฏฺฐินิ

การประกอบรูปศัพท์ อฏฺฐินิ

ศัพท์เดิมเป็น อฏฺฐิ

ลง โย ปฐมาวิภัติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตเถ ปจมา” (อฏฺฐิ + โย)

แปลง โย วิภัติทำยนปุงสกลิงค์เป็น นิ ด้วยสูตรว่า “โยนํ นิ นปฺสเกหิ” (อฏฺฐิ + นิ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (อฏฺฐิ⁻ + นิ)

ในที่ โย วิภัติที่แปลงเป็น นิ แล้ว ทีฆะ อิ เป็น อี ด้วยสูตรว่า “โยสฺ กตนิการโลเปสฺ ทิฆํ” (อฏฺฐิ⁻ + นิ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปริ ยุตเต” (อฏฺฐิ⁻ → ⁻ นิ)

สำเร็จรูปเป็น อฏฺฐินิ

ฉตฺตา โยโลเป อฏฺฐิ.

เมื่อกระทำการลบ โย วิภัติแล้ว เพราะเป็น ฉ รูปว่า อฏฺฐิ ย่อมสำเร็จ

การประกอบรูปศัพท์ อฏฺฐิ

ศัพท์เดิมเป็น อฏฺฐิ

ลง โย ปฐมาวิภัติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตเถ ปจมา” (อฏฺฐิ + โย)

ให้ อิ ชื่อ ฉ ด้วยสูตรว่า “อิวนฺนฺวณฺณนา ฉลา” (อฏฺฐิ + โย)

ลบ โย วิภัติทำย ฉ ด้วยสูตรว่า “ชมฺปโต จ โยนํ โลโป” (อฏฺฐิ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (อฏฺฐิ⁻)

ในที่ โย วิภัติที่ลบแล้ว ทีฆะ อิ เป็น อี ด้วยสูตรว่า “โยสฺ กตนิการโลเปสฺ ทิฆํ” (อฏฺฐิ⁻)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปริ ยุตเต” (อฏฺฐิ⁻ → ⁻)

สำเร็จรูปเป็น อฏฺฐิ

ตถาลปน.

ในอาลปนะก็เช่นเดียวกัน

อฏฺฐิ, อฏฺฐินิ อฏฺฐิ.

[ทฺติยา] อฏฺฐิ

อฏฺฐินิ อฏฺฐิ

เสส อคฺคว.

รูปที่เหลื่อเหมือน อคฺคิ คัพพ์

อฏฺฐิ สหฺพทพมฺลล		
วิภตฺติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐฺม	อฏฺฐิ	อฏฺฐี อฏฺฐินี
อาลปนะ	เห อฏฺฐิ	เห อฏฺฐี อฏฺฐินี
ทฺติยา	อฏฺฐี	อฏฺฐี อฏฺฐินี
ตฺติยา	อฏฺฐินา	อฏฺฐีหิ อฏฺฐีภิ อฏฺฐีหิ อฏฺฐีภิ
จตุตถี	อฏฺฐิโน อฏฺฐิสฺส	อฏฺฐีนํ อฏฺฐินํ
ปญฺจมี	อฏฺฐินา อฏฺฐิสฺมา อฏฺฐิมฺหา	อฏฺฐีหิ อฏฺฐีภิ อฏฺฐีหิ อฏฺฐีภิ
ฉฺฉฐี	อฏฺฐิโน อฏฺฐิสฺส	อฏฺฐีนํ อฏฺฐินํ
สตฺตมี	อฏฺฐิมฺหิ อฏฺฐิสฺมี	อฏฺฐีสฺ อฏฺฐีสฺ

ทณฺฑี ส.

ตั้ง ทณฺฑี ศัพท์ ลง ส วิภัติ

ปทฺฐปสฺสทฺธิปกรณฺแสดงตัวอย่าง อี การันต์ นปฺงสกลิงค์ว่า สุขการี (ทานที่ให้ผลเป็นสุข) โดย สุขการี ศัพท์เป็นวิเสสณะของบทนปฺงสกลิงค์ว่า ทานํ แต่คัมภีร์นี้แสดงตัวอย่างว่า ทณฺฑี โดยหมายถึง กุล (ตระกูล)

ที่จริงแล้ว นามศัพท์ อี การันต์ ที่เป็นสมาส ตัทธิต และกิตก์ มีรูปเป็นสามลิงค์ได้ตามสมควร แก่เนื้อความที่ระบุถึง หมายความว่า

- ถ้าหมายถึงบุรุษหรือสิ่งที่เป็นปฺงลิงค์ นามศัพท์นั้นก็จะเป็นปฺงลิงค์
- ถ้าหมายถึงสตรีหรือสิ่งที่เป็นอิตถิลิงค์ นามศัพท์นั้นก็จะเป็นอิตถิลิงค์
- ถ้าหมายถึงตระกูลหรือสิ่งที่เป็นนปฺงสกลิงค์ นามศัพท์นั้นก็จะเป็นนปฺงสกลิงค์

ตั้งตัวอย่างว่า

ปฺงลิงค์ : ทณฺฑี ตปสฺสี (นักบวชชายผู้มีไม้เท้า)

อิตถิลิงค์ : ทณฺฑินี ตปสฺสินี (นักบวชหญิงผู้มีไม้เท้า)

นปฺงสกลิงค์ : ทณฺฑี กุล (ตระกูลที่มีไม้เท้า)

จะเห็นได้ว่าคำว่า ทณฺฑี เมื่อตั้งรูปวิเคราะห์ที่หมายถึงนักบวชว่า ทณฺโฑ อสฺส ตปสฺสีโน อตฺถิติ ทณฺฑี คำว่า ตปสฺสี หมายถึง นักบวชผู้มีไม้เท้า คือ นักบวชฮินดูในนิกายหนึ่งที่ถือไม้เท้าเป็นประจำ มีไม้เท้าเป็นบริวาร เหมือนกับพวกขฤลิที่มีขงาและสาแหรกเป็นบริวาร ถ้าหากคำนี้หมายถึงตระกูล ก็มีรูปวิเคราะห์ว่า ทณฺโฑ อสฺส กุลสฺส อตฺถิติ ทณฺฑี, กุล หมายถึง ตระกูลที่มีไม้เท้า

อฆตฺตา รสโส.

เป็นรัสสะ เพราะไม่ใช่ ฆ

สระ อี ใน ทณฺฑี ชื่อว่า ฌ ด้วยสูตรว่า อิวณฺณวณฺณนา ฌลา (อิ วัณณะ และ อุ วัณณะ ชื่อว่า ฌ และ ล ตามลำดับ) และ ฌ หรือ ล ในบทนปฺงสกลิงค์ต้องทำรัสสะแน่นอนในที่ที่มีเอกพจน์วิภัติและ โย วิภัตติอยู่หลังด้วยสูตรว่า อโฆ รสฺสเมกวจนโยสฺวาปี จ ตามกฎที่ท่านกล่าวไว้ในสูตรว่า น สิสฺมิมนปฺุสกาณิ ดังนั้น จึงต้องทำรัสสะ อี ใน ฑี เป็น อิ ในที่มี ส วิภัตติอยู่หลัง ได้รูปว่า ทณฺฑี

ทณฺฑี.

[ปฐมา เอกพจน์] ทณฺฑี

การประกอบรูปศัพท์ ทณฺฑิ

ศัพท์เดิมเป็น ทณฺฑิ

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงฺคตฺเถ ปจฺมา” (ทณฺฑิ + สิ)

ให้ อี ชื่อ ฌ ด้วยสูตรว่า “อิวณฺณวณฺณา ฌลา” (ทณฺฑิ + สิ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมฺโหจิตฺมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย” (ทณฺฑิ - + สิ)

ในที่ สิ วิภัตติอยู่หลัง รัสสะ อี เป็น อี ด้วยสูตรว่า “อโฆ รสฺสเมกฺวจฺนโยสฺวาปี จ” (ทณฺฑิ - + สิ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต” (ทณฺฑิ → - + สิ)

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสิปี” (ทณฺฑิ)

สำเร็จรูปเป็น ทณฺฑิ

โยโตณฺณํ ปุเมว.

รูปอื่นจาก โย วิภัตติ เหมือนรูปในปงฺลึงค์

ทณฺฑิ สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	ทณฺฑิ	ทณฺฑิ ทณฺฑินิ
อาลปนะ	हे ทณฺฑิ	हे ทณฺฑิ ทณฺฑินิ
ทุตฺติยา	ทณฺฑินิ ทณฺฑี	ทณฺฑิ ทณฺฑินิ
ตตฺติยา	ทณฺฑินา	ทณฺฑิหิ ทณฺฑิภิ
จตุตถิ	ทณฺฑิโน ทณฺฑิสฺส	ทณฺฑินํ
ปณฺจมี	ทณฺฑินา ทณฺฑิสฺมา ทณฺฑิมฺหา	ทณฺฑิหิ ทณฺฑิภิ
ฉกฺขี	ทณฺฑิโน ทณฺฑิสฺส	ทณฺฑินํ
สทฺตมี	ทณฺฑินิ ทณฺฑิมฺหิ ทณฺฑิสฺมี	ทณฺฑิสฺสุ

อายุ อฏฺฐิวิ.

อายุ ศัพฺทเหมือน อฏฺฐิ ศัพฺท

นามศัพฺท อี การันต์และ อุ การันต์ของนปฺงสกลิงค์ มีวิธีประกอบรูปศัพฺทเหมือนกัน คือ

- ลบ ลี ปฐมาวิภตติด้วยสูตรว่า เสสโต โลโป คสิปี
- ลบ โย วิภตติด้วยสูตรว่า ฆปโต จ โยนํ โลโป และที่ชนะสระหน้าด้วยสูตรว่า โยสุ กตนิการ-

โลเปสุ ที่ฆ

ดังนั้น จึงมีรูปว่า อายุ เหมือน อฏฺฐิ และมีรูปว่า आयुनि เหมือน อฏฺฐินิ

ในที่บางแห่ง อายุ ศัพฺทก็ปรากฏเป็นนปฺงลิงค์ได้บ้าง ดังข้อความว่า

ปุนรายุ จ เม ลทุโธ.

“ข้าพระองค์กลับได้อายุเพิ่มขึ้นอีก”

คำว่า อายุ ในพากย์นี้เป็นนวุตกรรมของกริยาคุณพากย์ว่า ลทุโธ ที่เป็นนปฺงลิงค์ พบในพระบาลี

ว่า

อิเธว ติฏฺฐมานสฺส

เทวภูตสฺส เม สโต

ปุนรายุ จ เม ลทุโธ

เอวํ ชานาหิ มาริส.^{๑๖๐}

เมื่อข้าพระองค์เกิดเป็นเทพดำรงอยู่ในที่นี้ ข้าพระองค์กลับได้อายุเพิ่มขึ้นอีก

ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์ ขอพระองค์ทรงทราบอย่างนี้เถิด”

นอกจากนั้น อายุ ศัพฺทยังนับเข้าในมโนคณาทีคณะอีกด้วย เพราะมีรูปสำเร็จที่ลง นา วิภตติ เหมือนมโนคณะว่า อายุสา (ด้วยชีวิต) พบในพระบาลีว่า

มาตา ยถา นิยํ ปุตต-

มายฺสา เอกปุตฺตมฺนฺรฺกฺเข

เอวํปิ สพฺพภูเตสุ

มานสํ ภาวเย อปริมาณํ.^{๑๖๑}

“มารดาถนอมบุตรคนเดียวของตนด้วยชีวิต ฉันใด บุคคลพึงเจริญเมตตาคจิต ไม่มีประมาณในสัตว์ทั้งปวง ฉันนั้น”

อายุ สทฺทพทมาลา		
วิภตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	อายุ	อายุ आयुनि

วิภัติ	เอกพจน์	พหูพจน์
อาลปะนะ	เห อายุ	เห อายุ อายุนิ
หุติยา	อายุ	อายุ อายุนิ
ตติยา	อายุนา อายุสา	อายุหิ อายุภิ อายุหิ อายุภิ
จตุตถิ	อายุโน อายุสสุ	อายุนํ อายุนํ
ปัญจมี	อายุนา อายุมฺหา อายุสฺมา	อายุหิ อายุภิ อายุหิ อายุภิ
ฉัฏฐิ	อายุโน อายุสสุ	อายุนํ อายุนํ
สัตตมี	อายุมฺหิ อายุสฺมี	อายุสุ อายุสุ

สรุปความว่า การันต์ในนปฺงสกลิงค์ตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นี้มี ๔ ประเภท คือ

๑. อ การันต์ เช่น จิตฺต, มน, คุณฺวนฺตฺ หรือ คจฺจนฺต
๒. อิ การันต์ เช่น อฏฺฐิ
๓. อี การันต์ เช่น ทณฺฑิ
๔. อุ การันต์ เช่น อายุ

ขอแต่งคาถาสรุปความดังต่อไปนี้

จิตฺตํ มนญฺจํ คุณํ ตโต คจฺจํ ตถาฏฺฐิ จ
 ทณฺฑิ อายฺติ จตุธา นปฺงสกมฺหิ สงฺคโห.

“การประมวลนามศัพท์ นปฺงสกลิงค์ มี ๔ อย่าง ได้แก่

๑. จิตฺต (จิต), มน (จิต)
๒. คุณฺวนฺตฺ (ตระกูลที่มีคุณ), คจฺจนฺต (ตระกูลที่ไป)
๓. อฏฺฐิ (กระดุก, เมล็ด), ทณฺฑิ (ตระกูลที่มีไม้เท้า)
๔. อายุ (ชีวิต)”

นปฺงสกลิงฺคา

จบนามศัพท์นปฺงสกลิงค์

ปุงลิงค์และอิตถิลิงค์

ท่านผู้แต่งคัมภีร์นี้แสดงวิธีของนามศัพท์ที่ละลิงค์อย่างนี้แล้ว บัดนี้ จะกล่าวข้อความดังต่อไปนี้ เพื่อแสดงวิธีของนามศัพท์ที่มีลิงค์ผสมกัน ๓ ประเภท คือ

๑. ศัพท์ปุงลิงค์และอิตถิลิงค์
๒. ศัพท์ปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์
๓. ศัพท์อิตถิลิงค์และนปุงสกลิงค์

ศัพท์ปุงลิงค์และอิตถิลิงค์แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. ศัพท์ที่มีลิงค์ต่างกัน แต่ความหมายเหมือนกัน เช่น ฃฏ (หม้อ), ฃฏี (หม้อ) ทั้งสอง ศัพท์นี้มีลิงค์ต่างกัน แต่หมายถึงหม้อเหมือนกัน
๒. ศัพท์ที่มีลิงค์ และความหมายต่างกัน เช่น ศัพท์ที่แสดงประเภทของสัตว์สองเท้าและสัตว์สี่เท้า ได้แก่ ขตติโย (กษัตริย์) ขตติยา (นางกษัตริย์) ทั้งสองศัพท์นี้หมายถึงบุคคลต่างเพศกัน

ปุมิตถิลิงคา ฃฏ ฃฏ ยญฺฉิ มุญฺฉิ สินฺธุ เรณฺอุปฺภุตโย ทวิปทจตุปทชาติวาทิโน จ.

ศัพท์ที่เป็นทั้งปุงลิงค์และอิตถิลิงค์ คือ

ฃฏ (หม้อ)	ฃฏ (เสื่อ)
ยญฺฉิ (ไม้เท้า)	มุญฺฉิ (กำมือ)
สินฺธุ (มหาสมุทร, แม่น้ำสินธุ)	เรณฺ (ฉลิ)

และศัพท์ที่แสดงประเภทของสัตว์สองเท้าและสัตว์สี่เท้า

ยถา ฃฏฺเณ อีปจฺจเย ฃฏฺเณ. เอโส ยญฺฉิ. เอสา ยญฺฉิจฺจาติ.

เช่น

- ฃฏฺเณ (หม้อ) เมื่อลง อี บัจจยแล้ว ได้รูปว่า ฃฏฺเณ (หม้อ)
 เอโส ยญฺฉิ (ไม้เท้า)
 เอสา ยญฺฉิ (ไม้เท้า)

บทว่า ฃฏฺเณ เมื่อลง อี อิตถิบัจจยก็ปรากฏรูปที่แสดงอิตถิลิงค์ชัดเจนว่า ฃฏฺเณ แต่ศัพท์ อี การันต์ และ อุ การันต์ว่า ยญฺฉิ มุญฺฉิ สินฺธุ เรณฺ มีรูปเหมือนกันในปุงลิงค์และอิตถิลิงค์เพราะลบ สิ วิภัตติเช่นกัน

- มกุกกุโก (แมงมุม) มกุกกุกี (แมงมุมตัวเมีย)
- กุกกุโก (ปู) กุกกุกี (ปูตัวเมีย)
- กุกกุโก (ปู) กุกกุกี (ปูตัวเมีย)

การกล่าวถึงสิ่งที่เป็นประธานในเรื่องนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ปธานันย คือ นัยที่ระบุถึงสิ่งที่เป็นประธาน แต่ยังหมายรวมถึงสิ่งอื่นๆ อีกด้วย เช่น คำว่า ราชา อาคจฺจติ (พระราชาสัตว์จมา) กล่าวถึงพระราชาเป็นหลัก แต่ยังหมายรวมถึงข้าราชการบริพารอื่นๆ อีกด้วย

อีกอย่างหนึ่ง การกล่าวถึงสิ่งที่สูงสุดเป็นหลักนี้เรียกว่า อุกกัฏฐนัย คือ สำนวนที่ระบุถึงบุคคลหรือสภาพที่สูงสุด แต่ยังหมายรวมถึงสิ่งอื่นๆ อีกด้วย ดังข้อความในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะว่า

ปฐิสฺสนฺธิํ ปน สํเสทฺธานญฺเจว โอบปาติกานญฺจ จกฺขุโสตฺฆานชฺวีหากายภาววตฺถุทสฺสทสฺสชาตานิ สดฺตทสฺสกา นิ ปาตฺถวณฺติ อุกกัฏฺฐวเสน. โอมกฺวเสน ปน จกฺขุโสตฺฆานภาวทสฺสกา นิ ททาจิปี น ลพฺภณฺติ.^{๑๒๒}

“ส่วนในปฐิสสนธิกาล ทสสะ (หมวด ๑๐) ทั้ง ๗ กลุ่ม คือ จักขุทสสะ โสตทสสะ ฆานทสสะ ชิวหาทสสะ กายทสสะ ภาวทสสะ และวตถุทสสะ ย่อมปรากฏแก่สัตว์ผู้เกิดในที่ขึ้นและ และโอบปาติกะเป็นอย่างมาก แต่ในบางครั้ง จักขุทสสะ โสตทสสะ ฆานทสสะ และภาวทสสะย่อมไม่ปรากฏเป็นอย่างต่ำ”

จะเห็นได้ว่าคำว่า อุกกัฏฐวเสน (เป็นอย่างมาก) แสดงอุกัฏฐนัยที่กล่าวถึงจำนวนสูงสุดคือการมีทสสะทั้ง ๗ กลุ่ม ส่วนคำว่า โอมกวเสน (เป็นอย่างต่ำ) กล่าวถึงจำนวนต่ำสุดคือการไม่มีทสสะ ๔ กลุ่มในบางคราว

อุทาหรณ์ของอุกัฏฐนัยอีกอย่างหนึ่งที่พบในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

วิปฺสฺสนูปกฺกิลฺลสา หิ ปฏฺวิเวปฺปตฺตสฺส อริยสวากสฺส เจว วิปฺปฏฺวิปฺนนฺกสฺส จ นิภฺชิตฺตมฺมญฺจานสฺส กุสฺสีตฺปคฺคลสฺส นุปฺปชฺชนฺติ. สมฺมาปฏฺวิปฺนนฺกสฺส ปน ยุตฺตบฺบยุตฺตสฺส อารทฺทวิปฺสสฺส กุลฺปุตฺตสฺส อูปฺปชฺชนฺติเยว.^{๑๒๓}

“โดยแท้จริงแล้ว วิปัสสนูปกิลเลสจะไม่เกิดขึ้นแก่พระอริยสาวกผู้บรรลุปฏิเวธแล้ว ผู้ปฏิบัติผิด ผู้ละทิ้งกรรมฐาน และผู้เกียจคร้าน แต่จะเกิดขึ้นแก่กุลบุตรผู้ปฏิบัติชอบ พากเพียรไม่ทอดทิ้ง ผู้เริ่มปรารภวิปัสสนาแล้วเท่านั้น”

คัมภีร์มหาภูทิกของวิสุทธิมรรค (เล่ม ๒ หน้า ๔๗๒) อธิบายเพิ่มเติมว่า คำว่า อริยสาวกสฺส (พระอริยสาวก) เป็นสำนวนทางภาษาที่ระบุถึงสิ่งที่สูงสุดที่เรียกว่า อุกกัฏฐนัย ดังนั้น จึงหมายรวมถึงผู้เจริญวิปัสสนาอย่างมีกำลัง (พลวิปัสส) อีกด้วย ไม่ใช่หมายความว่าพระอริยสาวกเท่านั้น เพราะผู้เจริญวิปัสสนาอย่างมีกำลังเหล่านั้นปราศจากวิปัสสนูปกิลเลสเหมือนพระอริยสาวก ดังนั้น ผู้ที่บรรลุวิปัสสนาญาณตั้งแต่เนิพพิทาญาณเป็นต้นไปจึงปราศจากวิปัสสนูปกิลเลสเหล่านี้

ตามคำอธิบายข้างต้นนั้น อุกัฏฐนัย คือ ส่วนนที่ระบุถึงบุคคลหรือสภาพที่สูงสุด แต่ก็ยังหมายรวมถึงสิ่งอื่นๆ อีกด้วย นอกจากนั้น ยังมีอุกัฏฐนัยอีกอย่างหนึ่งที่มีความหมายว่า ส่วนนที่ระบุถึงบุคคลหรือสภาพที่สูงสุดด้วยการกล่าวโดยสามัญทั่วไป กล่าวคือ เป็นถ้อยคำที่กล่าวโดยสามัญทั่วไป ไม่ได้ระบุถึงสิ่งที่สูงสุด แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่สูงสุดเท่านั้น ดังข้อความในคัมภีร์อิธิมัตถวิภาวินีว่า

อุปปาโต เนส อติถิติ โอปปาติกา. อุกกัสนคตปิรจเณทวเสน เจตถ วิสิฏฐอุปปาโต คหิโต ยถา “อริรูปสส กณฺเฒา ทาทพฺพา”ติ.^{๑๒๔}

“โอปปาติกะ คือ เหล่าสัตว์ที่มีการผุดเกิด อนึ่ง ในที่นี้หมายความว่า การผุดเกิดพิเศษ [คือ ผุดเกิดแล้วเติบโตทันที] ด้วยอำนาจของการกำหนดที่สูงสุด เหมือนคำว่า อริรูปสส กณฺเฒา ทาทพฺพา (ควรให้หญิงสาวแก่หนุ่มรูปงาม)”

ในคำว่า อริรูปสส กณฺเฒา ทาทพฺพา (พึงให้สาวน้อยแก่หนุ่มรูปงาม) คำว่า อริรูปสส (หนุ่มรูปงาม) แม้จะเป็นคำกล่าวโดยสามัญทั่วไป ก็ควรหมายถึงหนุ่มรูปงามที่เปรียบพร้อมด้วยชาติตระกูลและสมบัติเป็นต้น ไม่ใช่หนุ่มรูปงามโดยทั่วไป ดังคำอธิบายในคัมภีร์มณีสารมัญชุลว่า

ยถา “อริรูปสส ๔เปย ทาทพฺพา”ติ เอตถ อุททาหรเณ “อริรูปสสา”ติ เอตถ ปเท สติปิ สามณฺณวจนตเต อุกกัสนคตปิรจเณทวเสน ชาติโกภาทธี วิสิฏฐโจว อริรูปโป คหิโต, ตสฺเสว กณฺเฒารหตฺตา, น อวิสิฏฐโจปิ, ตถา อิธาปิ “ปฏิสนฺธิย ปนา”ติอาทิวากเย เอตถ “โอปปาติกานน”ติปเท สติปิ สามณฺณวจนตเต อุกกัสนคตปิรจเณทวเสน สภาวกปริปัญณายตนาเวณ วิสิฏฐโจว อุปปาโต คหิโต, ตสฺเสว สตฺตทสกปาตุภาวโต, น อวิสิฏฐโจปิติ.^{๑๒๕}

“ในอุททาหรณ์ว่า อริรูปสส ๔เปย ทาทพฺพา นี้แม้มีการกล่าวโดยสามัญทั่วไปในบทว่า อริรูปสสนี้ ก็หมายถึงหนุ่มรูปงามที่พิเศษด้วยชาติตระกูลและสมบัติเป็นต้น ด้วยอำนาจการกำหนดที่สูงสุด เพราะหนุ่มเช่นนั้นจึงควรแก่หญิงสาวทีเดียว ฉนใด แม้ในประโยคว่า ปฏิสนฺธิย ปนา นี้ แม้มีการกล่าวโดยสามัญทั่วไปในบทว่า โอปปาติกานน นี้ก็หมายถึงการผุดเกิดที่พิเศษโดยมีอายตนะบริบูรณ์พร้อมทั้งภารูป เพราะทสกะ ๗ กลุ่มปรากฏขึ้นแก่การผุดเกิดนั้น ไม่ใช่การผุดเกิดสามัญทั่วไป”

ปุงลึงค์และนปุงสกลึงค์

ปุมนปุงสกลึงคา ฐมม กมม พรหม กุสุม สงคม ปทุม อสสม วิหาร สรีร สุวณณ
วณณ กหาปณ ภวน ภวน โยพพน ภูสน อาสน สยน โอทน อากาส อุปवास มาส ทิวส รส
ถล ผล รกฺข อมฺพ มฐาทโย.

ศัพท์ที่เป็นทั้งปุงลึงค์และนปุงสกลึงค์ เช่น

ฐมม (ธรรม)	กมม (กรรม)	พรหม (พรหม)
กุสุม (ดอกไม้)	สงคม (การพบปะ)	ปทุม (ดอกบัว)
อสสม (อาศรม)	วิหาร (วัด)	สรีร (ร่างกาย)
สุวณณ (ทอง)	วณณ (สี)	กหาปณ (เงินกหาปณะ)
ภวน (โลก)	ภวน (โลก)	โยพพน (ความเป็นหนุ่มสาว)
ภูสน (เครื่องประดับ)	อาสน (ที่นั่ง)	สยน (ที่นอน)
โอทน (ข้าวสุก)	อากาส (ท้องฟ้า)	อุปवास (การจำศีล)
มาส (เดือน)	ทิวส (วัน)	รส (รส)
ถล (บก)	ผล (ผลไม้)	รกฺข (แคว้น)
อมฺพ (น้ำ)	มฐ (น้ำผึ้ง)	

ดังนี้เป็นต้น

ฎีกาใหม่ และพาลาวตารคณฐือธิบายว่า ศัพท์ดังกล่าวข้างต้นเป็นได้ทั้งปุงลึงค์และนปุงสกลึงค์ มีความหมายเหมือนกัน จึงอาจจะประกอบใช้เป็นปุงลึงค์หรือนปุงสกลึงค์ตามความต้องการของผู้พูดได้ว่า ฐมโม ฐมม, กมโม กมม ฯลฯ รกฺโข รกฺข ส่วนศัพท์ อุ การันต์ที่มีรูปเหมือนกันในปฐมาวิภัติว่า อมฺพ, มฐ ให้ประกอบสรรพนามได้ทั้งสองลึงค์ตามศัพท์เหล่านั้นเป็นรูปว่า เอโส อมฺพ, เอตฺ อมฺพ (น้ำนั้น), เอโส มฐ, เอตฺ มฐ (น้ำผึ้งนั้น) เป็นต้น

ส่วนใหญ่ ฐมม ศัพท์พบในปุงลึงค์มีรูปว่า ฐมโม แต่ในบางที่ก็พบรูปนปุงสกลึงค์ในบาทคาถาว่า

เอว ฐมมานิ สุตฺวาน

วิปสสีทนต์ ปณฺธิตา.

“ผู้มีปัญญาฟังธรรมอย่างนี้แล้ว ย่อมผ่องใส”

มติของคัมภีร์นี้ถือว่า ฌมม ศัพทเป็นได้ทั้งปุงลึงค์และนปุงสกลึงค์ตามความต้องการของผู้พูด

อย่างไรก็ตาม สัททนิติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๖๗๒) กล่าวว่า ลิงควิภตติวจนกาลปริสกุขราน วิปลลาโส (การเปลี่ยนลิงค์ วิภตติ พจน์ กาล บุรุษ และอักษร ย่อมมีได้) ตามมตินี้เห็นว่า ฌมม ศัพทมีรูปเป็นปุงลึงค์แน่นอน แต่ในบางแห่งก็ใช้เป็นนปุงสกลึงค์บ้าง โดยเปลี่ยนการใช้จากปุงลึงค์เป็นนปุงสกลึงค์ ไม่ใช่เปลี่ยนลิงค์จากปุงลึงค์มาเป็นนปุงสกลึงค์จริงๆ แม้การเปลี่ยนวิภตติเป็นต้นก็เช่นเดียวกัน คือ เปลี่ยนวิธีใช้ทั่วไปของวิภตติเป็นนรรธของวิภตติอื่น ไม่ใช่การลงวิภตติหนึ่งแล้วเปลี่ยนเป็นอีกวิภตติหนึ่งจริงๆ แม้สัททนิติปกรณ์ (ปทมาลา) ก็กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

“เอว ฌมมานิ สุตวาน, วิปสัสนติ ปณติตา”ติอาทิสฺสเยว ลิงควิปลลาโส อิจฺฉิตโป อนุญา-
เปกฺขกตฺตา วุตตมฺมสทาทีน^{๑๒๖}

“พึงปรารถนาการเปลี่ยนลิงค์ในอุทาหรณ์ว่า ฌมมานิ สุตวาน, วิปสัสนติ ปณติตา เป็นต้น เพราะ ฌมม ศัพทเป็นต้น ที่กล่าวไว้ไม่มองหาศัพทอื่น [คือ ไม่ได้เข้าสมาสเป็นพหูพหิสมาสที่มองหาศัพทอื่นและมีลิงค์ทั้งสามตามศัพทที่มองหาได้]”

คัมภีร์อภิธานปทีปิกากล่าวว่า พุรหม ศัพทเป็นได้ทั้งสองลิงค์ แต่มีความหมายต่างกัณดังนี้

ปีตามเห ชิน เสฏฺเฐ

พุราหมณฺ จ ปีตุสฺวปี

พุรหฺมา วุตโต ตถา พุรหมํ

เวเท ตปสี วุจฺเจเต.^{๑๒๗}

“พุรหม ศัพทที่กล่าวไว้ว่า เป็นปุงลึงค์]ในความหมายว่า พุรหม, พระชินเจ้า, ผู้ประเสริฐ, พุราหมณ์ และบิดามารดา นอกจากนั้น พุรหม ศัพทที่กล่าวไว้ว่า เป็นนปุงสกลึงค์]ในความหมายว่า พระเวท และตบะ (ข้อวัตรเผือกเลส)”

ส่วนคำว่า อุปวาส (การจำศีล) คือ การถือศีลอดอาหารตามพิธีของศาสนาพราหมณ์ ดังคัมภีร์ อภิธานปทีปิกากล่าวว่า

โย ปาเปหิ อุปาวตฺโต

วาโส สทฺธี คุณฺเห โส

อุปวาโสติ วิมฺเมยฺโย

สพฺพโกควิวชฺชิตฺ.^{๑๒๘}

“การอยู่ด้วยคุณทั้งหลาย หลีกเลียงจากบาป งดเว้นจากสมบัติทั้งปวง พึงทราบว่าเป็นอุปวาสะ (การจำศีล)”

อิตถิลិងค์และนปฺงสกลិងค์

อิตถินปฺสกลิงฺคา นครอจฺจิปฺมุขา.

ศัพท์ที่เป็นทั้งอิตถิลិងค์และนปฺงสกลិងค์ มี นคร และ อจฺจิ เป็นต้น

ศัพท์ว่า นคร และ อจฺจิ มีรูปเป็นลิงค์ทั้งสอง คือ เป็นอิตถิลិងค์และนปฺงสกลิงค์ จึงปรากฏรูปนปฺงสกลิงค์ที่ใช้โดยมากกว่า นคร และปรากฏรูปอิตถิลិងค์ที่ใช้ในบางคราวว่า นครี โดยลง อี อิตถิปัจจย แม้คัมภีร์อภิธานปฺทปิพาก็กกล่าวถึง นคร ศัพท์เป็นสองลิงค์ในคาถาว่า

ปฺรุ นครมิตถี วา

จํานียํ ปุณฺณเกทฺทํ

ถียํ ตู ราชธานี จ

ขณฺธาวาโร ภเวถ จ.^{๑๒๙}

“นคร ๔ ศัพท์ = ปฺรุ, นคร เป็นอิตถิลិងค์ได้บ้าง, จํานีย และ ปุณฺณเกทฺท

เมืองหลวง = ราชธานี เป็นไปในอิตถิลិងค์

ค่าย = ขณฺธาวาร”

นอกจากนั้น อจฺจิ ศัพท์ก็มีรูปเป็นลิงค์ทั้งสองนั้นเช่นเดียวกัน แต่มีรูปเหมือนกันในปฐมาวาภัตติ จึงต้องประกอบสรรพนามที่เป็นวิเศษณ์ของ อจฺจิ ศัพท์เป็นลิงค์ทั้งสองได้ เช่น ตํ อจฺจิ หรือ สา อจฺจิ (เปลวไฟนั้น) แม้คัมภีร์อภิธานปฺทปิพาก็กกล่าวถึงลิงค์ทั้งสองของ อจฺจิ ศัพท์ว่า

สิขา ชาลจฺจิ จาปฺเม.^{๑๓๐}

“เปลวไฟ ๓ ศัพท์ = สิขา, ชาลา และ อจฺจิ อันเป็นไปในลิงค์ที่มีใช่นปฺงลิงค์
[คือ อิตถิลិងค์และนปฺงสกลิงค์]”

ชาลํสูสฺวจฺจิ โน ปฺเม.^{๑๓๑}

“อจฺจิ ศัพท์ไม่เป็นไปในนปฺงลิงค์ ย่อมเป็นไปในความหมายว่า เปลวไฟ และ
รัศมี”

ปฺมุข ศัพท์มีอรรถเหมือน อาทิ ศัพท์ จัดว่าเป็นคำไวพจน์ของ อาทิ, ปฏฺติ ศัพท์ที่มีความหมายว่า “เป็นต้น”

ดังฎีกาเก่าของพาลาวตารกล่าวว่า

นครอจฺจิปฺมุขาทิ นครอจฺจิอาทโยติ อตฺโถ.^{๑๓๒}

“คำว่า นครอจฺจิปฺมุขา แปลว่า มี นคร และ อจฺจิ เป็นต้น”

อย่างไรก็ตาม ฎีกาเก่าที่นำมาอ้างไว้นี้พบในพาลาวตารนิสสัยใหม่ คาดเดาว่าท่านผู้แต่งนิสสัยใหม่นั้นคงจะนำมาจากฉบับโบราณ เพราะฎีกาเก่าของพาลาวตารฉบับปัจจุบันไม่พบข้อความนี้ แม้ในคัมภีร์อภิธานปปีที่ปีกา ก็กล่าวว่า

อาโท ปธานะ ปจมํ

ปมุขญจ ติลิ่งคิกิ^{๑๓๓}

“ปจม และ ปมุข ศัพท์ ประกอบในไตรลิ่งค์ ย่อมเป็นไปในความหมายว่า
เป็นต้น และประธาน”

สรรพลึงค์

สรรพลึงคา ตฎ ปฎ ปตต มณฑล กลสาทโย นามีกตา สพพนามานิ จ. ยถา ตฎ. อิมหิ ตฎ. ตฎมิจจาติ.

ศัพท์มี ตฎ (เหว), ปฎ (ห่อผ้า), ปตต (ใบไม้), มณฑล (มณฑล, วงกลม) และ กลส (หม้อน้ำ) เป็นต้น, ศัพท์ที่กระทำให้เป็นชื่อ และสรรพนาม ชื่อว่า สรรพลึงค์ (ศัพท์ที่มีลึงค์ทั้งหมด) เช่น ตฎ (เหว) เมื่อลง อี ปัจจัยแล้ว ได้รูปว่า ตฎิ (เหว), ตฎ (เหว) ดังนี้ เป็นต้น

นอกจาก ตฎ ศัพท์แล้ว ศัพท์อื่นๆ ก็มีรูปในไตรลึงค์ว่า ปฎิ, ปฎิ, ปฎิ (ห่อผ้า) ปตโต, ปตติ, ปตต (ใบไม้), มณฑโล, มณฑล, มณฑล (มณฑล, วงกลม) กลโส, กลสี, กลส (หม้อน้ำ)

ฎีกาใหม่ (หน้า ๑๐๕) กล่าวว่า ในฉบับสิงหลบางฉบับพบรูปว่า ปุร ต่อจาก ปฎ แต่ท่านกล่าวแย้งว่า รูปดังกล่าวไม่ถูกต้อง เพราะ ปุร ศัพท์มีใช้เป็น ๒ ลึงค์ คือ อิตถิลึงค์ได้รูปว่า ปุริ และนปุงสกลึงค์ได้รูปว่า ปุริ เท่านั้น ไม่พบรูปว่า ปุโร ในภาษาบาลีและสันสกฤต

นามีกตา ยถา เทวตโต. อา. เทวตตา. เทวตตมิจจาติ.

ศัพท์ที่กระทำให้เป็นชื่อ เช่น เทวตโต (นายเทพประทาน) ลง อา ปัจจัย ได้รูปว่า เทวตตา (นางเทพประทาน), เทวตต (ทรัพย์เทพประทาน) ดังนี้ เป็นต้น

ชื่อว่า เทวตต เป็นนามศัพท์ คือ ศัพท์ที่ระบุชื่อ จึงมีได้ในลึงค์ทั้งสาม เพราะเจ้าของชื่อที่หมายถึงเป็นไปในเพศทั้งสามได้ โดยนปุงสกลึงค์หมายถึง ธน (ทรัพย์) เป็นต้น แม้ชื่ออื่นๆ ยถมตต (ยัญประทาน), พุรหมตต (พรหมประทาน) เป็นต้น ก็ประกอบได้ในลึงค์ทั้งสามเช่นเดียวกัน

พาลาวตารคณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๑๐๒) กล่าวว่า อาติ ศัพท์ใน อิจจาติ ละข้อความว่า ธนทโท (นายเพิ่มสิน), ธนททา (นางพูนสิน), ธนทต (ทรัพย์ทวีสิน) และ สิริทโท (นายเพิ่มศรี), สิริททา (นางพูลศรี), สิริทต (ทรัพย์ทวีศรี)

คนอินเดียมักอธิฐานขอบุตรจากพระเจ้า เมื่อได้ลูกก็ตั้งชื่อว่า เทวตต แปลว่า “เทพประทาน” ชื่อนี้เป็นชื่อทั่วไปของชาวอินเดีย คล้ายกับชื่อไทยว่า สมชาย ชื่อพม่าว่า ม่องม่อง หรือชื่ออังกฤษว่า John หรือ James ที่นิยมใช้โดยทั่วไป

คำว่า กลส มีรูปวิเคราะห์ในพาลาวตารคณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๑๐๒) ว่า

- เกน อุทเคน ลสตี ทิปปตีติ กลโส = สิ่งที่รู้เรื่องด้วยน้ำ ชื่อว่า กลสะ = หม้อน้ำ
(ก บทหน้า (น้ำ) + ลส ธาตุ (ทิปปเน = รุ่งเรือง) + อ ปัจจัยในกัตตุสภาระ)

ส่วนอภิธานฎีกา (คำอธิบายคาถา ๔๕๗) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า

- เกน ขเลน ลิสตี สิลิสสตีติ กลโส = สิ่งที่ดีแน่นด้วยน้ำ ชื่อว่า กลสะ
(ก บทหน้า + ลิส ธาตุ (สิลิสเน = ติดแน่น) + อ ปัจจัยในกัตตุสภาระ สระ อิ ใน ลิ เป็น อ)

สรรพนาม

สพฺพ กตร กตม อุภย อิตร อญฺญ อญฺญตร อญฺญตม ปุพฺพ ปร อปร ทกฺขิณ อุตฺตร
เอก ย ต เอต อิม อมุ กิ ตุมฺห อมฺห อิติ สรพฺพนามานิ.

ศัพท์เหล่านี้ ชื่อว่า สรรพนาม คือ

สพฺพ (ทั้งหมด)	กตร (อันไหน)	กตม (อันไหน)
อุภย (ทั้งสอง)	อิตร (นอกจากนี้)	อญฺญ (อื่น)
อญฺญตร (อันใดอันหนึ่ง)		อญฺญตม (อันใดอันหนึ่ง)
ปุพฺพ (ก่อน)	ปร (หลัง)	อปร (หลัง)
ทกฺขิณ (ข้างขวา)	อุตฺตร (เบื้องบน)	เอก (หนึ่ง)
ย (ใด)	ต (นั่น)	เอต (นี้, นี้)
อิม (นี้)	อมุ (โน้น)	กิ (อะไร)
ตุมฺห (ท่าน)	อมฺห (ข้าพเจ้า)	

คณฺธรจนาจารย์ได้แสดงนามศัพท์ที่ละลึงค์ คือ ปุงลึงค์ อิตถิลึงค์ และนปุงสกलึงค์ พร้อมทั้ง
นามศัพท์ที่เป็นทวลึงค์ คือ ปุงลึงค์และอิตถิลึงค์, ปุงลึงค์และนปุงสกलึงค์, และอิตถิลึงค์และนปุงสกलึงค์
รวมไปถึงนามศัพท์ที่เป็นสรพลึงค์แล้ว

บัดนี้ ท่านจะแสดงนามศัพท์ที่ใช้แทนปุงลึงค์เป็นต้นนั้น จึงกล่าวถึงสรพนามต่อจากลึงค์ทั้ง
สามเหล่านี้

รูปว่า สพฺพ กตร เป็นต้น เรียกว่า อวิภัตติกนิเทศ คือ ศัพท์ที่แสดงด้วยการไม่ปรากฏวิภัตติ
โดยลง สิ แล้วลบไป ทั้งนี้เพื่อให้ปรากฏรูปเดิม

สรพนามในคัมภีร์ไวยากรณ์บาลี มีจำนวนต่างกันเป็น ๓ มติ คือ

๑. ปทฺฐปสฺสิทธิปกรณ (สูตร ๒๐๐) และสัททนีติปกรณ (ปทมาลา หน้า ๔๓๙) : สรรพนาม ๒๗
ศัพท์

๒. คัมภีร์พาลาวตาร : สรรพนาม ๒๒ ศัพท์ (โดยเว้น อธฺร, อุภ, ทฺวิ, ติ และ จตุ ศัพท์)

๓. โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๙๙) : สรรพนาม ๒๔ ศัพท์ (โดยเว้น อุภ,
ทฺวิ, ติ และ จตุ และเพิ่ม ตฺย ซึ่งมีความหมายเหมือน ต ศัพท์)

นอกจากนี้ ปทฺฐปสฺสทฎิฎฐิกา (คำอธิบายสูตร ๓๓๓) กล่าวถึง อิทิ สรรพนาม และคัมภีร์การิกา (คาถา ๒๔๒) กล่าวถึง วิสฺส สรรพนามที่เป็นคำไวพจน์ของ สพฺพ ซึ่งพบในคำว่า วิสฺสกมฺม คำว่า วิสฺส นี้มีใช้เป็นรูปว่า วิสฺว ในภาษาสันสกฤต วรรณกรรมบาลีบางแห่งพบเป็น วิสฺส ในรูปว่า วิสฺสกมฺม บ้าง หรือรูปว่า วิสฺสกมฺม มีรูปวิเคราะหฺว่า

- วิสฺส สพฺพ กมฺม ยสฺสาติ วิสฺสกมฺโม = ผู้มีการงานทุกอย่าง ชื่อว่า วิสฺสกมฺมะ

หมายถึง ท้าววิสุกรรมผู้ทำการงานรับใช้พระอินทร์

อนึ่ง คำว่า วิสฺส พบในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลายเป็นรูปว่า วิสฺสกมฺมเทวปฺตโต (เทพบุตรวิสุกรรม) แต่พาลาวตารคณฐี (เล่ม ๑ หน้า ๑๐๓) กล่าวไว้ว่า ควรจะมีรูปที่ถูกต้องว่า วิสฺส ทั้งนี้เพื่อให้สอดคล้องกับสันสกฤตที่มีรูปสังโยคในคำแรกเป็นรูปว่า วิสฺว และได้แสดงรูปวิเคราะหฺของ วิสฺสกมฺม ว่า

- วิสฺส สพฺพ กมฺม โกโรติ อภินิพฺพาเตตฺติ วิสฺสกมฺโม = เทพบุตรที่ทำงานทั้งหมด ชื่อว่า วิสส-กมฺมะ

และกล่าวว่า วิสฺส ศัพท์ที่มีความหมาย ๒ ประการ คือ “ทั้งหมด” และ “โลก” ความหมายแรกเป็นสรรพนาม ความหมายหลังเป็นบทนามธรรมดา

ผู้แปลเห็นว่า แม้รูปศัพท์ในภาษาบาลีมักสอดคล้องกับสันสกฤตเป็นส่วนใหญ่ แต่ก็มีความคำที่มีมาตราต่างกัน เช่น คำว่า อาวิ (ที่แจ้ง) สันสกฤตใช้เป็น อาวิสฺ ที่มี ๔ มาตรา แต่ในพระไตรปิฎกพบรูปว่า อาวิ ที่มี ๓ มาตรา ในประโยคว่า อาวิ เจว รโห จ (ทั้งในที่แจ้งและที่ลับ) ดังนั้น คำว่า วิสฺส จึงไม่ผิดและคำว่า วิสฺส ก็ถูกต้องเช่นเดียวกัน

พาลาวตารคณฐี (เล่ม ๑ หน้า ๑๐๒) แสดงความเห็นให้เพิ่มสรรพนามอีก ๕ ศัพท์ คือ อรร, อุภ, ทวิ, ตติ และ จตุ ศัพท์จึงมีสรรพนาม ๒๗ ศัพท์ โดยถือเอาสรรพนาม ๕ ทั้งศัพท์เหล่านั้นด้วย อิติ ศัพท์ที่มีความหมายเหมือนศัพท์ว่า อาทิ (เป็นต้น) แต่ผู้แปลเห็นว่า ถ้าหากท่านผู้แต่งพาลาวตารต้องการกล่าวถึงศัพท์ดังกล่าว ก็ควรจะระบุโดยตรง ไม่จำเป็นต้องกล่าวโดยอ้อมด้วย อาทิ ศัพท์ที่ละไว้ในฐานะที่เข้าใจกันได้ ดังนั้น ตามมติของคัมภีร์นี้จึงควรมีสรรพนาม ๒๒ ศัพท์เท่านั้น

ฎีกาใหม่ (หน้า ๑๐๖) อธิบายว่า คำว่า สพฺพนาม มีรูปวิเคราะหฺตามความเห็นของอาจารย์บางท่านว่า

- สพฺพเส อิตฺติปฺมณฺญสฺสานํ นามานิ สพฺพนามานิ = ชื่อของอิตฺติลึงค์ ปุณฺลิคฺ และนปฺญสกลึงค์ทั้งปวง ชื่อว่า สรรพนาม

แต่ความหมายนี้เกี่ยวเนื่องกับบทที่มี ๓ ลึงค์ เช่น ตฎ, ปุฎ เป็นต้นที่กล่าวไว้ในสรรพลึงค์ ความเห็นของบางอาจารย์ดังกล่าวพบในปทฺฐปสฺสทฎิฎฐิกา (สูตร ๒๐๐) ท่านจึงเห็นว่าควรมีรูปวิเคราะหฺว่า

- สพฺพเส สทฺทชาตานิ นามานิ สพฺพนามานิ = ชื่อของหมู่ศัพท์ทั้งปวง ชื่อว่า สรรพนาม

กล่าวคือ เป็นชื่อของหมู่ศัพท์ทั้งหมดที่บุคคลประสงค์เอา อันตั้งอยู่ในความเข้าใจของคนทั่วไป ซึ่งปรากฏโดยความเป็นวิเสสนะ (บทขยาย) เช่น

[บุคลิกลิงค์] สฟุโพ โลโก (โลกทั้งปวง), สฟุเพ โลกา (โลกทั้งหลายทั้งปวง)

[อิตถิลิงค์] สฟุพา นที (แม่น้ำทั้งปวง), สฟุพา นทีโย (แม่น้ำทั้งหลายทั้งปวง)

[นบุคลิลิงค์] สฟุพ ฐน (ทรัพย์ทั้งปวง), สฟุพานิ ฐนานิ (ทรัพย์ทั้งหลายทั้งปวง)

ในคำอธิบายข้างต้น คำว่า สรรพนาม มีความหมายว่า “นามที่เนื่องด้วยหมู่ศัพท์ทั้งหมด” คือ เป็นวิเสสนะของศัพท์ทั้งหมดได้ ข้อนี้น่าจะต่างกับบทวิเสสนะทั่วไปที่เพียงใช้ขยายคำบางคำตามความเหมาะสมเท่านั้น ไม่อาจใช้ขยายทุกคำในภาษาบาลีได้ เช่น สุกโก (ขาว) ใช้ขยาย ปญ (ผ้า) เป็นรูปว่า สุกโก ปญฺเฐ (ผ้าขาว) ได้ แต่ไม่อาจใช้ขยาย อาทิจฺจ (พระอาทิตย์) หรือ จนฺท (พระจันทร์) เป็นรูปว่า สุกโก อาทิจฺโจ (พระอาทิตย์ขาว), สุกโก จนฺโท (พระจันทร์ขาว) ได้

อย่างไรก็ตาม คำว่า สรรพนาม ยังมีความหมายอีกอย่างหนึ่งว่า “นามที่ใช้แทนนาม” คือ เป็นนามที่ใช้แทนชื่ออื่นๆ ได้ทั้งหมด ดังรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์พาลาวดารคณฺฐี (เล่ม ๑ หน้า ๑๐๔) ว่า

- สฟุเพสฺส สาธารณานิ นามานิ สฟุพนามานิ = ชื่อที่ทั่วไปแก่นามศัพท์ทั้งปวง ชื่อว่า สรรพนาม
รูปวิเคราะห์ข้างต้นสอดคล้องกับข้อความในสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา) ว่า

ยานิ โหนติ ติลิงคานิ

อนุุลานิ ยานิ จ

ติลิงคานิ วิเสเสน

ปทานेतานิ นามโต.

สฟุพสาธาณานิ

นามานิจุเจว อตฺถโต

สฟุพนามานิ วุจฺจนติ

สตุตฺตวีสติ สงฺขโต.^{๓๓๔}

“บทเหล่าใดประกอบด้วยไตรลิงค์ และบทเหล่าใดเกื้อกูลแก่ไตรลิงค์โดยพิเศษ
บทเหล่านั้นเรียกโดยชื่อว่า สรรพนาม โดยความหมายว่า ชื่อที่ทั่วไปแก่นามศัพท์
ทั้งปวง มี ๒๗ ศัพท์โดยจำนวน”

จะเห็นได้ว่า คำว่า สฟุพสาธาณานิ นามานิ ในบาทที่ ๑ และที่ ๒ ของคาถาที่ ๒ เป็นคำ
แสดงรูปวิเคราะห์ของสรรพนามว่า

- สฟุเพสฺส สาธารณานิ นามานิ สฟุพนามานิ = ชื่อที่ทั่วไปแก่นามศัพท์ทั้งปวง ชื่อว่า สรรพนาม

ตัวอย่างของสรรพนามที่ใช้แทนนามศัพท์ทั่วไป เช่น ตามปกติสรรพนามมักพบในประโยคที่ ๒
เป็นต้นไปเพื่อกล่าวถึงบุคคลสิ่งของที่กล่าวมาแล้วในประโยคก่อน ทั้งนี้เพื่อย่อคำ เช่น ปุริโส คามํ คจฺฉติ.
โส ภิกขุ ปสฺสิตฺวา วนฺทติ (บุรุษไปสู่หมู่บ้าน เขาเห็นภิกษุแล้วไหว้) บทว่า โส (บุรุษนั้น, เขา) มาจาก ต
สรรพนาม + สิ วิภตฺติ คำนี้ใช้แทน ปุริโส ที่ได้กล่าวมาแล้วในประโยคแรก

ถ้าผู้พูดต้องการใช้แทนบุคคลหรือสิ่งของที่เป็นอิตถิลิงค์ก็พึงประกอบสรรพนามที่เป็นอิตถิลิงค์ เช่น กณณา คามํ คจฺจติ. สา ภิกขุํ ปสฺสิตฺวา วนฺทติ (สาวน้อยไปสู่หมู่บ้าน เธอเห็นภิกษุแล้วไหว้) บทว่า สา (สาวน้อยนั้น, เธอ) มาจาก ต สรรพนาม + อา อิตถิปัจจัย + สติ วิภัตติ คำนี้ใช้แทน กณณา ที่กล่าวมาแล้วในประโยคแรก

ถ้าหากผู้พูดต้องการใช้แทนบุคคลหรือสิ่งของที่เป็นนปุงสกลิงค์ ก็พึงประกอบสรรพนามที่เป็นนปุงสกลิงค์ เช่น ภิกขุโน จีวรํ โหติ. ตํ อนฺตรธายติ (จีวรของภิกษุมีอยู่ จีวรนั้นหายไป) บทว่า ตํ (จีวรนั้น) มาจาก ต สรรพนาม + สติ วิภัตติ คำนี้ใช้แทน จีวร ที่กล่าวมาแล้วในประโยคแรก

สพฺโพ พุทฺโธ.

สพฺพ ศัพท์ [ปุงลิงค์] เหมือน พุทฺธ ศัพท์

คำว่า สพฺโพ แสดงรูปปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ของ สพฺพ ศัพท์ว่ามีรูปว่า สพฺโพ เหมือน พุทฺโธ ที่กล่าวมาแล้วในปุงลิงค์ อ การันต์ และโดยเหตุที่คัมภีร์นี้ต้องการจะย่อคำ จึงไม่กล่าวว่า ปจฺเมกวจโน สพฺพสพฺโพ (สพฺพ ศัพท์ที่ลงปฐมาวิภัตติ เอกพจน์)

การประกอบรูปศัพท์ สพฺโพ

ศัพท์เดิมเป็น สพฺพ

ตั้ง สพฺพ ชื่อว่า สรรพนาม ด้วยสูตรว่า “ปรสมณฺเณ ปโยเค”

ลง สติ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ ด้วยสูตรว่า “ลึงฺคตฺเถ ปจฺมา” (สพฺพ + สติ)

แปลง สติ เป็น โอ ท้าย อ การันต์ด้วยสูตรว่า “โส” (สพฺพ + โอ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมฺโหจิตฺมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย” (สพฺพ - ะ + โอ)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสฺปจฺยาติมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกฺติ” (สพฺพ + โอ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต” (สพฺพ → โอ)

สำเร็จรูปเป็น สพฺโพ

อยํ วิเสโส.

มีรูปพิเศษดังนี้

คำว่า อัย วิเสโส แปลตามศัพท์ว่า “อ.รูปพิเศษนี้ ย่อมมี” หรืออาจแปลตามนิสสัยพม่าที่นิยม
แปลอย่างนี้ว่า “อัย วุขมานกถา อ.คำที่อันเรจักกล่าวนี้ วิเสโส เป็นรูปพิเศษ โหติ ย่อมเป็น” ก็ได้
เหมือนกัน

โยเตว.

บทว่า โย ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๑๔๓ : ๒๐๐] สัพพนามการเต ปจโม.

แปลง โย ปฐมาวิภัตติท้ายสรรพนาม อ การันต์ เป็น เอ

โย อ. โย วิภัตติ ปจโม อันเป็นปฐมา ปโร อันเป็นเบื้องหลัง สัพพนามการโต จาก อ
อักษรของสรรพนาม เอ เป็น เอ โหติ ย่อมเป็น ๑

คำว่า สัพพนามการ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สัพพนามาน อกาโร สัพพนามกาโร = อ อักษรของสรรพนาม ชื่อว่า สัพพนามการะ
(ัญฐิตูปปริสสมาส)

ความจริงรูปว่า สัพพนามการ ไม่ปรากฏลักษณะของสนธิ ถ้าหากท่านพระกัจจายนะประกอบ
ใช้เป็นรูปว่า สัพพนามการ ก็จะทำให้ปรากฏรูปสนธิชัดเจนขึ้น แต่ท่านใช้อย่างนี้คงมีจุดมุ่งหมายเพื่อให้
ออกเสียงได้สละสลวย

คำว่า สัพพนามการเต ตัตบทเป็น สัพพนาม + อการโต + เอ

คำว่า ปจโม มีรูปเป็นปุงลึงค์ เพราะศัพท์ที่เป็นลึงค์สามัญทั่วไปที่คัมภีร์ไวยากรณ์มิได้ระบุ
ว่าเป็นลึงค์อะไร เช่น ศัพท์แสดงวิภัตติอันได้แก่ สิ โย เป็นต้น หรือศัพท์แสดงธาตุอันได้แก่ คมฺ เป็นตัน
อาจประกอบใช้เป็นปุงลึงค์หรือณปุงสกลึงค์ก็ได้ ในที่นี้ท่านประกอบใช้เป็นปุงลึงค์เพื่อให้มีเสียง โอ รับกับ
คำว่า โย

ท่านกล่าวถึงการแปลง โย ปฐมาวิภัตติเท่านั้นเป็น เอ ก็เพราะว่า โย พุติยาวิภัตติอาจแปลง
เป็น เอ ได้ด้วยสูตรว่า สัพพโยนินมาเอ ที่กล่าวมาแล้วในปุงลึงค์

สพพาทีนมการโต ปโร ปจโม โย เอตตํ ยาทิ.

โย ปฐมาวิภัตติท้าย อ อักษรของนามศัพท์มี สพพ เป็นต้น ย่อมถึงความเป็น เอ

ในสูตรนี้ท่านไม่ได้อธิบายสูตรตามรูปศัพท์เดิมเป็นรูปว่า สพพาทีนมการโต ปโร ปจโม โย เอ
โหติ โดยเพิ่ม โหติ เข้ามาเป็นกริยาคุณพากย์ แต่อธิบาย เอ เป็น เอตตํ และเพิ่ม ยาทิ เข้ามา ไม่ใช่เพื่อ
แสดงว่า คำว่า เอ รูปเดิมมาจาก เอตตํ และต้องเพิ่ม ยาทิ เข้ามาแปลในสูตรจริงๆ

ที่จริงแล้ว เป็นเพียงการกล่าวอธิบายในอีกแง่มุมหนึ่งเพื่อให้ผู้เรียนได้เข้าใจการใช้ประโยคในบาลีมากขึ้น กล่าวคือ ความหมายว่า แปลง โย เป็น เอ ในภาษาบาลีมีวิธีต่าง ๓ อย่าง คือ

๑. โย เอ โหติ โย วิภัตติเป็น เอ ย่อมเป็น
๒. โย เอตตํ ยาทิ โย วิภัตติย่อมถึงความเป็น เอ
๓. โยสฺส เอตตํ โหติ ความเป็น เอ ของ โย วิภัตติย่อมมี

ตั้งคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

วา ยวปฺปจโมติ สุตฺตโต โยติ อิมํ สุตฺตมณฺวตฺตเต. ตสฺมา สพฺพนามการโต ปจโม โย เอ โหติติ สุตฺตโต. ^{๑๓๕}

“บทว่า โย จากสูตรว่า วา ยวปฺปจโม ย่อมติดตามมาสู่สูตรนี้ ดังนั้น จึงมีเนื้อความของสูตรว่า แปลง โย ปฐมาวิภัตติท้ายสรรพนาม อ การันต์ เป็น เอ”

สพฺเพ.

[ปฐมา พหุพจน์] สพฺเพ

การประกอบรูปศัพท์ สพฺเพ

ศัพท์เดิมเป็น สพฺพ

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตฺเถ ปจมา” (สพฺพ + โย)

แปลง โย ปฐมาวิภัตติเป็น เอ ท้าย อ การันต์ด้วยสูตรว่า “สพฺพนามการเต ปจโม” (สพฺพ + เอ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (สพฺพ -ะ + เอ)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสฺสปจฺยาติมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกฺติ” (สพฺพ + เอ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุคฺเต” (สพฺพ → เอ)

สำเร็จรูปเป็น สพฺเพ

[๑๔๔ : ๒๐๑] ตโย เนว จ สพพนาเมหิ.

การแปลง สฺมา, สฺมี และจตุตถีวิภัตติเอกพจน์ท้ายสรรพนาม อ การันต์ เป็น อา, เอ และ อาย ทั้งสามย่อมไม่มีนั้นเกี่ยวได้บ้าง

อาเทศา อ.อาเทศ ท. ตโย สาม อาเอ จ คือ อ. อา และ เอ ด้วย อาย จ คือ อ. อาย ด้วย สฺมาสมินิ จ ของ สฺมา วิภัตติและ สฺมี วิภัตติ ท. ด้วย จตุตถเอกวจนสฺส จ ของเอกพจน์ แห่งจตุตถีวิภัตติ ด้วย ปเรส อันเป็นเบื้องหลัง สพพนาเมหิ จากสรรพนาม ท. น โหนติ เอว ย่อมไม่มี นั้นเกี่ยว จ บ้าง ๒

ตโย เนว จ สพพนาเมหิตี นิเสธา สฺมาสมินิ อายอาเอ น โหนติ.

การแปลง ส เป็น อาย, สฺมา เป็น อา และ สฺมี เป็น เอ ย่อมไม่มีเพราะการห้ามด้วย สูตรว่า ตโย เนว จ สพพนาเมหิ (การแปลง สฺมา, สฺมี และจตุตถีวิภัตติเอกพจน์ท้ายสรรพนาม อ การันต์ เป็น อา, เอ และ อาย ทั้งสามย่อมไม่มีนั้นเกี่ยวได้บ้าง)

สพพสฺส.

[จตุตถิ เอกพจน์] สพพสฺส

การประกอบรูปศัพท์ สพพสฺส

ศัพท์เดิมเป็น สพพ

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมปทาเน จตุตถิ” (สพพ + ส)

ในที่ ส วิภัตติอยู่หลัง ลง ส อาคมด้วยสูตรว่า “สาคโม เส” (สพพ + สฺส)

แม้ควรจะแปลง ส เป็น อาย ด้วยสูตรว่า “อาย จตุตถเอกวจนสฺส ตฺ” แต่ไม่ต้องแปลงเพราะสูตรว่า “ตโย เนว จ สพพนาเมหิ” ห้ามไว้

สำเร็จรูปเป็น สพพสฺส

พระกัจจายนะกล่าวถึงการแปลง สฺมา วิภัตติเป็น อา และ สฺมี วิภัตติเป็น เอ ท้าย อ การันต์ ปุลงฺลิต์ ด้วยสูตรว่า สฺมาสมินิ วา และกล่าวถึงการแปลง ส วิภัตติเป็น อาย ท้าย อ การันต์ ปุลงฺลิต์ ด้วย สูตรว่า อาย จตุตถเอกวจนสฺส ตฺ แต่รูปดังกล่าวไม่พบในสรรพนาม อ การันต์ ดังนั้น ท่านจึงตั้งสูตรนี้เพื่อ ห้ามการแปลง สฺมา เป็น อา, สฺมี เป็น เอ และ ส เป็น อาย ท้ายสรรพนามมี สพพ เป็นต้น ด้วยเหตุนี้ จึง ไม่มีรูปว่า สพเพ (สพพ + สฺมี) สพพา (สพพ + สฺมา) และ สพพาย (สพพ + ส) ดังนั้นเป็นต้น

นอกจากนั้น คำว่า ตโย เป็นวิเสสของ อาเทศา ซึ่งก็คือ อา, เอ และ อาย อาเทศ ส่วน
บทอื่นๆ ที่แปลไว้ในสูตร ก็ติดตามมาจากสูตรทั้งสามนั้น

ปทรูปสิทธิปกรณกล่าวถึง จ ศัพท์ในสูตรนี้ว่า

จคฺคหณํ กตฺถจि ปฏฺิเสธนิวตฺตนตฺถํ. เตน ปุพฺพาทิหิ สฺมาสมินํ อาเอ จ โหณฺติ.^{๑๓๖}

“จ ศัพท์มีอรรถห้ามการปฏิเสธในบางแห่ง เพราะเหตุนั้น แม้การแปลง สมา และ สมิ ทำย
ปุพฺพ ศัพท์เป็นต้นเป็น อา และ เอ ย่อมมีได้บ้าง”

ข้อนี้หมายความว่า แม้ว่าสูตรนี้จะห้ามการแปลงเป็น อา เอ และ อาย ทำยสรรพนามดังที่
กล่าวมาแล้ว แต่ในพระบาลีมีการอาเทศเหล่านั้นบ้างใน ปุพฺพ ศัพท์เป็นต้น ท่านจึงแสดง เอว ศัพท์และ
จ ศัพท์ทั้งสองศัพท์ไว้ในสูตรเดียวกัน เอว ศัพท์ที่หน้าที่สันนิฐานาวธารณะ คือ ย้าการปฏิเสธดังกล่าว
ทำยสรรพนามส่วนใหญ่ จึงแปลว่า “นั่นเทียว” ส่วน จ ศัพท์ทำหน้าที่นิวตตปนธารณะ คือ ห้ามการ
ปฏิเสธนั้นอีกทอดหนึ่ง หมายถึงอนุญาตการอาเทศเหล่านั้นทำย ปุพฺพ ศัพท์เป็นต้น จึงแปลว่า “ได้บ้าง”

การแสดง เอว และ จ ศัพท์ในพากย์เดียวกัน คัมภีร์กัจจายนสูตรัตถะ (สูตร ๘๔) เรียกว่า นัย
จับหอกเรียกสุนัข หมายความว่า เมื่อต้องการจะห้ามสุนัขตัวอื่นไม่ให้มากินข้าว ก็จับหอกขูไว้ แล้วเรียก
สุนัขตัวโปรดมากิน การจับหอกเหมือน เอว ศัพท์ การเรียกสุนัขเหมือน จ ศัพท์

กัจจายนสูตรัตถกคณฺฐิ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๕๙) กล่าวว่า จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อนุกัฑณะ
คือ ดึงคำว่า โอโต จากสูตรว่า โอโตเนน มาไว้ในสูตรนี้แล้วไม่ติดตามไปสู่สูตรต่อไป คำอธิบายเช่นนี้ถือว่า
เข้าใจง่าย ไม่ต้องให้ จ ศัพท์ห้ามการปฏิเสธอีกทอดหนึ่ง

ฎีกาใหม่ (หน้า ๑๐๗) กล่าวว่า จ ศัพท์ทำหน้าที่อันวาจยะ คือ การเชื่อมข้อความก่อนหลัง
หมายถึง การรวบรวมการแปลงเป็น อา, เอ และ อาย ได้ในที่บางแห่ง แม้อรรถของ จ ศัพท์ตามมตินี้
จะไม่เหมือนกับที่กล่าวไว้ในปทรูปสิทธิปกรณ แต่ก็มีคำอธิบายเหมือนกัน และ จ ศัพท์ก็แปลว่า “บ้าง”
เช่นเดียวกัน

ท่านแสดงตัวอย่างไว้ดังนี้

[ตัวอย่าง อา อาเทศ] คือ คำว่า ปุพฺพา ในประโยคว่า ปุพฺพา ปรี คจฺจนฺโต (ไปสู่เบื้องหลัง
จากเบื้องหน้า) และคำว่า สพฺพา ในประโยคว่า สพฺพา จ สวติ (ย่อมไหลจากสถานที่ที่ทั้งปวง)

[ตัวอย่าง เอ อาเทศ] คือ คำว่า เต ในประโยคว่า ตฺยาหํ (เต + อหํ) มนฺเต ปฺรตฺถทฺโร (เรา
เป็นผู้ทะนงตนยิ่งนักในมนต์นั้น) และคำว่า เต และ สพฺเพ ในคาถาว่า

เต จ สพฺเพ อภิกฺกนฺเต

สอินฺเต เทเว สพฺรหฺมเก

มารเสนา อภิกฺกามุํ

ปสฺส กณฺหสฺส มนฺทียิ.^{๑๓๗}

“อนึ่ง เมื่อเทพทั้งปวงเหล่านั้นพร้อมทั้งพระอินทร์และพรหมมาแล้ว มารและ
กองทัพก็มา พระศาสดาตรัสว่า ท่านจงดูความโง่เขลาของมารเถิด”

[ตัวอย่าง อาย อาเทศ] คือ คำว่า ยาย ในประโยคว่า

ยาเยว โข ปนตถาย อาคจฺเจยฺยาถ, ตเมว อตถํ สาธุกํ มนสิ กเรยฺยาถ.^{๑๓๘}

“พวกเธอมาเพื่อประโยชน์อันใด จงทำประโยชน์นั้นไว้ในใจให้เกิดขึ้น”

นอกจากนั้น ท่านผู้แต่งฎีกาใหม่กล่าวคัดค้านความเห็นของพาลาวตารว่า ข้อความในคัมภีร์นี้
ที่จะกล่าวต่อไปในสูตร ๑๕๐ ว่า ปุพฺพปฺราปเรหิ ตฺว สฺมีโน ยทฺทปฺปนฺนา นิปาตนา สิขฺฆนฺตฺติ อนิตฺถิยํ
เอ วา (แปลง สฺมี วิภคิตีที่อยู่ท้าย ปุพฺพ, ปฺร และ อปฺร เป็น เอ ได้บ้างในที่ที่ไม่ใช่อดีตถึงค์ย่อมมีได้ด้วย
สูตรว่า ยทฺทปฺปนฺนา นิปาตนา สิขฺฆนฺตฺติ) ไม่สมควร โดยให้เหตุผลว่า รูปว่า ปุพฺพเพ และ เต เป็นต้นอาจ
สำเร็จได้ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า ตโย เนว จ สพฺพนาเมหิ นี้ ไม่จำเป็นต้องใช้มหาสูตรว่า ยทฺทปฺปนฺนา
เป็นต้นแต่อย่างใด เพราะมหาสูตรนิยมใช้ประกอบรูปศัพท์ที่ไม่มีสูตรสำเร็จเท่านั้น

ดังข้อความในคัมภีร์นี้ว่า

อิธ ปนาจริเยน “ปุพฺพปฺราปเรหิ ตฺว สฺมีโน ยทฺทปฺปนฺนา นิปาตนา สิขฺฆนฺตฺติ อนิตฺถิยํ เอ วา”ติ
วุตฺตํ. ตถจ วจัน อนุปโยคํ วีย ทิสฺสติ. กสฺมาติ เจ. “ตโย เนว จ สพฺพนาเมหิ”ติ วุตฺตสฺสุตฺตจสทฺเทน
ปุพฺพเพตฺยาทิกานิ รูปานิ สิขฺฆนฺตฺติ.^{๑๓๙}

“อนึ่ง อาจารย์ได้กล่าวไว้ในเรื่องนี้ว่า แปลง สฺมี วิภคิตีที่อยู่ท้าย ปุพฺพ, ปฺร และ อปฺร เป็น
เอ ได้บ้างในที่ที่ไม่ใช่อดีตถึงค์ ย่อมมีได้ด้วยสูตรว่า ยทฺทปฺปนฺนา นิปาตนา สิขฺฆนฺตฺติ

แต่คำนี้ย่อมปรากฏเหมือนไม่สมควร ถ้ามว่า เพราะเหตุใด ตอบว่า เพราะรูปว่า ปุพฺพเพ, เต
เป็นต้นย่อมสำเร็จได้ด้วย จ ศัพท์ในสูตรที่กล่าวไว้ว่า ตโย เนว จ สพฺพนาเมหิ”

อนึ่ง บทว่า เต และ สพฺพเพ ที่นำมายกเป็นตัวอย่างไว้ข้างต้น พบในมหาสมัยสูตร มีคำอธิบาย
จากคัมภีร์อรรถกถาที่ระบุว่าบทเหล่านั้นลงสัทตมวิภคิตีว่า

เต จ สพฺพเพ อภิกฺกนฺเต, สนิทฺเต เทเว สพฺพหฺมเกติ เต สพฺพเปิ สกฺกํ เทวราชานํ เชฏฺฐกํ กตฺวา
อาคเต เทวกาเย, หาริตฺมมหาพฺรหฺมานํ เชฏฺฐกํ กตฺวา อาคเต พฺรหฺมกาเย จ.^{๑๔๐}

“บาทคาถาว่า เต จ สพฺพเพ อภิกฺกนฺเต, สนิทฺเต เทเว สพฺพหฺมเก (อนึ่ง เมื่อเทพทั้งปวงนั้น
พร้อมทั้งพระอินทร์และพรหมมาแล้ว) หมายความว่า เมื่อหมู่เทพทั้งหมดนั้นมาแล้วทำท้าวสักกเทวราช
เป็นหัวหน้า และเมื่อหมู่พรหมมาแล้วทำท้าวมหาพรหมชื่อหริตะเป็นหัวหน้า”

จะเห็นได้ว่า ท่านอธิบาย เทเว ที่เป็นวิเสสยะของ เต และ สพฺพเพ เป็นบทที่ลงสัทตมวิภคิตีว่า

เทวกาเย และตามปกติบทวิเสสณะและบทวิเสสยะต้องมีวิภัติเสมอกัน ดังนั้น บทว่า เต และ สฟฺเพ จึง
ลง สฺมี วิภัติ แล้วจึงอนุญาตให้แปลง สฺมี เป็น เอ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้ โดยแปลง สฺมี เป็น เอ จริงๆ
ด้วยสูตรว่า สฺมาสมินํ วั ตามปกติ

การประกอบรูปศัพท์ สฟฺเพ

ศัพท์เดิมเป็น สฟฺพ

ลง สฺมี สัตตมวิภัติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “โอกาเส สตุตฺมี” (สฟฺพ + สฺมี)

แม้ไม่ควรจะแปลง สฺมี ท้ายสรรพนามเป็น เอ เพราะสูตรว่า ตโย เนว จ สฟฺพนาเมหิ ห้ามไว้ ก็
อาจแปลงเป็น เอ ได้ เพราะ จ ศัพท์ในสูตรดังกล่าวอนุญาตไว้ในที่บางแห่ง (สฟฺพ + สฺมี)

แปลง สฺมี เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “สฺมาสมินํ วั” (สฟฺพ + เอ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโรจิตมฺสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (สฟฺพ - ะ + เอ)

ลบสระหน้า และปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปลฺจยาติมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ” (สฟฺพ
+ เอ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตุเต” (สฟฺพ → เอ)

สำเร็จรูปเป็น สฟฺเพ

[๑๔๕ : ๒๐๓] สัพพโต นํ สํสาณํ

แปลง นํ วิภัตติท้ายสรรพนามทั้งปวงเป็น สํ และ สาณํ

นํ อ. นํ วิภัตติ ปฺร อันเป็นเบื้องหลัง สัพพนามโต จากสรรพนาม สัพพโต ทั้งปวง
สํสาณํ เป็น สํ และ สาณํ โหติ ย่อมเป็น ฯ

คำว่า สัพพโต เป็นบทอุปาทาน ตามหลักภาษาถ้าไม่มีบทที่เกี่ยวข้องกับบทอุปาทานโดยตรง
คือ ปฺร (อื่น) ก็ต้องเพิ่มเข้ามาแปล ถ้าเป็นประโยคบาลีทั่วไปมักจะบุถึง ปฺร ศัพท์ไว้โดยตรง แต่ถ้าเป็น
สูตรทางไวยากรณ์ ท่านจะละไว้ในฐานะที่เข้าใจกันได้ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในสนธิกัณฑ์ สูตรว่า สรา สเร
โลปํ และสูตรว่า วา ปโร อสรูปา ดังนั้น จึงควรเพิ่มบทว่า ปฺร หรือ ปโร เข้ามาเป็นวิเศษนะของ นํ แต่
ในที่นี้ควรเพิ่มบทลงปลงกลิ้งคำว่า ปฺร เพื่อให้มีเสียงนิคคหิตรับกับ นํ ในสูตร

ตามฉบับกระจายนสูตรที่จัดพิมพ์แล้วในปัจจุบัน คำว่า สํสาณํ เป็นบทสมาสที่ติดกันเป็นบทเดียว
แต่ตามคำอธิบายในปทสาธนาฎีกา บทว่า สํ สาณํ ไม่ใช่บทสมาส ต้องลง สิ วิภัตติท้าย สํ และ สาณํ แล้ว
ลง สิ ด้วยสูตรว่า สัพพาสมาวุโส เป็นต้น ดังคัมภีร์ปทสาธนาฎีกากล่าวว่า

สํ สาณนฺติ ลุตฺตปฺลเมกวจนนฺตํ ปทํ. ตโต เอว อาห สํ สาณํ โหนตฺติ.^{๑๔๖}

“บทว่า สํ สาณํ มีปฐมวิภัตติ เอกพจน์ที่ถูกปลงแล้วเป็นที่สุด ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สํ สาณํ โหนติ
(เป็น สํ และ สาณํ)”

ถ้าท่านประสงค์ให้คำว่า สํสาณํ เป็นสมาส บทนี้ก็ต้องลงปฐมวิภัตติ เอกพจน์ จึงต้องมีกริยา-
คুমพากย์เป็นเอกพจน์ว่า สํสาณํ โหติ แต่ในวุตติของปทสาธนะและพาลาวดารพบรูปเป็นพหูพจน์ว่า โหนติ
ดังนั้น คำว่า สํ สาณํ จึงเป็นสมาสไม่ได้ตามความเห็นข้างต้น ต้องเป็นบทสองบทที่ไม่ได้เชื่อมสมาสเท่านั้น

ผู้แปลเข้าใจว่า ฉบับของปทสาธนะในสมัยก่อนคงจะมีรูปที่แยกกันเป็น สํ สาณํ ท่านจึงกล่าวว่า
ลง สิ ปฐมวิภัตติทั้งสองบท แต่ถ้าคิดว่าบททั้งสองเชื่อมสมาสตามรูปวิเคราะห์ว่า สํ จ สาณํ จ สํสาณํ ก็
อาจลง โย วิภัตติแล้วลงปลงด้วยสูตรว่า สัพพาสมาวุโส เป็นต้นได้เช่นเดียวกัน อีกทั้งในทุกฉบับก็มีรูปที่
ติดกันว่า สํสาณํ บทนี้จึงอาจลง โย วิภัตติได้ถือว่าไม่ผิดหลักภาษา และสอดคล้องกับคำแปลตามนิสสัย
พม่าทุกฉบับที่แปลเป็นบทสมาส อีกทั้งพาลาวดารฎีกา (หน้า ๑๐๘) ก็กล่าวว่า สํอาเทโส จ สาณอาเทโส
จ (อาเทศคือ สํ และอาเทศคือ สาณ) จึงเป็นการแสดงรูปวิเคราะห์วันทสมาสว่า สํ จ สาณํ จ สํสาณํ
เพราะท่านอธิบายด้วย จ ศัพท์ในบททั้งสองนั้น

สพฺพาทิตโต น อิจฺจสฺส สํสาณํ โหนฺติ.

แปลงวิภัตตินี้คือ นํ ท้ายสรพนามทั้งปวงมี สพฺพ เป็นต้นเป็น สํ และ สาณํ

คำว่า สพฺพโต (สรพนามทั้งปวง) นั้นเป็น สวเสสสัพพะ คือ สัพพะที่มีส่วนเหลือ จึงยกเว้นสรพนาม ๕ ศัพท์จากสรพนาม ๒๗ ศัพท์ที่กล่าวในปทฐปสฺสทิสกัณฺโณ คือ ทฺวิ, ติ, จตุ, ตุมฺห และ อมฺห การยกเว้นศัพท์ดังกล่าวนั้นก็เพราะว่าไม่พบรูปว่า ทฺวิสํ, ทฺวิสานํ เป็นต้น เนื่องด้วยศัพท์เหล่านั้นมีสูตรประกอบรูปศัพท์โดยเฉพาะ กล่าวคือ

- ทฺวินฺนํ = ลง นํ เป็นอาคมท้าย ทฺวิ เป็นต้น ด้วยสูตรว่า โน จ ทฺวาทิตโต นฺนํ (ลง น เป็นอาคมและอื่นๆ ท้าย ทฺวิ เป็นต้น ในที่ นํ วิภัตติอยู่หลัง)

- ตินฺณํ, ตินฺณนฺนํ = แปลง นํ วิภัตติเป็น อินฺณํ และ อินฺณนฺนํ ท้าย ติ ศัพท์ ด้วยสูตรว่า อินฺณมณฺณนฺนํ ตฺหิ สงฺขยาหิ (แปลง นํ วิภัตติท้ายสังขยาศัพท์ว่า ติ เป็น อินฺณํ และ อินฺณนฺนํ)

- ตุมฺหํ, ตุมฺหากํ, อมฺหํ, อมฺหากํ = แปลง นํ วิภัตติท้าย ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ เป็น อํ และ อากํ ด้วยสูตรว่า ตุมฺหมเหหิ นมากํ (แปลง นํ วิภัตติท้าย ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ เป็น อากํ และ อํ)

การใช้ สพฺพ ศัพท์ในพระบาลี มี ๒ ประเภท คือ

๑. สวเสสสัพพะ สัพพะที่มีส่วนเหลือ หมายความว่า มีข้อยกเว้นเป็นกรณีพิเศษในบางแห่ง เช่น สพฺเพ ตสฺสนฺติ ทณฺทสฺส สพฺเพ ภายนฺติ มจฺจุโน (ทุกคนกลัวอาชญา ทุกคนกลัวความตาย) สพฺพ ศัพท์ ในที่นี้ยกเว้นพระอนาคามี, พระอรหันต์, บุรุษอาชาไนย, ช้างอาชาไนย และราชสีห์ จึงมีส่วนเหลือ

๒. อนวเสสสัพพะ สัพพะที่ไม่มีส่วนเหลือ เช่น สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา (ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา) สพฺพ ศัพท์ในที่นี้รวมธรรมทุกประการที่เป็นบัญญัติและปรมาตฺถิไว้ จึงไม่มีส่วนเหลือ

อการโ อ อิเตว.

บทว่า อการโ และ เ อ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๑๔๖ : ๒๐๒] สัพพนามานํ นัมहि จ.

อ อักษรของสรรพนามย่อมถึงความเป็น เ ในที่ น วิภัตติอยู่หลัง

อการโ อ. อ อักษร สัพพนามานํ ของสรรพนาม ท. เ เป็น เ โหติ ย่อมเป็น นัมहि ในที่ น วิภัตติ ฯ

จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุรักษณนะ คือตั้ง เ จากสูตรว่า สุหิสวการโ เ มาไว้ในสูตรนี้จึงไม่แปลว่า “ด้วย”

นัมहि สพพาทินมการสฺส เ โหติ.

แปลง อ อักษรของสรรพนามมี สพพ เป็นต้นเป็น เ ในที่ น วิภัตติอยู่หลัง

ปทรูปสิทธิปริกษณ์กล่าวถึงสูตรนี้ก่อนสูตรว่า สพพโต นํ สํสาณํ แต่คัมภีร์นี้กล่าวไว้ทีหลังสูตรนั้น ความจริงแล้วการแปลง อ ของ สพพ เป็นต้นเป็น เ ในที่ น วิภัตติอยู่หลังนี้ ต้องใช้สูตรนี้ก่อน เพราะมี น วิภัตติปรากฏอยู่จริง ๆ จากนั้นจึงใช้สูตรว่า สพพโต นํ สํสาณํ ลำดับสูตรของปทรูปสิทธิปริกษณ์จึงสอดคล้องกับการประกอบรูปศัพท์มากกว่า แต่ลำดับสูตรที่คัมภีร์นี้กล่าวไว้ก็ไม่ผิด เพราะท่านต้องการแสดงถึง ภูตบุพพคตินัย แปลว่า “สำนวนที่ใช้เรียกสิ่งที่เคยเป็นมาก่อน” ทั้งนี้ เพราะถือว่า ส หรือ สาณํ แปลงมาจาก น วิภัตติ จึงจัดว่าเป็น น วิภัตติโดยอ้อม ดังคำว่า สตฺต (สัตว์) มีรูปวิเคราะหฺว่า รูปาที่สุ สมฺชนฺตฺติ สตฺตา (บุคคลเหล่าใดย่อมยึดติดผูกพันในรูป เป็นต้น เหตุนั้น บุคคลเหล่านั้นชื่อว่า สัตว์) หมายความว่า ผู้ที่มีความยึดติดผูกพันในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณฺ์ ซึ่งก็คือมโนสัมผัสนั่นเอง ชื่อว่า สัตว์ ดังนั้น คำนี้จึงครอบคลุมเหล่าสัตว์ทั้งหมดที่เป็นสัตว์ดิรัจฉาน มนุษย์ เปเรต อสุรกาย เทวดา พรหม รวมไปถึงพระอรหันต์อีกด้วย เพราะพระอรหันต์นั้นแม้จะปราศจากความยึดติดผูกพันอยู่ในอารมณฺ์ทั้ง ๖ แล้ว ยังนับเรียกว่าสัตว์ได้ เพราะเคยยึดติดผูกพันในอารมณฺ์ ๖ มาก่อน เนื่องจากไม่มีผู้ที่เกิดขึ้นแล้วเป็นพระอรหันต์ ทันททีหลังถือกำเนิด

สพฺเพสํ สพฺเพसानํ

[จตุตถิ พหุพจน์] สพฺเพสํ สพฺเพसानํ

การประกอบรูปศัพท์ สัพเพส

ศัพท์เดิมเป็น สพพ

ลง น จตุตถีวิภัติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “สมปทาเน จตุตถิ” (สพพ + น)

แปลง น เป็น ส ด้วยสูตรว่า “สพพโต น สำน” (สพพ + ส)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพพมโวจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (สพพ - ะ + ส)

ในที่ น วิภัติอยู่หลัง แปลง อ ที่สุดของ สพพ เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “สพพนามานํ นมุหิ จ” (สพพ
เ- + ส)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปริ ยุตเต” (สพพ → เ- + ส)

สำเร็จรูปเป็น สัพเพส

สพพ สทพทมาลา (ปุงลิงค์)		
วิภัติ	เอกพจน์	พหุพจน์
ปฐมา	สพโพ	สพเพ
อาลปนะ	हे สพพ สพพา	हे สพเพ
ทุติยา	สพพ	สพเพ
ตติยา	สพเพน	สพเพहि สพเพहि
จตุตถิ	สพพสฺส	สพเพสํ สพเพसानํ
ปัญจมี	สพพมฺหา สพพสฺมา	สพเพहि สพเพहि
ฉกฺชี	สพพสฺส	สพเพสํ สพเพसानํ
สัตตมี	สพพมฺหิ สพพสฺมี	สพเพสุ

อิตฺถิยํ อา. สพฺพา กณฺณว.

ในอิติถิลิงค์ ลง อา ปัจจัย เช่น สพฺพา เหมือน กณฺณว ศัพท์

อยํ วิเสโส.

รูปพิเศษมีดังต่อไปนี้

วาเตว.

บพฺว่า วา ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๑๔๗ : ๒๐๔] ขมฺปโต สฺมึสํสาํ สํสา.

แปลง สฺมึ และ ส วิภัตติท้ายสรรพนามทั้งปวงที่ชื่อว่า ขม และ ป เป็น สํ และ สา
ได้บ้าง

สํสา อ. สํ และ สา อาเทศ ท. สฺมึสํสาํ ของ สฺมึ และ ส วิภัตติ ท. ปเรสํ อันเป็น
เบื้องหลัง สพฺพนามโต จากสรรพนาม สพฺพโต ทั้งปวง ขมฺปโต อันชื่อว่า ขม และ ป โหนฺติ
ย่อมมี วา บ้าง ๆ

สูตรนี้กล่าวถึงการแปลง สฺมึ เป็น สํ และ ส เป็น สา ตามลำดับท้ายสรรพนามทั้งหมดที่ชื่อว่า
ขม และ ป แม้ท่านจะกล่าวว่าเป็นสรรพนามทั้งหมด แต่ก็หมายถึงสรรพนามเพียง ๑๘ ศัพท์ที่ชื่อว่า ขม
และสรรพนาม ๑ ศัพท์ที่ชื่อว่า ป คือ

สรรพนาม ๑๘ ศัพท์ที่ชื่อว่า ขม = สพฺพ กตฺร กตม อณฺณ อณฺณตฺร อณฺณตม ปุพฺพ ปร อปร
ทกฺขิณ อุตฺตร อธฺร ย ต เอต อิม กิ และ เอก

สรรพนาม ๑ ศัพท์ที่ชื่อว่า ป = อมฺ

ขมฺปสณฺณโต สพฺพาทิตฺโต สฺมึสํสาํ สํสา วา โหนฺติ.

แปลง สฺมึ และ ส ท้ายสรรพนามมี สพฺพ เป็นต้นที่มีชื่อว่า ขม และ ป เป็น สํ, สา
ได้บ้าง

ท่านอธิบาย ขมฺปโต ในสูตรนี้ โดยเพิ่ม สณฺณว ศัพท์เข้ามาเพื่อให้รู้ว่าคำว่า ขม และ ป เป็นชื่อ
ทางไวยากรณ์ ไม่ใช่ช้อย่างอื่น

คำว่า ขปโต ในสูตรแปลว่า “ที่ชื่อว่า ข และ ป” ส่วนคำว่า ขปสณฺณโต ในอุตติ แปลว่า “ที่มีชื่อว่า ข และ ป” เพราะ ขปสณฺณ เป็นพหุพหิสมาส และศัพท์ที่มีรูปวิเคราะห์เป็นพหุพหิสมาสหรืออัสสัดติตติตติต้องแปลว่า “มี” รวมอยู่ในศัพท์ด้วย แม้ในภาษาพม่าก็มีคำแปลตามนัยเดียวกันนี้

คำว่า ขปสณฺณ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ขปอติ สณฺณา อสฺสาติ ขปสณฺณา = สรรพนามที่มีชื่อว่า ข และ ป ชื่อว่า ขปสณฺณะ

ว่า ศัพท์ติดตามมาจากสูตรว่า ตสฺส วา นตฺตํ สพฺพตฺถํ จึงแสดงอรรถวิภังค์ คือ ไม่แน่นอน ดังนั้น การแปลง สฺมี เป็น สํ และ ส วิภังค์เป็น สา ท้าย อา การันต์ อิตถิลิงค์ที่ชื่อว่า ข และท้ายสระอิ วัณณะและ อุ วัณณะที่ชื่อว่า ป จึงไม่แน่นอน

โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริเฉทที่ ๒ สูตร ๔๖) กล่าวว่า สฺสา วา เตติมาหฺมิ (แปลง นา วิภังค์เป็นต้น เป็น สฺสา ท้าย ตา, เอตา, อีมา และ อมุ ได้บ้าง) ตามมตินี้ให้แปลงวิภังค์เอกพจน์คือ นา, ส, สฺมา, ส และ สฺมี เป็น สฺสา ได้บ้าง เช่น

[นา วิภังค์]	ตสฺสา กตํ	(อันหญิงนั้นกระทำแล้ว)
[ส วิภังค์]	ตสฺสา ทียเต	(ให้แก่หญิงนั้น)
[สฺมา วิภังค์]	ตสฺสา นิสฺสํ	(หลีกออกแล้วจากหญิงนั้น)
[ส วิภังค์]	ตสฺสา ปรีคุโ	(สมบัติของหญิงนั้น)
[สฺมี วิภังค์]	ตสฺสา ปติฏฺจติ	(ตั้งอยู่แล้วในหญิงนั้น)

ในพระบาลีมีอุทาหรณ์เหล่านี้ว่า

- ตสฺสา กุมาริกาย สทฺธิ (กับด้วยนางกุมาริกานั้น)
- กสฺสาหํ เกน หายามิ (ดิฉันต่ำกว่าหญิงคนไหนด้วยเหตุอะไร)
- ตสฺสา เมณฺฑํ ฆมฺมํ ปฏฺฐิสฺวาติ (เสพเมณฺฑธรรมในหญิงนั้น)

ตัวอย่างที่แปลง นา, สฺมา และ สฺมี เป็น สา ข้างต้น อาจใช้โยควิภาคะ คือ การแบ่งสูตรให้เหลือสองส่วนว่า ขปโต สา ในสูตรนี้ หรืออาจใช้มหาสูตรว่า เตสุ วุฑฺฒิ เป็นต้น เหมือนรูปว่า อิมิสฺสา ตามที่กล่าวไว้ในปทฺฐปสฺสทฺธิปกรณํ (สูตร ๒๒๑) ก็ได้

[๑๔๘ : ๒๐๖] สัสาเสวกวจเนสฺ จ.

ลง ส เป็นอาคมในที่ สั และ ส่า เอกพจน์อยู่หลัง

สาคโม อ. อาคม คือ ส โหติ ย่อมลง สัสาสุ ในที่ สั และ ส่า ท. เอกวจเนสฺ อันเป็น เอกพจน์ ๑

สัสาเสวกวจเนสฺ เจติ สาคโม.

ลง ส เป็นอาคมด้วยสูตรว่า สัสาเสวกวจเนสฺ จ (ลง ส เป็นอาคมในที่ สั และ ส่า เอกพจน์อยู่หลัง)

คำว่า สัสาเสวกวจเนสฺ ตัดบทเป็น สัสาสุ + เอกวจเนสฺ และคำว่า สาคโม ติดตามมาจากสูตรว่า สาคโม เส จึงเพิ่มบทว่า สาคโม เป็นประธานในพากย์ และเพิ่ม โหติ เข้ามาเป็นกริยาคุมพากย์ เพราะประโยคที่ไม่มีการิยาคุมพากย์มักเพิ่ม โหติ, อตฺถิ หรือ ภวติ เข้ามาคุมพากย์ บทคุมพากย์เหล่านี้แปลว่า “ย่อมมี, ย่อมเป็น”

จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุกัฏฺทมนะ คือ ดึงคำว่า สาคโม จากสูตรว่า สาคโม เส มาไว้ในสูตรนี้

แม้สูตรนี้จะกล่าวถึงการลง ส เป็นอาคมเหมือนสูตรว่า สาคโม เส แต่ท่านพระกัจจายณะไม่ตั้งสูตรรวมเป็นสูตรเดียวกันกับสูตรก่อน เพื่อแสดงให้เห็นว่าสูตรนี้เป็นวิสัยของอิตถิลิงค์ ส่วนสูตรก่อนเป็นวิสัยของปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ทำยานามนามและสรรพนาม กล่าวคือ การลง ส เป็นอาคมด้วยสูตรนี้ ไม่ได้ทำยาสรรพนามอิตถิลิงค์ที่เป็น อา การันต์ คือ อีมา, เอตา, ยา และ ตา เท่านั้นและ อุ การันต์ คือ อมุ เท่านั้น ส่วนสูตรว่า สาคโม เส กล่าวถึงการลง ส เป็นอาคมในปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์

แม้ สั และ ส่า จะเป็นรูปเอกพจน์ที่แปลงมาจาก สมี และ ส วิภัตติตามลำดับ ไม่มีรูปพหูพจน์ที่แปลงเป็น สั และ ส่า แต่ท่านกล่าววิเสสนะว่า เอกวจเนสฺ (อันเป็นเอกพจน์) เพื่อแสดงสิ่งที่มีจริง ไม่ใช่เพื่อห้ามข้อความอื่น กล่าวคือ บทวิเสสนะในภาษาบาลี ๒ ประเภท ดังนี้

๑. ภูตกถนิวิเสสนะ บทวิเสสนะที่แสดงสิ่งที่มีจริง เช่น กณฺโห กาโก (กาต่า), เสโต พโก (นกกระยางขาว), กุญฺฉิตฺตุนฺทิลो สุโว (นกแก้วมีจะงอยปากงอ) ในบางแห่งใช้เป็น ยถาภูตกถนิวิเสสนะ

๒. พยวัจเจทกวิเสสนะ บทวิเสสนะที่ห้ามสิ่งอื่น เช่น นีโล ปโก (ผ้าเขียว), นีลํ ปุพฺผํ (ดอกไมเขียว)

มีข้อความเกี่ยวกับบทวิเสสนะทั้ง ๒ ประเภทนั้นในคัมภีร์อนุทีปนีว

วิเสสนปทํ นาม กตฺถจิ ภูตกถนุถาย วา ปยุชฺชติ กณฺโห กาโก, เสโต พโกติ. กตฺถจิ อณฺณ-

นิวตตนตุถาย วา ปยุชชติ นีโล ปโณ, นีลํ ปุปฺพนฺติ. อิธ ปน อญฺณนิวตตนตุถายาติ ทสฺเสตุํ “ทฺวิธานิ
หิ สจฺจานิ”ติอาทิมหา.^{๑๔๒}

“ธรรมดาว่าบทวิเสสจะย่อมถูกประกอบไว้เพื่อกล่าวสภาพที่มีจริงในที่บางแห่ง เช่น กณฺโห กาโก
(กาตำ) เสโต พโก (นกกระยางขาว) ในบางที่ก็ถูกประกอบไว้เพื่อห้ามข้อความอื่น เช่น นีโล ปโณ (ผ้าเขียว)
นีลํ ปุปฺ (ดอกไม้เขียว) แต่บทวิเสสในที่นี้ว่า ปรมตฺถ (โดยปรมัตถ์) ประกอบไว้เพื่อห้ามข้อความอื่น
[คือโดยสมมุติ]”

[๑๔๙ : ๒๐๕] โข รสฺสํ.

ขม ย่อมถึงความเป็นรสฺส ในที่ สํ สา ซึ่งเป็นเอกพจน์อยู่หลัง

โฆ อ. ขม ยาดิ ย่อมถึง รสฺสํ ซึ่งความเป็นรสฺส สํสาสุ ในที่ สํ และ สา ท. เอกวจนฺสุ อันเป็นเอกพจน์ ฯ

คำว่า โฆ (ขม) ก็คือสระ อา ส่วนคำว่า รสฺส (รสฺส) ก็คือสระ อ แต่ในที่นี้คำว่า รสฺส ไม่ใช่ สระ อ จริงๆ หากหมายเอาถึงภาวะที่เปลี่ยนจากสระ อา เป็นสระ อ ดังนั้น เพื่อให้คำว่า รสฺส หมายถึง ภาวะดังกล่าว จึงต้องถือว่าคำนี้มาจาก รสฺสภาวะ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า

- รสฺสสฺส ภาโว รสฺโส = ภาวะของรสฺส ชื่อว่า รสฺส (ลบ ภาว ศัพท์ท้ายสมาสเพื่อย่อคำ)

ด้วยเหตุนี้ คำว่า รสฺส จึงแปลว่า “ความเป็นรสฺส” ซึ่งก็คือกิริยาที่เปลี่ยนจากสระ อา เป็นสระ อ หรือทำเสียงยาวให้เป็นเสียงสั้นนั่นเอง

การลบ ภาว ศัพท์ในลักษณะนี้เรียกว่า ภาวโลปะ นอกจากนั้นแล้ว การใช้คำในลักษณะนี้เป็น สำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ภาวปธานะ คือ ศัพท์ที่มีกิริยาเป็นประธาน ซึ่งหมายความว่า ถ้าคำว่า รสฺส แปลว่า “รสฺส” ก็หมายถึง สระ อ แต่ถ้าคำนี้แปลว่า “ความเป็นรสฺส” ก็หมายถึง กิริยาที่เปลี่ยนจาก สระ อา เป็นสระ อ ดังนั้น จึงต้องถือว่า คำว่า รสฺส เป็นภาวโลปะหรือภาวปธานะ จึงจะทำได้เนื้อความ ที่ถูกต้อง พึงทราบนัยนี้ในบททุกบทที่แปลโดยเพิ่มคำว่า “ความเป็น” เข้ามา

เอกวจนฺสํสาสุ โฆ รสฺสํ ยาดิ.

ขม ย่อมถึงความเป็นรสฺส ในที่ สํ สา ซึ่งเป็นเอกพจน์อยู่หลัง

คำแปลของวุดติแม้เหมือนกับคำแปลสูตร แต่ก็มี ความต่างกันที่การใช้คำ คือ ในสูตรไม่มีกิริยา-คฺมพากย์กล่าวไว้โดยตรง และไม่มีศัพท์ว่า สํสาสุ เอกวจนฺสุ ที่ติดตามมาจากสูตรว่า สํสาเสวกวจนฺสุ จ แต่ในวุดติท่านประกอบกริยาคฺมพากย์เพื่อให้ทราบว่า โฆ เป็นประธานของ ยาดิ (ย่อมถึง) และ รสฺสํ เป็นกรรมของ ยาดิ อีกทั้งแสดงอธิการนัย คือ นัยที่ติดตามมาว่าบทว่า สํสาสุ เอกวจนฺสุ ได้ติดตามมาสู่สูตรนี้

สพฺพสฺสา สพฺพาย สพฺพาสํ สพฺพาสานํ สพฺพสฺสํ สพฺพายํ สพฺพาสุ.

[จตุตถิ/ฉฺฉฐิ] สพฺพสฺสา สพฺพาย

สพฺพาสํ สพฺพาสานํ

[สัตตมิ] สพฺพสฺสํ สพฺพาย

สพฺพาสุ

ท่านแสดงเฉพาะจตุตถีวิภัตติเท่านั้น เพราะรูปปัญจมีวิภัตติก็เหมือนกับรูปตติยาวิภัตติ และรูป
จตุตถีวิภัตติก็เหมือนกับรูปจตุตถีวิภัตตินั่นเอง

การประกอบรูปศัพท์ สัพพสสา

ศัพท์เดิมเป็น สัพพ

ลง อา ปัจจัยท้าย อ การันต์ในอิตถीलึงค์ด้วยสูตรว่า “อิตถียมโต อาปจโย” (สัพพ + อา)

แยก ลบ รวม สำเร็จรูปเป็น สัพพา

ตั้ง สัพพา เป็นนามด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “ตทฐิตสมาสกิตกา นามว่าตเวตุนาที่สุ จ” (สัพพา)

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ท้าย สัพพา ด้วยสูตรว่า “สมุปทานเ จตุตถิ” (สัพพา + ส)

ให้ อา ชื่อ ฆ ด้วยสูตรว่า “อา โฆ” (สัพพา + ส)

แปลง ส วิภัตติท้าย ฆ เป็น सा ด้วยสูตรว่า “ฆปโต สมీसानं สसा” (สัพพา + सा)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโรจิตมสุสฺรํ สเรณ วิโยชเย” (สัพพ -า + सा)

ในที่ सा อยู่หลัง รัสสะ อา ท้าย สัพพา เป็น อ ด้วยสูตรว่า “โฆ รสฺส” (สัพพ -ะ + सा)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตเต” (สัพพ → -ะ + सा)

ลง ส อาคมในที่ सा อยู่หลังด้วยสูตรว่า “สํสาเสวกวจนสุ จ” (สัพพสสา)

สำเร็จรูปเป็น สัพพสสา

[๑๕๐ : ๒๐๗] เนตาคี สมิมายยา.

สฺมี ทำยสรรพนามที่ชื่อว่า ชม และ ป เหล่านี้ย่อมไม่เป็น อาย และ ยา ได้บ้าง

สฺมี อ. สฺมี วิภัตติ ปฺร อันเป็นเบื้องหลัง สัพพนามโต จากสรรพนาม ท. เอตาคี เหล่านั้น ชมปโต ที่ชื่อว่า ชม และ ป อายยา เป็น อาย และ ยา น โหติ ย่อมไม่เป็น วา บ้าง ๕

บทว่า สฺมี ลง สิ ปฐมาวิภัตติแล้วลบเสีย และเพิ่มคำว่า ปโร หรือ ปรี เข้ามาแปลร่วมกับบท ว่า เอตาคี

สูตรนี้มี ๔ บท คือ น + เอตาคี + สฺมี + อายยา เป็นสูตรปฏิเสฐสูตร ชมโต นาทีน และ ปโต ยา ดังนั้นจึงแปลง นา วิภัตติเป็นต้นทำย อา การันต์ อิตถิลิงค์ที่ชื่อว่า ชม เป็น อาย และแปลงวิภัตติ เหล่านี้ที่อยู่ทำย อิ การันต์และ อุ การันต์ อิตถิลิงค์ที่ชื่อว่า ป เป็น ยา ไม่ได้ จึงมีรูปสัทตมีวิภัตติว่า สัพพสฺส, สัพพาย และ อมฺย ไม่มีรูปว่า สัพพาย และ อมฺยา (แต่รูปว่า อมฺยา ก็ได้รับอนุญาตไว้ด้วย วา ศัพท์ที่ติดตามมาสู่สูตรนี้)

วา ศัพท์ตามมาจากสูตรว่า ตสฺส วา นตฺตํ สัพพตถ จึงอนุญาตให้แปลง สฺมี เป็น อาย ได้บ้าง ในอุททาหรณ์ว่า ทกฺขิณาย (ในทิสได้) และ อุตฺตราย (ในทิสเหนือ) และศัพท์อื่นๆ เช่น

- ทกฺขิณาย ทิสาย ก็ นิमितฺตํ (อะไรเป็นนิमितในทิสได้)
- อุตฺตราย ทิสาย ก็ นิमितฺตํ (อะไรเป็นนิमितในทิสเหนือ)
- ตาย ปฏิพฺพทฺธิจฺจโต (ผู้มีจิตปฏิบัติแล้วในหญิงนั้น)

เหตุที่ วา ศัพท์ทำหน้าที่ห้ามวิธีของสูตรนี้อีกทอดหนึ่ง สัททนีติปกรณ (สูตรมालา สูตร ๓๗๐) จึงกล่าวสูตรว่า โหนฺเตว (อาเทศเหล่านี้ย่อมมีได้โดยแท้) แล้วจึงแสดงอุททาหรณ์ของการแปลงเป็น อาย และ ยา ว่า

- เอตาย ปติฏฺฐิจิตํ (ตั้งอยู่แล้วในหญิงนั้น)
- อิมาย ปติฏฺฐิจิตํ (ตั้งอยู่แล้วในหญิงนี้)
- อมฺยา ปติฏฺฐิจิตํ (ตั้งอยู่แล้วในหญิงโน้น)

ชมปสณฺณาคี สัพพาทิหิ สฺมีโน อายยา น โหนติ.

สฺมี ทำยสรรพนามมี สัพพ เป็นต้นที่มีชื่อว่า ชม และ ป ย่อมไม่เป็น อาย และ ยา ได้บ้าง

ทำนอธิบายสูตรข้างต้นไว้ดังนี้

๑. คำว่า ขปโต ติดตามมาสูตรนี้ เพราะอธิบายด้วยคำว่า ขปสมณฺหาหิ (ที่มีชื่อว่า ข และ ป)
๒. คำว่า เอตาคิ เป็นวิเสสนะของ สพฺพนามโต ซึ่งติดตามมาจากสูตรก่อน เพราะอธิบายด้วยคำว่า สพฺพาทิหิ (มี สพฺพ เป็นต้น)
๓. คำว่า สฺมิมายยา (สฺมี เป็น อาย และ ยา) มีความหมายเหมือนคำว่า สฺมีโน อายยา (อาย และ ยา ของ สฺมี วิภัตติ) เพราะอธิบายว่า สฺมีโน อายยา
๔. คำว่า น ใน เนตาคิ ใช้ประกอบกับกริยาคุมพากย์ว่า โหนติ ที่เพิ่มเข้ามา เพราะอธิบายว่า น โหนติ

สพฺพา สทฺทปทมาลา (อิตถิลิงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	สพฺพา	สพฺพา สพฺพาโย
อาลปนะ	हे สพฺเพ	हे สพฺพา สพฺพาโย
ทุตียา	สพฺพํ	สพฺพา สพฺพาโย
ตตียา	สพฺพาย	สพฺพาหิ สพฺพาภิ
จตุตถี	สพฺพสฺสา สพฺพาย	สพฺพาสํ สพฺพาสานํ
ปัญจมี	สพฺพาย	สพฺพาหิ สพฺพาภิ
ฉกฺขี	สพฺพสฺสา สพฺพาย	สพฺพาสํ สพฺพาสานํ
สัตตมี	สพฺพสฺสํ สพฺพายํ	สพฺพาสู

นปฺสเก สพฺพํ สพฺพานิ.

ไนนปฺงสกลิงค์

เช่น

[ปฐมา] สพฺพํ

สพฺพานิ

ตัวอย่างของ สพฺพ ศัพท์ นปฺงสกลิงค์ เอกพจน์ คือ สพฺพํ จิตฺตํ (จิตทั้งปวง) หรือ สพฺพํ กุลํ (ตระกูลทั้งปวง) ส่วนตัวอย่างของ สพฺพ ศัพท์ นปฺงสกลิงค์ พหูพจน์ คือ สพฺพานิ จิตฺตานิ (จิตทั้งหลายทั้งปวง) หรือ สพฺพานิ กุลานิ (ตระกูลทั้งหลายทั้งปวง)

การประกอบรูปศัพท์ สัพพานี

ศัพท์เดิมเป็น สัพพ

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตเถ ปจมา” (สัพพ + โย)

แปลง โย เป็น นิ ท้าย อ การันต์ ด้วยสูตรว่า “อโต นิจุ” (สัพพ + นิ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (สัพพ -ะ + นิ)

ในที่ นิ อยู่หลัง ทีฆะ อ เป็น อา ด้วยสูตรว่า “โยสุ กตนิการโลเปสุ ทีฆ” (สัพพ -า + นิ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปริ ยุตุเต” (สัพพ → -า + นิ)

สำเร็จรูปเป็น สัพพานี

เอวํ ทุตฺติยา.

ทุตติยาวิภัตติก็เช่นเดียวกัน

สพฺพาทโย นปฺสเก ตตฺติยาทีสุ สกสกปุมสฺมา.

สรรพนามศัพท์มี สัพพ เป็นต้น ในนปฺสกลิงค์ เหมือนกับรูปปฺสกลิงค์ของตนๆ ในตตฺติยาวิภัตติเป็นต้น

สัพพ ศัพท์ นปฺสกลิงค์ มีรูปต่างกับปฺสกลิงค์ในปฐมาวิภัตติและทุตติยาวิภัตติทั้งสองหมวดด้วยการมีรูปเป็น อ และ นิ จึงได้รู้ว่า สัพพ, สัพพานี เหมือนกัน แต่ในตตฺติยาวิภัตติมีรูปเหมือนปฺสกลิงค์ที่ได้กล่าวมาแล้ว

คำว่า สัพพาทโย เป็นบทวิเสสนะของปาฐเสสว่า สัพพนามสพฺพาท (สรรพนามศัพท์) เพราะบทวิเสสนะที่เป็นปฺสกลิงค์คือ สัพพาทโย ควรรับกับบทวิเสสนะที่เป็นปฺสกลิงค์เหมือนกันว่า สัพพนามสพฺพาท แต่นิสัยพม่าทุกฉบับแปลว่า “บทสรรพนาม” ตามนัยนี้ต้องเพิ่มปาฐเสสว่า สัพพนามานี หรือ สัพพนาม-ปทานี แต่คำนี้ไม่รับกับบทปฺสกลิงค์ว่า สัพพาทโย ถ้าท่านใช้เป็น สัพพาทินี จึงอาจเพิ่มวิเสสนะเป็นรูปนปฺสกลิงค์ว่า สัพพนามานี หรือ สัพพนามปทานี ได้

สัพพ สพฺพปทมาลา (นปฺสกลิงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหุพจน์
ปฐมา	สัพพ	สัพพานี
อาลปะนะ	हे สัพพ	हे สัพพานี

วิภัติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ทุตียา	สพฺพํ	สพฺพานิ
ตติยา	สพฺพเพน	สพฺพเพหิ สพฺพเพภิ
จตุตถี	สพฺพสฺส	สพฺพเพสฺส สพฺพเพสานํ
ปัญจมี	สพฺพมฺหา สพฺพสฺมา	สพฺพเพหิ สพฺพเพภิ
ฉกฺขี	สพฺพสฺส	สพฺพเพสฺส สพฺพเพสานํ
สัตตมี	สพฺพมฺหิ สพฺพสฺมี	สพฺพเพสุ

เอวํ ยสทฺทนฺดา.

สรวพนามศัพทํทมิ ย ศัพทํอยู่ท่าย ก็เช่นเดียวกัน

สรวพนามศัพทํตั้งแต่ สพฺพ เป็นต้นไป ๑๔ ศัพทํ คือ กตร กตม อุภย อิตร อณฺณ อณฺณตร
อณฺณตม ปุพฺพ ปร อปร ทกฺขิณ อุตฺตร เอก ย แจกตาม สพฺพ ศัพทํในลึงค์ทั้งสาม

ปุพฺพปฺราปเรหิ ตฺถ สฺมิโน ยทฺทนฺปนฺนา นิปาทนา สิขฺฆนฺตติ อนิตฺถิยํ เอ วา. ปุพฺเพ
ปุพฺพสฺมี อิจฺจาติ.

แปลง สฺมี วิภัติที่อยู่ท่าย ปุพฺพ, ปร และ อปร เป็น เอ ในที่ไม่ใช่อดีตลึงค์ได้บ้าง
ด้วยสูตรว่า ยทฺทนฺปนฺนา นิปาทนา สิขฺฆนฺตติ (ศัพทํทมิได้สำเร็จ[ด้วยสูตร] ย่อมสำเร็จ ด้วย
นิปาทนสูตร [คือสูตร ยทฺทนฺปนฺนา นี้])

พาลาวตารมัญจิกาใหม่ได้กล่าวแย้งข้อความข้างต้นไว้ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในสูตร ๑๔๔

อนึ่ง คัมภีร์นี้เห็นว่า สูตรในกัจจายนไวยากรณ์ ๓ สูตรว่า

๑. ทวนทฎจา วา (โย ปฐมาวิภัติท่ายสรวพนาม อ การันต์ที่ตั้งอยู่ในทวันทสมาสย่อมถึง
ความเป็น เอ ได้บ้าง)

๒. นาณญํ สพฺพนามิกํ (วิธีของสรวพนามอย่างอื่น ท่ายสรวพนามที่ตั้งอยู่ในทวันทสมาสย่อม
ไม่มี)

๓. พหุพฺพีหิมฺหิ จ (วิธีของสรวพนามอย่างอื่นย่อมไม่มีในพหุพฺพีหิสมาสได้บ้าง)

มีวิธีใช้น้อยในภาษาบาลี ท่านจึงตัดทิ้งไปไม่ได้กล่าวไว้ในคัมภีร์นี้ ทั้งนี้เพื่อให้ผู้เรียนไม่สับสน
กับกฎไวยากรณ์ที่ใช้น้อย และประหยัดเวลาในการเรียนอีกด้วย

เอกสทฺโท สงฺขยาตุลฺยณฺณาสหายตฺโถ.

เอก ศัพท์ แสดงจำนวน (สงฺขยา) การไม่มีผู้เสมอเหมือน (อตฺลฺย) อื่น (อณฺณ) และไม่มีเพื่อน [ตามลำพัง] (อสหาย)

ในที่นี้ท่านแสดงอรรถของ เอก ศัพท์ไว้ ๔ อย่าง คือ

๑. สังขยา (จำนวน) แปลว่า “หนึ่ง, อย่างเดียว”
 - เอโกว โข ภิกฺขเว พุรหมฺจริยวาสาย (ตุกรภิกษุทั้งหลาย ขณะเพื่อประพฤติพรมจรรย์ มีขณะเดียวเท่านั้น)
 - เอโก หุตฺวา พุทฺธาปิ โหติ, พุทฺธาปิ หุตฺวา เอโก โหติ (คนเดียวแปลงเป็นหลายคนหลายคนแปลงเป็นคนเดียว)
 - เอกมฺปิ ชาตี เทวํปิ ชาตโย (ระลึกชาติได้ชาติเดียวบ้าง สองชาติบ้าง)
๒. อตฺลฺยะ (การไม่มีผู้เสมอ) แปลว่า “ผู้เดียว”
 - เอโกมฺหิ สมฺมาสมฺพุทฺโธ (เราเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเพียงผู้เดียว)
 - เอกบุคฺคโล โลเก อุปฺปชฺชมาโน อุปฺปชฺชติ พุทฺชนฺทิตาย พุทฺชนฺสุขาย (บุคคลผู้เดียวเมื่ออุบัติเกิดในโลก ย่อมอุบัติขึ้นเพื่อประโยชน์สุขแก่พหูชน)
๓. อณฺณะ (อื่น) แปลว่า “อื่น”
 - เอเก อาจริยา วทนฺติ (อาจารย์ท่านอื่นกล่าวไว้)
๔. อสหายะ (การไม่มีเพื่อน) แปลว่า “ผู้เดียว”
 - เอโกว อรณฺณํ ปวิสิตฺวา (เข้าไปสู่ป่าผู้เดียว)
 - เอโก จเร มาตงฺครณฺณเวย นาโค (พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนช้างมาดั่งคะเที่ยวไปในป่า)
 - เอโก จเร ขคฺคฺวิสาณกฺปโป (พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด)
 - เอกสฺส จริตฺติ เสยโย (การเที่ยวไปของผู้เดียวประเสริฐกว่า)

ในฎีกาใหม่ (หน้า ๑๐๘) แสดงว่า อรรถว่า อณฺณ ยังรวมถึงความหมายว่า อณฺณตฺร (คนใดคนหนึ่ง) อีกด้วย ดังอุทาหรณ์ว่า จรณฺติ เอเก ปริวารณฺทา (คนใดคนหนึ่งผู้มีฉันทะในบริวารเที่ยวไปอยู่)

ยทา สงฺขยตฺโถ, ตเทกฺวจโน.

เมื่อใดแสดงอรรถคือจำนวน เมื่อนั้นมีวิภัตติเอกพจน์

เอก ศัพท์ที่แสดงอรรถคือจำนวน กล่าวถึงบุคคลหรือสิ่งของเพียงอย่างเดียว จึงลงวิภัตติฝ่ายเอกพจน์เท่านั้นในลิงค์และวิภัตติทั้งหมด

อณฺณตถ สพฺพวงโน จ.

ในอรรถอื่น มีพจน์ทั้งหมดได้ด้วย

เมื่อ เอก ศัพท์เป็นไปในอรรถว่า อตุลยะ อัญญะ และอสหายะ ก็เป็นได้ทั้งเอกพจน์และพหูพจน์

เอก สทฺทพทมาลา (ปุงลึงค์)	
วิภัติ	พหูพจน์
ปฐมา	เอโก
อาลปนะ	เห เอก เอกา
ทุตฺติยา	เอกํ
ตติยา	เอเกน
จตุตถี	เอกสฺส
ปัญจมี	เอกสฺมา เอกมฺหา
ฉกฺขี	เอกสฺส
สทฺตมী	เอกสฺมี เอกมฺหิ

เอกา สทฺทพทมาลา (อิตถीलึงค์)	
วิภัติ	พหูพจน์
ปฐมา	เอกา
อาลปนะ	เห เอเก
ทุตฺติยา	เอกํ
ตติยา	เอกาย
จตุตถี	เอกิสฺสา เอกาย
ปัญจมี	เอกาย
ฉกฺขี	เอกิสฺสา เอกาย
สทฺตมী	เอกิสฺสํ เอกาย

เอก สทฺทปทมาลา (นปฺงสกลิงค์)	
วิภัติ	พหูพจน์
ปฐมา	เอกํ
อาลปนะ	हे ऐक ऐका
ทุตिया	เอกํ
ตติยา	เอकेन
จตุตถी	เอกस्स
ปัญจมี	เอกस्มา เอกมฺหา
ฉัฏฐी	เอกस्स
สัตตมี	เอกस्मि เอกมฺหิ

ส่วนปทมาลาของ เอก ศัพท์ในพจน์ทั้งสอง ฟังทราบเหมือน สพฺพ ศัพท์

ยาทีนมาลปน์ นตฺถิ.

รูปอาลปนะของ ย ศัพท์เป็นต้นย่อมไม่ปรากฏ

ศัพท์ที่จะไว้คือ สรรพนามทั้งหมดที่กล่าวถัดไปจาก ย ศัพท์ ได้แก่ ต, เอต, อิม, อมฺ, กิ, ตุมฺห และ อมฺห

การที่ ย ศัพท์เป็นต้นไม่ลงอาลปนวิภัติ ก็เพราะว่าไม่มีวิธีใช้เป็นรูปว่า โภ ย (ข้าแต่บุรุษใด) นั่นเอง อนึ่ง ฎีกาใหม่อธิบายเรื่องนี้ว่า

ยสทฺทาทิหิ วุจฺจมานานํ อตฺถานํ อภิมุขีกรณสฺสากาวา อาลปนํ น สิขฺมตฺติ. ตสฺมา ยาทีนมาลปน์ นตฺถิตฺติ วุตฺตํ. อภิมุขีภูโตว ตุมฺหสทฺเทน วุจฺจติ. อาลปนญจ อนภิมุขสฺสากิมุขีกรณํ ตสฺมา ตุมฺหสทฺทสฺสาปิ ลิงฺคตฺถे ปฐมาวิภตฺตี วินา อญฺญํ อาลปนํ นตฺถิ.^{๔๔๓}

“รูปอาลปนะย่อมไม่สำเร็จ เพราะไม่มีการกระทำเฉพาะหน้าถึงเนื้อความที่กล่าวไว้ด้วย ย ศัพท์เป็นต้น ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ยาทีนมาลปน์ นตฺถิ (รูปอาลปนะของ ย ศัพท์เป็นต้นย่อมไม่ปรากฏ)

เนื้อความที่เป็นเฉพาะหน้าเท่านั้น ย่อมถูกกล่าวไว้ด้วย ตุมฺห ศัพท์ และอาลปนะก็เป็นศัพท์ทำเนื้อความที่ไม่อยู่เฉพาะหน้าให้เป็นเฉพาะหน้า ดังนั้น แม้ ตุมฺห ศัพท์จึงไม่มีรูปอาลปนะอื่นยกเว้นปฐมาวิภัติในอรรถของนามศัพท์

ย สหุพพมาลา (ปุงลึงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	โย	เย
ทุติยา	ยํ	เย
ตติยา	เยน	เยहि เยภิ
จตุตถी	ยสฺส	เยสํ เยसानํ
ปัญจมี	ยมฺหา ยสฺมา	เยहि เยภิ
ฉกฺชี	ยสฺส	เยสํ เยसानํ
สัตตมี	ยมฺหิ ยสฺมี	เยสุ

ยา สหุพพมาลา (อิตถीलึงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	ยา	ยา ยาโย
ทุติยา	ยํ	ยา ยาโย
ตติยา	ยาย	ยาहि ยาภิ
จตุตถी	ยสฺสา ยาย	यासं यासानं
ปัญจมี	ยาย	ยาहि ยาภิ
ฉกฺชี	ยสฺสา ยาย	यासं यासानं
สัตตมี	ยสฺสํ ยายํ	यासु

ย สหุพพมาลา (นปุงสกลึงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	ยํ	ยานิ
ทุติยา	ยํ	ยานิ
ตติยา	เยน	เยहि เยภิ
จตุตถी	ยสฺส	เยสํ เยसानํ

ย สหุพทมาลา (นปุงสกลิงค์)		
วิภัติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปัญจมี	ยมาหา ยสมา	เยหิ เยภิ
ฉฐี	ยสส	เยสํ เยसानํ
สัตตมี	ยมาหิ ยสมี	เยสุ

ต สิ.

ตั้ง ต ศัพท์ ลง สิ วิภัติ

สมฺหิ สํ อนปฺสกุสเสเตว.

บพว่า สิมฺหิ, บพว่า สํ และบพว่า อนปฺสกุสส ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๑๕๑ : ๒๑๑] เอตเตสํ โต.

ต ของ เอต และ ต ซึ่งมีไชนฺปฺสกุสลิงค์ย่อมถึงความเป็น ส ในที่ สิ วิภัตติอยู่หลัง

โต อ. ต อักษร เอตเตสํ แห่ง เอต ศัพท์และ ต ศัพท์ ท. อนปฺสกุสส อันมีไชนฺปฺสกุสลิงค์ ยาดิ ย่อมถึง สํ ซึ่งความเป็น ส สิมฺหิ ในที่ สิ วิภัตติ ๒

สูตรนี้กล่าวถึงการแปลง ต ของ เอต ที่เป็นปฺสกุสลิงค์และอิตถิลิงค์เป็น ส ได้รูปปฺสกุสลิคว่า เอโส (บุรุษนั้น) และรูปอิตถิลิงค์ว่า เอสา (สตรีนั้น) อีกทั้งให้แปลง ต ของ ต ศัพท์ในลิงค์ทั้งสองนั้นเป็น ส ได้รูปปฺสกุสลิคว่า โส (บุรุษนั้น) และรูปอิตถิลิงค์ว่า सा (สตรีนั้น)

ในพระบาลีมีรูปที่แปลง ต เป็น ส ได้บ้างในนปฺสกุสลิงค์ แต่พระกัจจายนะมิได้กล่าวไว้ เพราะมีไชนฺยอย เช่นคำว่า สานิ กมฺมานิ นยฺนติ ทุคฺคตี (กรรมเหล่านั้นย่อมนำไปสู่ทุกคติ) อุทาหรณ์ข้างต้น คำว่า สานิ มีความหมายเหมือน ตานิ แปลง ต เป็น ส ด้วยวินิการโยควิภาคะ คือ การแบ่งสูตรโดยเว้นศัพท์ตามมา คือ อนปฺสกุสส ในสูตรว่า เอตเตสํ โต

นอกจากนั้น ยังมีอุทาหรณ์ที่แปลง ต เป็น ส ในที่มี น วิภัตติอยู่หลังในอิตถิลิงค์ได้บ้าง พบในคำว่า สานํ (เวทนาน) “แห่งเวทนาเหล่านั้น” ของประโยคที่กล่าวถึงเวทนาในขณะที่เจ็บป่วยว่า

อภิกฺกโม สานํ ปญฺญาติ, โน ปฏิกฺกโม.^{๑๔๔}

“การเพิ่มพูนของเวทนาเหล่านั้นย่อมปรากฏ การลดลงย่อมไม่ปรากฏ”

คำว่า สานํ ประกอบรูปศัพท์มาจาก ต ศัพท์ + น วิภัตติ แปลง ต เป็น ส ด้วยการแบ่งสูตรโดยเว้นศัพท์ตามมา คือ สิมฺหิ ในสูตรว่า เอตเตสํ โต

สมฺหิ อนปฺสกุสสํ เอตต อิจฺเจเตสํ ตการสฺส ส โหติ.

แปลง ต อักษรของศัพท์เหล่านั้นคือ เอต และ ต ซึ่งมีไชนฺปฺสกุสลิงค์เป็น ส ในที่ สิ วิภัตติอยู่หลัง

บทว่า อนบุสกุสฺส ติตตามมาจากสูตรว่า อนบุสกุสฺสายํ สิมฺหิ แต่เปลี่ยนจาก ส วิภัตติ เอกพจน์ เป็น น วิภัตติ พหูพจน์ว่า อนบุสกานํ เพื่อให้เป็นวิเสสยะของวิเสสยะพหูพจน์ คือ เอตเตสํ เพราะศัพท์ที่ติดตามมาจากประโยคหน้าหรือประโยคหลังอาจเปลี่ยนวิภัตติตามมาก็ได้ หรือตัดบางส่วนออกแล้วติดตามมาเพียงคำบางส่วนก็ได้ ตามที่ได้กล่าวมาแล้วในสนธิกัณฑ์

การกล่าวว่า ต ของ เอต ศัพท์ ถือว่าถูกต้อง เพราะ ต เป็นส่วนหนึ่งของ เอต ศัพท์ ดังคำว่า มม สีสํ (ศิระของเรา) ส่วนการที่กล่าวว่า ต ของ ต ศัพท์ เป็นการกล่าวถึงสิ่งเดียวกันให้เหมือนเป็นคนละอย่างกัน เพราะใช้วิภัตติ ๒ ศัพท์ คือ ญฺหวิภัตติ และปฐมาวิภัตติ ข้อนี้ต่างจากคำว่า รมฺโณ ปุตุโต (บุตรของพระราช) ที่หมายถึงพระราชและบุตรที่ละคน การใช้คำลักษณะนี้เป็นการกล่าวถึงสิ่งเดียวกันโดยไม่ต่างกัน เรียกว่า อเกโทปจาระ คือ การกล่าวไว้โดยไม่ต่างกัน (ในบางแห่ง กล่าวถึงสิ่งที่ต่างกันให้เหมือนกัน หรือกล่าวถึงสิ่งที่เหมือนกันให้ต่างกัน) อุทาหรณ์ที่เป็นอเกโทปจาระ เช่น สีลาปุตุตกุสฺส สรีรํ (แห่งลูกหินบด) คำว่า สรีรํ (แห่ง) ก็คือลูกหินบदनั่นเอง ไม่ใช่อย่างอื่น แต่คำนี้ก็กล่าวถึงสิ่งเดียวกันคือ ลูกหินบดให้ต่างกันเหมือนเป็นสองสิ่ง หรือ ดังเช่น อุทาหรณ์ว่า กณิการสฺส ทารุ (ไม้แห่งต้นกรรณิการ์) ความจริงไม้ก็คือต้นกรรณิการ์นั่นเอง ไม่ต่างกัน แต่คำนี้ก็กล่าวถึงสิ่งเดียวกัน คือ ต้นกรรณิการ์ให้ต่างกันเหมือนเป็นสองสิ่ง

โส.

[ปฐมา เอกพจน์] โส

การประกอบรูปศัพท์ โส

ศัพท์เดิมเป็น ต

ลง สี ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงฺคตฺเถ ปจฺมา” (ต + สี)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมฺโรจิตมฺสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ตฺ - ะ + สี)

แปลง ต เป็น ส ด้วยสูตรว่า “เอตเตสํ โต” (สฺ - ะ + สี)

แปลง สี เป็น โอ ท้าย อ การันต์ด้วยสูตรว่า “โส” (สฺ - ะ + โอ)

ลบสระหน้าและปกติสระหลัง ด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสฺปจฺยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกฺติ” (สฺ + โอ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตุเต” (สฺ → โอ)

สำเร็จรูปเป็น โส

[๑๕๒ : ๒๑๒] ตสฺส วา นตฺตํ สพฺพตถ.

แปลง ต ของ ต ศัพท์แห่งสรรพนามทั้งหลายเป็น น ในลิงค์ทั้งปวงได้บ้าง

นตฺตํ อ.ความเป็น น ตสฺส แห่ง ต อักษร สพฺพนามสฺส ของสรรพนาม โหติ ย่อมมี
ลิจฺเศสุ ในลิงค์ ท. สพฺพตถ ทั้งปวง วา บ้าง ๗

คำแปลยกศัพท์ของพาลาวตารกับปทรูปสิทธิปกรณ์ต่างกัน โดยที่ปทรูปสิทธิปกรณ์มีคำแปลว่า
“โต อ. ต อักษร ตสฺส แห่ง ต อักษร สพฺพนามสฺส ของสรรพนาม ยาติ ย่อมถึง นตฺตํ ซึ่ง
ความเป็น น ลิจฺเศสุ ในลิงค์ ท. สพฺพตถ ทั้งปวง วา บ้าง ๗”

คำแปลที่ต่างกันนี้ สืบเนื่องจากฎีกาใหม่เพียงอนุญาตให้บทว่า สพฺพนามานํ จากสูตรว่า สพฺพ-
นามานํ นมฺหิ จ ติดตามมาสู่สูตรนี้ แต่ปทรูปสิทธิปกรณ์ยังอนุญาตให้ ต ศัพท์ตามมาจากสูตรว่า เอตเตสํ
โต อีกด้วย ทำให้คำแปลสูตรตามคัมภีร์ทั้งสองต่างกัน แต่มีความหมายอย่างเดียวกัน คือ แปลง ต ของ
ต สรรพนามเป็น น ได้บ้างในไตรลิงค์นั่นเอง

คัมภีร์สุดตนิเทศ (สูตร ๑๗๕) กล่าวว่า แม้ในสูตรก่อนคือสูตรว่า เอตเตสํ โต พระกัจจายนะ
จะกล่าวถึง ต ศัพท์ไว้แล้ว แต่การกล่าวว่า ตสฺส ช้าอีก มีประโยชน์เพื่อห้ามไม่ให้ เอต ศัพท์ติดตามมา
สู่สูตรนี้

ติลิจฺเศสุ สพฺพาทินํ ตการสฺส โน วา โหติ.

แปลง ต อักษรของสรรพนามมี สพฺพ เป็นต้นเป็น น ในไตรลิงค์ได้บ้าง

เน เต.

[ปฐมมา พหุพจน์] เน เต

พระไตรปิฎกยังพบรูปที่แปลง ต ของ เอต ศัพท์เป็น น ได้บ้าง จึงมีรูปว่า เอน ในที่บางแห่ง
แต่รูปดังกล่าวมีใช้น้อย ท่านพระกัจจายนะจึงไม่ได้กล่าวไว้ในสูตรนี้ รูปดังกล่าวอาจแปลง ต เป็น น ด้วย
การแบ่งสูตร (โยควิภาคะ) ว่า นตฺตํ ในสูตรนี้ นอกจากนั้นอาจแปลง อิม ศัพท์เป็น เอน ได้อีกด้วย พบใน
รูปว่า ตเมณ (ซึ่งบุคคลนั้น)

คำว่า ตเมณ ตัตถเป็น ตํ + เอน บทว่า เอน แปลงมาจาก อิม หรือ เอต ศัพท์ก็ได้ แต่ถ้า
ประกอบรวมกับ ตํ ศัพท์ที่อยู่หน้า ให้แปลงมาจาก อิม ศัพท์ เพราะ ต และ เอต ศัพท์มีอรรถคล้ายกัน
จึงไม่ควรประกอบไว้ร่วมกัน ท่านจึงให้แปลง อิม หรือ เอต เป็น เอน ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์

(ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๑๙๗) ว่า อิมิตานเมนานวาทเส ทุตียาย (ในที่กล่าวซ้ำ แปลง อิม หรือ เอต เป็น เอน ในที่ทุตียาวีภัตติอยู่หลัง) ข้อความว่า “ในที่กล่าวซ้ำ” หมายถึง ในที่กล่าวต่อจากประโยคหน้าที่กล่าวมาก่อนแล้ว เช่น

- อิม/อิมะ ภิขุ วินยมชฎาปย, โอโถ เอน/เอเน ธมมชฎาปย (จยังภิขุนี้ / ภิขุเหล่านี้ให้สาธยายวินัย หลังจากนั้น จยังภิขุนี้ / ภิขุเหล่านี้ให้สาธยายธรรม)

- อิม/อิมะ ภิขุ วินย อชฎาเปหิ, โอโถ เอน/เอเน ภิขุ ธมม อชฎาเปหิ (จยังภิขุนี้ / ภิขุเหล่านี้ให้สาธยายวินัย หลังจากนั้น จยังภิขุนี้ / ภิขุเหล่านี้ให้สาธยายธรรม)

- เอต/เอเต ภิขุ วินย อชฎาเปหิ, โอโถ เอน/เอเน ภิขุ ธมม อชฎาเปหิ (จยังภิขุนี้ / ภิขุเหล่านี้ให้สาธยายวินัย หลังจากนั้น จยังภิขุนี้ / ภิขุเหล่านี้ให้สาธยายธรรม)

มีข้อสังเกตว่า การประกอบใช้ ตเมน นี้พบโดยมากในพระบาลี ไม่ค่อยพบในคัมภีร์อรรถกถา มีอุทาหรณ์จริงในพระบาลีว่า

อิธกจโจ ปุตตทารสฺส เหตุ อธมฺมจารี วิสมจารี อสฺส, ตเมน อธมฺมจริยาวิสมจริยาเหตุ นิรยํ
นิรยปาเล อุกกฏมฺเอยุ.^{๑๔๕}

“บุคคลบางคนในโลกนี้ประพฤติดุธรรม ประพฤติไม่สมควร เพราะบุตรภรรยาเป็นเหตุ นายนิรบาลพึงจุดคร่าเขาไปยังนรก เพราะการประพฤติดุธรรมและประพฤติไม่สมควรเป็นเหตุ”

การประกอบรูปศัพท์ เน

ศัพท์เดิมเป็น ต

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตฺเถ ปจมา” (ต + โย)

แปลง ต เป็น น ด้วยสูตรว่า “ตสฺส วา นตฺถํ สพฺพตฺถ” (น + โย)

แปลง โย ทำย อ การ์นต์เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “สพฺพนามการเต ปจโม” (น + เอ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (นุ -ะ + เอ)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสฺส ปจฺจยาติมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกฺติ” (นุ + เอ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต” (นุ → เอ)

สำเร็จรูปเป็น เน

เสสฺ สพฺพสมํ.

รูปที่เหลือเหมือน สพฺพ ศัพท์

นตฺตว วิเสโส.

ความเป็น น เท่านั้นเป็นรูปพิเศษ

ท่านกล่าวว่า รูปที่แปลง ต เป็น น ด้วยสูตรนี้ เป็นรูปพิเศษในวิภัติทั้งหมด ดังนั้น จึงมีรูปที่แปลง ต เป็น น ได้บ้าง แต่ไม่มีรูปที่แปลง ต เป็น อ ด้วยสูตรว่า สสฺมาสมํสํสาสวตฺตํ (แปลง ต สรรพนามทั้งศัพท์เป็น อ ในที่ ส, สฺมา, สมํ, สํ และ สา อยู่หลังในลิงค์ทั้งปวงได้บ้าง) ข้อนี้แสดงว่า คัมภีร์นี้เห็นว่า รูปที่แปลง ต เป็น อ ด้วยสูตรข้างต้นมีใช้น้อย แต่รูปที่แปลง อิม เป็น อ ด้วยสูตรว่า อิมสทฺทสฺส จ (แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น อ ในลิงค์ทั้งปวงในที่ ส, สฺมา, สมํ, สํ และ สา อยู่หลัง) มีใช้มากกว่า แต่อย่างไรก็ตาม เพื่อให้ผู้เรียนท่องจำพมालาในแบบเดียวกัน จึงกล่าวถึงพมालาตามปทฺรฐปสฺสทฺธิปกรณฺ์ที่แปลง ต เป็น อ อีกด้วย

เอา ศัพท์ในคำว่า นตฺตว ทำหน้าที่อวธารณะ คือ ห้ามการแปลง ต เป็น อ ด้วยสูตรข้างต้น

ต สทฺทพมฺมาลา (ปฺงลิงค์)		
วิภัติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฺรฺมา	โส	เน เต
ทฺติยา	นํ ตํ	เน เต
ตติยา	เนน เตน	เนหิ เนภิ เตหิ เตภิ
จตุตถิ	อสฺส นสฺส ตสฺส	เนสํ เตสํ เนसानํ เตसानํ
ปญฺจมิ	อสมฺมา นสมฺมา ตสมฺมา นมฺหา ตมฺหา	เนหิ เนภิ เตหิ เตภิ
ฉฎฺฐิ	อสฺส นสฺส ตสฺส	เนสํ เตสํ เนसानํ เตसानํ
สตฺตมิ	อสมฺมิ นสมฺมิ ตสมฺมิ นมฺหิ ตมฺหิ	เนสุ เตสุ

อิติถิยํ สา นา นาโย ตา ตาโย อิจฺจาติ.

ในอิติถิลิงค์ มีรูปเป็นต้นว่า

[ปฺรฺมา เอกพจน์] สา

[ปฺรฺมา พหูพจน์] นา นาโย ตา ตาโย

การประกอบรูปศัพท์ สา

ศัพท์เดิมเป็น ตา

ลง สி ปฐมาวินิตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตเถ ปจมา” (ตา + สิ)

ในที่ สิ วินิตติอยู่หลัง แปลง ต เป็น ส ด้วยสูตรว่า “เอตเตสํ โต” (สา + สิ)

ลบ สิ วินิตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสีปิ” (สา)

สำเร็จรูปเป็น สา

วาเตว.

บทว่า วา ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๑๕๓ : ๒๑๕] ตโต สสุส สสุาย.

แปลง ส วิภัตติท้าย ตา, เอตา และ อีมา ศัพท์เหล่านั้น เป็น สสุาย ได้บ้าง

สสุาย อ. สสุาย อาเทศ สสุส ของ ส วิภัตติ ปรสสุ อันเป็นเบื้องหลัง ตโต ตาเอตา-
อีมาโต จาก ตา เอตา และ อีมา ศัพท์ ท. เหล่านั้น โหติ ย่อมมี วา บ้าง ฯ

ตาเอตาอีมาหิ สสุส สสุาโย วา โหติ.

แปลง ส วิภัตติท้าย ตา, เอตา และ อีมา ศัพท์ เป็น สสุาย ได้บ้าง

คำว่า ตาเอตาอีมาหิ ในวุตติข้างต้น อธิบายว่า ตโต ศัพท์เป็นวิเสสณะของปาฐเสสสะว่า ตาเอตา-
อีมาหิ ดังนั้น การแปลง ส วิภัตติเป็น สสุาย จึงมิได้ท้าย ตา, เอตา และ อีมา ศัพท์เท่านั้นไม่มีท้ายศัพท์อื่น

อนึ่ง คำว่า ตาเอตาอีมาหิ จัดเป็น อนุวัตตานุตติ คือ วุตติที่ติดตตามมาจากสูตรก่อน เพราะ
บทว่า เอติมา (เอตา และ อีมา) ติดตตามมาจากสูตร ๖๒ ว่า เอติมาสมิ (แปลงสละท้ายของ เอตา และ อีมา
และศัพท์อื่นๆ เป็น อิ ในที่ ส และ สา เอกพจน์อยู่หลัง) และบทว่า ตา ติดตตามมาจากสูตร ๖๓ ว่า ตสฺสา
วา (แปลงสละท้ายของ ตา ศัพท์เป็น อิ ในที่ ส และ สา เอกพจน์อยู่หลังได้บ้าง) ดังนั้น บทนี้จึงเป็น
อนุวัตตานุตติที่รวม เอติมา และ ตา เข้าด้วยกัน

แม้พระกัจจายนะจะกล่าวถึง เอตาอีมา ศัพท์ ไว้ก่อน ตา ศัพท์ จึงควรเรียงลำดับก่อนหลังว่า
เอตาอีมาตาโต แต่ในวุตติของกัจจายนไวยากรณ์กล่าวถึง ตา ศัพท์ก่อนเป็นรูปว่า ตาเอตาอีมาโต เพราะ
มุ่งจะกล่าวถึงสิ่งที่อยู่ใกล้ก่อน การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ปัจจาสนนัย คือ นัย
ที่ไม่กล่าวตามลำดับ แต่กล่าวถึงข้อความที่อยู่ใกล้ก่อน

ดังคำอธิบายในคัมภีร์ไวยากรณ์ว่า

วุตฺติยมฺปน ตาสทฺทสฺส ปจฺมุจฺจารณํ ปจฺจาสตฺตินยาเยน กตํ.^{๑๔๖}

“ส่วนในวุตติได้กระทำการกล่าวถึง ตา ศัพท์ไว้ก่อนด้วยปัจจาสดัตตินัย”

ปัจจาสตฺติโนปิ อิเฐว สงฺคหิโต. โส ปน ยถาภูมํ มุญฺจิตฺวา อาสนฺนํ คเหตฺวา วุจฺจติ. ตโต สสุส
สสุยาติ สุตฺเต ตโต ตาเอตาอีมาโตติ วุตฺติยํ วจนฺนติ.^{๑๔๗}

“แม้ปัจจาสดัตตินัยก็นับเข้าในเรื่องนี้ อนึ่ง ปัจจาสดัตตินัยนั้นบุคคลสละตามลำดับแล้วกล่าวถึงเอา

สิ่งที่อยู่ใกล้ ดังการกล่าวในสูตรว่า ตโต ตาเอตานิมาโต (ท้าย ตา, เอตานิ และ นิมา ศัพท์เหล่านั้น) ในสูตรว่า ตโต สสส สสสย ดังนี้แล”

ปัจจุบันคตินี้ยังปรากฏในไวยากรณ์สันสกฤตอีกด้วย กล่าวคือ ในคัมภีร์ปาณินิ (อธยายะ ๑ ปาทะ ๓ สูตร ๑๐) กล่าวว่า ยถาสงฺขยมนฺุเทโส สมานํ (ข้อความที่แสดงไว้ในภายหลังของจำนวนที่เสมอกันตามลำดับย่อมมีได้) [มีรูปสันสกฤตว่า ยถาสฺขยมนฺุเทสะ สมานาม.] หมายความว่า แม้ท่านจะไม่แสดงตามลำดับก่อนหลังตามที่กล่าวไว้ในประโยคต้น แต่ก็แสดงข้อความไว้ครบจำนวนที่กล่าวไว้ข้างหน้า ดังนั้นการแสดงข้อความหลังไว้ก่อนจึงไม่ผิดลำดับ คัมภีร์ตตวโพรินิซึ่งอธิบายสูตรนี้ได้กล่าวว่า

อนุทิสฺสเต อิติ อนุเทโส. ปจฺณา อุจฺจาริตอ อิจฺจตุโก. สมานํ อิติ สมฺพนฺธे ण्णฺจि.^{๑๔๘}

(อนุทิสฺยเต อิติ อนุเทสะ. ปจฺยาทุจฺจารยเต อิตฺยรฺกะ. สมานามิติ สฺพนฺธे ษฺจฺ.)

“ข้อความที่แสดงไว้ในภายหลัง ชื่อว่า อนุเทสะ หมายความว่า ข้อความที่กล่าวไว้ในภายหลัง บทว่า สมานํ ลงณฺฐิวิวิคฺติโนรรธสํพฺนํ”

ในพระบาลีมีอุทาหรณ์เกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

เย เกจิ กุสลา ฐมา, สพฺเพ เต กุสลมูลาติ. ตีเณว กุสลมูลานิ. อวเสสา กุสลา ฐมา, น กุสลมูลา.^{๑๔๙}

“ถามว่า : ธรรมที่เป็นกุศลอย่างใดอย่างหนึ่งมีอยู่ ธรรมทั้งหมดนั้นเป็นกุศลมูลหรือ

ตอบว่า : กุศลมูลมี ๓ อย่างเท่านั้น [คือ อโลภเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ] ธรรมอื่นจากนั้นเป็นกุศลธรรม มิใช่กุศลมูล”

ในพระบาลีนี้ แม้พระพุทธองค์ควรเฉลยโดยตรัสถึงกุศลธรรมก่อน แต่การกล่าวถึงกุศลมูลที่มีจำนวนน้อยจะทำให้เข้าใจความได้ง่าย จึงตรัสถึงกุศลมูลก่อนแล้วตรัสกุศลธรรมต่อมา พระดำรัสนี้จึงไม่เป็นอباكมโทษ คือ โทษปราศจากลำดับ

กุสลากุสลํ อพฺยา-

กต’มิจฺเจสุ ปจฺฉิมํ

อพฺยาकर्ตํ ปากทํ น

ปากทํ ปจฺมทุยฺ.^{๑๕๐}

“ในบรรดาจิตเหล่านี้คือ กุศล อกุศล และอัปยากฤต อัปยากฤตอย่างหลังไม่ให้ผล แต่จิตสองอย่างต้นให้ผลได้”

คาถาที่ไม่เป็นอباكมโทษ (โทษปราศจากลำดับ) จะเห็นได้ว่ามีข้อความผิดลำดับ เพราะลำดับกรรมมีอยู่ตอนแรกในอุเทศว่า กุศล อกุศล อัปยากฤต ครั้นในนิเทศขยายความกลับอธิบายอัปยากฤตก่อนแล้วอธิบายกุศลและอกุศลในภายหลัง ดูลึกลับกัน แต่การแต่งในลักษณะนี้ไม่เป็นอباكมโทษ เพราะยกเอา

ความพิเศษเฉพาะประการขึ้นมาแสดงเสียก่อน จากนั้นจึงอธิบายข้อความที่ไม่พิเศษต่อมา ทั้งนี้เพื่อความเข้าใจง่าย เช่น อัปยาคฤตเป็นเรื่องเดียว และพิเศษกว่าจิตในอุเทศนี้ คือ ไม่ให้ผล ท่านจึงคัดมาอธิบายก่อน จิตอีกสองอย่างคือกุศลและอกุศล ต่างไม่มีอะไรพิเศษกว่ากัน คือให้ผลเหมือนกัน พูดถึงทีหลังก็ได้ จึงไม่เป็นอัมกมโทษ

สัสสาเสวกวจนสุ อี อีเตว.

บทว่า สัสสาเสวกวจนสุ และบทว่า อี ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๑๕๔ : ๒๑๖] ตสสา วา.

แปลงสละท่ายของ ตา ศัพทเป็น อี ในที่ ส และ สา เอกพจน์อยู่หลังได้บ้าง

อี อ. อี อาเทศ อนุตสส ของที่สุด ตสสา แห่ง ตา ศัพท โหติ ย่อมมี สัสสา ในที่ ส และ สา ท. เอกพจน์ อันเป็นเอกพจน์ วา บ้าง ๕

เอกพจน์สัสสา ตาสทสส อา อิตตฺ วา ยาดิ.

สละ อา แห่ง ตา ศัพทย่อมถึงความเป็น อี ในที่ ส และ สา เอกพจน์อยู่หลังได้บ้าง

สูตรนี้กล่าวถึงการแปลงสละ อา ของ ตา ศัพท เป็น อี ในที่ ส และ สา เอกพจน์ อยู่หลังได้บ้าง แม้ท่านจะไม่ประกอบ อนุต ศัพทในสูตรไว้โดยตรง ก็ให้เพิ่มเข้ามาแปลร่วมกับ ตสสา (ของ ตา ศัพท) โดยฉันทวิวัคตินใน ตสสา มองหา อนุต ศัพทเข้ามาแปลร่วมซึ่งเรียกว่า อนุตตาเปกข (มองหา อนุต ศัพท) ตามที่ได้อธิบายไว้ในปทรูปสัทธิปกรณ์ (สูตร ๒๑๖) อย่างไรก็ตาม ในจุดติของสูตรนี้ได้อธิบายเป็นรูปว่า ตาสทสส อา อิตตฺ วา ยาดิ (สละ อา ของ ตา ศัพทย่อมถึงความเป็น อี ได้บ้าง) เพื่อแสดงวิธีประพันธ์บาลีอีกอย่างหนึ่งโดยเพิ่ม ยาดิ เข้ามาเป็นกริยาคุมพากย์แทน โหติ (ย่อมมี) ตามนัยแรก

ติสสาย ติสสา ตสสา ตาย ตาสํ ตาसानํ ติสสํ ตสสํ ตายํ ตาสู.

[จตุตถี] ติสสาย ติสสา ตสสา ตาย ตาสํ ตาसानํ

[สัตตมี] ติสสํ ตสสํ ตายํ ตาสู.

ในรูปว่า ติสสาย แปลงสละ อา ของ ตา เป็น อี ในที่มี สสาย อยู่หลัง ความจริงในสูตรกล่าวเพียงว่า “ในที่ ส และ สา อยู่หลัง” แต่เนื่องจาก สสาย มีรูปคล้ายกับ สา จึงปฏิบัติเช่นเดียวกับ สา เพราะ สสาย นั้นมีคติเหมือนกัน เนื่องจากเป็นอาเทศของเอกพจน์ อาเทศของวิภัตติ และมี ส อักษรเช่นเดียวกัน

การประกอบรูปศัพท์ ติสสาย

ศัพท์เดิมเป็น ตา

ลง ส จตุตถีวิวัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมปทาเน จตุตถิ” (ตา + ส)

แปลง ส ท้าย ตา ศัพท์เป็น สสาย ด้วยสูตรว่า “ตโต สสส สสาย” (ตา + สสาย)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “บุพพมโหจิตมสสรํ สเรน วิโยชเย” (ตฺ -า + สสาย)

ในที่ สสาย อยู่หลัง แปลงสระที่สุดของ ตา เป็น อิ ด้วยสูตรว่า “ตสสา วา” (ตฺ -ิ + สสาย)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปริ ยุตฺเต” (ตฺ → -ิ + สสาย)

สำเร็จรูปเป็น ติสสาย

ตา สทพทมาลา (อิตถิลิงค์)		
วิวัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	สา	นา ตา นาโย ตาโย
ทุติยา	นํ ตํ	นา ตา นาโย ตาโย
ตติยา	นาย ตาย	นาหิ ตาหิ นาภิ ตาภิ
จตุตถิ	ติสสาย ตสสาย อสสาย นสสาย อสสา นสสา ติสสา ตสสา นาย ตาย	นาสํ นาสานํ ตาสํ ตาसानํ
ปัญจมี	นาย ตาย	นาหิ ตาหิ นาภิ ตาภิ
ฉกฺษิ	ติสสาย ตสสาย อสสาย นสสาย อสสา นสสา ติสสา ตสสา นาย ตาย	นาสํ นาสานํ ตาสํ ตาसानํ
สัตตมึ	อสสํ นสสํ ติสสํ ตสสํ นายํ ตายํ	นาสุ ตาสุ

นปฺสเก ตํ อิจจาติ.

ในนปฺสกลิงค์ มีรูปว่า ตํ เป็นต้น

ต สทพทมาลา (นปฺสกลิงค์)		
วิวัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	นํ ตํ	นานิ ตานิ
ทุติยา	นํ ตํ	นานิ ตานิ
ตติยา	เนน เตน	เนहि เนภิ เตहि เตภิ

ต สทฺทปทมาลา (นปฺงสกลิงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
จตุตถี	อสฺส นสฺส ตสฺส	เนสฺ เตสฺ เนसानํ เตसानํ
ปัญจมี	อสมฺมา นสมฺมา ตสมฺมา นมฺหา ตมฺหา	เนหิ เตหิ เนภิ เตภิ
ฉกฺขี	อสฺส นสฺส ตสฺส	เนสฺ เตสฺ เนसानํ เตसानํ
สัตตมี	อสมฺมี นสฺมี ตสมฺมี นมฺหิ ตมฺหิ	เนสุ เตสุ

เอโส.

[ปฐฺมา เอกพจน์] เอโส (บุรุษนั้น)

สนามหลวงบาลีไทยบัญญัติการแปล เอต ศัพท์ในการแปลยกศัพท์ว่า “นั้น” ถ้าเป็นการแปลโดยอรรถ ก็อาจแปลว่า “นี้” หรือ “นั้น” ได้ตามความเหมาะสม

เสสฺ สพฺพสมํ.

รูปที่เหลือเหมือนกับ สพฺพ ศัพท์

เอต สทฺทปทมาลา (ปฺงลิงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐฺมา	เอโส	เอเต
ทุติยา	เอตํ	เอเต
ตติยา	เอเตน	เอเตหิ เอเตภิ
จตุตถี	เอตสฺส	เอเตสฺ เอเตसानํ
ปัญจมี	เอตสมฺมา เอตมฺหา	เอเตหิ เอเตภิ
ฉกฺขี	เอตสฺส	เอเตสฺ เอเตसानํ
สัตตมี	เอตสมฺมี เอตมฺหิ	เอเตสุ

อิตถิยฺ เอสา.

ในอิตถิลิงค์ ได้รู้ว่า เอสา (หญิงนั้น)

สํสาเสวกวจนเสวเตว.

บทว่า สํสาเสวกวจนสุ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๑๕๕ : ๒๑๗] เอติมาสมิ.

แปลงสละท่ายของ เอตา และ อีมา เป็น อี ในที่ สํ และ สา เอกพจน์อยู่หลัง

อนโต อ.ที่สุด เอติมาสํ ของ เอตา และ อีมา ศัพท์ ท. อี เป็น อี โหติ ย่อมเป็น สํ-
สาสุ ในที่ สํ และ สา ท. เอกวจนสุ อันเป็นเอกพจน์ ฯ

สูตรนี้กล่าวถึงการแปลงสละ อา ท้าย เอตา และ อีมา เป็น อี ในที่ สํ และ สา อยู่หลังจึงมี
ลักษณะคล้ายกับสูตรว่า ตสฺสา วา แต่เปลี่ยนจาก ตา ศัพท์เป็น เอตา และ อีมา เท่านั้น

โดยเหตุที่ปทรูปสิทธิปริกษณ์อนุญาตให้ จ ศัพท์ติดตามมาจากสูตรว่า สํสาเสวกวจนสุ จ ดังนั้น
จ ศัพท์ดังกล่าวจึงทำหน้าที่อุดตสมุจจะ โดยรวบรวมการแปลงสละท่าย อญฺเฆ และ เอกา ศัพท์เป็นต้นเป็น
อี ในเพราะ สํ และ สา จึงมีรูปเป็น อญฺิสฺสํ, อญฺิสฺสา; เอกิสฺสํ, เอกิสฺสา เพราะฉะนั้น คำแปลสูตรตาม
มติของปทรูปสิทธิปริกษณ์จึงต่างจากคัมภีร์นี้ เพราะคัมภีร์นี้ไม่ได้อนุญาตให้ จ ศัพท์ดังกล่าวติดตามมา

เอวจนสํสาสุ เอตาอิมานมนตฺสฺส อี โหติ.

แปลงสละท่ายของ เอตา และ อีมา เป็น อี ในที่ สํ และ สา อันเป็นเอกพจน์อยู่หลัง

แม้คำแปลของวุตติกับสูตรจะคล้ายคลึงกัน แต่คำในสูตรเป็นคำสั้นๆ ไม่สมบูรณ์ เพราะท่านต้อง
การจะให้ เป็นบทท่องจำ จึงอนุญาตให้บทอื่นๆ ติดตามมาจากสูตรก่อน

นอกจากนั้นแล้ว คำว่า เอติมาสมิ ในสูตรให้แปลตามศัพท์โดยเพิ่ม อนฺต ศัพท์เข้ามาแปลว่า
เอติมาสํ อนโต อี โหติ (โหติ = ย่อมเป็น) แต่ในวุตติได้ประพันธ์บาลีอีกลักษณะหนึ่งว่า เอตาอิมานมนตฺสฺส
อี โหติ (โหติ = ย่อมมี) ทั้งนี้ เพื่อให้รู้ถึงความหลากหลายในการใช้คำ นอกจากนั้น อาจเขียนบาลีโดย
เพิ่ม ยาติ เข้ามาก็ได้ว่า เอตาอิมานมนโต อิตฺตํ ยาติ (สละท่ายของ เอตา และ อีมา ศัพท์ย่อมถึงความ
เป็น อี)

เอติสฺสาย เอติสฺสา เอตายฺ เอตาสํ เอตาสานํ, เอติสฺสํ เอตสฺสํ เอตายํ เอตาสุ.

[จตุตถิ] เอติสฺสาย เอติสฺสา เอตาย

เอตาสํ เอตาสานํ

[สัตตมิ] เอติสฺสํ เอตสฺสํ เอตายํ

เอตาสุ

พาลาวตารคณฺฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๑๐๗) และพาลาวตารนิสสัยใหม่ (หน้า ๕๘) ได้กล่าวถึงรูปว่า เอตสฺสํ ไว้อีกด้วย แต่ในสูตรว่า เอติมาสมิ ไม่มี ว่า ศัพท์ที่ทำหน้าที่วิภัพฺ จึงควรมีรูปเดี่ยวว่า เอติสฺสํ เท่านั้นตามที่พบในปทฺฐปสฺสิทธิปกรณํ

ความจริงแล้ว ท่านพระกัจจายนะตั้งสูตรนี้แยกกับสูตรว่า ตสฺสา ว่า ที่แสดงการแปลงสระ อา ของ ตา ศัพท์เป็น อิ เพื่อแสดงว่า การแปลงสระท้ายของ เอตา และ อิมา เป็น อิ มีความแน่นอน แต่การแปลงสระท้ายของ ตา ศัพท์ไม่แน่นอน เพราะท่านประกอบ ว่า ศัพท์ไว้โดยตรงในสูตรว่า ตสฺสา ว่า

นอกจากนั้น พาลาวตารคณฺฐิข้างต้นกล่าวว่า รูปว่า เอตสฺสํ ให้ทำรัสสระ อา เป็น อ ด้วย สูตรว่า โฆ รสฺสํ แต่รูปว่า เอติสฺสํ ให้แปลงสระ อา เป็น อิ ด้วยสูตรว่า เอติมาสมิ แต่ผู้แปลเห็นว่าท่านพระกัจจายนะกล่าวแยกสูตรเป็นสองสูตรที่มี ว่า ศัพท์และไม่มี ว่า ศัพท์ จึงน่าจะมีรูปว่า เอติสฺสํ เท่านั้น ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา

การประกอบรูปศัพท์ เอติสฺสาย

ศัพท์เดิมเป็น เอตา

ลง ส จตุตถิวิภตฺติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตถิ” (เอตา + ส)

แปลง ส ท้าย เอตา เป็น สฺสาย ด้วยสูตรว่า “ตโต สสฺส สฺสาย” (เอตา + สฺสาย)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “บุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (เอต -า + สฺสาย)

ในที่ สฺสาย อยู่หลัง แปลงสระที่สุดของ เอตา เป็น อิ ด้วยสูตรว่า “เอติมาสมิ” (เอต -ิ + สฺสาย)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต” (เอต → -ิ + สฺสาย)

สำเร็จรูปเป็น เอติสฺสาย

เสสํ สพฺพาว.

รูปที่เหลือเหมือน สพฺพา ศัพท์

เอตา สหุพทมาลา (อิตถीलิ่งค์)		
วิภัติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	เอตา	เอตา เอตาโย
ทุติยา	เอตํ	เอตา เอตาโย
ตติยา	เอตาย	เอตาหิ เอตาภิ
จตุตถี	เอติสฺสาย เอติสฺสา เอตาย	เอตาสํ เอตาสานํ
ปัญจมี	เอตาย	เอตาหิ เอตาภิ
ฉกฺขี	เอติสฺสาย เอติสฺสา เอตาย	เอตาสํ เอตาสานํ
สทฺตมี	เอติสฺสํ เอตายํ	เอตาสู

นปฺสเก เอตํ อิจฺจาหิ.

ในนปฺสกลิ่งค์ ได้รູพว่า เอตํ (ตระกูลนั้น) เป็นต้น

เอต สหุพทมาลา (นปฺสกลิ่งค์)		
วิภัติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	เอตํ	เอตานิ
ทุติยา	เอตํ	เอตานิ
ตติยา	เอเตน	เอเตหิ เอเตภิ
จตุตถี	เอเตสฺส	เอเตสํ เอเตसानํ
ปัญจมี	เอเตสฺมา เอเตมฺหา	เอเตหิ เอเตภิ
ฉกฺขี	เอเตสฺส	เอเตสํ เอเตसानํ
สทฺตมี	เอเตสฺมี เอเตมฺหิ	เอเตสุ

อิม สี.

ตั้ง อิม ศัพทฺ ลง สี วิภัตติ

[๑๕๖ : ๒๑๘] อนุปุสสสหายํ สิมฺหิ.

แปลง อิม ที่มีไชนฺปงฺสกลิงค์ทั้งศัพทฺเป็น อยฺ ในที่ สี วิภัตติอยู่หลัง

อยํ อ. อยํ อาเทศ อิมฺสฺส ของ อิม ศัพทฺ สพฺพสฺส ทั้งศัพทฺ อนุปุสสสฺส ที่มีไชนฺปงฺสกลิงค์ ไหติ ย่อมมี สิมฺหิ ในเพราะ สี วิภัตติ ฯ

อนุปุสสสหายํ สิมฺหิติ อิมฺสฺส อยํ.

แปลง อิม เป็น อยํ ด้วยสูตรว่า อนุปุสสสหายํ สิมฺหิ (แปลง อิม ที่มีไชนฺปงฺสกลิงค์ทั้งศัพทฺเป็น อยฺ ในที่ สี วิภัตติอยู่หลัง)

สูตรนี้กล่าวถึงการแปลง อิม ทั้งศัพทฺเป็น อยฺ ในที่ สี วิภัตติอยู่หลัง อนึ่ง อิม ศัพทฺดังกล่าว ต้องไม่ไชนฺปงฺสกลิงค์ คือ แสดงเนื้อความที่เป็นปงฺสกลิงค์หรืออิตถิลิงค์ เช่น อยํ บุริโส (บุรุษนี้), อยํ อิตถิ (สตรีนี้) ถ้าเป็น อิม ศัพทฺที่เป็นนปงฺสกลิงค์ ต้องแปลง อิม เป็น อิํ ด้วยสูตรว่า อิมฺสฺสอิํสฺส นปฺสเก (แปลง อิม ในนปงฺสกลิงค์ทั้งศัพทฺกับวิภัตติเป็น อิํ ในที่ อํ และ สี วิภัตติอยู่หลังได้บ้าง) ได้รูปว่า อิํ จิตฺตํ (จิตนี้) หรือ อิํ กุลํ (ตระกูลนี้)

สีโลโป.

ลบ สี วิภัตติ

อยํ อิเม, อิมํ อิเม.

[ปฐมา] อยํ

อิเม

[ทุติยา] อิมํ

อิเม

การประกอบรูปศัพท์ อัย

ศัพท์เดิมเป็น อิม

ลง สิ ปฐมาวิภัติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สิงคตเถ ปจมา” (อิม + สิ)

ในที่ สิ วิภัตติอยู่หลัง แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น อัย ด้วยสูตรว่า “อนปุสกสสายํ สิมฺหิ” (อัย + สิ)

ลง สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสึปิ” (อัย)

สำเร็จรูปเป็น อัย

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตุเต” (อน → เอน)

สำเร็จรูปเป็น อเนน

การประกอบรูปศัพท์ อมินา

ศัพท์เดิมเป็น อิม

ลง นา ตติยวิภัติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กรณ ตติยา” (อิม + นา)

ในที่ นา วิภัตติอยู่หลัง แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น อิมิ ด้วยสูตรว่า “อนิมิ นามหิ จ” (อิมิ + นา)

สำเร็จรูปเป็น อมินา

[๑๕๘ : ๒๒๐] สัพพสฺสิมสฺเส วา.

แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น เอ ในที่ สฺ, นํ และ หิ วิภัตตಿಯอยู่หลังได้บ้าง

เอ อ. เอ อาเทศ อิมสฺส ของ อิม ศัพท์ สัพพสฺส ทั้งศัพท์ โหติ ย่อมมี สุนฺหิสฺ ใน
ที่ สฺ, นํ และ หิ วิภัตติ ท. วา บ้าง ๒

สัพพสฺสิมสฺเส วาติ สุนฺหิสฺ เอ วา.

แปลงเป็น เอ ในที่ สฺ, นํ และ หิ วิภัตตಿಯอยู่หลังได้บ้างด้วยสูตรว่า สัพพสฺสิมสฺเส วา
(แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น เอ ในที่ สฺ, นํ และ หิ วิภัตตಿಯอยู่หลังได้บ้าง)

คำว่า สัพพสฺสิมสฺเส ดับทเป็น สัพพสฺส + อิมสฺส + เอ

สูตรนี้กล่าวถึงการแปลง อิม เป็น เอ ในที่ สฺ, นํ และ หิ วิภัตตಿಯอยู่หลังได้บ้าง จึงมีรูปที่แปลง
เป็น เอ ไม่แน่นอนด้วยอำนาจของ วา ศัพท์ว่า

[ตติยา/ปัญจมี พหูพจน์] เอหิ อิเมหิ

[จตุตถิ/ฉกฺขิ พหูพจน์] เอสํ เอสานํ อิมํ อิมานํ

[สัตตมี พหูพจน์] เอสุ อิมสุ

เอหิ อิเมหิ.

[ตติยา พหูพจน์] เอหิ อิเมหิ

การประกอบรูปศัพท์ เอหิ

ศัพท์เดิมเป็น อิม

ลง หิ ตติยาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “กรณฺ ตติยา” (อิม + หิ)

ในที่ หิ วิภัตตಿಯอยู่หลัง แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “สัพพสฺสิมสฺเส วา” (เอ + หิ)

สำเร็จรูปเป็น เอหิ

วา สสมาสมีสัสสาวตตเตว.

บทว่า วา และบทว่า สสมาสมีสัสสาวตต ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๑๕๙ : ๒๒๑] อิมสททสส จ.

แปลง อิม เป็น อ ในที่ ส, สมา, สมี, ส และ สา อยู่หลังได้บ้าง

อดีต อ.ความเป็น อ อิมสททสส ของ อิม ศัพท์ โหติ ย่อมมี สสมาสมีสัสสา ในที่ ส สมา สมี ส และ สา วิภัติ ท. วา บ้าง ๑

คำแปลของสูตรนี้ ตามมติของคัมภีร์พาลาวตารต่างกับมติของปทรูปสิทธิปกรณ์เล็กน้อย คือ ปทรูปสิทธิปกรณ์อนุญาตให้บทว่า สทพสส จากสูตรว่า สทพสสมิสเส วา และ สทพตถ ติดตามมาจากสูตรว่า ตสส วา นตต สทพตถ อีกด้วย ท่านจึงให้แปลสูตรนี้ว่า

“แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น อ ในลิงค์ทั้งปวงในเพราะ ส, สมา, สมี, ส และ สา ได้บ้าง”

และมีคำแปลยกศัพท์ว่า

อดีต อ.ความเป็น อ อิมสททสส ของ อิม ศัพท์ สทพสส ทั้งศัพท์ โหติ ย่อมมี ลิงฺเคสุ ในลิงค์ ท. สทพตถ ทั้งปวง สสมาสมีสัสสา ในเพราะ ส สมา สมี ส และ สา วิภัติ ท. วา บ้าง ๑

แต่คัมภีร์นี้ต้องการจะย่อความให้สั้นลง จึงไม่ให้บททั้งสองติดตามาสู่สูตรนี้ ส่งผลให้คำแปลสูตรสั้นขึ้น และท่องจำง่าย

สูตรนี้กล่าวถึงการแปลง อิม เป็น อ ในที่ ส, สมา, สมี, ส และ สา อยู่หลัง ได้บ้าง ได้รูปว่า อสส, อิมสส (แก่บุคคลนี้) เป็นต้น ฎีกาใหม่ (หน้า ๑๑๑) กล่าวว่า สูตรว่า สสมาสมีสัสสาวตต กล่าวถึงการแปลง ต ศัพท์เป็น อ ในที่ ส วิภัติเป็นต้นอยู่หลัง ดังนั้น รูปว่า อสส จึงอาจแปลง ต หรือ อิม ศัพท์เป็น อ ก็ได้ มีความหมาย ๒ ประการ คือ “แก่บุคคลนั้น” (แปลง ต เป็น อ) หรือ “แก่บุคคลนี้” (แปลง อิม เป็น อ) อย่างไรก็ตาม คัมภีร์นี้มิได้ระบุถึงการแปลง ต เป็น อ ด้วยสูตรดังกล่าว ทำให้เข้าใจว่า การแปลง ต เป็น อ คงมีที่ใช้น้อยในพระบาลี ท่านจึงมิได้ระบุไว้

สสมาสมีสัสสา อิมสส อดีต วา โหติ.

แปลง อิม เป็น อ ในที่ ส, สมา, สมี, ส และ สา อยู่หลังได้บ้าง

คำแปลของวุดติข้างต้นเหมือนกับคำแปลสูตร แต่คำในสูตรมีเพียงบทการี คือ บทที่ยังไม่สำเร็จ

ได้แก่ อิมสทสฺส ส่วนในวุตติได้นำบทที่ติดต้ามมาจากสูตรก่อน คือ บทว่า วา จากสูตรว่า สพฺพสฺสิมสฺเส
วา และบทว่า สสฺมาสมึสฺสํสวตฺตํ มาประกอบเป็นประโยคที่สมบูรณ์ ดังนั้น แม้ว่าคำแปลสูตรกับวุตติ
จะเหมือนกัน ก็ไม่ผิดหลักภาษา เพราะวุตติก็คือคำอธิบายสูตรนั่นเอง

จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อนุรักษณ์นะ คือ ดึงบทว่า สสฺมาสมึสฺสํสวตฺตํ มาไว้ในสูตรนี้ จึงไม่
ต้องแปลเหมือนคำแปลของสูตรว่า ปุพฺโพ จ

รูปว่า สํ และ สา เป็นอาเทศของ สฺมี และ ส วิภัตติ แต่ก็เรียกว่าเป็นวิภัตติได้โดยอ้อม เพราะ
เป็นรูปสำเร็จของวิภัตติ ดังข้อความกล่าววว่า

จानीวาเทโส.^{๑๕๑} (สถานิวทาเทศะ.)

“อาเทศ (อักษรตัวใหม่ที่เข้ามาแทนที่อักษรเก่า) เป็นเหมือนฐานนี้”

ข้อความข้างต้นหมายความว่า อาเทศเป็นเหมือนฐานนี้ คือ สิ่งที่สำคัญ ซึ่งในที่นี้หมายถึง วิภัตติ
นั่นเอง

พาลาวตารคณฺฐิกกล่าวถึงกฎทั่วไปหรือปริภาสาว่า

ตทาเทโส ตทาเทสีว ภาติ.^{๑๕๒}

“อาเทศของศัพท์นั้นเป็นเหมือนอาเทสี (อักษรที่ถูกเปลี่ยนแปลง) ของศัพท์นั้น”

อย่างไรก็ตาม กฎทั่วไปข้างต้นไม่พบในคัมภีร์ปริภาเซนุเสขระ คาดว่าท่านผู้แต่งคงจะนำมา
จากไวยากรณ์สันสกฤตเล่มใดเล่มหนึ่ง ขอฝากให้ผู้รู้สืบค้นต่อไป

แม้โมคคัลลานนิสสัยก็กล่าวถึงกฎทั่วไปที่มีรูปคล้ายคลึงกันว่า

ตทาเทสา ตทิว ภาวนติ.^{๑๕๓}

“อาเทศของศัพท์นั้นเป็นเหมือนอาเทสีนั้น”

แม้ท่านพระกัจจายณะจะกล่าวสูตรเป็นรูปว่า สสฺมาสมึสฺสวตฺตํ โดยไม่กล่าวถึง สํ และ สา ก็
หมายรวมถึง สํ และ สา เหล่านั้นได้ เพราะเป็นศัพท์ที่แปลงมาจาก สฺมี และ ส วิภัตติเช่นเดียวกัน แต่
ท่านกล่าวระบุดังทั้งสองศัพท์ไว้ในที่นี้เพื่อห้ามอาเทศอื่นนอกจาก สํ และ สา ดังนั้น จึงแปลง ต เป็น อ
ในที่มีอาเทศอื่นจาก สํ และ สา เหล่านั้นไม่ได้

อสุส อิมสฺส เอสํ เอสานํ อิมสํ อิมะसानํ, อสุมา อิมฺมหา อิมฺสุมา เอหิ อิมะหิ, อสุมี
อิมฺมहि อิมฺสุมี เอสุ อิมะสุ.

[จตุตถิ] อสุส อิมสฺส

เอสํ เอสานํ อิมสํ อิมะसानํ

[ปัญจมี] อสฺมา อิมฺหา อิมฺสฺมา

เอหิ อิเมหิ

[สัตตมี] อสฺมี อิมฺหิ อิมฺสฺมี

เอสุ อิเมสุ

การประกอบรูปศัพท์ อสส

ศัพท์เดิมเป็น อิม

ลง ส จตุตถีวิภัติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมปทาเน จตุตถิ” (อิม + ส)

ในที่ ส วิภัตติอยู่หลัง แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น อ ด้วยสูตรว่า “อิมสทสฺส จ” (อ + ส)

ลง ส อากมในที่ ส วิภัตติอยู่หลังด้วยสูตรว่า “สาคโม เส” (อ + สส)

สำเร็จรูปเป็น อสส

อิม สทฺทพทมาลา (ปุงลิงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	อยํ	อิเม
ทุติยา	อิมํ	อิเม
ตติยา	อเนน อิมินา	เอหิ อิเมหิ เอภิ อิเมภิ
จตุตถิ	อสฺส อิมฺสฺส	เอสํ อิเมสํ เอสานํ อิเมसानํ
ปัญจมี	อสฺมา อิมฺสฺมา อิมฺหา	เอหิ อิเมหิ เอภิ อิเมภิ
ฉกฺชี	อสฺส อิมฺสฺส	เอสํ อิเมสํ เอสานํ อิเมसानํ
สัตตมี	อสฺมี อิมฺสฺมี อิมฺหิ	เอสุ อิเมสุ

อดุดปกเข-

ในฝ่ายที่แปลงเป็น อ-

[๑๖๐ : ๒๑๔] น ติเมหิ กตากาเรหิ.

การแปลง สุมา และ สฺมี ท้าย ต และ อิม ที่กระทำเป็น อ อักษรแล้วเป็น มหา และ มหิ [ตามลำดับ] ย่อมไม่มี

มฺหามหิ อ. มหา และ มหิ อาเทศ ท. สฺมาสมินฺ ของ สุมา วิภัตติและ สฺมี วิภัตติ ท. ปเรสฺ อันเป็นเบื้องหลัง ติเมหิ จาก ต ศัพท์และ อิม ศัพท์ ท. กตากาเรหิ อันมี อ อักษรที่ถูกกระทำแล้ว น โหนฺติ ย่อมไม่มี ๕

น ติเมหิ กตากาเรหิติ สฺมาสมินฺ มฺหามหิ น สิขณฺเต.

การแปลง สุมา เป็น มหา และ สฺมี เป็น มหิ ย่อมไม่สำเร็จด้วยสูตรว่า น ติเมหิ กตากาเรหิ (การแปลง สุมา และ สฺมี ท้าย ต และ อิม ที่กระทำเป็น อ อักษรแล้วเป็น มหา และ มหิ [ตามลำดับ] ย่อมไม่มี)

สูตรนี้ห้ามการแปลง สุมา เป็น มหา และ สฺมี เป็น มหิ ท้าย ต ศัพท์ที่แปลงเป็น อ แล้วด้วยสูตรว่า สฺมาสมิสํสาสฺวตฺติ และท้าย อิม ศัพท์ที่แปลงเป็น อ แล้วด้วยสูตรว่า อิมสทฺทสฺส จ จึงได้รูปว่า อสุมา และ อสมิ ของ ต และ อิม ศัพท์ไม่มีรูปว่า อมหา และ อมหิ การที่ท่านห้ามรูปเหล่านี้ก็เนื่องจากว่าถ้ามีรูปว่า อมหา และ อมหิ ก็จะซ้ำกับรูปอาชยาดที่ประกอบรูปศัพท์มาจาก อส ธาตุ (ภฺวิ = มี, เป็น) + อ ปัจจัย + มิ หรือ ม วิภัตติ แปลง มิ เป็น มหิ หรือแปลง ม วิภัตติเป็น มหฺ และลบบพยัญชนะที่สุด ธาตุ ด้วยสูตรว่า อสสุมา มิมาณฺ มหิมฺหานฺตโลโป จ (แปลง มิ และ ม วิภัตติท้าย อส ธาตุเป็น มหิ และ มหฺ [ตามลำดับ]ได้บ้าง และลบบพยัญชนะที่สุดธาตุ) ได้รูปว่า อมหิ (เราย่อมเป็น) และ อมหฺ (เราทั้งหลายย่อมเป็น)

แม้รูปว่า อมหา และ อมหิ นี้จะถูกห้ามด้วยสูตรนี้ แต่ได้รับอนุญาตไว้ในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๑๓๒) ซึ่งกล่าวว่า ภู สฺมาสมิสฺสสํสาสมํหามหิสฺวิมสฺส จ (แปลง อิม และ ต ศัพท์เป็น ภู [คือ อ ที่มี ภู เป็นอนุพันธ์] ในที่ ส, สุมา, สฺมี, สฺสาย, สฺส, สฺสา, สํ, มหา และ มหิ) เช่น

[อิม ศัพท์] อสฺส อิมสฺส, อสุมา อิมสุมา, อสมิ อิมสมิ

อสฺสาย อิมิสฺสาย, อสฺสํ อิมิสฺสํ, อสฺสา อิมิสฺสา

อาสํ อิมาสํ, อมฺหา อิมฺมา, อมฺหิ อิมฺมฺหิ

[ต ศัพท์] อสฺส ตสฺส, อสฺมา ตสฺมา, อสฺมี ตสฺมี

อสฺสาย ตสฺสาย, อสฺสํ ตสฺสํ, อสฺสา ตสฺสา

อาสํ ตาสํ, อมฺหา ตมฺหา, อมฺหิ ตมฺหิ

มีข้อสังเกตว่า ท่านพระกัจจายณะอนุญาตให้บทว่า สฺมาสฺมีนํ (แห่ง สฺมา และ สฺมี) และบทว่า มฺหามฺหิ (เป็น มฺหา และ มฺหิ) จากสูตรว่า สฺมาหิสมฺมีนํ มฺหาภิมฺหิ วา (แปลง สฺมา, หิ และ สฺมี เป็น มฺหา, ภิ และ มฺหิ ได้บ้าง) ตามมาปรากฏในสูตรนี้ โดยเว้นบทว่า หิ และ ภิ เพราะไม่มีการแปลง อิม หรือ ต เป็น อ ในที่มี หิ วิกฤตอยู่หลังนั่นเอง ท่านจึงไม่อนุญาตให้ หิ และ ภิ ศัพท์ติดตามมาด้วย

ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

หิวิกฤตฺติมฺหิ อการาเทสฺส อภาวา ตสฺส หินฺตติ.^{๑๕๔}

“การหย่อนไปของ หิ วิกฤตนั้น ย่อมมีเพราะไม่มีการแปลงเป็น อ อักษรในที่ หิ วิกฤตอยู่หลัง”

อนึ่ง การอนุญาตให้ศัพท์ที่ต้องการติดตามไปสู่สูตรต่อไปได้นั้น ขึ้นอยู่กับความเหมาะสมของ เนื้อความตามฐานะโอกาส คัมภีร์นยาสะจึงกล่าวว่า

ยํ ยตฺถิจฺฉินฺตํ, ตตฺถ ตํเยว วตฺตติ.^{๑๕๕}

“บทใดถูกปรารภแล้วในสูตรใด บทนั้นนั้นแหละย่อมติดตามมาสู่สูตรนั้น”

คำว่า ติม มีรูปวิเคราะห์ว่า

- โต จ อิม จ ติม่า = ต ศัพท์และ อิม ศัพท์)

คำนี้เป็นกฎบุพพคตินัย คือ ส่วนที่ใช้เรียกสิ่งที่เคยเป็นมาก่อน ทั้งนี้เพราะไม่มี ต และ อิม อยู่จริงๆ มีเพียงรูป อ ที่แปลงมาจาก ต และ อิม ศัพท์แล้วเท่านั้น

คำว่า กตาการ (มี อ อักษรที่ถูกกระทำแล้ว, แปลงเป็น อ อักษรแล้ว) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กรียตฺถาติ กโต (กร ธาตุ + ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- อ เอว กาโร อกาโร (อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- กโต อกาโร เยสํ เต กตาการา (จตุตถิพหุพหิหิสมาส)

การประกอบรูปศัพท์ อสฺมา

ศัพท์เดิมเป็น อิม

ลง สฺมา ปัญจมีวิกฤติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “อปาทาเน ปญจมี” (อิม + สฺมา)

ในที่ สฺมา วิกฤตอยู่หลัง แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น อ ด้วยสูตรว่า “อิมสทฺทสฺส จ” (อ + สฺมา)

แม้ควรจะแปลง สฺมา วิภัตติเป็น มหา ด้วยสูตรว่า สฺมาหิสมินฺ มหาภิมฺหิ วา ก็ไม่ต้องทำเช่นนั้น เพราะสูตรว่า น ติเมหิ กตากรเหหิ ห้ามไว้

สำเร็จรูปเป็น อสฺมา

อิตถียํ อยํ.

ในอิตถิลิงค์ ได้รูปว่า อยํ (หญิงนี้)

เสสฺ เอตาว.

รูปที่เหลือเหมือน เอตา ศัพท์

สํสาสุตตํ วิเสโส.

การแปลงเป็น อ เท่านั้นเป็นรูปพิเศษในที่ สํ และ สา อยู่หลัง

รูปดังกล่าว คือ รูปที่ลง สฺมี วิภัตติว่า อสฺส และมีรูปที่ลง ส วิภัตติว่า อสฺสา

นอกจากนั้นแล้ว ยังมีรูปที่แปลง อิม เป็น อ ในที่ สฺสหาย อยู่หลังอีกด้วย เช่น อสฺสหาย เพราะถือว่ารูปว่า สฺสหาย ก็มีคติเดียวกับ สา เนื่องจากมีรูปคล้ายคลึงกัน

อิม่า สหฺพทมาลา (อิตถิลิงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐฺมา	อยํ	อิม่า อิมายิ
ทุติยา	อิมํ	อิม่า อิมายิ
ตติยา	อิมาย	อิม่าหิ อิม่าภิ
จตุตถิ	อสฺสหาย อิมิสฺสหาย อสฺสา อิมิสฺสา อิมาย	อิม่าสํ อิม่าसानํ
ปัญจมี	อิมาย	อิม่าหิ อิม่าภิ
ฉกฺขี	อสฺสหาย อิมิสฺสหาย อสฺสา อิมิสฺสา อิมาย	อิม่าสํ อิม่าसानํ
สัตตมี	อสฺสํ อิมิสฺสํ อิมิสฺสา อิมายํ	อิม่าสุ

นปฺสเก- สวิภตฺติสฺส วาเตว.

ในนปฺสกลิงค์- บทว่า สวิภตฺติสฺส และบทว่า วา ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๑๖๑ : ๒๒๒] อิมสฺสทิมฺมสฺส นปฺสเก.

แปลง อิม ในนปฺสกลิงค์ทั้งศัพท์กับวิภตฺติเป็น อิํ ในที่ อํ และ สิ วิภตฺติอยู่หลังได้บ้าง

อิํ อ. อิํ อาเทศ อิมสฺส ของ อิม ศัพท์ วตฺตมานสฺส อันเป็นไปอยู่ นปฺสเก ในนปฺสกลิงค์ สวิภตฺติสฺส อันเป็นไปกับด้วยวิภตฺติ โหติ ย่อมมี อํสฺส ในที่ อํ และ สิ วิภตฺติ ท. วา บ้าง ๗

อิมสฺสทิมฺมสฺส นปฺสเกติ อิมสฺส อิํ วา.

แปลง อิม เป็น อิํ ได้บ้างด้วยสูตรว่า อิมสฺสทิมฺมสฺส นปฺสเก (แปลง อิม ในนปฺสกลิงค์ทั้งศัพท์กับวิภตฺติเป็น อิํ ในที่ อํ และ สิ วิภตฺติอยู่หลังได้บ้าง)

สูตรนี้กล่าวถึงการแปลง อิม ศัพท์กับวิภตฺติเป็น อิํ ในที่ อํ และ สิ วิภตฺติอยู่หลังได้บ้าง จึงมีรูปเอกพจน์ว่า อิํ ทั้งในปฐมาและทุติยวิภตฺติ นอกจากนั้น ยังมีรูปว่า อิม ด้วยอำนาจของ วา ศัพท์อีกด้วย

รูปว่า อิํ ถือว่าเป็นรูปนปฺสกลิงค์ที่ปรากฏชัดเจน ส่วนรูปว่า อิม ไม่ปรากฏชัดเจน เพราะยังคล้ายกับรูปปฺสกลิงค์และอิติลึงค์ที่ลงทุติยวิภตฺติ เอกพจน์ ขอนี้คล้ายกับรูปว่า ตฺยหํ (แก่ท่าน), มยหํ (แก่เรา) ที่ปรากฏในอรรถสัมปทาน แต่ยกลงในอรรถนญฺฐีได้อีก และรูปว่า ตว (ของท่าน), มม (ของเรา) ที่ปรากฏในอรรถนญฺฐี แต่ยกลงในอรรถสัมปทานได้อีก ตามหลักวินัยคล้ายกับการที่ภิกษุยมของสงฆ์ไปใช้ด้วยจิตที่ไม่ซื่อตรง วัตถุดังกล่าวชื่อว่า ภัณฑเทยยะ (ภัณฑไทย, ของที่จะต้องให้คืน) แต่ถ้าภิกษุยมของสงฆ์ไปใช้ด้วยจิตที่ซื่อตรง ก็ใช้เป็นชื่อว่า คีวา (คอ, เชือกผูกคอ)

กัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๑๒๙) และโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๐๑) กล่าวว่า อิม ศัพท์เป็นศัพท์เดิม จึงแปลง อิม ศัพท์กับวิภตฺติเป็น อิํ แต่สัททนีติปกรณ (สุตตมาลา สูตร ๓๐๕) กล่าวว่า อิทฺสสิมํ สิมฺหิ นปฺสเก (แปลง อิํ ศัพท์กับวิภตฺติที่เป็นไปในนปฺสกลิงค์เป็น อิม ในที่ สิ วิภตฺติอยู่หลัง) โดยถือว่า อิํ ศัพท์เป็นศัพท์เดิม จึงแปลง อิํ กับวิภตฺติเป็น อิม ได้รูปว่า อิมํ จิตฺตํ ติฏฺฐจฺจิ (จิตนี้ย่อมตั้งอยู่) และท่านกล่าวไว้ในสัททนีติปกรณ (ปทมาลา) ว่า

กจายเน ตุ อิมสฺสัทมมสฺส นบุสเกติ อิมสฺสทโทเยว ปกตภาเวณ วุตฺโต, อิธ ปน อิทฺสทโทเยว อิทฺปปจฺยตาติ เอตฺถ อิทฺหนติ ปกตียา ทสฺสนโต. ตถา हि อิมสํ ปจฺยยา อิทฺปปจฺยยา, อิทฺปปจฺยยา เอว อิทฺปปจฺยตา, อิทฺปปจฺยยานํ वा स्मृโห อิทฺปปจฺยตาติ วุตฺตं. เอตฺถ ज इति पपज्या एव इति पपज्यताति तासु तेन पठं वृत्ति, न गिज्जि ओत्तन्तरं यथा तेव एव तेवताति. อิह पपज्यानं स्मृโह इति पपज्य-
 ताति स्मृहतं तासु तमाह यथा चानं स्मृโह चนताति. จุพฺพนिरुत्तियं निरुत्तियिगे ज इति สทโทเยว ปก-
 ภาवेण वुत्तो.^{๑๕๖}

“ส่วนในกัจจายนไวยากรณ์ได้กล่าว อิม ศัพท์เท่านั้นโดยความเป็นรูปเดิมด้วยสูตรว่า อิมสฺสัท-
 มสฺส นบุสเก แต่ในปกรณ์นี้เรากล่าว อิท ศัพท์เท่านั้น เพราะพบรูปเดิมว่า อิท ในคำว่า อิทฺปปจฺยตา นี้
 กล่าวโดยพิสดารแล้ว เหตุของธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า อิทฺปปจฺยยะ, เหตุของธรรมเหล่านี้แหละ ชื่อว่า
 อิทฺปปจฺยตา อีกอย่างหนึ่ง หมู่ของเหตุแห่งธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า อิทฺปปจฺยตา

อนึ่ง ในเรื่องนี้บทถูกให้เพิ่มขึ้นด้วย ตา ศัพท์ว่า ‘เหตุของธรรมเหล่านี้แหละ ชื่อว่า อิทฺ-
 ปจฺยตา’ ไม่มีอรรถอื่นอะไร ดังคำว่า เทว เอว เทวตา (เทพนั้นแหละ ชื่อว่า เทวตา) ส่วนรูปวิเคราะห์
 ว่า ‘หมู่ของเหตุแห่งธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า อิทฺปปจฺยตา’ กล่าวถึง ตา ศัพท์ที่มีอรรถว่า หมู่ ดังคำว่า ชานนํ
 สมฺโห ชนตา (หมู่ชน ชื่อว่า ชนตา) ในคัมภีร์จุพฺพนिरุत्ติและนिरุत्ติปิฎกได้กล่าวถึง อิท ไว้โดยความเป็น
 รูปเดิม”

แม้ปทรูปสัทธิปกรณ์ (สูตร ๓๓๓) ก็กล่าวถึง อิท ศัพท์ไว้เป็นรูปเดิมว่า

จสฺสเทเน กิสมฺมุทย-อิทฺปปจฺยตาทีสุ นิคฺคหิตนตฺสสปี.

“[ให้ปกติ]บทที่มีนิคคหิตเป็นที่สุดในอุทธารณ์เป็นต้นว่า กิสมฺมุทย ([ร่างกาย]มีอะไรเป็นเหตุ) และ
 อิทฺปปจฺยตา (เหตุของธรรมเหล่านี้) ด้วย จ ศัพท์”

ตามมติของปทรูปสัทธิปกรณ์และสัททนีติปกรณ์ รูปว่า อิท เป็นรูปเดิม เพราะพบตัวอย่างใน
 สมาสที่ต้องเปลี่ยนเป็นรูปเดิม เช่น ในคำว่า อิทฺปปจฺยตา (เหตุของธรรมเหล่านี้, หมู่ของธรรมเหล่านี้),
 อิทฺมตฺถิกตา (การมีสิ่งนี้เป็นประโยชน์) ถ้า อิม ศัพท์เป็นรูปเดิมก็ควรมีรูปเป็น อิมปจฺยตา, อิมมตฺถิกตา
 แต่ไม่ได้เป็นเช่นนั้น ดังนั้น แม้สูตรว่า อิมสฺสัทมมสฺส นบุสเก จะพบในปทรูปสัทธิปกรณ์อีกด้วย แต่ท่าน
 กล่าวไว้ในนามกัณฑ์ตามกฎของกัจจายนไวยากรณ์ และกล่าวมติของท่านผู้แต่งเองในสมาสกัณฑ์

ฎีกาใหม่กล่าวสรุปความในเรื่องนี้ว่า

อยํ हि อิมสฺสทโท ปาฬิยํ อิทฺปปจฺยตา อิจฺจาทีสุ ปาฎิปทิกวเสน อิทฺสทโทว ทิสฺสติ. อิมมาทโย
 ตสฺสาเทสวเสน, อาจริเยहि ปน อิมสฺสททวเสน จ คหิโต.^{๑๕๗}

“ที่จริงแล้ว อิม ศัพท์นี้ย่อมปรากฏว่าเป็น อิท ศัพท์เท่านั้นโดยความเป็นปาฎิปทิกะ (นามศัพท์

ที่ไม่สำเร็จมาจากรากศัพท์) ในคำว่า อิหปฺปจฺยตา เป็นต้น ส่วน อิมํ เป็นต้นย่อปรากฏโดยเป็นอาเทศของ อิหํ ศัพท์นั้น แต่อาจารย์ทั้งหลายถือเอา อิหํ ศัพท์โดยเนื่องด้วย อิม ศัพท์ (แปลงมาจาก อิม ศัพท์)”

การแปลง อิม เป็น อิหํ ด้วยสูตรนี้ ถือว่า อิม ศัพท์เป็นรูปเดิม โดยกล่าวตามมติของกัจจายน-ไวยากรณ์ ไม่จำเป็นต้องแปลง อิหํ เป็น อิม ด้วยมหาสูตรแล้วแปลง อิม เป็น อิหํ อีกรอบหนึ่ง เพราะทำให้ยุ่งยากเสียเวลาประกอบรูปศัพท์

อิหํ อิมํ อิเม อิมานิ.

[ปฐมา] อิหํ อิมํ

อิเม อิมานิ

เอวํ ทุตฺติยา.

ทุตฺติยาวิภตฺติกึเช่นเดียวกัน

การประกอบรูปศัพท์ อิหํ

ศัพท์เดิมเป็น อิม

ลง สิ ปฐมาวิภตฺติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สิงฺคตฺเถ ปจฺมา” (อิม + สิ)

ในที่ สิ วิภตฺติอยู่หลัง แปลง อิม ศัพท์กับ สิ วิภตฺติเป็น อิหํ ด้วยสูตรว่า “อิมสฺสฺสฺหํสฺสฺ นปฺสฺเก” (อิหํ)

สำเร็จรูปเป็น อิหํ

อิม สทฺทปทมาลา (นปฺงสกลิงค์)		
วิภตฺติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	อิหํ อิมํ	อิมานิ
ทุตฺติยา	อิหํ อิมํ	อิมานิ
ตติยา	อเนน อิมินา	เอहि อิเมहि เอภิ อิเมภิ
จตุตถิ	อสฺสฺ อิมสฺสฺ	เอสฺ อิเมสฺ เอสานํ อิเมसानํ
ปัญจมี	อสฺมา อิมสฺมา อิมมฺหา	เอहि อิเมहि เอภิ อิเมภิ
หฺนฺวิ	อสฺสฺ อิมสฺสฺ	เอสฺ อิเมสฺ เอสานํ อิเมसानํ
สทฺตมิ	อสฺมี อิมสฺมี อิมมฺหิ	เอสุ อิเมสุ

อมุ สิ.

ตั้ง อมุ ศัพทฺ ลง สิ วิภัตติ

วา อนปฺสกุสส สิมฺหิตะว.

บทว่า วา, บทว่า อนปฺสกุสส และบทว่า สิมฺหิ ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๑๖๒ : ๒๒๓] อมุสฺส โม สํ.

ม ของ อมุ ที่มีไชนฺปฺสกุสลิํคฺ ย่อมถึงความเป็น ส ในที่ สิ วิภัตติอยู่หลังตามสมควร

โม อ. ม อักษร อมุสฺส ของ อมุ ศัพทฺ อนปฺสกุสส อันมีไชนฺปฺสกุสลิํคฺ ยาติ ย่อมถึง
สํ ซึ่งความเป็น ส อักษร สิมฺหิ ในที่ สิ วิภัตติ วา ตามสมควร ๒

อมุสฺส โม สนฺติ มสฺส โส วา.

แปลง ม เป็น ส ได้บ้างด้วยสูตรว่า อมุสฺส โม สํ (ม ของ อมุ ที่มีไชนฺปฺสกุสลิํคฺ
ย่อมถึงความเป็น ส ในที่ สิ วิภัตติอยู่หลังตามสมควร)

สิโลโป.

ลบ สิ วิภัตติ

อสฺ.

[ปฐมา เอกพจน์] อสฺ

การประกอบรูปศัพท์ อสฺ

ศัพทฺเดิมเป็น อมุ

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิจฺจตฺเถ ปจฺมา” (อมุ + สิ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย” (อมุ ฺ + สิ)

ในที่ สิ วิภัตติอยู่หลัง แปลง ม ของ อมุ เป็น ส ด้วยสูตรว่า “อมุสฺส โม สํ” (อสฺ ฺ + สิ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต” (อสฺ → ฺ + สิ)

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลโป คสิปี” (อสฺ)

สำเร็จรูปเป็น อสฺ

[๑๖๓ : ๑๗๘] สพฺพโต โก.

ลง ก เป็นอาคมท้ายสรพนามทั้งปวงได้บ้าง

โก อ. ก อาคม ปโร เป็นเบื้องหลัง สพฺพนามโต จากสรพนาม สพฺพโต ทั้งปวง หุตฺวา เป็น โหติ ย่อมลง ๒

สพฺพโต โกติ สพฺพนามโต กาคโม.

ลง ก เป็นอาคมท้ายสรพนามทั้งปวงได้บ้าง

สูตรนี้กล่าวถึงการลง ก เป็นอาคมท้ายสรพนามทั้งปวงได้บ้าง จึงมีรูปที่ลงอาคมว่า อมุโก และมีรูปที่ไม่ลงอาคมว่า อมุ

คำแปลยกศัพท์ในสูตรว่า “ก อาคม เป็นเบื้องหลังจากสรพนามทั้งปวง เป็น ย่อมลง” นั้นอาจเข้าใจยากในภาษาไทย แต่ถ้าเคยชินกับสำนวนบาลีไปแล้ว ก็จะเข้าใจได้เอง ความหมายของการใช้ “เป็น” สองครั้ง คือ “ให้เป็น” ประโยคข้างต้นจึงมีความหมายว่า “ลง ก อาคมให้เป็นเบื้องหลังจากสรพนามทั้งปวง” บทว่า ปโร (เป็นเบื้องหลัง) นี้สัมพันธ์เป็นวิเสสกัตตา (วิกตีกัตตา) ในปาฐเสสะว่า หุตฺวา (เป็น) อีกอย่างหนึ่ง อาจเพิ่มปาฐเสสะว่า ปรี (ในเบื้องหลัง) ก็ได้ ในไวยากรณ์บาลีและสันสกฤตก็มักเพิ่ม ปรี เป็นปาฐเสสะอยู่เสมอ

กัจจายนไวยากรณ์กล่าวถึงสูตรนี้ว่าให้ลง ก เป็นอาคมในเพราะ สิ วิภัตติ จึงได้รูปว่า สพฺพโก (ทั้งปวง), ยโก (ใด), สโก (นั้น), อมุโก (โน้น) แต่ปทรูปสิทธิปริกรรมไม่ได้กล่าวถึงนิमितคือ สิ วิภัตติไว้ จึงมีขอบเขตกว้างกว่า ทำให้มีรูปในอิตถิลิงค์ว่า อสุกา, อมุกา ได้อีกด้วย

อนึ่ง สพฺพ ศัพท์ใน สพฺพโต เป็นสาวเสสสัพพะ คือ สพฺพ ศัพท์ที่มีส่วนเหลือ ดังนั้นจึงไม่ได้หมายถึงสรพนามทุกศัพท์จริงๆ แต่หมายถึงสรพนาม ๕ ศัพท์เท่านั้น คือ สพฺพ, ย, ต, อมุ และ เอก ศัพท์ ได้รูปว่า สพฺพโก (ทั้งปวง), ยโก (ใด), สโก (นั้น), อมุโก (โน้น), เอกโก (ผู้เดียว)

กัจจายนไวยากรณ์และปทรูปสิทธิปริกรรมกล่าวถึงการลง ก เป็นอาคมด้วยสูตรนี้เช่นเดียวกับ พาลาวตารที่กล่าวว่า กาคโม (ลง ก อาคม) เพราะถ้าเป็น ก ปัจจุบันก็ต้องลงด้วยสูตรในตัทธิต

แต่ฎีกาใหม่กล่าวว่า

“สพฺพโต โก” อติ สุตเตน สพฺพนาเมหิ สกตเถ กปฺปจฺโย.^{๑๕๘}

“ลง ก ปัจจุบันในสกตถตัทธิตท้ายสรพนามด้วยสูตรว่า สพฺพโต โก”

ผู้แปลเข้าใจว่า ท่านผู้แต่งฎีกาใหม่คงจะเห็นว่า ท่านพระกัจจายนะผู้แต่งสูตรน่าจะหมายถึง ก

ปัจจัย แต่ท่านผู้แต่งวุตติเข้าใจว่าเป็น ก อาคมจึงอธิบายตามนั้น ทั้งนี้เพราะสูตรนี้เขียนตามข้อความใน คัมภีร์กาดันตระ (สูตร ๑๔๑) ว่า อพฺยสพฺพนามโต สรโต อนฺตยา ปุพฺโพ อโก โก (ลง อกฺ และ ก ปัจจัย หน้าสระที่อยู่ท้ายอัพยยศัพท์และสรรพนาม) มีอุทาหรณ์ในคัมภีร์นั้นว่า อฺจุจโกะ อฺจุจเะ (สูง), นิจโกะ นิจเะ (ต่ำ), สรวะ สรวะ (คนทั้งปวง), วิศวะ วิศวะ (คนทั้งปวง), ยฺฆุมกาะ ยฺฆุมกาะ (ด้วยท่านทั้งหลาย), อฺสมกาะ อฺสมกาะ (ด้วยเราทั้งหลาย)

โสติ โอ.

แปลง [สิ วิภัตติ] เป็น โอ ด้วยสูตรว่า โส

อมฺโก.

[ปฐมา เอกพจน์] อมฺโก

คัมภีร์นี้กล่าวถึงรูปว่า อมฺโก เท่านั้น ไม่กล่าวถึงรูปว่า อสุโก แต่ปทรูปสิทธิปกรณ์ยังกล่าวถึงรูปว่า อสุโก อีกด้วย โดยแปลง ม เป็น ส ในเพราะ ก ด้วยการแบ่งสูตรโดยเว้นศัพท์ตามมา คือ สิมฺหิ (ในที่ ส วิภัตติ) ในสูตรว่า อมฺสุส โม ส แต่คัมภีร์นี้กลับเห็นว่ารูปดังกล่าวไม่สำเร็จด้วยสูตรเดิมของกัจจายน-ไวยากรณ์ จึงมิได้เอ่ยถึง

นอกจากนั้น บทสรรพนามที่ลง ก อาคมด้วยสูตรนี้ แจกตามนามศัพท์ อ หรือ อา การันต์ใน ลิงค์นั้นๆ กล่าวคือ ถ้าเป็นปุงลึงค์ ให้แจกตาม พุทฺธ ศัพท์ ถ้าเป็นอิตถิลิงค์ ให้แจกตาม กณฺหา ศัพท์ ถ้าเป็นนปุงสลึงค์ ให้แจกตาม จิตฺต ศัพท์ ไม่อาจแจกตามวิธีของสรรพนามได้ เพราะมี ก เป็นอาคมอยู่หลัง ดังคัมภีร์กัจจายนวิโพธกะกล่าวว่า

กาคเม ปน สพฺพนามวิธานํ น ภวติ.^{๑๔๔}

“แต่เมื่อลง ก เป็นอาคมแล้ว วิธีของสรรพนามย่อมไม่มี”

การประกอบรูปศัพท์ อมฺโก

ศัพท์เดิมเป็น อมฺ

ลง สิ ปฐมาวินิตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงฺคตฺเถ ปจฺมา (อมฺ + สิ)

ลง ก อาคมด้วยสูตรว่า “สพฺพโต โก” (อมฺก + สิ)

แปลง สิ เป็น โอ ท้าย อ การันต์ด้วยสูตรว่า “โส” (อมฺก + โอ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตฺมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย” (อมฺกฺ -ะ + โอ)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทศปจฺจยาติมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกฺติ” (อมฺกฺ + โอ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต” (อมฺกฺ → โอ)

สำเร็จรูปเป็น อมฺโก

ปกฺเข อมฺ อมฺ อมฺโย.

ในฝ่าย[อื่น] ได้รูปว่า

[ปฐฺมา] อมฺ

อมฺ อมฺโย

ฝ่ายอื่น คือ ฝ่ายที่ไม่แปลง ม เป็น ส ด้วยสูตรว่า อมฺสฺส โม สํ และไม่ลง ก เป็นอาคมด้วยสูตรว่า สพฺพโต โก จึงได้รูปว่า อมฺ (บุรุษนั้น)

ปฺพเพว โยนฺ วิกาโร น.

ไม่แปลง โย เป็น โว อักษรเหมือนในรูปก่อน

อมฺ อมฺ อมฺโย.

[ทฺติยา] อมฺ

อมฺ อมฺโย

เสสํ ภิกฺขุว สพฺพาทิการิยาณฺตฺร.

รูปที่เหลือยกเว้นวิธีของสรพนนามมี สพฺพ เป็นต้น เหมือน ภิกฺขุ ศัพท์

อมฺ ศัพท์ ปุ่ลงลิ่งค์ เป็น อฺ การันต์ จึงแจกตาม ภิกฺขุ ศัพท์ แต่มีวิธีของสรพนนามเพิ่มขึ้นมาจากเดิม เช่น การแปลง นํ วิภตฺติเป็น สํ และ สานํ ด้วยสูตรว่า สพฺพโต นํ สํสํ เป็นตัน ท่านจึงกล่าว

อมฺ สพฺพปทมาลา (ปุ่ลงลิ่งค์)		
วิภตฺติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐฺมา	อสฺ	อมฺ อมฺโย
ทฺติยา	อมฺ	อมฺ อมฺโย
ตติยา	อมฺนา	อมฺหิ อมฺภิ อมฺหิ อมฺภิ

อมุ สหุพทมาลา (ปุงลิงค์)		
วิวัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
จตุตถิ	อมุสฺส อทุสฺส	อมุสฺ อมุसानํ อมุสฺ อมุसानํ
ปัญจมี	อมุสฺมา อมุมาหา	อมุหิ อมุภิ อมุหิ อมุภิ
ฉัฏฐิ	อมุสฺส อทุสฺส	อมุสฺ อมุसानํ อมุสฺ อมุसानํ
สัตตมี	อมุสฺมี อมุมาหิ	อมุสฺ อมุสฺ

ข้อความข้างต้นเพื่อบธิบายเรื่องนี้

อิตฺถิยํ อสุ.

ในอิตถิลิงค์ ได้รูปว่า อสุ (หญิงโน้น)

เสสฺ ยาคุสมํ.

รูปที่เหลือเหมือน ยาคุ ศัพท์

วิเสสย- อมุสฺสา อมุยา อมุสฺ อมุसानํ, อมุสฺส อมุยํ อมุสฺ.

มีรูปพิเศษดังนี้ว่า

[จตุตถิ/ฉัฏฐิ]	อมุสฺสา อมุยา	อมุสฺ อมุसानํ
[สัตตมี]	อมุสฺส อมุยํ	อมุสฺ

การประกอบรูปศัพท์ อมุสฺสา

ศัพท์เดิมเป็น อมุ

ลง ส จตุตถีวิวัตติ เอกพจน์ท้าย อมุ ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถิ” (อมุ + ส)

ให้ อุ ชื่อ ป ด้วยสูตรว่า “เต อิตฺถิยา โป” (อมุ + ส)

แปลง ส วิวัตติท้าย ป เป็น สา ด้วยสูตรว่า “สมฺปโต สฺมีसानํ สฺสา” (อมุ + สา)

ลง ส อาคมในที่ สา อยู่หลังด้วยสูตรว่า “สฺสาเสวกฺวเนสุ จ” (อมุสฺสา)

อมุ สหุพทมาลา (อิตถิลิงค์)		
วิภัติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	อสุ	อมุ อมุโย
ทุติยา	อมุ	อมุ อมุโย
ตติยา	อมุยา	อมุหิ อมุภิ
จตุตถี	อมุสฺสา อมุยา	อมุสฺ อมุसानํ
ปัญจมี	อมุยา	อมุหิ อมุภิ
ษัฎฐี	อมุสฺสา อมุยา	อมุสฺ อมุसानํ
สัตตมী	อมุสฺสํ อมุยํ	อมุสุ

สำเร็จรูปเป็น อมุสฺสา

รูปสัตตมีวิภัติว่า อมุสฺสํ, อมุยํ อาจจะมีรูปอื่นได้อีกว่า อมุสฺสา และ อมุยา ตามที่กล่าวไว้ใน
 โมคคัลลานไวยากรณ์ เพราะคัมภีร์นั้นอนุญาตให้แปลง นา, ส, สฺมา, ส และ สฺมี วิภัติเป็น สฺสา ได้บ้าง
 ด้วยสูตรในปริจเฉทที่ ๒ (สูตร ๔๖) ว่า สฺสา วา เตติมามุหิ (แปลง นา วิภัติเป็นต้นเป็น สฺสา ท้าย ตา,
 เอตา, อีมา และ อมุ ได้บ้าง)

นปฺสเก- สวิกตติสฺส อํสิสุ นปฺสเกเตว.

ในนปฺสกลิงค์ บทว่า สวิกตติสฺส, บทว่า อํสิสุ และบทว่า นปฺสเก ย่อมตามมา [ปรากฏในสูตรนี้]

[๑๖๔ : ๒๒๕] อมฺสสาทุ.

แปลง อมฺ ศัพท์ในนปฺสกลิงค์กับวิภัตติเป็น อทุ ในที่ อํ และ สิ วิภัตติอยู่หลัง

อทุ อ. อทุ อาเทศ *อมฺสส* ของ อมฺ ศัพท์ *วตฺตมานสฺส* อันเป็นไปอยู่ *นปฺสเก* ใน นปฺสกลิงค์ *สวิกตติสฺส* อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ *โหติ* ย่อมมี *อํสิสุ* ในที่ อํ และ สิ วิภัตติ ท. ๙

อมฺสสาทุนฺติ อทุ.

แปลงเป็น อทุ ด้วยสูตรว่า อมฺสสาทุ (แปลง อมฺ ศัพท์ในนปฺสกลิงค์กับวิภัตติเป็น อทุ ในที่ อํ และ สิ วิภัตติอยู่หลัง)

สูตรนี้กล่าวถึงการแปลง อมฺ ศัพท์ในนปฺสกลิงค์กับวิภัตติเป็น อทุ ในที่ อํ และ สิ วิภัตติอยู่ หลัง จึงได้รูปปรุมาวิภัตติและทุตยาวิภัตติเหมือนกันว่า อทุ

โดยทั่วไป อมฺ ศัพท์ใช้แสดงอรรถทุระ (ไกล) อันเป็นสิ่งที่ไม่อยู่ต่อหน้า (อปจฺกข) ของผู้พูด เช่น อสุ บุริโส (บุรุษโน้น) คือ บุรุษที่ไม่ได้อยู่ต่อหน้าของผู้ที่กำลังพูดอยู่ อย่างไรก็ตาม อมฺ ศัพท์อาจ ใช้ในอรรถทุระที่อยู่ต่อหน้าผู้พูด (ปจฺกข) ได้บ้าง ดังประโยคในการสวดอุปัสมบทกรรมว่า

คจฺน อมฺมฺหิ โອกาเส ติจฺจาหิ.^{๑๖๐}

“ท่านจงไปยืนในสถานที่โน้น”

สถานที่ดังกล่าวคือ ที่ห่างออกไปจากหัตถบาซของสงฆ์เท่านั้น ไม่ใช่ที่ห่างออกไปมากจริง ๆ

ด้วยเหตุนี้ คัมภีร์อภิธานปิปปิกา (คถา ๑๐๘๙) จึงกล่าวว่า ปรสฺมี อตฺร ตีสุวฺมฺ (อมฺ ศัพท์ ย่อมเป็นไปในความหมายว่า สถานที่อื่น และสถานที่นี้ มีได้ในไตรลิงค์)

คำว่า ปรสฺมี (สถานที่อื่น) คือ อปจฺกขทุระ (สถานที่ไกลที่ไม่ประจักษ์)

ส่วนคำว่า อตฺร (สถานที่นี้) คือ ปจฺกขทุระ (สถานที่ไกลที่ประจักษ์)

คู่มือสอนกัจจายนไวยากรณ์ (เล่ม ๑ สูตร ๑๓๐) กล่าวว่าไว้ว่า ให้แปลง อมฺ เป็น อทุ ในที่ ส วิภัตติอยู่หลังด้วยวินาธิการโยควิภาคะ (การแบ่งสูตรโดยเว้นศัพท์ตามมา) อันได้แก่ สิมฺหิ และ สวิกตติสฺส ในสูตรนี้ จึงอาจแปลง อมฺ เท่านั้นเป็น อทุ ในที่ ส วิภัตติอยู่หลัง ได้รูปว่า อทุสฺส พบในคถาว่า

ทุสฺส เม เขตตปาโลสฺส

รตฺติภตฺตํ อปามตํ

มัสฺสุลา จ เทว โคธา

เอกญฺจ ทริวารกั.^{๑๑๑}

“ข้าพเจ้าได้นำอาหารกลางคืนของคนเฝ้านาคนโน้นมา คือ เนื้อย่าง ๒ ไม้ม้วน ๒ ตัว นมส้ม ๑ หม้อ”

ตตฺถ ทุสฺส เมติ โย เอส มม อวิทุเร เขตตปาโล วสติ, ทุสฺส อมฺมุสฺสาติ อตฺโถ.^{๑๑๒}

“ในคานานั้น คำว่า ทุสฺส เม หมายความว่า คนเฝ้านาใดอยู่ในที่ไม่ไกลเรา [ข้าพเจ้าได้นำอาหาร]ของคนเฝ้านาคนโน้นมา”

คำว่า ทุสฺส มาจาก อทุสฺส ลบ อ อักษรเพื่อรักษาคณะนันทน์ อย่างไรก็ดี พาลาวตารนิสสัยใหม่ (หน้า ๖๑) กล่าวว่า ให้แปลง อมฺ เป็น ทุ ด้วยมหาสูตรว่า ยทฺทูปฺปนา นิปาตนา สิขฺฆนฺติ

อนึ่ง ในตัวอย่างว่า อทุสฺส ข้างต้น เมื่อลง ส เป็นอาคมได้รู้ว่า อทุสฺส แล้ว ให้ลบนิคคหิตในที่ที่มีพยัญชนะสังโยคอยู่หลังด้วยสูตรว่า พยฺยชเน จ ตามที่ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าว นอกจากนั้น ในคู่มือสอนกัจจายนไวยากรณ์ (เล่ม ๑ สูตร ๑๓๐) ยังแสดงความเห็นว่า นิคคหิตนั้นอาจหายไปเองได้โดยไม่จำเป็นต้องลบทิ้งด้วย รุกขสกุณนัย คือ นัยที่เหมือนนกเกาะต้นไม้ เพราะนิคคหิตต้องอาศัยรัสสระอยู่เสมอ ซึ่งในที่นี้คือสระ อุ ใน ทุ แม้ว่าโดยทั่วไปรุกขสกุณนัยจะเป็นภาวะที่นิคคหิตเคลื่อนไปประกอบกับสระหน้าเองโดยไม่ต้องใช้สูตรเพื่อให้นำไปประกอบ แต่ในที่นี้เป็นการหายไปเองของนิคคหิต ซึ่งจัดเป็นการแยกออกไป นอกเหนือจากการประกอบเข้าหากัน

การประกอบรูปศัพท์ อทุ

ศัพท์เดิมเป็น อมฺ

ลง สิ ปฐฺมาวิภตฺติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลิจฺจตฺเถ ปจฺมา” (อมฺ + สิ)

ในที่ สิ วิภตติอยู่หลัง แปลง อมฺ ทั้งศัพท์กับ สิ เป็น อทุ ด้วยสูตรว่า “อมฺมุสฺสาทุ” (อทุ)

สำเร็จรูปเป็น อทุ

อมฺ อมฺนิ.

[ปฐฺมา พหุพจน์] อมฺ อมฺนิ

เอวํ ทุตฺติยา.

ทุตฺติยาวิภตฺติก็เช่นเดียวกัน [คือ มีรูปว่า อทุ, อมฺ อมฺนิ]

[๑๖๕ : ๒๒๖] เสเสสุ จ.

แปลง กิ ศัพท์เป็น ก ในที่วิภัตตอื่นจาก ว ปัจจัยได้บ้าง

ก อ. ก อาเทศ กิสุส ของ กิ ศัพท์ โหติ ย่อมมี วิภัตติเกเทศุ ในที่ประเภทของวิภัตติ ท. เสเสสุ ที่เหลือ วโต จาก ว ปัจจัย จ บ้าง ๗

เสเสสุ เจติ สัพพตถ กิสุส โก.

แปลง กิ ศัพท์เป็น ก ในวิภัตติทั้งปวงด้วยสูตรว่า เสเสสุ จ (แปลง กิ ศัพท์เป็น ก ในที่วิภัตตอื่นจาก ว ปัจจัยได้บ้าง)

สูตรหน้าของสูตรนี้ คือสูตรว่า กิสุส ก เว จ (แปลง กิ เป็น ก ในที่ ว ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ) ระบุให้แปลง กิ เป็น ก ในที่ ว ปัจจัย และปัจจัยอื่นๆ มี ถ์ และ ห์ ปัจจัยเป็นต้น สูตรนี้เป็นสูตรที่เนื่องด้วยสูตรนั้น เพียงแต่เปลี่ยนนิมิตจาก ว ปัจจัยเป็นวิภัตตินามเท่านั้น

เสส ศัพท์ในสูตรนี้ หมายถึง วิภัตติต่างๆ อันมี สิ วิภัตติ เป็นต้น

ส่วนอุปาทานของ เสส ศัพท์ คือ ว ปัจจัย ดังนั้น จึงอาจแปลง กิ เป็น ก ในที่มีวิภัตติทุกศัพท์ได้บ้าง

จ ศัพท์ทำหน้าที่อวธารณะ แปลว่า “ได้บ้าง” มีความหมายคล้าย วา ศัพท์ที่เป็นวิภักย์ แสดงความไม่แน่นอนของการแปลง กิ เป็น ก ในที่มี ส และ สมี เช่น ต์ กิสุส เหตุ (ข้อนั้นเพราะเหตุอะไร), กิสุส เทมิ (จะให้แก่ใคร), กิสมิ วตถุสมี (ในเพราะเรื่องอะไร), กิมิ หิ โข (เพราะอะไรหนอแล) และในที่มี อ์ และ สิ วิภัตติในนปุงสกลิงค์ เช่น กิ จิตต์ (จิตไหน), กิ กุลล์ (ตระกูลไหน) ซึ่งมีรูปเหมือนกันในปฐมาและทุติยวิภัตติ

โก กา กิ อิจจาติ.

ได้รูปว่า โก [ปริโส] (บุรุษไหน), กา [อิติ] (สตรีไหน), กิ [จิตต์] (จิตดวงไหน) เป็นต้น

อุทาหรณ์ข้างต้นเป็นตัวอย่างของ กิ ศัพท์ในลิงค์ทั้งสาม แต่ในฉบับพม่าทุกฉบับพบรูปว่า โก กา กิ อิจจาติ ผู้แปลคิดว่า ควรมีรูปว่า โก กา กิ อิจจาติ จึงจะถูกต้อง เพราะในนปุงสกลิงค์ไม่มีรูปปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ว่า กิ

ลิจคตเตย สัพพสโม.

มีรูปเหมือน สพุพ ศัพท์ในไตรลิงค์

ก็ ศัพท์เป็นปุจฉาสรรพนามแปลว่า “ใคร, อะไร” แต่ถ้ามี จิ อยู่ท้าย จะมีอรรถเล็กน้อย เช่น โกจิ (บางคน) กล่าวคือคนเพียงไม่กี่คน, กุจิ (ในบางแห่ง) คือในที่บางที่ซึ่งมีจำนวนน้อย ส่วน ก็ ศัพท์ที่มี ย ศัพท์อยู่เบื้องหน้าและมี จิ อยู่ท้าย มีอรรถว่า “ทั้งหมดทั้งปวง” เช่น โย โกจิ (ใครๆ, ชนทั่วไป) หมายถึง ถึง ชนทั้งหมด โดยมีได้เจาะจงผู้หนึ่งผู้ใด ดังปทรูปสิทธิสนัยใหม่กล่าวว่า

จินโต กา โก จ ก็สทุโท	อปฺกตฺตสฺส วาจโก
ยการยตุโต อาทิมฺหิ	สกลตฺตสฺส วาจโก
อจินโต จ อยาทิ จ	ปุจฉาวาจกสมฺมโต. ^{๑๖๓}

“โก กา และ ก็ ศัพท์ที่มี จิ อยู่ท้าย แสดงอรรถว่า เล็กน้อย
เมื่อประกอบด้วย ย อักษรในหนตัน แสดงอรรถว่า ทั้งหมด
เมื่อไม่มี จิ อยู่ท้ายและไม่มี ย ในหนตัน ท่านย่อมสมมุติว่าแสดงคำถาม”

จินิปาตนโต ก็สทุโท	อปฺกตฺตสฺส วาจโก
ยกาเรนาทิสฺยตุโต	สกลตฺตสฺส วาจโก
ก็สทุโท เกวโล เณฺยโย	ปุจฉนตฺตสฺส วาจโก. ^{๑๖๔}

“โก ศัพท์ที่มี จิ นิบาตอยู่ท้าย แสดงอรรถว่า เล็กน้อย
เมื่อประกอบด้วย ย อักษรในหนตัน แสดงอรรถว่า ทั้งหมด
เมื่ออยู่ล้วนๆ [ไม่มี จิ อยู่ท้ายและไม่มี ย ในหนตัน] พึงทราบว่าจะแสดงอรรถว่า
ถาม”

การประกอบรูปศัพท์ โก

ศัพท์เดิมเป็น ก็

ลง สิ ปฐมาวินิตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตฺเถ ปจมา” (ก็ + สิ)

ในที่ สิ วิกัตติอยู่หลัง แปลง ก็ เป็น ก ด้วยสูตรว่า “เสเสสุ จ” (ก + สิ)

แปลง สิ เป็น โอ ท้าย อ การันต์ด้วยสูตรว่า “โส” (ก + โอ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ก - ะ + โอ)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสฺสปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ” (ก + โอ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต” (ก → + โอ)

สำเร็จรูปเป็น โก

การประกอบรูปศัพท์ กิสุ

ศัพท์เดิมเป็น กิ

ลง ส จตุตถีวิวัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมปทานะ จตุตถิ” (กิ + ส)

ลง ส อากมด้วยสูตรว่า “สาคโม เส” (กิ + สฺส)

ในที่พยัญชนะอยู่หลัง ลบนิคหิตด้วยสูตรว่า “พยัญชนะ จ” (กิ + สฺส)

สำเร็จรูปเป็น กิสุ

กิ สทฺทปทมาลา (ปุงลึงค์)		
วิวัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	โก	เก
ทุติยา	กัม	เก
ตติยา	เกน	เกหิ เกภี
จตุตถิ	กสฺส กิสุส	เกสํ เกसानํ
ปัญจมี	กสฺมา กมฺหา	เกหิ เกภี
ฉกฺชี	กสฺส กิสุส	เกสํ เกसानํ
สทฺตมี	กสฺมี กิสมิ กมฺหิ กิมฺหิ	เกสุ

กิ สทฺทปทมาลา (อิตถิลึงค์)		
วิวัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	กา	กา กาโย
ทุติยา	กัม	กา กาโย
ตติยา	กาย	กาหิ กาภี
จตุตถิ	กสฺสา กาย	กาสํ กาสานํ
ปัญจมี	กาย	กาหิ กาภี
ฉกฺชี	กสฺสา กาย	กาสํ กาสานํ
สทฺตมี	กสฺสํ กายํ	กาสู

การประกอบรูปศัพท์ กิ

ศัพท์เดิมเป็น กิ

ลง อํ ทุตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเต ทุตติยา” (กิ + อํ)

ในที่สระอยู่หลัง ลบนิคหิตที่ กิ ด้วยสูตรว่า “กฺวจิ โลปํ” (กิ + อํ)

ให้ อี ที่ กิ ชื่อ ฌ ด้วยสูตรว่า “อฺวิณฺณวณฺณา ฌลา”

แปลง อํ เป็นนิคหิตด้วยสูตรว่า “อโม นิคฺคหิตํ ฌลเปหิ”

สำเร็จรูปเป็น กิ

กิ สหุพพทมาลา (นปุงสกลิงค์)		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	กิ	กานิ
ทุตติยา	กิ	กานิ
ตติยา	เคน	เกหิ เกภิ
จตุตถี	กสฺส กิสฺส	เกสํ เกसानํ
ปัญจมี	กสฺมา กมฺหา	เกหิ เกภิ
หัตถวิ	กสฺส กิสฺส	เกสํ เกसानํ
สัตตมี	กสฺมี กิสฺมี กมฺหิ กิมฺหิ	เกสุ

ตุมุห สิ, อมุห สิ.

ตั้ง ตุมุห ศัพท์ ลง สิ วิภัตติ ตั้ง อมุห ศัพท์ ลง สิ วิภัตติ

ในบรรดาสรรพนาม ๒๒ ศัพท์ตามมติของคัมภีร์นี้ ศัพท์ว่า ตุมุห (ท่าน) และ อมุห (เรา) เป็นศัพท์สุดท้าย ท่านจึงกล่าวข้อความข้างต้น เพื่อแสดงบทเดิมของนามศัพท์ที่ประกอบมาจากศัพท์ทั้งสอง เหล่านี้ว่า มีศัพท์เดิมมาจาก ตุมุห หรือ อมุห ศัพท์ ลง สิ วิภัตติท้ายนามศัพท์ด้วยสูตรว่า ลิงฺคตเถ ปจมา ตามปริภาสาสูตรว่า ตโต จ วิภตฺติโย (ลงวิภัตติและอื่นๆ ท้ายนามศัพท์นั้น) หลังจากนั้นจึงมีการผันคำด้วยสูตรต่อไป

สวิภตฺติสฺส ตุมฺหฺมฺหํ กนฺตยธิกาโร.

ศัพท์ว่า สวิภตฺติสฺส และ ตุมฺหฺมฺหํ เป็นศัพท์ตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

ผู้แต่งคัมภีร์ประกอบใช้ อธิการ ศัพท์ในพากย์นี้เพื่อแสดงว่า ศัพท์ทั้งสอง คือ สวิภตฺติสฺส และ ตุมฺหฺมฺหํ เป็นศัพท์ที่ติดตามมาหลายสูตร กล่าวคือ สวิภตฺติสฺส จากสูตรว่า อมุหฺสฺส มมฺ สวิภตฺติสฺส เส และ ตุมฺหฺมฺหํ จากสูตรว่า ตุมฺหฺมฺหํ ตยิมิ ตามมาสู่สูตรหลังจนเกือบจบปริเฉทที่ ๒ ของนามกัณฑ์
อนึ่ง ประธานของพากย์นี้ คือ บทปุงลิงค์ว่า สทฺโท (ศัพท์) ทั้งนี้เพื่อให้สอดคล้องกับบทปุงลิงค์ที่เป็นวิภตฺติกัตตา (วิเสสกัตตา) ว่า อธิกาโร

[๑๖๖ : ๒๓๒] ตุมหํ สิมฺหิ จ.

แปลง ตุมุห และ อมุห ศัพท์กับวิภัตติ เป็น ตุवं และ อหํ และอื่นๆ ในที่ สิ วิภัตติ อยู่หลัง

ตุมหํ จ อ. ตุवं และ อหํ อาเทศ ท. ด้วย ตุมฺหฺมฺหํ ของ ตุมุห ศัพท์และ อมุห ศัพท์ ท. สวิภตฺติํ อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ โหนฺติ ย่อมมี สิมฺหิ ในที่ สิ วิภัตติ ฯ

سيمฺหิ สวิภตฺติํ ตุมฺหฺมฺหํ ตวอหํ โหนฺติ.

แปลง ตุมุห และ อมุห ศัพท์กับวิภัตติ เป็น ตุवं และ อหํ ในที่ สิ วิภัตติอยู่หลัง

สูตรนี้กล่าวถึงการแปลง ตุมุห ศัพท์กับ สิ วิภัตติเป็น ตุवं และแปลง อมุห ศัพท์กับ สิ วิภัตติเป็น อหํ จึงได้รูปว่า ตุवं และ อหํ ตามลำดับ

จะเห็นได้ว่า สูตรนี้ไม่มี วา ศัพท์ปรากฏโดยตรง และไม่มี วา ศัพท์ติดตามมาจากสูตรอื่น จึงเป็นการแปลงที่แน่นอน ไม่มีรูปอื่นนอกจาก ตุवं และ อหํ

คำว่า ตุवं อหํ ลง โย ปฐมาวิภัติ พหูพจน์แล้วลบไปด้วยสูตรว่า สพพาสมาวุโส เป็นต้น ท่านจึงประกอบกริยาคุมพากย์เป็นรูปว่า โหนติ เพื่อแสดงความเป็นพหูพจน์ของบทนี้

บทว่า สวิกตติสส ตามมาสสูตรนี้ด้วยการเปลี่ยนพจน์เป็นพหูพจน์ว่า สวิกตตินํ การเปลี่ยนวิภัติหรือพจน์ตามสมควรนี้สอดคล้องกับกฎทั่วไปที่ปทรูปสัทธิปกรณ์กล่าวว่า

อตุตถสา วิกตติวิปริณาโม.^{๑๖๕}

“การเปลี่ยนวิภัติย่อมมีตามอำนาจของเนื้อความ”

ฎีกาใหม่อธิบายเรื่องนี้ว่า

“สวิกตติสสา”ติ วจนมิธ จาโนจิตนเยน วจนเกทํ กตฺวา สวิกตตินฺหติ โยเซตพุพ.^{๑๖๖}

“คำว่า สวิกตติสส พึงประกอบเป็นรูปว่า สวิกตตินํ โดยทำการเปลี่ยนพจน์ตามฐานจิตนัย (นัยที่เหมาะสมแก่ฐานะ) ในสูตรนี้”

จสทเทน ตุมหสฺส ตุवं จ.

ด้วย จ ศัพท์ การแปลง ตุมห เป็น ตุवं ย่อมมี อีกด้วย

การแปลง ตุมห เป็น ตุवं มักใช้ในร้อยกรองเพื่อให้ครบพยางค์ในบาท เช่น

ตุवं พุทฺโธ ตุवं สตุถา

ตุवं โลกาภิภู มุนิ

ตุवं อนุสเย เจตฺวา

ติณฺโณ ตาเรสิมฺ ปช.^{๑๖๗}

“พระองค์ทรงเป็นผู้รู้ เป็นพระศาสดา เป็นพระมุนิผู้เป็นใหญ่ในโลก ทรงกำจัดอนุสัยได้ ทรงข้ามพ้นแล้วช่วยชาวโลกเหล่านี้ให้ข้ามพ้น”

ในคาถาข้างต้น ถ้าผู้พูดประกอบใช้ ตุवं ศัพท์ก็จะทำให้บาทคาถาไม่ครบ ๘ พยางค์ จึงใช้เป็น ตุवं เพื่อให้ครบพยางค์ในบาทของคาถาที่มี ๘ พยางค์ซึ่งเรียกว่า อนุญฺฐาณันท์

ส่วนในร้อยแก้วพบรูปว่า ตุवं ในกรณีดูเหมือนเท่านั้น เช่น ภูฏสฺส ตุवं มณฺเฑ (ย่อมสำคัญกว่าเป็นไม้) กลิงฺกรสฺส ตุवं มณฺเฑ (ย่อมสำคัญกว่าเป็นท่อนไม้) นอกจากนั้น ยังพบอุทาหรณ์ในคัมภีร์วิภังค์ว่า ตุवंตุवं ซึ่งมาจาก ตุवंตุวาท (การพูดว่า แกๆ, การพูดขึ้นมึงขึ้นกู) ปรากฏในประโยคว่า

อารกฺขาธิกรณํ ทณฺฑาทาน-สตุถาทาน-กลห-วิคฺคห-วิวาท-ตุवंตุवं-เปสฺสุณ-มุสฺสาวาทา อเนเก ปาปกา อกุสลา ธมฺมา สมฺภวนฺติ.^{๑๖๘}

“สภาวะธรรมที่เป็นบาปอกุศลหลายประการ คือ การถือท่อนไม้ การถือคัสตรา การทะเลาะ การ
แก่งแย่ง การวิวาท การพูดขึ้นมึงกู การพูดส่อเสียด การพูดเท็จ ย่อมเกิดขึ้นเพราะอาศัยการรักษา”

ตั้งข้อความในคัมภีร์อรรถกถาว่า

ตุवं ตฺวนฺติ อคารววจนํ ตฺवं ตฺวนฺติ อตฺถโก.^{๑๖๔}

“คำว่า ตฺवं ตฺवं เป็นคำแสดงความไม่เคารพ มีความหมายว่า แก่ง”

ตุवं ตฺवं, อหํ.

[ปฐมมา เอกพจน์] ตฺवं ตฺवं (ท่าน), อหํ (เรา)

โย. ตุมฺเห.

ลง โย วิภัตติ ได้รู้ว่าเป็น ตุมฺเห (ท่านทั้งหลาย)

การประกอบรูปศัพท์ ตฺवं

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง สิ ปฐมาวินิตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตฺเถ ปจฺมา” (ตุมฺห + สิ)

ในที่ สิ วิภัตติอยู่หลัง แปลง ตุมฺห ศัพท์กับ สิ เป็น ตฺवं ด้วยสูตรว่า “ตฺวมฺหํ สิมฺหิ จ” (ตฺवं)

สำเร็จรูปเป็น ตฺवं

การประกอบรูปศัพท์ ตุมฺเห

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง โย ปฐมาวินิตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตฺเถ ปจฺมา” (ตุมฺห + โย)

แปลง โย ท้าย ตุมฺห ศัพท์เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “สพฺพนามการเต ปจฺโม” (ตุมฺห + เอ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “บุพฺพมโหจิตฺมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ตุมฺห ะ + เ-)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสฺปจฺจยาติมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกฺติ” (ตุมฺห + เ-)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต” (ตุมฺห → เ-)

สำเร็จรูปเป็น ตุมฺเห

[๑๖๗ : ๒๓๓] มย โยมหิ ปจเม.

แปลง อมฺห ศัพท์กับวิภัตติเป็น มย ในที่ โย ปฐมาวิภัตติอยู่หลัง

มย อ. มย อาเทศ อมฺหสฺส ของ อมฺห ศัพท์ สวิภตฺติสฺส อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ
โหติ ย่อมมี โยมหิ ในที่ โย วิภัตติ ปจเม อันเป็นปฐมา ฯ

มย โยมหิ ปจเมติ อมฺหสฺส มย โหติ.

แปลง อมฺห ศัพท์เป็น มย ด้วยสูตรว่า มย โยมหิ ปจเม (แปลง อมฺห ศัพท์กับ
วิภัตติเป็น มย ในที่ โย ปฐมาวิภัตติอยู่หลัง)

สูตรนี้กล่าวถึงการแปลง อมฺห ศัพท์กับ โย ปฐมาวิภัตติเป็น มย แม้ในพระบาลีรูปทิตยวิภัตติ
ว่า มย มีได้บ้างในอุทาหรณ์ว่า มย ปสฺส (เห็นพวกท่าน) แต่รู้ว่า มย ดังกล่าวพบน้อยมาก ท่าน
พระกัจจายนะจึงกล่าวว่า ปจเม ไว้เพื่อระบุว่าเป็น โย ปฐมาวิภัตติเท่านั้น แต่กฎไวยากรณ์เหมือนแก้ของ
นักเป่าปี่ที่พองขึ้นบ้าง ยุบลงบ้าง จึงอาจมียกเว้นได้ในที่บางแห่ง

ดังนั้นจึงมีรูปทิตยวิภัตติ พหุพจน์ว่า มย ได้บ้างโดยแปลง อมฺห เป็น มย ด้วยการแบ่งสูตร
ให้เหลือสองส่วนว่า มย โยมหิ ในสูตรนี้

ในที่บางแห่งแม้จะกล่าวถึงบุคคลคนเดียว ก็อาจประกอบใช้ ตุมฺห และ อมฺห เป็นรูปพหุพจน์
ได้ด้วยด้วยความเคารพผู้อื่นและนับถือตนเอง ตามสูตรเพิ่มในคัมภีร์นยาสะ (สูตร ๓๑๕) ว่า อตฺตนิ คฺรุสฺส จ
กฺวจิ (วิภัตติพหุพจน์ย่อมมีในบางที่ในตนเองและผู้ควรเคารพ) เช่น มย คจฺฉาม (เราไป) ตุมฺเห คจฺฉน
(ท่านไป) แต่การใช้เช่นนี้พบน้อยในพระบาลี และพบมากในคัมภีร์อรรถกถา

สัททนีติปริกัรณ (ปทมาลา) จึงกล่าวว่า

ครุมฺหิ จตฺตเนกสฺมี

พหุพจน์ ปน

ปาพิยํ อปฺปํ อญฺจ-

กถาญฺจิกาสฺ ตํ พหุ.^{๑๗๐}

“อนึ่ง รูปพหุพจน์ในบุคคลคนเดียวผู้ควรเคารพและตนเอง พบน้อยในพระบาลี
รูปดังกล่าวพบมากในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา”

มย.

[ปฐมา พหุพจน์] มย

การประกอบรูปศัพท์ มย

ศัพท์เดิมเป็น อมฺห

ลง โย ปฐมาวิภัติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตเถ ปจมา” (อมฺห + โย)

ในที่ โย วิภัตติอยู่หลัง แปลง อมฺห ศัพท์กับ โย เป็น มย ด้วยสูตรว่า “มย โยมุหิ ปจเม” (มย)

สำเร็จรูปเป็น มย

[๑๖๘ : ๒๓๕] ตัมมัมหิ.

แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับวิภัตติเป็น ตํ และ มํ ในที่ อํ วิภัตติอยู่หลัง

ตัม อ. ตํ และ มํ อาเทศ ท. ตุมฺหฺมฺหํ ของ ตุมฺห ศัพท์และ อมฺห ศัพท์ ท. สวิภตฺตินํ อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ โหนฺติ ย่อมมี อัมฺหิ ในที่ อํ วิภัตติ ฯ

ตัมมัมหีติ อัมฺหิ ตัม โหนฺติ.

แปลงเป็น ตํ และ มํ ในที่ อํ วิภัตติอยู่หลังด้วยสูตรว่า ตัมมัมหิ (แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับวิภัตติเป็น ตํ และ มํ ในที่ อํ วิภัตติอยู่หลัง)

คำว่า ตัมมัมหิ ตັดบทเป็น ตอํ + อัมฺหิ

การประกอบรูปศัพท์ ตํ

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง อํ ทุตฺติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเต ทุตฺติยา” (ตุมฺห + อํ)

ในที่ อํ วิภัตติอยู่หลัง แปลง ตุมฺห ศัพท์กับ อํ เป็น ตํ ด้วยสูตรว่า “ตัมมัมหิ” (ตํ)

สำเร็จรูปเป็น ตํ

[๑๖๙ : ๒๓๔] ตวัมมญจ นวา.

แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับวิภัตติเป็น ตวฺ และ มมฺ ในที่ อํ วิภัตติอยู่หลังในบางแห่ง)

ตวัมมํ อ. ตวฺ และ มมฺ อาเทศ ท. ตุมฺหฺมหากํ ของ ตุมฺห ศัพท์และ อมฺห ศัพท์ ท. สวิกตฺตํ อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ โหนฺติ ย่อมมี อํหิ ในที่ อํ วิภัตติ นวา ในบางแห่ง ๕

ตวัมมญจ นวาติ อํหิ ตวฺ มมญจ นวา.

แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์เป็น ตวฺ และ มมฺ ในที่ อํ วิภัตติอยู่หลังในบางแห่ง ด้วยสูตรว่า ตวัมมญจ นวา (แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับวิภัตติเป็น ตวฺ และ มมฺ ในที่ อํ วิภัตติอยู่หลังในบางแห่ง)

จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุรักษณะ คือ ดึงบทว่า อํหิ มาไว้ในสูตรนี้

บทว่า ตวัมมํ มีรูปวิเคราะห์ว่า ตวฺ จ มมฺ จ ตวัมมํ (ตวฺ และ มมฺ ได้รูปว่า ตวัมม) ลบ โย วิภัตติด้วยสูตรว่า สพฺพาสมาวุโส เป็นต้น

การประกอบรูปศัพท์ ตวฺ

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง อํ ทุตฺติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเต ทุตฺติยา” (ตุมฺห + อํ)

ในที่ อํ วิภัตติอยู่หลัง แปลง ตุมฺห ศัพท์กับ อํ เป็น ตวฺ ด้วยสูตรว่า “ตวัมมญจ นวา” (ตวฺ)

สำเร็จรูปเป็น ตวฺ

[๑๗๐ : ๒๓๖] ตุมหสฺส ตุํตวํมํหิ.

แปลง ตุมห ศัพท์กับวิภัตติเป็น ตุํ และ ตุํ ในที่ อํ วิภัตติอยู่หลัง

ตุํตวํ อ. ตุํ และ ตุํ อาเทศ ท. ตุมหสฺส ของ ตุมห ศัพท์ สวิภตฺติสฺส อันเป็นไปกับ
ด้วยวิภัตติ โหนฺติ ย่อมมี อํหิ ในที่ อํ วิภัตติ ฯ

ตุมหสฺส ตุํตวํมํหิตี ตุมหสฺส ตุํ ตวณจ.

แปลง ตุมห ศัพท์เป็น ตุํ และ ตุํ ด้วยสูตรว่า ตุมหสฺส ตุํตวํมํหิ (แปลง ตุมห ศัพท์
กับวิภัตติเป็น ตุํ และ ตุํ ในที่ อํ วิภัตติอยู่หลัง)

คำว่า ตุํตวํมํหิ ตัดบทเป็น ตุํตวํ + อํหิ

ตํ ตวํ ตุํ ตวํ, มํ มมํ.

[หุติยา เอกพจน์] ตํ ตวํ ตุํ ตวํ, มํ มมํ

การประกอบรูปศัพท์ ตุํ

ศัพท์เดิมเป็น ตุมห

ลง อํ หุติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเถ หุติยา” (ตุมห + อํ)

ในที่ อํ วิภัตติอยู่หลัง แปลง ตุมห ศัพท์กับ อํ เป็น ตุํ ด้วยสูตรว่า “ตุมหสฺส ตุํตวํมํหิ” (ตุํ)

สำเร็จรูปเป็น ตุํ

อากัเตว.

บทว่า อากั ย่อมติดตามมา

[๑๗๑ : ๒๓๗] วา ยวปฺปจโม.

แปลง โย ที่มีไชปฐมาวิภตติท้าย ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ เป็น อากั ได้บ้าง

โย อ. โย วิภตติ อปฺปจโม อันมิไชปฐมา ปโร อันเป็นเบื้องหลัง ตุมฺหฺมเหหิ จาก
ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ ท. อากั เป็น อากั โหติ ย่อมเป็น วา บ้าง ๒

วา ยวปฺปจโมติ ทุตฺติยาโยสสุ อากั วา.

แปลง โย ทุตฺติยาวิภตติเป็น อากั ได้บ้างด้วยสูตรว่า วา ยวปฺปจโม (แปลง โย ที่มีไช
ปฐมาวิภตติท้าย ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ เป็น อากั ได้บ้าง)

คำว่า ยวปฺปจโม ตັตฺตฺบเป็น โย + อปฺปจโม

ตุมฺหากํ ตุมฺเห, อมฺหากํ อมฺเห.

[ทุตฺติยา พหุพจน์] ตุมฺหากํ ตุมฺเห, อมฺหากํ อมฺเห

การประกอบรูปศัพท์ ตุมฺหากํ

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง โย ทุตฺติยาวิภตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเถ ทุตฺติยา” (ตุมฺห + โย)

แปลง โย วิภตติท้าย ตุมฺห ศัพท์เป็น อากั ด้วยสูตรว่า “วา ยวปฺปจโม” (ตุมฺห + อากั)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมฺโหจิตฺมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ตุมฺหฺ -ะ + อากั)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสฺปจฺยาติมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกฺติ” (ตุมฺหฺ +
อากั)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต” (ตุมฺหฺ → อากั)

สำเร็จรูปเป็น ตุมฺหากํ

[๑๗๒ : ๒๓๘] นามหิ ตยามยา.

แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับวิภัตติเป็น ตยา และ มยา ในที่ นา วิภัตติอยู่หลัง

ตยามยา อ. ตยา และ มยา อาเทศ ท. ตุมฺหฺมฺหํ ของ ตุมฺห ศัพท์และ อมฺห ศัพท์ ท. สวิภตฺตินํ อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ โหนฺติ ย่อมมี นามหิ ในที่ นา วิภัตติ ฯ

นามหิ ตยามยาติ นามหิ ตยามยา โหนฺติ.

แปลง [ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์]เป็น ตยา และ มยา ในที่ นา วิภัตติอยู่หลังด้วยสูตรว่า นามหิ ตยามยา (แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับวิภัตติเป็น ตยา และ มยา ในที่ นา วิภัตติอยู่หลัง)

คำว่า ตยามยา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ตยา จ มยา ตยามยา = ตยา และ มยา อาเทศ ชื่อว่า ตยามยา

ลง โย วิภัตติแล้วลบไปด้วยสูตรว่า สพฺพาสมาวุโส เป็นต้น

[๑๗๓ : ๒๓๙] ตยาตยีนํ ตกาโร ตฺวตฺตํ วา.

ต อักษรของ ตยา และ ตยิ ย่อมถึงความเป็น ตฺว ได้บ้าง

ตกาโร อ. ต อักษร ตยาตยีนํ ของ ตยา และ ตยิ ศัพท์ ท. ยาทิ ย่อมถึง ตฺวตฺตํ ซึ่ง ความเป็น ตฺว วา บ้าง ๆ

ตยาตยีนํ ตกาโร ตฺวตฺตํ วาติ ตสฺส โถว วา.

แปลง ต เป็น ตฺว ได้บ้างด้วยสูตรว่า ตยาตยีนํ ตกาโร ตฺวตฺตํ วา (ต อักษรของ ตยา และ ตยิ ย่อมถึงความเป็น ตฺว ได้บ้าง)

สูตรนี้กล่าวถึงการแปลง ต ของ ตยา และ ตยิ เป็น ตฺว ได้บ้าง จัดว่าเป็น อวยวาเทสสูตร คือ สูตรที่แปลงเพียงบางส่วน ดังการแปลง ม ของ อมฺ เป็น ส ด้วยสูตรว่า อมฺสฺส โม ส ถ้าพระกัจจายนะ ต้องการจะให้แปลงทั้งศัพท์ที่เรียกว่า สมุทยาเทสสูตร คือ สูตรแปลงทั้งศัพท์ ก็ควรตั้งสูตรเป็นรูปว่า ตยาตยีนํ ตฺวยาตฺวยิ วา (แปลง ตยา เป็น ตฺวยา และ ตยิ เป็น ตฺวยิ ได้บ้าง) เหมือนสูตรว่า ราชสฺส ราชฺ สุนฺหิสฺส จ ซึ่งอนุญาตให้แปลง ราช ศัพท์เป็น ราชฺ ไม่แปลงสระ อ ของ ช เป็น อุ ในรูปดังกล่าว

ตฺวยา ตยา, มยา. ตฺมุเหหิ, อมฺเหหิ.

[ตติยา เอกพจน์] ตฺวยา ตยา, มยา

[ตติยา พหูพจน์] ตฺมุเหหิ, อมฺเหหิ

การประกอบรูปศัพท์ ตฺวยา

ศัพท์เดิมเป็น ตฺมุห

ลง นา ตติยาวิภัติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กรณฺ ตติยา” (ตฺมุห + นา)

ในที่ นา วิภัตติอยู่หลัง แปลง ตฺมุห กับ นา วิภัตติเป็น ตยา ด้วยสูตรว่า “นามฺหิ ตยามยา” (ตยา)

แปลง ต ของ ตยา เป็น ตฺว ด้วยสูตรว่า “ตยาตยีนํ ตกาโร ตฺวตฺตํ วา” (ตฺวยา)

สำเร็จรูปเป็น ตฺวยา

[๑๗๔ : ๒๔๑] ตวมม เส.

แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพฺท์กับวิภัตติเป็น ตว และ มม ในที่ ส วิภัตติอยู่หลัง

ตวมม อ. ตว และ มม อาเทศ ท. ตุมฺหฺมฺหํ ของ ตุมฺห ศัพฺท์และ อมฺห ศัพฺท์ ท.
สวิภตฺตินํ อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ โหนฺติ ย่อมมี เส ในที่ ส วิภัตติ ๒

ตวมม เสติ เส ตวมม โหนฺติ.

แปลง [ตุมฺห และ อมฺห ศัพฺท์]เป็น ตว และ มม ในที่ ส วิภัตติอยู่หลัง ด้วยสูตรว่า
ตวมม เส (แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพฺท์กับวิภัตติเป็น ตว และ มม ในที่ ส วิภัตติอยู่หลัง)

การประกอบรูปศัพฺท์ ตว

ศัพฺท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถิ” (ตุมฺห + ส)

ในที่ ส วิภัตติอยู่หลัง แปลง ตุมฺห กับ ส วิภัตติเป็น ตว ด้วยสูตรว่า “ตวมม เส” (ตว)

สำเร็จรูปเป็น ตว

[๑๗๕ : ๒๔๒] ดุยห่มยหญจ.

แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับวิภัตติเป็น ดุยหํ และ มยหํ ในที่ ส วิภัตติอยู่หลัง

ดุยห่มยหํ อ. ดุยหํ และ มยหํ อาเทศ ท. ตุมฺหฺมฺหํ ของ ตุมฺห ศัพท์และ อมฺห ศัพท์ ท. สวิภตฺติโน อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ โหนฺติ ย่อมมี เส ในที่ ส วิภัตติ ๒

ดุยห่มยหญเจติ เส ดุยหํ มยหญจ.

แปลง [ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์]เป็น ดุยหํ และ มยหํ ในที่ ส วิภัตติอยู่หลังด้วยสูตรว่า ดุยห่มยหญจ (แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับวิภัตติเป็น ดุยหํ และ มยหํ ในที่ ส วิภัตติอยู่หลัง)

จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุภทณะ คือ ดึงบทว่า เส มาไว้ในสูตรนี้

การประกอบรูปศัพท์ ดุยหํ

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมปทาเน จตุตถิ” (ตุมฺห + ส)

ในที่ ส วิภัตติอยู่หลัง แปลง ตุมฺห กับ ส วิภัตติเป็น ดุยหํ ด้วยสูตรว่า “ดุยห่มยหญจ” (ดุยหํ)

สำเร็จรูปเป็น ดุยหํ

[๑๗๖ : ๒๔๐] สสฺสํ.

แปลง ส วิภัตติท้าย ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์เป็น อ ใต้บ้าง

อ อ. อ อาเทศ สสฺส ของ ส วิภัตติ ปรสฺส อันเป็นเบื้องหลัง ตุมฺหฺมเหหิ จาก ตุมฺห ศัพท์และ อมฺห ศัพท์ ท. โหติ ย่อมมี วา บ้าง ๆ

สสฺสนติ สสฺส อ วา.

แปลง ส วิภัตติเป็น อ ใต้บ้างด้วยสูตรว่า สสฺสํ (แปลง ส วิภัตติท้าย ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์เป็น อ ใต้บ้าง)

คำว่า สสฺสํ ตัดบทเป็น สสฺส + อ

การประกอบรูปศัพท์ ตุมฺห

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทานे จตุตถी” (ตุมฺห + ส)

แปลง ส ท้าย ตุมฺห ศัพท์ เป็น อ ด้วยสูตรว่า “สสฺสํ” (ตุมฺห + อ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมฺสฺสรํ สเรน วิโยชये” (ตุมฺห -ะ + อ)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สโรไปมาเทสฺปจฺยยาติมฺหิ สโรเป तु ปกฺติ” (ตุมฺห + อ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปริ ยุตฺเต” (ตุมฺห → อ)

สำเร็จรูปเป็น ตุมฺห

[๑๗๗ : ๒๔๓] อมฺหสฺส มมํ สวิภตฺติสฺส เส.

แปลง อมฺห ศัพท์กับวิภตติเป็น มมํ ในที่ ส วิภตติอยู่หลัง

म्मํ อ. มมํ อาเทศ อมฺหสฺส ของ อมฺห ศัพท์ สวิภตฺติสฺส อันเป็นไปกับด้วยวิภตติ โหติ ย่อมมี เส ในที่ ส วิภตติ ฯ

อมฺหสฺส มมํ สวิภตฺติสฺส เสติ เส อมฺหสฺส มมณฺจ.

แปลง อมฺห ศัพท์เป็น มมํ อีกด้วยในที่ ส วิภตติอยู่หลังด้วยสูตรว่า อมฺหสฺส มมํ สวิภตฺติสฺส เส (แปลง อมฺห ศัพท์กับวิภตติเป็น มมํ ในที่ ส วิภตติอยู่หลัง)

ตว ตฺยหํ ตฺมฺหํ, มม มยฺหํ อมฺหํ มมํ.

[จตุตถี เอกพจน์] ตว ตฺยหํ ตฺมฺหํ, มม มยฺหํ อมฺหํ มมํ

การประกอบรูปศัพท์ มมํ

ศัพท์เดิมเป็น อมฺห

ลง ส จตุตถีวิภตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมปทาเน จตุตถี” (อมฺห + ส)

ในที่ ส วิภตติอยู่หลัง แปลง อมฺห กับ ส วิภตติเป็น มมํ ด้วยสูตรว่า “อมฺหสฺส มมํ สวิภตฺติสฺส เส” (म्म)

สำเร็จรูปเป็น มมํ

[๑๗๘ : ๒๔๔] ตุมหมเหหิ นมาก.

แปลง น วิภัตติท้าย ตุมห และ อมฺห ศัพท์ เป็น อาก

น อ. น วิภัตติ ป/ร อันเป็นเบื้องหลัง ตุมหมเหหิ จาก ตุมห ศัพท์และ อมฺห ศัพท์ ท. อาก เป็น อาก โหติ ย่อมเป็น ฯ

ตุมหมเหหิ นมานติ นวจนสส อาก.

แปลง น วิภัตติเป็น อาก ด้วยสูตรว่า ตุมหมเหหิ นมาก (แปลง น วิภัตติท้าย ตุมห และ อมฺห ศัพท์ เป็น อาก)

ปทรูปสิทธิปกรณ์อนุญาตให้บทว่า อ ตามมาจากสูตรว่า สสฺส จึงแปลง น เป็น อ ได้อีกด้วย แต่คัมภีร์นี้ไม่ได้ระบุไว้เช่นนั้น จึงไม่มีรูปว่า ตุมห, อมฺห อย่างไรก็ดี พาลาวดารคณฺฐี (เล่ม ๑ หน้า ๑๑๓) กล่าวว่า ให้แปลง น เป็น อ ด้วยการแบ่งสูตรเป็นสองส่วนว่า อ ในสูตรว่า สสฺส ก็อาจแปลง น เป็น อ ได้ รูปว่า ตุมห, อมฺห ส่วนกัจจายนสูตรตตถะ (สูตร ๑๖๑) เห็นว่าควรแปลง น เป็น อ ด้วยการแบ่งสูตรให้เป็นสองส่วนว่า ตุมหมเหหิ น วิธีนี้ก็เหมาะสมเช่นกัน

ฎีกาใหม่ (หน้า ๑๑๖) กล่าวตามข้อความในปทรูปสิทธิปกรณ์ว่า บทว่า อ ติดตามมาจากสูตรว่า สสฺส ดังนั้นจึงแปลง น เป็น อ ด้วยสูตรว่า ตุมหมเหหิ นมาก ได้ด้วย คาดว่าในฉบับสิงหลเก่านั้นจะมีรูปว่า ตุมหมเหหิ นมานติ นวจนสส อาก อ จ. ตุมห ตุมหาก, อมฺห อมฺหาก ขอฟากให้ผู้รู้พิจารณา

ตุมหาก, อมฺหาก.

[จตุตถี พหุพจน์] ตุมหาก, อมฺหาก

ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวถึงการแปลง อมฺห เป็น อสม ด้วยมหาสูตรว่า เตสุ วุฑฺธิ เป็นต้น ได้รูปว่า อสมาก เช่น อสมากมภิปัตถนา (ความปรารถนาของเราทั้งหลาย) ดังข้อความกล่าวว่า

“เตสุ วุฑฺธิ”ติอาทินา อมฺหสส กฺวจิ อสมาทโส.^{๑๗๙}

“แปลง อมฺห ศัพท์เป็น อสม ในบางแห่ง ด้วยสูตรว่า เตสุ วุฑฺธิ เป็นต้น”

สมา นาว.

ให้ สมา เหมือน นา วิภัตติ

รูปสำเร็จของ ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ที่ลง สฺมา วิภัตติ ก็เหมือนกับรูปสำเร็จที่ลง นา วิภัตติ จึงได้รูปว่า ตวยา, ตยา, มยา ตามกฎของสูตรว่า อมฺหตุมฺहनฺตฺราชพฺรหฺมตฺตสฺสตฺถูปิตาทีหิ สฺมา นาว (สฺมา วิภัตติท้าย อมฺห, ตุมฺห ศัพท์, ศัพท์ที่ลงท้ายด้วย นฺตุ, ราช, พฺรหฺม, อตฺต, สข, สตฺถุ และ ปิตุ ศัพท์ เป็นต้น เป็นเหมือน นา วิภัตติ)

การประกอบรูปศัพท์ ตุมฺหากํ

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง นํ จตุตถีวิภัตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทานเ จตุตฺถิ” (ตุมฺห + นํ)

แปลง นํ วิภัตติท้าย ตุมฺห ศัพท์เป็น อากํ ด้วยสูตรว่า “ตุมฺหฺมเหหิ นมากํ” (ตุมฺห + อากํ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหิจิตฺมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ตุมฺหฺ -ะ + อากํ)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสฺปจฺยาติมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกฺติ” (ตุมฺหฺ + อากํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต” (ตุมฺหฺ → อากํ)

สำเร็จรูปเป็น ตุมฺหากํ

[๑๗๙ : ๒๔๕] ตุมหมหาก่ ตยิมยิ.

แปลง ตุมห และ อมฺห ศัพท์กับวิภัตติเป็น ตยิ และ มยิ ในที่ สฺมี วิภัตติอยู่หลัง

ตยิมยิ อ. ตยิ และ มยิ อาเทศ ท. ตุมหมหาก่ ของ ตุมห ศัพท์และ อมฺห ศัพท์ ท. สวิภตฺติณั อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ โหนฺติ ย่อมมี สฺมีมฺหิ ในที่ สฺมี วิภัตติ ๗

ตุมหมหาก่ ตยิมยิตฺติ สฺมีมฺหิ ตยิมยิ โหนฺติ.

แปลง [ตุมห และ อมฺห ศัพท์]เป็น ตยิ และ มยิ ในที่ สฺมี วิภัตติอยู่หลังด้วยสูตรว่า ตุมหมหาก่ ตยิมยิ (แปลง ตุมห และ อมฺห ศัพท์กับวิภัตติเป็น ตยิ และ มยิ ในที่ สฺมี วิภัตติ อยู่หลัง)

สูตรนี้กล่าวถึงการแปลง ตุมห ศัพท์กับ สฺมี เป็น ตยิ และแปลง อมฺห ศัพท์กับ สฺมี เป็น มยิ ได้รู้ว่า ตยิ และ มยิ ตามลำดับ

ฎีกาใหม่ (หน้า ๑๑๙) กล่าวว่า ศัพท์มี ๒ ประเภท คือ

๑. สัททวาจกะ ศัพท์แสดงถึงศัพท์ คือ ระบุว่าเป็นศัพท์ใดทางภาษา เช่น อิมสฺสาย อาเทโส โหติ (แปลง อิม ศัพท์เป็น อยิ) คำว่า อิมสฺส ต้องแปลว่า “ของ อิม ศัพท์” ไม่แปลว่า “ของบุรุษนี้” เพราะเป็นศัพท์แสดงถึงศัพท์ ไม่ใช่แสดงถึงความหมาย คือ บุคคลหรือสิ่งของอย่างใดอย่างหนึ่ง ศัพท์ประเภทนี้แจกตามวิธีของนามนาม ตามลิงค์ และการันต์ของตน ไม่อาจใช้วิธีสรพนามได้ เพราะถือว่าไม่ใช่สรพนาม

๒. อัถถวาจกะ ศัพท์แสดงถึงความหมาย คือ ระบุว่าเป็นบุคคลหรือของอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น อิมสฺส วจฺณ (คำของบุรุษนี้) คำว่า อิมสฺส ต้องแปลว่า “ของบุรุษนี้” ไม่แปลว่า “ของ อิม ศัพท์” เพราะเป็นศัพท์แสดงถึงความหมาย ศัพท์ประเภทนี้แจกตามวิธีของสรพนาม ไม่อาจใช้วิธีของนามนามได้ เพราะถือว่าเป็นสรพนาม

ในกรณีเดียวกัน เมื่อกล่าวว่า ตุมหสฺส ต้องแปลว่า “ของ ตุมห ศัพท์” ถ้ากล่าวว่า ตฺยหิ ก็ต้องแปลว่า “ของท่าน” อนึ่ง คำว่า ตุมหมฺห (ตุมห และ อมฺห ศัพท์) ที่เชื่อมเป็นบทสมาสต้องเป็นสัททวาจกะ เท่านั้น เพราะอัถถวาจกะไม่อาจเข้าสมาสเช่นนั้นได้โดยแปลว่า “ท่านและเรา” ดังนั้น คำว่า ตุมหมฺห ศัพท์ ที่ลง โย วิภตฺติ จึงมีรูปว่า ตุมหมฺหา เมื่อลง น วิภตฺติ ก็มีรูปว่า ตุมหมฺหาน ซึ่งแจกตามวิธีของนามนาม ส่วนรูปว่า ตุมหมฺหาก่ ที่แจกตามวิธีของสรพนาม ไม่สมควรในเรื่องนี้

แม้ในฉบับสังหลจะพบรูปว่า ตุมหมฺหาน และ ตุมหมฺหาก่ ทั้งสองรูป แต่ในฉบับพม่าตั้งแต่สมัย

พุกามเป็นต้นมาพบรูปว่า ตุมหมหากั เทานั้น กล่าวคือรูปศัพท์ที่ประกอบในสูตรบางสูตร เป็นอนุกรณศัพท์ คือ ศัพท์ปลอมที่ใช้แทนศัพท์จริง แต่มีความหมายตามศัพท์โดยแปลทับศัพท์ ไม่ต้องแปลตามอรรถปกติ เหมือนในประโยคทั่วไป ดังเช่นคำว่า ราชสฺส ในสูตรว่า ราชสฺส รมโฆราชิโน เส ไม่ต้องแปลว่า “ของ พระราชา” แต่แปลว่า “ของ ราช ศัพท์” อนุกรณศัพท์ดังกล่าวมี ๒ ประเภท คือ

๑. ปริจจัตตานุกรณะ อนุกรณศัพท์ที่สละรูปเดิม หมายความว่า ประกอบรูปศัพท์ตามปกติ ด้วยการลงวิภัติแล้วสำเร็จเป็นบท ไม่ต้องทำการอาเทศเฉพาะตัว เช่น คำว่า ราชสฺส ในสูตรว่า ราชสฺส รมโฆราชิโน เส ไม่ใช่เป็น รมโฆ รมโฆราชิโน เส หรือ ราชิโน รมโฆราชิโน เส ทั้งนี้เพื่อให้ปรากฏรูปเดิม หรือเช่นสูตรว่า ส ฉสฺส วา, วิสตีหเสสุ พา ทุวิสฺส ตู ซึ่งมีรูปว่า ฉ และ ทุวิสฺส ตามนามศัพท์ปกติ

๒. อปริจจัตตานุกรณะ อนุกรณศัพท์ที่ไม่สละรูปเดิม หมายความว่า ทำการอาเทศตามนัยทางไวยากรณ์ที่กล่าวไว้เฉพาะศัพท์ เช่น คำว่า ตสฺสา ในสูตรนี้ซึ่งหมายถึง ตา ศัพท์ โดยแปลง ส วิภัติ ทำย ตา ศัพท์เป็น สา ตามวิธีของสรรพนาม โดยไม่ตั้งสูตรเป็นรูปว่า ตสฺส วา หรือเช่นสูตรว่า อิญณ-มิณฺณนํ ตีหิ สงฺขยาหิ ซึ่งมีรูปว่า ตีหิ ตามวิธีของสรรพนาม

คำอธิบายเรื่องอนุกรณศัพท์นั้นพบในคัมภีร์สุตตนิเทศ (สูตร ๖๔) ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

อนุกรณํ หิ ทุวิธํ ปริจฺจตฺตาปริจฺจตฺตวเสน. ตตฺถ อนุกาเรยฺ อุกาหรณํ ปริจฺจชิตฺวา อนเปกฺขิตฺวา วุตฺโต สงฺขยาสทฺโท ปริจฺจตฺตานุกรณํ นาม. ยถา ส ฉสฺส วา, วิสตีหเสสุ พา ทุวิสฺส ตูติ อิจฺเจวมาที. อนุกาเรยฺ อุกาหรณํ อปริจฺจชิตฺวา อเปกฺขิตฺวา วุตฺโต สงฺขยาสทฺโท อปริจฺจตฺตานุกรณํ นาม. ยถา โยสุ ทุวิณฺณ เทว จาติ อิจฺเจวมาที.^{๑๑๒}

“กล่าวโดยพิสดารแล้ว อนุกรณศัพท์มี ๒ ประเภท คือ

๑. ปริจจัตตานุกรณะ คือ สังขยาศัพท์ที่กล่าวไว้โดยสละ คือไม่มองหาอุทาหรณ์ที่ถูกกระทำไว้ เช่น ส ฉสฺส วา, วิสตีหเสสุ พา ทุวิสฺส ตู เป็นต้น

๒. อปริจจัตตานุกรณะ คือ สังขยาศัพท์ที่กล่าวไว้โดยไม่สละ คือมองหาอุทาหรณ์ที่ถูกกระทำไว้ เช่น โยสุ ทุวิณฺณ เทว จ เป็นต้น”

ดังนั้น รูปว่า ตุมหมหากั ตามที่พบในฉบับพม่าจึงสมควรเช่นเดียวกัน เพราะถือป็นปริจจัตตานุกรณะ

แม่สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา) ก็กล่าวว่า

อตฺถนิทฺเตโสว สทฺถนิทฺเตโส. กฺวจิ สทฺทสฺส นิทฺเตโส อตฺถนิทฺเตโส วิย อกฺขรจินฺตเกหิ กโต, น อฏฺฐนา อมฺเหเวว. ยถา “ตุมหมหากั ตยิมยฺ”ติ.^{๑๑๓}

“การแสดงศัพท์เป็นเหมือนการแสดงเนื้อความ คือ การแสดงศัพท์ในที่บางแห่ง นักไวยากรณ์

ทั้งหลายกระทำให้เป็นเหมือนการแสดงเนื้อความ ไม่ใช่พวกเราทำไว้ในบัดนี้ เช่น ตุมหมหากํ ตยิมยิ (แปลง ตุมห และ อมฺห ศัพท์กับวิภัตติเป็น ตยิ และ มยิ ในที่ สฺมี วิภัตติอยู่หลัง)”

ในข้อความข้างต้นแสดงว่ารูปว่า ตุมหมหากํ มีมาตั้งแต่สมัยที่แต่งสัททนีติปกรณ์ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ จึงเป็นรูปที่น่าเชื่อถือ ไม่ใช่รูปที่เกิดจากการจารใบลานผิดต่อๆ กันเมื่อไม่นานมานี้

เตว กเต ตวยิ ตยิ มยิ, ตุมฺहेสุ อมฺहेสุ.

เมื่อกระทำการแปลงเป็น ตว แล้ว ได้รูปว่า

[สัตตมฺ] ตวยิ ตยิ มยิ

ตุมฺहेสุ อมฺहेสุ

การประกอบรูปศัพท์ ตวยิ

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง สฺมี สัตตมฺวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “โอกาเส สตตมฺ” (ตุมฺห + สฺมี)

ในที่ สฺมี วิภัตติอยู่หลัง แปลง ตุมฺห กับ สฺมี เป็น ตยิ ด้วยสูตรว่า “ตุมฺหมหากํ ตยิมยิ” (ตยิ)

แปลง ต เป็น ตว ด้วยสูตรว่า “ตยาตยีนํ ตกาโร ตวตฺ ตว” (ตวยิ)

สำเร็จรูปเป็น ตวยิ

ลึงคตฺตเย สมฺ.

ในไตรลึงค์มีรูปเสมอกัน

แม้ ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์จะเป็นสรรพนามเหมือนกัน แต่มีรูปเสมอกันในไตรลึงค์ ถือว่าเป็นสรรพนามพิเศษที่แตกต่างจากสรรพนามอื่น โดยเหตุที่สรรพนามเหล่านี้มีรูปเสมอกันในไตรลึงค์นั่นเอง ปทรูปสิทธิปกรณ์จึงกล่าวไว้ในอิลิงค์ เพราะถือว่าไม่มีรูปพิเศษในลึงค์ทั้งสาม กล่าวคือ แม้จะใช้แทนบุลึงค์ อิตถิลิงค์ หรือนุงสกลิงค์ ก็มีรูปเหมือนกัน ดังนั้น คำว่า อหํ (ข้าพเจ้า) จึงระบุถึงผู้ที่เป็นเพศชาย เพศหญิง หรือเพศบัณเฑาะก์ทั้งสามอย่างได้ ดังฎีกาใหม่กล่าวว่า

อิมํ ตุมฺหมหสฺสทา ลึงคตฺตเย สมานา. อิตถิปุมฺนํสฺสเกสุ วิเสโส น โหติ. ตสฺมา อลึงคาติปิ เกจิ.^{๑๗๔}

“ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์เหล่านี้มีรูปเสมอกันในลึงค์ทั้งสาม ไม่มีรูปพิเศษในอิตถิลิงค์ บุลึงค์ และนุงสกลิงค์ ดังนั้น บางอาจารย์จึงกล่าวว่าเป็นอิลิงค์ได้บ้าง”

นวาเตว.

บทว่า นวา ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

บทว่า นวา นั้นจากสูตรว่า ตวัมมญจ นวา ติดตามมาสสูตรว่า ปทโต ทุตติยา เป็นต้น ตามที่กล่าวไว้ในปทรูปสิทธิปริกัณฑ์และพาลาวตาร แต่ฎีกาใหม่แสดงความเห็นว่า ปาฐะว่า นวาเตว ผิดพลาดมาจากปาฐะว่า วาเตว (บทว่า วา ย่อมตามมา) กล่าวคือ ตามลำดับสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ว่า

๑๔๔ : ๒๓๔. ตวัมมญจ นวา.

๑๔๕ : ๒๓๘. นามฺหิ ตยามยา.

๑๔๖ : ๒๓๖. ตุมฺหสฺส ตฺวํตวํมฺหิ.

๑๔๗ : ๒๔๖. ปทโต ทุตติยาจตุตฺถิณฺณจฺจิสฺส โวโน.

๑๔๘ : ๒๔๗. เตเมกวจเนสฺ จ.

๑๔๙ : ๒๔๘. น อมฺหิ.

๑๕๐ : ๒๔๙. วา ตติเย จ.

ถ้า นวา ศัพท์ตามมาจากสูตรว่า ตวัมมญจ นวา เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็ต้องติดตามมาตามลำดับจนถึงสูตรว่า วา ตติเย จ ทำให้ วา ศัพท์ในสูตรนั้นไม่มีประโยชน์เป็นนिरตโกโทษ หรือต้องโทษที่เรียกว่า ปุณฺรุตติโทษ (โทษคือการกล่าวซ้ำ) ดังนั้น ท่านผู้แต่งฎีกาใหม่จึงเห็นว่า วา ศัพท์จากสูตรว่า วา ตติเย จ ติดตามย้อนไปสู่สูตรว่า ปทโต ทุตติยา เป็นต้นโดยมันทุกคตินี้ คือ นัยที่มีคติเหมือนนกบ กล่าวคือ การตามแบบข้ามสูตรบางสูตรไปข้างหน้าเหมือนนกบกระโดด อย่างไรก็ตาม พาลาวตารคณฺฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๑๑๔) กล่าวตัดสินว่าความเห็นของฎีกาใหม่ข้างต้นไม่สมควร ท่านกล่าวไว้เพราะเห็นปาฐะที่ผิดพลาดว่า วาเตว จึงอธิบายไว้เช่นนั้น

ในเรื่องนี้ผู้แปลเห็นด้วยกับคำอธิบายของพาลาวตารคณฺฐิ เพราะ นวา ศัพท์ดังกล่าวอาจจะติดตามโดยข้ามสูตรสองสูตรว่า นามฺหิ ตยามยา และ ตุมฺหสฺส ตฺวํตวํมฺหิ ด้วยสิทธิคตินี้ คือ นัยที่มีคติเหมือนราชสีห์ กล่าวคือ นำบทในสูตรที่ยังมาไม่ถึงมาย้อนเติมในสูตรข้างหน้า หรือนำบทจากสูตรข้างหน้าไปเติมในสูตรข้างหลัง โดยกระทำการดําเนินของราชสีห์ที่เอี้ยวคอแลดูข้างหน้าและข้างหลัง ดังนั้น บทว่า นวา จึงตามมาสู่สองสูตรหลังว่า ปทโต ทุตติยา เป็นต้น และ เตเมกวจเนสฺ จ ดังจะเห็นได้ว่าในวุตติของสูตรทั้งสองเหล่านั้นในปทรูปสิทธิปริกัณฑ์มี นวา ศัพท์ปรากฏอยู่ แต่ในวุตติของกัจจายนไวยากรณ์มี นวา ศัพท์ในสูตรว่า ปทโต ทุตติยา เป็นต้น เท่านั้น ไม่มีในสูตรว่า เตเมกวจเนสฺ จ ดังนั้น ท่านผู้แต่งฎีกาใหม่จึงประสงค์จะให้ วา ศัพท์จากสูตรว่า วา ตติเย จ ตามย้อนหลังไปสู่สูตรว่า ปทโต เป็นต้นนั้น โดยเห็นว่า นวา ศัพท์ที่พบในสูตรดังกล่าวควรมีรูปเป็น วา ศัพท์ แต่จารย์ผิดพลาดต่อๆ กันมาเป็น นวา

[๑๘๐ : ๒๔๖] ปทโต ทุตฺติยาจตุตถีนฏฺฐิสฺส โวโน.

แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ทำยบทกับวิภัตติเป็น โว และ โน ในที่ทุตฺติยาวิภัตติ จตุตถีวิภัตติ และนฏฺฐีวิภัตติอยู่หลัง ในบางแห่ง

โวโน อ. โว และ โน อาเทศ ท. ตุมฺหฺมฺหํ ของ ตุมฺห ศัพท์และ อมฺห ศัพท์ ท. สวิกตฺตํ อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ ปเรสฺ อันเป็นเบื้องหลัง ปทโต จากบท โหฺนติ ย่อมมี ทุตฺติยาจตุตถีนฏฺฐิสฺส ในที่ทุตฺติยาวิภัตติ จตุตถีวิภัตติ และนฏฺฐีวิภัตติ ท. นว ในบางแห่ง ๕

ท่านได้แสดงปทมาลาคือลำดับบทของ ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์เป็นรูปว่า ตฺวํ, ตฺวํ เป็นต้นแล้ว บัดนี้ จะแสดงถึง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ที่แปลงเป็น โว และ โน ตามลำดับ จึงกล่าวสูตรนี้เพื่อแสดงว่า ให้แปลง ตุมฺห ศัพท์กับทุตฺติยาวิภัตติ จตุตถีวิภัตติ และนฏฺฐีวิภัตติ พหุพจน์ เป็น โว และแปลง อมฺห ศัพท์กับทุตฺติยาวิภัตติ จตุตถีวิภัตติ และนฏฺฐีวิภัตติ พหุพจน์ เป็น โน ในที่บางแห่ง

อาเทศทั้ง ๔ ศัพท์เหล่านี้อันได้แก่ เต เม โว โน ได้ชื่อว่า ปทโตประ คือ ศัพท์ที่อยู่ท้ายบท หมายความว่า ต้องประกอบไว้ท้ายบทใดบทหนึ่งในบรรดานาม อาชยาด อุปสรรค และนิบาต จะเห็นได้ว่าในอุทาหรณ์แรก บทว่า โว ประกอบไว้ท้าย รกฺขตุ ดังนี้ เป็นต้น แม้สหทนิติปกรณ (ปทมาลา) ก็กล่าวว่

เต เม โว โนติ รูปานิ

ปรานิ ปทโต ยโต

ตโต นามิกปนตีสฺส

น ตฺวํ ตฺวานิ ตานิ เม.^{๑๗๕}

“รูปว่า เต เม โว และ โน อยู่ท้ายบทเสมอ ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่กล่าวถึง บทเหล่านั้นไว้ในลำดับของบทนาม”

บทว่า พหุพจน์ ไม่มีอยู่ในสูตรและมีใช้ศัพท์ที่ติดตตามาจากสูตรอื่น แต่ในรูปของสูตรนี้มีคำอธิบายเพิ่มเติมว่า ทุตฺติยาจตุตถีนฏฺฐิสฺสพหุพจน์ (ในที่ทุตฺติยาวิภัตติ จตุตถีวิภัตติ และนฏฺฐีวิภัตติ อันเป็นพหุพจน์) เพราะท่านพระกัจจายนะจะกล่าวบทว่า เอกพจน์ (เอกพจน์) ในสูตรต่อไปว่า เตเมกพจน์ จ (แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ทำยบทกับวิภัตติเป็น เต และ เม ในที่จตุตถีวิภัตติ และนฏฺฐีวิภัตติที่เป็นเอกพจน์ ในบางแห่งอีกด้วย) ดังนั้น คำว่า ทุตฺติยาจตุตถีนฏฺฐิสฺส (ในที่ทุตฺติยาวิภัตติ จตุตถีวิภัตติ และนฏฺฐีวิภัตติ) จึงหมายถึงพหุพจน์เท่านั้น ดังปทรูปสัทธิปกรณกล่าวว่

เอตถ จ “เอกพจน์”ติ วกฺขมานตฺตา “พหุพจน์”ติ ลทฺธิ.^{๑๗๖}

“อนึ่ง บทว่า พหุพจน์ (พหุพจน์) ย่อมสำเร็จในสูตรนี้ เพราะท่านจะกล่าวบทว่า เอกพจน์ (เอกพจน์) ในสูตรต่อไป”

ท่านอธิบายบทของคำว่า ปทโต (ท้ายบท) ว่าอักษรที่แสดงความหมายได้ชื่อว่า บท หมายความว่า อักษรที่ประชุมรวมกันเป็นพยางค์แสดงความหมายอย่างใดอย่างหนึ่งได้ จัดว่าเป็นบทในภาษาบาลี ในบางบทมีเพียงพยางค์เดียว ประกอบด้วยสระเสียงเดียว เช่น อุ (ขึ้น, นอก) และ โอ (พระพรหม) หรือ ประกอบด้วยสระกับพยัญชนะ เช่น สา (นั่น), มา (พระจันทร์) และ โค (วัว) [ดูเรื่องบท หน้า ๘๖]

พาลาวตารคณฐี (เล่ม ๑ หน้า ๑๑๔) กล่าวว่า การแปลง ตุมห และ อุมห ศัพท์เป็น เต, เม, โว และ โน ตามสูตรว่า ปทโต ทุตติยา เป็นต้นนั้น ต้องอยู่ท้ายบท ๓ ประเภท คือ บทนาม บทอาขยาต และบทนิบาตเท่านั้น ไม่แปลงเป็น โว เป็นต้นท้ายบทอุปสรรค ตัวอย่างของการแปลงท้ายบทนิบาตมีไม่มากนัก เช่น มา โน อชช วิกนตีสสุ (ในวันนี้เขาอย่าเชือดพวกเรา) เป็นต้น ซึ่งแปลงเป็น โน ท้าย มา นิบาต ฎีกาใหม่ (หน้า ๑๑๗) กล่าวว่า การแปลงเหล่านั้นมิได้ท้ายบททั้ง ๔ ประเภท คือ

๑. บทนาม เช่น

- สตุถา เม ภนฺเต ภควา, สวาโกหมสฺมิ (ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคเป็นศาสดาของข้าพระองค์ ข้าพระองค์เป็นสาวก)

- สตุถา โน โหตุ ตูว มหามุเน (ข้าแต่พระมหามุนี ขอพระองค์โปรดเป็นศาสดาของข้าพระองค์ทั้งหลาย)

๒. บทอาขยาต เช่น

- ททาหิ เม ความวานิ ปญจ (ท่านจงให้บ้านส่วยห้าหมู่บ้านแก่เรา)
- ททามิ เต ความวานิ ปญจ (เราจะให้บ้านส่วยห้าหมู่บ้านแก่ท่าน)
- เทถ เม อาวุโส อนุทูตฺ (ผู้มีอายุ ท่านจงให้อนุทูตแก่เรา)
- คจฺฉณ โว สาริปฺพุตา (สารีบุตรทั้งหลาย พวกเธอจงไปเถิด)

๓. บทนิบาต เช่น

- เอวฺมฺหิ โว ภิกฺขเว ลิกฺขิตพฺพํ (ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอพึงปฏิบัติอย่างนี้แล)
- เอวํ เม สุตํ (ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้)

๔. บทอุปสรรค เช่น

- เอวฺมปิ เม โน (ความเห็นของเราไม่เป็นอย่างนี้)
- ตถापि เม โน (ความเห็นของเราไม่เป็นอย่างนั้น)
- อญฺญถापิ เม โน (ความเห็นของเราไม่เป็นอย่างอื่น)
- โนติปิ เม โน (ความเห็นของเราไม่เป็นอย่างหามิได้)

นอกจากนั้นแล้ว ในฎีกาใหม่ข้างต้นยังอธิบายว่า ถ้าถือว่า อปิ ใน เอวฺมปิ เป็นต้นเป็นนิบาต ก็จัดว่าเป็นการแปลงท้ายบทนิบาต ไม่ใช่แปลงท้ายอุปสรรค ดังข้อความว่า

อปิจ ปาณินีเย พยากรณ์ “ปาทยो गुरियायेके उपसृक्कसम्भवा ज कदिसम्भवा ज โหนति, अण्मत्तु
 पात्योपि निपातसम्भवा โหนति”ติ วृत्तं. यस्मा एवम्पि मे โन, तद्यपि मे โन อिजातัสสु अपिसत्तो निपातो,
 तस्मा निपातो प्र तुम्हम्हसत्तान् वाโนद्यथायो आत्सा โหนतिपि, โน उपसृक्कतोति ज ฅายติ.^{๑๗๘}

“อีกอย่างหนึ่ง ในปาณินีไวยากรณ์กล่าวว่า ‘ป เป็นต้น ชื่อว่า อุปสรรคและคติ ในที่ประกอบ
 กับกริยา แต่ในที่อื่น[ซึ่งประกอบกับนาม] แม้ ป เป็นต้นก็มีชื่อว่า นิบาต’ โดยเหตุที่ อปิ ศัพท์ใน เอวम्ปิ
 เม โน, ตद्यปि เม โน เป็นต้นเป็นนิบาต ดังนั้น จึงทราบว่าแปลง ตุมห และ อมห ศัพท์เป็น โว และ โน
 เป็นต้นท้ายนิบาตได้ด้วย แต่ไม่แปลงท้ายอุปสรรค”

ในปาณินีไวยากรณ์ (อรรถาธิบาย ๑ ปาठะ ๔ सूत्र ๕๘-๖๐) พบสูตรที่กล่าวถึงอุปสรรคว่า

- ปาทยो <ป्रात्य> (ป ศัพท์เป็นต้นเมื่อไม่แสดงสิ่งต่างๆ ชื่อว่า นิบาต)
- อุปसृक्का गुरियायेके <उपसृक्का गुरियायेके> (เมื่อมีการประกอบกับกริยา ป ศัพท์เป็นต้น
 ชื่อว่า อุปสรรค)
- कति ज <कदिसुज> (ป ศัพท์เป็นต้นชื่อว่า อุปสรรค และคติ เมื่อมีการประกอบกับกริยา)

तुदियाजतुदुत्तिण्णुत्तिपहुजनेसु प्रेरु पत्तुमा प्रेरुं स्विकदुत्तिं तुम्हम्हान् वाโนकारा
 न्वा โหนति.

แปลง ตุมห และ อมห ศัพท์ที่อยู่ท้ายบทกับวิภัตติเป็น โว และ โน อักษรในที่ตุดिया-
 วิภัตติ จตुตถิวิภัตติ และฉัณฐวิภัตติที่เป็นพหูพจน์ อันเป็นเบื้องหลังในบางแห่ง

रक्षतु वो. प्रसृत्तु नो. त्हाति वो. त्हाति नो. स्तथा वो. स्तथा नो.

[ตุดिया พหูพจน์] รักษตุ वो (โปรดคุ้มครองพวกท่าน)

[ตุดिया พหูพจน์] ประสรัตุนอ (จงเห็นพวกเรา)

[จตุตถิ พหูพจน์] ทหาติ वो (ย่อมให้แก่พวกท่าน)

[จตุตถิ พหูพจน์] ทหาติ โน (ย่อมให้แก่พวกเรา)

[ฉัณฐิ พหูพจน์] สดธา वो (ศาสดาของพวกท่าน)

[ฉัณฐิ พหูพจน์] สดธา โน (ศาสดาของพวกเรา)

การประกอบรูปศัพท์ โว

ศัพท์เดิมเป็น ตุมห

ลง โย ทุติยาวิภัตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเถ ทุติยา” (ตุมฺห + โย)

ในที่ โย วิภัตติอยู่หลัง แปลง ตุมฺห ศัพท์กับ โย วิภัตติเป็น โว ด้วยสูตรว่า “ปทโต ทุติยาจตุตถิ-
ณฺณิสฺส โวโน” (โว)

สำเร็จรูปเป็น โว

นวาติ กี.

ประโยชน์อะไรด้วยบอกว่า นวา (ในบางแห่ง)

เอโส อมฺหากํ สตถา.

บอกว่า นวา (ในบางแห่ง) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธในอุททาหรณ์ว่า เอโส อมฺหากํ สตถา
(ท่านผู้นี้เป็นศาสตาของเราทั้งหลาย)

แม้ อมฺหากํ จะอยู่ท้ายบอกว่า เอโส ก็ไม่ต้องแปลง อมฺห ศัพท์กับ น วิภัตติเป็น โน ด้วยสูตรนี้
เพราะ นวา ศัพท์ห้ามไว้ว่าไม่ต้องทำในทุกแห่ง แต่ให้แปลงได้ในที่บางแห่ง

การประกอบรูปศัพท์ อมฺหากํ

ศัพท์เดิมเป็น อมฺห

ลง โย ทุติยาวิภัตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเถ ทุติยา” (อมฺห + โย)

แม้ควรจะแปลง อมฺห ศัพท์กับ น วิภัตติเป็น โน ด้วยสูตรว่า ปทโต ทุติยาจตุตถิณฺณิสฺส โวโน ก็
ไม่ต้องทำเช่นนั้น เพราะ นวา ศัพท์ที่ติดตามาสู่สูตรนี้ห้ามไว้

แปลง โย วิภัตติท้าย อมฺห ศัพท์เป็น อากํ ด้วยสูตรว่า “วา ยวปฺปจโม” (อมฺห + อากํ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตฺมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (อมฺห -ะ + อากํ)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสฺสปจฺยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺว ปกฺติ” (อมฺห +
อากํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต” (อมฺห → อากํ)

สำเร็จรูปเป็น อมฺหากํ

ปทโตตฺยธิกาโร.

ศัพท์ว่า ปทโต เป็นศัพท์ตามมา

[๑๘๑ : ๒๔๗] เตเมกวจนสุ จ.

แปลง ตุมห และ อมฺห ศัพท์ทำยบทกับวิภัตติเป็น เต และ เม ในที่จตุตถีวิภัตติและ
ฉกฺขวิภัตติที่เป็นเอกพจน์ ในบางแห่ง)

เตเม อ. เต และ เม อาเทศ ท. ตุมฺหฺมหากํ ของ ตุมห ศัพท์และ อมฺห ศัพท์ ท.
สฺวิกตฺตํ อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ ปฺเรสฺ อันเป็นเบื้องหลัง ปทโต จากบท โหนฺติ ย่อมมี จตุตถิ-
ฉกฺขวิภัตติ ในที่จตุตถีวิภัตติ และฉกฺขวิภัตติ ท. เอกวจนสุ อันเป็นเอกพจน์ นวา ในบางแห่ง ๕

เตเมกวจนสุ เจติ จตุตถิฉกฺขวจนสุ เตเม โหนฺติ.

แปลง [ตุมห และ อมฺห ศัพท์]เป็น เต และ เม ในที่จตุตถีวิภัตติและฉกฺขวิภัตติที่เป็น
เอกพจน์ ด้วยสูตรว่า เตเมกวจนสุ จ (แปลง ตุมห และ อมฺห ศัพท์ทำยบทกับวิภัตติเป็น เต
และ เม ในที่จตุตถีวิภัตติและฉกฺขวิภัตติที่เป็นเอกพจน์ ในบางแห่ง)

สูตรนี้กล่าวถึงการแปลง ตุมห ศัพท์กับจตุตถีวิภัตติและฉกฺขวิภัตติที่เป็นเอกพจน์ เป็น เต และ
แปลง อมฺห ศัพท์กับจตุตถีวิภัตติและฉกฺขวิภัตติที่เป็นเอกพจน์ เป็น เม

แม้คำว่า เอกวจนสุ จะเป็นคำกลางๆ ที่ไม่ได้ระบุถึงวิภัตติไหน และวิภัตติทั้งสามคือ ทุตฺติยา-
วิภัตติ จตุตถีวิภัตติ และฉกฺขวิภัตติอาจตามมาจากสูตรว่า ปทโต ทุตฺติยาจตุตถิฉกฺขวิภัตติ โวโน ก็ได้

แต่คำว่า ทุตฺติยา ไม่อาจตามมา มีเพียงคำว่า จตุตถิฉกฺขวิภัตติ ตามมาได้เท่านั้น เพราะสูตรว่า น
อํหิ (ไม่แปลง ตุมห และ อมฺห ศัพท์กับวิภัตติเป็น เต และ เม ในที่ อํ วิภัตติ) ห้ามไว้ การถือเอา
เนื้อความในลักษณะเช่นนี้สอดคล้องกับกฎทั่วไปที่กล่าวไว้ในคู่มือสอนกัจจายนไวยากรณ์ (เล่ม ๑ สูตร
๑๔๘) ว่า

สทฺทหนฺตรสนฺนิธานเน วา อณฺณตฺตาโปหนเน วา สทฺโท อตฺถํ วทฺติ.^{๑๘๐}

“ศัพท์ย่อมแสดงเนื้อความด้วยการอยู่ใกล้กับศัพท์อื่น หรือด้วยการห้ามอรรถของศัพท์อื่น”

กฎข้อนี้ไม่พบในไวยากรณ์สันสกฤต แต่เป็นข้อความที่ปรากฏในคัมภีร์ฎีกาว่า

สทฺทหนฺตรตฺตาโปหนฺวเสน สทฺโท อตฺถํ วทฺตีติ “เกสา”ติ วุตฺเต “อเกสา น โหนฺตี”ติ ยอมฺตฺถอ
วิญญายติ.^{๑๘๑}

“ศัพท์ย่อมแสดงเนื้อความโดยเนื่องด้วยการห้ามอรรถของศัพท์อื่น ดังนั้น เมื่อกล่าวว่า เกสา
(ผม) บุคคลย่อมรู้เนื้อความอย่างนี้ว่า มิใช่ผมหาไม่ได้”

อถวา สทฺทนต์รตฺถาโปหนวเสน สทฺโท อตฺถํ วทติ, ตสฺมา “สฺตฺน”ติ เอตสฺส อสฺสํ น โหติติ
 อยมตฺโถ ลพฺภตฺติ สนฺธาย “อสุสฺวนภาวปฏิกฺเขปโต”ติ วุตฺตํ.^{๑๘๒}

“อีกอย่างหนึ่ง ศัพท์ย่อมแสดงเนื้อความ โดยเนื่องด้วยการห้ามอรรถของศัพท์อื่น ดังนั้น จึง
 หมายความว่า คำว่า สฺตฺ นี้ได้เนื้อความอย่างนี้ว่า มิใช่สดับมาแล้วหามิได้ จึงกล่าวว่า อสุสฺวนภาวปฏิก-
 เขปโต (โดยห้ามการไม่ได้สดับ)”

จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อนุรักษฺตมฺนะ คือ ดึงบทว่า นวา มาไว้ในสูตรนี้

ททามิ เต, ททahi เม, อิํ เต, อยํ เม.

[จตุตถิ เอกพจน์] ททามิ เต (ข้าพเจ้าให้แก่ท่าน), ททahi เม (ท่านให้แก่ข้าพเจ้า)

[นิจฺฐึ เอกพจน์] อิํ เต (ประเทศนี้ของท่าน), อยํ เม (บุคคลนี้เป็นบุตรของเรา)

การประกอบรูปศัพท์ เต

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง ส จตุตถิวิภตฺติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถิ” (ตุมฺห + ส)

ในที่ ส วิภตฺติอยู่หลัง แปลง ตุมฺห ศัพท์กับ ส วิภตฺติเป็น เต ด้วยสูตรว่า “เตเมกฺวเจเนสุ จ” (เต)

สำเร็จรูปเป็น เต

[๑๘๒ : ๒๔๘] น อัมหิ.

ไม่แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับวิภัตติเป็น เต และ เม ในที่ อัม วิภัตติอยู่หลัง

เตเม อ. เต และ เม อาเทศ ท. ตุมฺหฺมฺหํ ของ ตุมฺห ศัพท์และ อมฺห ศัพท์ ท. สวิภตฺตินํ อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ ปเรสํ อันเป็นเบื้องหลัง ปทโต จากบท น โหนติ ย่อมไม่มี อัมหิ ในที่ อัม วิภัตติ ฯ

น อัมหิตี อัมหิ นิเสโธ.

การห้ามย่อมมีได้ในที่ อัม วิภัตติอยู่หลังด้วยสูตรว่า น อัมหิ (ไม่แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับวิภัตติเป็น เต และ เม ในที่ อัม วิภัตติอยู่หลัง)

ปสฺสเสถ ตํ. อชินิ มํ.

[ทุดิยา เอกพจน์] ปสฺสเสถ ตํ (ขอจงเห็นท่าน)

[ทุดิยา เอกพจน์] อชินิ มํ (ชนะเราแล้ว)

การประกอบรูปศัพท์ ตํ

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง อัม ทุดิยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเต ทุดิยา” (ตุมฺห + อัม)

ในที่ อัม วิภัตติอยู่หลัง ไม่แปลง ตุมฺห ศัพท์กับ อัม วิภัตติเป็น เต เพราะสูตรว่า “น อัมหิ” ห้ามไว้ (ตุมฺห + อัม)

ในที่ อัม วิภัตติอยู่หลัง แปลง ตุมฺห กับ อัม วิภัตติเป็น ตํ ด้วยสูตรว่า “ตัมมมฺหิ” (ตํ)

สำเร็จรูปเป็น ตํ

[๑๘๓ : ๒๔๙] วา ตติเย จ.

แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์เป็น เต และ เม ในที่ตติยาวิภัตติ เอกพจน์อยู่หลังได้บ้าง

เตเม อ. เต และ เม อาเทศ ท. ตุมฺหฺมฺหํ ของ ตุมฺห ศัพท์และ อมฺห ศัพท์ ท. สวิกตฺตึํ อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ ปเรสํ อันเป็นเบื้องหลัง ปทโต จากบท โหนฺติ ย่อมมี ตติเย ในที่ตติยาวิภัตติ เอกวจน อันเป็นเอกพจน์ วา บ้าง ๆ

วา ตติเย เจติ ตติเยกวจน เตเม วา โหนฺติ.

แปลง [ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์]เป็น เต และ เม ในที่ตติยาวิภัตติ เอกพจน์อยู่หลังได้บ้างด้วยสูตรว่า วา ตติเย จ (แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์เป็น เต และ เม ในที่ตติยาวิภัตติ เอกพจน์อยู่หลังได้บ้าง)

คำว่า เอกวจน ติดตามมาสสูตรนี้ ทำให้สูตรนี้เกี่ยวกับการแปลงตติยาวิภัตติ เอกพจน์เท่านั้น ดังนั้น จึงแปลง ตุมฺห กับ นา เป็น เต และแปลง อมฺห กับ นา เป็น เม ในที่มี นา วิภัตติอยู่หลัง ได้รูปว่า เต, เม ตามลำดับ

จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุภทณะ คือ ดึงบทว่า เตเม มาไว้ในสูตรนี้

กตํ เต ตยา วา. กตํ เม มยา วา.

[ตติยา เอกพจน์] กตํ เต หรือ ตยา ([กรรม]อันท่านกระทำแล้ว)

[ตติยา เอกพจน์] กตํ เม หรือ มยา ([กรรม]อันเรากระทำแล้ว)

การประกอบรูปศัพท์ เต

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง นา ตติยาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “กรณฺ เตตฺยา” (ตุมฺห + นา)

ในที่ นา วิภัตติอยู่หลัง แปลง ตุมฺห ศัพท์กับ นา วิภัตติเป็น เต ด้วยสูตรว่า “วา ตติเย จ” (เต)

สำเร็จรูปเป็น เต

[๑๘๔ : ๒๕๐] พหุวจเนสุ โวโน.

แปลง ตุมห และ อมฺห ศัพท์เป็น โว และ โน ในที่ตติยาวิภัติพหูพจน์อยู่หลังได้บ้าง
 โวโน อ. โว และ โน อาเทศ ท. ตุมหฺมฺหากํ ของ ตุมห ศัพท์และ อมฺห ศัพท์ ท.
 สวิกตฺตํ อันเป็นไปกับตัววิภัติ ปฺเรสฺ อันเป็นเบื้องหลัง ปทโต จากบท โหนฺติ ย่อมมี ตติเย
 ในที่ตติยาวิภัติ พหุวจเนสุ อันเป็นพหูพจน์ วา บ้าง ๕

พหุวจเนสุ โวโนติ ตติยาพหุวจเนสุ โวโน โหนติ.

แปลง [ตุมห และ อมฺห ศัพท์]เป็น โว และ โน ในที่ตติยาวิภัติ พหูพจน์อยู่หลัง
 ด้วยสูตรว่า พหุวจเนสุ โวโน (แปลง ตุมห และ อมฺห ศัพท์เป็น โว และ โน ในที่ตติยาวิภัติ
 พหูพจน์อยู่หลังได้บ้าง)

สูตรนี้กล่าวถึงการแปลง ตุมห ศัพท์กับ หิ วิภัติเป็น โว และแปลง อมฺห ศัพท์กับ หิ วิภัติ
 เป็น โน ในที่มี หิ ตติยาวิภัติพหูพจน์อยู่หลัง ได้รูปว่า โว, โน ตามลำดับ

พหุวจเนน ปจเม โยมฺหิ จ.

แปลง [ตุมห และ อมฺห ศัพท์]เป็น โว และ โน ในที่ โย ปฐมวิภัติด้วย พหุวจน ศัพท์

ตามปกติถ้าเป็นตติยาวิภัติพหูพจน์ คือ หิ ก็มีวิภัติเพียงศัพท์เดียว จึงควรประกอบบาลีเป็น
 รูปว่า พหุวจเน ไม่มีความจำเป็นต้องใช้รูปพหูพจน์ว่า พหุวจเนสุ แต่ในสูตรท่านใช้รูปพหูพจน์ คัมภีร์นี้
 จึงอธิบายว่าการแสดงไว้ด้วย พหุวจน ศัพท์ที่เกินมาในสูตรนี้ มีประโยชน์เพื่อรวบรวมปฐมวิภัติอีกด้วย
 ดังนั้น จึงแปลง ตุมห กับ โย เป็น โว และแปลง อมฺห กับ โย เป็น โน ได้รูปว่า โว (ท่านทั้งหลาย), โน
 (เราทั้งหลาย) ตามลำดับ

โดยทั่วไปการประกอบพหูพจน์ในศัพท์ที่แสดงเนื้อความอย่างเดียว นิยมใช้ในฐานะ ๒ อย่าง คือ

๑. ศัพท์เกิน : ท่านต้องการจะแสดงข้อความพิเศษเพิ่มเติมไปจากเนื้อหาในสูตร จึง
 ประกอบใช้ศัพท์เกินเพื่อแสดงอรรถที่เกินมาจากเดิม เช่น คำว่า พหุวจเนสุ ในสูตรนี้

๒. วจนวิปลาส : ท่านใช้เป็นรูปพหูพจน์เพื่อให้คำสละสลวยเท่านั้น ไม่มีข้อความพิเศษเพิ่ม
 ขึ้นใดๆ เช่น คำว่า เสสุ (ในเพราะ ส ปัจจัย) ในสูตรว่า ตโต ปามานํ วามํ เสสุ (แปลง ปา ธาตุและ
 มาน ธาตุทำยอัฟภาสนั้นเป็น วา และ มํ ในเพราะ ส ปัจจัย[ตามลำดับ])

กตฺ โว. กตฺ โน. คามํ โว คจฺเจยยาถ. คามํ โน คจฺเจยยาม.

[ตติยา พหุพจน์] กตฺ โว ([กรรม]อันท่านทั้งหลายกระทำแล้ว)

[ตติยา พหุพจน์] กตฺ โน ([กรรม]อันเราทั้งหลายกระทำแล้ว)

[ปฐมา พหุพจน์] คามํ โว คจฺเจยยาถ (ท่านทั้งหลายพึงไปสู่หมู่บ้าน)

[ปฐมา พหุพจน์] คามํ โน คจฺเจยยาม (เราทั้งหลายพึงไปสู่หมู่บ้าน)

การประกอบรูปศัพท์ โว

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง หิ ตติยาวิภัตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “กรณฺ ตติยา” (ตุมฺห + หิ)

ในที่ หิ วิภัตติอยู่หลัง แปลง ตุมฺห ศัพท์กับ หิ วิภัตติเป็น โว ด้วยสูตรว่า “พหฺวเณสุ โวโน” (โว)

สำเร็จรูปเป็น โว

การประกอบรูปศัพท์ โว

ศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงฺคตฺเถ ปจฺมา” (ตุมฺห + โย)

ในที่ โย วิภัตติอยู่หลัง แปลง ตุมฺห ศัพท์กับ โย วิภัตติเป็น โว ด้วยการแสดง พหฺวเณสุ ศัพท์ในสูตรว่า “พหฺวเณสุ โวโน” (โว)

สำเร็จรูปเป็น โว

สรุปความว่า ตามสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ ท่านอนุญาตให้แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์กับ วิภัตติเป็น โว และ โน ได้ในวิภัตติ ๕ หมวด คือ

๑. โย ปฐมาวิภัตติ ใช้ด้วยการแสดงเป็นพหุพจน์ในคำว่า พหฺวเณสุ ของสูตรว่า พหฺวเณสุ โวโน

๒. โย ทุตติยาวิภัตติ ใช้ด้วยสูตรว่า ปทโต ทุตติยาจตุตถีนฺญัสสุ โวโน

๓. หิ ตติยาวิภัตติ ใช้ด้วยสูตรว่า พหฺวเณสุ โวโน

๔. นํ จตุตถีวิภัตติ ใช้ด้วยสูตรว่า ปทโต ทุตติยาจตุตถีนฺญัสสุ โวโน

๕. นํ ฌณฺฐีวิภัตติ ใช้ด้วยสูตรว่า ปทโต ทุตติยาจตุตถีนฺญัสสุ โวโน

คู่มือสอนกัจจายนไวยากรณ์กล่าวสรุปความในเรื่องนี้เป็นคาถาว่า

ปัจจุตเต อุปโยคมฺหิ

กรณ สมฺปทานิเย

สามิมฺหิ จ นิปาตมฺหิ

เต โวโน ฉสุ ทิสฺสเร.^{๑๘๓}

“โว และ โน เหล่านี้ย่อมปรากฏในอรรถ ๖ ประการ คือ ปฐมวิภัติ ทุติยา-
วิภัติ ตติยาวิภัติ จตุตถวิภัติ ญัตติวิภัติ และนิปาต”

อรรถของ โว และ โน เหล่านี้ ท่านผู้แตงนำมาจากสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา หน้า ๔๘๙-๕๐)
แต่สัททนีติปกรณ์ได้ประพันธ์แยกเป็นสองคาถา คัมภีร์นี้จึงนำมาแตงรวมกันเป็นคาถาเดียว อรรถนิบาต
ของ โว ศัพท์ เป็นปทปุณณะที่ทับทให้เต็ม ไม่มีความหมายใดๆ พบในพระบาลีว่า

เย हि वो อริยา ปริสุทฺธา กายกมฺมนฺตา.^{๑๘๔}

“กายกรรมอันประเสริฐหมดจดเหล่าใด”

ส่วนอรรถปฏฺิเสธ พบในพระบาลีว่า

สุภาสิตญฺเวย ภาเสยฺย, โน จ ทฺพฺภาสิตํ ภาณ.^{๑๘๕}

“บุคคลพึงกล่าวคำที่พูดดีเท่านั้น ไม่พึงกล่าวคำที่พูดไม่ดี”

หรือ อรรถนิบาตของ โน ศัพท์ เป็นปทปุณณะ คือ ทับทให้เต็ม พบในพระบาลีว่า

น โน สภายํ น กรโณติ กิญฺจิ.^{๑๘๖}

“พวกเขาไม่ทำอะไรในที่ประชุมหาญได้”

ฎีกาใหม่ (หน้า ๑๒๐) กล่าวสรุปความไว้หลายประเด็น ดังนี้

๑. กัจจายนไวยากรณ์ไม่ได้ตั้งสูตรในการตั้งชื่อสรรพนามไว้ แต่ท่านรวมเอาด้วยสูตรว่า ประ-
สมณญา ปโยเค คัมภีร์ปาณินิ (อัยยายะ ๑ ปาทะ ๑ สูตร ๒๗) กล่าวว่า สพฺพาทินิ สพฺพนามานิ (สพฺพ
ศัพท์เป็นต้น ชื่อว่า สรรพนาม) <มีรูปสันสกฤตว่า *สรวาทินิ สรวนามานิ*>

๒. มุคฺโพรไวยากรณ์ (สูตร ๘๖) กล่าวถึงสรรพนาม ๓๕ ศัพท์ แต่สรรพนาม ๓ ศัพท์ คือ
สม, สิม และ เนม ไม่พบในภาษาบาลี อนึ่ง สม ศัพท์ที่มีความหมายว่า “ไม่เสมอกัน” เป็นต้นเท่านั้น
จึงกล่าวไว้ในสรรพนาม ไม่ใช่เป็นไปในความหมายอื่น (สรรพนาม ๓๕ ศัพท์เหล่านั้น คือ

สรพฺพ, วิศฺว, อุภ, อุภย, ภาตฺ, ตฺวตฺ, ตฺว,
เอก, สม, สิม, เนม, อนฺย, อนฺยตฺร, อิตฺร,
จตฺร, จตม, ตยฺย, ตย, ยย, เอตย, อิทฺม,
อทส, กิม, ทฺวิ, อสมฺท, ยฺชฺมฺท, ปุรฺว, ปร,
อวร, ทกฺษิณ, อุตฺตร, อปฺร, อธฺร, อนฺตร, สุว

กล่าวไว้ด้วยสูตรว่า สรพพ วิศว อุภ อุภย ภวตฺ ตวตฺ ตววก สม สิม เนมาะ, อนฺยานุยตเรตร ชาติร ชาติมาะ, ตยทฺ ตทฺ ยทฺ เอตทิมทะ กิม ทุยสมทฺ ยฺษมทะ, ปุรวว, ปราวร ทกฺษิณุตตราปราชฺรณตรสฺวาะ สฺตริะ (สรพพ ๗เปยฺ สว ชื่อว่า สรรพนาม)

๓. วิสส ศัพท์ที่กล่าวไว้ในมุคฺโพระ แสดงความหมายว่า “ทั้งหมด” แต่ในภาษาบาลีพบรูปที่เข้าสมาสว่า วิสสกมฺมฺนา เทวปฺตฺเตน (เทพบุตรชื่อว่าวิสุกรรม) เท่านั้น ไม่พบรูปที่ไม่เข้าสมาสกับบทหลัง ดังนั้น ท่านพระโมคคัลลานะจึงไม่กล่าวถึงรูปว่า วิสส ไว้ในคัมภีร์อภิธานปิปปิกา

๔. ในคัมภีร์ปาณินิ (อธฺยายะ ๒ ปาทะ ๑ สูตร ๓๔) กล่าวว่า

ปุพฺพปราวรทกฺษิณุตตราปราชฺรณ วิภาสา สพฺพนามานิ (ปุพฺพ, อปร, อวร, ทกฺษิณ, อุตฺตร, ปร และ อรร ชื่อว่าสรรพนามได้บ้าง)

มีรูปสันสกฤตว่า ปุรวปราวรทกฺษิณุตตราปราชฺรณิ วฺยวสฺถายามสฺชฺชํายาม แต่ในข้อความข้างต้นควรปริวรรตเป็นบาลีว่า ปุพฺพปราวรทกฺษิณุตตราปราชฺรณิ ววตฺถายมสฺมณฺยา (ในที่ที่ไม่แสดงชื่ออันกำหนด[ด้วยสถานที่และกาลเวลา] ปุพฺพ, อปร, อวร, ทกฺษิณ, อุตฺตร, ปร และ อรร ชื่อว่า สรรพนาม)

๕. ส ศัพท์ที่มีความหมายว่า “ของตน” (สกฺย) ชื่อว่า สรรพนามได้บ้าง

๖. สรรพนามทั้งหลายมีวิธีของสรรพนามในทวันทสมาสได้บ้าง (ดูสูตร ทวันทญฺจา วา)

ตุมุห สทฺทปทมาลา		
วิภัติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐฺมา	ตฺวํ ตฺวํ	ตุมุเห โว
ทุติยา	ตฺวํ ตํ ตฺวํ ตวํ	ตุมุหากํ ตุมุเห โว
ตติยา	ตฺวया ตยา เต	ตุมุเหหิ ตุมุเหภิ โว
จตุตถิ	ตุมุหํ ตว ตฺยํ เต	ตุมุหํ ตุมุหากํ โว
ปัญจมี	ตยา	ตุมุเหหิ ตุมุเหภิ
ฉกฺติ	ตุมุหํ ตว ตฺยํ เต	ตุมุหํ ตุมุหากํ โว
สัตตมี	ตฺวํ ตยิ	ตุมุเหสุ

อมฺห สทฺทปทมาลา		
วิภัตติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	อหํ	มยํ อมฺहे โน
ทุติยา	มมํ มํ	อมฺหากํ อมฺहे โน
ตติยา	มยา เม	อมฺहेहि อมฺहेहि โน
จตุตถี	อมฺหํ มม มยฺหํ มมํ เม	อมฺหํ อมฺหากํ อสฺமாகํ โน
ปัญจมี	มยา	อมฺहेहि อมฺहेहि
ฉกฺ্ষี	อมฺหํ มม มยฺหํ มมํ เม	อมฺหํ อมฺหากํ อสฺமாகํ โน
สัตตมี	มยิ	อมฺहेสุ

ลำดับบทตามปทมาลาที่แจกไว้ข้างต้น กล่าวตามลำดับรูปที่พบในปทรูปสัทธิปกรณ์ ทั้งนี้เพื่อให้
ให้นักศึกษาท่องจำปทมาลาเป็นแนวเดียวกันทั้งหมด จึงจะสะดวกแก่การท่องจำ

สังขยา

สงขยา วุจเต.

ข้าพเจ้าจะกล่าวศัพท์แสดงจำนวน

ปทฐปฐิทธิปกรณกำหนด ตุมห และ อมฺห ศัพท์ไว้ในอลิงคนาม แปลว่า “นามที่ไม่ปรากฏเพศ” หมายถึง นามที่มีรูปไม่แตกต่างกันในเพศทั้ง ๓ กล่าวคือ ตุมห และ อมฺห ศัพท์ที่มีรูปว่า ตูว์ (ท่าน) อหฺ (เรา) ใช้ได้กับบุรุษ สตรี รวมทั้งบัณฑิตทั้งหมัด ไม่มีรูปแตกต่างกันในสามลึงค์ ศัพท์ทั้งสองนี้จึงเป็นอลิงค์ ข้อนี้คล้ายกับบทอาขยาต เช่น คจฺฉติ (ยอมไป) ซึ่งคัมภีร์ไวยากรณ์กล่าวว่าไม่มีลึงค์สาม (อติลึงค์) แต่ถ้าประกอบด้วยประธานโดยตรงก็จะต้องมีลึงค์ประจำศัพท์ตามบุคคลสิ่งของที่ผู้พูดสื่อถึง เช่น ในคำว่า ปุริโส คจฺฉติ (บุรุษไป), อิตฺถิ คจฺฉติ (สตรีไป), จิตฺตํ คจฺฉติ (จิตขัดส่ายไป) นั้น คำว่า คจฺฉติ เป็นปุงลึงค์ อติลึงค์ และนปุงลึงค์ตามลำดับ ดังข้อความในคัมภีร์อภิธานปทีปิกากาว่า

ตตถ หิ เอก ทฺวิ ติ จตุ ๒เปย ทสชาติ อิทํ อลึงค์ นาม. เอโก เทว ตโย จตฺตารอ ๒เปย ทสชาติ อิทํ สามณณลึงค์ นาม. อิมินา นเณน “อติลึงค์ ทวิวจนํ ตทาขยาตนฺติ วุจจตี” ตยาทีสุปิ ทฏฺจพฺพ. เตน ปุริโส คจฺฉติ, อิตฺถิ คจฺฉติ, จิตฺตํ คจฺฉติ ตยาทีสุ คจฺฉติสทฺทสฺส ตตฺลึงคฺวิเสสวจนฺตา คจฺฉติตฺยาทีสุ สามณณลึงคฺวจนฺตา จ ทฏฺจพฺพา.^{๑๘๘}

“กล่าวโดยพิสดารแล้ว ในเรื่องนั้น คำว่า เอก ทฺวิ ติ จตุ ๒เปย ทส นี้ชื่อว่า อลึงค์ คำว่า เอโก เทว ตโย จตฺตารอ ๒เปย ทส นี้ชื่อว่า สามณณลึงค์ ตามนัยนี้พึงทราบแม้ในบาทคาถาว่า

อติลึงค์ ทวิวจนํ

ตทาขยาตนฺติ วุจจติ

‘บทที่ไม่มีลึงค์ ๓ มี ๒ พจน์ บทนั้นเรียกว่า อาขยาต’

ดังนั้น คจฺฉติ ศัพท์ในประโยคว่า ปุริโส คจฺฉติ (บุรุษไป), อิตฺถิ คจฺฉติ (สตรีไป), จิตฺตํ คจฺฉติ (จิตขัดส่ายไป) ควรทราบว่ามีลึงค์นั้นๆ และมีพจน์ที่ระบุเอาไว้ ส่วน คจฺฉติ ศัพท์ เป็นต้น[ที่ไม่ประกอบด้วยประธาน] มีลึงค์และพจน์สามัญทั่วไป”

อย่างไรก็ตาม พาลาวตารนัป ตุมห และ อมฺห ศัพท์เข้าไปในสรรพนามตามปกติ เพราะเห็นว่า แม้ศัพท์เหล่านั้นจะไม่มีรูปต่างกันตามลึงค์ทางไวยากรณ์ แต่ก็มีลึงค์ประจำตามปกติ เช่น ถ้าผู้พูดเป็นบุรุษ ใช้เป็น อหฺ บทว่า อหฺ นี้เป็นปุงลึงค์ ดังนี้ เป็นต้น

นอกจากนั้น คัมภีร์นี้ยังเพิ่มศัพท์แสดงจำนวนที่เรียกว่า สังขยาจากศัพท์ ไว้ท้ายสรรพนาม เพราะ เอก ศัพท์เป็นสรรพนาม และเป็นทั้งศัพท์แสดงจำนวน ท่านจึงกล่าวถึง เอก ศัพท์ไว้ในที่นี้ อีกทั้งยัง

กล่าวถึง ทวี ศัพท์เป็นต้นไว้ต่อจาก เอก ศัพท์ เพราะเป็นศัพท์แสดงจำนวนเหมือนกัน อนึ่ง เอก ศัพท์ ที่แสดงจำนวน (สังขยา) นับเข้าในสังขยาและสรรพนามทั้งสองอย่าง แต่เมื่อแสดงอรรถอื่น คือ การไม่มีผู้เสมอเหมือน (อตุลย) อื่น (อณฺณ) และไม่มีเพื่อน [ตามลำพัง] (อสหาย) นับเข้าในสรรพนามธรรมดา ไม่นับเข้าในสังขยา

ปทฺฐปสฺสฺสทฺธิปกรณํกล่าวว่า ทวี, ตี และ จตุ ศัพท์ นับเป็นสรรพนาม แต่คัมภีร์นี้นับ เอก ศัพท์ ไว้อย่างเดียว ผู้แปลเข้าใจว่า คัมภีร์นี้คงจะเห็นว่า เอก ศัพท์นิยมใช้เป็นสรรพนามที่ใช้แทนนาม แต่ ทวี ศัพท์เป็นต้น มักจะประกอบวิเศษะไว้โดยตรง จึงไม่นับว่าเป็นสรรพนาม แม้ในที่บางแห่งอาจเพิ่ม วิเศษะมาจากประโยคก่อน ก็เป็นการติดตามมาจากประโยคก่อนด้วยอภินัย ดังนั้น คัมภีร์นี้จึงไม่นับทั้งสามศัพท์เหล่านั้นเข้าในสรรพนาม

คำว่า สงฺขยา (จำนวน) หมายถึง สงฺขยาวาจก (ศัพท์แสดงจำนวน) การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า อเนโกปจาระ คือ การกล่าวไว้โดยไม่ต่างกัน (ในบางที่กล่าวถึงสิ่งที่ต่างกันให้เหมือนกัน หรือกล่าวถึงสิ่งที่เหมือนกันให้ต่างกัน) ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงสิ่งที่ต่างกันให้เหมือนกัน เช่น คุโฬ สมุโฬ (เสลดน้ำอ้อย) คำว่า คุโฬ (น้ำอ้อย) หมายถึง เสลดที่เกิดจากน้ำอ้อย ไม่ใช่เสลด คือ น้ำอ้อยจริงๆ จึงเป็นคำที่กล่าวถึงเสลดกับน้ำอ้อยที่ต่างกันให้เหมือนกัน คัมภีร์พาลาวตารคณฺฐี (เล่ม ๑ หน้า ๑๑๗) กล่าวว่า

“พาลาวตารสิงหลนิสสัยเกากล่าวว่าคำนี้เป็นอเนโกปจาระแต่บางคัมภีร์ก็กล่าวว่าเป็นการอุปจาระ”

ผู้แปลพบว่าคำว่า คุโฬ สมุโฬ (เสลดน้ำอ้อย) ไม่ใช่การอุปจาระ แต่เป็นผลอุปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวโดยอ้อมด้วยการกล่าวถึงผลโดยใช้เหตุเป็นชื่อของผล ดังคำว่า ติปุสฺ ชโร (ใช้ทับทิม), คุโฬ สมุโฬ (เสลดน้ำอ้อย) ซึ่งหมายถึง ใช้ที่เกิดจากการกินทับทิม และเสลดที่เกิดจากการดื่ม น้ำอ้อย การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า ผลอุปจาระ คือ การกล่าวถึงผลโดยใช้เหตุเป็นชื่อของผล (ดู อภิธัมมวาทาร ฉบับแปลและอธิบาย ข้อ ๗๗๐)

เอกสทฺโท สพฺพนาเมสุ วุฏฺโธ.

เอก ศัพท์กล่าวไว้แล้วในสรรพนามทั้งหลาย

ท่านกล่าวว่าได้แสดง เอก ศัพท์ไว้ ทั้งความหมายและการประกอบรูปศัพท์ในสรรพนามแล้ว จึงไม่กล่าวซ้ำอีกในที่นี้

ทฺวาทโย อฏฺฐารสฺสนดา พหฺวจนฺนฺดา.

ศัพท์มี ทวี เป็นต้น อฏฺฐารส เป็นที่สุด มีวิภัติเป็นพหูพจน์อยู่ท้าย

ศัพท์เหล่านี้แสดงจำนวนมาก จึงประกอบใช้เป็นรูปพหูพจน์ตามปริภาสาในปทรูปสิทธิปกรณว่า

พหุหิ วตตพเพ พหุจัน^{๑๘๘}

“เมื่อควรกล่าวจำนวนมาก ให้ลงวิภัติฝายพหูพจน์”

ปริภาสาหรือกฎทั่วไปดังกล่าว พบในคัมภีร์ปาณินิ (อรรถาธิบาย ๑ ปาเฑ ๔ สูตร ๒๑) ว่า พหุสุ พหุจัน (พหุสุ พหุจันม.) (เมื่อควรกล่าวจำนวนมาก ให้ลงวิภัติฝายพหูพจน์)

สนามหลวงบาลีไทยถือว่า สังขยศัพท์มี เอก และ ทวิ เป็นต้น เมื่อประกอบวิภัติแล้วเป็นรูปว่า เอก, เอก หรือ เทว ต้องเพิ่มวิเสสยะเข้ามาแปลร่วมเป็นรูปว่า เอก บุคฺคโล (บุคคลหนึ่ง), เอก ชโน (ชนคนหนึ่ง), เอก กุล (ตระกูลหนึ่ง) หรือ เทว บุคฺคฺลา (บุคคลสองคน), เทว ชนา (ชนสองคน), เทว กุลานิ (ตระกูลสองตระกูล) เป็นต้น ความจริงแล้วบทสังขยาเหล่านี้อาจเพิ่มวิเสสยะมาประกอบร่วม หรือไม่เพิ่มเข้ามาก็ได้ ถ้าต้องการจะระบุถึงจำนวนอย่างเดียว โดยไม่ระบุว่าเป็นอะไร ก็ไม่จำเป็นต้องนำวิเสสยะมาแปลร่วม เช่น ในรูปวิเคราะห์ว่า

- เอก จ ทส จ เอกาทส (หนึ่งกับสิบ ชื่อว่า สิบเอ็ด <๑๑>)
- เอกญจ ทส จ เอกาทส (หนึ่งกับสิบ ชื่อว่า สิบเอ็ด <๑๑>)
- เทว จ ทส จ ทวาทส (สองกับสิบ ชื่อว่า สิบสอง <๑๒>)
- ทวิหิ อธิกา ทส ทวาทส (สิบเพิ่มอีกสอง ชื่อว่า สิบสอง <๑๒>)

สังขยศัพท์เหล่านี้ถือว่ากล่าวข้อความสามัญทั่วไปที่ไม่ระบุว่าเป็นอะไร (สามัญญวาท) ต้องประกอบใช้เป็นปุงลิงค์หรือณปุงสกลิงค์เท่านั้น เพราะลิงค์ทั้งสองเป็นลิงค์สามัญทั่วไปที่ใช้ในฐานะที่ไม่ระบุว่าเป็นอะไร

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคพบอุทาหรณ์ของเรื่องนี้ว่า

โตเนน “ปุนปฺปุนํ สมฺมจฺรณฺตี”ติ ญตฺวา อนโต จ พหิ จ อคฺເຕວາ ทฺวาราปฺตํ ทฺวาราปฺตํ-
เยว คເຕວາ “เอโก เทว ตีณิ จตฺตาริ ปญจ ฉ. เอโก เทว ตีณิ จตฺตาริ ปญจ ฉ สตฺต ชฺเปยฺ อญฺจ, นว,
ทสา”ติ สີฆํ สີฆํ คເຕຕພເມว.”^{๑๘๙}

“ต่อแต่นั้นเธอทราบว่ามีคนถึงขึ้นแล้ว ไม่พึงกำหนดเอาทั้งข้างในทั้งข้างนอก กำหนดเอาเฉพาะ
ที่ถึงทวารเท่านั้น แล้วนับเร็วๆ ว่า ๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๖, ๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๖ ๗ ๘ ๙ ๑๐”

จะเห็นว่าท่านประกอบใช้บทปุงลิงค์ว่า เอก แล้วประกอบใช้บทณปุงสกลิงค์ว่า ตีณิ จตฺตาริ เพื่อแสดงลิงค์สามัญทั่วไป ถ้าท่านต้องการจะให้หมายถึงลมหายใจคือ วาโย ก็ต้องประกอบใช้ปุงลิงค์เท่านั้นเป็นรูปว่า ตโย จตฺตาริ แต่รูปดังกล่าวไม่มีในที่นี้ จึงทราบได้ว่าท่านประกอบใช้ลิงค์สามัญทั่วไปในประโยคเดียวกัน

สวีกตติสส อิตฺติปุมนปฺสกกสงฺขยฺหนฺติ จาธิกาโร.

ศัพท์ว่า สวีกตติสส และ อิตฺติปุมนปฺสกกสงฺขยฺ เป็นศัพท์ตามมา

[๑๘๕ : ๒๒๘] โยสุ ทูวินฺนํ เทว จ.

แปลง ทูวิ ศัพท์ที่แสดงอิตถิลิงค์ ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์ กับวิภัตติ เป็น เทว และ
อื่นๆ ในที่ โย วิภัตติอยู่หลัง

เทว จ อ. เทว อาเทศ ด้วย ทูวินฺนํ ของ ทูวิ ศัพท์ สวีกตฺตํ อันเป็นไปกับด้วย
วิภัตติ อิตฺติปุมนปฺสกกสงฺขยานํ อันนับเข้าในอิตถิลิงค์ ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์ โหติ ย่อมมี โยสุ
ในเพราะ โย วิภัตติ ท.ฯ

โยสุ ทูวินฺนํ เทว เจติ ทวิสฺส เทว โหติ.

แปลง ทูวิ เป็น เทว ด้วยสูตรว่า โยสุ ทูวินฺนํ เทว จ (แปลง ทูวิ ศัพท์ที่แสดงอิตถิลิงค์
ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์ กับวิภัตติ เป็น เทว และอื่นๆ ในที่ โย วิภัตติอยู่หลัง)

เทว จ อ. เทว อาเทศ ด้วย ทูวินฺนํ ของ ทูวิ ศัพท์ สวีกตฺตํ อันเป็นไปกับด้วย
วิภัตติ อิตฺติปุมนปฺสกกสงฺขยานํ อันนับเข้าในอิตถิลิงค์ ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์ โหติ ย่อมมี โยสุ
ในเพราะ โย วิภัตติ ท.ฯ

สูตรนี้กล่าวถึงการแปลง ทูวิ ศัพท์กับ โย ปฐมและทุติยวิภัตติเป็น เทว จึงได้รูปว่า เทว ใน
วิภัตติทั้งสองนั้น

คำว่า อิตฺติปุมนปฺสกกสงฺขย (อันนับเข้าในอิตถิลิงค์ ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์) ท่านให้ติดตาม
มาสู่สูตรนี้เพื่อแสดงว่า แม้สังขยาศัพท์มี ทูวิ เป็นต้นไป จะไม่มีรูปต่างกันในลิงค์ทั้งสาม แต่เป็นศัพท์ที่มี
ลิงค์เฉพาะตนตามความหมายที่ศัพท์นั้นมุ่งหมายถึง เช่น

[ปุงลิงค์] เทว ฐมา (ธรรมสองประการ)

[อิตถิลิงค์] เทว อิตฺติโย (หญิงสองคน)

[นปุงสกลิงค์] เทว รูปานิ (รูปสองอย่าง)

เทว, เทว, ทูวิหิ ทูวิหิ.

[ปฐม] เทว

[ทุดิยา] เทว

[ตติยา/ปัญจมี] ทวีภี ทวีหิ

การประกอบรูปศัพท์ เทว

ศัพท์เดิมเป็น ทวี

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตเถ ปจมา” (ทวิ + โย)

ในที่ โย วิภัตติอยู่หลัง แปลง ทวี กับ โย เป็น เทว ด้วยสูตรว่า “โยสุ ทวินัน เทว จ” (เทว)

สำเร็จรูปเป็น เทว

ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวว่า จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อวุตตสมุจยะ คือ รวบรวมการแปลง ทวี ศัพท์เป็น เทว ได้รู้ว่า เทว และแปลง ทวี ศัพท์เป็น ทวี ในเพราะ น วิภัตติ ได้รู้ว่า ทวินัน

ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวไว้ในสูตรนี้อีกว่า

พหุพจน์จุจรรณ ทวิสทโต พหุพจน์เมว โหติติ ฌาปนตถ.^{๙๘๐}

“การกล่าวพหุพจน์มีประโยชน์เพื่อให้รู้ว่าลงวิภัตติพหุพจน์เท่านั้นท้าย ทวี ศัพท์”

หมายความว่า การแสดงเป็นรูปพหุพจน์ว่า ทวินัน มีประโยชน์เพื่อแสดงการประกอบพหุพจน์ไว้ท้าย ทวี ศัพท์เท่านั้น แต่ผู้แปลเห็นว่า ถ้าหากเป็นเช่นนั้น แล้วเหตุใดท่านพระกัจจายณะจึงประกอบวิภัตติเอกพจน์ท้าย ทวิสส ในสูตรว่า วิสสติเสสุ พา ทวิสส ตู ที่จริงแล้ว การเขียนสูตรขึ้นอยู่กับความปรารถนาของท่านผู้แต่ง ถ้าท่านผู้แต่งเขียนไว้ไม่ผิดหลักภาษาก็ถือว่าถูกต้อง ดังนั้น การประกอบใช้เป็น ทวินัน จึงจัดเป็นอธิการัตนาคุณะ คือ อนุกรมศัพท์ที่ไม่สละรูปเดิม เพราะประกอบใช้เป็นพหุพจน์ตามปกติ ส่วนการประกอบใช้เป็น ทวิสส จัดเป็นอธิการัตนาคุณะ คือ อนุกรมศัพท์ที่สละรูปเดิม

อนึ่ง คัมภีร์ปริภาเสนุเสขระกล่าวว่า

สตุเต ลิงควจนมตม.^{๙๘๑} (สตุเร ลิงควจนมตมตรม.)

“ลึงค์และพจน์ในสูตรไม่เป็นหลักสำคัญ”

ข้อนี้หมายความว่า ท่านผู้แต่งอาจแต่งสูตรโดยใช้เป็นอธิการัตนาคุณะหรืออธิการัตนาคุณะได้ตามปรารถนา เพราะความเป็นไปของศัพท์ขึ้นอยู่กับความปรารถนาของผู้กล่าว

[๑๘๖ : ๒๒๙] โน จ ทวาทีโต นมฺหิ.

ลง น เป็นอาคมและอื่นๆ ท้าย ทฺวิ เป็นเบื้องต้นในที่ น วิภัตติอยู่หลัง

โน จ อ. น อาคม ด้วย โหติ ย่อมลง ปฺร ในเบื้องหลัง สงฺขยาโต จากสังขยาศัพท์
ทวาทีโต อันมี ทฺวิ เป็นเบื้องต้น นมฺหิ ในที่ น วิภัตติ ฯ

คำว่า ทวาทีโต ตัดบทเป็น ทฺวิ + อาทีโต

นมฺหิ ทวาทีโต นการาคโม โหติ.

ลง น เป็นอาคมท้าย ทฺวิ ศัพท์เป็นเบื้องต้นในที่ น วิภัตติอยู่หลัง

ปทฺรูปสิทธิปกรณ์กล่าวว่า จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อุตฺตสมุจจะะ รวบรวมการลง สฺม เป็น
อาคมท้าย ตี และ จตุ ศัพท์ในอิติถิลิงค์ในเพราะ น วิภัตติ เช่น ติสฺสนํ, จตฺตฺสนํ

อาที ศัพท์ใน ทวาทีโต ทำหน้าที่มฺริยาหะ (ขอบเขต) หมายถึง สังขยาศัพท์ตั้งแต่ ตี เป็นต้นไป
จนถึง อฏฺฐารส ได้รูปว่า อฏฺฐารสนํ เป็นต้น ส่วนสังขยาศัพท์ที่มีจำนวนมากกว่านั้นไม่อาจลง น เป็น
อาคมในที่ น วิภัตติอยู่หลังได้ จึงไม่มีรูปว่า นวทสนํ (๑๙), วิสนํ (๒๐), วิสทินํ (๒๐) เป็นต้น

ทฺวินํ ทฺวีสุ.

[จตุตถิ/นฺวิฐึ] ทฺวินํ

[สัทตมี] ทฺวีสุ

การประกอบรูปศัพท์ ทฺวินํ

ศัพท์เดิมเป็น ทฺวิ

ลง น จตุตถิวิภัตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถิ” (ทฺวิ + น)

ในที่ น วิภัตติอยู่หลัง ลง น อาคมด้วยสูตรว่า “โน จ ทวาทีโต นมฺหิ” (ทฺวินํ)

สำเร็จรูปเป็น ทฺวินํ

ลิจฺจตุตเย สมํ.

ในไตรลิงค์มีรูปเสมอกัน

ทวิ สทพทมาลา	
วิภัตติ	พหูพจน์
ปฐมา	เทว ทูเว
ทุติยา	เทว ทูเว
ตติยา	ทวี่หิ ทวี่ภิ
จตุตถี	ทวีนุ่ ทวีนุ่
ปัญจมี	ทวี่หิ ทวี่ภิ
ฉกฺษี	ทวีนุ่ ทวีนุ่
สัตตมী	ทวีสู

[๑๘๗ : ๒๓๐] ดิจตุนนํ ติสฺโสจตสฺโสโตโยจตฺตารโหติณฺจตฺตาริ.

แปลง ตี และ จตุ ศัพท์กับวิภัตติเป็น ติสฺโส, จตสฺโส, ตโย, จตฺตารโ, ตีณิ และ จตฺตาริ ในที่ โย วิภัตติอยู่หลัง

ติสฺโสจตสฺโสโตโยจตฺตารโหติณฺจตฺตาริ อ. ติสฺโส, จตสฺโส, ตโย, จตฺตารโ, ตีณิ และ จตฺตาริ อาเทศ ท. ดิจตุนนํ ของ ตี และ จตุ ศัพท์ ท. สวิภตฺตํ อันเป็นไปกับด้วยวิภัตติ โหนฺติ ย่อมมี โยสุ ในที่ โย วิภัตติ ท. ๕

โยสุ อิตฺธิปุมฺนปฺสเกสุ สวิภตฺตํ ดิจตุนนํ ติสฺโสจตสฺโสอาทโย โหนฺติ.

แปลง ตี และ จตุ ศัพท์กับวิภัตติในอิตฺถิลิงค์ ปุงลิงค์ และนปฺสกลิงค์เป็น ติสฺโส และ จตสฺโส เป็นต้นในที่ โย วิภัตติอยู่หลัง

ตโย, ตโย, ตีภิ ตีหิ, ตินนํ

[ปฐมา] ตโย

[ทุติยา] ตโย

[ตติยา] ตีภิ ตีหิ

[จตุตถิ/นัญฐี] ตินนํ

รูปว่า ตินนํ พบเพียงคัมภีร์นี้เท่านั้นไม่พบในคัมภีร์อื่น ปทฺรฺบสฺสทฺธิปกรณํกล่าวถึงรูปว่า ตินณฺ และ ตินณฺนํ เท่านั้นโดยแปลง นํ วิภัตติท้ายสังขยาศัพท์ว่า ตี เป็น อินณฺ และ อินณฺนํ ด้วยสูตรว่า อินณฺมินณฺนํ ตีหิ สงฺขยาหิ และรูปทั้งสองนี้ก็พบในพระไตรปิฎกและอรรถกถาโดยทั่วไป

คู่มือสอนกัจจายนไวยากรณ์ (เล่ม ๑ สูตร ๖๗) กล่าวว่า สูตรว่า อินณฺมินณฺนํ ตีหิ สงฺขยาหิ อยู่หลังจากสูตรนี้ จึงถือว่าสูตรหลังมีกำลังมากกว่าสูตรก่อนตามกฎทั่วไปว่า ปุพฺพวิธิตฺ ปรวิธิ พลวา (วิธีของสูตรหลังมีกำลังกว่าวิธีของสูตรหน้า) และวิธีของสูตรที่มีขอบเขตแคบกว่าก็มีกำลังมากกว่าวิธีของสูตรที่มีขอบเขตกว้าง ตามกฎทั่วไปว่า สวากาสวิธิตฺ ตฺ, พลฺ นิรวกาสโก (วิธีที่มีขอบเขตแคบมีกำลังกว่าวิธีที่มีขอบเขตกว้าง) จะเห็นได้ว่า สูตรว่า อินณฺมินณฺนํ ตีหิ สงฺขยาหิ เกี่ยวกับ ตี ศัพท์เท่านั้น ในขณะที่ สูตรว่า โน จ ทฺวาทิตฺ นมฺหิ เกี่ยวกับสังขยาศัพท์ตั้งแต่ ทฺวึ จนถึง อฏฺฐารส ดังนั้นแม้รูปว่า ตินนํ จะไม่นิยมใช้เหมือนรูปว่า ตินณฺ คัมภีร์นี้ก็แสดงไว้เพราะตกไปในกระแสลำดับบท

อย่างไรก็ตาม ผู้แปลเห็นว่า คัมภีร์นี้กล่าวถึงรูปว่า ดินนํ ไร่ เพราะ ติ ศัพท์หมายรวมในอาทิ ศัพท์ของ ทวาทีโต จึงต้องลง นุ เป็นอาคมท้าย ติ ศัพท์ แต่ปทรูปสิทธิปกรณ์ถือว่า อาทิ ศัพท์ในทวาทีโต ไม่นับ ติ ศัพท์ไร่ เพียงนับตั้งแต่ จตุ ศัพท์เป็นต้นไปจนถึง อฏฐาตส ท่านจึงไม่กล่าวถึงรูปว่า ดินนํ ไร่ ที่จริงแล้ว อาทิ ศัพท์ในสูตรต่างๆ อาจข้ามศัพท์ที่ไม่ต้องการแล้วหมายเอาเฉพาะศัพท์บางศัพท์ที่เกี่ยวข้องได้ โดยไม่จำเป็นต้องถือเอาตามลำดับศัพท์ ดังเช่น อาทิ ศัพท์ในคำว่า อฏฐาทีโต ของสูตรว่า อฏฐาทีโต จ หมายเอาสังขยาที่มีจำนวนต่ำลงมา คือ ปณจ และ สตุต โดยเว้น จ (ดู ปทรูปสิทธิมัญชรีสูตร ๔๑๒)

อนึ่ง กฎทั่วไปที่กล่าวว่า สวากาสววิโต ตู, พลี นีรวากาสโก (วิธีที่มีขอบเขตแคบมีกำลังกว่าวิธีที่มีขอบเขตกว้าง) เป็นกึ่งคาถาพบในคัมภีร์กัจจายนสูตรัตถะ (สูตร ๑๒) ในคัมภีร์มฤคโพรหะมีข้อความเต็มว่า

สวากาสววิโต ตู	พลี นีรวากาสโก
กสฺสจฺ ภิณฺนการุยสฺส	ปจฺมํ ปฺรโต ตถา
สมฺภเว วิสโย ยสฺส	ส วิธิ สวากาสโก.
อาโท หิ วิสโย ยสฺส	ปฺรโต น หิ สมฺภเว
ส ปณฺชิตคณฺเหหุโต	วิธิ นีรวากาสโก. ^{๑๙๒}
(สวากาสววิธึยะ สฺยาค	พลี นีรวากาสกะ
กสฺยจฺภิณฺนการุยฺยสฺย	ปฺรณฺมํ ปฺรตฺสตุถา
สมฺภเวตฺ วิชโย ยสฺย	ส วิธิส สวากาสกะ.
อาทา หิ วิชโย ยสฺย	ปฺรโต น หิ สมฺภเวตฺ
ส ปณฺชิตคณฺเฏรูกโต	วิธินีรวากาสกะ.)

“วิธีที่มีขอบเขตแคบมีกำลังกว่าวิธีที่มีขอบเขตกว้าง วิสัยของวิธีใดที่มีการิยะต่างกันอย่างไรอย่างหนึ่งพึงมีได้อย่างนั้นในสูตรหลังก่อน วิธีนั้นชื่อว่า สวากาสกะ”

[เช่น สูตรว่า อิณณมณินนํ ตีหิ สงฺขยาหิ <สูตร ๘๗> อยู่หลังสูตรว่า โน จ ทวาทีโต นัมหิ <สูตร ๖๗>]

วิสัยของวิธีใดพึงมีได้ในสูตรต้น ไม่มีในสูตรหลัง หมู่บัณฑิตกล่าววิธีนั้นว่าชื่อว่า นีรวากาสะ”

[เช่น สูตรว่า โน จ ทวาทีโต นัมหิ อยู่ก่อนสูตรว่า อิณณมณินนํ ตีหิ สงฺขยาหิ]

การประกอบรูปศัพท์ ดโย

ศัพท์เดิมเป็น ติ

ลง โย ปฐมาวิกัตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตเถ ปจมา” (ติ + โย)

แปลง ติ กับ โย เป็น ดโย ด้วยสูตรว่า “ติจตุณัน ติสโสจตสโสโตโยจตุตาโรตีณิจตุตาริ” (ตโย)

สำเร็จรูปเป็น ดโย

[๑๘๘ : ๒๓๑] อิณณมิณณนํ ตีหิ สงฺขยาหิ.

แปลง นํ วิภัตติท้ายสังขยาศัพท์ว่า ตี เป็น อิณณํ และ อิณณนํ

นํ อ. นํ วิภัตติ ปรํ อันเป็นเบื้องหลัง สงฺขยาหิ จากสังขยาศัพท์ ท. ตีหิ คือ ตี ศัพท์
อิณณมิณณนํ เป็น อิณณํ และ อิณณนํ ไหติ ย่อมเป็น ฯ

อิณณมิณณนํ ตีหิ สงฺขยาหิติ ติสททโต นํ อิจฺจสฺส อิณณํ อิณณนญจ.

แปลงวิภัตตินี้คือ นํ ท้าย ตี ศัพท์เป็น อิณณํ และ อิณณนํ ด้วยสูตรว่า อิณณมิณณนํ
ตีหิ สงฺขยาหิ (แปลง นํ วิภัตติท้ายสังขยาศัพท์ว่า ตี เป็น อิณณํ และ อิณณนํ)

ติณณํ ติณณนํ, ตีสุ.

[จตุตถิ/นัญสิ] ติณณํ ติณณนํ

[สัทตมี] ตีสุ

การประกอบรูปศัพท์ ติณณํ

ศัพท์เดิมเป็น ตี

ลง นํ จตุตถีวิภัตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “สมปทานे जटुत्थि” (ตี + นํ)

แปลง นํ วิภัตติท้าย ตี ศัพท์เป็น อิณณํ ด้วยสูตรว่า “อิณณมิณณนํ ตีหิ สงฺขยาหิ” (ตี + อิณณํ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโรจित्मस्सु สเรน विोचये” (ตฺ - + อิณณํ)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาतेสपञ्जयातिमहि सरलोपे तु पक्ति” (ตฺ + อิณณํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นये प्रि युते” (ตฺ → อิณณํ)

สำเร็จรูปเป็น ติณณํ

ติ สทฺทพทมาลา (ปุงลึงค์)	
วิภัตติ	พหุพจน์
ปฐมา	ตโย
ทุติยา	ตโย
ตติยา	ตีหิ ตีภิ
จตุตถิ	ติณณํ ติณณนํ

ติ สทฺทพทมาลา (ปุงลิงค์)	
วิภัตติ	พหูพจน์
ปัญจมี	ตีหิ ตีภิ
ฉัฏฐี	ติณฺณํ ติณฺณนฺนํ
สัตตมี	ตีสํ

อิตุถิยํ ติสฺโส, ติสฺโส, ตีภิ ตีหิ.

ในอิตุถิลิงค์ ได้รูปว่า

[ปฐมา] ติสฺโส

[ทุติยา] ติสฺโส

[ตติยา/ปัญจมี] ตีภิ ตีหิ

โน จาโท จกาเรน นมฺหิ สฺสํอาคโม.

ลง สฺสํ เป็นอาคมในที่ นํ วิภัตติอยู่หลังด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า โน จ เป็นต้น (โน จ ทฺวาทิตโต นมฺหิ = ลง น เป็นอาคมและอื่นๆ ท้าย ทฺวิ เป็นเบื้องต้นในที่ นํ วิภัตติอยู่หลัง)

วคฺคนฺเต ติสฺสนนํ, ตีสํ.

เมื่อกระทำเป็นพยัญชนะที่สุตวรคแล้ว ได้รูปว่า

[จตุตถิ/ฉัฏฐี] ติสฺสนนํ

[สัตตมี] ตีสํ

การประกอบรูปศัพท์ ติสฺสนนํ

ศัพท์เดิมเป็น ติ

ลง นํ จตุตถีวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตฺถิ” (ติ + นํ)

ลง สฺสํ อาคมด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “โน จ ทฺวาทิตโต นมฺหิ” (ติ สฺสํ + นํ)

แปลงนิคหิตเป็นพยัญชนะที่สุตวรคด้วยสูตรว่า “วคฺคนฺตํ วา วคฺเค” (ติ สฺสนํ + นํ)

สำเร็จรูปเป็น ติสฺสนนํ

ติ สหุพพมาลา (อิตถิลิงค์)	
วิภัติ	พหูพจน์
ปฐมา	ติสโส
ทุติยา	ติสโส
ตติยา	ตีหิ ตีภิ
จตุตถิ	ติสสนน
ปัญจมี	ตีหิ ตีภิ
ฉกฺขี	ติสสนน
สทตฺถิ	ตีสุ

นปฺสเก ตีณิ, ตีณิ, ตีภิ ตีหิ.

ในนปฺสกลิงค์ ได้รูปว่า

[ปฐมา] ตีณิ

[ทุติยา] ตีณิ

[ตติยา] ตีภิ ตีหิ

ติ สหุพพมาลา (นปฺสกลิงค์)	
วิภัติ	พหูพจน์
ปฐมา	ตีณิ
ทุติยา	ตีณิ
ตติยา	ตีหิ ตีภิ
จตุตถิ	ติณณฺ ตินณฺน
ปัญจมี	ตีหิ ตีภิ
ฉกฺขี	ติณณฺ ตินณฺน
สทตฺถิ	ตีสุ

จตุตาโร.

[ปฐมา] จตุตาโร

[๗๘ : ๓๑] โอ สเร จ.

แปลง โอ ของ โค ศัพท์ และศัพท์อื่นๆ ในสมาส เป็น อว และสระอื่นๆ ในที่สระหลัง
อยู่หลัง

โอ จ อ. โอ อักษร ด้วย เอตสฺส สทฺทสฺส แห่งศัพท์นั้น โคอิติ คือ โค อโว จ เป็น อว
อาเทศ ด้วย समाเส ในสมาส สเร ในที่สระ ๒

โอ สเร เจตีห จกาเรน โยสุ อฺสฺส อฺโร.

แปลง อฺ เป็น อฺร ในที่ โย วิภัตยอยู่หลังด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า โอ สเร จ (แปลง โอ
ของ โค ศัพท์ และศัพท์อื่นๆ ในสมาส เป็น อว และสระอื่นๆ ในที่สระหลังอยู่หลัง) นี้

สูตรว่า โอ สเร จ เป็นวิธิตูต อาเทศวิธิตู คือ แปลง โอ ของ โค ศัพท์ในสมาส เป็น อว เช่น
โค + อชิน แยกพยัญชนะหน้า คือ คฺ ออกจากสระ โอ, แปลง โอ ของ โค ศัพท์เป็น อว ด้วยสูตรนี้,
ที่หะสระหลัง คือ อ ของ อชิน เป็น อา ในที่พยัญชนะอยู่หลัง จากนั้นนำ ว ไปประกอบกับสระ อา ของ
อาชิน เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น ควาชิน

คัมภีร์นี้ไม่ได้กล่าวถึงสูตรว่า โอ สเร จ ไว้ เพราะถือว่าวิธีของสูตรนั้นมีใช้น้อย แต่กล่าวถึง จ
ศัพท์ไว้เพื่อให้แปลง อฺ ของ จตุ เป็น อฺร ด้วย จ ศัพท์ได้ แต่บทสรุปสิทธิปกรณ์กล่าวว่า ให้แปลงสระ อฺ
ของ ปสฺ เป็น อว และแปลงสระ อฺ ของ ภู เป็น อว ได้รูปว่า ปสโว (ปสฺ + โย = โอ) และ ภูวิ (ภู + สมิ
= อี)

ตโต โยนโม ตูตีห ตฺกาเรน โยน โอ.

แปลง โย เป็น โอ ด้วย ตฺ ศัพท์ในสูตรว่า ตโต โยนโม ตฺ (แปลง โย ทำย อาร นั้น
และศัพท์อื่นๆ เป็น โอ) นี้

จตุโร.

[ปฐมา] จตุโร

คัมภีร์กล่าวว่าให้แปลงสระ อุ ของ จตุ เป็น อุรุ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า โอ สเร จ แล้วจึงแปลง โย วิภัตติเป็น โอ ด้วย ตุ ศัพท์ในสูตรว่า ตโต โยนโม ตุ แต่ปทรูปสัทธิปกรณ์เห็นว่า ให้แปลง โย วิภัตติเป็น โอ ก่อน แล้วจึงลง ุ เป็นอาคมด้วยสูตรว่า ยวมทนตรลา จาคมา

การประกอบรูปศัพท์ จตุโร

ศัพท์เดิมเป็น จตุ

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตเถ ปจมา” (จตุ + โย)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “บุพพมโรจิตมสสรุ สเรน วิโยชเย” (จตุ ุ + โย)

แปลงสระ อุ ของ จตุ เป็น อุรุ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “โอ สเร จ” (จตุ ุ ุ + โย)

แปลง โย เป็น โอ ด้วย ตุ ศัพท์ในสูตรว่า “ตโต โยนโม ตุ” (จตุ ุ ุ + โอ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรั ยุตเต” (จตุ → ุ ุ → โอ)

สำเร็จรูปเป็น จตุโร

เอวํ ทูติยา.

ทูติยาวิภัตติก็เช่นเดียวกัน [คือ ได้รูปว่า จตุตาโร, จตุโร]

จตุภี จตุหิ, จตุหนํ, จตุสุ.

[ตติยา/ปัญจมี] จตุภี จตุหิ

[จตุตถิ/ฉัฏฐี] จตุหนํ

[สัตตมี] จตุสุ

ปทรูปสัทธิปกรณ์ยังกล่าวถึงรูปว่า จตุภี ไว้อีกด้วย โดยซ้อนเป็น ภ เป็น พภ รูปดังกล่าวพบในคาถาเท่านั้น เช่น ในรัตนสูตรมีข้อความว่า จตุภี วาเทหิ อสมฺภกมฺปิโย (ไม่ไหวติงด้วยแรงลมทั้งสี่ด้าน) แต่คัมภีร์นี้ไม่ได้กล่าวถึงรูปนี้ไว้เพราะมีใช้น้อย อย่างไรก็ตาม เพื่อให้นักศึกษาต้องจำพมาลาเป็นแนวเดียวกัน จึงนำรูปนี้มาเพิ่มไว้ในพมาลา

จตุ สหุพพมาลา (ปุงลิงค์)	
วิภัตติ	พหุพจน์
ปฐมา	จตุตาโร จตุโร

วิภัติ	พหูพจน์
ทุตียา	จตุตาโร จตุโร
ตติยา	จตุหิ จตุภิ จตุพภิ
จตุตถี	จตุหนํ
ปัญจมี	จตุหิ จตุภิ จตุพภิ
ฉัฏฐี	จตุหนํ
สัตตมี	จตุสุ

อิตฺถิยํ จตฺสโส, จตฺสโส, จตุภิ จตุหิ.

ในอิตถิลิงค์ ได้รูปว่า

[ปฐมา] จตฺสโส

[ทุตียา] จตฺสโส

[ตติยา/ปัญจมี] จตุภิ จตุหิ

ปพฺพเพว สสํอาคโม.

ลง สสํ เป็นอาคมเหมือนในรูปก่อนที่เดียว

ยทาพินา อุตฺส อตฺตํ.

แปลง อฺ เป็น อ ด้วยสูตรว่า ยท เป็นต้น

คัมภีร์นี้อนุญาตให้แปลง อฺ เป็น อ ด้วยมหาสูตรว่า ยทฺนุปนฺนา นิปาตนา สิขณฺติ (ศัพท์ที่ได้สำเร็จด้วยสูตร) ย่อมสำเร็จด้วยนิปาตนสูตร [คือสูตร ยทฺนุปนฺนา นี้])

ส่วนปทรูปสิทธิปกรณณ์ใช้มหาสูตรที่นิยมใช้ในสนธิกัณฑ์และนามกัณฑ์ว่า เตสุ วุฑฺธิโลปาคม-
 วิการวิปริตาเทสา จ (การพฤทธิ การลบ การลงอาคม การวิการะ การแปลงกลับกัน และการอาเทศย่อมมี
 ที่พยางค์ต้น กลาง หรือท้ายในบางแห่ง)

จตฺสสนฺนํ, จตุสุ.

[จตุตถี/ฉัฏฐี] จตฺสสนฺนํ

[สัตตมี] จตุสุ

นอกจากรูปว่า จตฺตสนฺนํ แล้ว อาจมีรูปว่า จตฺตุนฺนํ อีกด้วย ดังข้อความในคัมภีร์สลักชั้นฉวรรค
โสณทัณฑสูตรว่า

สมโณ ขลฺ ภโกโตโม จตฺตุนฺนํ ปริสํ สกฺกโต ครุกโต มานิตโต ปุชิตโต อปฺจิตโต.^{๑๙๓}

“ท่านพระสมณะโคตมเป็นที่สักการะเคารพนับถือบูชาอันอบน้อมของบริษัท ๔ โดยแท้”

จากข้อความข้างต้น เห็นได้ว่า รูปว่า จตฺตุนฺนํ เป็นวิเสสนะของบทอดีลึงค์ว่า ปริสํ จึงควร
มีรูปว่า จตฺตุนฺนํ อีกด้วย แต่ท่านไม่ได้กล่าวถึงรูปนี้ไว้ เพราะมีใช้น้อย

การประกอบรูปศัพท์ จตฺตสนฺนํ

ศัพท์เดิมเป็น จตฺ

ลง นํ จตฺตติวิภตฺติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทานะ จตฺตติ” (จตฺ + นํ)

ลง สฺสํ อาคมด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “โน จ ทฺวาทีโต นมฺหิ” (จตฺ สฺสํ + นํ)

แปลงนิคคหิตเป็นพยัญชนะที่สุตวรรคด้วยสูตรว่า “วคฺคนตํ วา วคฺเค” (จตฺ สฺสนฺ + นํ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมฺโหจิตฺมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย” (จตฺ ฺ สฺสนฺ + นํ)

แปลง อุ เป็น อ ด้วยสูตรว่า “ยทฺนปฺปนา นิปาตนา สิขฺณนฺติ” (จตฺ -ะ สฺสนฺ + นํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต” (จตฺ → -ะ สฺสนฺ + นํ)

สำเร็จรูปเป็น จตฺตสนฺนํ

จตฺ สทฺทปทมาลา (อิติลึงค์)	
วิภตฺติ	พหุพจน์
ปฐมา	จตฺตโส
ทุติยา	จตฺตโส
ตติยา	จตฺตฺหิ จตฺตฺภิ จตฺตฺภุ
จตฺตติ	จตฺตสนฺนํ
ปัญจมี	จตฺตฺหิ จตฺตฺภิ จตฺตฺภุ
ฉกฺชี	จตฺตสนฺนํ
สัตตมี	จตฺตฺ

นปุสเก จตุตตาริ, จตุตตาริ.

ในนปุงสกลิงค์ ได้รู้ปว่า

[ปฐมา] จตุตตาริ

[ทุตียา] จตุตตาริ

จตุ สหุทปทมาลา (นปุงสกลิงค์)	
วิภัตติ	พหูพจน์
ปฐมา	จตุตตาริ
ทุตียา	จตุตตาริ
ตติยา	จตุหิ จตุภิ จตุพฺภิ
จตุตถิ	จตุหนํ
ปัญจมี	จตุหิ จตุภิ จตุพฺภิ
ฉกฺชี	จตุหนํ
สัตตมี	จตุสุ

[๑๘๙ : ๒๕๑] ปญจาทีนมหากาโร.

แปลงสละท่ายของ ปณฺจ ศัพท์เป็นต้นที่แสดงอิตถิลิงค์ ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์ กับ วิภัตติเป็น อ อักษร ในที่ โย วิภัตติอยู่หลัง

อนโต อ.ทีสุด สงฺขยานํ ของสังขยาศัพท์ ท. ปญฺจาทีนํ อันมี ปณฺจ เป็นต้น อิตถิ-
ปุมนปฺสกกสงฺขยานํ อันนับเข้าในอิตถิลิงค์ ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์ สวิภตฺตํ อันเป็นไปกับด้วย
วิภัตติ อกาโร เป็น อ อักษร โหติ ย่อมเป็น โยสุ ในที่ โย วิภัตติ ท. ๖

ปญฺจาทีนมหากาโรติ โยสุ สวิภตฺติสส ปญฺจาทยนฺตสส อตฺตํ.

แปลงสละท่ายของ ปณฺจ ศัพท์เป็นต้นกับวิภัตติเป็น อ อักษร ในที่ โย วิภัตติอยู่หลัง
ด้วยสูตรว่า ปญฺจาทีนมหากาโร (แปลงสละท่ายของ ปณฺจ ศัพท์เป็นต้นที่แสดงอิตถิลิงค์ ปุงลิงค์
และนปุงสกลิงค์ กับวิภัตติเป็น อ อักษร ในที่ โย วิภัตติอยู่หลัง)

สูตรนี้กล่าวถึงการแปลงสละท่ายของ ปณฺจ ศัพท์เป็นต้นกับวิภัตติเป็น อ อักษรในที่ โย วิภัตติ
อยู่หลัง ได้รูปว่า ปณฺจ (ปณฺจ + โย) ในปฐมและทุติยวิภัตติ

ตามปกติท่าย ปณฺจ ก็เป็น อ อยู่แล้วการที่ท่ายให้แปลง อ เป็น อ นี่ก็เพื่อป้องกันการแปลง
โย วิภัตติเป็น อา และ เอ ด้วยสูตรว่า สพฺพโยนินฺมาเอ นันฺนเอ และทำให้ โย วิภัตติรวมกับสระ อ ท่าย
ศัพท์ ข้อความนี้กล่าวไว้ในปทฺฐปฺลิตฺธิปกรณฺและสุตตนิเทศ

อย่างไรก็ตาม คำว่า อิตถิปุมนปฺสกกสงฺขยํ (นับเข้าในอิตถิลิงค์ ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์) ติดตาม
มาสู่สูตรนี้ สูตรนี้จึงห้ามวิธีของอิตถิลิงค์และนปุงสกลิงค์อีกด้วย

- ห้ามวิธีของนปุงสกลิงค์ อันได้แก่ การแปลง นิ เป็น อา และ เอ ตามลำดับด้วยสูตรว่า
สพฺพ-โยนินฺมาเอ

- ห้ามวิธีของอิตถิลิงค์ อันได้แก่ การลบ โย วิภัตติท่าย ฆ และ ป ด้วยสูตรว่า ฆปโต จ โยนิ
โลโป

อาทิ ศัพท์ใน ปญฺจาทีน มีความหมายว่า ปการะ คือ ประเภทเดียวกัน หมายถึง สังขยาศัพท์ที่
ทำวิธีของสูตรนี้เหมือนกัน ได้แก่ ณ (๖) เป็นต้นไปจนถึง อฏฺฐการส (๑๘) ดังคัมภีร์สุตตนิเทศกล่าวว่า

อาทิสทฺเทน อฏฺฐการสฺนตา สงฺขยา คเหตุพฺพา.^{๑๘๔}

“ด้วย อาทิ ศัพท์พึงถือเอาสังขยาศัพท์มี อฏฺฐการส เป็นต้น”

ปณฺจ, ปณฺจ.

เช่น

[ปฐมา] ปณฺจ

[ทุตฺติยา] ปณฺจ

การประกอบรูปศัพท์ ปณฺจ

ศัพท์เดิมเป็น ปณฺจ

ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตรว่า “ลึงฺคตฺเถ ปฐมา” (ปณฺจ + โย)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปฺพพฺมโธจิตฺมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย” (ปณฺจ -ะ + โย)

ในที่ โย วิภัตติอยู่หลัง แปลง อ ท้าย ปณฺจ กับ โย วิภัตติเป็น อ ด้วยสูตรว่า “ปณฺจาทีนฺมกาโร”

(ปณฺจ -ะ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต” (ปณฺจ → -ะ)

สำเร็จรูปเป็น ปณฺจ

[๑๙๐ : ๒๕๒] ปณจาทินมตต์.

สละท่ายของสังขยามี ปณจ ศัพท์เป็นต้นย่อมถึงความเป็น อ ในที่ สุ, นั และ หิ วิภัตติอยู่หลัง

อนโต อ.ที่สุต สงขยาน์ ของสังขยาศัพท์ ท. ปณจาทินั อันมี ปณจ เป็นต้น ยาดิ ย่อมถึง อดตต์ ซึ่งความเป็น อ สุนหิสฺส ในที่ สุ, นั และ หิ วิภัตติ ท. ฯ

ปณจาทินมตฺตุนติ สุนหิสฺส ปณจาทุนตฺตสฺส อดตต์.

แปลงสละท่ายของสังขยามี ปณจ ศัพท์เป็นต้นเป็น อ ในที่ สุ, นั และ หิ วิภัตติอยู่หลัง ด้วยสูตรว่า ปณจาทินมตต์ (สละท่ายของสังขยามี ปณจ ศัพท์เป็นต้นย่อมถึงความเป็น อ ในที่ สุ, นั และ หิ วิภัตติอยู่หลัง)

แม้ไม่มี อนต ศัพท์ที่ติดตามมาจากสูตรก่อน แต่ท่านอาจเพิ่ม อนต ศัพท์เข้ามาได้ การใช้ฉันทวิภัตติในลักษณะเช่นนี้เรียกว่า อนตฺตาเพกข คือ มองหา อนต ศัพท์มาสัมพันธ์ด้วย หมายความว่า ให้เพิ่ม อนต ศัพท์เข้ามาแปลได้โดยไม่จำเป็นต้องกล่าวไว้ เหมือนบทที่ลงปัญหามีวิภัตติซึ่งอาจเพิ่ม ปร ศัพท์ (อยู่ท้าย) เข้ามาได้เช่นเดียวกัน

เอทีฆานมปวาโทย.

วิธีนี้เป็นสูตรห้ามการแปลง อ เป็น เอ และการที่ชะ

การแปลง อ เป็น อ ในเพราะ สุ, นั และ หิ วิภัตตินี้ มีประโยชน์เพื่อห้ามการแปลง อ เป็น เอ ในที่ สุ และ หิ วิภัตติอยู่หลังด้วยสูตรว่า สุหิสฺสวโร เอ และห้ามการที่ชะ อ เป็น อา ในที่ นั วิภัตติอยู่หลังด้วยสูตรว่า สุนหิสฺส จ

ข้อความข้างต้นนำมาจากปทรูปสิทธิปกรณ แต่ท่านเปลี่ยนจากคำว่า เอตฺตทีฆาปวาโทย เป็น เอทีฆานมปวาโทย (เอทีฆานั + อปวาโท + อย) นอกจากนั้น อาจแต่งบาลีเป็นรูปว่า เอทีฆตฺตาปวาโทย หรือ เอทีฆตฺตานมปวาโทย ก็ได้ เพราะในภาษาบาลี ภาวตัทธิตปัจจัย คือ ปัจจัยที่แสดงภาวตัทธิต อาจประกอบไว้โดยตรงเป็นรูปว่า เอตฺต, ทีฆตฺต หรือลบไปก็ได้ ดังโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๒๓) กล่าวว่า โลโป (การลบปัจจัยย่อมมิได้)

แม้สูตรว่า ปณจาทินมกาโร จะกล่าวถึงการแปลงสละท่ายเป็น อ แล้ว ท่านพระกัจจายนะกล่าว

สูตรว่า ปณฺจาทินมตฺตํ อีกรวมไว้เป็นสูตรเดียวกันเพื่อแสดงวิธีที่ต่างกัน สูตรว่า ปณฺจาทินมกาโร กล่าวถึงการแปลงสละท่ายกับวิภัตติที่เป็นนิमितตะ แต่สูตรว่า ปณฺจาทินมตฺตํ นั้นกล่าวถึงการแปลงสละท่ายเท่านั้น โดยไม่มีนิमितตะร่วมด้วย

ปณฺจหิ, ปณฺจณฺห์, ปณฺจสุ.

[ตติยา/ปญฺจมี] ปณฺจหิ

[จตุตถิ/ฉฺฉฐี] ปณฺจณฺห์

[สัตตมี] ปณฺจสุ

ลิจฺจตุตเตย สมํ.

ในไตรลึงค์มีรูปเหมือนกัน

การประกอบรูปศัพท์ ปณฺจณฺห์

ศัพท์เดิมเป็น ปณฺจ

ลง นํ จตุตถิวิภัตติ พหุพจน์ด้วยสูตรว่า “สมฺปทาเน จตุตถิ” (ปณฺจ + นํ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโหจิตมสฺสํ สเรน วิโยชเย” (ปณฺจ - ะ + นํ)

ในที่ นํ วิภัตติอยู่ท้าย แปลงสระ อ ท้าย ปณฺจ เป็น อ ด้วยสูตรว่า “ปณฺจาทินมตฺตํ” (ปณฺจ - ะ + นํ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต” (ปณฺจ → -ะ นํ)

ในที่ นํ วิภัตติอยู่หลัง ลง นํ อาคมด้วยสูตรว่า “โน จ ทฺวาทีโต นฺมฺหิ” (ปณฺจณฺห์)

สำเร็จรูปเป็น ปณฺจณฺห์

ปณฺจ สทฺทปทมาลา	
วิภัตติ	เอกพจน์
ปฐมา	ปณฺจ
ทุติยา	ปณฺจ
ตติยา	ปณฺจหิ ปณฺจภิ
จตุตถิ	ปณฺจณฺห์
ปญฺจมี	ปณฺจหิ ปณฺจภิ
ฉฺฉฐี	ปณฺจณฺห์
สัตตมี	ปณฺจสุ

เอน์ สดตตอฏจนวทสาทโย อฏจารสนดา.

ศัพท์ว่า ณ, สดต, อฏจ, นว และ ทส เป็นต้น มี อฏจารส เป็นที่สุด ฟังกระจาย เหมือนอย่างนี้

สังขยาศัพท์เหล่านี้มีรูปในวิภัติ ๗ เหมือน ปณจ ศัพท์ คือ

ณ (๖)	สดต (๗)	อฏจ (๘)
นว (๙)	ทส (๑๐)	เอกาทส, เอการส (๑๑)
ทวาทส, พารส (๑๒)	เตรส (๑๓)	จตุทส, โจททส, จตุททส (๑๔)
ปนุทส, ปณุทส, ปณจทส (๑๕)	โสฬส (๑๖)	สดตตรส (๑๗)
อฏจารส (๑๘)		

ส่วนสังขยาศัพท์ตั้งแต่ ๑๙ เป็นต้น บาลีใช้เป็น เอกุณวีสติ (๒๐ หย่อน ๑) แจกเหมือน วีสติ ศัพท์เพราะมี วีสติ อยู่ท้ายเหมือนกัน ไม่ใช่เป็น นวาทส (๑๙)

ฎีกาใหม่ (หน้า ๑๒๓-๒๔) อธิบายเพิ่มเติมว่า ณ ศัพท์มีรูปพิเศษที่ซ้อน ส เป็น สฺส ในที่ สุ วิภัติอยู่หลังด้วยมหาสูตรว่า ยทนุปนุนา นิปาดนา ลิขณนติ พบในคาถาและจณณียะบางแห่ง เช่น ใน เหมวตสูตร มีข้อความว่า

ณสฺส โลโก สมฺปนฺโน

ณสฺส กุพฺพติ สณฺถํ

ณนฺเมว อุปาทย

ณสฺส โลโก วิหณฺณติ.^{๑๔๔}

“เมื่ออายตนะ ๖ เกิดขึ้น สัตว์โลกจึงเกิดขึ้น สัตว์โลกย่อมยินดีในอายตนะ ๖
สัตว์โลกยึดถืออายตนะ ๖ นั้นแล ย่อมเดือดร้อนเพราะอายตนะ ๖”

นอกจากนั้น ท่านยังอ้างข้อความจากเทวตาสังยุตต์ว่า ณสฺส อชฺฌตฺติกพาหิเรสุ อายตเนสุ (ในอายตนะภายในและภายนอก ๖) อย่างไรก็ตาม ข้อความข้างต้นไม่พบในเทวตาสังยุตต์ อีกทั้งท่านยังกล่าวว่าในฉบับโบราณของไทยเป็นต้นพบรูปว่า ณสฺส

ในฉบับฉันทวิสุทธิและฉบับมหาจุฬาย ใช้เป็นรูปว่า ณสฺ ทั้งหมด

สรุปความว่าตามมติของคัมภีร์นี้ สังขยาศัพท์ทั้งหลาย เอก ศัพท์เป็นสรรพนามเท่านั้น ส่วน ทวิ, ตี และ จตุ แม้จะเป็นสรรพนามตามมติของปทูปสัทธิปกรณ์ แต่คัมภีร์นี้ก็ถือเอาว่าเป็นสังขยา-ศัพท์ ไม่ใช่สรรพนาม ลิงค์และพจน์ของ เอก ศัพท์เป็นต้น ฟังทราบดังนี้

- เอก มีรูปต่างกันไนไตรลิงค์ + เอกพจน์
- ทวิ มีรูปเหมือนกันไนไตรลิงค์ + พหูพจน์

- ตี มีรูปต่างกันไนไตรลิงค์ + พหูพจน์
- จตุ มีรูปต่างกันไนไตรลิงค์ + พหูพจน์
- ปณจ ๕ เปย อฏฺฐารส มีรูปเหมือนกันไนไตรลิงค์ + พหูพจน์

วิสตุยาทโย อานวุติยา อิตถิลิงเควจนนตา.

ศัพท์ว่า วิสติ (๒๐) เป็นต้นจนถึง นวุติ (๙๐) เป็นศัพท์อิตถิลิงค์และลงท้ายด้วยเอกพจน์

คำว่า อิตถิลิงเควจนนตา ตัดบทเป็น อิตถิลิงคา (มีอิตถิลิงค์) + เอกวจนนตา (มีเอกพจน์เป็นที่สุด)

คำว่า นวุติ (๙๐) นี้ หมายความว่าไปจนถึง อฏฺฐานุติ (๙๘) ที่มี นวุติ ศัพท์อยู่ท้าย แต่ความหมาย ๙๙ บาลีใช้เป็น เอกุณสตํ (ร้อยหย่อนหนึ่ง) แจกตาม ส্ত

คำว่า วิสติ (๒๐) เป็นต้นนั้น แม้จะมีความหมายเป็นพหูพจน์ แต่ในภาษาบาลีและสันสกฤต ประกอบใช้เป็นเอกพจน์เท่านั้นโดยมุ่งหมายถึงเนื้อความที่เป็นกลุ่ม เพราะ ๒๐ ก็คือ ๑๐ สองกลุ่ม และ ๓๐ ก็คือ ๑๐ สามกลุ่ม อย่างไรก็ตาม บทวิเสสยะของ วิสติ เป็นต้นนั้นต้องลงท้ายด้วยพหูพจน์เท่านั้น เช่น

[ปุงลิงค์] วิสติ ปุริสา (บุรุษ ๒๐ คน)

[อิตถิลิงค์] วิสติ รตติโย (ราตรี ๒๐ คืน)

[นปุงสกลิงค์] วิสติ จิตฺตานิ (จิต ๒๐ ดวง)

ข้อความข้างต้นเป็นคำอธิบายจากฎีกาใหม่ (หน้า ๑๒๔) นอกจากนั้น ผู้แปลเข้าใจว่า ตี อาคม ที่ลงท้าย วิส ศัพท์ด้วยสูตรว่า ตี จ (ลง ตี อาคมในที่สุดของสังขยาศัพท์ตามสมควร) เป็นการบังคับให้เป็นอิตถิลิงค์ ข้อนี้คล้ายกับบทกติกที่ลง ตี ปัจจัยด้วยสูตรว่า อิตถิมติยโว วา (เมื่อควรกล่าวอิตถิลิงค์ ลง อ, ตี และ ยุ ปัจจัยได้บ้าง) แม้แสดงความหมายที่เป็นกิริยาอาการอันเป็นภาวสาธนะก็ต้องประกอบใช้เป็นอิตถิลิงค์เท่านั้น เช่น คติ (การไป), รติ (ความยินดี) เป็นต้น

วิสติ รตติว.

วิสติ ศัพท์ ฟังกระจายเหมือน รตติ ศัพท์

ในประโยคหน้าได้แสดงลิงค์และพจน์ของ วิสติ ศัพท์แล้ว บัดนี้ กล่าวข้อความนี้เพื่อแสดงวิธีกระจายรูปศัพท์ว่า วิสติ ศัพท์แจกตาม รตติ ศัพท์

อนึ่ง นอกจากรูปว่า วิสติ (ลง ตี ท้าย วิส) แล้ว ยังมีรูปว่า วิส (ทส + โย, ทส = วิ โย = อีส), วิสา (ลง อา อิตถิปัจจัย) อีกด้วย

วิสติ สหุพพมาลา	
วิภัตติ	เอกพจน์
ปฐมา	วิสติ
อาลปนะ	วิสติ
ทุตติยา	วิสตี
ตติยา	วิสติยา
จตุตถิ	วิสติยา
ปัญจมี	วิสติยา
ฉกฺษี	วิสติยา
สัตตมี	วิสติยา วิสติยํ

วิสสา สหุพพมาลา	
วิภัตติ	เอกพจน์
ปฐมา	วิสํ
อาลปนะ	วิสํ
ทุตติยา	วิสํ
ตติยา	วิสาย
จตุตถิ	วิสาย
ปัญจมี	วิสาย
ฉกฺษี	วิสาย
สัตตมี	วิสาย วิสายํ

เอวํ ตีสติ.

ตีสติ ก็เช่นเดียวกัน

แม้ ตีสติ ศัพท์ที่ลงท้ายด้วย ติ อาคม ก็เช่นเดียวกันคือแจกตาม รตฺติ ศัพท์ แต่ศัพท์ต่อไปนี้ไม่ลง ติ อาคมแล้ว จึงไม่แจกตาม รตฺติ ศัพท์ เพราะ ติ อาคมต้องลงท้าย วิส และ ตีส เท่านั้น

อนึ่ง นอกจากรูปว่า ตีสติ (ลง ตี ห้าย ตีส) แล้ว ยังมีรูปว่า ตีส (ทส + โย, ทส = ตี โย = อีส), ตีสา (ลง อา อิตถิปัจจย) อีกด้วย เช่น ข้อความในพรหมชาลสูตร ว่า วิสมปิ ชาติโย, ตีสมปิ ชาติโย, จตตาลีสมปิ ชาติโย, ปณณาสมปิ ชาติโย (๒๐ ชาติบ้าง ๓๐ ชาติบ้าง ๔๐ ชาติบ้าง ๕๐ ชาติบ้าง)

นอกเหนือจากนั้น ในสามัญผลสูตรพบรูปที่ลงหุติยาวิภัตติว่า วิเส, ตีเส ในประโยคว่า วิเสนินคณฺหสฺเต (นิครนถ์สองพัน) เป็นต้นทั้งที่ความจริงรูปเหล่านี้เป็น อา การ์นต์ อิตถิลิงค์ ตามกฎไวยากรณ์ทั่วไป ผู้แต่งพาลาวดารฎีกาใหม่เห็นว่า รูปว่า วิเส, ตีเส มีการแปลง โย วิภัตติเป็น เอ แต่ไม่ใช่ภาษามคธที่ถูกต้อง เพียงเป็นภาษามาคธีที่คล้ายคลึงกับภาษามคธเท่านั้น

จตตาลีสंपณณาสंसหเทหิ ปราสंसพพาสंसวิภตฺตินंसพพาสมาโทตีห อาทิสหเทน โลโป.

ลบวิภัตติทั้งหมดที่อยู่ท้าย จตตาลีส และ ปณณาส ศัพท์ ด้วย อาทิ ศัพท์ในสูตรว่า สพพาส (ลบวิภัตติทั้งปวงท้าย อาวุโส, อุปสรรค และนิบาต เป็นต้นนั้นเทียว) เป็นต้นนี้

บทว่า จตตาลีส (๔๐) และ ปณณาส (๕๐) มีนิคคหิตอยู่ท้าย จึงลบวิภัตติเอกพจน์ทั้งหมดด้วย สูตรว่า สพพาสมาวุโส เป็นต้น บทเหล่านี้ลงท้ายด้วยเอกพจน์เท่านั้นตามที่ได้กล่าวไว้แล้วในประโยคหน้า อนึ่ง การที่บทเหล่านี้มีนิคคหิตอยู่ท้าย ก็เพราะว่าแปลง จตุ ศัพท์เป็น จตตาร (ต่อมาจึงแปลง ร เป็น ล), ปณจ เป็น ปณญา และแปลง โย เป็น อีส ด้วยสูตรว่า คณเน ทสสฺส ทฺวติจตุปณฺจณสฺสจตฺตอญฺจนวณํ วิติจตตารปณฺจณสฺสจตฺตาสฺนวา โยสุ โยณญจิสฺมาสจฺจิริตฺตติ (ในการนับจำนวน แปลง ๒๐, ๓๐, ๔๐, ๕๐, ๖๐, ๗๐, ๘๐ และ ๙๐ เป็น วี, ตี, จตตาร, ปณญา, ฉ, สตฺต, อส และ นว ในที่ โย วิภัตติอยู่หลัง[ตามลำดับ] และแปลง โย วิภัตติ เป็น อีส, อาส, จิ, วิ, ตี, อีติ และ อุติ)

สญฺจิจิ วิสตีว.

ศัพท์ว่า สญฺจิจิ (๖๐) ฟังกระจายเหมือน วิสตี ศัพท์

ฎีกาใหม่กล่าวว่ารูปว่า สญฺจิจิ ก็มีได้เหมือนกัน โดยลงนิคคหิตเป็นอาคมด้วยสูตรว่า นิคคหิตฺตญจดังคำว่า จกฺขุ อุกฺพาติ (จักขุได้เกิดขึ้นแล้ว) เป็นต้น

เอวํ สตฺตติ อสีติ นวุติ.

ศัพท์ว่า สตฺตติ (๗๐) อสีติ (๘๐) และ นวุติ (๙๐) ก็เช่นเดียวกัน

สตํ นปฺสกกเมกวจนนตํ.

บทว่า สตํ (ร้อย) เป็นนปุงสกลิงค์ ลงท้ายด้วยเอกพจน์

เอวํ สหสฺสาทิ.

ศัพท์ว่า สหสฺส (พัน) เป็นต้น ก็เช่นเดียวกัน

คำว่า สตํ, สหสฺส แม้จะกล่าวถึงจำนวนมาก ก็นิยมใช้เป็นเอกพจน์ และเป็นนปุงสกลิงค์เท่านั้น โดยคล้อยตามวิธีใช้ในพระไตรปิฎกตามปริกาสาสูตราว่า ตทณฺปโรเรน

นอกจาก สหสฺส ศัพท์แล้ว จำนวนถัดจากนี้ คือ นิยุต, ทสสฺส (หมื่น), ลกฺข, สตสฺส (แสน) และ ทสสฺสทสฺส (ล้าน) ก็เป็นนปุงสกลิงค์ เอกพจน์เท่านั้น ท่านละไว้ด้วย อาทิ ศัพท์ในคำว่า สหสฺสาทิ (ศัพท์ว่า สหสฺส เป็นต้น)

โกฏิ วีสตี.

ศัพท์ว่า โกฏิ (โกฏิ) พึงกระจายเหมือน วีสติ ศัพท์

โกฏิ ศัพท์ที่มีความหมายว่า สิบล้าน เป็นเอกพจน์ อิตถิลิงค์เหมือน วีสติ ศัพท์

ท่านผู้แต่งคัมภีร์นี้ไม่ได้เอ่ยถึงสูตรว่า คณเณ เป็นต้นเพื่อการประกอบรูปศัพท์ วีสติ เป็นต้นไว้ในนามกัณฑ์และตัทธิตกัณฑ์ เพราะท่านคงเห็นว่าศัพท์เหล่านี้เป็นสัญญาศัพท์ที่ปรากฏในโลกโดยความเป็นรูปหินาม ไม่ต้องแยกรากศัพท์และทำตัวรูปแต่อย่างใด

ดังข้อความในโมคคัลลานไวยากรณ์และปทสาธนาฎีกาว่า

เกจิ วีสติอาทโยปิ นิปฺผาเทนฺติ. เต ปนิธ โลกฺขปฺลิตฺธา สมฺมาสทฺทาเยวติ น นิปฺผาทียนฺเต.^{๑๔๖}

“อาจารย์บางท่านยอมให้สำเร็จสังขยาศัพท์มี วีสติ เป็นต้น แต่สังขยาศัพท์เหล่านั้นเป็นเพียงสัญญาศัพท์ที่ปรากฏในโลก ดังนั้น เราจึงมิได้ให้สำเร็จในคัมภีร์นี้”

กระจายเนน วีสติอาทโยปิ อเนกayasaเนน นิปฺผาติตา. เต ปนิธ โลกฺขปฺลิตฺธา สมฺมาสทฺทาเยวติ น นิปฺผาทียนฺเต. ยถา โกฏิอาทโย สกนาเมหิ สมฺมาสทฺทา.^{๑๔๗}

“ท่านพระกัจจายนะให้สำเร็จสังขยาศัพท์มี วีสติ เป็นต้น ด้วยความเพียรเป็นอันมาก แต่สังขยาศัพท์เหล่านั้นเป็นเพียงสัญญาศัพท์ที่ปรากฏในโลก

ดังนั้น เราจึงมิได้ให้สำเร็จในคัมภีร์นี้ เหมือนสัญญาศัพท์มี โกฏิ เป็นต้น ที่ให้สำเร็จด้วยชื่อของตน”

ที่จริงแล้ว รูปว่า โกฏิ เป็นต้นเป็นสังขยาศัพท์ที่แยกรากศัพท์ไม่ได้ ท่านพระกัจจายนะกล่าวถึง

รูปนี้ไว้ในสูตรว่า สกนาเมหิ แต่โมคคัลลานไวยากรณ์เห็นว่าแม้รูปว่า วิสติ เป็นต้นก็แยกรากศัพท์ไม่ได้เหมือน โภกฺกิ ศัพท์เป็นต้นนั้น สรุปความลิงค์และพจน์ของสังขยาศัพท์ตั้งแต่ เอก ถึง โภกฺกิ ดังนี้

จำนวน	สังขยาศัพท์	ลิงค์	พจน์
๑ (หนึ่ง)	เอก	ไตรลิงค์	เอกพจน์
๒ (สอง)	ทวิ	อลิงค์	พหูพจน์
๓ (สาม)	ติ	ไตรลิงค์	พหูพจน์
๔ (สี่)	จตุ	ไตรลิงค์	พหูพจน์
๕ (ห้า)	ปญจ	อลิงค์	พหูพจน์
๖ (หก)	ฉ	อลิงค์	พหูพจน์
๗ (เจ็ด)	สตฺต	อลิงค์	พหูพจน์
๘ (แปด)	อฏฺฐ	อลิงค์	พหูพจน์
๙ (เก้า)	นว	อลิงค์	พหูพจน์
๑๐ (สิบ)	ทส	อลิงค์	พหูพจน์
ยี่สิบ	วิสติ วิสํ วิสา	อิตถิลิงค์	เอกพจน์
สามสิบ	ตีสติ ตีสํ ตีสา	อิตถิลิงค์	เอกพจน์
สี่สิบ	จตุตาสีฬํ	อิตถิลิงค์	เอกพจน์
ห้าสิบ	ปญญาฬํ	อิตถิลิงค์	เอกพจน์
หกสิบ	สฏฺฐิ	อิตถิลิงค์	เอกพจน์
เจ็ดสิบ	สตฺตติ	อิตถิลิงค์	เอกพจน์
แปดสิบ	อสีติ	อิตถิลิงค์	เอกพจน์
เก้าสิบ	นวุติ	อิตถิลิงค์	เอกพจน์
ร้อย	สต	นปฺงสกลิงค์	พจน์ทั้ง ๒
พัน	สทฺสฺส	นปฺงสกลิงค์	พจน์ทั้ง ๒
หมื่น	ทสสทฺสฺส	นปฺงสกลิงค์	พจน์ทั้ง ๒
แสน	สตสทฺสฺส	นปฺงสกลิงค์	พจน์ทั้ง ๒
ล้าน	ทสสตสทฺสฺส	นปฺงสกลิงค์	พจน์ทั้ง ๒
โภกฺกิ	โภกฺกิ	อิตถิลิงค์	เอกพจน์

คัมภีร์กัจจายนสูตรัตถะ (สูตร ๕๖๖) ประพันธ์คาถาแสดงลึงค์ของสังฆาศัพท์ในภาษาบาลีว่า

ทวาทโย อฏฺฐารสนฺดา	ติลึงคา พหฺวากกา
วีสฺตยาทินฺนุตฺยนฺดา	อิติลึงฺเคกวากกา.
สตาที อสงฺเขยฺยนฺดา	นปฺสกา ทฺวิวากกา
โกฏฺติตฺตย'มกฺโขภิณี	อิติลึงฺคา ทฺวิวากกา. ^{๑๙๘}

- “๑. สังฆาศัพท์มี ทฺวิ เป็นต้น อฏฺฐารส อยู่ท้าย เป็นลึงค์ทั้ง ๓ แสดงพหูพจน์
 ๒. สังฆาศัพท์มี วีสฺติ เป็นต้น นฺนุติ อยู่ท้าย เป็นอิติลึงค์ แสดงเอกพจน์
 ๓. สังฆาศัพท์มี สต เป็นต้นมี อสงฺเขยฺย อยู่ท้าย เป็นนปฺสกลึงค์ แสดงพจน์ทั้ง ๒
 ๔. โกฏฺติ ศัพท์ทั้งสาม [โกฏฺติ ปโกฏฺติ และ โกฏฺติปโกฏฺติ] และ อกฺโขภิณี เป็นอิติลึงค์ แสดงพจน์ทั้ง ๒”

ราสีเภเต ตฺ สพฺพตฺถ พหฺวจนมฺปิ.

แต่ในการจำแนกหมู่ แม้พหูพจน์ย่อมมีในสังฆาศัพท์ทั้งปวง[ที่เป็นเอกพจน์มี วีสฺติ เป็นต้น]

คำว่า ราสีเภเต แปลตามศัพท์ว่า “ครั้นเมื่อประเภทของหมู่” และเพิ่มปาสฺสเสสะว่า วตฺตพฺเพ (อันท่านพึงกล่าว) หรือ สติ (มีอยู่) เข้ามาแปลร่วมกัน

ตฺ ศัพท์ทำหน้าที่วิเสสโชคตะ (แสดงความพิเศษ) หมายความว่า แม้สังฆาศัพท์ที่เป็นเอกพจน์แน่นอนก็อาจใช้เป็นพหูพจน์ได้เมื่อมีหมู่หลายกลุ่ม

ยถา เทว วีสฺติโย พุทฺธทฺนฺดา. ติสฺโส วีสฺติโย ทินฺชฎฺฎิกา.

เช่น

เทว วีสฺติโย พุทฺธทฺนฺดา	(พระทนต์ของพระพุทธเจ้า ๔๐ ซี่)
ติสฺโส วีสฺติโย ทินฺชฎฺฎิกา	(ชั่วโมงแห่งวัน ๖๐ ชั่วโมง)

เอวมณฺณตฺร.

ในสังฆาศัพท์อื่นก็เช่นเดียวกัน

ถ้าใช้โดยทั่วๆ ไป สังขยาที่เป็นเอกพจน์แน่นอน คือ วิสติ เป็นต้นไปถึง สตฺ, สหสฺสฺ อาจใช้เป็นรูปพหูพจน์ได้ ในกรณีนี้ที่กล่าวแยกหมู่มากกว่าหนึ่งหมู่ เช่น

- เทว วิสติโย (๔๐) คือ ๒๐ สองครั้ง คำนี้มีความหมายเหมือน จตุตลีสฺ (๔๐) ถ้าไม่ต้องการกล่าวถึงการจำแนกหมู่ ก็ใช้เป็นสังขยาศัพท์ตามปกติว่า จตุตลีสฺ พุทธทศ

- ติสโส วิสติโย (๖๐) คือ ๒๐ สามครั้ง คำนี้มีความหมายเหมือน สมฺมจฺ (๖๐) ถ้าไม่ต้องการกล่าวถึงการจำแนกหมู่ ก็ใช้เป็นสังขยาศัพท์ตามปกติว่า สมฺมจฺ ทินฆฎิกา

- เทว สตานิ (๒๐๐) คือ ๑๐๐ สองครั้ง

- เทว สหสฺสานิ (๒,๐๐๐) คือ ๑,๐๐๐ สองครั้ง

สังขยาดังกล่าวชื่อว่า คุณิตสังขยา (สังขยาคุณ) โดยปกติภาษาบาลีมักนิยมใช้มีสสสังขยา คือ สังขยาผสม เช่น เอกาทส (๑๑) คือ ๑ + ๑๐ ซึ่งบาลีตั้งรูปวิเคราะห์ว่า เอกณฺจ ทส จ เอกาทส (หนึ่งกับสิบ) หรือ เอเกน อธิกา ทส เอกาทส (สิบเพิ่มอีกหนึ่ง) แต่ในที่นี้กล่าวถึงคุณิตสังขยาดังกล่าว สังขยาทั้งสองประการนี้ใช้มากที่สุดในภาษาบาลี

นอกจากนี้ยังมีสังขยาอื่น คือ สัมพันธสังขยา สังเกตสังขยา และอเนกสังขยา ใช้เฉพาะแห่งเท่านั้น จึงไม่ขอกล่าวไว้ในเรื่องนี้ (ดู ปทฺฐปสฺสทิมฺมชฺรี เล่ม ๓ สูตร ๔๐๖)

อนึ่ง ในคำว่า ติสโส วิสติโย ทินฆฎิกา อาจใช้เป็นรูปว่า เทว ติสติโย ทินฆฎิกา ก็ได้ แม้คำว่า อสฺติ อนุพฺยณฺณานิ (พระอนุพยณฺณะ ๘๐) ก็อาจจะใช้เป็นรูปว่า เทว จตุตลีสติโย อนุพฺยณฺณานิ หรือ จตฺสโส วิสติโย อนุพฺยณฺณานิ ก็ได้ ส่วนคำว่า อสฺติ มหาสวากา (พระมหาสวาก ๘๐) ก็อาจใช้เป็นรูปว่า เทว จตุตลีสติโย มหาสวากา หรือ จตฺสโส วิสติโย มหาสวากา ก็ได้

คำว่า ฆฎิกา มีคำไวพจน์อยู่อีก ๖ ศัพท์ คือ ฆฎี, ฆฏี, ฆฏิกา, นาที, นาทิกา และ ทณฺฑก กล่าวไว้ในอภิธานนิสสัยใหม่ (ฉบับวัดตองปกอก คำอธิบายคาถา ๗๔) นอกจากนั้น เวลา ๖๐ ชั่วโมงที่กล่าวไว้ในเรื่องนี้ พบในคัมภีร์อภิธานปทีปิกาวา

ฆฎิกา สมฺมจฺยโหโรโต

ปฏฺโข เต ทส ปณฺจ จ

เต ตฺว ปุพฺพาปฺรา สุกก-

กาพา มาโส ตฺว เต พุเว.^{๑๙๙}

“๖๐ ชั่วโมง เป็นวันคืนหนึ่ง

วันคืนเหล่านั้น ๑๕ วันคืน ชื่อว่า ปักข์

ปักข์เหล่านั้นที่มีก่อน ชื่อว่า สุกกปักข์ (ข้างขึ้น) ที่มีภายหลัง ชื่อว่า กาพปักข์

(ข้างแรม)

ปักข์เหล่านั้น ๒ ปักข์ ชื่อว่า มาสะ (เดือน)”

เวลาในสมัยก่อนทั้งในอินเดีย พม่า และไทย ก่อนจะนิยมใช้เวลาสากลเหมือนในปัจจุบัน ถือว่าวันหนึ่งมี ๖๐ ชั่วโมง โดยแบ่งเป็น ๖ ยาม แต่ละยามมี ๑๐ ชั่วโมง กลางวันมี ๓ ยาม หรือ ๓๐ ชั่วโมง กลางคืนมี ๓ ยาม หรือ ๓๐ ชั่วโมง จึงรวมเป็น ๖๐ ชั่วโมง

ในพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา กล่าวถึงยาม ๖ ยามในกลางวันและกลางคืน (ยามมีชื่อเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า ปหาระ) โดยเฉพาะยามกลางคืนเรียกว่า ปฐมยาม มัชฌิมยาม ปัจฉิมยาม บ้าง หรือ ปุริมยาม มัชฌิมยาม ปัจฉิมยาม บ้าง หรือ ปุริมยาม ทุตติยาม ตติยยาม บ้างตามสมควร

คำว่า ยาม มีความหมายว่า ส่วน คือ ส่วนหนึ่งในหกส่วน

คัมภีร์ฉาวาทิโมคคัลลานจําแนกยามไว้เป็น ๖ ยาม หรือ ๘ ยามโดยกล่าวว่า

ยาตติ ยาโม. ทินสส ญฺโฐ ภาโค, อญฺโฐ วา.^{๒๐๐}

“ส่วนที่ดำเนินไป ชื่อว่า ยาม คือ ส่วนที่ ๖ หรือส่วนที่ ๘ ของวัน”

ถ้าจําแนกเป็น ๖ ยาม นับแต่ละยามมี ๑๐ ชั่วโมงตามเวลายุคเก่า หรือมียามละ ๔ ชั่วโมงตามเวลาในปัจจุบัน ถ้าจําแนกเป็น ๘ ยาม นับแต่ละยามมี ๗ ชั่วโมงครึ่งตามเวลายุคเก่า หรือมียามละ ๓ ชั่วโมงตามเวลาในปัจจุบัน อนึ่ง การจําแนกยามเป็น ๘ ยามตามอีกมติหนึ่งนี้ พบในคัมภีร์เหล่านี้ คือ

- ศัพทกัลปทรมะ กล่าวว่า

ทิวารตฺตํ จตฺตถภาเคกภาโค.^{๒๐๑} (ทิวาราตรโยศจตฺตรถภาโคกภาคะ)

“ส่วนหนึ่งอันเป็นส่วนที่ ๔ ของทิวาราตรี”

- กัจจายนสารฎีกาใหม่ กล่าวว่า

ตตถ อตฺตรตฺติยา อติกฺกนตยา นิสฺสยสมฺพนธิปฺจฺฉิโม ปริจฺเจทวเสน ยายนโต คมนโต ปวตฺตนโต ยาโม, จตฺตฺถ ภาโค ปหาโร.^{๒๐๒}

“ยามท้ายของราตรีที่ล่วงแล้ว คือ ยามที่เกี่ยวข้องอันเป็นที่อาศัยของราตรีที่ผ่านไปแล้ว ชื่อว่า ยาม เพราะดำเนินไปด้วยการกำหนด[เวลา] หมายถึง ปหาระอันเป็นส่วนที่ ๔”

- โลกนิติ กล่าวว่า

จตุยํมํ ตฺ ยาจโก.^{๒๐๓}

“ยาจกนอน ๔ ยาม”

ในสมัยก่อน ชาวพม่ามีอุปกรณ์กำหนดเวลาโดยการใช้น้ำเป็นเครื่องกำหนด คือ ตั้งหม้อน้ำใหญ่ไว้หนึ่ง แล้วนำหม้อใบเล็กที่เจาะรูเท่ารูเข็มไปวางไว้ในหม้อน้ำใหญ่ เมื่อหม้อใบเล็กนั้นมีน้ำเข้าเต็มแล้ว จมน้ำครั้งหนึ่งก็ถือว่าเป็น ๑ ชั่วโมง เจ้าหน้าที่จะตีสอง ๑ ครั้งเป็นสัญญาณ และเมื่อหม้อใบเล็กจมน้ำ

๑๐ ครั้ง ก็ถือว่าเป็น ๑ ยาม จะตีกลองเป็นสัญญาณ ๑ ครั้ง และเมื่อตีกลองครบ ๖๐ ครั้งก็ถือเป็นวันหนึ่ง คัมภีร์อิทธิฐานนิสสัยใหม่ (ฉบับปคุกกุ คำอธิบายคาถา ๗๔) นำภาพย์พม่าที่กล่าวถึงเรื่องนี้มาแสดงว่า

“ตั้งหมอน้ำทองแดง ๑๖ กหาปณะ มีปากกว้าง ๙ นิ้ว สูง ๗ นิ้ว แล้วนำหม้อใบเล็กที่เจาะรูเท่าเส้นผม ๑๖ เส้นของเด็กหญิงอายุ ๑๒ ขวบ เมื่อหม้อใบเล็กจมน้ำ ๑ ครั้ง ถือเป็น ๑ ชั่วโมง เมื่อจม ๑๐ ครั้งให้ตีกลอง”

ประเทศไทยในสมัยก่อนนิยมใช้นาฬิกาแดด, นาฬิกาทราย และนาฬิกาน้ำ พบในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕ (หน้า ๔๔๐) ว่า

“นาฬิกาแดด น. นาฬิกาชนิดหนึ่ง อาศัยเงาไม้หรือเงาแผ่นโลหะเป็นต้นที่ปรากฏบนหน้าปัด

นาฬิกาทราย น. อุปกรณ์ที่ใช้สำหรับวัดเวลา ประกอบด้วยกระเปาะแก้ว ๒ กระเปาะที่มีรูเล็กๆ ทะลุถึงกัน ข้างในบรรจุทรายที่จะไหลจากกระเปาะหนึ่งไปยังอีกกระเปาะหนึ่งได้หมดพอดีในเวลาที่กำหนดไว้

นาฬิกาน้ำ น. อุปกรณ์ที่ใช้สำหรับวัดเวลาโดยอาศัยการหยดหรือการไหลของน้ำที่มีปริมาณตามที่กำหนดไว้”

นอกจากนั้น สารานุกรมไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม ๑๕ หน้า ๙๖๖๐ ได้กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

“เชื่อกันว่า ชาวอียิปต์ได้ริเริ่มประดิษฐ์นาฬิกาแดด โดยสังเกตจากเงาของแสงแดด ในระยะเวลาที่ใกล้เคียงกันนี้ ยังมีนาฬิกาทรายและนาฬิกาน้ำที่อาศัยอัตราการไหลของทรายและน้ำผ่านรูรั่วบอกเวลา ต่อมาจึงมีการประดิษฐ์นาฬิกาที่มีกลไกแทน แต่ต้นตอของนาฬิกาแบบนี้ ยังไม่เป็นที่ทราบชัด นาฬิกาชนิดที่อาศัยตัวจักรและฟันเฟือง และเก่าแก่มาก ยังคงเก็บรักษาอยู่ที่โบสถ์ซอลส์เบอรี (Salisbury Cathedral) ประเทศอังกฤษ”

คำว่า ฦกกา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ฦกเณ ฦกปา ฦกฏี, ฦกฏี เหว ฦกกา = ชั่วโมงที่บุคคลพึงให้รู้ด้วยหมอน้ำนั้นแหละ ชื่อว่า ฦกกา (ฦกฏี ศัพท์ <ฦกฏ ศัพท์ + อ ปัจจัยในความหมายว่า พึงให้รู้ + อิตถิปัจจัย> + ก สกตถปัจจัย + อา อิตถิปัจจัย)

หรือ

- ฦกยติ วิหิตการิยกรณายติ ฦกกา = ชั่วโมงที่ยังบุคคลให้พยายามเพื่อทำผลที่ตระเตรียมไว้ ชื่อว่า ฦกกา (ฦกฏ ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ฦกฏ ปัจจัย)

คัมภีร์ศัพทศาสตร์โตมมหานิธีก้าวถึงเรื่องนี้โดยนำข้อความมาจากคัมภีร์ชโยติวิทาภรณ์ (คัมภีร์ดาราศาสตร์ชโยติวิทาภรณ์) ว่า

ฌฎีกา. ถี. คุรุขุขรานมูทิต์ จ สฎุจยา, ปลั ปลานั ฌฎีกา กิเรกา อิติ โชติพิพิทาภรณ์โณตเต สฎุจิปลสรีเรก ทณทุรูป กาเล. ฌฎยติ วิหิตการียกรณาย, ฌฎ + เณ, ฌฎ, ทณทุทวยรูป มุหุตตสรีเรก กาเล, อปโป ฌฎโก กณ, สวปะเป ฌฎ. อิวตเถ กณ, นิตมเพ น.^{๒๐๔}

(ฌฎีกา. สตรี. คุรุวภษรานามูทิต์ จ ฌฎุจยา, ปลั ปลานั ฌฎีกา กิเรเกติ โชติวิทาภรณ์โณตเต ฌฎุจิปลาตมเก ทณทุรูป กาเล, ฌฎยติ วิหิตการียกรณาย, ฌฎ - ฌฎ - ฌฎ, ทณทุทวยรูป มุหุตตดาตมเก กาเล, อปโป ฌฎะ กณ, สวปะเป ฌฎ. อิวารเถ กณ, นิตมเพ น.)

“ฌฎีกา อิตถิลิงค์ ย่อมเป็นไป :-

- ในเวลาที่มีสภาพ คือ ชั่วโมง อันมี ๖๐ ชั่วโมงเป็นจำนวนสูงสุดซึ่งกล่าวไว้ในคัมภีร์ชโยติวิทาภรณ์ว่า คุรุขุขรานมูทิต์ จ สฎุจยา, ปลั ปลานั ฌฎีกา กิเรกา (ชั่วโมงหนึ่งใน ๖๐ ชั่วโมงอันเป็นจำนวนสูงสุดที่ปรากฏแล้ว เป็นฌฎีกาหนึ่ง) มีรูปวิเคราะห์ว่า ฌฎยติ วิหิตการียกรณาย (ชั่วโมงที่ยังบุคคลให้พยายามเพื่อทำผลที่ตระเตรียมไว้ ชื่อว่า ฌฎีกา) ฌฎ ธาตุ + เณ การิตปัจจย + ฌฎ ปัจจย

- ในเวลาที่มีสภาพ คือ มุหุตตะ (ครู่หนึ่ง) ซึ่งมีจำนวน ๒ ชั่วโมง

- ในหม้อเล็ก มีรูปวิเคราะห์ว่า อปโป ฌฎโก ฌฎีกา (หม้อเล็ก ชื่อว่า ฌฎีกา) ลง กณ ปัจจย หรือลง กณ ปัจจยในอรรถของ อิว ศัพท์

- ในตะโพก เป็นนปุงสกลิงค์”

เอเสโส เอตนติป-

ปสิทธิ โลกสส โหติ ยตถตเถสุ

ถิปุมณปัสกานติ-

ยจุจนเต ตานิมานิ โลเกนตถา.

“ความปรากฏแก่ชาวโลกว่า เอสา (หญิงนั้น) เอส (บุรุษนั้น) เอต (บัณฑิตะกันนั้น) มีอยู่ในอรรถเหล่านี้ ชาวโลกย่อมกล่าวอรรถเหล่านั้นว่าเป็นอิตถิลิงค์ ปุงลึงค์ และนปุงสกลิงค์”

คำว่า ตานิมานิ เป็นวิเสสของ อตถา แต่เป็นลิงควิปลาส คือ เมื่อควรกล่าวเป็นรูปปุงลึงค์ว่า เต อิม ตามบทปุงลึงค์ว่า อตถา ก็กล่าวเป็นรูปนปุงสกลิงค์ว่า ตานิ อิมานิ เพื่อรักษาคณะฉันท์

คาถาข้างต้นเป็นคาถามาตราพฤติ ประเภทคิตติคาถา มีข้อความเหมือนกับบทรูปสิทธิปริกณฑ์ แต่งเป็นปฐยาอริยาว่า

เอเสโส เอตมิตี จ

ปสิทธิ อตฺเตสุ เยสุ โลกสฺส

ถีนุณปุสกาณิ

วุจฺจนเต ตานิ นามานิ.^{๒๐๕}

“ความปรากฏขึ้นแก่ชาวโลกว่า เอสา เอโส เอตํ มีอยู่ในอรรถเหล่านี้ นามเหล่านั้นที่ปรากฏในอรรถเหล่านั้น ชาวโลกย่อมกล่าวว่าเป็นอิตถิลิงค์ ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์”

คาถานี้แสดงสัททิลิงค์ คือ ลิงค์โดยศัพท์ หมายความว่า การกำหนดลิงค์ต่างๆ นั้น แรกทีเดียวกำหนดจากสรรพนามก่อน ศัพท์ที่ประกอบกับสรรพนามปุงลิงค์ก็ให้ประกอบเป็นปุงลิงค์ เช่น เอโส รุกฺโข (ต้นไม้นี้) ศัพท์ที่ประกอบกับสรรพนามอิตถิลิงค์ก็ประกอบเป็นอิตถิลิงค์ เช่น เอสา มาลา (พวงดอกไม้) ศัพท์ที่ประกอบกับสรรพนามนปุงสกลิงค์ก็ประกอบเป็นนปุงสกลิงค์ เช่น เอตํ ฐนํ (ทรัพย์นี้)

ตามปกติการสังเกตลิงค์นั้นให้ดูที่ความหมาย ถ้าเป็นศัพท์กล่าวถึงเพศชาย ก็เป็นปุงลิงค์ เช่น ปุริโส ถ้าเป็นศัพท์กล่าวถึงเพศหญิง ก็เป็นอิตถิลิงค์ เช่น ภควยา แต่มีศัพท์อีกเป็นจำนวนมากที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีชีวิตซึ่งไม่มีเพศเหมือนสิ่งที่มีชีวิต ในกรณีเช่นนี้ท่านบัญญัติเป็นเพศโดยศัพท์ ด้วยการคล้อยตามบทสรรพนามในเพศทั้งสามว่า เอสา เอโส เอตํ (คำนี้เป็นอุปลักษณ์ัย คือ การแสดงตัวอย่างไว้เป็นเครื่องสังเกตแทนสิ่งอื่นทั้งหมด จึงอาจหมายถึง ต สรรพนามเป็นต้นได้อีกด้วย) หมายความว่า ตอนแรกชาวโลกยังมิได้บัญญัติคำเรียกไว้ จึงใช้สรรพนามไปก่อน ต่อมาเมื่อบัญญัติศัพท์แล้วก็ประกอบศัพท์เป็นเพศทั้ง ๓ ตามสรรพนามที่บัญญัติไว้ในคราวแรก

คำอธิบายนี้กล่าวตามข้อความในคัมภีร์กาทันตระว่า

ถีนุณปุสกาณิ โลกฺลิจฺจานุสฺสนคฺมฺยานิ.^{๒๐๖} (สตุรีนุณปุสกาณิ โลกฺลิจฺจานุสฺสน คฺมฺยานิ.)

“อิตถิลิงค์ ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์ พึงทราบตามชาวโลกและคัมภีร์แสดงลิงค์”

อนึ่ง คาถาที่กล่าวตามไวยากรณ์สันสกฤตนี้ไม่มีอุปการะมากนัก เพราะอนุชนรุ่นหลังไม่อาจรู้ได้ว่าบทไหนใช้ประกอบกับ เอสา เอโส และ เอตํ อย่างไรก็ตาม คาถานี้มีประโยชน์ในการแสดงลิงค์ของสิ่งที่ไม่มีชีวิตซึ่งไม่อาจกำหนดลิงค์ด้วยกิตกัจฉัยที่มีลิงค์แน่นอน

พมามีคำพังเพยว่า “ในวินัยมีสีมา ในสัททามีลิงค์” หมายความว่า เรื่องสีมาเป็นเรื่องยากที่สุดในวินัย ส่วนเรื่องลิงค์เป็นเรื่องยากที่สุดในไวยากรณ์ เพราะต้องท่องจำคัมภีร์อภิธานปทีปิกให้ได้ แล้วต้องพยายามนำคำศัพท์จากคัมภีร์นั้นมาใช้ให้เป็นอีกด้วย โดยเฉพาะคัมภีร์อภิธานปทีปิกาต้องใช้เวลาท่องราว ๒ ปี แล้วทบทวนทุกๆ วันอีก ๓ ปี รวม ๕ ปี จึงจะจำได้ชัดเจนและสามารถนำไปใช้จริงในการอ่านวรรณกรรมบาลีได้

อลิงค์

อลิงคา วุจจนเต.

ข้าพเจ้าจะกล่าวอลิงค์นาม

ท่านแสดงเรื่องสังขยาศัพท์ไว้แล้ว บัดนี้ จะได้กล่าวถึงศัพท์ที่ลง โต ปัจจัยเป็นต้นซึ่งใช้แทน วิภัตตินาม และเป็นอลิงคนาม แปลว่า “นามที่ไม่ปรากฏเพศ” หมายถึง นามที่มีรูปไม่แตกต่างกันในเพศ ทั้ง ๓ ที่จริงแล้ว ปทรูปสิทธิปกรณัม ตุมห, อมฺห และสังขยาศัพท์ตั้งแต่ ปณฺจ เป็นต้น ไปถึง อฏฺฐการส เป็น อลิงคนาม แต่คัมภีร์นี้นับ ตุมห, อมฺห รวมถึง เอก ศัพท์ เป็นสรรพนาม และนับสังขยาศัพท์ตั้งแต่ ทฺวิ เป็นต้นไปจนถึง อฏฺฐการส ว่าเป็นสังขยาศัพท์ นอกจากนั้น ท่านนับบทที่ลงท้ายด้วย โต ปัจจัยเป็นต้น ๑๕ ศัพท์ว่าเป็นอลิงคนาม รวมไปถึงอุปสรรคและนิบาตก็เป็นอลิงคนามเช่นเดียวกัน ฎีกาใหม่ยังกล่าวว่า บทที่ลง โต ปัจจัยเป็นต้นนี้มีชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า นามนิบาต คือ นิบาตที่เป็นนาม นอกจากนั้น บทเหล่านั้น ยังได้ชื่อว่า อัพยยะ คือ บทที่ไม่เปลี่ยนแปลงตามลึงค์ พจน์ และวิภัตติอีกด้วย

คำว่า อลิงฺค มีรูปวิเคราะห์ว่า

- นตฺถิ ลิงฺคฺ เยสนฺติ อลิงฺคานิ = อลิงค์ คือ นามที่ไม่มีเพศ

ความจริงแล้วเพศทางไวยากรณ์จะต้องมีประจำทุกศัพท์ เพราะถ้าไม่มีเพศก็ไม่อาจลงวิภัตติ ท้ายนามศัพท์ได้ ดังนั้น นามที่ไม่มีเพศ จึงหมายถึงนามที่ไม่ปรากฏเพศอย่างชัดเจน

ดั่งคัมภีร์สุตตนิเทศกล่าวว่

อลิงฺคญฺเจ กถํ ตมฺหา

สมฺภวานฺติ วิภตฺติโย

ลิงฺครูปนฺตรามาวา

อลิงค์ ลิงฺคมพฺรุ. ๒๐๗

“ถามว่า หากเป็นอลิงค์จะลงวิภัตติท้ายอลิงค์นั้นได้อย่างไร [เพราะวิภัตติลง ท้ายนามศัพท์ด้วยสูตรว่า ตโต จ วิภตฺติโย]

ตอบว่า ท่านเรียกนามศัพท์ว่า อลิงค์ เพราะไม่มีรูปต่างกันในลึงค์[ทั้งสาม]”

ปัจจัย ๑๕ ศัพท์ คือ โต ตฺร ธ เป็นต้น ที่จะกล่าวไว้ในเรื่องนี้ นำมาใช้แทนวิภัตตินามต่างๆ กล่าวคือ โต ปัจจัยใช้แทนตติยาวิภัตติ ปญฺจมีวิภัตติ และสัตตมีวิภัตติ ส่วนปัจจัยอื่นจากนี้ใช้แทนสัตตมี-วิภัตติ จึงเรียกว่า วิภตฺติปฺปจฺยา (ปัจจัยที่เป็นวิภัตติ) เพราะลงในอรรถของวิภัตติและได้รับการตั้งชื่อเป็น วิภัตติ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า

- วิภตฺติภูตา ปจฺยา วิภตฺติปฺปจฺยา = ปัจจัยที่เป็นวิภัตติ ชื่อว่า วิภตฺติปัจจัย

[๑๙๑ : ๒๖๐] กุวจิ โต ปญจมยตเถ.

ลง โต ปัจจัยในอรรถปัญจมีวิภัตติ ในบางแห่ง

โต อ. โต ปัจจัย โหติ ย่อมลง *ปญจมยตเถ* ในอรรถของปัญจมีวิภัตติ *กุวจิ* ในบางแห่ง ๗

ลึงคโต ปญจมยตเถ กุวจิ โตปจโย โหติ.

ลง โต ปัจจัยในอรรถปัญจมีวิภัตติทำยนามศัพท์ในบางแห่ง

ในวृत्ติของสูตรนี้มีคำแปลไม่ต่างจากสูตรมากนัก แต่ถ้าสังเกตให้ดี ๆ จะพบว่าท่านอธิบายสูตรหลายอย่าง ดังนี้

๑. คำว่า โต ในสูตร คือ โต ปัจจัย ไม่ใช่ ต ปัจจัย เพราะท่านอธิบายว่า โตปจโย (โต ปัจจัย)
๒. คำว่า ปญจมยตเถ ในวृत्ติอยู่หลัง โตปจโย จึงแสดงว่า ตามหลักภาษาบาลีทั่วไป บทนี้ต้องเรียงไว้ก่อน โต ในสูตร แม้ว่าคำแปลในภาษาไทยจะแปลไว้ทีหลังก็ตาม แต่ชาวมครเข้าใจอาธาระก่อนที่จะเข้าใจกริยาคุณพากย์ เช่น เอก์ สมย์ ภควา พาราณสีย วิหริติ (ในสมัยหนึ่งพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ เมืองพาราณสี)
๓. คำว่า โหติ เป็นบทกริยาคุณพากย์ที่เพิ่มเข้ามาเป็นปาฐเสสในที่นี่
๔. คำว่า ลึงคโต เป็นปักขิปนวุตติ คือ วृत्ติที่เพิ่มเข้ามาในสูตรเหมือน โหติ มีประโยชน์เพื่อแสดงว่าลง โต ปัจจัยทำยนามศัพท์ ไม่ใช่ลงหน้านามศัพท์ ทั้งนี้ตามกฎของสูตรว่า ธาตุลึงคเหิ ปรา ปจยยา (ลงปัจจัยทำยธาตุและนามศัพท์ทั้งหลาย)

[๑๙๒ : ๒๖๑] ตวาทโย วิภตติสญญาโย.

ปัจจัยทั้งหลายมี โต ปัจจัยเป็นต้นมีชื่อว่า วิภตติ

ปัจจัยา อ.ปัจจัย ท. ตวาทโย อันมี โต เป็นต้น วิภตติสญญาโย มีชื่อว่า วิภตติ โหนติ
ย่อมเป็น ฯ

ตวาทโย วิภตติสญญาโยติ โตปฤติทานยนฺตานํ วิภตติสญญา.

ตั้งปัจจัยที่มี โต ปัจจัยเป็นเบื้องต้น มี ทานิ ปัจจัยเป็นที่สุดให้ชื่อวิภตติด้วยสูตรว่า
ตวาทโย วิภตติสญญาโย (ปัจจัยทั้งหลายมี โต ปัจจัยเป็นต้นมีชื่อว่า วิภตติ)

สูตรนี้กล่าวถึงการตั้งชื่อปัจจัย ๑๕ ศัพท์ตั้งแต่ โต ปัจจัยที่ลงด้วยสูตรว่า ภาวจิ โต ปณฺจมยตฺเถ
(ลง โต ปัจจัยในอรรถบัญญัติวิภตติ ในบางแห่ง) จนถึง ทานิ ปัจจัยที่ลงด้วยสูตรว่า ตมฺหา ทานิ จ (ลง
ทานิ และ ทา ปัจจัยท้าย ต ศัพท์ ในความหมายว่า กาล ในอรรถของสัตตมวิภตติ ในบางแห่ง) ให้ชื่อว่า
วิภตติ ดังนั้น บทที่ลงปัจจัยดังกล่าวจึงไม่ต้องลงวิภตตินามอีก

อาทิ ศัพท์ใน ตวาทิ ใช้ในความหมายว่า ปการะ คือ ประเภทย่อยเดียวกัน หมายถึง ปัจจัย
ที่เป็นอพยยะเหมือนกัน ปัจจัยดังกล่าวมี ๑๕ ศัพท์ ท่านระบุ โต ปัจจัยไว้ใน ตวาทิ แล้ว อาทิ ศัพท์จึง
หมายถึงอพยยปัจจัยที่เหลือ ๑๔ ศัพท์ ปัจจัยทั้งหมด ๑๕ ศัพท์นั้นพบคาถาสรุปความในปทรูปสิทธิินิสสัย
ใหม่ว่า

สพฺพาทิตโต โต ตฺร ธ ธิ

ว หี หํ ห ธ หิณฺจนํ

ทา ทาจนํ ทานิ รหิ

ฐนาติ ทส ปณฺจ จ.^{๒๐๘}

“ปัจจัยที่ใช้เป็นวิภตติซึ่งลงท้าย สพฺพ ศัพท์เป็นต้น มี ๑๕ ศัพท์ คือ โต,

ตฺร, ธ, ธิ, ว, หี, หํ, ห, ธ, หิณฺจนํ, ทา, ทาจนํ, ทานิ, รหิ และ ฐนา”

ปัจจัย ๑๕ ศัพท์เหล่านี้เป็นจำนวนนับที่ไม่ซ้ำกัน ถ้านับจำนวนที่ซ้ำกันก็มี ๑๖ ศัพท์ คือ หี
ปัจจัยลงท้าย ย ศัพท์ ด้วยสูตรว่า ยโต หี และ หี ปัจจัยลงท้าย ก็ ศัพท์ด้วยสูตรว่า หีหิณฺจนํ
ดังนั้น พาลาวดารคณฺฐี (เล่ม ๑ หน้า ๑๒๙) จึงกล่าวว่า ปัจจัยเหล่านี้มี ๑๖ ศัพท์ เพราะการนับจำนวนที่
ซ้ำกันนั่นเอง

นอกจากนี้ ยังมีอพยยัตถิตปัจจัยอื่น เช่น ธา และ ถ เป็นต้น ที่ลงในอรรถว่า ปการะ และ
ปรากฏในตัทธิตกัณท์ แต่พระกัจจายณะมิได้กล่าวถึง โต ปัจจัยเป็นต้นไว้ในตัทธิตกัณท์ เพียงกล่าวไว้

ในนามกัณฑ์ ปริจเฉทที่ ๔ และ ๕ ก็เพราะว่าบทที่ลง โต บั๊จยัเป็นต้นดังกล่าวตั้งชื่อเป็นวิภัตติเท่านั้น ไม่ต้องตั้งเป็นนาม แต่บทที่ลง ถา และ ถั บั๊จยัเป็นต้น ต้องตั้งเป็นนามแล้วลงวิภัตตินามตามปกติ

ตสฺมา ตทฺนตฺตานมฺปิ วิภตฺยณตฺตตฺตา ปทตฺตํ สิทฺถนฺติ น ปฺน วิภตฺติ.

เพราะเหตุนั้น ความเป็นบทจึงสำเร็จได้ เพราะศัพท์ที่มีบั๊จยัเหล่านั้นเป็นที่สุดมีวิภัตติอยู่ท้าย ดังนั้น จึงไม่ลงวิภัตติอีก

บั๊จยัเหล่านั้นซึ่งได้รับการตั้งชื่อวิภัตติด้วยสูตรนี้ ทำหน้าที่เป็นวิภัตติ ดังนั้น จึงไม่จำเป็นต้องลงวิภัตติอีก เพราะบทดังกล่าวเหมือนบทนามมี ปุริโส เป็นต้นที่ลงวิภัตตินามแล้ว สมจริงตั้งข้อความว่า วิภตฺยณตฺ ปท (ศัพท์ที่มีวิภัตติอยู่ท้ายชื่อว่า ปท) ที่กล่าวในสูตรว่า ประสมณฺยา ปโยเค (เมื่อมีการประกอบใช้ชื่อในคัมภีร์สันสกฤตอันก็พึงประกอบได้)

โจรสฺมา โจโรโต.

ในความหมายว่า “จากโจร” ได้รูปว่า โจโรโต

พาลาวตารคัณฐิ (เล่ม ๑ หน้า ๓๒๒) เพิ่มปาฐเสสสะเข้ามาแปลเป็นรูปว่า โจรสฺมาติ อตฺเถ โจโรโตติ รูป โหติ (รูปว่า โจโรโต ย่อมมีได้ในความหมายว่า จากโจร) แม้คัมภีร์นี้จะกล่าวถึงอรรถเอกพจน์ของ โต บั๊จยัเท่านั้น แต่บทรูปสัทธิปกรณ์ยังแสดงอรรถเอกพจน์และพหูพจน์ทั้งสองอย่างอีกด้วย ดังข้อความกล่าวว่า “ปุริสฺสฺมา ปุริเสหิ วา”ติ อตฺเถ (ในความหมายว่า “จากบุรุษ” หรือว่า “จากบุรุษทั้งหลาย”) ฎีกาใหม่ได้นำอุทาหรณ์ของเอกพจน์และพหูพจน์มาแสดงว่า

[เอกพจน์] ราโค จ โทโส จ อิตฺนินทานา (ราคะและโทสะมีเหตุจาก....นี้)

[พหูพจน์] ราชโต วา ทฺรุตฺตสฺส, โจโรโต ปิพิตฺสส วา (คำกล่าวไม่ดีจากพระราชาทั้งหลาย หรือการเบียดเบียนจากโจรทั้งหลาย)

ผู้แปลเข้าใจว่า ท่านผู้แต่งคัมภีร์นี้จะกล่าวตามรูปศัพท์ที่ปรากฏใช้จริงในพระไตรปิฎก เพราะในพระไตรปิฎกพบรูปศัพท์ที่เป็นเอกพจน์เท่านั้นประกอบร่วมกับบทที่ลง โต บั๊จยัเป็นต้น เช่น อิธ โลก (ในโลกนี้) แต่ในบทรูปสัทธิปกรณ์กล่าวตามความหมายที่ศัพท์สามารถสื่อถึงว่าสามารถเป็นได้ทั้งเอกพจน์และพหูพจน์ทั้งสองอย่าง แม้สัททนีติปกรณ์ (สูตร ๔๙๒) ก็กล่าวว่า ตฺวาทโย เอกพฺพหฺตฺเถสุ วิภตฺติสณฺญา (โต บั๊จยัเป็นต้น มีชื่อว่า วิภัตติ ในอรรถอย่างหนึ่งและอรรถอันมาก)

นอกจากนั้น บทที่ลง โตะ บัจจัยเป็นต้นแม้จะมีรรถเหมือนวิภัตตินาม ก็มีวิธีใช้ต่างกับบทที่ลงวิภัตตินามเล็กน้อย คือ บทดังกล่าวไม่นิยมประกอบวิเสสยะไว้โดยตรง เช่น อโตะ (จากที่นี้) ไม่นิยมใช้เป็นอโตะ จานโตะ ซึ่งต่างจากคำว่า อิมสุม่า จานโตะ ที่นิยมประกอบวิเสสยะไว้โดยตรง แต่ก็มีข้อยกเว้นในศัพท์เฉพาะบางแห่ง เช่น อิธ โลก เป็นต้น

ในที่บางแห่งอาจลง โต ปัจจัยซ้อนบทที่ลงปัญญามีวิภัติแล้วอีกด้วย พบในคาถาว่า

- ปพพตาโต วา รุกขาโต ปติโต นโร (ชนตกจากภูเขาหรือต้นไม้)
- สนถวาโต ภัย ชาดํ (ภัยจากความคุ้นเคยย่อมเกิดขึ้น)

จะเห็นว่าในอุทกธารณ์ว่า ปพพตาโต, รุกฺขาโต และ สนฺถวาโต ลง โต ปัจจัยท้ายบทที่ลง
ปัญจมีวิภคิตแล้ว คือ ปพพตา, รุกฺขา และ สนฺถวา

การประกอบรูปศัพท์ โจรโต

ศัพท์เต็มเป็น โจร

ลง โต้ ป้ายจี้ในอรรถปัญหามีวิภัติด้วยสูตรว่า “กฺวจิ โต้ ปญฺจมุขตฺเถ” (โจรโต้)

ให้ โต ชื่อว่า วิภัติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย” (โจรโต)

สำเร็จรูปเป็น โจรโต

เฮว่ ปิตีโต มาติโต.

สรุปว่า ปิติโต (จากบิดา), มาติโต (จากมารดา) ก็เช่นเดียวกัน

เอตถ ปิตาทินมสิมฺหิตฺตยตฺตราสิมฺหิคฺคหณฺน โทมฺหิ ปิตาทินํ อุตฺส อี.

ในอุททาหารณ์ทั้งสองนี้ แปลงสระ อุ ของ ปิตุ ศัพท์เป็นต้นเป็น อิ ในที่ โต วิกฤตติอยู่หลัง ด้วย อสิมฺหิ ศัพท์ในสูตรว่า ปิตาทีนมสิมฺหิ (อาร ของ ปิตุ ศัพท์เป็นต้นย่อมาถึงความเป็นรัสสะ ในที่วิกฤตติอันมิใช่ สิ อยู่หลัง) นี้

ความจริงบอกว่า อสิมฺหิ ไม่จำเป็นต้องใส่เข้ามาอีก เพราะสูตร ฌณฺเฐสฺวารตฺตํ ก็ระบุอยู่แล้วว่า มิใช่ ลี วิภัตติ การที่ท่านใส่เข้ามาอีกแสดงว่ามีความหมายเพิ่มเข้ามาอีก นั่นคือ หมายถึง การร้สสะไนที่ โต ปัจจัยอยู่หลังด้วย

ในปทฐปสัทธิปกรณัไดัแสดงอุทาหรณัอื่นอีกว่า

- ภาติโต (จากพี่ชาย/น้องชาย) - ธีติโต (จากลูกสาว)

- ปิติปกฺโข (ญาติฝ่ายบิดา)

- มาติปกฺโข (ญาติฝ่ายมารดา)

ดังนั้น แม้ในบทสมาสที่มี ปกฺข ศัพท์อยู่ข้างหลัง ก็สามารถแปลงสระ อุ ของ ปิตุ และ มาตุ เป็นต้น เป็น อี ได้เช่นเดียวกัน

อนึ่ง ศัพท์เหล่านี้กล่าวถึงบิดามารดาและญาติพี่น้องเท่านั้น ไม่ได้เกี่ยวกับศัพท์อื่นนอกจากนี้

การประกอบรูปศัพท์ ปิติโต

ศัพท์เดิมเป็น ปิตุ

ลง โต ปัจจัยในอรรณบัญญัติด้วยสูตรว่า “กฺวจิ โต ปญฺจมยตุเถ” (ปิตุ + โต)

ให้ โต ชื่อว่า วิภัตติด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสณฺญาโย” (ปิตุ + โต)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “บุพฺพมโรจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ปิตุ ุ + โต)

แปลง อุ ท้าย ปิตุ เป็น อี ด้วย อสมิหิ ศัพท์ที่เกินมาในสูตรว่า “ปิตาทินมสฺมิหิ” (ปิตุ ิ + โต)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตุเต” (ปิตุ → ิ + โต)

สำเร็จรูปเป็น ปิติโต

[๑๙๓ : ๒๖๕] อิมสฺสึ ถํทานิหโตเรสุ จ.

แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น อี นั้นเที่ยวในที่ ถํ, ทานิ, ห, โต และ ธ ปัจจัยอยู่หลัง

อี อ. อี อาเทศ อิมสฺส ของ อิม ศัพท์ สพพสฺส ทั้งศัพท์ โหติ จ ย่อมมี นั้นเที่ยว ถํทานิหโตเรสุ ในที่ ถํ, ทานิ, ห, โต และ ธ ปัจจัย ท. ๆ

คัมภีร์นยาสะกล่าวว่า จ ศัพท์ทำหน้าที่อวธารณะ ประเภทสันนิฐานาวธารณะ คือ ย้ำความเหมือน จ ศัพท์ในสูตรว่า อโฆ รสสเมกวจนโยสวปี จ แปลว่า “นั้นเที่ยว” โดยประกอบ จ ศัพท์ไว้ทำยักิริยาคุมพากย์คือ โหติ ตามคำแปลที่กล่าวไว้ในคัมภีร์กัจจายนสูตรตัดถะ (สูตร ๒๓๓)

ส่วนปทฐปสิทธิฎีกากล่าวว่า จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุกัฑณะ คือ ดึง สพพ ศัพท์มาไว้ในสูตรนี้ตามความเห็นนี้ จ ศัพท์ไม่ต้องแปล เพราะถือว่าทำหน้าที่ดึงศัพท์จากสูตรก่อนมาไว้ในสูตรนี้และไม่อาจติดตามไปสู่สูตรต่อไปได้

ถํอาทิสฺส ปเรสุ อิมสฺส อี โหติ.

แปลง อิม เป็น อี ในที่ ถํ ปัจจัยเป็นต้นที่อยู่เบื้องหลัง

อีโต.

เช่น

อีโต (จากที่นี่)

การประกอบรูปศัพท์ อีโต

ศัพท์เดิมเป็น อิม

ลง โต ปัจจัยในอรรถปัญจมีวิภัตติด้วยสูตรว่า “กฺวจิ โต ปญจมยตฺเถ” (อิม + โต)

ให้ โต ชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย” (อิม + โต)

ในที่ โต ปัจจัยอยู่หลัง แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น อี ด้วยสูตรว่า “อิมสฺสึ ถํทานิหโตเรสุ จ” (อ + โต)

สำเร็จรูปเป็น อีโต

[๑๙๔ : ๒๖๓] สัพพสุเสตสสากาโร วา.

แปลง เอต ทั้งศัพท์เป็น อ อักษรในที่ โต และ ถ บััจยอยู่หลังได้บ้าง

อการโ อ. อ อักษร เอตสฺส ของ เอต ศัพท์ สัพพสุส ทั้งศัพท์ โหติ ย่อมมี โตเถสุ
ในที่ โต และ ถ บััจย ท. วา บ้าง ๆ

สัพพสุเสตสสากาโร วาติ โตเถเสตสส อตฺตา วา.

แปลง เอต เป็น อ อักษร ในที่ โต และ ถ บััจยอยู่หลัง ได้บ้าง ด้วยสูตรว่า
สัพพสุเสตสสากาโร วา (แปลง เอต ทั้งศัพท์เป็น อ อักษรในที่ โต และ ถ บััจยอยู่หลังได้บ้าง)

อการโ อ. อ อักษร เอตสฺส ของ เอต ศัพท์ สัพพสุส ทั้งศัพท์ โหติ ย่อมมี โตเถสุ
ในที่ โต และ ถ บััจย ท. วา บ้าง ๆ

อโต เอตโต วา.

เช่น

อโต หรือ เอตโต (จากที่นั่น)

ปกุเข สรโลปาทีนา อการโลโป.

ในฝ่าย[อื่น] ลบ อ อักษรด้วยสูตรว่า สรโลโป เป็นต้น

คำว่า อโต เป็นอุทาหรณ์ของการแปลง เอต ทั้งศัพท์เป็น อ ด้วยสูตรนี้ ส่วนคำว่า เอตโต เป็น
อุทาหรณ์ที่ไม่แน่นอนซึ่งแสดงไว้ด้วย วา ศัพท์

คัมภีร์นี้เห็นว่า รูปว่า เอตโต ลบ อ อักษรด้วยสูตรว่า สรโลโป เป็นต้น โดยผู้แต่งกล่าวตาม
ความเห็นของคัมภีร์นยาสะที่กล่าวว่าสูตร สรโลโป เป็นต้นนั้น อาจลบสระหน้าได้แม้จะมีพยัญชนะอยู่หลัง
ตามความเห็นนี้สูตรว่า เอ โตเถสุ จ ที่กล่าวถึงการแปลง เอต เป็น เอ ในที่ โต และ ถ อยู่หลัง จึงไม่มี
ประโยชน์ เพราะเมื่อลบสระ อ ใน ต ก็สำเร็จรูปเป็น เอตโต และ เอตถ ได้เลย โดยไม่จำเป็นต้องแปลง
เอต เป็น เอ แล้วจึงซ้อน ต อีกครั้งหนึ่ง ด้วยเหตุนี้คัมภีร์พาลาวดารจึงไม่มีสูตรว่า เอ โตเถสุ จ ในเรื่องนี้

อย่างไรก็ตาม ปทฤษฏีปฏิบัติเห็นว่า การลบสระหน้าด้วยสูตรว่า สรโลโป เป็นต้นนั้น ต้องมี
สระหลังเป็นนิमितแน่นอน ตามความเห็นนี้คำว่า เอตโต และ เอตถ จึงต้องแปลง เอต เป็น เอ แล้วจึงซ้อน
ต ต่อมา

การประกอบรูปศัพท์ อโต

ศัพท์เดิมเป็น เอต

ลง โต ปัจจัยในอรรถบัญญัติด้วยสูตรว่า “กวจิ โต ปณจมยตเถ” (เอต + โต)

ให้ โต ชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสมณฺยาโย” (เอต + โต)

ในที่ โต ปัจจัยอยู่หลัง แปลง เอต ศัพท์ทั้งศัพท์เป็น อ ด้วยสูตรว่า “สพฺพสฺสเสตฺสสากาโร วา” (อ + โต)

สำเร็จรูปเป็น อโต

การประกอบรูปศัพท์ เอตโต

ศัพท์เดิมเป็น เอต

ลง โต ปัจจัยในอรรถบัญญัติด้วยสูตรว่า “กวจิ โต ปณจมยตเถ” (เอต + โต)

ให้ โต ชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสมณฺยาโย” (เอต + โต)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปฺพุพฺพมโหจิตฺมสฺสํ สเรน วิโยชเย” (เอต -ะ + โต)

ในที่ โต ปัจจัยอยู่หลัง ลบสระหน้าด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสฺปจฺยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกฺติ” (เอต + โต)

สำเร็จรูปเป็น เอตโต

[๑๙๕ : ๒๖๒] ตฺรโตเถสุ จ.

แปลง ก็ เป็น กุ ในที่ ตฺร, โต และ ถ ปัจจัยอยู่หลัง

กุ อ. กุ อาเทศ กิสุส ของ ก็ ศัพท์ โหติ ย่อมมี ตฺรโตเถสุ ในที่ ตฺร, โต และ ถ ปัจจัย ท.

ตฺรโตเถสุ เจติ กิสุส กุ.

แปลง ก็ เป็น กุ ด้วยสูตรว่า ตฺรโตเถสุ จ (แปลง ก็ เป็น กุ ในที่ ตฺร, โต และ ถ ปัจจัย อยู่หลัง)

จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุกัฏณะ คือ ดึง กุ ศัพท์จากสูตรว่า กุ หีสึ จ มาไว้ในสูตรนี้

กุโต.

เช่น

กุโต (จากที่ไหน)

การประกอบรูปศัพท์ กุโต

ศัพท์เดิมเป็น ก็

ลง โต ปัจจัยในอรรถบัญญัติด้วยสูตรว่า “กวจิ โต ปณจมยตเถ” (ก็ + โต)

ให้ โต ชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสมญาโย” (ก็ + โต)

ในที่ โต ปัจจัยอยู่หลัง แปลง ก็ เป็น กุ ด้วยสูตรว่า “ตฺรโตเถสุ จ” (กุ + โต)

สำเร็จรูปเป็น กุโต

กวจิ โตติ สุตตทวิธาการณน สตฺตมยตเถ จ โต โหติ.

ลง โต ปัจจัยในอรรถของสัตตมยวิภัตติด้วยการแบ่งสูตรเป็นสองส่วนว่า กวจิ โต อีกด้วย

อาทิสมี อาทิตโต.

เช่น

ในความหมายว่า ในเบื้องต้นได้รู้ว่า อาทิตโต

การแบ่งสูตรเป็นสองส่วน คือ การตัดส่วนที่ไม่ต้องการออกไป ดังสูตรว่า กวจิ โต ปณจมยตเถ

เมื่อตัดส่วนว่า ปณฺจมุยฺตเถ ออกเหลือเพียงข้อความว่า กุวจิ โต จึงไม่ระบุว่าจะลงในอรรถของปัญจมีวิภัติ และเมื่อนำคำว่า กุวจิ โต มาประกอบพร้อมกับ สุตตมียา ในสูตรว่า ตฺรถ สุตตมียา สพฺพนาเมหิ จึงสำเร็จข้อความว่า ลง โต ปัจจัยในอรรถสัตตมีวิภัติอีกด้วย

การแบ่งสูตรในลักษณะนี้เป็นวิธีการอย่างหนึ่งที่ทำให้สูตรมีขอบเขตกว้างขึ้นกว่าเดิม ดังกฎทั่วไปในคัมภีร์ปริภาเซนุเสขระว่า

โยควิภาคโต อัญฺจปฺปสฺสฺหิ.^{๒๐๔} (โยควิภาคาคาหฺมฺสฺสฺหิ.)

“ความสำเร็จแห่งอรรถที่ปรารถนา ย่อมมีด้วยการแบ่งสูตร”

[๑๙๖ : ๒๖๗] ตฺรถ สดฺตมียา สพฺพนาเมหิ.

ลง ตฺร และ ถ ปัจจัยท้ายสรพนามในอรรถของสัตตมียวิภัติ ในบางแห่ง

ตฺรถ อ. ตฺร และ ถ ปัจจัย ท. ปฺรา เป็นเบื้องหลัง สพฺพนาเมหิ จากสรพนาม ท. หตุวา เป็น ไหนฺติ ย่อมลง อตฺเถ ในอรรถ สดฺตมียา ของสัตตมียวิภัติ กฺวจิ ในบางแห่ง ๕

ตฺรถ สดฺตมียา สพฺพนาเมหิตี สดฺตมยตฺเถ ตฺรถปจฺจยา ไหนฺติ.

ลง ตฺร และ ถ ปัจจัยในอรรถของสัตตมียวิภัติด้วยสูตรว่า ตฺรถ สดฺตมียา สพฺพนาเมหิ (ลง ตฺร และ ถ ปัจจัยท้ายสรพนามในอรรถของสัตตมียวิภัติ ในบางแห่ง)

คำว่า ตฺรถ มีรูปวิเคราะห์ว่า ตฺร จ ถ จ ตฺรถ (ตฺรถ คือ ตฺร และ ถ ปัจจัย) ลง โย วิภัติแล้ว ลบไปด้วยสูตรว่า สพฺพาสมาวุโส เป็นต้น

ปทฺรฐปสฺสทฺธิปกรณํเพิ่มปาฐเสสว่า ปฺรา (หตุวา) เข้ามาแปลร่วมกับ สพฺพนาเมหิ แต่ฎีกาใหม่เพิ่มปาฐเสสว่า ปฺรํ ทั้งสองนัยมีคำแปลคล้ายคลึงกัน คือ

๑. ถ้าเพิ่ม ปฺรา (หตุวา) ก็แปลว่า “ลง ตฺร และ ถ ปัจจัยให้เป็นเบื้องหลังจากสรพนาม” เพราะ ปฺรา ใช้เป็นวิภัติกัตฺตา (วิเสสกัตฺตา)

๒. ถ้าเพิ่ม ปฺรํ ก็แปลว่า “ลง ตฺร และ ถ ปัจจัยในเบื้องหลังจากสรพนาม” เพราะ ปฺรํ เป็น บทที่ลงทุติยวิภัติในอรรถสัตตมีย

สพฺพสฺมี สพฺพตฺร สพฺพตฺถ. ทฺวิตฺตํ.

เช่น

สพฺพตฺร และ สพฺพตฺถ ซึ่งใช้ในความหมายว่า “ในที่ทั้งปวง” ช้อนพยัญชนะ[ในรูปว่า สพฺพตฺถ]

ด้วยการแบ่งสูตรเป็นสองส่วนว่า ตฺรถ สพฺพนาเมหิ โดยเว้น สดฺตมียา จึงลง ตฺร และ ถ ปัจจัยท้ายสรพนามในอรรถลิงค์คัถะเป็นต้นได้ ตัวอย่างที่ใช้มาก เช่น

[อรรถลิงค์คัถะ]

ปณฺฑิตํ ภิษเว อานนฺโท. มหาปณฺโณ ภิษเว อานนฺโท, ยตฺร หิ นาม มยา สงฺขิตฺเตน ภาสิตํ ส วิตุธารณํ อตฺถํ อาชานิสฺสตี.^{๒๐๐}

“ภิกษุทั้งหลาย อานนท์เป็นบัณฑิต ภิกษุทั้งหลาย อานนท์ มีปัญญามาก ที่เข้าใจความหมายอันเรากล่าวย่อๆ ได้อย่างพิสดาร”

ยตร หิ นามาทิ โย นาม.^{๒๑๑}

“คำว่า ยตร หิ นาม แปลว่า พระอานนท์ใด”

นาม ศัพท์เป็นนิบาตใช้ในความหมายว่า ปัสสา = ชมเชย และลงภวิสสันตีวิภัตติในอดีตกาลในที่ประกอบด้วย ยตร หิ นาม

[อรรถบัญญัติ]

จกขุภูตา วต ภิกขเว สาวกา วิหรนฺติ. ฌาณภูตา วต ภิกขเว สาวกา วิหรนฺติ, ยตร หิ นาม สาวโก เอวรूपิ ฌสฺสติ วา ทกฺขติ วา สกฺขี วา กริสฺสติ.^{๒๑๒}

“ภิกษุทั้งหลาย สาวกทั้งหลายที่มีจักษุญาณก็ยังมีอยู่ เพราะสาวกที่รู้ที่เห็นนี้เป็นพยานได้”

ยตร หิ นามาทิ เอตฺถ ยตฺราติ การณฺวจํ.^{๒๑๓}

“คำว่า ยตร ในคำว่า ยตร หิ นาม นี้ เป็นคำแสดงเหตุ”

[อรรถบัญญัติ]

ตตฺริทํ ปมาณํ.^{๒๑๔}

“ขนาดของกุญแจนี้มีดังนี้”

ตตฺริทํ ปมาณนฺติ ตสฺสา กุญฺเฌา อิทํ ปมาณํ.^{๒๑๕}

“คำว่า ตตฺริทํ ปมาณํ แปลว่า ขนาดของกุญแจนี้มีดังนี้”

ในคัมภีร์ปทบุปสัทธินิสสัยใหม่ประพันธ์คาถาที่ประมวลอรรถของ ตร ปัจจัยว่า

ลึงคตฺเถ กตฺตุมเมสุ

อปาทานเ จ สามินิ

อาธารเ เจว เต โหณฺติ

อุภเย ตฺร-ถปฺจยา.^{๒๑๖}

“ตร และ ถ ปัจจัยทั้งสองเหล่านั้นย่อมมีได้ในเนื้อความแห่งนามศัพท์ กัตตา กรรม อปาทาน ัญญี และอาธาระ”

การประกอบรูปศัพท์ สัพพตร

ศัพท์เดิมเป็น สัพพ

ลง ตร ปัจจัยในอรรถสัทธมีวิภัตติด้วยสูตรว่า “ตฺรถ สตฺตมียา สพฺพนาเมหิ” (สพฺพ + ตฺร)

ให้ ตร ชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย” (สพฺพ + ตฺร)

สำเร็จรูปเป็น สัพพตร

การประกอบรูปศัพท์ สัพพตถ

ศัพท์เดิมเป็น สพพ

ลง ถ บััจัยในอรรถสัตตมีวิกัตติด้วยสูตรว่า “ตฺรถ สตฺตมียา สพฺพนาเมหิ” (สพพ + ถ)

ให้ ถ ชื่อว่า วิกัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิกตฺติสณฺญาโย” (สพพ + ถ)

ซ้อน ตฺ เป็น ตถ ด้วยสูตรว่า “วคฺเค โสสาโสมฺसानํ ตติยปจฺมา” (สพพตถ)

สำเร็จรูปเป็น สพพตถ

การประกอบรูปศัพท์ด้วยการซ้อน ตฺ ด้วยสูตรว่า วคฺเค เป็นต้น ดังที่กล่าวไว้ข้างต้นนั้น กล่าวตามข้อความในฎีกาใหม่ว่า

เถ ปเร “วคฺเค โสสาโสมฺसानน” ตฺยาทินา สุตฺเตน ตกาโร ทุวิตฺตํ ยาติ. ตทา สพฺพตฺถเอติ สิขุณฺติ.^{๒๑๗}

“ในที่ ถ บััจัยอยู่หลัง ต อักษรย่อมาถึงการซ้อนพยัญชนะด้วยสูตรว่า วคฺเค โสสาโสมฺसानํ เป็นต้น ในกาลนั้น รูปว่า สพพตถ ย่อมสำเร็จ”

เอวํ อตฺร อตฺถ.

รูปว่า อตฺร, อตฺถ (ในสถานที่นี้) ก็เช่นเดียวกัน

[๑๙๗ : ๒๖๗] เตร นิจฺจํ.

แปลง เอต ศัพท์ทั้งศัพท์เป็น อ อักษรในที่ ตฺร บัจยอยู่หลังแน่นอน

อกาโร อ. อ อักษร เอตสฺส ของ เอต ศัพท์ สพฺพสฺส ทั้งศัพท์ โหติ ย่อมมี เตร ในที่
ตฺร บัจย นิจฺจํ แน่นอน ๙

เอตฺถ เตร นิจฺจนฺติ ปุพฺเพ เอตสฺส อ.

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ แปลง เอต ศัพท์เป็น อ อักษรในบทแรกด้วยสูตรว่า เตร นิจฺจํ
(แปลง เอต ศัพท์ทั้งศัพท์เป็น อ อักษรในที่ ตฺร บัจยอยู่หลังแน่นอน)

อุทาหรณ์ว่า อตฺร ให้แปลง เอต เป็น อ ในที่ ตฺร บัจยอยู่หลังด้วยสูตรว่า เตร นิจฺจํ ส่วน
อุทาหรณ์ว่า อตฺถ ให้แปลง เอต เป็น อ ในที่ ถ บัจยอยู่หลังด้วยสูตรว่า สพฺพสฺสเอตสฺสากาโร วา และ
อุทาหรณ์ว่า เอตฺถ ให้แปลง เอต เป็น เอ ในที่ ถ บัจยอยู่หลังด้วยสูตรว่า เอ โตเถสุ จ

การประกอบรูปศัพท์ อตฺร

ศัพท์เดิมเป็น เอต

ลง ตฺร บัจยในอรรถสัตตมีวิภัตติด้วยสูตรว่า “ตฺรถ สตฺตมียา สพฺพนาเมหิ” (เอต + ตฺร)

ให้ ตฺร ชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสมฺญาโย” (เอต + ตฺร)

ในที่ ตฺร บัจยอยู่หลัง แปลง เอต เป็น อ ด้วยสูตรว่า “เตร นิจฺจํ” (อ + ตฺร)

สำเร็จรูปเป็น อตฺร

การประกอบรูปศัพท์ อตฺถ

ศัพท์เดิมเป็น เอต

ลง ถ บัจยในอรรถสัตตมีวิภัตติด้วยสูตรว่า “ตฺรถ สตฺตมียา สพฺพนาเมหิ” (เอต + ถ)

ให้ ถ ชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสมฺญาโย” (เอต + ถ)

ในที่ ถ บัจยอยู่หลัง แปลง เอต เป็น อ ด้วยสูตรว่า “สพฺพสฺสเอตสฺสากาโร วา” (อ + ถ)

ซ้อน ตุ เป็น ตถ ด้วยสูตรว่า “วคฺเค โฆสาโฆसानํ ตติยปจมา” (อตถ)

สำเร็จรูปเป็น อตถ

กุตฺร กุตถ.

เช่น

กุตฺร, กุตถ (ในที่ไหน)

ท่านแสดงการลงวิภัตติปัจจัยท้าย เอต ศัพท์แล้ว บัดนี้ กล่าวว่า กุตฺร, กุตถ เพื่อแสดงการลงวิภัตติปัจจัยท้าย กี ศัพท์

การประกอบรูปศัพท์ กุตฺร

ศัพท์เดิมเป็น กี

ลง ตฺร ปัจจัยในอรรณสัทตมีวิภัตติด้วยสูตรว่า “ตฺรถ สดตฺมียา สพฺพนาเมหิ” (กี + ตฺร)

ให้ ตฺร ชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสณฺญาโย” (กี + ตฺร)

ในที่ ตฺร ปัจจัยอยู่หลัง แปลง กี เป็น กุ ด้วยสูตรว่า “ตฺรโตเถสุ จ” (กุ + ตฺร)

สำเร็จรูปเป็น กุตฺร

การประกอบรูปศัพท์ กุตถ

ศัพท์เดิมเป็น กี

ลง ถ ปัจจัยในอรรณสัทตมีวิภัตติด้วยสูตรว่า “ตฺรถ สดตฺมียา สพฺพนาเมหิ” (กี + ถ)

ให้ ถ ชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสณฺญาโย” (กี + ถ)

ในที่ ถ ปัจจัยอยู่หลัง แปลง กี เป็น กุ ด้วยสูตรว่า “ตฺรโตเถสุ จ” (กุ + ถ)

ซ้อน ตุ เป็น ตถ ด้วยสูตรว่า “วคฺเค โฆสาโฆसानํ ตติยปจมา” (กุตถ)

สำเร็จรูปเป็น กุตถ

[๒๒๙ : ๒๒๖] เสเสสุ จ.

แปลง ก็ ศัพท์เป็น ก ในที่วิภัตติและปัจจัยอื่น จาก ว ปัจจัยได้บ้าง

ก อ. ก อาเทศ กิสฺส ของ ก็ ศัพท์ โหติ ย่อมมี วิภตฺติปฺปจฺเจสุ ในที่วิภัตติและปัจจัย ท. เสเสสุ ที่เหลือ วโต จาก ว ปัจจัย จ บ้าง ๗

เสเสสุ เจติ กาเทเส กตฺถ.

เมื่อแปลงเป็น ก ด้วยสูตรว่า เสเสสุ จ (แปลง ก็ ศัพท์เป็น ก ในที่วิภัตติและปัจจัยอื่น จาก ว ปัจจัยได้บ้าง) ระบุว่า กตฺถ ย่อมสำเร็จ

สูตรหน้าของสูตรนี้ คือสูตรว่า กิสฺส ก เว จ (แปลง ก็ เป็น ก ในที่ ว ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ) ระบุให้แปลง ก็ เป็น ก ในที่ ว ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ คือ ถ, ห, ญ, ทา และ รหิ ปัจจัย สูตรนี้เป็นสูตรที่เนื่องด้วยสูตรนั้น

ความหมายของสูตรนี้ตามคำอธิบายในปทฺฐปสฺสธิปกรณฺ์ต่างกับกัจจายนไวยากรณฺ์ กล่าวคือ กัจจายนไวยากรณฺ์ เห็นว่า

- สูตรว่า กิสฺส ก เว จ กล่าวถึงการแปลง ก็ เป็น ก ในที่ ว ปัจจัยอยู่หลัง เช่น กว (ในที่ไหน)
- จ ศัพท์ในสูตรนั้นทำหน้าที่รวบรวมวิภตตินามมี สิ วิภตติเป็นต้น และปัจจัย ๕ ศัพท์ คือ ถ, ห, ญ, ทา และ รหิ ปัจจัย จึงแปลง ก็ เป็น ก ในที่วิภตตินามอยู่หลัง เช่น โก (ใคร) เป็นต้น และแปลงเป็น ก ได้ในที่ปัจจัยเหล่านั้นอยู่หลัง เช่น กถ (อย่างไร), กห (ในที่ไหน), กตฺถ (ในที่ไหน), กทา (ในกาลไร) และ กรหิ (ในกาลไร)

ปทฺฐปสฺสธิปกรณฺ์ เห็นว่า

- สูตรว่า กิสฺส ก เว จ กล่าวถึงการแปลง ก็ เป็น ก ในที่ ว ปัจจัยอยู่หลัง เช่น กว (ในที่ไหน)
- จ ศัพท์ในสูตรนั้นทำหน้าที่รวบรวมปัจจัย ๕ ศัพท์ คือ ถ, ห, ญ, ทา และ รหิ ปัจจัย จึงแปลง ก็ เป็น ก ในที่ปัจจัยเหล่านั้นอยู่หลัง เช่น กถ (อย่างไร), กห (ในที่ไหน), กตฺถ (ในที่ไหน), กทา (ในกาลไร) และ กรหิ (ในกาลไหน)

ตามคำอธิบายของปทฺฐปสฺสธิปกรณฺ์ สูตรว่า เสเสสุ จ กล่าวถึงการแปลง ก็ เป็น ก ในเพราะวิภตติเท่านั้น ไม่เกี่ยวกับปัจจัย คำว่า เสเสสุ จึงแปลว่า “ในที่วิภตติอื่นจาก ว ปัจจัย” โดย เสส ศัพท์ในสูตรนี้หมายถึงวิภตติอื่นจาก ว ปัจจัยเท่านั้น มิได้หมายถึงปัจจัยอื่นๆ เช่น ถ เป็นต้น ทั้งนี้เพราะมีสูตรที่กล่าวถึงปัจจัยต่างๆ ไว้แล้ว นั่นคือสูตรว่า กิสฺส ก เว จ ซึ่ง จ ศัพท์ในสูตรนั้นทำหน้าที่อวุตตสมุจจะยะ จึงรวมความถึงปัจจัยต่างๆ ดังกล่าว

ตามคำอธิบายในกัจจายนไวยากรณ์ ท่านถือว่าสูตรนี้เป็นวิธีทำซ้ำวิธีที่มีอยู่แล้ว เป็นนิยมสูตร กล่าวคือ ในวृตติของสูตรว่า กิสฺส ก เว จ ท่านแสดงความหมายของ จ ศัพท์ในสูตรนั้นว่า จคฺคหณฺน อวปฺจเย ปเรปิ โก จ โหติ (แปลงเป็น ก ได้บ้างแม้ในที่ไม่ใช่ ว ปัจจัยอยู่หลังด้วย จ ศัพท์) ในพากย์นี้ คำว่า อวปฺจเย (ในที่ไม่ใช่ ว ปัจจัย) อาจจะหมายถึงเฉพาะปัจจัยที่เหลือนอกจาก ว ปัจจัยเท่านั้น ท่านจึงกล่าวสูตรว่า เสเสสุ จ เพื่อแสดงว่า คำว่า อวปฺจเย หมายถึง วิกตติและปัจจัยที่ไม่ใช่ ว ปัจจัย ข้อนี้เหมือนสูตรว่า น สิสฺมิมนฺปุสกาณิ (นามศัพท์มีไชนฺปุสกลิงค์ ย่อมไม่ถึงความเป็นรัสสะในที่ ส วิกตติอยู่หลัง) ซึ่งกล่าวซ้ำอีกเพื่อกำหนด อปิ ศัพท์ในสูตรว่า อโห รสฺสเมกวจนโยสวปิ จ (สระที่มีใช่ ฌ ย่อมถึงความเป็นรัสสะในที่เอกพจน์และ โย วิกตติอยู่หลังได้บ้างนั้นเทียว)

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์พาลาวตารนี้กล่าวตามมติของกัจจายนไวยากรณ์ จึงแสดงการประกอบรูปศัพท์ กว ด้วยสูตรว่า เสเสสุ จ ผู้แปลคิดว่ามติของปทรูปสิทธิปริกรณ์เข้าใจง่ายกว่า เพราะกล่าวถึงการแปลง ก็ เป็น ก ในเพราะ ว ปัจจัยด้วยสูตรเดิมว่า กิสฺส ก เว จ และกล่าวถึงการแปลงเป็น ก ในเพราะ ปัจจัยอื่นด้วย จ ศัพท์ในสูตรนั้น ส่วนสูตรว่า เสเสสุ จ ก็แสดงการแปลงได้ในเพราะวิกตตินามเบื้องหลัง ท่านผู้แต่งปทรูปสิทธิปริกรณ์คงจะเข้าใจว่า ท่านผู้แต่งสูตรและวृตติของกัจจายนไวยากรณ์เป็นคนละรูปกัน จึงอธิบายตามที่ท่านเข้าใจ ไม่อธิบายตามวृตติของกัจจายนไวยากรณ์ นอกจากนั้น ถ้าสูตรนี้เป็นนิยมสูตรเหมือน น สิสฺมิมนฺปุสกาณิ ก็ไม่ควรนำมาใช้ประกอบรูปศัพท์ เพราะนิยมสูตรเป็นสูตรกำหนดวิธีของสูตรอื่น ไม่ใช่วิธีสูตรที่สามารถนำมาประกอบรูปศัพท์ได้ ดังนั้น ผู้แปลจึงเห็นว่า คำอธิบายที่กล่าวไว้ในปทรูปสิทธิปริกรณ์สมควรกว่า

อนึ่ง กัจจายนสูตรัตถะ (สูตร ๒๒๙) กล่าววิจารณ์ว่า ถ้าท่านพระกัจจายนะกล่าวสูตรนี้ต่อจากสูตรว่า กิสฺส ก เว จ โดยไม่มีสูตรว่า กุ หีหฺสฺ จ คั่นอยู่ก็จะทำให้เข้าใจง่ายขึ้น เพราะสูตรนี้เนื่องด้วยสูตร กิสฺส ก เว จ ไม่เกี่ยวกับสูตรว่า กุ หีหฺสฺ จ

จ ศัพท์ทำหน้าที่อวธารณะ แปลว่า “ได้บ้าง” มีความหมายคล้าย วา ศัพท์ที่เป็นวิภักดิ์ แสดงความไม่แน่นอนของการแปลง ก็ เป็น ก ในที่ ส และ สมี วิกตติอยู่หลังในปุลงฺลิงค์และนปุลงฺลิงค์ เช่น กสฺส กิสฺส, กสฺมี กิสฺมี กิมฺหิ อีกทั้งในที่ อ และ ส วิกตติในนปุลงฺลิงค์ เช่น กี

การประกอบรูปศัพท์ กตถ

ศัพท์เดิมเป็น กี

ลง ถ ปัจจัยในอรรถสัตตมีวิกตติด้วยสูตรว่า “ตฺรถ สตฺตมฺมฺยา สพฺพนาเมหิ” (กี + ถ)

ให้ ถ ชื่อว่า วิกตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิกตติสณฺญาโย” (กี + ถ)

ในที่ ถ บััจยอยู่หลัง แผลง ก็ เป็น ก ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “เสเสสุ จ” (ก + ถ)

ซ้อน ตุ เป็น ตถ ด้วยสูตรว่า “วคฺเค โฆสาโฆसानํ ตติยปจมา”

สำเร็จรูปเป็น กตถ

[๑๙๘ : ๒๖๙] กิสุมา โว.

ลง ว ปัจจัยท้าย ก็ ในอรรถของสัตตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง

โว อ. ว ปัจจัย โหติ ย่อมลง ปฺร ในเบื้องหลัง กิสุมา จาก ก็ ศัพท์ อตฺเต ในอรรถ
สัตตตมียา ของสัตตตมีวิภัตติ กฺวจิ ในบางแห่ง ฯ

กิสุมา โวติ วปจฺจโย.

ลง ว ปัจจัยด้วยสูตรว่า กิสุมา โว (ลง ว ปัจจัยท้าย ก็ ในอรรถของสัตตตมีวิภัตติ
ในบางแห่ง)

ในสูตรนี้กล่าวถึงการลง ว ปัจจัยท้าย ก็ ศัพท์ ได้รูปว่า กฺว (ในที่ไหน) ส่วนในสูตรต่อมา คือ
สูตรว่า หีหิณฺจณํ กล่าวถึงการลงปัจจัย ๓ ศัพท์ คือ หี, หํ และ หิณฺจณํ ท้าย ก็ ศัพท์ ได้รูปว่า กฺุหี,
กฺุหํ, กฺุหิณฺจณํ (ในที่ไหน) ท่านพระกัจจายนะกล่าวถึงปัจจัย ๔ ศัพท์ข้างต้นนี้ เพราะปรากฏใช้มาก แต่
ในพระบาลียังมีปัจจัยอีกหลายศัพท์ที่ลงท้าย ก็ ศัพท์ คือ

[หิณฺจิ ปัจจัย]	กฺุหิณฺจิ (ในที่ไหน)
[รหฺจณํ ปัจจัย]	กรหฺจณํ (ในกาลไหน)
[รหฺจณํ ปัจจัย]	กรหฺจณํ (ในกาลไหน)
[รหฺจณํ ปัจจัย]	กรหฺจณํ (ในกาลไหน)

รูปแรกมิใช่ใช้ในพระบาลี ส่วนสามรูปหลังมิใช่น้อย ปัจจัยทั้ง ๔ ศัพท์เหล่านี้ลงด้วยการแบ่ง
สูตรเป็นสองส่วนว่า กิสุมา ในสูตรนี้

บทว่า กิสุมา ลบนิคคหิตโน ก็ ศัพท์ ดังปทฺรูปสิทธิฎีกากล่าวว่า

กิสุมาติ นิคคหิตโลปี กตฺวา วุตฺต.^{๒๑๘}

“บทว่า กิสุมา กล่าวไว้โดยกระทำการลบนิคคหิต”

[๑๙๙ : ๒๗๐] กิสฺส ก เว จ.

แปลง ก็ เป็น ก ในที่ ว บัจจัยและบัจจัยอื่นๆ อยู่หลัง

ก อ. ก อาเทศ กิสฺส ของ ก็ ศัพท์ โหติ ย่อมมี เว จ ในที่ ว บัจจัย ด้วย ๗

กิสฺส ก เว เจติ โก.

แปลง [กั] เป็น ก ด้วยสูตรว่า กิสฺส ก เว จ (แปลง ก็ เป็น ก ในที่ ว บัจจัยและบัจจัยอื่นๆ อยู่หลัง)

กการากการโลโป.

ลบ อ อักษรใน ก อักษร

ปทรูปสิทธิปกรณัระบวให้ลบสระ อ ของ ก อักษรในเพราะะ ว บัจจัยด้วยมหาสูตรว่า เตสุ วุทธิ เป็นต้น แต่ฎีกาใหม่กล่าวว่าให้ลบด้วยสูตรว่า สรโลโป เป็นต้น เพราะคัมภีร์นยาสะอนุญาตให้ลบสระหน้าได้ในที่มีพยัญชนะอยู่หลัง ดังรูปว่า เอตโต ที่กล่าวมาแล้วในสูตร ๑๙๔

กฺว.

เช่น

กฺว

(ในที่ไหน)

การประกอบรูปศัพท์ กฺว

ศัพท์เดิมเป็น กั

ลง ว บัจจัยในอรรถสัดตมีวิภัตติด้วยสูตรว่า “กิสฺมา โว” (กั + ว)

ให้ ว ชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า “ควาทยโย วิภตติสณฺญาโย” (กั + ว)

ในที่ ว บัจจัยอยู่หลัง แปลง ก็ เป็น ก ด้วยสูตรว่า “กิสฺส ก เว จ” (ก + ว)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปฺพพมฺโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย” (ก - ะ + ว)

ในที่ ว บัจจัยอยู่หลัง ลบสระหน้าด้วยสูตรว่า “เตสุ วุทธิ” เป็นต้น (กั + ว)

สำเร็จรูปเป็น กฺว

[๒๐๐ : ๒๗๑] หีหิฌจนัน

ลง หี, หั และ หิฌจนัน ท้าย ก็ ศัพท์ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง

หีหิฌจนัน อ. หี, หั และ หิฌจนัน ปัจจัย ท. โหนฺติ ย่อมลง ปร ในเบื้องหลัง กิสุมา
จาก ก็ ศัพท์ อตฺเถ ในอรรถ สดฺตมียา ของสัตตมีวิภัตติ กฺวจิ ในบางแห่ง ๒

หีหิฌจนนติ กิสุมา หีอาทิปัจจยา.

ลง หี ปัจจัยเป็นต้นท้าย ก็ ศัพท์ด้วยสูตรว่า หีหิฌจนัน (ลง หี, หั และ หิฌจนัน ท้าย ก็
ศัพท์ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง)

คำว่า หีหิฌจนัน ลง โย วิภัตติแล้วลบไปด้วยสูตรว่า สพฺพาสมาวุโส เป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ว่า

- หี จ หั จ หิฌจนัน จ หีหิฌจนัน = หี, หั และ หิฌจนัน ปัจจัย ได้รูปว่า หีหิฌจนัน

บางคัมภีร์กล่าวถึง จนัน นิบาตไว้ ตามความเห็นนี้ถือว่าประกอบ จนัน นิบาตท้าย กุหิ ศัพท์ จึง
ไม่มี หิฌจนัน ปัจจัย

[๒๐๑ : ๒๗๒] กุ หีหฺสฺ จ.

แปลง ก็ เป็น กุ ในอรรถของสัตตมีวิภัตติในที่ หี และ หํ ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ อยู่หลัง
 กุ อ. กุ อาเทศ กิสุส ของ ก็ ศัพท์ โหติ ย่อมมี หีหฺสฺ จ ในที่ หี และ หํ ปัจจัย ท.
 ด้วย ๗

กุ หีหฺสฺ เจติ กิสุส กุ.

แปลง ก็ เป็น กุ ด้วยสูตรว่า กุ หีหฺสฺ จ (แปลง ก็ เป็น กุ ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ
 ในที่ หี และ หํ ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ อยู่หลัง)

จกาเรน หิณฺจนํทาจฺนํ จ.

ด้วย จ ศัพท์ แปลงเป็น กุ ได้ในที่ หิณฺจนํ และ ทาจฺนํ ปัจจัยอยู่หลังด้วย

คัมภีร์นี้กล่าวว่า จ ศัพท์รวบรวมปัจจัย ๒ ศัพท์ คือ หิณฺจนํ และ ทาจฺนํ ปัจจัย

แต่ปทรูปสิทธิปริกณ์ได้ประกอบ อาทิ ศัพท์ไว้ด้วยในคำว่า จคฺคหณฺน หิณฺจนํทาจฺนํมิจฺจาทีสุปิ
 ([การแปลง ก็ เป็น กุ] แม้ในเพราะปัจจัยเป็นต้นว่า หิณฺจนํ และ ทาจฺนํ ย่อมมีด้วย จ ศัพท์) ดังนั้น จึง
 อาจแปลง ก็ เป็น กุ ในที่ ทา ปัจจัยอยู่หลัง เช่น ตํ กุทาสฺสุ ภวิสฺสติ (การออกบวชนั้นจักมีในกาลไหน)
 ด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้

ในที่นี้คำว่า กุทาสฺสุ ตັดบทเป็น กุทา + อสฺสุ

คำว่า อสฺสุ เป็นนิบาตที่ไม่มีความหมายใดๆ

คำว่า กุทา ดังกล่าวพบในคาถาว่า

กทาหํ สตุตฺตาหสมฺเมเช

โอวฏฺโฐ อลฺลจิวโร

ปิณฺฑิกาย คมิสฺสามิ

ตํ กุทาสฺสุ ภวิสฺสติ.^{๒๑๙}

“เมื่อไร เมื่อมีฝนตกพรำตลอด ๗ วัน เราจึงมีจีวรเปียกชุ่มเที่ยวไปบิณฑบาต
 การออกบวชนั้นจักสำเร็จได้เมื่อไรหนอ”

กุหิ กุหํ กุหิณฺจนํ

เช่น

กุหิ กุหิ กุหิณจัน (ในที่ไหน)

การประกอบรูปศัพท์ กุหิ

ศัพท์เดิมเป็น กิ

ลง หิ ปัจจัยในอรรถสัทตมีวิภัตติด้วยสูตรว่า “หิหิณจัน” (กิ + หิ)

ให้ หิ ชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสณฺญาโย” (กิ + หิ)

ในที่ หิ ปัจจัยอยู่หลัง แปลง กิ เป็น กุ ด้วยสูตรว่า “กุ หิหฺสู จ” (กุ + หิ)

สำเร็จรูปเป็น กุหิ

[๒๐๒ : ๒๗๓] ตมฺหา จ.

ลง หี และ หํ ปัจจัยเท่านั้นท้าย ต ศัพท์ในอรรถของสัตตมวีวัฏตติ ในบางแห่ง

หีหํ จ อ. หี และ หํ ปัจจัย ท. นั้นเทียว โหนฺติ ย่อมลง ปรํ ในเบื้องหลัง ตมฺหา จาก
ต ศัพท์ อตฺเถ ในอรรถ สตฺตมียา ของสัตตมวีวัฏตติ ภาวจิ ในบางแห่ง ฯ

ตมฺหา เจติ หีหํ.

ลง หี และ หํ ปัจจัยด้วยสูตรว่า ตมฺหา จ (ลง หี และ หํ ปัจจัยเท่านั้นท้าย ต ศัพท์
ในอรรถของสัตตมวีวัฏตติ ในบางแห่ง)

จ ศัพท์ทำหน้าที่อวธารณะ คือ ห้ามการติดตามมาสู่สูตรนี้ของ หิณฺจนํ ศัพท์ ดังนั้น จึงไม่มี
รูปที่ลง หิณฺจนํ ปัจจัยท้าย ต ศัพท์เป็นรูปว่า ตหิณฺจนํ

ตหี ตหํ.

เช่น

ตหี ตหํ (ในที่นั้น)

การประกอบรูปศัพท์ ตหี

ศัพท์เดิมเป็น ต

ลง หี ปัจจัยในอรรถสัตตมวีวัฏตติด้วยสูตรว่า “ตมฺหา จ” (ต + หี)

ให้ หี ชื่อว่า วิภตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตติสญฺญาโย” (ต + หี)

สำเร็จรูปเป็น ตหี

[๒๐๓ : ๒๗๕] ยโต หี.

ลง หี ปัจจัยท้าย ย ศัพท์ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง

หี อ. หี ปัจจัย โหติ ย่อมลง ปร ในเบื้องหลัง ยโต จาก ย ศัพท์ อตฺเถ ในอรรถ
สตฺตมียา ของสัตตมีวิภัตติ กวจิ ในบางแห่ง ๒

ยโต หินฺติ หี.

ลง หี ปัจจัยด้วยสูตรว่า ยโต หี (ลง หี ปัจจัยท้าย ย ศัพท์ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ
ในบางแห่ง)

ยหี.

เช่น

ยหี (ในที่ใด)

การประกอบรูปศัพท์ ยหี

ศัพท์เดิมเป็น ย

ลง หี ปัจจัยในอรรถสัตตมีวิภัตติด้วยสูตรว่า “ยโต หี” (ย + หี)

ให้ หี ปัจจัยชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสณฺญาโย” (ย + หี)

สำเร็จรูปเป็น ยหี

[๒๐๔ : ๒๗๔] อิมสุมมา หธา จ.

ลง ห และ ฐ ปัจจัยท้าย อิม ศัพท์ เท่านั้นในอรรถของสัตตมมีวิภัตติ ในบางแห่ง

หธา อ. ห และ ฐ ปัจจัย ท. โหนฺติ ย่อมลง ปร ในเบื้องหลัง อิมสุมมา จ จาก อิม ศัพท์นั้นเทียว อตฺเถ ในอรรถ สตุตฺตมียา ของสัตตมมีวิภัตติ กฺวจิ ในบางแห่ง ฯ

อิมสุมมา หธา เจติ หธา.

ลง ห และ ฐ ปัจจัยด้วยสูตรว่า อิมสุมมา หธา จ (ลง ห และ ฐ ปัจจัยท้าย อิม ศัพท์ เท่านั้นในอรรถของสัตตมมีวิภัตติ ในบางแห่ง)

จ ศัพท์ทำหน้าที่นิวัตตปนาวธารณะ คือ ห้ามเนื้อความอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งในที่นี้ได้ห้าม การลง ห และ ฐ ปัจจัยท้ายศัพท์อื่นจาก อิม ศัพท์ อย่างไรก็ตาม โดยทั่วไปอรรถอวธารณะดังกล่าวของ เอว ศัพท์มี ๓ ประการ ในที่นี้จำแนกเป็น

๑. คเหตุตัพตตะ เนื้อความที่ควรถือเอา คือ การลง ห และ ฐ ปัจจัยท้าย อิม ศัพท์ ได้ ระบุว่า อิห, อิธ (ในที่นี้)

๒. นิวัตเตตัพตตะ เนื้อความที่ควรห้าม คือ การลง ห และ ฐ ปัจจัยท้ายศัพท์อื่นจาก อิม ศัพท์ จึงไม่มีรูปอื่นจากรูปทั้งสองนั้น

๓. อนุญญาตตตะ เนื้อความที่อนุญาตโดยอ้อม คือ การลง โต, ทานิ และ ธฺนา ปัจจัย ท้าย อิม ศัพท์ ได้ระบุว่า อิโต (แต่ที่นี้), อิทานิ, อธฺนา (ในกาลนี้)

อนึ่ง เอว ศัพท์ที่พบในความหมายว่า ตัดสิน (อวธารณ) แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. สันนิฏฺจนาวธารณะ (ตัดสินด้วยการย้าความ) แปลว่า “นั่นเทียว, นั่นเอง” ต้องประกอบไว้ท้ายบทกิริยาเท่านั้น เพื่อย้าความของกิริยาที่ประกอบร่วม

๒. นิวัตตปนาวธารณะ (ตัดสินด้วยการห้าม) แปลว่า “เท่านั้น” มักประกอบไว้ท้ายบทนาม เป็นส่วนใหญ่ จำแนกออกเป็น ๓ อย่าง คือ

๒.๑ ห้ามคุณลักษณะ เช่น ติสฺโส ธฺนุโร เอว (นายติสสะทรงศิลปะธนูเท่านั้น) เอว ศัพท์ ประกอบท้ายศัพท์แสดงคุณลักษณะ คือ ธฺนุโร (ทรงศิลปะธนู) จึงห้ามคุณลักษณะคือการทรงศิลปะอื่นจาก ธฺนุ อันมีศิลปะการชี่ข้าง เป็นต้น

๒.๒ ห้ามทัพพะ เช่น กาโล เอว ธฺนุโร (นายกาละเท่านั้นทรงศิลปะธนู) เอว ศัพท์ ประกอบ ท้ายศัพท์แสดงทัพพะคือ กาโล (นายกาละ) จึงห้ามทัพพะคือบุคคลอื่นนอกจากนายกาละ

๒.๓ ห้ามกิริยา เช่น อตฺเถว กาโก เสโตปิ (กาเผือกก็มีได้เท่านั้น) เอว ศัพฺทฺประกอบท้าย
กิริยาศัพท์คือ อตฺถิ (มี) จึงห้ามกิริยาความไม่มีแห่งกาเผือก

ข้อความนี้กล่าวไว้ในคัมภีร์สัททสารถยชาลินีว่า

คุณทพฺพกิริยานํ วา	พฺยวจฺเนทวสา ติธา
ติสฺโส ธนุโร เอว	กาโล เอว ธนุโร
อตฺเถว กาโก เสโตปิ	อิทํ เตสํ นิทสฺสนํ ^{๒๒๐}

“อีกนัยหนึ่ง เอว ศัพฺทฺมี ๓ ประเภท ด้วยการห้ามคุณลักษณะ, ทัพพะ หรือ
กิริยา เช่น ติสฺโส ธนุโร เอว (นายติสสะทรงศีลปะธนูเท่านั้น), กาโล เอว ธนุโร
(นายกาละเท่านั้นทรงศีลปะธนู) และ อตฺเถว กาโก เสโตปิ (แม้กาเผือกก็มีได้เท่านั้น)
ทั้งหมดนี้เป็นตัวอย่างของ เอว ศัพฺทฺเหล่านั้น”

นอกเหนือจากนั้น เอว ศัพฺทฺที่ประกอบท้ายบทนามเพื่อห้ามคุณลักษณะเป็นต้นนั้น อาจจะแสดง
ความหมาย ๓ ประการ (ในบางที่ไม่มีความหมายสุดท้าย) คือ

๑. คเหตุัพพัตตะ เนื้อความที่ควรถือเอา เช่น เอว ศัพฺทฺในประโยคว่า ติสฺโส ธนุโร
เอว กล่าวว่าคุณลักษณะคือการทรงศีลปะธนู หรือ เอว ศัพฺทฺในประโยคว่า กาโล เอว ธนุโร ย้ำทัพพะ
คือ นายกาละ

๒. นีวัตเตตัพพัตตะ เนื้อความที่ควรห้าม เช่น เอว ศัพฺทฺในประโยคว่า ติสฺโส ธนุโร เอว
ห้ามคุณลักษณะคือการทรงศีลปะธนู อันมีศีลปะการชี้ข้าง เป็นต้น หรือ เอว ศัพฺทฺในประโยคว่า
กาโล เอว ธนุโร ห้ามทัพพะคือบุคคลอื่นจากนายกาละ

๓. อนุญญาตัตตะ เนื้อความที่อนุญาตโดยอ้อม เช่น เอว ศัพฺทฺในประโยคว่า ติสฺโส
ธนุโร เอว อนุญาตบุคคลอื่นนอกจากติสสะว่าเป็นผู้ทรงศีลปะธนูได้ หรือ เอว ศัพฺทฺในประโยคว่า กาโล
เอว ธนุโร อนุญาตว่านายกาละเป็นผู้ทรงศีลปะอย่างอื่นได้อีกด้วย

อิห อิธ.

เช่น

อิห อิธ (ในที่นี้)

การประกอบรูปศัพท์ อีห

ศัพท์เดิมเป็น อิม

ลง ห ปัจจัยด้วยสูตรว่า “อิมสฺมา หธา จ” (อิม + ห)

ให้ ห ปัจจัยชื่อว่า วิภัติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย” (อิม + ห)

ในที่ ห ปัจจัยอยู่หลัง แปลง อิม เป็น อิ ด้วยสูตรว่า “อิมสฺลฺลฺลิ ถํทานิหโตเรสุ จ” (อิ + ห)

สำเร็จรูปเป็น อีห

[๒๐๕ : ๒๗๘] สัพพโต ธิ.

ลง ธิ ปัจจัยท้าย สัพพ ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง

ธิ อ. ธิ ปัจจัย โหติ ย่อมลง ปฺร ในเบื้องหลัง สัพพโต จาก สัพพ ศัพท์ อตฺเถ ในอรรถ สุตตมียา ของสัตตมีวิภัตติ กวจิ ในบางแห่ง ฯ

สัพพโต ธีติ ธิ.

ลง ธิ ปัจจัยด้วยสูตรว่า สัพพโต ธิ (ลง ธิ ปัจจัยท้าย สัพพ ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง)

สัพพธิ.

เช่น สัพพธิ (ในที่ทั้งปวง)

การประกอบรูปศัพท์ สัพพธิ

ศัพท์เดิมเป็น สัพพ

ลง ธิ ปัจจัยในอรรถสัตตมีวิภัตติด้วยสูตรว่า “สัพพโต ธิ” (สัพพ + ธิ)

ให้ ธิ ชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า “ควาทโย วิภตติสมณฺณโย” (สัพพ + ธิ)

สำเร็จรูปเป็น สัพพธิ

ธิ ปัจจัยและปัจจัยอื่นที่จะกล่าวต่อไปด้วยสูตรว่า กิสมฺมา โว (ลง ว ปัจจัยท้าย ก็ ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง) เป็นต้น มักลงในเอกพจน์ ไม่เหมือนกับ โต ปัจจัยที่ลงในเอกพจน์และพหูพจน์ทั้งสองอย่าง จะเห็นได้ว่า ในการแสดงอรรถของ โต ปัจจัย ปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๒๖๐) ได้กล่าวว่า “ปริสฺสฺมา ปฺริเสหิ วา”ติ อตฺเถ (ในความหมายว่า “จากบุรุษ” หรือว่า “จากบุรุษทั้งหลาย”) แต่ในที่ลง ธิ ปัจจัย ท่านกล่าวว่า สัพพสมฺนฺติ อตฺเถ (ในความหมายว่า ในที่ทั้งปวง) โดยไม่กล่าวว่า สัพพสมฺมิ สัพเพสุติ วา อตฺเถ (ในความหมายว่า ในที่ทั้งปวง หรือว่า ในที่ทั้งปวงทั้งหลาย) ด้วยเหตุนี้ จึงลง ธิ ปัจจัยในเอกพจน์เท่านั้น

อนึ่ง ในพระบาลีมีรูปว่า วิปฺปมฺตฺโตสิ สัพพธิ (พระองค์ทรงหลุดพ้นแล้วจากกรรมทั้งปวง) บทว่า สัพพธิ เป็นอุปาทานเมื่อประกอบกับ มุจ ธาตุใน วิปฺปมฺตฺโต จึงลง ธิ ปัจจัยด้วยการแบ่งสูตรที่เว้นศัพท์ตามมา คือ ศัพท์ว่า สุตตมียา ในสูตรว่า สัพพโต ธิ

กาเลตยธิกาโร.

ศัพท์ว่า กาเล เป็นศัพท์ตามมา

ท่านพระกัจจายณะกล่าวอธิการสูตร (สูตรที่ติดตามมาในสูตรต่อไป) ว่า กาเล (ในความหมายว่า กาล) เพื่อให้วิภัตติปัจจัยมี ทา และ ทาจัน เป็นตันที่กล่าวไว้ในสูตรว่า กีสพพณเภยกุกุหิ ทาทาจัน เป็นตัน เป็นปัจจัยที่ลงในกาลสัตตมิตี คือ สัตตมิตีที่เนื่องด้วยกาล เช่น กทา, กุทาจัน (ในกาลไหน) เป็นตัน ไม่ใช่ปัจจัยที่ลงในอรรถสัตตมิตีตามปกติเหมือน โต ปัจจัยเป็นตัน

[๒๐๖ : ๒๗๖] กีสพพณเภยกุกุหิ ทาทาจัน

ลง ทา และ ทาจัน ท้าย กิ, สพพ, อณณ, เอก, ย และ กุ ศัพท์ ในความหมายว่ากาล ในอรรถของสัตตมิตีวิภัตติ ในบางแห่ง)

ทาทาจัน อ. ทา และ ทาจัน ปัจจัย ท. โหนติ ย่อมลง ปร ในเบื้องหลัง กีสพพณเภยกุกุหิ จาก กิ, สพพ, อณณ, เอก, ย และ กุ ศัพท์ ท. กาเล ในกาล อตฺเถ ในอรรถ สตฺตมียา ของสัตตมิตีวิภัตติ กุวจิ ในบางแห่ง ๕

กีสพพณเภยกุกุหิ ทาทาจันนติ กิอาทิตโต ทา ทาจัน จ.

ลง ทา และ ทาจัน ท้าย กิ ศัพท์เป็นตันด้วยสูตรว่า กีสพพณเภยกุกุหิ ทาทาจัน (ลง ทา และ ทาจัน ท้าย กิ, สพพ, อณณ, เอก, ย และ กุ ศัพท์ ในความหมายว่ากาล ในอรรถของสัตตมิตีวิภัตติ ในบางแห่ง)

แม้ท่านพระกัจจายณะจะกล่าวว่าให้ลง ทาจัน ปัจจัยท้าย กุ ศัพท์ แต่ในความจริงแล้วการลง ทาจัน ปัจจัยนี้จะลงท้าย กุ ศัพท์ไม่ได้ จะต้องลงท้าย กิ ศัพท์ที่จะแปลงเป็น กุ จึงจะชอบด้วยเหตุผล ข้อความข้างต้นจึงเป็นคำกล่าวโดยสังเขปเท่านั้น หาใช่หมายถึงการแปลง กิ เป็น กุ ก่อนจะลง ทาจัน ปัจจัย

ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

กีสพพณเภยกุกุหิ อิมะหิ สพพนาเมหิ ทาปัจจโย กาลตฺเถ โหติ. กุอาเทศภาวิตโต กีสพพโต-
เยว ทาจันปัจจโย โหติ กาเล สตฺตมยตฺเถติ อตฺเถ เวทิตพฺโพ.^{๒๒๑}

“พึงทราบข้อความว่า ลง ทา ปัจจัยท้ายสรรพนามว่า ก็, สัพพ, อณฺณ, เอก และ ย เหล่านี้ ในความหมายว่ากาล และลง ทาจน ปัจจัยท้าย ก็ ศัพท์เท่านั้นที่จักมีการแปลงเป็น กุ ในความหมายว่า กาล ในอรรถของสัตตมิมวัตติ”

การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ผลุปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงผล แต่มุ่งให้หมายถึงเหตุ ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึง กุ ศัพท์อันเป็นผล แต่เจตนาหมายถึง ก็ ศัพท์อันเป็นเหตุ

ปทฺฐปสฺสิทฺธิกา (คำอธิบายสูตร ๒๗๖) อธิบาย กุ ศัพท์ในสูตรไว้ว่า การกล่าว กุ ศัพท์อีกในเมื่อกล่าว ก็ ศัพท์ไว้แล้ว มีประโยชน์เพื่อแสดงความเป็นนิปาตนะของ กุ ศัพท์ และแสดงการลง ทาจน ปัจจัยท้าย กุ ศัพท์ (ก็ ศัพท์ที่จะแปลงเป็น กุ) เท่านั้น ดังข้อความว่า

“กิน”ติ วตฺวา ปฺน “กุ”อิตฺติ วจฺนํ กุติ นิปาตนทสฺสนตฺถํ, ทาจนณฺจ กุ อิจฺเจตสฺมา เอว ภวตฺติทสฺสนตฺถํ.^{๒๒๒}

“การกล่าวว่า ก็ แล้วกล่าวว่า กุ อีก มีประโยชน์เพื่อแสดงความเป็นนิปาตนะของ กุ ศัพท์ และการลง ทาจน ปัจจัยย่อมมิได้ท้าย กุ ศัพท์ เท่านั้น”

คำว่า นิปาตนะ คือ การประกอบรูปศัพท์ด้วยคำในสูตรนั้นๆ เป็นวิธีพิเศษที่ไม่ใช้สูตรอื่นๆ หรือ มหาสูตร แต่อุญฺญาโตให้คำในสูตรสามารถนำมาใช้ประกอบรูปศัพท์ได้ ซึ่งในที่นี้เป็นการแปลง ก็ เป็น กุ ด้วย กุ นิปาตนะในสูตรนี้

ข้อความว่า “และการลง ทาจน ปัจจัยย่อมมิได้ท้าย กุ ศัพท์ เท่านั้น” ระบุถึงการลง ทาจน ท้าย กุ ศัพท์ด้วยการกล่าวซ้ำข้อความที่ได้กล่าวมาแล้ว ซึ่งก็คือ ก็ ในคำว่า ก็สพฺพณฺณเมกย นั้นเอง การกล่าวซ้ำข้อความที่ได้กล่าวมาแล้วนี้มีประโยชน์เพื่อกำหนดให้แน่นอน หรือเพื่อแสดงอรรถอื่น ซึ่งในที่นี้เป็นการกำหนดการลง ทาจน ปัจจัยว่าลงท้าย ก็ ศัพท์ที่จะแปลงเป็น กุ เท่านั้น ไม่ลงท้าย สพฺพ ศัพท์เป็นต้น ดังกฎทั่วไปกล่าวว่า

สิทฺเธ สตฺยารมฺโห นิยมาย วา โหติ อตฺถนตฺตรวิญญาปนาย วา.^{๒๒๓}

“เมื่อความสำเร็จมีอยู่ การปรารภก็ย่อมมีเพื่อความแน่นอน หรือเพื่อแสดงให้รู้อรรถอื่น”

สิทฺเธ สตฺยารมฺโห นิยมาย วา โหติ ญาปกาย วา.^{๒๒๔}

“เมื่อความสำเร็จมีอยู่ การปรารภก็ย่อมมีเพื่อความแน่นอน หรือเพื่อแสดงให้รู้[อรรถอื่น]”

กฎข้างต้นอาศัยข้อความจากคัมภีร์ปริภาเซนทฺุสฺสฺระ (ข้อ ๓๐) ว่า สิทฺเธ สตฺยารมฺโห นิยมาย สฺยตฺ ตามนัยนี้ควรเปลี่ยนเป็นบาลีว่า สิทฺเธ สตฺยารมฺโห นิยมาย ลียา (เมื่อความสำเร็จมีอยู่ การปรารภอีกพึงมีเพื่อความแน่นอน)

สหุทธิกา อตฺถาธิโก โหติ.^{๒๒๕}

“อรรถที่เกินมาย่อมมิได้เพราะศัพท์เกินมา”

ปกติ เหาจริยานํ, ยทิทํ เยน เกนจิ อากาเรน อตฺถนฺตริยวิญญาปนํ^{๒๒๖}

“โดยแท้จริงแล้ว การแสดงให้รู้อรรถอื่นด้วยอาการอย่างใดอย่างหนึ่งนี้ เป็นธรรมเนียมของบูรพาจารย์ทั้งหลาย”

ปกติ เหาจริยานํ, ยทิทํ เยน เกนจิ อากาเรน อธิปายวิญญาปนํ^{๒๒๗}

“โดยแท้จริงแล้ว การแสดงให้รู้ความมุ่งหมายด้วยอาการอย่างใดอย่างหนึ่งนี้ เป็นธรรมเนียมของบูรพาจารย์ทั้งหลาย”

ปกติ เหาจริยานํ, ยทิทํ เยน เกนจิ อากาเรน อตฺตโน อธิปายวิญญาปนํ^{๒๒๘}

“การแสดงให้รู้ความมุ่งหมายของตนด้วยอาการอย่างใดอย่างหนึ่งนี้ เป็นธรรมเนียมของบูรพาจารย์ทั้งหลาย”

คำอธิบายข้างต้นกล่าวตามความเห็นของปทูปสิทธิปริกัรณและฎีกา แต่ฎีกาใหม่กลับเห็นว่า ให้แปลง กิ เป็น กุ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า กุ หีหฺสุ จ โดยไม่จำเป็นต้องใช้ กุ นิบาตนะในสูตรนี้ เพราะ จ ศัพท์ในสูตรดังกล่าวอนุญาตการแปลง กิ เป็น กุ ได้ในที่นี้ หิยจัน ปัจจยเป็นต้นอยู่หลัง นอกจากนั้น ท่านเห็นว่า การลง ทา ปัจจยมิได้ท้าย กิ, สพุพ, อญญ, เอก และ ย ศัพท์ ส่วนการลง ทาจัน ปัจจยมิได้ท้าย กิ ศัพท์ที่จะแปลงเป็น กุ ตามรูปวิเคราะห์ทวันทสมาสที่แยกออกเป็น ๒ ส่วน คือ

- กิ จ สพุโพ จ อญโณ จ เอโก จ โย จ กิสพุพญเณกยา = กิ, สพุพ, อญญ, เอก และ ย ศัพท์

- กิสพุพญเณกยา จ กุ จ กิสพุพญเณกยภู = กิ, สพุพ, อญญ, เอก, ย และ กุ ศัพท์

เมื่อแยกรูปวิเคราะห์เป็น ๒ ส่วนเช่นนี้แล้ว จึงลง ทา ปัจจยท้าย ๕ ศัพท์แรก และลง ทาจัน ปัจจยท้าย กิ ศัพท์สุดท้ายตามยถากมนัย คือ นัยที่กล่าวไว้ตามลำดับ ความเห็นนี้จึงไม่เหมือนกับปทูปสิทธิปริกัรณและฎีกาที่แสดงรูปวิเคราะห์อย่างเดียวว่า

- กิ จ สพุโพ จ อญโณ จ เอโก จ โย จ กุ จ กิสพุพญเณกยภู

และระบุงถึงการลง ทาจัน ด้วย กุ ศัพท์ที่กล่าวซ้ำอีก

สรุปความว่า ความเห็นของปทูปสิทธิปริกัรณและฎีกาเป็นการกล่าวไว้โดยอ้อม ส่วนความเห็นของฎีกาใหม่เป็นความเห็นที่กล่าวโดยตรง โดยแยกรูปวิเคราะห์ออกเป็นสองส่วนเท่านั้น

กสฺมี กาเล กทา กุทาจัน

เช่น กทา กุทาจน์ ซึ่งใช้ในความหมายว่า “ในกาลไหน”

การประกอบรูปศัพท์ กทา

ศัพท์เดิมเป็น กี

ลง ทา ปัจจัยด้วยสูตรว่า “กีสัพพณเมกยกุหิ ทาทาจน์” (กี + ทา)

ให้ ทา ปัจจัยชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสณฺณายโย” (กี + ทา)

ในที่ ทา ปัจจัยอยู่หลัง แปลง กี เป็น ก ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “กิสฺส ก เว จ” (ก + ทา)

สำเร็จรูปเป็น กทา

[๒๐๗ : ๒๗๗] สพฺพสฺส โส ทามฺหิ วา.

แปลง สพฺพ เป็น ส ในที่ ทา ปัจจัยอยู่หลังได้บ้าง

โส อ. ส อาเทศ สพฺพสฺส ของ สพฺพ ศัพท์ โหติ ย่อมมี ทามฺหิ ในที่ ทา ปัจจัย วา บ้าง ๕

สพฺพสฺส โส ทามฺหิ วาติ สพฺพสฺส โส วา.

แปลง สพฺพ เป็น ส ได้บ้างด้วยสูตรว่า สพฺพสฺส โส ทามฺหิ วา (แปลง สพฺพ เป็น ส ในที่ ทา ปัจจัยอยู่หลังได้บ้าง)

สทา สพฺพทา.

เช่น

สทา สพฺพทา (ในกาลทุกเมื่อ)

การประกอบรูปศัพท์ สทา

ศัพท์เดิมเป็น สพฺพ

ลง ทา ปัจจัยด้วยสูตรว่า “กีสพฺพณฺเณกยฺกฺกฺหิ ทาทาจัน” (สพฺพ + ทา)

ให้ ทา ปัจจัยชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า “ตุวาทโย วิภตฺติสณฺณายो” (สพฺพ + ทา)

ในที่ ทา ปัจจัยอยู่หลัง แปลง สพฺพ เป็น ส ด้วยสูตรว่า “สพฺพสฺส โส ทามฺหิ วา” (ส + ทา)

สำเร็จรูปเป็น สทา

การประกอบรูปศัพท์ สพฺพทา

ศัพท์เดิมเป็น สพฺพ

ลง ทา ปัจจัยด้วยสูตรว่า “กีสพฺพณฺเณกยฺกฺกฺหิ ทาทาจัน” (สพฺพ + ทา)

ให้ ทา ปัจจัยชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า “ตุวาทโย วิภตฺติสณฺณายो” (สพฺพ + ทา)

แม้ควรจะแปลง สพฺพ เป็น ส ด้วยสูตรว่า “สพฺพสฺส โส ทามฺหิ วา” ก็ไม่ต้องทำเช่นนั้น เพราะวา ศัพท์ในสูตรนี้ห้ามไว้

สำเร็จรูปเป็น สพฺพทา

[๒๐๘ : ๒๗๘] ตมฺหา ทานิ จ.

ลง ทานิ และ ทา ปัจจัยท้าย ต ศัพท์ ในความหมายว่า กาล ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ
ในบางแห่ง

ทานิ จ อ. ทานิ ปัจจัย ด้วย ทา จ อ. ทา ปัจจัย ด้วย โหนฺติ ย่อมลง ปร ใน
เบื้องหลัง ตมฺหา จาก ต ศัพท์ กาล ในกาล อตฺเถ ในอรรถ สตฺตมียา ของสัตตมีวิภัตติ กุวจิ
ในบางแห่ง ๒

ตมฺหา ทานิ เจติ ทานิ ทา จ.

ลง ทานิ และ ทา ปัจจัยด้วยสูตรว่า ตมฺหา ทานิ จ (ลง ทานิ และ ทา ปัจจัยท้าย
ต ศัพท์ ในความหมายว่า กาล ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง)

ปทฺรฐสัทธิฎีกา (คำอธิบายสูตร ๒๗๘) กล่าวว่า จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อนุกัฏณะ คือ ดึง
ทา ปัจจัยจากสูตรว่า กิสฺสพฺพณฺเณกฺกฺกฺ ทาทาจนฺ มาไว้ในสูตรนี้

ตทานิ ตทา.

เช่น

ตทานิ ตทา (ในกาลนั้น)

การประกอบรูปศัพท์ ตทานิ

ศัพท์เดิมเป็น ต

ลง ทานิ ปัจจัยท้าย ต ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ตมฺหา ทานิ จ” (ต + ทานิ)

ให้ ทานิ ปัจจัยชื่อว่า วิภัตติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสณฺญาโย” (ต + ทานิ)

สำเร็จรูปเป็น ตทานิ

ยทาทินา อิมสฺสทา สมานาปรเหิ จ ยถาสงฺขยํ ชฺชชฺชุปฺปจฺจยา.

ลง ชฺช และ ชฺชฺ ปัจจัยตามลำดับจำนวนท้าย อิม ศัพท์, สมาน ศัพท์ และ อปร ศัพท์
ด้วยสูตรว่า ยท เป็นต้น (คือ ยทฺนุปรนฺนา นิปาตนา สิขฺฌนฺติ)

คำว่า ยถาสงขยฺ (ตามลำดับจำนวน) หมายความว่า ลง ชฺช ปัจจัยท้าย อิม ศัพท์ และลง ชฺช ปัจจัยท้าย สมาน ศัพท์ และ อปร ศัพท์ ดังนั้น จึงไม่มีรูปว่า อชฺช, สชฺช และ อปรชฺช

อิมสมานานํ อสา จ.

และแปลง อิม เป็น อ, สมาน เป็น ส

อชฺช สชฺช อปรชฺช.

เช่น

อชฺช	(ในวันนี้)
สชฺช	(ในกาลที่เสมอกัน, ทันทิ)
อปรชฺช	(ในวันอื่นอีก)

คำว่า อชฺช มีความหมายว่า อิมสฺมี กาล (ในกาลนี้ คือ บัดนี้ หรือวันนี้)

คำว่า สชฺช มีความหมายว่า สมาน กาล (ในกาลที่เสมอกัน, ทันทิ)

คำว่า อปรชฺช มีความหมายว่า อปรสฺมี กาล (ในกาลอื่นอีก คือ ในกาลต่อไป หรือในวันอื่น)

คัมภีร์นี้กล่าวถึงรูปทั้งสามศัพท์นี้ไว้ในนามกัณฑ์ แต่ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวไว้ในอภัยยัตถิต จึงมีวิธีประกอบรูปศัพท์ที่ยาวกว่า เพราะต้องตั้งรูปวิเคราะห์และลบลวิภัตตินามเป็นต้นตามวิธีของดัตถิต

การลง ชฺช และ ชฺช ปัจจัยท้าย อิม, สมาน และ อปร ศัพท์ดังกล่าวนี้ ท่านผู้แต่งได้นำมาจาก ปทรูปสิทธิปกรณ์ที่ประพันธ์เป็นคาถาว่า

อิมสฺมา ชฺช ลียา กาล	สมานาปรโต ชฺช จ
อิมสทฺทสฺส'กาโร จ	สมานสฺส จ โส ลียา. ^{๒๒๙}

“ลง ชฺช ปัจจัยท้าย อิม ศัพท์ในกาลเวลา

ลง ชฺช ปัจจัยท้าย สมาน ศัพท์ และ อปร ศัพท์

แปลง อิม ศัพท์เป็น อ อักษร

และแปลง สมาน ศัพท์เป็น ส”

การประกอบรูปศัพท์ อชฺช

ศัพท์เดิมเป็น อิม ศัพท์

ลง ชฺช ปัจจัยท้าย อิม ศัพท์ในอรรถกาลด้วยสูตรว่า “ยทนุปนฺนา นิปาตนา สีขุณฺณติ” (อิม + ชฺช)

แปลง อิม เป็น อ ด้วยสูตรว่า “ยทนุปนฺนา นิปาตนา สีขุณฺณติ” (อ + ชฺช)

ลง สฺมี สัตตมีวิภัติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย อชฺช ศัพท์ด้วยสูตรว่า “โอกาเส สตฺตมี” (อชฺช + สฺมี)

ลง สฺมี วิภัติด้วยสูตรว่า “สพฺพาสมาวุโสปลสคฺคฺคฺนิปาตาทีหิ จ” (อชฺช)

สำเร็จรูปเป็น อชฺช

[๒๐๙ : ๒๗๙] อิมสุมารหิณนาทานิ จ.

ลง รหิ, ฐนา และ ทานิ ปัจจัย ท้าย อิม ศัพท์ในความหมายว่า กาล ในอรรถของ สัตตมวีริวัตติ ในบางแห่ง

รหิณนาทานิ อ. รหิ, ฐนา และ ทานิ ปัจจัย ท. โหนฺติ ย่อมลง ปฺร ในเบื้องหลัง อิมสุมาร จาก อิม ศัพท์ กาล ในกาล อตฺเถ ในอรรถ สดฺตมียา ของสัตตมวีริวัตติ กฺวจิ ในบางแห่ง ๗

อิมสุมารหิณนาทานิ เจติ รหยาทิปจจยา.

ลง รหิ ปัจจัยเป็นต้นด้วยสูตรว่า อิมสุมารหิณนาทานิ จ (ลง รหิ, ฐนา และ ทานิ ปัจจัย ท้าย อิม ศัพท์ในความหมายว่า กาล ในอรรถของสัตตมวีริวัตติ ในบางแห่ง)

ฉบับฉฏฐสังคีติและฉบับสิงหลบางฉบับมีรูปว่า อิมสุมารหิณนาทานิ จ ฉบับสิงหลบางฉบับมีรูปเป็น อิมสุมารหิณนา จ ผู้แปลคิดว่าปาฐะหลังถูกต้อง เพราะ ทานิ ปัจจัยอาจตามมาจากสูตรว่า ตมฺหา ทานิ จ ที่อยู่หน้าสูตรนี้ เหมือน ทา ปัจจัยที่ตามมาในสูตร ตมฺหา ทานิ จ จากสูตรก่อนว่า กิสฺสพฺพณฺเณกฺกุกฺกิททาหาจํ จะเห็นได้ว่าสูตรทั้งสามสูตร คือ กิสฺสพฺพณฺเณกฺกุกฺกิททาหาจํ, ตมฺหา ทานิ จ และ อิมสุมารหิณนา จ อยู่ติดกัน ข้อความจากสูตรก่อนจึงตามมาในสูตรต่อไปได้ ดังนั้น ปาฐะหลังจึงสมควรกว่า แม้ปทฺรุปสฺสทิสฺสทิกาก็กล่าวว่า

รหิ จ ฐนา จ รหิณนา. จสทฺโท ทานิปจจยสมฺปิณฺทนตฺโถ.^{๒๓๐}

“รหิ ปัจจัย และ ฐนา ปัจจัย ชื่อว่า รหิณนา จ ศัพท์มีประโยชน์เพื่อรวบรวม ทานิ ปัจจัย”

ในวุตติของสูตรนี้ในปทฺรุปสฺสทิสฺสทิกัณฺเณ มีข้อความว่า รหิณนาทานิอิจฺเจเต ปจจยา โหนฺติ (ลง ปัจจัยเหล่านี้คือ รหิ, ฐนา และ ทานิ) ท่านกล่าวถึง ทานิ ปัจจัยในที่นี้โดยหมายถึง จ ศัพท์ได้รวบรวม ทานิ ปัจจัยไว้แล้ว ถ้าหากสูตรนี้มีรูปเป็น อิมสุมารหิณนาทานิ จ ศัพท์ว่า จ ก็จะไม่มีความหมายแต่อย่างใด อนึ่ง ปทฺรุปสฺสทิสฺสทิกัณฺเณมิได้แสดงอรรถของ จ ศัพท์ไว้ในทุกสูตร อรรถของ จ ศัพท์นั้นจะพบในฎีกาของปทฺรุปสฺสทิสฺสทิกัณฺเณบ้าง ในคัมภีร์นยาสะบ้าง

แม้คัมภีร์กาทันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๓๒๒) ก็กล่าวถึง ทานิ ปัจจัยว่า อิทมฺ รหยาณฺนาทานิมฺ (ลง รหิ, ฐนา และ ทานิมฺ ปัจจัยท้าย อิทมฺ ศัพท์) แต่คัมภีร์นั้นไม่มี จ ศัพท์ซึ่งทำหน้าที่อุดตสมุจจะยะ จึงไม่ควรมี ทานิ ปัจจัยโดยตรงในกัจจายนสูตร

[๒๑๐ : ๒๘๐] เอต รหิมหิ.

แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น เอต ในที่ รหิ ปัจจัยอยู่หลัง

เอต อ. เอต อาเทศ อิมสฺส ของ อิม ศัพท์ สพฺพสฺส ทั้งศัพท์ โหติ ย่อมมี รหิมหิ ในที่ รหิ ปัจจัย ๒

เอต รหิมหิติ อิมสฺส เอโต.

แปลง อิม เป็น เอต ด้วยสูตรว่า เอต รหิมหิ (แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น เอต ในที่ รหิ ปัจจัยอยู่หลัง)

เอตรหิ.

เช่น

เอตรหิ (ในกาลนี้, บัดนี้)

ท่านพระกัจจายนะกล่าวถึงการแปลง อิม เป็น เอต ด้วยสูตรนี้ ทั้งๆ ที่ เอต ศัพท์อาจแปลว่า “นี้” ได้ในภาษาไทยเหมือน อิม ศัพท์ ที่จริงแล้ว เอต ศัพท์น่าจะแปลว่า “นั่น” เพราะเป็นศัพท์ที่แสดง ความหมายว่า ไกล (สมীปวาก) ไม่ได้แสดง ความหมายว่า ใกล้ที่สุด (อจฺจนตสมीป) หรือแสดง ความหมายว่า ไกล (ทฺูร) มีข้อสังเกตว่า ไทยนิยมแปล เอต ว่า “นั่น” แต่ความหมายดังกล่าวพบในภาษาไทยเท่านั้น ในภาษาอังกฤษใช้ อิม เป็น This (นี้) และ เอต กับ ต ศัพท์เป็น That (นั่น) แม้ในภาษาพม่า ความหมายว่า “นี้” ใช้เป็น “อี” ส่วนความหมายว่า “นั่น” ใช้เป็น “โถ” ไม่มีความหมายว่า “นั่น” ในภาษาพม่าและ ภาษาอังกฤษ ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา

การประกอบรูปศัพท์ เอตรหิ

ศัพท์เดิมเป็น อิม

ลง รหิ ปัจจัยท้าย อิม ศัพท์ด้วยสูตรว่า “อิมสฺมา รหิฏฺฐานานิ จ” (อิม + รหิ)

ให้ รหิ ปัจจัยชื่อว่า วิภัติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญายो” (อิม + รหิ)

ในที่ รหิ ปัจจัยอยู่หลัง แปลง อิม ศัพท์เป็น เอต ด้วยสูตรว่า “เอต รหิมหิ” (เอต + รหิ)

สำเร็จรูปเป็น เอตรหิ

[๒๑๑ : ๒๘๑] อ ฐนามุหิ จ.

แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น อ อีกด้วย ในที่ ฐนา ปัจจัยอยู่หลัง

อ จ อ. อ อาเทศ อีกด้วย อิมสฺส ของ อิม ศัพท์ โหติ ย่อมมี ฐนามุหิ ในที่ ฐนา ปัจจัย ๙

อ ฐนามุหิ เจติ อิมสฺส อ.

แปลง อิม เป็น อ ด้วยสูตรว่า อ ฐนามุหิ จ (แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น อ อีกด้วย ในที่ ฐนา ปัจจัยอยู่หลัง)

จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่ขอเพกขา คือ มองหาการแปลง อิม เป็น อิ ที่กล่าวไว้แล้วในสูตรก่อน จากสูตรนี้ คือสูตรว่า อิมสฺสิ ถํทานิโตะธสุ จ หมายความว่า ไม่เพียงแปลง อิม เป็น อิ ในที่ ถํ ปัจจัย เป็นต้น อยู่หลังด้วยสูตรดังกล่าว แต่ยังแปลงเป็น อ ในที่ ฐนา ปัจจัยอยู่หลังได้อีกด้วย

ดังปทรูปสิทธิฎีกากล่าวว่า

อ ฐนามุหิ จาติ เอตถ จคฺคหณํ ปุพฺเพ วุตตอิการาเทสาเปกฺขนติ ทฎฺฐพฺพ.^{๒๓๒}

“จ ศัพท์ในสูตรว่า อ ฐนามุหิ จ นี้ พึงทราบว่ามีองหาการอาเทศเป็น อิ อักษรซึ่งกล่าวไว้ในสูตรก่อน”

อนึ่ง การใช้ จ ศัพท์ลักษณะนี้ไม่เป็นที่นิยมในกัจจายนไวยากรณ์ แต่พบมากในคัมภีร์กัตตันตระ ส่วนคัมภีร์กัจจายนสูตรัตถะ (สูตร ๒๓๔) กล่าวว่า จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่สันนิฐานาวาธณะ เพราะ ย้าการแปลง อิม เป็น อ แน่นนอนในที่ รหิ ปัจจัยอยู่หลัง จึงไม่มีรูปว่า อิมรหิ ตามนัยนี้ควรแปล จ ศัพท์ ไว้ร่วมกับกริยาคุมพากย์ว่า โหติ เป็นรูปว่า

“อ อ. อ อาเทศ อิมสฺส ของ อิม ศัพท์ โหติ จ ย่อมมี นั่นเทียว ฐนามุหิ ในที่ ฐนา ปัจจัย ๙”

อฐนา อิทานิ.

เช่น

อฐนา (ในกาลนี้)

อิทานิ (ในกาลนี้)

การประกอบรูปศัพท์ อรุณา

ศัพท์เดิมเป็น อิม

ลง ฤณา ปัจจัยท้าย อิม ศัพท์ด้วยสูตรว่า “อิมสฺมา รหิฤณาทานิ จ” (อิม + ฤณา)

ให้ ฤณา ปัจจัยชื่อว่า วิภัติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสณฺญาโย” (อิม + ฤณา)

ในที่ ฤณา ปัจจัยอยู่หลัง แปลง อิม ศัพท์เป็น อ ด้วยสูตรว่า “อ ฤนามฺหิ จ” (อ + ฤณา)

สำเร็จรูปเป็น อรุณา

การประกอบรูปศัพท์ อิทานิ

ศัพท์เดิมเป็น อิม

ลง ทานิ ปัจจัยท้าย อิม ศัพท์ด้วยสูตรว่า “อิมสฺมา รหิฤณาทานิ จ” (อิม + ทานิ)

ให้ ทานิ ปัจจัยชื่อว่า วิภัติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภตฺติสณฺญาโย” (อิม + ทานิ)

ในที่ ทานิ ปัจจัยอยู่หลัง แปลง อิม ศัพท์เป็น อิ ด้วยสูตรว่า “อิมสฺสิ ถฺทานิหโตเรสุ จ” (อิ + ทานิ)

สำเร็จรูปเป็น อิทานิ

โลปเตว.

บทว่า โลป ย่อมติดตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[๒๑๒ : ๒๘๒] สพพาสมาวุโสปลสคฺคนิปาตาทีหิ จ.

ลปวิภตฺติทังปวงท่าย อาวุโส, อุปสรรค และนิบาต เป็นต้นนั้นเที่ยว

โลโป อ.การลบ วิภตฺติ^๑ แห่งวิภตฺติ ท. สพพาส^๒ ทั้งปวง ปราส^๓ อันเป็นเบื้อง
หลัง สหุเทหิ จากศัพท์ ท. อาวุโสปลสคฺคนิปาตาทีหิ อันมี อาวุโส, อุปสรรค และนิบาต เป็นต้น
โหติ จ ย่อมมี นั้นเที่ยว ๑

คำว่า สพพาสมาวุโสปลสคฺคนิปาตาทีหิ ตัดบทเป็น สพพาส + อาวุโส + อุปสคฺคนิปาต + อาทีหิ
จ ศัพท์ทำหน้าที่อวธารณะที่เรียกว่า สันนิฐานาวธารณะ คือ ย้ำความ

เอเตหิ ปรา สพพา วิภตฺติ ลฺปนฺเต.

ลปวิภตฺติทั้งหมดท่ายศัพท์เหล่านั้น

ตฺว อาวุโส ตุมฺहे อาวุโส.

เช่น

[เอกพจน์] ตฺว อาวุโส (ข้าแต่ท่านผู้มีอายุ ท่าน[จงไป])

[พหูพจน์] ตุมฺहे อาวุโส (ข้าแต่ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ท่านทั้งหลาย[จงไป])

สูตรนี้กล่าวถึงการลปวิภตฺติทั้งหมดท่ายอุปสรรคและท่ายนิบาต โดยกล่าวตามข้อความในคัมภีร์
สันสกฤตเหล่านี้ คือ

- ปาณินิ (อริยาเย ๒ ปาทะ ๔ สูตร ๘๒) กล่าวว่า

อพยยา อาวิภตฺติ^๑ <อวยยาทาปฺสฺปะ> (ลป อา อิตถิปัจจัยและวิภตฺตินามท่ายอพยยศัพท์)

- คัมภีร์กาดันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๑๐) กล่าวว่า

อพยยา จ <อวยยาจ> (ลปวิภตฺติท่ายอพยยศัพท์ด้วย)

- คัมภีร์มฺุคฺโพรธะ (สูตร ๒๔๖) กล่าวว่า

อพยยา โลโป วิภคตียา <วฺยาลลฺก ฤเต> (ลบวิภคตติที่อยู่ท้ายอัพยยศัพท์)

ในคำว่า ตฺว อวฺโส คำว่า อวฺโส เป็นตัวอย่างเอกพจน์ เพราะประกอบใช้กับรูปประธานที่เป็นเอกพจน์ว่า ตฺว ส่วนคำว่า ตุมฺเห อวฺโส เป็นตัวอย่างพหูพจน์ เพราะประกอบใช้กับรูปประธานที่เป็นพหูพจน์ว่า ตุมฺเห บทประธานทั้งสองบทนี้เนื่องด้วยกริยาคุมพากย์ที่เป็นเอกพจน์ว่า คจฺณ และ คจฺณถ ตามลำดับ

แม้ อวฺโส ศัพท์จะเป็นนิบาตเช่นเดียวกัน แต่เป็นนิบาตพิเศษที่ใช้ได้ทั้งสองฝ่ายคือทั้งฝ่ายเอกพจน์และพหูพจน์ เช่น ตฺว อวฺโส คจฺณ (ผู้มีอายุ ท่านจงไป) ตุมฺเห อวฺโส คจฺณถ (ผู้มีอายุทั้งหลาย พวกท่านจงไป) ดังนั้น แม้ อวฺโส จะนับเข้าในนิบาตก็กล่าวไว้ต่างหากอีก ดังปทรูปสัทธิปกรณ์กล่าวว่า

เอตถ จ อวฺโสติมสฺส วิสฺสุ คหณํ สสงฺขยตุตฺถิปนตฺถนฺติ ทฎฺฐพฺ. ^{๒๓๓}

“อนึ่ง พึงทราบว่า การถือเอาบทว่า อวฺโส นี้ต่างหากในสูตรนี้ มีประโยชน์เพื่อแสดงความเป็นไป กับด้วยพจน์”

ท่านกล่าว อาทิ ศัพท์เพื่อหมายเอาบทตัดทิตที่ลง โส ปัจจัยท้าย สุตฺต และ ปท เป็นต้น เช่น สุตฺตโส (โดยพระพุทธพจน์) ปทโส (โดยส่วน) ตามจะกล่าวไว้ในสูตรว่า วิภาเค ธา จ (ดู สูตร ๔๒๐)

ดังปทรูปสัทธิปกรณ์กล่าวว่า

อาทิสทฺเทน กฺวจิ สุตฺตปทาทีหิ จ. ^{๒๓๔}

“และลบวิภคตติทั้งปวงท้ายศัพท์ว่า สุตฺต และ ปท เป็นต้นในบางแห่งด้วย อาทิ ศัพท์”

แม้สัญญาศัพท์ที่แสดงจำนวน เช่น จตฺตาสีสฺ (๔๐), ปญฺจาสฺ (๕๐) เป็นต้น ก็รวมไว้ด้วย อาทิ ศัพท์ในสูตรนี้ ดังที่คัมภีร์นี้กล่าวไว้ในสูตร ๑๙๐

อนึ่ง ฎีกาใหม่ได้อธิบายเรื่องนี้ว่า

อิธ อาทิสทฺเทน กตฺถจิ สุตฺเตสฺวาคตสทฺเทหิปี วิภคตฺติ ลฺยุณฺเต. ^{๒๓๕}

“ลบวิภคตติท้ายศัพท์ที่ปรากฏในสูตรบางแห่งด้วย อาทิ ศัพท์ในสูตรนี้อีกด้วย”

ข้อนี้หมายความว่า ศัพท์ที่ไม่ปรากฏวิภคตติโดยลงวิภคตติแล้วลบไป เช่น

- โคณ ศัพท์ ในสูตรว่า โคณ นฺมฺหิ วา.
- นา และ เอน ศัพท์ ในสูตรว่า อโต เนน
- หีหฺหิณฺจณฺ ศัพท์ ในสูตรว่า หีหฺหิณฺจณฺ
- สฺมิโน ศัพท์ ซึ่งลบ ส วิภคตติเป็นรูปว่า สฺมิ ในสูตรว่า เนตาหิ สฺมิมายยา

เป็นต้น ดังคำอธิบายในคัมภีร์ไวยากรณ์ว่า

โคโณ นฺมฺหิ วาติ วตฺตพฺเพ เสสโต โลโป คสิปฺติยธิกิจฺจ สพฺพาสมาวุโสปสฺสคฺคณิปาตาทีหิ เจติ

เอตถ อาทิกคหณน วิมุตติโลปํ กตฺวา วา โลปณฺจ ตตฺราราโรติ สนฺธิ กตฺวา วา เอวํ วุตฺตุนฺติ ทฎฺฐพฺพ.^{๒๓๖}

“เมื่อควรกล่าวว่า โคณ นมฺหิ วา โปรดทราบว่ากล่าวไว้อย่างนี้ โดยทำการลบวิมุตติด้วย อาทิกคหณนในสูตรว่า สพฺพาสมาวุโสปลคฺคณิปาตาทีหิ จ นี เพราะอาศัยสูตรว่า เสสโต โลปํ คสิปิ หรือโดยทำสนธิด้วยสูตรว่า โลปณฺจ ตตฺราราโร”

เอตถ จ สมิโน อายยาติ วตฺตพฺเพ สพฺพาสมาวุโสปลคฺคณิปาตาทีหิ เจติ เอตถ อาทิกคหณน วิมุตติโลปํ กตฺวา เอวํ วุตฺตุนฺติ ทฎฺฐพฺพ.^{๒๓๗}

“อนึ่ง เมื่อควรกล่าวว่า สมิโน อายยา ในสูตรนี้ โปรดทราบว่ากล่าวไว้อย่างนี้ โดยทำการลบวิมุตติด้วย อาทิกคหณนในสูตรว่า สพฺพาสมาวุโสปลคฺคณิปาตาทีหิ จ นี”

การประกอบรูปศัพท์ อาวุโส

ศัพท์เดิมเป็น อาวุโส

ลง สิ วิมุตติท้าย อาวุโส ศัพท์ด้วยสูตรว่า “อาลปเน จ” (อาวุโส + สิ)

ลบ สิ วิมุตติด้วยสูตรว่า “สพฺพาสมาวุโสปลคฺคณิปาตาทีหิ จ” (อาวุโส + สิ)

สำเร็จรูปเป็น อาวุโส

การประกอบรูปศัพท์ อาวุโส

ศัพท์เดิมเป็น อาวุโส

ลง โย วิมุตติท้าย อาวุโส ศัพท์ด้วยสูตรว่า “อาลปเน จ” (อาวุโส + โย)

ลบ โย วิมุตติด้วยสูตรว่า “สพฺพาสมาวุโสปลคฺคณิปาตาทีหิ จ” (อาวุโส + โย)

สำเร็จรูปเป็น อาวุโส

อุปสรรคและนิบาต

อุปสคคณิปาตา วุจจนเต.

ข้าพเจ้าจะกล่าวอุปสรรคและนิบาต

ท่านแสดงเรื่องบทนามที่ลงวิภัตตินามอันจำแนกเป็น ๓ คือ ปุงลิงค์ อิตถิลิงค์ นปุงสกลิงค์ และนามศัพท์ที่ไม่ปรากฏเพศทางไวยากรณ์ที่เรียกว่า อลิงค์ แล้ว บัดนี้ จะกล่าวถึงอุปสรรคและนิบาต เพราะเป็นบทที่ลงวิภัตตินามเช่นเดียวกัน ทั้งนี้เพื่อให้สำเร็จความเป็นบท เนื่องจากบทที่ลงวิภัตติแล้วเท่านั้นจึงจะประกอบใช้ในพากย์ได้ ถ้ายังไม่ลงวิภัตติก็นับว่าเป็นศัพท์ ไม่อาจนำไปประกอบในพากย์ได้

ดังปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๑๑) กล่าวว่า วิภตฺยนฺตํ ปทํ (ศัพท์ที่มีวิภัตติอยู่ท้าย ชื่อว่า บท)

ตามความเห็นของไวยากรณ์สันสกฤต อุปสรรคและนิบาตทุกศัพท์ต้องลงปฐมวิภัตติ เอกพจน์เท่านั้น แต่ตามอุทาหรณ์ที่พบในพระไตรปิฎกและอรรถกถา อาจลงวิภัตติทุกหมวดทั้งสองพจน์ได้ท้ายอุปสรรคและนิบาตตามสมควร

ป ปรา นิ นี อุ ทู ส วิ อว อนฺ ปริ อธิ อภิ ปติ สฺ อ อา อติ อปิ อป อุป เอเต วิสตุ-
ปสคฺคา.

ศัพท์เหล่านี้ ๒๐ ศัพท์ คือ

ป ปรา นิ นี อุ ทู ส วิ อว อนฺ
ปริ อธิ อภิ ปติ สฺ อ อา อติ อปิ อป อุป

ชื่อว่า อุปสรรค

ในที่นี้ท่านแสดงอุปสรรค ๒๐ ศัพท์ตามมติของกัจจายนไวยากรณ์ ส่วนโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๕ สูตร ๑๓๑) กล่าวถึง นิ อุปสรรคเท่านั้น ไม่มี นี อุปสรรค เพราะถือว่าอาจแปลง อิ เป็น อี ได้ และเพิ่ม โอ อุปสรรคขึ้นอีกศัพท์หนึ่ง ส่วนกัจจายนไวยากรณ์แสดงการแปลง อว เป็น โอ จึงไม่มี โอ อุปสรรค นอกจากนั้น ไวยากรณ์สันสกฤตบางคัมภีร์ยังกล่าวถึงอุปสรรค ๒๒ ศัพท์บ้าง ๒๔ ศัพท์บ้าง ๒๕ ศัพท์บ้าง

พาลาวดารคณฐี (เล่ม ๑ หน้า ๑๓๑) แสดงความเห็น ว่า มติของโมคคัลลานไวยากรณ์สมควรกว่ามติของกัจจายนไวยากรณ์ เพราะอาจจะที่สระอะ อิ ใน นิ เป็น อี ได้ในอุทาหรณ์ว่า นีวรณ เป็นต้น ถ้าอุปสรรคมีรูปต่างกันเพียงด้วยสระเสียงสั้นหรือเสียงยาว เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็ควรมี ทู อุปสรรคในรูปว่า

ทรม (เรื่อนรมย์ไต้ยาก), มี สู อุปสรรคในรูปว่า สูรเตน (ผู้เรื่อนรมย์ดี) และมี ปา อุปสรรคในรูปว่า ปาพจน์ (ปาพจน์) แต่ความจริงแล้วรูปดังกล่าวเป็นการที่ชนะสระ อุ ใน ทุ, สุ และ ป เท่านั้น ด้วยเหตุนี้ มติของ โมคคัลลานไวยากรณ์จึงสมควรกว่า ส่วนนิบาตนั้นมีแสดงไว้ในไวยากรณ์บาลี ๒๑๗ ศัพท์ตามที่ประกอบ ใช้มากในพระบาลีและอรรถกถา ดังกัจจายนภทฎีกาใหม่กล่าวว่า

สรูป ปน อุปลกขณวเสน วา ปธานวเสน วา ทวิสตสตรส นิปาตาดิ อาจริยา วทนต์ิ.^{๒๓๘}

“อนึ่ง อาจารย์ทั้งหลายกล่าวจำนวนว่าเป็นนิบาต ๒๑๗ ศัพท์ โดยเนื่องด้วยอุปลักษณะนัย (การ แสดงตัวอย่างไว้เป็นเครื่องสังเกตแทนสิ่งอื่นทั้งหมด) หรือโดยเนื่องด้วยประธานนัย (การแสดงเฉพาะสิ่งที่เป็นประธาน)”

คำว่า อุปสัคค มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อุป เวจ อตถ สขฺเชนตฺติ อุปสคฺคา = อุปสรรค คือ ศัพท์ที่อยู่ใกล้นามและกริยาแล้วปรุ่งแต่ง เนื้อความ (อุป บทหน้า + สขฺช ธาตุ (สขฺชเน = ปรุ่งแต่ง) + ณ ปัจจัย)

หมายความว่า อุปสรรคเป็นบทที่ประกอบไว้หน้านามและกริยาเท่านั้น แล้วปรุ่งแต่งเนื้อความ ของนามและกริยาให้พิเศษออกไป ดังเช่น ปชานาติ (รู้โดยประการต่างๆ), สูลิโล (ผู้มีศีลดี) หรือปรุ่งแต่ง เนื้อความโดยคล้ายตามเนื้อความเดิมเพื่อประดับบท เช่น สวิขฺชติ (มีอยู่) หรือปรุ่งแต่งเนื้อความโดยห้าม เนื้อความเดิม เช่น ปราเชติ (ย่อมแพ้)

อนึ่ง ถ้าไม่ประกอบอุปสรรคเหล่านั้นไว้หน้าบทนามและกริยา ก็จัดเป็นนิบาต ไม่ใช่อุปสรรค ดังเช่นอุปสรรคที่ได้ชื่อว่า กัมมปัวจนียะ ก็จัดเป็นนิบาตเช่นกัน ตามคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อุปสคฺคสทฺทา กิริยานามปฺพุพโยเค อสติ นิปาตสทฺทาติ วทนต์ิ.^{๒๓๙}

“อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า เมื่อไม่มีการประกอบไว้หน้ากริยาและนาม ศัพท์อุปสรรคก็เป็นศัพท์ นิบาต”

อุปสรรคนั้นแบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. ธาตวัตถพาทกะ อุปสรรคที่ทำให้กลับความหมายของธาตุเป็นตรงข้าม

- อาคจฺจติ (ย่อมมา) โดยกลับความหมายเดิมจาก คจฺจติ (ย่อมไป)
- ปราชยติ (ย่อมแพ้) โดยกลับความหมายเดิมจาก ชยติ (ย่อมชนะ)

๒. ธาตวัตถานุวัตตะกะ อุปสรรคที่คล้ายตามเนื้อความของธาตุ หมายถึง ไม่มีมีความหมาย พิเศษอะไร ใส่มาแล้วเหมือนไม่ได้ใส่

- นิสีทติ (ย่อมนั่ง)
- ปติฏฺฐาติ (ย่อมตั้งอยู่)

๓. ธาตวัตถวิเสสกะ อุปสรรคที่ขยายเนื้อความของธาตุให้ต่างออกไป แต่ไม่ถึงกับตรงข้าม

- อุกคฺจฺนติ (ย่อมขึ้น)
- อนุภาวติ (ย่อมเสวย)
- วิมฺตติ (ความหลุดพ้นโดยพิเศษ)

คัมภีร์คันทาภรณ์แสดงอุทาหรณ์ในเรื่องนี้ว่า

ชิโนภิกวเต โลกํ

อาหารํ ปริภุณฺขติ

อุคฺคโต สุริโย เจวํ

สิทฺธํ ตลฺกฺขณํ กมา.^{๒๔๐}

“ลักษณะของอุปสรรคนั้นปรากฏตามลำดับอย่างนี้ คือ ชิโน โลกํ ภิกวเต (พระชินเจ้าย่อมครอบงำโลก), อาหารํ ปริภุณฺขติ (เขาย่อมบริโภคอาหาร), อุคฺคโต สุริโย (ดวงอาทิตย์ขึ้นแล้ว)”

บทว่า ภิกวเต (ย่อมครอบงำ) สำเร็จมาจาก อภิ บทหน้า + ภู ธาตุ + อ ปัจจัย + เต วิภัตติ ภู ธาตุมีอรรถว่า “ความมี, ความเป็น” ตามที่คัมภีร์ธาตุกล่าว่า ภู สดฺตายํ (ภู ธาตุเป็นไปในความมี, ความเป็น) ส่วน ภู ธาตุที่มี อภิ อยู่หน้ามีอรรถว่า “ครอบงำ” (อภิภวน) อรรถใหม่นี้แตกต่างจากอรรถเดิมโดยสิ้นเชิง เพราะ อภิ อุปสรรคเปลี่ยนแปลงความหมายของธาตุเดิมที่ใช้อยู่ทั่วไป ดังนั้น อภิ อุปสรรคในบทว่า ภิกวเต จึงเป็น ธาตวัตถพารกะ

บทว่า ปริภุณฺขติ (ย่อมบริโภค) สำเร็จมาจาก ปริ บทหน้า + ภูช ธาตุ + อ ปัจจัย + ติ วิภัตติ ภูช ธาตุมีอรรถว่า “รักษาและบริโภค” ตามที่คัมภีร์ธาตุกล่าว่า ภูช ปาลนพฺยหาเรสุ (ภูช ธาตุเป็นไปในอรรถว่ารักษาและบริโภค) แม้ ภูช ธาตุที่มี ปริ อยู่หน้าก็มีอรรถเดิมคือการบริโภค ดังนั้น ปริ อุปสรรคในบทว่า ปริภุณฺขติ จึงเป็น ธาตวัตถานุวัตตกะ

บทว่า อุคฺคโต (ขึ้นแล้ว) สำเร็จมาจาก อุ บทหน้า + คมฺ ธาตุ + ต ปัจจัย คมฺ ธาตุมีอรรถว่า “ไป” ตามที่คัมภีร์ธาตุกล่าว่า คมฺ คตฺมฺหิ (คมฺ ธาตุเป็นไปในการไป) ส่วน คมฺ ที่มี อุ อยู่หน้ามีอรรถว่าการขึ้น อรรถใหม่นี้ไม่แตกต่างจากอรรถเดิมมากนัก เพราะความจริงการขึ้นก็คือการไปสู่เบื้องบนนั่นเอง จัดว่า อุ อุปสรรคทำความหมายของธาตุให้ต่างจากเดิม แต่ไม่ตรงกันข้ามเหมือนธาวัตถพารกะ ดังนั้น อุ อุปสรรคในบทว่า อุคฺคโต จึงเป็น ธาตวัตถวิเสสกะ

จ น ว วา มา หิ ธิ จิ ภู ตฺ นุ เจ เร เห เสว เว โว โข โน โต ยํ นํ ตํ กี,

หนฺท กิร เอว กิร ยาว ตาว ตว วถ อถ องค อิงฺฆ ตคฺฆ อาม นาม นฺน ปฺน ปน
อาห สห มฺสา สกฺกา ลพฺภา เหมฺจฺจา อารา ทูรา ทิวา นวา วินา นานา อทฺธา มฺธา มิจฺจา

ปจฺฉา อาวิ สกฺขิ สจฺจิ สจฺฉิ พหิ ยทิ อิติ กิณฺติ อตฺถิ โสตฺถิ ขลฺล นนฺ กิมฺ อสฺสุ ยคฺเช สเจ หเว
 สุเว อเร ปุเร นโม ตโร อโธ อโถ อโห รโห หิโย ภิโย อนฺโต ปาโต สุทฺ กลฺล เอวํ ฐวํ อลฺ
 หลฺ สยํ สายํ สมํ สามํ กามํ ปารํ โอรัม จิรัม หุรัม อหํ สหํ อจฺจํ นิจํ สกฺ สทฺธิ,

อถวา อนฺตรา อารกา พาหิรา พหิทฺธา ยาวตา ดาวตา สมฺนฺตา สามนฺตา อามนฺตา
 สมฺมุขา ปรมฺมุขา จรฺหิ ตรฺหิ สมฺปติ อายติ อุปฺริ ยาวเท ดาวเท ติริยํ สณฺนิกํ สสฺกํ,

เอตฺตาวตา ปรมฺมุขา กิตฺตาวตา เอตฺรฺหิ อณฺณทตฺถุ เสยฺยถิ,

อปฺเปวนาม,

ภิโยโสมนฺตตาย อิจฺจาทย นิปาตา.

นิบาต มีศัพท์เป็นต้นว่า

- จ ศัพท์ ๒ เปย กิ ศัพท์ (นิบาต ๑ พยางค์)
- หนฺท ศัพท์ ๒ เปย สทฺธิ ศัพท์ (นิบาต ๒ พยางค์)
- อถวา ศัพท์ ๒ เปย สสฺกํ ศัพท์ (นิบาต ๓ พยางค์)
- เอตฺตาวตา ศัพท์ ๒ เปย เสยฺยถิ ศัพท์ (นิบาต ๔ พยางค์)
- อปฺเปวนาม ศัพท์ (นิบาต ๕ พยางค์)
- ภิโยโสมนฺตตาย (นิบาต ๖ พยางค์)

ท่านแสดงนิบาต ๑๓๙ ศัพท์ ตามลำดับการันต์ โดยจำแนกเป็นนิบาตหนึ่งพยางค์ถึงนิบาต ๖ พยางค์ ดังนี้

๑. นิบาตหนึ่งพยางค์ จำแนกเป็น :-

- อการันต์ ๓ ศัพท์ คือ จ (และ) น (ไม่) ว (เที่ยว)
- อการันต์ ๒ ศัพท์ คือ วา (บ้าง) มา (อย่า)
- อการันต์ ๓ ศัพท์ คือ หิ (จริงอยู่) ธิ (น่ารังเกียจ) จิ (บางอย่าง)
- อการันต์ ๓ ศัพท์ คือ กุ (ชั่ว) ตุ (ส่วน, แต่) นุ (หรือ)
- อการันต์ ๕ ศัพท์ คือ เจ (หากว่า) เร (เว้ย) เห (เอ๊ย, ท่านผู้เจริญ) เสว (วันพุ่ม)

เว (โดยแท้)

- โอการันต์ ๔ ศัพท์ คือ โว (แล) โข (แล) โน (แล) โต (แล)
- นิคคหิตการันต์ ๔ ศัพท์ คือ ยํ (แล) นํ (แล) ตํ (แล) กิ (อะไร)

ย, ตั และ นั เป็นนิบาตในอรรตพทปุระณะ จึงแปลว่า “แล” ตามสนามหลวงบาลีไทย แต่พม่า ไม่นิยมแปลนิบาตประเภทนี้ เพราะถือว่าทำให้บทออกเสียงได้สะดวก ไม่มีความหมายใดๆ

๒. นิบาตสองพยางค์ จำแนกเป็น :-

- อการันต์ ๑๙ ศัพท์ คือ หนุท (เอาเถิด) กิร (ได้ยินว่า) เอว (นั่นเทียว) กิว (เพียงไร) ยาว (เพียงใด) ดาว (เพียงนั้น) ตว (แล) วถ (หลังจากนั้น, นอกจากนั้น) อถ (หลังจากนั้น, นอกจากนั้น) องค (เชิฐเกิด) อิงฆ (เชิฐเกิด) ตคฆ (เอาเถิด) อาม (ครับ) นาม (ชื่อว่า) หนุ (แน่แท้) ปุน (อีก) ปน (ส่วน, แต่) อาห (ย่อมกล่าว) สห (กับ)

- อการันต์ ๑๔ ศัพท์ คือ มุสา (เท็จ) สกุกา (อาจ) ลพภา (ได้) เหมจา (เบื้องล่าง) อารา (ไกล) ทูรา (ไกล) ทิวา (กลางวัน) นวา (บางแห่ง) วินา (เว้น) นานา (ต่างๆ) อทุธา (แน่แท้) มุธา (เปล่า) มิจนา (ผิด) ปจนา (ภายหลัง)

- อการันต์ ๑๐ ศัพท์ คือ อาวิ (ต่อหน้า) สกฺขิ (ต่อหน้า) สจฺจิ (จริงแท้) สจฺนิ (แจ้ง) พหิ (ภายนอก) ยหิ (ผิว) อิติ (อย่างนี้) กินติ (อย่างไร) อตฺถิ (มีอยู่) โสตฺถิ (ความสวัสดิ)

- อการันต์ ๔ ศัพท์ คือ ขลฺ (ได้ยินว่า) หนฺ (มิใช่หรือ) กิมฺ (อะไร) อสฺสุ (แล)

คำว่า อสฺสุ เป็นนิบาตในอรรตพทปุระณะ คือ ทำบทให้เต็ม ไม่มีความหมายใดๆ พบในคำว่า ตํ กุทาสฺสุ ภวิสฺสติ (การออกบวชนั้นจักมีในกาลไหน)

- อการันต์ ๖ ศัพท์ คือ ยคฺเชม (ขอเดชะ, ท่านผู้เจริญ) สเจ (ถ้าว่า) หเว (แน่แท้) สุเว (วันพรุ่ง) อเร (เว้ย) ปุเร (ในกาลก่อน)

- อการันต์ ๑๐ ศัพท์ คือ นโม (ขออนอบน้อม) ติโร (ภายนอก) อโธ (เบื้องล่าง) อโถ (หลังจากนั้น) อโห (โอหนอ) รโห (ที่ลับ) หิโยโย (วันวาน) ภิโยโย (ยิ่ง) อนฺโต (ภายใน) ปาโต (เข้า)

- นิคคหิตการันต์ ๒๑ ศัพท์ คือ สฺหํ (ได้ยินว่า) กลลฺ (ในเวลาอันสมควร) เอวํ (อย่างนี้) ฐวํ (เพียงแท้) อลํ (พอละ, สมควร) หลํ (พอละ) สยํ (เอง) สายํ (ในเวลาเย็น) สมํ (สม่ำเสมอ) สามํ (เอง) กามํ (แม้ก็จริง) ปารํ (ฝั่งโน้น) โอรํ (ฝั่งนี้) จิรํ (ตลอดกาลนาน) หุรํ (ในโลกอื่น) อหํ (แล) สหํ (แล) อุจฺจํ (ที่สูง) นิจฺจํ (ที่ต่ำ) สกฺ (ครั้งเดียว) สทฺธิ (กับ)

๓. นิบาตสามพยางค์ จำแนกเป็น :-

- อการันต์ ๑๒ ศัพท์ คือ อถวา (อีกอย่างหนึ่ง) อนฺตฺรา (ในระหว่าง) อารกา (ที่ไกล) พาหิรา (ภายนอก) พหิตฺธา (ภายนอก) ยาวตา (เพียงใด) ดาวตา (เพียงนั้น) สมฺนตา (โดยรอบ) สามนฺตา (โดยรอบ) อามนฺตา (ครับ) สมฺมุขา (ต่อหน้า) ปรมฺมุขา (ลับหลัง)

- อการันต์ ๕ ศัพท์ คือ จรหิ (แล) ตรหิ (แล) สมฺปติ (เตี๋ยวนี) आयติ (ต่อไป) อุปริ (เบื้องบน)

- เอการันต์ ๒ ศัพท์ คือ ยาวเท (เพียงใด) ดาวเท (เพียงนั้น)
- นิคคหิตการันต์ ๓ ศัพท์ คือ ติริย (ขวาง) สนิก (ช้า) สสกุ (แน่นแท้)

๔. นิบาตสี่พยางค์ จำแนกเป็น :-

- อาการันต์ ๓ ศัพท์ คือ เอตดาวตา (เพียงเท่านั้น) ปรมมุขา (ลับหลัง) กิตดาวตา (เพียงไร)
- อิการันต์ ๑ ศัพท์ คือ เอตริ (ในกาลนี้)
- อุการันต์ ๑ ศัพท์ คือ อณฺณทตฺถ (แน่นแท้)
- นิคคหิตการันต์ ๑ ศัพท์ คือ เสยฺยถิ (คืออะไร)

๕. นิบาตห้าพยางค์ มี ๑ ศัพท์ คือ อปเปวนาม (ในหนอ)

๖. นิบาตหกพยางค์ มี ๑ ศัพท์ คือ ภิโยโสมนตฺตาย (ยิ่งกว่าประมาณ)

นิบาต คือ อายุติ ควรเป็นนิบาต อิ การันต์ ตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นี้และปทรูปสิทธิปริกณ์ ส่วนรูปว่า อายุติ ที่พบในพระไตรปิฎกนั้นให้ลงนิคคหิตเป็นอาคมด้วยสูตรว่า นิคคหิตมฺจ (ลงนิคคหิตเป็นอาคม ในที่สระหรือพยัญชนะอยู่หลังในบางแห่ง) แม้คัมภีร์อภิธานปิปปิกาก็กล่าวถึงรูปว่า อายุติ เช่นกัน แต่ถือว่าเป็นบทนาม ดังข้อความในคัมภีร์นี้ว่า

อาคามิกาเล ที่มตฺเต

ปภาเว จ มตฺตายติ.^{๒๔๑}

“อายุติ ศัพท์ย่อมเป็นไปในความหมายว่า กาลที่จะมาถึง (อนาคตกาล), ความ

ยาว และอานภาพ”

อีกอย่างหนึ่ง อาจถือว่าเป็น อายุติ นิบาตก็ได้ ดังที่กล่าวไว้ในสัททนิติปริกณ์ (สุตตมาลา หน้า ๔๕๙) แต่ในปริกณ์ดังกล่าวได้แสดง อายุติ นิบาตไว้อีกด้วยในหน้า ๕๑๗

บทว่า อายุติ และ อายุติ มีใช้ทั้งสองรูป ข้อนี้คล้ายกับรูปว่า อุตฺตริ และ อุตฺตริ ซึ่งมีใช้ทั้งสองรูป ถ้าถือว่ามีรูปเดิมว่า อุตฺตริ เมื่อลงนิคคหิตเป็นอาคมแล้วก็ได้รูปว่า อุตฺตริ หรือถ้าถือว่ามีรูปเดิมว่า อุตฺตริ เมื่อลงนิคคหิตท้ายศัพท์แล้วก็ได้รูปว่า อุตฺตริ ปทานุกรมพระไตรปิฎกบาลี-พม่า (เล่ม ๔ ภาค ๑ หน้า ๗๙๗) แสดงความเห็นในเรื่องนี้ว่า

“รูปว่า อุตฺตริ และ อุตฺตริ มีใช้ทั้งสองแบบ แต่รูปว่า อุตฺตริ มีหลักฐานแน่นแฟ้นกว่า เพราะสันสกฤตมีรูปว่า อุตฺตริ และในปทรูปสิทธิปริกณ์ (สูตร ๕๕) ได้กล่าวถึงรูปสนธิว่า อุตฺตริปิ ที่มาจาก อุตฺตริ + อปิ โดยลบสระ อ ที่อยู่ท้ายนิคคหิต”

คำว่า เสยฺยถิ พบในฉบับฉန္ฐานสังคีติและฉบับสิงหล แต่ในพระไตรปิฎกฉบับไทยใช้เป็นรูปว่า เสยฺยถิ ที่จริงแล้วในปทรูปสิทธิปริกณ์ (สูตร ๒๘๒) สัททนิติปริกณ์ (หน้า ๔๕๒) และพาลาวดาร (หน้า ๔๒) พบรูปว่า เสยฺยถิ ทั้งสิ้น จึงควรมีรูปว่า เสยฺยถิ

คำว่า อถวา เป็นนิบาต ๓ พยางค์ จึงควรมีรูปติดกันเหมือนฉบับไทย แม้สันสกฤตก็มีรูปที่ติดกันเป็นศัพท์เดียว เพราะถือว่าเป็นนิบาตตัวเดียวกัน แต่ฉบับฉันทาจารย์ใช้แยกกันเป็น อถ วา

คำว่า อปฺเปวนาม เป็นนิบาต ๕ พยางค์ จึงควรมีรูปติดกันเหมือนฉบับไทย แต่ฉบับฉันทาจารย์ใช้แยกกันเป็น อปฺเปว นาม

คำว่า กิโยโยสมตฺตาย เป็นนิบาต ๖ พยางค์ จึงควรมีรูปติดกัน แต่กระจายนโวยากรณ์และปท-
รูปสิทธิปกรณ์กล่าวถึงรูปว่า กิโยโยส มตฺตาย ไว้แยกกัน โดยลง สฺมา วิภตฺติทําย มตฺต ศัพท์ในที่ประกอบ
ด้วย กิโยย ศัพท์ด้วยสูตรว่า สิลาฆ เป็นต้น ตามนัยนี้แปลว่า “ยิ่งกว่าประมาณ” แม้พาลาวดารจะไม่ได้
แสดงความหมายของ กิโยโยสมตฺตาย ไว้ ก็ควรมีคำแปลเหมือนกัน

นิบาต ๑๓๙ ศัพท์เหล่านี้ กล่าวไว้ตามจำนวนที่ใช้เป็นส่วนมาก แต่ความจริงนิบาตมีจำนวน
มากนักไม่ถ้วน แต่ละศัพท์ก็มีอรรถมากเป็นอเนก ดังข้อความในคัมภีร์นโวยากรณ์ว่า

อุปสคฺคา นิปาตา จ

ปจฺจยา จ อิมเ ตโย

เนเกเนกตฺถวิสยา

อิตติ เนรุตฺติกาพฺรหฺม. ๒๔๒

“นักไวยากรณ์ทั้งหลายกล่าวแล้วว่า ‘อุปสรรค นิบาต และปัจจัย ทั้ง ๓ ศัพท์
เหล่านี้ มีมาก และมีวิสัยแห่งอรรถมาก’”

ธาทโว ปจฺจยา เจว

อุปสคฺคานิปาตา

อเนกตฺถาว เต ปฏฺ-

สมภิทาฆาณโคจฺรา. ๒๔๓

“ธาทู ปัจจัย อุปสรรค และนิบาต ศัพท์เหล่านี้มีอรรถมาก เป็นวิสัยของ
ปฏฺธิสัสมภิทาฆาณ”

อุปสคฺคา นิปาตา จ

ธาทโว ปจฺจยา จิเม

เนเกเนกตฺถวิสยา

อิตติ เนรุตฺติกาพฺรหฺม. ๒๔๔

“นักไวยากรณ์ทั้งหลายกล่าวแล้วว่า อุปสรรค นิบาต ธาตุ และปัจจัยเหล่านี้
มีมาก และมีวิสัยแห่งอรรถมาก”

สทิสสา เย ติลิงฺเคสุ

สพฺพาสฺส จ วิภตฺติสุ

วจนฺเต จ สพฺเพสุ

เต นิปาตาติ กิตฺติตา.

“ศัพท์เหล่านี้เหมือนกันในลิงค์ทั้งสาม ในวิภตติทั้งปวง และในพจน์
ทั้งปวง ศัพท์เหล่านี้เรียกว่า นิบาต”

นิบาตมีจำนวนมากไม่จำกัด เหมือนธาตุและปัจจัยที่ไม่อาจนับจำนวนแน่นอนได้ ดังนั้น ท่านจึงกล่าวคาถานี้ไว้เพื่อแสดงความเป็นบทนิบาตโดยลักษณะทั่วไปว่า บทที่มีรูปเหมือนกันในลิงค์ ๓ วิภัติ ๗ หมวด และพจน์ ๒ ชื่อว่า นิบาต แม้ปทรูปสิทธิปริกษณ์ก็กล่าวถึงลักษณะของนิบาตว่า

มุตตํ ปทตตยา ตสฺมา

นิปตตยนฺตรนฺตรา

เนปาทิกนฺติ ตํ วุตตํ

ยํ อพฺยยสสฺสขณํ ^{๒๔๕}

“บทใดมีลักษณะของตนเองไม่เปลี่ยนแปลงรูป พ้นแล้วจากบททั้งสามนั้น
[นาม อาชยาต และอุปสรรค] ย่อมลงในระหว่างๆ บทนั้นเรียกว่า นิบาต”

คำว่า นิบาต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปทานํ อาทิมชฺฌาวसानุสํ นิปตฺนํ ตีติ นิปาตา = ศัพท์ตกไปในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของบท ชื่อว่า นิบาต (นิ บทหน้า + ปต ธาตุ (ปตเน = ตกไป) + ณ ปัจจัย)

ตัวอย่าง เช่น

- มา ศัพท์ที่อยู่ต้นบท : มา อกาสิ (อย่ากระทำ)
- จ ศัพท์ที่อยู่กลางบทและท้ายบท : สมโณ จ พุราหฺมโณ จ (สมณะและพราหมณ์)

ยถา อจุจํ รุกฺโข ลตา ชมฺรํ วา.

อจุจํ รุกฺโข โภ รุกฺข รุกฺขํ รุกฺเขน รุกฺขสฺส รุกฺขสฺมา รุกฺเข วา อิจฺจาติ. อจุจํ รุกฺโข รุกฺขา วา อิจฺจาติ.

เช่น

[ปุงลึงค์]	อจุจํ รุกฺโข	(ต้นไม้สูง)
[อิติถิลึงค์]	อจุจํ ลตา	(เถาว์วัลย์สูง)
[นปุงสกลึงค์]	อจุจํ ชมฺรํ	(เรือนสูง)
[ปฐมา]	อจุจํ รุกฺโข	(ต้นไม้สูง)
[อาลปะนะ]	โภ อจุจํ รุกฺข	(แนะต้นไม้สูงผู้เจริญ)
[ทุตียา]	อจุจํ รุกฺขํ	(สู่ต้นไม้สูง)
[ตตียา]	อจุจํ รุกฺเขน	(ด้วยต้นไม้สูง)
[จตุตถี/ฉฐฐี]	อจุจํ รุกฺขสฺส	(แก่/แห่งต้นไม้สูง)

[ปัญจมี]	อุจจํ รุกขสุมมา	(จากต้นไม้สูง)
[สัตตมี]	อุจจํ รุกฺเข	(ในต้นไม้สูง)
[เอกพจน์]	อุจจํ รุกฺโข	(ต้นไม้สูง)
[พหูพจน์]	อุจจํ รุกฺขา	(ต้นไม้ทั้งหลายสูง)

ดังนี้ เป็นต้น

เอวํ ลตา ฌรานิ.

ลตา (เกาวัลย์ทั้งหลาย) และ ฌรานิ (เรือนทั้งหลาย) ก็เช่นเดียวกัน [ในตัวอย่างว่า
อุจจํ ลตา (เกาวัลย์ทั้งหลายสูง), อุจจํ ฌรานิ (เรือนทั้งหลายสูง)]

ท่านแสดงตัวอย่างของลิงค์ ๓ วิภัติ ๗ หมวด และพจน์ทั้งสองของศัพท์ว่า รุกฺข, ลตา และ
ฌร ที่ประกอบกับ อุจจํ นิบาต จะเห็นได้ว่า บทว่า อุจจํ แม้ประกอบกับศัพท์ทั้งสามนั้น ก็ไม่เปลี่ยนเป็น
รูปว่า อุจฺโจ, อุจฺจา และ อุจฺจํ หรือ อุจฺโจ, อุจฺจ, อุจฺจํ, อุจฺเจน เป็นต้น เพราะเป็นนิบาตนั่นเอง

สรุปความว่า อุปสรรคและนิบาตได้ชื่อว่า อัพยยะ คือ ศัพท์ที่ไม่เปลี่ยนแปลงตามลิงค์ พจน์
และวิภัติ ตามหลักฐานกล่าวว่า

สทิสํ ตีสุ ลิงฺเคสุ	สพฺพาสฺ จ วิภคฺติสุ
วจนฺตฺส จ สพฺเพสุ	ยํ น พฺยเอติ ตทพฺพยํ. ^{๒๔๖}

“บทใดเหมือนกันย่อมไม่เปลี่ยนแปลงในลิงค์ทั้งสาม ในวิภัติทั้งปวง และใน
พจน์ทั้งปวง บทนั้นชื่อว่า อัพยยะ”

ข้อความข้างต้นนำมาจากคัมภีร์สิทธิธานตเกมุที ซึ่งมีรูปคล้ายคลึงกับคำบาลีทั้งหมดว่า

สทฤคฺํ ตฺริษฺส ลิงฺเคษฺส	สรวาสฺ จ วิภคฺติษฺส
วจนฺตฺส จ สรวฺเษ	ยนฺน วฺยเอติ ตทวฺยยมฺ.

นอกจากอุปสรรคและนิบาตแล้วยังมีอัพยยศัพท์อีกหลายอย่าง คัมภีร์นिरुद्धิตีปนี (สูตร ๒๘๘)
กล่าวถึงอัพยยศัพท์ ๖ ประเภท คือ

๑. อุปสรรค เช่น ป, ปรา เป็นต้น
๒. นิบาต เช่น จ, วา เป็นต้น
๓. บทที่มีปัจจัยที่เป็นวิภัติอยู่ท้าย เช่น โจรโต เป็นต้น

๔. อพยยิภาวสมาส เช่น อุปนคร เป็นต้น
 ๕. อพยยัตถิต เช่น ยถา, ตถา เป็นต้น
 ๖. บทกิตก์ที่มี ตฺวา บัจจยเป็นต้นอยู่ท้าย เช่น กตฺวา, กาดุน เป็นต้น

ปทรูปสิทธิณิสสัยใหม่กล่าวถึงอภัยยศัพท์ ๖ ประเภทเป็นคาถาว่า

อุปสคโค นิปาโต จา-	พฺยยา สมาสตฺหิตา
ตฺวาที วิกตติปจฺยยา	อพฺยยา ฉพฺพิธา สยฺ ^{๒๔๗}

“อภัยยศัพท์มี ๖ ประเภท คือ อุปสรรค นิบาต สมาสที่เป็นอภัยยะ (อภัยยิ-
 ภาวสมาส) ตัถิตที่เป็นอภัยยะ (อภัยยัตถิต) บทที่ลง ตฺวา บัจจยเป็นต้น และ
 บทที่ลงบัจจยอันเป็นวิกตติมี โต บัจจยเป็นต้น”

อุภเยสุ วิกตยตฺต-	กฺริยเทสสมยทิสาคฺคณฺตเถหิ
สพฺพาปี ยถาโยคํ	วิกตติโยณฺณเเหหิ ตฺปฺปจฺมา.

“ในบรรดาอุปสรรคและนิบาตทั้งสอง วิกตติทั้งหมดย่อมจะลงท้าย
 อุปสรรคและนิบาตที่มีความหมายว่า วิกตติ, ตนเอง, กิริยา, สถานที่,
 กาลเวลา, ทิศ และคุณลักษณะตามสมควร

ส่วนปฐมาวิกตติย่อมลงท้ายอุปสรรคและนิบาตอื่น”

ท่านแสดงลักษณะทั่วไปของบทนิบาตทั้งหมดด้วยประโยคหน้าแล้ว บัดนี้ ประสงค์จะกล่าวถึง
 การลงวิกตติท้ายอุปสรรคและนิบาต จึงกล่าวคาถานี้เพื่อแสดงว่า

๑. ลงวิกตติทั้งหมดท้ายอุปสรรคและนิบาตที่มีความหมายว่า วิกตติ, ตนเอง, กิริยา, สถานที่,
 กาลเวลา, ทิศ และคุณลักษณะตามสมควรแก่เนื้อความนั้นๆ

๒. ลงปฐมาวิกตติท้ายอุปสรรคและนิบาตที่มีวรรธอื่นจากวิกตติเป็นต้น ๖ ประการข้างต้น

คำว่า วิกตยตฺต ตັตฺตบทเป็น วิกตติ + ตตฺต

คำว่า วิกตติโยณฺณเเหหิ ตັตฺตบทเป็น วิกตติโย + อยฺณเเหหิ

คำว่า วิกตยตฺตกฺริยเทสสมยทิสาคฺคณฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วิกตติ จ ตตฺตา จ กฺริยํ จ เทโส จ สมโย จ ทิสา จ คฺคฺณ จ วิกตยตฺตกฺริยเทสสมยทิสาคฺคณฺ.

(อสมหารทวันทสมาส)

- วิกตยตฤกฏิยเทสสมยทิสาคูณา อตถา เยส เต วิกตยตฤกฏิยเทสสมยทิสาคูณตถา.

(นัญฐิพหุพีหิสมาส)

คาถานี้เป็นคาถามาตราพद्यติ ประเภทอริยาคาถา ประกอบด้วยคณะ ๗ และอันตรุ วิสมบาท คือ บาทที่ ๑ และที่ ๓ มี ๓ คณะๆ ละ ๔ मात्रา ส่วนสมบาทคือบาทที่ ๒ และที่ ๔ มี ๕ คณะๆ ละ ๔ मात्रา และมีอันตรุท้ายบาท

ตํ ยถา. อธิอนโตสทเทหิ สดตมี. สยสททา ตติยา ฉฐี จ. นโมสททา ปจมา ทุตติยา จ. ปารสททา สดตมี. ทิวาสททา ปจมา ทุตติยา สดตมี จ. เหฏฐาสททา สดตมี. อุจจสททา สทพาปี.

เช่น :-

- สัตตมีวิภัตติย้อมลงท้าย อธิ และ อนโต ศัพท์
- ตติยาและนัญฐิวิภัตติย้อมลงท้าย สย ศัพท์
- ปจมาและทุตติยวิภัตติย้อมลงท้าย นโม ศัพท์
- สัตตมีวิภัตติย้อมลงท้าย ปาร ศัพท์
- ปจมา ทุตติยา และสัตตมีวิภัตติย้อมลงท้าย ทิวา ศัพท์
- สัตตมีวิภัตติย้อมลงท้าย เหฏฐา ศัพท์
- วิภัตติทั้งหมดย้อมลงท้าย อุจจ ศัพท์

[ตัวอย่างวิภัตติ]

สัตตมีวิภัตติย้อมลงท้าย อธิ และ อนโต ศัพท์ เช่น

- อติธติ (ในสตร) = อติธิสฺสูติ อติธติ (อธิ ศัพท์ลงในอรรถสัตตมีวิภัตติท้าย อติธ ศัพท์)
- อธิกุมาริ (ในนางกุมาริ) = กุมาริสฺสูติ อธิกุมาริ (อธิ ศัพท์ลงในอรรถสัตตมีวิภัตติท้าย กุมาริ ศัพท์)
- อนโตนคร (ในนคร) = นครสมินฺติ อนโตนคร (อนโต ศัพท์ลงในอรรถสัตตมีวิภัตติท้าย นคร ศัพท์)
- อนโตปาสาทํ (ในปราชาท) = ปาสาทสมินฺติ อนโตปาสาทํ (อนโต ศัพท์ลงในอรรถสัตตมี-วิภัตติท้าย ปาสาท ศัพท์)

คัมภีร์ไวยากรณ์บางคัมภีร์กล่าวว่า อธิ ศัพท์ใน อธิติ, อธิกุมาริ ใช้ในความหมายว่า อธิกิจจ ปวตฺตติ (เป็นไปอาศัย) จึงตั้งรูปวิเคราะห์ว่า อิตฺถิสฺส อธิกิจจ ปวตฺตติ อธิติ (คำพูดโดยอ้อมเป็นไปอาศัย ในสตรี เหตุนั้น คำพูดนั้นชื่อว่า อธิติ) และบางคัมภีร์ก็กล่าวว่า อนฺโต ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ภายใน จึงตั้งรูปวิเคราะห์ว่า นครสฺส อนฺโต อนฺโตนคร (ภายในแห่งนคร ชื่อว่า อันโตนคร), ปาสาทสฺส อนฺโต อนฺโตปาสาท (ภายในแห่งปราสาท ชื่อว่า อันโตปาสาทะ) แต่คัมภีร์นี้เห็นว่า อุปสรรคคือ อธิ และนิบาต คือ อนฺโต เป็นไปในอรรถวิภัติ จึงมีรูปวิเคราะห์ต่างกับปทรูปสัทธิปกรณ์

[ตัวอย่างตนเอง]

ตติยาและณัฐวิภัตติย่อมลงท้าย สยํ ศัพท์ เช่น

- สยํ กตํ สุขทุกขํ (สุขและทุกข์อันตนเองกระทำแล้ว)
- สยมฺปภา (แสงสว่างของตน)
- สยํ ภวตฺติ สยมฺภู (ผู้เป็นเอง ชื่อว่า สยัมภู)

[ลงปฐมาวิภัตติเพิ่มอีกวิภัตติหนึ่งตามที่กล่าวไว้ในฎีกาใหม่]

[ตัวอย่างกิริยา]

ปฐมาและทุติยาวิภัตติย่อมลงท้าย นโม ศัพท์

- นมตฺถ พุทฺธาน (ความนอบน้อมแด่พระพุทธเจ้าทั้งหลายจงมี)
- นโม กโรหิ นาคสฺส (จงทำความนอบน้อมแก่พระอรหันต์)

[ตัวอย่างสถานที่]

สัตตมีวิภัตติย่อมลงท้าย ปารํ ศัพท์

- ปารํ ติฏฺฐติ (ย้อมยืนอยู่ในฝั่งโน้น), ปารํ จรติ (ย้อมเที่ยวไปในฝั่งโน้น)
- สโตถินา ปารํ คจฺเจยฺย (พึงไปสู่ฝั่งโน้นโดยสวัสดิ์)

[ลงทุติยาวิภัตติเพิ่มอีกวิภัตติหนึ่งตามที่กล่าวไว้ในฎีกาใหม่]

[ตัวอย่างกาลเวลา]

ปฐมา ทุติยา และสัตตมีวิภัตติย่อมลงท้าย ทิวา ศัพท์

- ทิวาติ มณฺณมาโน (บุคคลสำคัญว่าเป็นกลางวัน)
- ทิวากโร (ผู้ทำกลางวัน, ดวงอาทิตย์)
- ทิวา ตปติ อาทิจฺโจ (ดวงอาทิตย์ย่อมรุ่งโรจน์ในเวลากลางวัน)

[ตัวอย่างทิศ]

สัตตมีวิภัตติย่อมลงท้าย เหมฺจฺสา ศัพท์

- เหฏฐา อุทกาวนิปริยนต์ (ในเบื้องล่างถึงน้ำและแผ่นดิน)
 - ทาสกมมกรา เหฏฐา (ทาสและกรรมกรชื่อว่า ทิศเบื้องล่าง)
- [ลงปฐมาวิภัติเพิ่มอีกวิภัติหนึ่งตามที่กล่าวไว้ในฎีกาใหม่]

[ตัวอย่างคุณลักษณะ]

วิภัติทั้งหมดย่อมลงท้าย อุจจํ ศัพฺท

- อุจจํ รุกฺโข (ต้นไม้สูง)

ปสฺสทา จ จสฺสทา จ ปจฺมา. หสฺสทา อาลปนฺ ปจฺมา. ตถาณฺเณหิปี.

ปฐมาวิภัติย่อมลงท้าย ป ศัพฺท, จ ศัพฺท และลงท้าย เห ศัพฺทในอาลปน

เช่นเดียวกันนี้ ปฐมาวิภัติย่อมลงท้ายอุปสรรคและนิบาตอื่นอีกด้วย

ตัวอย่างของอุปสรรคและนิบาตที่ไม่มีวรรคว่า วิภัติ เป็นต้น คือ ป ศัพฺท, จ ศัพฺท และ เห ศัพฺท เช่น

- ปกฺกโม (การหลีกไป)
- สาริปฺพุโต จ โมคคฺลลาโน จ (พระสารีบุตร และพระโมคคัลลานะ)
- เห พุทฺธ (ข้าแต่พระพุทธเจ้าผู้เจริญ)

อุทาหรณ์ที่กล่าวมานี้เป็นเพียงตัวอย่างโดยสังเขปเท่านั้น ยังหมายเอาถึงอุปสรรคและนิบาตอื่นที่มีวรรคเหมือนกันอีกด้วย เช่น แม้นิบาตว่า สามํ และอุปสรรคว่า สํ เป็นต้น ก็ถือเอาได้ด้วย สยํ ศัพฺท หรือนิบาตว่า เซ, เร เป็นต้น ก็ถือเอาได้ด้วย เห ศัพฺท

อนึ่ง สาเหตุที่ท่านอนุญาตให้ลงปฐมาวิภัติท้ายอุปสรรคเท่านั้น ก็เพราะว่าอุปสรรคเหล่านั้นไม่มีความแตกต่างกันโดยพจน์ จึงลงเอกพจน์ซึ่งเป็นพจน์โดยสามัญ ทั้งไม่มีความแตกต่างกันโดยวิภัติ จึงลงปฐมาวิภัติซึ่งเป็นวิภัติสามัญ ซึ่งมีได้ระบุดังความเป็นกรรมเป็นต้นเหมือนทุติยาวิภัติ ฯลฯ เช่น ปหาโร (การตี) อุปสรรคคือ ป มิได้ระบุดังความเป็นเอกพจน์หรือพหูพจน์ จึงลงวิภัติเอกพจน์โดยสามัญ ทั้งมิได้เน้นความเป็นกรรมเป็นต้น จึงลงปฐมาวิภัติโดยสามัญ เนื่องจากปฐมาวิภัติเป็นวิภัติโดยสามัญ และเอกพจน์ก็เป็นพจน์โดยสามัญ เหมือนปุงลึงค์และนปุงสกลึงค์ที่เป็นลึงค์โดยสามัญ

คำอธิบายข้างต้นนี้กล่าวตามข้อความในปทฺรุปสฺสธิปกรณํว่า

ตตฺถ อุปสฺสคฺคานํ นามาขยาตวิเสสฺสคฺคตา ลิงฺกสณฺณายํ อนฺนิเยเนน สฺยาทิมฺหิ สมฺปตฺเต เตสํ สงฺขยาภุมฺมาทิมหาภาวา เตหิ ปจฺเมกฺวณฺเมว ภวติ.^{๒๔๘}

“ในบรรดาศัพท์เหล่านั้น เมื่อชื่อนามศัพท์มีอยู่เพราะอุปสรรคทำหน้าที่ขยายความนามศัพท์และอาชยาศัพท์ ครั้นวิภัติมิ สี่ เป็นต้นปรากฏพร้อมแล้วโดยมิได้กำหนดแน่นอน ลง ปฐมวิภัติ เอกพจน์เท่านั้นทำอุปสรรคเหล่านั้น เพราะอุปสรรคเหล่านั้นไม่มีความแตกต่างโดยพจน์และการก็มีกรรมเป็นต้น”

ในคัมภีร์ปทสาธน์ฎีกากล่าวว่า

อสงฺเขยฺหิ สพฺพาสนฺติ ฌาปกา เอเตหิ อสงฺเขยฺหิ สฺยาทโย อุปฺปชฺชมานา เตสมฺสงฺขยานํ สงฺขยาภุมฺมาทีโน อภาวา เอกาเนกตฺเถสุ “กมุเม ทฺตุยา”อิจฺจาทีนียมสฺส อปฺปวตฺตตีติ สามณฺเณน อุปฺปชฺชนฺติ, ตตฺร ปทตฺตมตฺตํ ผลนฺติ ปจฺมาย เอกวจนฺมฺอุปฺปชฺชตี.^{๒๔๙}

“วิภัติมิ สี่ [ปฐมวิภัติ] เป็นต้น เมื่อลงท้ายอัพยาศัพท์เหล่านั้น ย่อมลงได้โดยสามัญทั่วไป เพราะอัพยาศัพท์เหล่านั้นไม่มีกำหนด[กรรมเป็นต้น] ในเนื้อความอย่างเดียวหรือหลายอย่างด้วยสูตรว่า กมุเม ทฺตุยา เป็นต้น เนื่องด้วยไม่มีพจน์และการก็มีกรรมเป็นต้น ความเป็นบทเท่านั้นเป็นผลในการลงปฐมวิภัตติดังกล่าว ฉะนั้นจึงลงปฐมวิภัติ”

แต่อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์อรรถกถาได้อธิบายอรรถของอุปสรรคเป็นวิภัตติอื่นจากปฐมวิภัตติได้บ้าง ดังข้อความในคัมภีร์อัฐสาลินีว่า

ตณฺหาทิกฺขลํ อฺเปเตน กมุณฺนา อาทินฺนา ผลภาเวน คหิตา.^{๒๕๐}

“ธรรมที่ถูกกรรมซึ่งเกิดร่วมกับต้นหาและทิกฺขลือถือเอาแล้วโดยความเป็นผล”

คำว่า อฺเปเตน แสดงอรรถของ อฺป ใน อฺปาทินฺน ว่า อฺป อุปสรรคมีอรรถว่า อฺเปต (ประกอบ) และลงตติยวิภัตติท้าย อฺป แล้วจึงลบเสียในภายหลัง ด้วยเหตุนี้ สัททนีติปกรณ (สุตตมาลา) จึงอนุญาตให้ลงวิภัตติทั้งหมดท้ายอุปสรรคแล้วลบทิ้งเสียโดยกล่าวว่า

ปกาเรน ชานนา ปชานนาติ ตติเยวจนฺตสฺส โลโป. อฺทุธํ ชิตฺตานิ อฺกฺขิตฺตานิ. อนฺโต ชิตฺตานิ ปกฺขิตฺตานิ. สตฺตมียา เอกวจนฺตสฺส โลโป. อิมินา นเยน วิตฺถาโร กาทพฺโพ.^{๒๕๑}

“การลบตติยวิภัตติ เอกพจน์ ย่อมมีในอุทาหรณ์ว่า การรู้โดยประการต่างๆ ชื่อว่า ปชานนา สิ่งที่ถูกโยนขึ้นไปข้างบน เรียกว่า อฺกฺขิตตะ สิ่งที่ถูกใส่ไว้ข้างใน เรียกว่า ปกฺขิตตะ ลบเอกพจน์ของสัทตมวิภัตติ บัณฑิตพึงกระทำความพิสดารโดยนัยนี้”

อุปสคฺคา สพฺเพปิ สทฺทหนฺตเรน สห ปยุชฺชนฺเต. นิปาตา ตฺ กจิ วิสุมฺปิ.

อุปสรรคทั้งหมดย่อมถูกประกอบร่วมกับศัพท์อื่น ส่วนนิบาตบางศัพท์ถูกประกอบไว้แยกกันบ้าง

ยถา ปหาโร ปหริติ, สา จ โส จ ภาสติ वा กโรติ वा โสตุถิตยาทิ.

เช่น

ปหาโร (การตี, การทำร้าย) [ตัวอย่าง ป อุปสรรคหน้านาม]

ปหริติ (ย้อมตี, ย้อมทำร้าย) [ตัวอย่าง ป อุปสรรคหน้ากริยา]

สา จ โส จ (สตรีนั้น และบุรุษนั้น) [ตัวอย่าง จ นิบาตที่อยู่ร่วมกับบพอื่น]

ภาสติ वा กโรติ वा (ย้อมพูดหรือทำ) [ตัวอย่าง वा นิบาตที่อยู่ร่วมกับบพอื่น]

โสตุถิ (ความสวัสดิ) [ตัวอย่างนิบาตที่ประกอบไว้โดยเฉพาะ]

ท่านแสดงการลงวิภัติทิพย์อุปสรรคและนิบาตไว้แล้ว บัดนี้ จะกล่าวถึงการประกอบใช้อุปสรรคและนิบาตในพากย์ จึงกล่าวข้อความนี้เพื่อแสดงว่าอุปสรรคทั้งหมดย่อมถูกประกอบร่วมกับศัพท์อื่นแน่นอน เช่น ปหาโร เป็นต้น

อนึ่ง ตัวอย่างว่า ปหาโร, ปหริณ, ปราภโว เป็นต้นเป็นตัวอย่างของอุปสรรคที่ประกอบร่วมกับบทกิตก์ ส่วนในตัวอย่างว่า ปราเชติ เป็นตัวอย่างของอุปสรรคที่ประกอบร่วมกับบทอาขยาต นอกจากนั้นอุปสรรคยังประกอบร่วมกับบทนามในอภยยิภาวสมาสอีกด้วย เช่น นครสุส สมิป อุปนคร (ที่ใกล้แห่งนครชื่อว่า อุปนคร) ฎีกาใหม่ (หน้า ๑๓๙) กล่าวว่า บางคัมภีร์เห็นว่าอุปสรรคดังกล่าวไม่ประกอบกับกริยา จึงจัดเป็นนิบาต

อย่างไรก็ตาม อุปสรรค ๔ ศัพท์ คือ ปติ ปริ อภิ และ อนุ ซึ่งได้ชื่อว่า กัมมปวจนีเย (อุปสรรคและนิบาตที่ประกอบไว้โดดๆ ไม่เข้าสมาสกับบทนามหรือกริยา) อาจประกอบไว้หน้าบทหรือท้ายบทก็ได้ ส่วนอุปสรรคอีก ๑๖ ศัพท์อื่นพึงประกอบไว้หน้าบทเท่านั้น ดังสหทนีติปกรณ (สุตตมาลา) กล่าวว่า

ปติปริมนวเกติ จตุโร โอปสคคิกา

อาทิมหิปี ปทาน เว

อนเตปิ จ ปวตฺตเร.

เสสา โสฬส สหุเพปี

อาทิมหิเยว วตฺตเร

เนว กทาจิ เต อนุเต

อิตี นีตี มเน กรเ.^{๒๕๒}

“บัณฑิตพึงใส่ใจระเบียบนี้ว่า อุปสรรค ๔ ศัพท์ คือ ปติ ปริ อนุ และ อภิ ย่อมเป็นไปในเบื้องต้นและที่สุดของบททั้งหลายโดยแท้ ส่วนอุปสรรค ๑๖ ศัพท์ทั้งหมดอื่นย่อมเป็นไปในเบื้องต้นเท่านั้น ย่อมไม่เป็นไปในที่สุดใดกาลใดๆ”

คำว่า วิสมุปี (แยกกันบ้าง) หมายความว่า นิบาตอาจถูกประกอบไว้โดยเฉพาะแยกกับบพอื่น

เพราะเป็นศัพท์ที่ตกไปในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของบทได้ตามรูปวิเคราะห์ของนิบาตที่กล่าวมาแล้วว่า ปทาน์ อาทิมชฌาวสานesu นิปตฺนํตีติ นิปาตา (ศัพท์ตกไปในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของบท ชื่อว่า นิบาต) ดังนั้น นิบาตจึงถูกประกอบไว้แยกกับบทอื่นก็ได้ ร่วมกับบทอื่นก็ได้ เพราะ ปี ศัพท์ใน วิสุมปิ ทำหน้าที่รวบรวมการประกอบไว้แยกกันโดยตรง และยังรวบรวมการประกอบร่วมกับบทอื่นโดยอ้อม ดังเช่น คำว่า สาริปฺพุโต จ โมคคัลลานโ จ คจฺจนฺติ (พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะยอมไป) ในพากย์นี้ จ ศัพท์ใน สาริปฺพุโต จ รวบรวมพระสารีบุตรโดยตรง และรวบรวมพระโมคคัลลานะโดยอ้อม เพราะเมื่อกล่าวว่า “พระสารีบุตรด้วย” ก็สื่อให้ผู้ฟังเข้าใจว่าต้องมีบุคคลอื่นที่นอกจากพระสารีบุตรที่ทำกริยาไปร่วมกัน ส่วน จ ศัพท์ใน โมคคัลลานโ จ รวบรวมพระโมคคัลลานะโดยตรง และรวบรวมพระสารีบุตรโดยอ้อม เพราะเมื่อกล่าวว่า “พระโมคคัลลานะด้วย” ก็สื่อให้ผู้ฟังเข้าใจว่า ต้องมีบุคคลอื่นที่นอกจากพระโมคคัลลานะที่ทำกริยาไปร่วมกัน

นามศัพท์ ๔ ประเภท

เอเกกลิงค์ ทวิลิงค์

ติลิงค์ จาปยลิงค์กัม.

จตุเรติ นามํ นามํ

นมตฺยตฺถนฺติ กิตฺติตํ.

“นามศัพท์มี ๔ ประเภท คือ

๑. เอเกกลิงค์ นามศัพท์ที่มีลิงค์เดียว [เช่น พุทฺโธ เป็นต้น]

๒. ทวิลิงค์ นามศัพท์ที่มี ๒ ลิงค์ [เช่น ฌมฺโฆ เป็นต้น]

๓. ติลิงค์ นามศัพท์ที่มี ๓ ลิงค์ [เช่น นมฺโฆ เป็นต้น]

๔. อลิงคิกะ นามศัพท์ที่ไม่มีลิงค์ [คือ ศัพท์ที่มีปัจจัยที่เป็นวิภัตติ

อยู่ท้าย อุปสรรค และนิบาต]

บทโดยย่อมน้อมไปสู่ความหมาย เหตุนั้นบทนั้นเรียกว่า นาม”

คำว่า นามํ นมตฺยตฺถนฺติ กิตฺติตํ (บทโดยย่อมน้อมไปสู่ความหมาย เหตุนั้นบทนั้นเรียกว่า นาม) แสดงรูปวิเคราะห์ของ นาม ว่า อตฺถํ นมตีติ นามํ หมายความว่า เมื่อผู้พูดเห็นสิ่งใดสิ่งหนึ่งก็คิดถึงศัพท์ที่แสดงถึงสิ่งนั้นๆ ศัพท์จึงน้อมไปสู่ความหมาย

คำว่า เอเกกลิงค เป็นต้นมีรูปวิเคราะห์ว่า

- เอเกกํ ลิงค์ อสฺสชาติ เอเกกลิงค์ (ณฺฐีฬฺหุพฺพิหิสมาส)

- เทว ลิงคานิ อสุสาติ ทวิลิงคํ (นัญฐีพหุพพีหิสมาส)
- ตีณิ ลิงคานิ อสุสาติ ตีลิงคํ (นัญฐีพหุพพีหิสมาส)
- นตฺถิ ลิงคํ อสุสาติ อลิงคํ (นนิบาตบุรพทพหุพพีหิสมาส)
- อลิงคเมว อลิงคิกํ (อลิงค ศัพท์ + อิก ปัจจัยในสกัถถัตถิต)

นามิกํ

จบนามกัณท์

เชิงอรรถ

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
สนธิกัณฑ์			
๑	อภิธาน. คาถา ๙๒๓	๒๐	กัจจายนสูตรตัตถะ สูตร ๔
๒	ขุ.ธ. ๒๕/๑๐๙/๓๖	๒๑	คู่มือกัจจายนไวยากรณ์ เล่ม ๑ สูตร ๔
๓	อภิธาน. คาถา ๙๙๖	๒๒	การิกา คาถา ๙๔
๔	ม.ม.ฎีกา ๒/๒๓๒	๒๓	วิ.จุ. ๗/๒๔๙/๖
๕	อง.เอกก.ฎีกา ๒/๓๓	๒๔	วิ.จุ.อ. ๓/๓๐๔
๖	ม.ม. ๑๒/๒๐๕/๑๗๖	๒๕	กัจจายนสูตรตัตถะ สูตร ๔
๗	สารสวดีกณจากรณ ปริจเฉทที่ ๒ คาถา ๙	๒๖	กัจจายนสูตรตัตถะ สูตร ๕
๘	รูป.ฎีกา คำอธิบายสูตร ๒	๒๗	โมค. ๑.๔
๙	รูป.ฎีกา คำอธิบายสูตร ๓๒๐	๒๘	กัจจายนสูตรตัตถะ สูตร ๖
๑๐	กัจจายนวณฺณนา คำอธิบายสูตร ๒	๒๙	นุยาส สูตร ๖
๑๑	รูป. สูตร ๑๕	๓๐	กัจจายนสูตรตัตถะ สูตร ๗
๑๒	มฺคธ.ฎีกา. คำอธิบายสูตร ๒๙, ๓๙, ๑๓๙, ๔๒๒	๓๑	วินย.ฎีกา ๒/๘๐
๑๓	มหาภษย. อธิบายะ ๑ ปาทะ ๓ สูตร ๙	๓๒	การิกา คาถา ๑๐๑
๑๔	กงฺขา. หน้า ๑๗๑-๗๒	๓๓	พา. หน้า ๑๐๖
๑๕	กงฺขา.อภิวนฎีกา หน้า ๒๗๐	๓๔	วิ.ป.อ. ๓/๕๕๒
๑๖	สุตฺตนิทฺเทส สูตร ๓	๓๕	ขุทฺท. คาถา ๓๘๒
๑๗	กัจจายนสูตรตัตถะ สูตร ๒	๓๖	ขุทฺท.อภิวนฎีกา คำอธิบายคาถา ๓๘๒
๑๘	นุยาส สูตร ๔๘	๓๗	ขุทฺทลิกขานิสสัย หน้า ๑๖๗
๑๙	มฺคธ.ฎีกา คำอธิบายสูตร ๒๕	๓๘	วิสุทฺธิ. ๑/๑๗
		๓๙	วิสุทฺธิ. ๑/๓๑

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๔๐	วิสุทธิ. ๑/๑๒	๖๘	สุโพธา.อภิวนฎีกา. คำอธิบายคาถา ๑๘๗ ปริ ภาษะนุเสขร. ข้อ ๑๑๓
๔๑	ขุ.ขุ. ๒๕/๓/๔	๖๙	นริุตติเภทสงคห คาถา ๕๙
๔๒	วิ.มหา.อ. ๑/๓๕๙-๖๐	๗๐	มฤต.ฎีกา คำอธิบายสูตร ๒๘๐
๔๓	โมค.ปญจิกฎีกา ๑/๘	๗๑	นยาส สูตร ๔๑
๔๔	ธา.สงคห คาถา ๑๙	๗๒	นิตติ.สูตร. สูตร ๑๖๐
๔๕	กัจจายนสูตรตัตถะ สูตร ๑๒	๗๓	โมค. ๒.๓๒
๔๖	สูตรตนิเทศ สูตร ๑๒	๗๔	นริุตติ. สูตร ๕๑
๔๗	กจ.สาร. คาถา ๔๓	๗๕	โมค.ปญจิกฎีกา ๑/๓๒
๔๘	ขุ.ข. ๒๕/๒๖/๒๐	๗๖	อภิธาน. คาถา ๗๗๖
๔๙	นิตติ.สูตร. สูตร ๘	๗๗	วิ.ม.อ. ๓/๒๓
๕๐	กงฺขา. หน้า ๑๕๙	๗๘	อภิธาน. คาถา ๕๔๖-๔๗
๕๑	นริุตติ. สูตร ๒๘	๗๙	ฉนโทมณฺชรี ปริจเนทที่ ๔ คาถา ๗
๕๒	สูตรตนิเทศ สูตร ๗๕	๘๐	นิตติ.สูตร. สูตร ๑๕๗
๕๓	ม.ม. ๑๒/๓๐/๑๗	๘๑	ส.ส. ๑๕/๖๐/๔๓
๕๔	ม.ม.อ. ๑/๑๐๑	๘๒	ส.ส. ๑๕/๖๐/๔๓
๕๕	ส.นิ. ๑๖/๒๔/๓๔	๘๓	ส.ส.อ. ๑/๙๑
๕๖	ส.นิ.อ. ๒/๖๕	๘๔	ส.ส.ฎีกา ๑/๑๓๙
๕๗	กจ.วณฺณนา สูตร ๑๔	นามกัณฑ์	
๕๘	รูป.ฎีกา คำอธิบายสูตร ๖๐		
๕๙	ที.สี.อ. ๑/๒๖	๑	ขุ.พทุธิ. ๓๓/๒๕.๔๔๑
๖๐	สารตถ.ฎีกา ๑/๔๑๑	๒	นิตติ.ปท. หน้า ๑๐๔
๖๑	พา.ปุราณฎีกา หน้า ๓๕	๓	นิตติ.สูตร. หน้า ๑
๖๒	โมค.ปญจิกฎีกา. ๑/๓๕	๔	การิกา คาถา ๕๕
๖๓	พา.อภิวนฎีกา หน้า ๓๖	๕	สารตถ.ฎีกา ๑/๒๘๖, ส.อภิวนฎีกา ๑/๒๑
๖๔	รูป. สูตร ๔๑	๖	พา.อภิวนฎีกา หน้า ๕๓
๖๕	ปทรูปสัทธิคันฐิ สูตร ๔๗	๗	กัจจายนสูตรตัตถะ สูตร ๕๓
๖๖	อภิธาน. คาถา ๓๔๖	๘	พาลาวตารคัณฐิ ๑/๕๕
๖๗	วิ.ม.อ. ๓/๒๓		

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๙	ชาลินี. คาถา ๙๓	๓๕	อเนกตถวคค คาถา ๗๐๘
๑๐	อภิ.สง.อนุฎีกา ๑/๑๑๐	๓๖	กัจจายนสูตรัตถะ สูตร ๖๒๐
๑๑	รูป. สูตร ๖๒	๓๗	ปทรูปสิทธิภาสาฎีกา สูตร ๓๒๓
๑๒	รูป. สูตร ๖๒	๓๘	มธุ.ฎีกา ๑/๑๖๕
๑๓	รูป. สูตร ๓๙๒	๓๙	รูป.ฎีกา คำอธิบายสูตร ๒๖๖
๑๔	โมค.ปณจิกาฎีกา ๓/๑๒	๔๐	นิติ.ปท. หน้า ๒๑๖
๑๕	พา.อภินิวฎีกา หน้า ๖๗	๔๑	กัจจายนสูตรัตถะ สูตร ๑๐๙
๑๖	เกทจินดา. คาถา ๒๖	๔๒	นิติ.ปท. หน้า ๒๒๔
๑๗	นิติ.ปท. หน้า ๓๕	๔๓	ขุ.อป. ๓๓/๒๕๙/๓๒๖
๑๘	นิติ.ปท. หน้า ๔๑๗	๔๔	นิติ.ปท. หน้า ๒๑๓
๑๙	มุคธ.ฎีกา คำอธิบายสูตร ๒๕	๔๕	พา.อภินิวฎีกา หน้า ๗๖
๒๐	โมค.ปณจิกาฎีกา หน้า ๑๖	๔๖	พาลาวโพธน ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๗
๒๑	กัจจายนสูตรัตถะ สูตร ๑๒	๔๗	ปทสารน หน้า ๗๒
๒๒	นยาส สูตร ๒๓๓	๔๘	รูป.ฎีกา สูตร ๓๒๙
๒๓	ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ สูตร ๒๕๓	๔๙	มุคธ.ฎีกา. คำอธิบายสูตร ๒๕
๒๔	พา. หน้า ๕๘	๕๐	นยาส สูตร ๑๘๙
๒๕	ปทสารน สูตร ๓๐๕	๕๑	นยมุขที่ปนี คาถา ๔๑
๒๖	พา.อภินิวฎีกา หน้า ๗๑	๕๒	พา.อภินิวฎีกา หน้า ๗๙
๒๗	ส.มหา. ๑๖/๑๙๕/๗๒	๕๓	พา.อภินิวฎีกา หน้า ๘๐
๒๘	ขุ.ชา. ๒๗/๒๑๖-๑๗/๓๕๔	๕๔	ชาลินี. คาถา ๓
๒๙	พา.อภินิวฎีกา หน้า ๗๒	๕๕	นิจฺตติ. สูตร ๖๒
๓๐	ม.ม. ๑๒/๒๒๖/๑๙๑	๕๖	นิติ.ปท. หน้า ๒๕๑
๓๑	ม.ม.อ. ๒/๕	๕๗	นิติ.ปท. หน้า ๒๕๗
๓๒	วิ.มหา. ๒/๖๐/๑๓๘	๕๘	วิโพธก. สูตร ๑๓๘
๓๓	ขุ.ธ.อ. ๑/๑๓๔	๕๙	รูป.ฎีกา คำอธิบายสูตร ๑๐๕
๓๔	ศพุทธสุโตมมทานิธิ หน้า ๕๑๓	๖๐	ขุ.ชา.อ. ๓/๕๙
	ศพุทธกลปทรม เล่ม ๕ หน้า ๕๔๗	๖๑	นิติ.ปท. หน้า ๒๙๙
	วาชสฺสพตย เล่ม ๖ หน้า ๕๔๓๔	๖๒	วิ.ภิกขุณี. ๓/๑๐๒๔/๑๕๓

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๖๓	ที.สี. ๙/๔๒๕/๑๘๖	๙๑	นิติ.ปท. ๓๙๖
๖๔	ส.ส. ๑๕/๑๗๓/๑๖๙, อัง.เอกก. ๒๑/๒๑/๒๕	๙๒	นิติ.ธาค. หน้า ๔๙๔
๖๕	นิติ.ปท. หน้า ๓๐๕-๖	๙๓	กจ. สูตร ๘๑
๖๖	นิติ.สุตต. สูตร ๒๕๔	๙๔	พา.อภิวนฎีกา หน้า ๙๔
๖๗	นิรุติ. สูตร ๑๗๐	๙๕	รูป.ฎีกา สูตร ๑๗๒
๖๘	บุ.สุ. ๒๕/๖๗๓/๔๖๖	อิตถิลิงค์	
๖๙	บุ.สุ.อ. ๒/๓๑๐		
๗๐	บุ.สุ. ๒๕/๖๗๕/๔๖๗	๙๖	อภิธาน.ฎีกา คำอธิบายคาถา ๒๓๑
๗๑	บุ.สุ.อ. ๒/๓๑๑	๙๗	อภิธาน. คาถา. ๑๑๔
๗๒	วิภาวินี. หน้า ๑๖๘	๙๘	รูป. สูตร ๑๕
๗๓	ที.สี.อภิวนฎีกา ๑/๑๗๘-๗๙	๙๙	พา.อภิวนฎีกา หน้า ๖๕
๗๔	กจ.วณณนา สูตร ๒๑๙	๑๐๐	วิ.ม.อ. ๑/๑๓๘
๗๕	กจ.วณณนา สูตร ๒๑๙	๑๐๑	ปริภาเซนุเทศขร ข้อ ๑๒๓
๗๖	กัจจายนสูตรตัตถกัณฐิ สูตร ๑๖๘	๑๐๒	กจ.สาร. คาถา ๙
๗๗	อภิธาน. คาถา ๙๗๙	๑๐๓	รูป.ฎีกา คำอธิบายสูตร ๓๘๖
๗๘	นุยาส คำอธิบายสูตร ๒	๑๐๔	รูป. สูตร ๖๕
๗๙	พา.อภิวนฎีกา หน้า ๘๗	๑๐๕	อภิ.สง.อนุฎีกา ๑/๑๑๐
๘๐	สารตถ.ฎีกา ๓/๑๖๒	๑๐๖	ปรมตถ.ฎีกา หน้า ๘
๘๑	โมค.ปญจิกาฎีกา ๒/๓๖	๑๐๗	พา.อภิวนฎีกา หน้า ๙๗
๘๒	นิติ.ปท. หน้า ๔๒	๑๐๘	ศพทสุโตมมทานิธิ หน้า ๒๓๖
๘๓	ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ สูตร ๑๒๘	๑๐๙	พา.อภิวนฎีกา หน้า ๙๘
๘๔	ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ สูตร ๑๒๐	นปงสกลิงค์	
๘๕	นุยาส สูตร ๑๑๙, ๒๑๒		
๘๖	นิติ.ปท. หน้า ๒๔๔	๑๑๐	นิติ.ปท. หน้า ๑๙๓
๘๗	ที.สี.อภิวนฎีกา ๑/๑๗	๑๑๑	พาลาวตารคัณฐิ เล่ม ๑ หน้า ๙๔
๘๘	พา.อภิวนฎีกา หน้า ๘๗	๑๑๒	นิติ.ปท. ๑๙๗
๘๙	มฺคธ.ฎีกา. อธิบายสูตร ๒๕	๑๑๓	ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ สูตร ๙๗
๙๐	กัจจายนสูตรตัตถะ สูตร ๒๐๐	๑๑๔	ที.สี.อภิวนฎีกา ๒/๔๘๙
		๑๑๕	สุโฆธา. คาถา ๑

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๑๑๖	อภิธาน. คาถา ๖๖๑	๑๔๒	อนุทีปนี หน้า ๓๔
๑๑๗	วิ.ม.อ. ๑/๑๑๕	๑๔๓	พา.อภิวินวฎีกา หน้า ๑๐๙
๑๑๘	สารตุฎ.ฎีกา ๑/๓๗๐-๑	๑๔๔	ม.อุ. ๑๓/๔๕๐/๔๔๓
๑๑๙	นิติ.สุตต. ๔๘๙	๑๔๕	ม.ม. ๑๓/๔๔๗/๔๓๗
๑๒๐	ที.มหา. ๑๐/๓๖๙/๒๕๓	๑๔๖	นุยาส คำอธิบายสูตร ๖๕
๑๒๑	ขุ.ขุ. ๒๕/๗/๑๔	๑๔๗	ชาลินี.ฎีกา คำอธิบายคาถา ๔๗
๑๒๒	สงคห. หน้า ๔๑	๑๔๘	ตตวโปธิณี สูตร ๑๑๘
๑๒๓	วิสุทฺธิ. ๒/๓๐๔-๐๕	๑๔๙	อภิ.ย. ๓๘/๕๐/๖
๑๒๔	วิภาวินี. หน้า ๒๕๕	๑๕๐	สุโพธา. คาถา ๑๐๒
๑๒๕	มณีสาร.ฎีกา ๒/๑๗๔	๑๕๑	มุคฺธ.ฎีกา คำอธิบายสูตร ๑๒๒ ปทรูปสัทธินิสสัยใหม่. สูตร ๑๙
๑๒๖	นิติ.ปท. หน้า ๓๗๖	๑๕๒	พาลาวตารคณฺฐี หน้า ๑๐๗
๑๒๗	อภิธาน. ๘๑๒	๑๕๓	โมคคัลลนนิสสัย เล่ม ๑ สูตร ๑๔, โมคคัลลนนิสสัย เล่ม ๒ สูตร ๑๓๒
๑๒๘	อภิธาน. คาถา ๔๓๒	๑๕๔	พา.อภิวินวฎีกา หน้า ๑๑๑
๑๒๙	อภิธาน. คาถา ๑๙๘	๑๕๕	นุยาส สูตร ๒๕
๑๓๐	อภิธาน. คาถา ๓๔	๑๕๖	นิติ.ปท. หน้า ๔๕๙
๑๓๑	อภิธาน. คาถา. ๑๑๐๒	๑๕๗	พา.อภิวินวฎีกา หน้า ๑๑๒
๑๓๒	พา.ปฺรณฎีกา หน้า ๑๓๓	๑๕๘	พา.อภิวินวฎีกา หน้า ๑๑๒
๑๓๓	อภิธาน. คาถา ๙๓๒	๑๕๙	วิโพธก. สูตร ๑๗๘
สรพนาม		๑๖๐	วิ.มหา. ๔/๑๒๖/๑๓๖
		๑๖๑	ขุ.ชา. ๒๖/๑๐๔/๖๒
๑๓๔	นิติ.ปท. หน้า ๔๓๙	๑๖๒	ขุ.ชา.อ. ๔/๒๓๕
๑๓๕	พา.อภิวินวฎีกา หน้า ๑๐๗	๑๖๓	ปทรูปสัทธินิสสัยใหม่ สูตร ๒๒๖
๑๓๖	รูป. สูตร ๒๐๑	๑๖๔	พาลาวตารคณฺฐี ๑/๑๑๑
๑๓๗	ที.มหา. ๑๐/๓๔๒/๒๓๐	๑๖๕	รูป.สูตร ๑๕
๑๓๘	ที.สี. ๙/๒๖๓/๙๐	๑๖๖	พา.อภิวินวฎีกา หน้า ๑๑๕
๑๓๙	พา.อภิวินวฎีกา หน้า ๑๐๘	๑๖๗	ม.ม. ๑๓/๔๐๐/๓๘๗
๑๔๐	ที.ม.อ. ๒/๓๐๘		
๑๔๑	ปทสาธนฎีกา คำอธิบายสูตร ๑๙๐		

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๑๖๘	อภิ.วิ. ๓๕/๙๖๓/๓๕๖	๑๙๖	โมค. ๓.๙๖
๑๖๙	อภิ.วิ.อ. ๒/๕๕๗	๑๙๗	ปทสาธนฎีกา คำอธิบายสูตร ๑๓๗
๑๗๐	นิติ.ปท. หน้า ๓๕	๑๙๘	กัจจายนสูตรัตถะ สูตร ๕๖๖
๑๗๑	รูป. สูตร ๒๔๔	๑๙๙	อภิธาน. คาทา ๗๔
๑๗๒	สูตรตนิเทศสูตร ๑๓๒	๒๐๐	ฌวาทิ. สูตร ๑๓๖
๑๗๓	นิติ.สูตรต. สูตร ๔๙๐	๒๐๑	ศพทกถปทฐม เล่ม ๔ หน้า ๔๐
๑๗๔	พา.อภิวินฎีกา หน้า ๑๑๖	๒๐๒	กัจจายนสารอภิวินฎีกา คำอธิบายคทา ๒๔
๑๗๕	นิติ.ปท. หน้า ๔๘๑	๒๐๓	โลกนิติ คาทา ๑๑๒
๑๗๖	รูป. สูตร ๒๔๖	๒๐๔	ศพทสโตมมทานิธิ หน้า ๑๖๔
๑๗๗	นุยาส คำอธิบายสูตร ๑๔๗	๒๐๕	รูป. สูตร ๒๓๑
๑๗๘	มณีสาร.ฎีกา ๒/๓๑๔	๒๐๖	กาทนุตร. ๒/๒๕๕
๑๗๙	พา.อภิวินฎีกา หน้า ๑๑๙	อลังค์	
๑๘๐	คู่มือสอนกัจจายนไวยากรณ์ เล่ม ๑ สูตร ๑๔๘		
๑๘๑	วิสุทธิ.ฎีกา ๑/๓๕๘	๒๐๗	สูตรตนิเทศสูตร ๕๓
๑๘๒	ที.สี.อภิวินฎีกา ๑/๑๘๐	๒๐๘	ปทรูปสิทธิธิสนัยใหม่ สูตร ๒๖๗
๑๘๓	คู่มือสอนกัจจายนไวยากรณ์ เล่ม ๑ สูตร ๒๔๐	๒๐๙	ปริภาษะนุทุเสขร ข้อ ๑๒๓
๑๘๔	ม.ม. ๑๒/๓๕/๒๓	๒๑๐	วิ.ม. ๕/๓๔๕/๑๕๕-๕๖
๑๘๕	ส.ส. ๑๕/๑๑๓/๒๒๘	๒๑๑	วิ.ม.อ. ๓/๒๑๗
๑๘๖	นิติ.ปท. หน้า ๔๘๙	๒๑๒	วิ.มหา. ๑/๒๒๘/๑๖๐
๑๘๗	อภิธาน.ฎีกา คำอธิบายคทา ๔๗๓	๒๑๓	วิ.มหา.อ. ๑/๕๕๑
๑๘๘	รูป. สูตร ๖๙	๒๑๔	วิ.มหา. ๑/๓๔๘/๓๖๓
๑๘๙	วิสุทธิ. ๑.๓๐๔	๒๑๕	กฐา. หน้า ๑๖๒
๑๙๐	รูป. สูตร ๒๒๘	๒๑๖	ปทรูปสิทธิธิสนัยใหม่ สูตร ๒๖๖
๑๙๑	ปริภาษะนุทุเสขร. ข้อ ๗๔	๒๑๗	พา.อภิวินฎีกา หน้า ๑๒๘
๑๙๒	มุคฺธ.ฎีกา คำอธิบายสูตร ๑	๒๑๘	รูป.ฎีกา คำอธิบายสูตร ๒๖๙
๑๙๓	ที.สี. ๙/๓๐๔/๑๑๕	๒๑๙	ขุ.ชา. ๒๘/๒๓๕/๑๕๐
๑๙๔	สูตรตนิเทศสูตร ๑๓๔	๒๒๐	ชาลินี. คาทา ๑๘
๑๙๕	ขุ.สุ. ๒๕/๑๗๑/๓๖๗	๒๒๑	พา.อภิวินฎีกา หน้า ๑๓๐

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๒๒๒	รูป.ฎีกา คำอธิบายสูตร ๒๗๖	อุปสรรคและนิบาต	
๒๒๓	นุยาส สูตร ๒๔๕		
๒๒๔	นุยาส สูตร ๘๓	๒๓๘	กัจจายนเภทอภิวนฎีกา หน้า ๑๑๑
๒๒๕	ปทรูปสิทธิินิสสัยใหม่ สูตร ๑๒๘	๒๓๙	พา.อภิวนฎีกา หน้า ๑๓๖
๒๒๖	ปทรูปสิทธิินิสสัยใหม่ สูตร ๑๒๐	๒๔๐	คณฺหา. คาทา ๘๐
๒๒๗	นุยาส สูตร ๑๑๙, ๒๑๒	๒๔๑	อภิธาน. คาทา ๘๗๕
๒๒๘	นิติ.ปท. หน้า ๒๔๔	๒๔๒	รูป. สูตร ๒๘๒
๒๒๙	รูป. สูตร ๔๒๓	๒๔๓	นิจฺตุติ. สูตร ๒๘๘
๒๓๐	รูป.ฎีกา คำอธิบายสูตร ๒๗๙	๒๔๔	กัจจายนสูตรตัดัดะ สูตร ๒๒๑
๒๓๑	พา.อภิวนฎีกา หน้า ๑๓๐	๒๔๕	รูป. สูตร ๒๘๒
๒๓๒	รูป.ฎีกา คำอธิบายสูตร ๒๘๑	๒๔๖	นิติ.ปท. หน้า ๔๙๕
๒๓๓	รูป. สูตร ๒๘๒	๒๔๗	ปทรูปสิทธิินิสสัยใหม่ สูตร ๖๒
๒๓๔	รูป. สูตร ๒๘๒	๒๔๘	รูป. สูตร ๒๘๒
๒๓๕	พา.อภิวนฎีกา หน้า ๑๓๑	๒๔๙	ปทสาธนฎีกา คำอธิบายสูตร ๒๕๘
๒๓๖	นุยาส สูตร ๘๐	๒๕๐	อภิ.สงฺ.อ. ๑.๙๐
๒๓๗	นุยาส สูตร ๘๐	๒๕๑	นิติ.สุตฺต. หน้า ๔๔๘
		๒๕๒	นิติ.สุตฺต. หน้า ๔๔๔

ดรรชนี

ก	หน้า	ค-ท	หน้า
(ก)			
กถิตกรรม	๒๐๘	โคพลีพัททนาย	๔๓๕
กรณการก	๒๒๐	โฆสะ	๓๗
กัณฐฐาน	๓๐	จันตกันตนาย	๓๓๖
กัตตุการก	๒๑๒	ฉันท	๑๕๓
กัมมปจวณียะ	๖๓๙	ชาตยาเปกขณีย	๖๕
กาโกโลกนัย	๔๘	ชาตยาเปกขเอกพจน์	๑๗๘
การก	๑๗๖	โชตกะ	๑๖๘
การณูปจาระ	๕๕๙	ฐปนา	๓๑๑
การิตกรรม	๒๐๘	ฐาน ๖	๔๖
การियะ	๕๑	ฐาโนจิตนัย	๓๘๐
การี	๕๐	(ต-ท)	
กาลพยวธานะ	๕๕	ตัทธสัมปทาน	๒๒๓
กิริยาปวัตตะ	๒๑๐	ตันติภาษา	๙
กิริยาวิจนา	๒๔๓	ตันนิสสยาเปกขเอกพจน์	๑๗๘
(ค)		ตาลฐาน	๓๐
ครุสัณญา	๑๙๔	ติลิ่งค์	๑๕๗
คเหตัพพัตตะ	๖๑๘	ตุมหโยคะ	๑๖๙
คาถา	๑๕๓	ตุมัตถสัมปทาน	๒๒๓
คุณวิจนา	๒๔๓	ทวิลิ่งค์	๑๕๗
คุณสระ	๖๔	ทันตฐาน	๓๐
คุณิตสังขยา	๕๘๗	ทัพพวิจนา	๒๔๓

ท-น	หน้า	น-ป	หน้า
ทัฬหศีทัพ	๒๘๙	นิปาตานุकरणะ	๒๒๗
ทัฬหะ	๑๕๗, ๑๗๖	นิमितตะ	๒๓๙
ทัชฌครุ	๑๕๓	นิยมสูตร	๑๗๑
ทัชฌวิธิ	๔๙	นิริตถโกโษ	๕๔๓
ทัชฌสระ	๒๓	นิริตตินัย	๑๑๙
ธนิต	๓๕	นิวัตตูปนาวธารณะ	๖๑๘
ธตวัตถพารกะ	๖๓๙	นิวัตเตตัพพัตตะ	๖๑๘
ธตวัตถวิเสสกะ	๖๔๐	(บ-ป)	
ธตวัตถถานูวัตตะกะ	๖๓๙		
ธตฺ	๑๖๒	บท	๑๖๔, ๕๔๕
(น)		ปการะ	๑๑
		ปฏิสเทวีวิ	๔๙
นทีโสตะ	๑๘	ปทมาลา	๒๓๒
นปฺงสกลิงค์	๑๕๗	ปธานกรรม	๕๓
นวา ศัพท	๘๒	ปธานนัย	๔๔๔
นาม	๑๕๘	ปรสมัญญา	๓๘
นามกัณท์	๑๕๗	ประโยชน์การณะ	๕๕
นามโยคะ	๑๖๙	ประโยชน์ตุลยัตตะ-ลึงค์ัตตะ	๒๙
นามานุกรณะ	๒๒๖	ประโยชน์นิยมะ	๒๓๗
นาสิกานุฐาน	๓๔	ประโยชน์ปักกะ	๓๑๑
นิกคหิต	๓๙	ประโยชน์ปักขันตระ	๓๑๑
นิกคหิตปรครุ	๑๕๓	ประโยชน์วิตถาระ	๑๔
นิกคหิตสนธิ	๑๑๐	ปรากฏต	๙
นิจจวิธิ	๕๙	ปราสยพยัญชนะ	๔๘
นิทธารณะ	๒๓๖	ปริจจัตตานุकरणะ	๕๔๑
นิทสสนะ	๓๙	ปริภาสาสูตร	๑๔
นิบาต	๖๔๕	ปลุตะ	๒๑
นิบาตนสูตร	๓๔, ๑๑๙	ปักขิปนวุตติ	๑๒

ป-ม	หน้า	ม-ว	หน้า
ปัจจัยวิธี	๔๔	มัทนทุกคตিকা	๑๘
ปัจจัย	๑๖๒	มาครภาษา	๖
ปัจจัยสันตติ	๔๘๘	มาคธี	๙
ปัจจัยสันนัย	๔๘๘	มัสสกสังขยา	๕๘๗
ปาฏิปติก	๑๖๕	มุทฐฐาน	๓๐
ปาริเสสนัย	๑๘๐, ๕๔๕	(ย-ว)	
पालิ	๗		
ปาฬิ	๖		
ปุงลึงค์	๑๕๗		
ปุจฉา	๓๑๑		
ปุณรุตติโทษ	๕๔๓		
ปุพพาสยพญัญชนะ	๔๘		
(ผ-ม)			
ผลุปจาระ	๕๕๙	ยถานุப்புพิกะ	๑๘
มุฏฐะ	๓๙	เยภุยยนิย	๖๓
พยติเรกนัย	๕๔๕	โยควิภาคะ	๑๐๑
พยวัจนเททวิเสสนะ	๔๖๙	รัสสวิธี	๔๙
พญัญชนะ	๒๗	รัสสสระ	๒๐, ๒๒
พาล	๒	รูกขสกุณนัย	๑๒๓
พินทุ	๓๙	รุพหีนาม	๑๕๙
ภาพฐานะ	๔๗๑	รุพหีสัพพ	๓๓
ภาวาทิสัมพันธะ	๒๓๖	ลหุสัณญา	๑๙๔
ภูตกถนวิเสสนะ	๔๖๙	ลักขณะ	๒๓๙
ภูตปุพพคตินิก	๘๔	ลักขณะของสูตร	๑๘๔
มรียาท	๑๑	ลึงค์	๑๖๒, ๑๗๖
มหาสูตร	๑๑๙	ลึงควิปัลลასนัย	๑๕๐
มเห็รุหนัย	๓๓๖	ลึงคัตถะ	๑๗๕
		โลปวิธี	๔๙
		วจนวิปัลลას	๕๕๓
		วรรค	๒๙, ๓๓
		ววัตถิตวิภาสา	๕๙, ๑๑๒
		วันณพยวฐานะ	๕๕
		วากะ	๑๖๙
		วากาสิลิฏฐะ	๒๔๙

ว-ส	หน้า	ส	หน้า
วิกติกรรม	๒๐๙	สรูปะ	๖๔, ๒๕๔
วิกัปพะ	๑๑๓	สหทัยโอะคะ	๒๑๒
วิธยัคปรีภาสาสูตร	๕๒	สังขยา	๑๗๖, ๕๕๘
วิธีสูตร	๑๔	สังขยาวาจากศัพท	๕๕๘
วิภัตติ	๑๖๘	สังโยค	๒๔
วิภัตตินาม	๑๖๘	สังโยคาทิครุ	๑๕๓
วิภัตติปัจจัย	๕๙๒	สังวัณณนา	๑๑
วิภัตติโลปนินเทศ	๒๑๕	สังสัณฐูลิงคัตถะ	๑๗๗
วิภัตติวิธี	๔๙	สัญญา	๑๖
วิภูษะ	๓๙	สัญญาบาท	๑๖
วิเสสณะ	๑๕๘	สัญญาสูตร	๑๔
วิเสสยะ	๑๕๘	สัญญาญี	๑๖
วุตตาวุตตสมุจยะ	๓๑๑	สัญญาญีบาท	๑๖
วุตติ	๑๒	สัททพัตถกะ	๒๖๗
โวมิสสกสนธิ	๑๓๔	สัททลึงค์	๑๕๘
(ส)		สัทททวาก	๕๔๐
		สันนิฐานาวธารณะ	๖๑๘
		สันสกฤต	๑๐
		สัมปทานการก	๒๒๑
สกสมัญญา	๓๘	สัมปาปุณิยกรรม	๒๐๗
สกัตถะ	๑๗๖	สัมปิณฑณะ	๓๓๖
สนธิ	๓, ๑๕๕	สารณะ	๑๙๓
สภาวรัสสะ	๓๑๙	สามี	๒๓๕
สมตาคุณ	๕๖	สามีปิการาระ	๒๓๘
สมุจยะ	๑๑๓	สามีสัมพันธะ	๒๓๖
สมุทหายาเทสสูตร	๕๓๓	สาวเสสสัพพะ	๔๖๔
สมุทหายาเปกขเอกพจน	๑๗๘	สีถิล	๓๕
สรพนาม	๔๕๔	สีหคติกะ	๑๘
สรสนธิ	๔๗		
สระ	๑๖		

ส-อ	หน้า	อ	หน้า
สุขุมลดาคุณ	๘๕	อภิเษย์ปโยชนวากยะ	๑๖๐
สุตตวุดติ	๑๒	อภุตตัพภาวะ	๑๙๓
สุทลลลลลลล	๑๗๗	อภโทยปจระ	๑๘๐, ๒๑๕
สูตร	๔, ๑๐	อรรลลลล	๑๕๘
สุรียกัณณ	๓๓๖	อลลลลล	๕๙๒
(อ)		อลลลลล	๑๕๗
อกถลลลล	๒๐๘	อวยวาทลลลล	๕๓๓
อโฆล	๓๗	อวรรล	๓๔
อถลลล	๒๓	อวลลลลลลล	๒๑๕
อถลลลลล	๑๓๕	อวลลลลลล	๒๐๗
อถลลลล	๑๘, ๖๙	อวลลลลลล	๙๔
อถลลลล	๑๖๐	อวลลลลลล	๕๔๕
อนวลลลลล	๔๖๔	อวลลลล	๕๙
อนาทร	๒๓๖	อวลลล	๖๔
อนลลลล	๖๐	อวลลล	๖๔
อนลลลลลลลล	๓๓	อวลลลล	๖๐
อนลลลลล	๒๒๖, ๕๔๑	อวลล	๕
อนลลลลล	๖๙	อวลลลลลลล	๒๐๘
อนลลลลลล	๖๑๘	อวลลลลลลล	๑๙๙
อนลลลลลล	๑๒	อวลลลลลล	๒๖๗
อปถลลลล	๕๓	อวลลลล	๕๔๐
อปลลลลลลลล	๕๔๑	อวลลลลลล	๕๙, ๕๔๕
อปลลลลล	๔๘๙	อวลลลล	๑๕๙
อปาทาน	๒๓๔	อวลล	๔๖๐
อปลลล	๕	อวลลลลลล ๖ ปะภ	๖๔๖
อปลลล	๖๓๓	อวลล	๕๙๒, ๖๔๖
อภลลลล	๒๐	อวลลลลลลลล	๘๘
		อวลลล	๑๖๙

อา-อุ	หน้า	อุ-โอ	หน้า
อาทิตยณะ	๒๕๓	อุปมานะ	๓๙๖
อาชยาต	๕๕๘	อุปไมย	๓๙๖
อาชยาตานุภระ	๒๒๖	อุปลักขณนัย	๕๙๑
อาคมวิธิ	๔๙	อุปสรรค	๖๓๓
อาทิ ศัพท์	๑๑, ๓๑๓	อุปสัคคานุภระ	๒๒๗
อาเทศ	๗๔	เอก ศัพท์	๔๗๗
อาเทศวิธิ	๔๙	เอกเทศยุปจาระ	๑๖๓
อาเทศี	๗๕	เอกเทศูปจาระ	๑๘๐
อาธาระ	๒๓๘	เอกัตตลักขณเอกพจน์	๑๗๘
อาโภคะ	๓๑๑	เอกัตถเอกพจน์	๑๗๗
อาลปนะ	๑๙๒	เอเกกลิงค์	๑๕๗
อิติถัมภูตลักขณะ	๒๑๐	เอว ศัพท์	๖๑๘
อิติถัมภูตักขานะ	๒๐๙	โอกาการก	๒๓๗
อิติถิลิงค์	๑๕๗	โอกูลฐาน	๓๐
อุกักฐานนัย	๔๔๔	โอปสิเลกิโกกาสะ	๕๔
อุทาหรณ์	๑๑	โอปสิเลสิกาธาระ	๒๓๙

บรรณานุกรม

กัจจายนะ, พระ. กัจจายนพยาकरणะ. ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๓๐.

เกลาสะ, พระ. กวิทัปปณินิ. ย่างกุ้ง : กรมการศาสนา, ๒๕๒๕.

โกสัลละ, พระ. มหารูปสิทธิินิสสัย [ปทรูปสิทธิินิสสัยใหม่]. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์หังสาวดี, ๒๕๐๘.

_____. วิสุทธาโยกัจจายนสุดตัตถฎีกา [กัจจายนสุดตัตถฎีกา]. ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๔๖.

คันธสาระ, พระ. กัจจายนสารมัญชรี. กรุงเทพฯ: วีระการพิมพ์, ๒๕๓๘.

_____. วุตโตทยมัญชรี. นครปฐม: วิทยาเขตบาลีศึกษาพุทธโฆส, ๒๕๔๕.

_____. สุโพธาลังการมัญชรี. นครปฐม: วิทยาเขตบาลีศึกษาพุทธโฆส, ๒๕๔๖.

คิริตจันทรวิทยารัตนะ. “มฺคธโพธสังเกชปฎีกา” ใน มฺคธโพธยาकरणะ. กัลกัตตา: โรงพิมพ์คิริต-วิทยารัตนะ, ๒๔๔๙.

จตุรงค์พล, มหาอำมาตย์. อภิธานัปปทีปิกาฎีกา. ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๐๘.

จักกपालะ, พระ. พาลาวดารคณัฐิปัตถวินิจนยสาระ. ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๖.

_____. อภิธานัปปทีปิกานิสสัยใหม่. มันทเลย์ : โรงพิมพ์เมียร์มาร์ตารา, ๒๔๙๘.

จันทรโกมิน. จานทรวยาकरणะ. ปูนา: โรงพิมพ์เอ็ม, ๒๔๙๖.

ชนกาภิงส์, พระ. รูปสิทธิภาสาฎีกา [ปทรูปสิทธิภาสาฎีกา]. อมรปุระ: โรงพิมพ์นิวบามา, ๒๕๔๐.

ชญาเนนทรรสวัตติ. “ตัตตวโพธิ” ใน สิทธานตเกมุที. เดลฮี: โรงพิมพ์เจ้าขัมภา, ๒๕๔๕.

ญาณธชะ, พระ. นිරุตติทีปนี. ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๓.

_____. ปรมัตถทีปนี. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจนัสยปิฎกัต, ๒๕๐๐.

_____. ประมวลถาตอบของแลตีสยาตอ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์มัทนทะเล, ม.ป.ป.

ตันเปียน, อำมาตย์. นยาสปปทีกา. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์กวมยัดมัน. ๒๔๕๖.

ดารานาละ. ศัพทสโตมมทานิธิ. พาราณสี: โรงพิมพ์เจาขัมภา, ๒๕๑๑.

_____, วาจัสปัตยะ. พาราณสี: โรงพิมพ์เจาขัมภา, ๒๕๐๔.

_____, อาศุโพธยากรณะ. พาราณสี: โรงพิมพ์ภารตียวิทยาสงสถาน, ๒๕๓๕.

ตริโลจนทาละ, “กาดันตรวฤตติปัญชิกา” ใน กาดนุตรวยากรณ. โรงพิมพ์พาราณสี, ๒๕๔๐.

ทาสานาคะ, พระ. นิจุตติสารมัญจุสา. ม.ป.ท., ม.ป.ป.

ทุรคสิงหะ, “กาดันตรวฤตติ” ใน กาดนุตรวยากรณ. โรงพิมพ์พาราณสี, ๒๕๔๐.

_____, “กาดันตรฎีกา” ใน กาดนุตรวยากรณ. โรงพิมพ์พาราณสี, ๒๕๔๐.

ธรรมกิตติ, พระ. พาลาวดาร. ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๔๑.

ธัมมานันทะ, พระ. เนตติหารัตถทีปนี อุปจาร และ นย. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราช-
วิทยาลัย, ๒๕๓๓.

นันทวังสะ, พระ. คู่มือสอนกัจจายนไวยากรณ์. มณฑลเญ : วัดปัตตมยา, ๒๕๕๑.

นาเศศกัญญะ, ปริภาเซนทุเศขระ. พาราณสี: โรงพิมพ์วิชัย, ๒๔๔๒.

ปตัณฐลิ. วยากรณมหาภาษาชะ. ปุณา: โรงพิมพ์กันดารการ์ อินสทิท, ๒๕๒๘.

ปิยทสสีและอื่นๆ, ปทสาธนะ ปทสาธณฎีกา สัมพันธจินตา สัมพันธจินตาฎีกา พาลาวดาร พาลา-
วตารฎีกา และพาลาวดารนิสสัย ๗ คัมภีร์. มณฑลเญ: โรงพิมพ์ธนวดี, ๒๕๑๐.

พาลาวดารนิสสัย. มณฑลเญ : โรงพิมพ์ธนวดี, ๒๕๑๐.

พุทธรูปปิยะ, พระ. ปทรูปสิทธิ. กรุงเทพฯ: วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ คณะ ๒๕, ๒๕๔๗.

_____. ปทรูปสิทธิฎีกา. ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๐๘.

ภัญญุชชิ ทิกษิต. สิทธานตเกามุที. เดลฮี: โรงพิมพ์เจาขัมภา, ๒๕๔๕.

มหานาคิตะ, พระ. “สัททสารัตถชาลินี” ใน สัททาแง ๑๕ ส่องปารุ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจจาสยปิฎกัต,
๒๕๐๗..

มหากุสุป, พระ. พาลาวโพธิ์. มองลำไย : วัดต้องปอก, ๒๕๓๐.

เมธาวิ, พระ. กัจจายนคัพพัตถปิณี. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์พิมพ์มิตเชวปิฎกัต, ๒๔๙๙.

โมคคัลลาน, พระ. โมคคัลลานพยากรณ์. ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๒๕.

_____. “อภิธานปิฎก” ใน ปญจมูลคณ. กรุงเทพฯ: วัดมหาธาตุ, ๒๕๔๔.

ยสะ, พระ. “กัจจายนสาร” ใน สัททาแ่ง ๑๕ ส่องปาฐะ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฎกัต, ๒๕๐๗.

ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คพับลิเคชั่นส์, ๒๕๔๖.

ราชารานตเทวะ. ศัพทกัลปหุระ. นิวเดลี: โรงพิมพ์นิวจีแอน, ๒๕๓๒.

วชิรพุทธิ, พระ. นยาสะ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์สุธรรมวดี, ๒๔๗๖.

วามะและชยาทิตยะ. กาศิกา. พาราณสี: โรงพิมพ์ตารา, ๒๕๑๙.

วาสุเทพ. “พาลมโนรมา” ใน ไวยากรณ์สัทธานตเกามุที. ดิลลี: โรงพิมพ์โมติลาน พนารสีทาส, ๒๕๐๔.

วิสุทธาจารย์, พระ. ธาตวัตถสังคหปาฐ. มณฑลย์: โรงพิมพ์ย่างกุ้งมณฑลย์ปิฎกัตสาอุตไส, ม.ป.ป.

_____. วิสุทธาโยก กัจจายนสูตรตถะ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์สุธรรมวดี. ๒๕๐๕.

เวฬุวันสยาดอ, พระ. พาลาวตารนิสสัยใหม่. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์ปิฎกัต, ๒๕๐๑.

โวปเทวะ. มุคโพรพยากรณ์. กัลกัตตา: โรงพิมพ์คิริศวิทยาธนะ, ๒๔๔๙.

ศรรวธรรมัน. กาดันตรพยากรณ์. นิวเดลี: โรงพิมพ์ซีลัมเปอร์, ๒๕๓๑.

สังฆรักขิตะและอื่นๆ, พระ. สุโพธาลังการฎีกา. ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๐.

สังฆรักขิตะ. พระ. โมคคัลลานปัญจิกากฎีกา. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์พิมพ์มิตเชวปิฎกัต, ๒๔๙๘.

สัทธัมมโชติปาละ, พระ. สุตตนิเทศ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์พิมพ์มิตเชวปิฎกัต, ๒๔๗๘.

สัทธรรมสิริ, พระ. “สัทธัตถเภทจินดา” ใน สัททาแ่ง ๑๕ ส่องปาฐะ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฎกัต, ๒๕๐๗.

สีลานันทะ, พระ. ปทรูปสัทธีกานิสสัยใหม่. ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๔๓.

_____. คำอธิบายฐาน กรณ และปยตนะ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์มาจู้, ๒๕๔๑.

เสนาปติ, พระ. “การิกา” ใน สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐะ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจนาศยปิฎกัต, ๒๕๐๗.

อมรสิงหะ และอัครธัมมะ. อมรโกษ และอมรรารถประกาศิกา ภาษาฎีกา. ฉบับโรเนียว, ๒๔๘๒.

อริยวังสะ, พระ. มณีสารมัญชสา. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๔๒.

อัครธัมมะ, พระ. กัจจายนสูตรตัตถคณฐิ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ปัญญาพลปิฎกัต. ๒๕๑๗.

_____. โมคคัลลานนิสสัย. มั่นดเลย์: โรงพิมพ์มยะช่อ. ๒๕๑๔.

_____. โมคคัลลานปัญญาฎีกาฎีกานิสสัย. มั่นดเลย์: โรงพิมพ์มยะช่อ. ๒๕๑๗.

อัครวังสะ, พระ. สัททนีตีปกรณ, ๓ เล่ม. กรุงเทพฯ: มูลนิธิภูมิพลโลกิกฎ, ๒๕๒๑-๒๕๒๓.

อุกกังสะ, พระ. รูปสิทธิคณฐิ [ปทรูปสิทธิคณฐิ]. ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๕.

อุกกังสะ, พระ. รูปสิทธิคณฐิ [ปทรูปสิทธิคณฐิ]. ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๕.

อุกกังสัจจาระ, พระ. สะปเยกัน สัททาจิณิสยะเตต [กัจจายนตถทีปนี]. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์บยิฉิมณไท-ปิฎกัต. ๒๕๐๔.

รายนามผู้ร่วมบริจาค

จัดพิมพ์หนังสือพาลาวดารมัญชรี เล่ม ๑

รายนามผู้บริจาค ๒๐๐,๐๐๐ บาท

คุณรัชนีวรรณ อุทัยศรี

รายนามผู้บริจาค ๑๐๐,๐๐๐ บาท

คุณชลิตา สมจิตต์

รายนามผู้บริจาค ๕๐,๐๐๐ บาท

คุณชิน - คุณสุนีย์ เรืองจินดา และครอบครัว

รายนามผู้บริจาค ๓๐,๐๐๐ บาท

พล.ท.นรวิทย์ - คุณเสริมสุข - คุณนรัชชา - คุณจิตพัต บัณฑิตสถาน
คุณสุกาญจนา ลิ้มปิสวัสดิ์

รายนามผู้บริจาค ๑๐,๐๐๐ บาท

คุณหญิงจินตนา ตันติเวชกุล	รศ.ดร. พรเพ็ญ เพชรสุขศิริ
พ.อ. อรุณศิษฐ์ พรหมมาตย์	
อาจารย์ชมนาด เขาวนัถิตติโกณ	คุณชวนชื่น บุญเสรรฐ
คุณอรุณ รัตนกุล	
คุณพ่อสมชัย - คุณแม่วรรณี - คุณกนกนันทกนิษฐ์ จงยิ่งยศ	

รายนามผู้บริจาค ๕,๐๐๐ บาท

ดร.รอม - คุณกุลภัทรา หิรัญพฤกษ์	
คุณสิริเรียม ภักดีดำรงฤทธิ์	คุณอุดมพร สิริสุทธิ

รายนามผู้บริจาค ๓,๐๐๐ บาท

อาจารย์เสรี อาสาคร

คุณมยุรี เจริญ

คุณสุรเกียรติ - คุณปาริชาติ - คุณพัชรพร เกษมสุวรรณ

รายนามผู้บริจาค ๒,๐๐๐ บาท

ผอ.เบญจวรรณ ไกรฤตินันท์

คุณกุลชลี พจน์ชัยจดี

คุณบุษกร สิงคารวณิช

คุณปรียวันท์ สติรกุล

คุณอมรา ภาสุรกุล

คุณอักษรา ศิลป์สุข

รายนามผู้บริจาค ๑,๕๐๐ บาท

คุณวลีรัตน์ พิมพ์สำอางค์ และครอบครัว

รายนามผู้บริจาค ๑,๐๐๐ บาท

คุณพิฑูริณี ยุกตนันท์

คุณภู - คุณภาคย์ ปัญจพงษ์

คุณศรีสมร ไชยศิลป์

คุณสมภาพ สงวนพานิ

คุณวิเชียร - คุณพิมพ์พา อาภามงคล

คุณอรรวรรณ คนเชื้อ

คุณกฤตย-คุณสุตา เล่าห์ขจร และครอบครัว

รายนามผู้บริจาค ๕๙๙ บาท

คุณเดี่ยว - คุณจรรย์พร อุปแก้ว

รายนามผู้บริจาค ๕๐๐ บาท

พระมหาสุรศักดิ์ ธนปาโล

พ.ท.หญิง มารศรี พิบูลย์ฤกษ์

คุณขวัญเรือน สุขประเสริฐ

คุณนรินทร์ มิโพธิ์สม

คุณบังอร อรรถเวทยาวรรุณี

คุณเบญจรงค์ เตียงพิทักษ์

คุณประนุตา ศิวิวงศ์

คุณประพิม คังคายะ

คุณวิทยา ประเสริฐนุกุลผล

คุณศุภร พันธุ์วัฒนสกุล

คุณสมชาย กาญจนสันติกุล และครอบครัว

คุณสุภาภรณ์ อภิชัยเสถียรโชติ

คุณอมรรัตน์ ชื่อยิ่งกาญจน์

รายนามผู้บริจาค ๓๐๐ บาท

คุณรัตนา ตริรัตน์ดิลกกุล

คุณพรวรรณี มณีบุตร

รายนามผู้บริจาค ๒๐๐ บาท

คุณฉันทพล แสงธีรกิจ

คุณศิวพร เกียรติไพบุลย์และครอบครัว

รายนามผู้บริจาค ๑๕๐ บาท

คุณชนัญญา จารุกุรุพินท์ และครอบครัว - คุณปรากิต - นางสาวนรี ประดิษฐ์พงศ์ชัย

รายนามผู้บริจาค ๑๐๐ บาท

คุณณัฐชยา นาคนิม และครอบครัว

คุณสรวิพร แซ่โค้ว

ขอขอบพระคุณและอนุโมทนาในกุศลจิตของทุกๆ ท่าน
หากชื่อ-นามสกุล และจำนวนเงินบริจาคของท่านขาดตกบกพร่องประการใด
คณะผู้จัดทำกราบขออภัยมา ณ ที่นี้ด้วย

อานิสงส์ในการสร้างพระคัมภีร์

แม้พระเจ้าอชาตศัตรูจะทรงกระทำปิตุฆาตซึ่งจัดว่าเป็นอนันตริยกรรมประการหนึ่งที่ส่งผลให้ตกนรกอเวจีหลายกัปนับไม่ถ้วน แต่พระองค์ทรงเป็นองค์อุปถัมภ์ปฐมสังคายนา ณ ถ้ำสัตตบพริณคฤหา กรุงราชคฤห์ ผลานิสงส์จากการอุปถัมภ์ครั้งนี้ส่งผลให้พระองค์พ้นจากนรกอเวจีเพียงตกนรกโลหภูมิซึ่งเป็นนรกขุมเล็กเป็นเวลา ๖ หมื่นปี แล้วจะตรัสรู้เป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า

เห็นได้ว่าการสร้างคัมภีร์มีอานิสงส์มาก ผู้ที่ทำบาปมากจะได้รับผลบาปลดน้อยลง ผู้ที่ทำบุญไว้น้อยจะได้ขึ้นสวรรค์ชั้นสูง ผู้ที่ทำบุญมากอยู่แล้วจะประสบแต่ความสุขความเจริญในทีฆะตอณเฑียวไปในสังสารวัฏ ดังสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) กล่าวไว้ว่า

“การต่ออายุพระธรรมคัมภีร์อานิสงส์มากมายเชียวหนา คนตกนรกลึกจะได้มาขุมตื้น คนตกนรกขุมตื้นจะได้ขึ้นมาบนสวรรค์ คนขึ้นสวรรค์ชั้นแรกก็จะขึ้นสวรรค์ชั้นสูงขึ้นไป ชีวิตในสังสารวัฏจะไม่มืดดำจนกว่าจะเข้าถึงแดนคิโมกข์ จริงๆ นะจำไว้”

ท่านผู้มีจิตศรัทธาที่ประสงค์จะร่วมทำบุญบริจาคเพื่ออุปถัมภ์โครงการฯ สามารถทำได้โดยโอนเข้าบัญชี ดังนี้

๑. วัดท่ามะโอ (กองทุนแปลคัมภีร์พุทธศาสนา)

ธนาคารทหารไทย สาขาลำปาง บัญชีออมทรัพย์

เลขที่บัญชี 328 - 2 - 61701 - 2

๒. พระมหาสมลักษณ์ คนธสาโร (เพื่อกองทุนแปลคัมภีร์พุทธศาสนา)

ธนาคารไทยพาณิชย์ จำกัด (มหาชน) สาขาลาดหญ้า บัญชีออมทรัพย์

เลขที่บัญชี 012 - 2 - 62179 - 0

๓. พระมหาสมลักษณ์ คนธสาโร (พิมพ์หนังสือ)

ธนาคารทหารไทย สาขาลาดหญ้า บัญชีออมทรัพย์

เลขที่บัญชี 033 - 2 - 34443 - 1

แล้วส่งสลิปการโอนเงิน พร้อมรายชื่อและที่อยู่ หรือเบอร์โทรศัพท์ของท่านมาที่

พระคันธसारิกวงศ์ ๓๗ วัดท่ามะโอ ต.เวียงเหนือ อ.เมือง จ.ลำปาง ๕๒๐๐๐

โทร. ๐๕๔-๒๒๘๘๑๙ หรือที่ อีเมล : **Email.** Tamaoh24@Gmail.com

สำหรับท่านเจ้าภาพที่ร่วมบริจาคเกิน ๕๐,๐๐๐ บาทขึ้นไป ขอให้ส่งรูปถ่ายของท่าน หรือครอบครัวให้แก่ทางวัดท่ามะโอด้วย ทั้งนี้ เพื่อจะได้นำรูปถ่ายดังกล่าวมาเป็นอนุสรณ์แห่ง วนาคารบุญในฐานะเจ้าภาพสร้างพระคัมภีร์เมื่อจัดพิมพ์เป็นเล่มเรียบร้อยแล้ว ๑
